

IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK
EGY MAGYAR KÖNYVKIADÓ EMLÉKIRATAI

IRTA
RÉVAY MÓR JÁNOS

68 SZÖVEGKÉPPEL ÉS 17 KÉPMELLÉKLETTEL

BUDAPEST
1920
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

TARTALOM

ELSŐ KÖTET

- I.
EGY KÖNYV A KÖNYVRŐL.
(BEVEZETÉSÜL.)
- II.
AZ ELSŐ LÉPÉS
- III.
AZ ELSŐ ÉVEK
- IV.
INTERREGNUM
- V.
A „REGÉNYVILÁG” KORA
- VI.
LÁZAS TEVÉKENYSÉG
- VII.
A „MAGYAR IFJUSÁG” ÉS AZ IFJUSÁGI
IRODALOM
- VIII.
A „JÓ KÖNYVEK” ÉS A NÉPIRODALOM
- IX.
NAGY REFORMOK
- X.
BELSŐ BONYODALMAK
- XI.
A TRÓNÖRÖKÖS KÖNYVE
- XII.
A „PALLAS-LEXIKON”
- XIII.
JÓKAI MÓR
- XIV.
MEGALAKUL A RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
- XV.
RÉVAI SÁMUEL
- XVI.
KÖNYVTERJESZTŐ NAGYÜZEM
- XVII.
A NAGYÜZEM KINÖVÉSEI

MÁSODIK KÖTET

- XVIII.
AZ ISKOLA SZOLGÁLATÁBAN
- XIX.
SZAPORULATOK – TERJESZKEDÉSEK
- XX.
AZ ALVÁLLALATOK
- XXI.
KÖNYVESHÁZ AZ ÜLLŐI-UTON
- XXII.
A „CORPUS JURIS HUNGARICI”
- XXIII.
A „NAGY KÉPES VILÁGTÖRTÉNET”
- XXIV.
BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF
- XXV.
EÖTVÖS KÁROLY
- XXVI.
RÁKOSI VIKTOR
- XXVII.
A „KLASSZIKUS REGÉNYTÁR”
- XXVIII.
ABONYI LAJOS
- XXIX.
AMBRUS ZOLTÁN
- XXX.
MIKSZÁTH KÁLMÁN
- XXXI.
„A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE”
- XXXII.
A NAGY LEXIKON
- XXXIII.
„AZ ÉLET KÖNYVEI”
- XXXIV.
AZ OLCSÓ KÖNYV
- XXXV.
A SZÉP KÖNYV
- XXXVI.
A VILÁGHÁBORU ALATT
- XXXVII.
A DIKTATURA RÉMURALMA ALATT
- XXXVIII.
A KIADÓI LÉLEK
- XXXIX.
A PÁLYA VÉGÉN

ELSŐ KÖTET

I. EGY KÖNYV A KÖNYVRŐL.

(BEVEZETÉSÜL.)

1919 július 2.

A vallomásoknak ezt a könyvét egy nyílt vallomással kell kezdenem.

Valahányszor az a kérdés merült föl előttem, vajjon egyik-másik kézirat méltó-e arra, hogy könyv alakjában kerüljön napvilágra, mindig gondosan mérlegeltem, szükség van-e reá, van-e értéke, belső becse, gyarapodik-e vele az irodalom vagy a tudomány, előbbre viszi-e a kulturát, lesz-e közönsége, lesz-e keletje, indokolt-e a kiadása, kell-e ez a könyv, kinek kell és egyáltalában méltó-e arra a soknemű gondos munkára, ami a kéziratból könyvet csinál.

A nyilvánosság elé kívánczó kézirattal szemben ezekre a kérdésekre van hivatva válaszolni a kiadó. Ez az ő nagy felelőssége. Ezekre adott válaszától függ, hogy hivatását jól vagy rosszul teljesíti-e. A könyv tartalmáért az író felelős, de azért, hogy a könyv világra jött, a kiadót terheli a felelősség és ezzel szinte magára vállalta a felelősséget magáért a könyvért, annak tartalmáért, annak hatásaért, annak életéért, pályafutásáért és sorsáért.

Minő fokozott felelősség terhel most engem, mikor egy oly könyvet készülök kiadni, amely magáról a könyvről szól és amelyet magam akarok megírni, amelyben író és kiadó egy célban, egy felfogásban egyesül és amelynek jogosultságára vonatkozólag az aggályoknak, a skrupulusoknak, a kételyeknek egész tömege zúdul rám.

Egy könyv a könyvről. Olyan országban, amelyben még tegnapelőtt maga a könyv ismeretlen fogalom volt, kevés kiválasztottak ritka csemegéje, amelyben még tegnap nagy erőfeszítések, zseniális kigondolások kellettek hozzá, hogy a könyvet becsempésszük az olvasni tudók kezeibe és amelyben ma az egész államépületet, a jelent és jövőt a könyvre, a könyv kulturájára, a könyv tanító erejére, a könyv szuggesztíójára, a könyv lélekátalakító munkájára, a könyv fundamentumára akarják állítani.

És olyan időben, amidőn szinte eltemetettnek látszik a mult, amidőn kérdéses, vajjon a ma emberét érdeklik-e még a tegnap küzdelmei, vajjon az, amit tegnap értéknek tartottunk, ma nem ócska lim-lom-e? Olyan időben, amidőn bizonytalan, vajjon azt a kulturát, amelyért dolgoztunk, nem nyeli-e el egy egészen más kultúra, vajjon nem nyeli-e el a semmilyen kultúra, vajjon nem esik-e vissza az emberiség az őállapotba, az ősi szokásokba és ősi foglalkozásokba, vajjon nem bizonyul-e hiábavalónak a lefolyt évezredek építő munkája?

És olyan időben, amidőn maga a nyelv, amelyen és amelyért küzdöttünk és fáradoztunk, talán halálra van ítélve, amidőn maga a nemzet, amelyért éltünk és dolgoztunk, pusztulásra van szánva, amelyben maga az ország, ahol születünk, ahol elhelyezkedtünk, amelyben műveltük a nyelvet, az irodalmat, a tudományt, a művészetet, mint ország szinte megszűnik.

Van-e ilyen körülmények közt értelme annak, hogy ebben a bizonytalanságban valaki leüljön és leírja azt, ami az ő foglalkozása és hivatása területén belül a magyar könyvvel egy fél századon át történt? Leírja azokat a viszonyokat, amelyeket ma talán már megmosolyognak, azokat a nehézségeket, amelyek ma már nem látszanak azoknak, leírja érintkezéseit oly emberekkel, akik iránt a mai nemzedék már nem viseltetik azzal a tisztelettel és kegyelettel, amely azokat az érintkezéseket inspirálta, és leírja azokat a szempontokat, érzéseket és nézeteket, melyeket egy szinte megszűnt ország letűnt nemzedéke táplált.

Évek előtt fogamzott meg bennem az a gondolat, hogy a meggyőződésem szerint fontos kulturális missziót teljesítő *Révai Testvérek Irodalmi Intézetnek ötven éves fennállása alkalmából* be kellene számolnia tevékenységéről és azokról az irodalmi vállalatokról, amelyeket létesített. Sohasem gondoltam ezt oly sablonos, jubiláris publikációnak, aminőket egyes közgazdasági intézmények, bankok, takarékpénztárak közre szoktak bocsátani, sem olyan reklámozó kiadványnak, aminőkkel nagy ipari vállalatok, gyárak a maguk tevékenységét jobb világításba szokták helyezni.

Annál a kapcsolatnál fogva, amelyben egy kiadóvállalatnak kell állania írókkal és irodalommal, művészekkel és művészettel, a művelődés előharcosaival s a művelődés intézményeivel, mindig úgy gondoltam, hogy az ilyen munkát akként kellene megalkotni, hogy abból szinte plasztikusan kidomborodjék annak az egész művelődési ágnak a fejlődése, amelybe ez az intézet bele van kapcsolva. És mindig nagy fejtörést okozott nekem, vajjon ki lesz az, akire ezt a munkát rá lehet bízni, aki azt ilyennek meg tudja alkotni? Ki bír vajjon azzal a tárgyilagossággal, amellyel ezeket a sok irányban küzdelmes tülekedésekbe fult szándékokat, terveket meg tudja ítélni; ki bír azzal az éleslátással, amellyel a fejlődés összes fokozatait és ezek összefüggését egymással észre tudja venni és fel tudja fogni; ki bír azzal az egyszerűséggel, amellyel közeledni kell azokhoz a kérdésekhez, amelyek végeredményben egy nagy emberiségi célt és eszményt tartottak szem előtt és ki bír azzal az áttekintéssel, amellyel az időben és térben, irányban és célban olyannyira különböző, olyannyira elütő szempontok tömegében megsejtse, megrögzítse és megérzékitse azt a vezérlő lelket és gondolatot, mely meggyőződésem szerint mindenben megnyilvánul, ami ennek az intézetnek keretén belül mint élő valóság testet öltött.

És minél többet gondolkodtam rajta, annál kilátástalanabbnak tűnt fel az, hogy találni tudjak egy olyan embert, aki a rábízandó feladatnak ebben az értelemben meg tudjon felelni. Akikkel szándékomat közöltem, váltig arra biztattak, hogy magam valósítsam meg azt és azzal érveltek: minthogy évek óta magamban hordom ezt a gondolatot; minthogy magam rendelkezem a szükséges adatok felett; minthogy csak én emlékezhetem vissza azokra a körülményekre, amelyek érdekesen bevilágíthatnak sok mindennemű dologba; minthogy én benne éltem ezekben a dolgokban és azok én bennem tovább élnek, az a kívül álló író, akit az intézet megbizna történetének megírásával, amugy is csak az én információim és instrukcióim alapján írhatná azt meg, az ő megállapításai és véleményei mögött amugy is az én irányításomat sejtenék: nyiltabb, őszintébb és férfiasabb, ha minden álszemérmet félretéve, magam írom meg ezt a könyvet, amelyben a magyar könyvtermelés ötven évének képét akarom visszatükröztetni és magam állok helyt azokért az adatokért, amelyeket benne fel akarok dolgozni és azokért a nézetekért, amelyeket képviselni óhajtok.

Arra is rámutattak ezek a barátaim, hogy mindazok a jubiláris emlékkönyvek, amelyeket egyes intézetek e célra fölkerít írókkal íratnak, a bennük felhalmozott értékes adatgyűjteményen és sokszor száraz kimutatásokon felül rendszerint a vezetőknék zengett dicshimnuszokban merülnek ki és hogy azokból sohasem világlik ki az a lélek, amelyből a valóság fakadt és táplálkozott.

Ahhoz a nagy kérdéshez, vajjon érdemes-e egyáltalában a mai világrengető események közepe megrögzíteni egy kis üzem tevékenységét, országok és új világok keletkezésének közepe egy letíport kis nemzet kis kulturájának kis eszközeit: hozzájárult még az a szubjektív szempontból nagy kérdés, vajjon én vállalom-e ennek az általam évek óta szeretettel ápolgatott gondolatnak megvalósítását és vajjon meg fog-e az felelni annak a feladatnak, amelyet másokra való vonatkozásában magam eléggé nehéznek állapítottam meg?

Érthető súlyos aggodalmak! Maguktól értetődő kétségek. Vajjon hogy birkózom meg velük?

Mert mindezen felül még egy rendkívüli nehézség áll előttem: hozzám legközelebb állókról kell írnom, azokról, akiknek működéséről megemlékezve és akiknek tevékenységét vázolva, lehetetlen mellőzni a bírálatot, hiszen sokszor maga a leírás is már bírálatot tartalmaz. De talán sikerül elkerülnöm a színezést, az öntelt dicséretet, az elfogult gáncsot. Talán sikerül annyira tárgyilagosnak lennem, hogy nem esem túlzásba sem az egyik, sem a másik irányban és talán sikerül annyira becsületesnek lennem, hogy megközelitem az igazságot.

Fennmarad még mindig a legnagyobb nehézség, amellyel meg kell küzdenem, az, hogy magamról is kell írnom, mint aki negyven év óta benne vagyok ebben a munkában és bármennyire törekszem is a háttérben maradni, még sem kerülhető ki, hogy eszméim, szándékaim, reményeim, törekvéseim, ambícióim, kezdeményezéseim, eredményeim és sikertelenségeim vissza ne tükröződjene ebben a könyvben; hogy a túlekedések, küzdelmek, nagyszámu csalódások, kisszámu sikerek rajza ne vessen egy sugarat az én egyéniségemre is.

De jól megfontolva a dolgot, jobb volna-e, ha a bevett szokáshoz hiven, az intézet egy még oly jeles író bizna is meg azzal, hogy számoljon be az intézet működéséről száraz aktákból, elébe rakott anyagból? Az ilyen műnek minden egyéb hiányától eltekintve, gondoljunk csak arra, hogy elbirná-e a nyomdafestéket az a sok mesterkélt és émelyítő dicséret, melyet az ily „hivatalos” biografiáról mindenre rápazarolna, ami a jubiláris irat tárgyköréhez tartozik, akár egyénéről, akár intézményekről, akár valóban kiváltságos emberekről, akár csak kicsiny szerepű és mulandó becsű személyekről vagy vállalatokról van szó.

Egyébként is egy igen szellemes írónk egyszer azt írta, hogy voltaképen az emberiség igaz történetét csak úgy lehetne megírni, ha minden, bármily jelentéktelen kis ember megírná a maga sorsát, cselekvéseit, tevékenységét, küzdelmeit, gondolatait, mert mindegyikben találkoznék valami érdekes és jellemző vonás és ezeknek a vonásoknak összességéből lehetne megkonstruálni az egész emberiség eszmekörét, életfolyamatát, világszemléletét.

Mindezek a szempontok lassan-lassan megbarátkoztattak azzal a gondolattal, hogy ezt az egy kiadói tervemet akként valósítsam meg, hogy a kiadandó munkát magam meg is írom. Végleg eldöntötte azonban a kérdést az a rendkívüli helyzet, amelybe a könyvkiadás Magyarországon a kommunista állam szervezkedése folytán jutott. Nem e helyütt akarom azt a kérdést megvitatni, vajjon a szellemi termelésre minő hatással lehet a kommunista államszervezet, de ami döntőleg hatott elhatározásomra, az a voltaképen perverznek mondható helyzet, amely előállt akkor, amikor a kommunista állam egyfelől főcéljául és főeszközéül tűzte ki a kultúra fölényének eddig nem sejtett méreteiben való kultuszát; amidőn ebben magát a könyvkiadás mesterségét és annak eredményeit soha nem remélt, nem várt, nem sejtett és talán meg sem érdemelt módon felmagasztalta – másfelől azonban a maga publikációival, szervezeti tevékenységének indokolásával és célkitűzéseivel a kapitalisztikus államban kifejtett könyvkiadói tevékenységet oly alacsony rendű, tisztátalan indoku, önző, lélektelen, programmtalan, öntudattalan foglalkozásnak minősítette, amelynek szűkkeblűsége, kulturálatlansága, érzéktelensége, tudatlansága sehogysem képes megmagyarázni azokat a nagyszerű eredményeket, amelyeknek kész talajára ráállott a szocialista-kommunista társadalom.

Ha még volt skrupulusom, mind eloszlatta ez az illogikus támadás, ez az igaztalan vád, ez a rosszhiszemű beállítás, mert most már arról van szó, hogy meg kell védeni azt a munkát, amelyet többen, sokan, egy egész életen át annyi lelkiismeretességgel, annyi idealizmussal, annyi becsületes jóakarattal, annyi igaz jószándékkal folytattunk. Most már félre kell tenni minden okoskodást, előállott a védelem kötelessége.

Most már be kell bizonyítani, hogy nem velejárója sem a szocializmusnak, sem a kommunizmusnak, de legkevesbbé magának a kulturának, hogy az építő munkát azzal kezdjük, hogy meggyanusítsuk, megtépázzuk mindazokat, akik eddig gondozták azt a kultúrát, akik arra a magas nivóra emelték, amelyre egy állítólag még magasabbrendű kultúra, mint biztos piederstálra rá akar állani.

A könyvkiadó a nemzet legbecsesebb, legnagyobb és örök értékeinek gondozója, kezelője és fejlesztője. A művelt világ kiadóinak összessége az egész világ legbecsesebb értékeinek kincstartója, megőrzője, szétosztója.

Ezeket azzal gyanusítani, hogy minden nemesebb gondolattól, minden ideális lendülettől és minden önzetlen odaadástól menten, kizárólag alacsony anyagi érdekeket hajszolnak – egyenes arcucsapása a szellemi munka egy oly osztályának, amely, ha ilyen kaliberű volna, egy pillanatil sem teljesíthetné tovább a rá háramló feladatokat.

Aki ilyet állít, az sohasem volt kiadó, az sohasem érezte az alkotásnak azt a lázát és gyönyörét, amely az igazi kiadó minden dolgát, minden tevékenységét áthatja. Az sohasem tud számot adni magának a kiadó lelkeről – arról a lélekről, amely benne vibrál abban a könyvben, amit ő eljuttat az ország, a világ minden elrejtett zugába.

Aki ilyet állít, az nem hisz ebben a lélekben és ezért nem is alkalmas arra, hogy azokat a funkciókat végezze, amelyeket eddig az egyéni munka és kezdeményezés rendszerében a világ kiadói végeztek.

Aki így érvel és csak ezzel a negatív kritikával akarja megalapozni a maga rendszerét, az végleg kompromittálja ezt a rendszert és kimutatja annak tökéletes tarthatatlanságát.

Az eddigi gazdasági rendszer egyik legkárosabb kinövése volt, hogy a kenyérért, az állásért, az érvényesülésért való tülekedésben arra nem való emberek jutottak olyan pozíciókba, amelyekben tudatlanságukkal, járatlanságukkal, hozzá nem értésükkel csak kárt és bajt okozhattak. Ebben a rendszerben megtörténhetett és megtörtént, hogy mezőgazdára bízta a közigazgatást és a közigazgatási szakerőre a gazdasági ügyvitelt. Megtörténhetett, hogy a dilettánsra bízta a színházat és színészre a bankigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jogászra bízta a filloxera elleni küzdelmet és a képzett botanikusra az egyházi közigazgatást. Megtörténhetett, hogy a jeles sztratégára bízta az élelmiszerszállítást, a matematikusra az iskolai rendszer vezetését, a büntető jogászra a vasuti igazgatást.

De ennek a rendszernek legalább volt korrektívuma. A szabad kritika, a jobb belátás, a keresztültörő igazság eltávolíthatta őket onnan, ahova nem voltak való. De ha az ellentmondást nem tűrő, a kritikát elnyomó, a véleménysszabadságot kipusztító diktatura a susztert vagy a kötélverőt állítja a kultúra intézésének magas polcára, akkor ebből csak a nagy emberiségi értékek teljes csődje keletkezik.

Ily körülmények közt talán nem kell tovább indokolnom, hogy a magam elé tűzött feladatot ezekkel a felfogásokkal szemben védelmi állásban óhajtom megoldani. Ezen az alapon állva, remélem, sikerülni fog a munkát megóvni az önéletrajz hibáitól, mert kötelességemmé válik visszatükröztetni azt a felfogást, amely minden igaz kiadót áthat, amely a közvetlen tapasztalat, tudás és szakértelem alapján nyugszik és amelynek leghivatottabb tolmácsa mégis csak maga az érdekelt kiadó.

A kiadó állandóan a nagy nyilvánosság ellenőrzése alatt él. Minden egyes esetben, amidőn valamely publikációval kilép, kiteszi magát a kritikának, a hozzászólásnak, a legtágabb értelemben. Ő a bírálatot, a gáncsot, a különböző értékelést ép úgy kénytelen elfogadni, mint az író, a festő, a színész, a szónok, aki a nyilvánosság elé lép.

A kritika, a sajtó, a közönség voltaképp már ítéletet mond a kiadó tevékenységéről minden egyes vállalkozásának közrebocsátása alkalmával, amikor azt támogatja, elfogadja vagy elhárítja magától.

Ha most egy összefoglaló mű keretében egy vállalat életének fél századával be akarok számolni és azokat a kapcsolatokat feltüntetni, amelyek ezt a vállalatot a közműveltséggel, az általános kulturális fejlődéssel és a legtágabb értelemben vett emberi civilizációval összekapcsolják: akkor voltaképpen csak új alkalmat szolgáltatok a kritikának arra, hogy összefoglaló bírálatot gyakorolhasson a maga összefüggéseiben retrospektív módon bemutatott működés eredményei felett.

Az ily kritika lehet méltányló, lehet felemelő, lehet gáncsoló, lehet lesújtó, mindenképpen csak értékes lesz és objektív igazságai előtt előre is meg kell hajolni. Csak egyet nem lehet elfogadni még az ilyen, a munka egész komplexumát felölelő bírálattól sem, sőt attól legkevésbé, t. i. az intenciók tisztaságának, a célok és szándékok szentségének, az akarat becsületességének meggyanúsítását.

II. AZ ELSŐ LÉPÉS

A *Révai Testvérek* cég 1869. november hó 1-én alakult meg, mint könyvkereskedés és nemzeti ódondászat (antikvárium) és első helyisége a Pesti Hazai Takarékpénztár egyetem-utcai palotájának sarokboltja volt.

Hogy e cégalapítás indokairól és a hozzáfűzött reményekről magunknak tiszta képet alkothassunk, meg kell ismerkednünk az alapítók személyével. Ketten voltak, testvérek: *Révai Sámuel* és *Révai Leó*.

Révai Sámuel érdekes pályát futott meg és mindazok szerint, akik közelről ismerték, igazi, belső értékkel bíró, egész ember volt.

Csak egyéniségének szerény mivolta, foglalkozásának akkori alsóbbrendűsége és a hazai közfelfogás, mely csak a szereplőkben keresi és látja a közérdeklődésre számot tartó egyéneket, okozta azt, hogy *Révai Sámuel*nek belső nagy értéke nem jutott tágabb körök tudomására.

Bár élete utolsó szakában megírt nagy szociológiai munkája őt mint eredeti gondolkodót mutatja be és bár ez a munkája nagy feltűnést keltett és méltó elismerésre talált, az ő emberi nagysága nem ebből az irodalmi műből világlik ki, hanem abból a páratlan munkából, amelyet mint a *Révai Testvérek* cég megalapítója és szellemi irányítója fejtett ki évtizedeken keresztül, soha nem lankadó buzgalommal és türelemmel, s amelynek némi visszatükrözését nyújtották azok az irodalmi szempontból is elsőrendű értékű levelek, amelyeket öccséhez és fiaihoz intézett.

Különösen az öccsének szóló levelek oly csodálatos lélekről, az akkori viszonyok oly bámulatosan helyes megítéléséről, oly céltudatos akarásról és oly szívós kitartásról tesznek tanuságot, aminő csak az igazán nagyoknak, az igazán értékeseknek jutott osztályrészül.

Ezeknek a leveleknek nyomán akarok bevilágítani a cég történetének kezdetébe.

Révai Sámuel mint szegény szülők gyermeke született 1833. április 13-án. Szüleinek nem volt módjában az eleven eszű gyermeket iskoláztatni és mintha csak megsejtenék volna az ő tudásszomját és tudásvágyát, az elemi iskola két osztályának elvégzése után már tanulóba adták Eperjesen egy könyvkötőmesterhez. Mestersége révén jutott egyik-másik könyvhöz és már ebben a zseni fiatal korban önképzés útján törekedett minden lehető ismeret elsajátítására. Tót vidéken születvén, anyanyelvének voltaképpen a sárosmegyei szláv idiómát tekinthetjük. Gyermekkorában ezenfelül a megyei intelligencia akkori nyelvét, a német nyelvet sajátította el, még pedig oly tökéletesen, hogy e nyelven írott levelei a klasszikus német stílus mintaképéül tekinthetők. Önképzés útján sajátította el könyvekből tanuló korában a magyar és francia nyelvet. Feljegyzéseiben megtaláltuk azoknak a nagy francia íróknak neveit, akiknek műveit már akkor olvasta, valamint a nagy magyar költőknek verseit, amelyekből a hazaszeretet érzelmeit fogadta lelkébe.

Mint vándorlegény járta be az országot, jutott el Pestre, innen Bécsbe és néhány évi vándorlás után az önállósítás tervével vissza szülővárosába, Eperjesre. Ott a Bach-korszakbeli közigazgatás elfogultságával és céhrendszerével megküzdve, nagy nehezen megszerezte 1856-ban az engedélyt egy könyvkötőműhely létesítésére és még nagyobb nehézségek elhárítása után vette át 1859-ben a Benczur és Vetter-féle könyvkereskedést. Ezt tekintette akkor életevágya

betetőzésének. Állandóan könyvek között élni, könyvekkel foglalkozni, másokkal könyvekről beszélni, könyveket terjeszteni... Ebben a gondolatban élt és talált kielégülést.

Közben családot is alapított és megnyugvást talált abban, hogy kis könyvkereskedésének fejlesztésével családjának megélhetését biztosíthatja. A könyvkötészettel felhagyott, mert az akkori viszonyok közt ezzel járó nehéz fizikai munkát nem bírta és egész idejét, egész tehetségét könyvkereskedése fejlesztésére akarta fordítani. Ebben célt is ért, amennyire az egyszerű kisvárosi viszonyok között célt érni lehetett. Lassankint kiterjesztette üzletének kereteit és gondtalan, csendes életet folytathatott volna, ha lelkét nem hevitik magasabb ambíciók.

Árván maradt öccsét, *Leót*, magához vette, őt a könyvkereskedés mesterségében lelkiismeretesen kitanította, azután elküldte világgá, hogy tovább képezze magát. Megható az a bizonyítvány, amellyel 1863. március 8-án öccsét ellátja és amelyben annak szorgalmát, hűségét, tisztességét, példás magaviseletét kiemelve, tanuságot tesz arról, hogy öccse, testvéri szeretetén kívül, mint könyvkereskedősegéd is megnyerte egész becsülését. E nyílt ajánlólevél formájában írt okmányban azzal hívja fel könyvkereskedő-kollégáinak figyelmét öccsére, hogy bizonyossággal feltehető, hogy szakmájához való szeretetteljes ragaszkodása folytán kiváló könyvkereskedő lesz belőle.

Révai Leó először Pestre került az akkori, igen jó hírnevű *Osterlam* könyvkereskedésbe. Itt a pesti társadalom számos kitűnőségével ismerkedett meg. Bátyja azt kívánta, hogy menjen külföldre, ahol mégis többet tanulhat, mint az akkori pesti viszonyok között. Tudomásom szerint Stuttgartban a *Hoffmann*-féle kiadó-üzletben és Lipcsében a *List és Franke* híres antikváriumában töltött egy-egy esztendőt. Ez az utóbbi állása volt döntő egész életének folyására. Ebben az abszolút tudományos antikváriumban tanulta és szerette meg ezt a foglalkozási kört, amely az ő csendes, kontemplatív, nyugodt természetének legjobban megfelelt. De itt szerezte, úgy látszik túlerőltetés folytán, szembaját is, amely későbbi életét rendkívüli módon befolyásolta.

A *List és Franke* cég akkortájt szerzett meg egy nagy magyar könyvtárat, a *Nagy Istvánét*, ennek bibliografiai feldolgozása volt *Révai Leó* feladata, ennek befejeztével állása feleslegessé vált.

Visszakerülvén Pestre, itt a *Deutsch*-féle nyomdai és lapkiadó vállalat érdekkörébe lépett. *Deutschék* igen vállalkozó szellemű nyomdászok voltak. Ők alapították meg *Ágai* szerkesztésében és „*Magyarország és a Nagyvilág*” című, első európai nivón álló illusztrált hetilapot, a „*Borsszem Jankó*”-t, *Klič* és *Jankó János* rajzoló művészetére alapítva, a „*Kis Lap*”-ot, Magyarországnak évtizedekig legkedveltebb gyermeklapját, melynek német kiadása is megjelent egyidejűleg Lipcsében. Ők voltak a „*Hirmondó*” és a „*Képes Regénytár*” kiadói. Ugyancsak ők alapították meg Bécsben a „*Der Floh*” című szabad szellemű satirikus élclapot. Ennek a bécsi vállalkozásuknak vezetésére hívták meg *Révai Leót*. Ennek a lapnak valamelyik számában a bécsi nunciust, a római katolikus egyház főpapját ábrázoló gúnykép jelent meg, amely, úgy látszik, nagy megütközést keltett a hivatalos körökben. Minthogy a lapért minden felelősség *Révai Leót* terhelte, őt vonták felelősségre, ő ellene indítottak sajtópert, melynek folyamán három hónapi fogházra ítélték. Érdekes, amit a *Pallas Lexikona* megír, hogy a bécsi legfőbb ítélő törvényszék e sajtóper alkalmával hozta azt a felette fontos döntést, hogy Magyarország Ausztriával szemben *külföldnek* tekintendő. E döntés híján *Révai Leót*, mint magyar állampolgárt, Bécsben nem lehetett volna ebben a perben elítélni.

Révai Leó felségfolyamodvánnyal fordult a királyhoz, hivatkozván arra, hogy ő ártatlan ebben a dologban, ezt audiencián személyesen nyújtotta át, de nem kapott biztató választ. *Ferenc József* azzal bocsátotta el, hogy majd utána néz a dolognak, de: „Übrigens g’schicht Ihna ganz Recht, sans nit bei so a Sudelblatt.”

Az 1869-i esztendőben szenvedte el a rárótt büntetést és ez alatt az idő alatt, amint *Révai Sámuel* leveleiből kiviláglik, ez utóbbi állandóan foglalkozott öccse jövőjének kialakításával.

Minthogy az amnesztia iránti kérelemnek nem volt foganatja, tréfásan fogja fel a dolgot s igyekszik öccsét ez önkéntelen munkabeszüntetés alkalmából megvigasztalni. Állandóan felkeresi leveleivel, azokban informálja az őt érdeklő ügyekről, tanácsokat kér tőle, mint tapasztalt szakembertől, egyebek közt egy hetilap alapítására vonatkozólag, amelynek eszméjével akkor foglalkozott.

„Amint jól tudod, – írja, – sokkal sekélyebb tudásom és tapasztalatom van in typograficis, mint amit encyklopedikus tudásnak neveznek. Lapkezelési ügyek is idegenek előttem, de megvan az a tehetségem, hogy saját szakállamon alaposan meg tudom tanulni a nyírást. Adj Te tanácsot. Hogy én mit szeretnék, azt persze tudom: képzőleg és ébresztőleg hatni a népre, minden felesleges láрма elkerülésével; tisztességben és békességben sarkalni és ösztönözni munkára és serénységre, józanságra és becsületre. De hát *Pestallozzi-Zschokke*-féle elméletekkel lehet-e érdeklődést kelteni az egyrészt Montépin-kedvelő, másrészt *Czemjalka*-közönségben? Mindenféle lármás, nagy zajt ütő piszoknak és szemétnak nem szívesen nyitnám meg lapom hasábjait. Te itt is, mint mindenütt, bizonyára magadtól kiérzed majd benső énemet, nem kell tehát sok szót vesztegetnem, hanem kérem programmod vázlatát.”

A főtémája azonban ezeknek a leveleknek mindig a *Révai Leó* jövőjéről való gondoskodás. Ugy látszik, hogy állása a *Deutsch-féle lapvállalatnál* megrendült, talán maga a „*Floh*” is megingott, talán nem látják szívesen, hogy „kompromittált” helyzetében oda visszatérjen, mert azt kérdezi tőle bátyja:

„És ha majd néhány hónap múlva magad előtt látod ismét friss jókedvvel Isten szabad egét és e nyomorusággal telt földi életet: vajjon magasságos széked a hivatalodban betöltetlen lesz-e még? Vajjon nem fog-e éppen az alsóbbrendű szellemek közül, akik olyan jól értik a szubordinációt, valamelyik alantásból a *helyettesed* kigubózódni és nem fog-e akkor újra alkalmazást nyerni a Fiesco-beli klasszikus mondás, amely egy fekete mór elmeneteléről szól.”

És most azután kirukkol avval a rég melengetett ideával, hogy idején való volna, ha öccse önállósítaná magát Pesten. Erről alighanem volt már szó a testvérek között, még pedig abban az irányban, hogy *Leónak* az volt a nézete és kívánsága, hogy antikvár-könyvkereskedést nyisson. *Révai Sámuel* aggályait fejezi ki:

„A két régibb pesti antikváriumnak, Horovitznak és Zw...-nak bukása gondolkodóba ejt, egyfelől, hogy nem volna-e tanácsos éppen most egy szolid vállalkozással fellépni, másfelől, hogy egy ilyen vállalkozás megállhatna-e, ha ezek a primitív szatócsok nem tudtak megállni. Talán jó volna egyenesen nekivágni, kicsiben kezdeni a dolgot és további kiágazásait önmagából kifejleszteni.”

Értelmes, racionális és körültekintő üzem esetén nem lát ebben rizikót, míg lipcsei mintájú alapítás esetén nehéznek tartja a dolgot. *Révai Sámuel* beismeri, hogy e véleményét úgy közli, hogy a lipcsei példát voltaképp nem ismeri, mégis figyelmezteti öccsét, tartsa szem előtt, hogy Magyarországon először meg kell teremteni ennek az üzletágnak a terrenumát, azután lassankint kell azt fejleszteni, úgy hogy nagyobb tőkének lekötése és nagyobb vállalkozásnak

megalapozása nem látszik célszerűnek. A levelezésből kitűnik, hogy *Révai Leó* akkor valakinek szuggesztíója folytán egy ily nagyobb stílusú, a mi viszonyainkon túlmenő, lipcsei mintára készülő tudományos antikvárium megalapítására gondolt, amelynél éppen az lett volna a társa, aki az ideát szuggerálta; erre vonatkozik ez a figyelmeztetés:

„Egyáltalában nem vagyok barátja a társas viszonyoknak. Legtöbb esetben az egyiknek engednie kell és a harmónia valóban igen ritka dolog. D. urat nem ismerem, de úgy látszik, ez az ember tulságos sokat experimentált, semhogy nevének jó hangzása lehessen.”

Közben tisztázódott *Révai Leó* helyzete a *Floh*-val, illetőleg Deutschékkal szemben. *Révai Sámuel* már előzőleg figyelmeztette őt arra, hogy amennyiben újra elfoglalná állását, gondoskodjék róla, hogy újabb kellemetlenségekbe ne kerüljön. Azt a tanácsot adja, hogy egy szerkesztő személyében egy souffre-douleur kellene felfogadni, mert nem látja be szükségét annak, hogy öccse vásárra vigye a nevét ebben a lármás hűhóban és mint üzletvezető mindenért odatartsa a hátát. Valószínű, hogy ez irányban folytak is tárgyalások, amelyeknek eredménye az lett, hogy *Révai Leó* a fogságbüntetés elszenvedése után a vállalatot otthagya. Erre vonatkozólag írja *Révai Sámuel*:

„A közted és főnökeid közt beállott viszonyt előre láttam, s csak úgy mellékesen meg is említettem. De hát egyáltalában ilyen a világ. Ne várj egyebet *soha* és *sehol*; mert nem is lehet másképp. Vigyázzon a bőrére mindenki. Az efféle eljárást vagy gondolkozásmódot különben nem szabad valamely vallásfelekezet külön kontójára róni. Én már gyakran és a legkülönbözőbb körökben azt tapasztaltam, amit egyébként a kuplé is elég világosan megmond: Wenn d’Limoni auspresst ist, so wirft man sie halt weg. (A kifacsart citromot el szokták dobni).

De mindent egybevetve, azt hiszem, hogy nemcsak öregebb lettél egy esztendővel, hanem remélhetőleg jóval tapasztaltabb is és ezzel talán végezhetünk is e dologgal.”

Később azonban újra felmerül valamely terv a „*Floh*” tekintetében, még pedig, mint a levelekből kitűnik, az, hogy *Révai Leó* azt a maga számlájára venné át, mert azt írja neki *Sámuel* augusztus 1-én, hogy a „*Floh*” dolgában a vele közölt tervvel nem barátkozhatik meg, főként azért, mert *állandó* tartózkodását csak Magyarországon és lehetőleg Pesten óhajtáná.

„Itt általában áldott és gazdag talaja van a mi üzletágunknak, éppen úgy, mint egyáltalán minden egyébnek. Nemi tehetség és körültekintés mellett itt minden józan vállalkozásnak prosperálnia kell és a jövő részére minden lehető chanceot nyújtania. Másként áll ez a dolog oly államokban és városokban, ahol a kultúra általánosságban előrehaladt, ahol minden állásra olyan sok a konkurrens, minden vállalkozásra olyan sok a spekuláns. Rád bízom a további dedukciót eme nézetemnek általánosságain túl és áttérek a részletekre:

A mi üzletágunk az utóbbi években igen szépen föllendült, de nem látjuk azt, hogy a vezetők és vállalkozók mindig és mindenütt kellően képzett, megfelelő egyének volnának. A helyi és az országos viszonyok ismerete a mi állapotaink mellett főkövetelmény és e tekintetben te jóval fölötte állasz sok tudatlan, sőt jó képzettségű külföldi kollégának; *az országoknak kell tehát szentelned jövődet*, amely különben itt biztosabbnak is látszik.”

Mindenféleképpen le akarja beszélni annak a *Floh*-tervnek megvalósításáról és megpuhítani annak az eszmének érdekében, amellyel maga oly régen foglalkozott: *egy pesti könyvkereskedés és könyvkiadó-vállalat megalapításának gondolatával*.

Mennyi életbölcsség nyilatkozik következő soraiban:

„Ma még nyitva áll előtted az egész világ, ma még semmiféleképpen sem vagy lekötve, tehát hosszabb ideig tartó társulásokba csak akkor szabad belebocsátkoznod, ha valamely *előnyös* vállalatnál egyenesen a te személyed a főmomentum és az maradna továbbra is. Kockázatos vállalkozásokba azonban sem Bécsben, sem a külföldön nem szabad belebocsátkoznod, mert ott bizony nem találod meg azt az antaeusi erőt... ott egészen más viszonyok, más emberek és más mértékek vannak.”

Fine finali arra a következtetésre jut, hogy ha határozott, sikert ígérő vállalkozásról van szó, amelyben személyét érvényre juttathatja és önállóságát megalapíthatja, akkor úgy ő, mint esetleg többi testvérei is készséggel bocsátják rendelkezésére a kellő tőkét. Ily vállalkozásnak tekinti az összes körülmények latba vetése mellett egy *pesti könyvkereskedésnek* alapítását. A dolgot elég fontosnak tartja arra, hogy meghívja öccsét, hogy legközelebb hosszabb időre látogassa meg családját Eperjesen, amikor is e dologról, egyáltalában jövőjének kialakulásáról eszmét cserélhetnek.

A látogatás megtörtént. *A pesti üzlet megalapítását elhatározták*, a két testvér megállapodott egymással társas-viszonyuk lényegére nézve és innentől Révai Sámuel levelei csodálatos képét tüntetik fel annak a soha meg nem szűnő gondoskodásnak, amellyel a pesti könyvkereskedés fejlesztését a maga részéről állandó utbaigazításaival, tanácsaival és irányításaival elő akarja mozdítani.

Az üzlet tárgyára vonatkozólag a testvérek között egészséges kompromisszum jött létre, amennyiben megállapodtak, hogy *szortiment-könyvkereskedést és antikváriumot nyitnak*. Magának a kiadói tevékenységnek méretei dolgában esetről-esetre fognak határozni.

Révai Leó még Bécsben van, midőn bátyja figyelmébe ajánlja azokat az elveket, amelyeket ki kell fejteni a közönséggel szemben abban a körlevélben, amelyben az üzletalapítást bejelenti. Ezek közt a legfontosabb: szabatos kifejezést adni a műveltség terjesztése tekintetében az újabb korban felmerült követelményeknek és rámutatni arra a kölcsönhatásra, melynek a közönség és a könyvkereskedő között ezen a téren meg kell nyilvánulnia. Fogadalmat kell tenni arra, hogy a tiszta tudománynak méltó és sokoldalú képviselésére fog az új vállalat súlyt helyezni és különös nyomatékkal kiemelni az antikvárium megalapításának jelentőségét.

Október 9-én tudatja öccsével, hogy *megvan a koncesszió*, – mert akkor koncesszió kellett a könyvkereskedés nyitásához. Szerető gonddal figyelmezteti öccsét azokra az aprólékos dolgokra, amelyekkel Bécsből Pestre való költözködése, ügyeinek rendezése és utazása fog járni, és azért szól mindezekről, mert hiszen: „te egész eszedet és minden gondolatodat ezután bizonyára kizárólag megalapítandó üzletünkre fogod legjobb tudásod szerint fordítani.”

Ettől kezdve leveleiben maga is a legkisebb részletekre kiterjedő aprólékos utbaigazításokat ad tapasztalatai alapján az előkészületek és teendők tekintetében és látszik leveleiből, hogy minden gondolatát a pesti üzlet dolgai foglalkoztatják le.

„Amennyiben lehetséges, kérlek, közöld velem, hogy mit végzesz, de mindenesetre igyekezzél összeszedni magadat, igyekezzél mindent tisztán átgondolni és mindig a praktikus szemponthoz ragaszkodni, nehogy esetleg nagy hibák történjenek és nagy károkat szenvedjünk. Légy ugyan mindenben serény és erélyes, de ne tégy soha semmit elhamarkodva. Kezdőnél nagyon fontos az óvatosság.

A jövő héten újra küldök majd valamelyes pénzt, verd jól a fogadhoz, mielőtt kiadnád, mert úgy elillan majd a készpénzünk, hogy észre sem vesszük.

Mert hiszen minden a *nervus rerum*-ról szóló régi dal körül forog. Én nem szedegetem a pénzt csak úgy egyszerűen valami beroszsdásodott zárú, ócska ládafiából, hanem jól megolajozott sarkú, tűzálló pénztárakból, amelyek igen szívesen kinyílnak ugyan, de arra kell törekedni, hogy a jövőben is éppen ily készségesen nyiljanak ki. Légy tehát óvatos, légy meggondolt, légy *circumspectus*.”

Ez a *nervus rerum* volt az egész dolognak legnehezebb és legkényesebb pontja. Révai Sámuel vállalta magára, hogy a pesti üzletalap tőkét ő maga adja, mert Révai Leónak pénze nem volt. De maga is csak mérsékelt készpénzösszeggel rendelkezett, azzal a nem túlságos nagy összeggel, amelyet tíz évi munkája eredményeként megtakaríthatott. De volt azonkívül hitele, amelyet ritka becsületességével szerzett meg magának és ezt a hitelt is a pesti üzlet rendelkezésére bocsátotta. Érthető, hogy a megalakulás küszöbén öccsét komolyan figyelmezteti arra a felelősségre, amely őt fogja terhelni bátyja egész vagyonának, hitelének és becsületének megóvása tekintetében. Arra intette hát, hogy a rendelkezésre bocsátandó értékeket jól használja fel.

De hozzájárult Révai Sámuel a pesti üzlet megalapításához még valamivel, ami pénznél, hitelnél is többet ér: *jó hírnevével*. Aki a könyvkereskedelem organizációját ismeri, az tudja, hogy különösen abban az időben egy új cég csak úgy számíthatott boldogulásra, ha a számbajövő nagy kiadó cégek összeköttetésbe léptek vele, ha számlát nyitottak neki, ha bizományba szállították kiadványaikat. Aki ezt nem tudta elérni, az eleve halálra volt ítélve, annak nem volt áruja, amit eladjon, az nem tudta a közönség igényeit, kívánságait, rendeléseit kielégíteni, az rövid időn belül becsukhatta a boltját.

Révai Sámuel úgy a magyarországi, mint különösen az egész németbirodalmi és osztrák könyvkiadóság körében rendkívül jó hírnevet szerzett magának eperjesi üzletének szolid ügyvitelével. Ezt a jó hírnevet fektette be, mint az alaptőke legbecsesebb részét, az ujonnan alapítandó pesti üzletbe.

Előttem fekszenek azok a meleg, szinte lelkes hangú körlevelek, amelyekkel Révai Sámuelnek bizományosai, a pesti *Osterlam* cég, a bécsi *Hartleben* cég és a lipcsei *K. F. Köhler* cég, az egész könyvkereskedő-világ jóindulatába ajánlják az ujonnan megalakuló céget.

Szinte páratlan módon együtt volt minden, ami abban az időben egy könyvkereskedelmi vállalat felvirágzását majdnem matematikai bizonyossággal biztosíthatta: elégséges tőke, bő hitel, kitűnő referenciák és a maga nemében ritka szakértelem.

És mégis!... és mégis hiányzott valami, aminek akkor az alapítók nem jutottak tudatára, ami csak nagysokára derült ki és ami megakadályozta, hogy a nagyszerű kezdetnek méltó folytatása lehessen.

III. AZ ELSŐ ÉVEK

A körlevél, amely az újonnan alapított könyvkereskedés megnyitását bejelentette, a következő programszerű kijelentéseket tartalmazza:

„A művelődés és tudomány emelésére és terjesztésére vezető minden tényezőnek nagyfontosságu hordereje megfejthetővé teszi, hogy üzletünk iránt becses figyelmét kikérni bátorkodunk. A jelenkor kívánalmait és a hazánkban növekedő szellemi szükségletet helyesen felfogván, feladatunkká tüztük, valóban tudományos és népszerű irodalom buzgó terjesztése által a társadalom legmagasabb érdekeit istápolni, ezáltal pedig az értelmiség és közvetve a népjólét emeléséhez járulni. Ezek folytán a legszentebb hazafiui kötelességünket teljesítvén, a lefolyt évtizedek mulasztásainak helyrehozásához a legméltóbb eszközökkel járulni törekedünk, jeligénkké tevén nagy Széchenyink emlékezetes mondását: „Magyarország nem volt, hanem lesz.”

Kitűzött célunkat: hazánk emelését és felvirágoztatását azonban csak azzal érjük el, ha az ismereteket és művelődést egyaránt népszerűsítő irodalmat legtágabb körben terjeszteti iparkodunk.”

Ma sem lehetne más célokat kitűzni, ma sem lehetne a könyvkereskedelem legfontosabb feladatát másképp megjelölni, mint azzal, hogy az ismereteket és a művelődést legtágabb körben terjesztetni van hivatva.

Révai Sámuelre nézve ez a program nem frázis, hanem belső élettartalom, legkomolyabb valóság, lelki szükséglet. Állandóan örködik afelett, vajjon miként váltják valóra azok, akiket munkatársakul kiszemelt, leveleiben újra meg újra tanácsokat és utbaigazításokat ad ennek a programnak az értelmében.

Néhány héttel a könyvkereskedés megnyitása után türelmetlenkedés fogja el, meg akarja nézni azt az alkotást, amelyhez annyi reményt fűz és felutazik Pestre, ami akkor nem volt könnyű dolog.

Tapasztalataival nincsen megelégedve. Mélyen belelát a dolgokba és minden tekintet félretételével őszintén és becsületesen megmondja nézetét.

Pestről hazajöve, levelet ír 1870. január 14-én öccsének, amely oly éleslátásról, a magyar társadalmi viszonyok oly megdöbbenően helyes megfigyeléséről tanuskodik, mely bámulatba ejt; mintha a mai Budapest életébe, a mai országos helyzet nyomorúságába 50 évvel előre tekintett volna bele, oly plasztikus színben tünteti fel akkori meglátásait és a jövőre vonatkozó sejtéseit.

Nem hiszem, hogy bárki, főképen ha ezekben a mai napokban olvassa e levelet, szabadulni tudna megállapításainak megdöbbenő hatása alól.

Ime a szöveg:

Eperjes, 1870. I/14.

„Kedves Öcsém!

Nos, látod, már megint a teoriáimmal állítok be hozzád. Minél tovább gondolkozom az imént mult napok élményein, annál szükségesebbnek látom, hogy nyíltan kifejezzem azt az óhajást, vajha jórészt letennétek, Te is meg kedves Lajosunk is, arról a könnyelmű

hangról, amely bizonyára csak a környezet és némely összeköttetések révén ragadt át reátok. Pest külső életében, mert hiszen csak abba nyertem némi kis bepillantást, a zsidók az urak, ők csinálják, irányítják – de csak a külső életet, mert a belső, szellemi, társadalmi, politikai életre egyenes, döntő befolyásuk semmiféle tekintetben nincsen. A zsidók csak ott és csak olyankor érvényesülnek, ahol és amikor *szükség van rájuk*; sokkal kevesebb bennük az érték, a tartalom, semhogy bárhol, bármi tekintetben is döntő sullyal tudnának fellépni. És éppen, mert ilyen felületesek, ilyen szellemi és erkölcsi tartalom híján levők a pesti zsidók – *éppen ezért destruktívak is*. Ezt a jelenséget látjuk egyébként mindenütt, ahol a zsidók alapos képzettség, helyes életbölcesség nélküli parvenük, és egy szót sem vesztegetnék az egész dologra, ha nem látnám, hogy nagyon is ki vagytok téve ez elemek kárhozatos befolyásának és hogyha nem – félténylek tőlük benneteket. Nem tudom, de nem is akarom ezt hosszasan tárgyalgatni, csak arra kérlek hát Téged is, meg Lajost is (ha ugyan hajlandó hallgatni rám), hogy ismeretségetek körét, speciális és általános értelemben véve, lehetőleg nem-zsidókkal gyarapítsátok, és szellemi adományaitokkal, elmésségeitekkel és jó humorotokkal mérsékelten élve, óvjátok meg azt a külső méltóságot, amely épp oly bizalmat keltő, mint amennyire távol tartja a fölösleges bizalmaskodást.”

De azon az általános megfigyelésen kívül, melyet a fenti levél szavá tett, *Révai Sámuel* alaposan körülnézhetett, mert csak úgy dülnek és kergetik egymást a részletes figyelmeztetések és utbaigazitások az üzletvitel minden egyes részletére vonatkozólag.

Előre is elnézést kér öccsétől, hogy zaklatni fogja állandóan, mert eleven életet kell teremteni az üzletben, a pénzt forгатni kell, fejlődni, haladni kell, új és új terjesztési módokat kell bevezetni, mindig nagyobb és nagyobb térre kell az üzleti tevékenység körét kiterjeszteni és különösen arra kéri öccsét, ne fecsérrelje el képességeit mechanikus munkában.

„Tartsd szabadon mindig gondolataidat, disponálj okosan és ügyesen az elvégzendő munkáról, magadnak csak a legfontosabbakat és legszükségesebbeket tartsd fenn, elsősorban a vevőkkel való személyes és levélbeli érintkezést.”

Ezek mellett az állandó „*bombardirozások*” mellett (ő maga nevezi annak) gyengéden biztosítja öccsét arról, hogy teljes bizalommal viseltetik tehetségéhez és akaraterejéhez, de a kezdet nehézségeire való tekintettel, egyben-másban tanáccsal, utbaigazitással akarja megkönnyíteni feladatát; figyelmezteti arra, hogy minden jelenség okát és következményét vizsgálja meg és mindent fontoljon meg jól, mert a helyzeten uralkodni a legnagyobb művészet az üzleti életben is. A kocsivezető feladata, *hogy sohase kerüljön a kerék alá*, ezért kell minden irányban körülnézni.

A publicitást, a közönség közönyének felrázását, a lapokban való hirdetést, prospektusoknak állandó és céltudatos szétküldözését, cimtáraknak beszerzését és gyűjtését, olvasóköroeknek és társaságoknak, kaszinóknak, kluboknak az érdekkörbe való bevonását ajánlja minduntalan és azt a meggyőződést akarja öccsébe szuggerálni, hogy mindezeknek helyes foganatosítása esetén feltétlenül sikert kell aratniok, még pedig biztos és gyors sikert.

A mai nemzedékre nézve is tanulságos, mert még mindig megáll az, amit Révai Sámuel 1870-ben, a könyvkereskedők vevőinek kiszolgálására vonatkozólag irt: minden egyes embert, aki bebotlik üzletünkbe, úgy kell kiszolgálni, hogy állandó vevője maradjon az üzletnek, szigoruan kell ügyelni arra, hogy kívánságát megértsék és teljesítsék, minden figyelmünket a vevők kielégítésére kell koncentrálnunk, levélbeli rendeléseiket a legnagyobb gyorsasággal kell elintéznünk, mert csak így fogjuk őket vállalatunkhoz állandóan hozzákapcsolni, hűséges barátunkká tenni.

A könyvkereskedői üzem igen sok apró-cseprő írásbeli munkával jár, azok az alkalmazottak, akik ezekkel a munkálatokkal elfoglalva állanak naphosszat íróasztaluk mellett, szinte haraggal fogadják azt, aki könyvet vásárolni lép be a könyvesboltba és őket munkájukban megzavarja. Ezeknek a mai ideges könyvkereskedősegedeknek is szól Révai Sámuel ötven-éves üzenete.

Minő tapasztalatokat tehetett, hogy mindig rátér erre a témára és helyén való szókimondó modorában úgy ír róla, mintha százan és százan hallanák, pedig csak egy embernek, öccsének szólnak ezek a levelek és aligha vett más is tudomást ezeknek tartalmáról.

„Csak derekasan hozzálátni, komolyan és buzgón törekedni minden szükséglet kielégítésére, pontosan és fáradhatatlanul kiaknázni mindent, akkor egyre nagyobb és *általános* mivelő jelentőségű lesz az eredmény. Ehelyett azonban bizonyára akad olyan is, aki a régi céhrendszer szellemétől áthatva, azon rimánkodik, hogy csak ő maga nyaggathassa a közönséget és emellett kényelmesen élhessen. Amit nemrég említettél, hogy én *megtanítottam olvasni az embereket*, az teljesen így áll. Csakhogy nem szabad restelni a fáradságot, és bizony a pesti urak is okosabban tették volna, ha nem vártak volna addig, míg az új konkurrens ellepik a parlagon heverő területet. Állíts csak munkába két-három derék, *megbízható* kolportőrt, aki rendesen és rendszeresen elviszi a holmikat az embereknek a saját otthonukba, osztogatass és hozass prospektusokat, és ítélőképeségemnek nagyon rossznak kellene lennie, ha ezuton idővel ki nem kerekedik valami érdemes dolog. Hiába, az irodalom nem sajt és nem selyem-mantilla, amikért elmennek a boltba maguk az emberek; Pest pedig és Magyarország sokkal inkább érzi az olvasás szükségét, semhogy a kornak megfelelő eljárás mellett siker ne koronázná e téren a munkát.”

Vasakarattal és kitartással kell ezeket a teendőket folytatni, annál is inkább, mert az eredmény nem mutatkozik rögtön; lassan kialakul lelki szemei előtt egy nagyszabású propaganda lehetősége és állandóan buzdítja öccsét füzetes vállalatoknak utazók útján való terjesztésére. De honnan venni alkalmas utazókat? Ez a foglalkozás akkor még ismeretlen fogalom volt. Révai Sámuel elsősorban képzett, megbízható könyvkereskedősegedeket gondol e célra megnyerhetőknak, az általuk összegyűjtött rendelőknek a folytatólagos füzeteket tanítók, vagy kisebb tisztviselők, könyvkötők vagy kiskereskedők útján gondolja kézbesíthetőknak; így ezekben a fix provízió mellett alkalmazandó érdekeltekben a könyvterjesztés kész pionirjait látja.

Révai Sámuel meglátja azt a nagy értéket is, amelyet a tanulóifjuság képvisel a könyvkereskedelemre nézve; ezekben látja a jövőbeli fejlődésnek legjelentősebb kontingensét és éppen ezért minduntalan figyelmezteti öccsét, hogy „az üzletnek az egyetemi hallgatókat a legnagyobb buzgalommal és figyelemmel kell megnyernie, mert ezek fogják hirünket kivinni az országba és mindenkor ragaszkodni fognak hozzánk.”

Egyáltalában „*mozogni*”, ez a Révai Sámuel jelszava, amelyet nem győz ismételni; türelmetlenül várja az értesítéseket és bár a legkisebb sikert is méltánylással fogadja, mégis csodálkozik azon, hogy soknemű kezdeményezéseinek eredményét nem látja, a jelentések nem eléggé részletesek és így nem tudja, hogy történt-e valami ez ügyben vagy sem; de tovább is ernyedetlenül buzog, biztat, bátorít. Megfigyeli a többi könyvkereskedő dolgát és levonja megfigyeléseiből a következtetéseket; megfigyeli a közéletben felmerülő jelenségeket, a képviselőházban elhangzó beszédeket, azokat a mozgalmakat, amelyek az iskolaügy, a tudomány fejlesztése terén akkor szinte lázas egymásutánban megindultak, megállapítja emitt egy új tanítóképző intézet, amott egy-egy új olvasókör, egyhelyütt egy új leánynevelő internátus, máshelyütt egy új könyvtár megnyitását és mindezt a pesti könyvkereskedés szempontjából

figyeli és állapítja meg; abból a célból olvassa az ujságokat is és semmi sem kerüli el figyelmét, ami összeköttetésbe hozható volna vállalatának érdekeivel.

Erre nézve így ír:

„Pillanatról pillanatra újabb mozgolódások, újabb kezdeményezések bukkannak föl, amelyeket egy új üzletnek föl kell kutatnia s jó érzékkel és elszánt akarattal ki kell aknáznia, a maga javára értékesítenie. Hogy valamely üzlet föllendüljön, az csak azon fordul meg, hogy minő szellem uralkodik benne, és hogy *Ráthnak* olyan óriási sikerei vannak, azt feltétlenül csupán csak annak köszönheti, hogy munkára felkészülten, okosan fogta föl a viszonyokat és ragadta meg a többi cégek tulságos indolenciája mellett önként kínálkozó kedvező alkalmat. Annak a régi jó időnek, mikor kényelmesen megvárhatta az ember, hogy maga a vevő jöjjön *keresni* valamit, hála Istennek, immár a könyvkereskedésben is vége van; ma már mozogni kell, nagyon is mozogni, a korhoz alkalmazkodni, új szükségleteket kelteni – és, véleményem szerint éppen ebben a tekintetben vajmi kevés az, ami Magyarországon történik, úgy hogy szolid üzleteknek vajmi szükében lévén az ország, még jó husz esztendeig Pest lesz hivatva arra, hogy az egész országot ellássa, képezze és irodalmi szükségleteit nemcsak kielégítse, hanem *új szükségleteket is ébresszen*. Tehát éppen úgy, mint ahogy azért mozogsz – saját kijelentésed szerint – valamely ismerős körben, mert ez rád nézve hasznos, vagy hasznot ígér: szakasztott úgy arra kell törekedned, sőt *kénytelen* vagy arra törekedni, hogy találj bizonyos kört *az országban*, találj szilárd támaszpontokat minél több helyen s légy serény, mint a méhecske, a célra vezető utak és módok kutatásában. A főtenyezők egyike e tekintetben a sajtó. Ezért ajánlom: *olvass ujságot!*

A politikai napilapok minden számában egész sereg olyan nevet vagy helyet, olyan személyt vagy kört találsz megemlítve, amely kisebb-nagyobb értékkel bír ránk nézve. Minden adatot feljegyezni s a kellő helyre és rendfokozatba besorozni, mint vásárló-törzskönyvet, fontos feladat.

Aztán nem is kell mindent magadnak végezned. Pulszky mondta egyik beszédében, amely inkább valamely társaskörbe illett volna, semmint az országházába, hogy a muzeumban most tudósok végeznek sok olyan munkát, amihez egy egyszerű írnok is elegendő volna. Te csak irányíts – dolgozzanak az embereid. De serényen, fáradhatatlanul és *vigyázattal!*”

Minthogy természetszerűen a dolgok nem mentek egészen simán és mindenféle nehézségek merültek fel, azoknak elhárítására új és új ötletekkel és orvosszerekkel áll elő. Különösen abban az irányban hall panaszt, hogy a könyvkereskedés helyisége nincs jól kiválasztva, nincs forgalmas helyen. Ezt a felfogást Révai Sámuel nem osztja, de különben sem tartja elsőrendű fontosságúnak, mert nézete szerint a súlypontot egyrészt a terjesztésre, a kolportázsra, a vevőnek otthon való felkeresésére kell helyezni, másrészt az antikváriumot a kellő eszközökkel, ügyes publicitással, katalógusokkal, offerálásokkal föllendíteni. A szortiment-könyvkereskedésnek – mondja ő – sok-sok időre van szüksége, míg jól meggyökeresedik, hiszen nem állunk itt egyedül a piacon, de mindenesetre életképes az az Egyetem-utcában is, ha körültekintéssel, vasszivóssággal és kitűnő személyzettel kezeljük a dolgokat és a súlypontot a *vidékre* helyezzük.

A felmerülő nehézségek elhárítása végett arra is gondol, hogy maga hosszabb időt töltsön Pesten, de ezt azért nem teheti, mert saját eperjesi üzletét éppen akkor nem akarja elhanyagolni és erős érvül használja ezt fel a pesti kishitőség leküzdésére, azt mondván, hogy ime az utóbbi éveknek fáradozásai megtermik gyümölcsüket, az ő dolga most igen jól áll, forgalma

erősen gyarapodott és saját példájára utalván, állítja, hogy ugyanez fog bekövetkezni Pesten is, ha mulasztások nem történnek. Utal a Ráth Mór példájára is, aki minden dolgában következetesen jár el, semmit sem ejt el és nagyszerű összeköttetései mellett mégis mindig a vidékkel törekszik érintkezésben lenni.

Minden bizalma és optimizmusa mellett a hírek és jelentések mégis kissé nyugtalanítják és már június elején újra bejelenti, hogy Pestre szándékozik jönni, hogy saját szemével lásson, saját felfogása szerint tekintsen át oly dolgokat, amelyeket az összes értesítések és jelentések nem tudnak kellőképp visszatükröztetni. Nincs nyugta, türelmetlen a vasut el nem készülte miatt, mert szándékát egyébként is csak augusztus hónapban valósíthatja meg, minthogy közben egészsége helyreállítása végett a szobránci fürdőbe kell mennie. Buzdító és biztató levelezését onnan folytatja és törekszik öccsét mindenképpen kedvező irányban hangolni.

„A világgal való melegezettség és a derült világfelfogás a tisztességes egzisztenciához elengedhetetlen és ha némi elnézés párosul vele mások hibái és gyöngéi iránt, egész bizonyosan el is érhető.”

Ezekből a folytonos intelmekből, figyelmeztetésekből és nógatásokból az tűnik ki, hogy az ügyek nem mentek úgy, ahogy ő várta, az eredmények nem igazolták az ő várakozásait. Mégsem hallunk sohasem egy zokszót, egy szemrehányást, egy kétséget, egy panaszt. Bizalma öccse tehetségében és tudásában, becsületességében és jóakaratában oly rendíthetetlen volt, hogy sehogysem bírta elgondolni azt, hogy öccsének természetében lehet oly vonás, amely minden jó igyekezete mellett is képtelenné teszi azoknak a nagyszabású várakozásoknak teljesítésére, amelyeket bátyja hozzáfűzött.

Majdnem két évi vergődés után találjuk az első panaszos hangot *Révai Sámuel* leveleiben. 1872 július 17-én írja öccsének:

„A helyi viszonyokról szóló értesítéseid szomorúak, elkedvetlenítőek és szinte érthetetlenek. Hiszen akkor a könyvkereskedelem nagyon nyomorult mesterség! Remélem, hogy csak az illető emberekben és tulajdonságaikban van a hiba.”

Testvéri szeretete és elfogultsága oly nagyfokú volt, hogy jóformán csak akkor vette észre a bajok gyökerét, amikor már alig lehetett segíteni rajtuk. Pedig a dolog igen egyszerű volt. *Révai Leó* minden jóra való vonása mellett passzív és flegmatikus természeténél fogva teljességgel képtelen volt arra, hogy Révai Sámuel nagyra törő ambícióinak végrehajtó közegévé válhasson. Teljességgel ellentétes természetek voltak. Az egyik a nagy összefüggéseket filozófiai szemmel összekapcsoló és átfogó elme, a másik apró részletekben elvesző hétköznapi ember. Az egyik idealista minden poklokra keresztül, a másik realista a végletekig. Az egyik szívós, erélyes és határozott, a másik lágy, puha és hajlékony. Az egyik a legkomolyabb oldaláról fogja fel az életet és annak minden megnyilvánulását, a másik minden kellemetlenséget, minden zavaró nehézséget kerülve, az élet derült, gondtalan élvezetében találja kielégülését.

Ezek az ellentétek nemcsak azt magyarázzák meg, hogy *Révai Leó* nem volt a kellő médium azoknak az eszméknek szolgálatában, melyeket bátyja kitűzött, hanem azt is, hogy még egy szerény várakozásoknak megfelelő normális könyvkereskedői üzletet sem bírt vezetni akként, hogy az a zökkenéstől megóvassék. Kétségtelen szakismerete egyoldalúvá tette. A könyvkereskedői ágak között megszerette az antikváriumot és ennek szentelte magát teljesen és annyi odaadással, amennyi tőle tellett. Ő róla valóban elmondható, hogy belebújt a könyvekbe, nem tudott, nem akart tőlük megválni. Amilyen megbecsülésre méltó tulajdonság ez egyébként, éppen annyira veszedelmes, katasztrófális annak, aki hivatásszerűen foglalkozik könyvek vásárlásával és eladásával. Révai Leó voltaképpen csak az egyik részt kultiválta. Ő

minden kínálkozó alkalmat megragadott szép könyvtárak vásárlására, de azután alig tett valamit, hogy ezeket a könyvtárakat kellő módon és üzleti szempontokból értékesítse is. Hiszen észrevette *Révai Sámuel* már jókorán, hogy öccse könyvkedvelővé (amateurré) vált és figyelmeztette is öccsét arra, hogy ennek ideje még nem érkezett el; de még nem látta világosan, hogy ez a könyvkedvelés hová fog vezetni, sőt mondhatni, hogy inkább *Révai Leó* jutott annak tudatára, hogy a dolgok igen ferde irányban fejlődnek, mert 1873-tól kezdve bátyját állandóan biztatta, hogy jöjjön fel Pestre és vegye át az üzlet vezetését.

Akkor ugyanis már egész komolyságukban jelentkeztek a pénzügyi nehézségek. *Révai Leó* egyrészt a felelősséget akarta magáról elhárítani, másrészt abban a meggyőződésben volt, hogy minden helyrehozható, ha a könyvkereskedést és a könyvkiadó-hivatal vezetését bátyja veszi át és maga csak az antikvárium vezetését tartja fenn magának.

Hovatovább az ő derült jó kedve, amelynek a magánéletben annyi jelét adta, s amely neki igazán sok jó barátot szerzett, megbénulva, a pesszimizmusnak adott helyet és nem lehet csodálkozni azon, hogy az állandó rosszkedv és sopánkodás világából menekülni akart, hogy visszatérjen az ő egyszerű, igénytelen és gondtalan existenciájába.

Amikor mindez nyilvánvalóvá lett, akkor már *Révai Sámuel*-re nézve lehetetlenné vált még gondolni is arra, hogy eperjesi üzletét otthagyva Pestre menjen, mert a pesti üzletbe tett befektetései annyira megingatták hitelét és annyira megrázták eperjesi üzletének alapjait, hogy ha azt abban az időben otthagyja, teljes bizonyossággal tönkremegy.

Ily viszonyok között már akkor felmerült annak a gondolata, hogy a kiadványokat, vagy azoknak egy részét el kellene adni, ugyszintén a tömegekben beszerzett partie-könyveket, hogy új befektetéstől tartózkodni kell és hogy különösen az antikvárium részére csak olyasmit szabad megvásárolni, aminek értékesítése gyors és biztos. Hogy teljesen tartózkodni kell új kiadványoktól annál is inkább, mert hiszen azoknak irányával és mivoltával *Révai Sámuel* eddigelé sem volt megelégedve. Amint *Révai Sámuel* elébb állandóan bátorította és biztatta öccsét és törekedett kételyeit és aggodalmait eloszlatni, épp annyira figyelmébe ajánlotta ezekben a komoly időkben és ebben az igazán válságos helyzetben a legnagyobb vigyázatosságot és gondos mérlegelést a legaprólékosabb körülményeknek is, hogy a jónak talált intézkedéseknek következetes keresztülvitelével a cégtársak újra visszanyerhessék szilárd pozíciójukat, amely az aktívák akkori állása szerint még mindig lehetségesnek mutatkozott.

Révai Sámuel nem is engedi át magát a terméketlen töprengésnek és céltalan busulásnak, hanem eleven életerővel nekilát a helyrehozásnak. Sehogysem fér a fejébe az, hogy ernyedetlen szorgalommal és kitartással urrá ne lehetne az ember bárminő válságos viszonyokon és nem mond le arról, hogy annyi szeretettel és gondnal kezdeményezett vállalkozását végül is siker fogja koronázni.

1875 július 16-án írja öccsének:

„Bármily kevésbé kielégítőnek tartom is a mérleget, ez csak gondolkodóba ejt, de éppenséggel nem aggaszt. Rendületlen a bizalmam, hogy üzletünk jó vállalkozás és csupán azt óhajtom, hogy az ismételten észlelt hibák kiküszöböltesse és a vezetés, kellő eréllyel és gondos vigyázattal párosulva, nyugodt, szilárd és kitartó legyen.

Ujra hangsúlyoznom kell azt az általam elejétől fogva mindig hangoztatott elvet, hogy itt nem az a fontos, hogy te magad több-kevesebb, apró-cseprő detail-munkát végezz, sőt a munkát egyáltalán inkább megbízható, bizalomraméltó és lehetőleg gyors munkásokra, biztos, szorgalmas kezekre kell bíznod, míg te magad csupán az üzletben megforduló emberekkel foglalkozzál, minden belépővel, állására, öltözködésére vagy kívánságára való tekintet nélkül, a legnagyobb udvariassággal és előzékenységgel bánj,

kivánságait, akár *vevő* az illető, akár pedig *eladó*, figyelmesen meghallgasd, személyesen ügyeld meg, hogy jól szolgálják ki és így érintkezésbe juss mindenkivel, aki beteszi lábát az üzletbe, mert egyáltalán csakis ilyen bánásmóddal, minden egyes futó vevőnek csakis ilyen kezelésével lehet állandó törzsközöniséget szerezni, míg az immel-ámmal való bánásmód, a nemtörődomség, egyes dolgok, sőt egyes személyek után való tulhajtott futkosás, a magát mellőzöttnek érző futó vevőt csak elidegeníti, csak visszariasztja attól, hogy máskor is fölkeresse az üzletet.

Mint már megmondtam, nem tartom helyesnek, hogy csak az antikváriátus terén dolgozol, de azt már egyenesen hibának tartom, hogy egyáltalán semmit se teszesz, hogy előbbre jussunk. Én soha sem voltam és most sem vagyok szűkmarku, ha üzleti kiadásról, üzleti befektetésről van szó. Azoknak a dolog kellő felügyelete és ellenőrzése mellett meg kell térülniök, sőt ha ügyesség is járul hozzá, még gazdagon gyümölcsözniök is kell, míg az ingadozó lavirozás nagyon költséges, sőt veszedelmes is. Az üzletnek nem szabad aludnia, nem szabad az idő nagyrésztét terméketlen munkára fordítani, ellenkezőleg minden intézkedésnél a főcél, az egységes fejlődést, a permanens értékesítést és kiaknázást kell szem előtt tartani.

Mindez pedig nem pusztá szó, kedves öcsém; én teljesen tisztában vagyok a dolgokkal és ha csak valamiképen is módját tudom ejteni, mindenáron azon leszek, hogy munkásságomat úgy osszam meg, hogy az általam remélt siker lassanként be is következzen. Budapest maga az ország és minden nap, mindenfelől láthatod a törtetést a középpont felé, de a dolog lényege nem abban áll, hogy egyeseknek sokat hitelegzünk, hanem abban, hogy sokaknak szállítsunk.

És magad is, kedves öcsém, annál több boldogságot, annál több gyönyörűséget fogsz lelteni az üzletben, minél nagyobb buzgalommal, körültekintéssel, kedvvel és polgári szorgalommal fogsz nekifeküdni (ami éppenséggel nem jelenti azt, hogy magad irkálád a zárlatokat és az ócska könyvek címcéduláit). Nem tudom titkolni, hogy úgy látom, meglazult benned valami, bár nem látom világosan, hogy mi; nem lelsz kellő örömet az üzletben, amely pedig a te alkotásod, a te műved, amely társadalmi állást adott és fog állandóan adni neked és amely végül nagyobb boldogságot is tudna számodra teremteni, csak te nagyobb szeretettel foglalkozzál vele.”

De mintha nem biznék már annyira szavainak hatásában, már azzal a gondolattal foglalkozik, hogy Eperjesen lakó idősebb bátyját rábírja, hogy eperjesi üzletének társtulajdonosává szegődjék, hogy ő a maga részéről így felszabadulva, évenként néhány hónapot Pesten tölthessen és az ottani üzletet saját erélyével és munkájával felvirágoztassa. Ennek a szándéknak keresztülvitele nehézségekbe ütközik és nem is sikerül. Ekkor merül fel *Révai Leó* részéről először az az eszme, hogy az üzletet talán el kellene adni. *Révai Leó* ezt egyebek közt azzal indokolja, hogy az ő ismerősei, az ő tulajdonképeni vevői már mind beszerezték a maguk házi könyvtárát, így tehát nincs kilátás további forgalomra. Azt is felhossa, hogy az összes pesti könyvkereskedéseknek rossz az üzletmenete. Odáig megy, hogy egyik testvére útján megsugja bátyjának, jöjjön fel, vegyen át mindent, ami még megvan, addig, amíg egyáltalában van még valami; elégítse ki magát követelésére nézve, amennyire tudja, nehogy az egész veszendőbe menjen.

Mindezeket a gondolatokat *Révai Sámuel* erélyesen visszautasítja. Még mindig nem adja fel a játszmát, még mindig hisz és bizik a sikerben. Abból a páratlanul érdekes és értékes levélből, amelyet 1875 október 10-én ezekre vonatkozólag öccséhez ír, a levél nagy terjedelmére való tekintettel csak az alábbi beszédes töredékeket közlöm:

„Már egészen rád ragadt a pesti piac és pesti kartársaink nemtörődomsége és restsége. Az Osterlam-féle tunyaság és az egyiptomi husos fazekakra való szüntelen áhitozás még mindig ott van a lábadban, azaz hogy a fejedben, mert a kereskedő és általában a modern társadalom a *fejével jár* (nem pedig a *fején*.) A csöndes várakozás, a jobb idők lesése, a pusztá nézdegélés és töprengés nem a mi időnkbe, nem a mi viszonyaink közé való. „Talpra minden ember!” – most ez a jelszó és mindenkinek egész embernek kell lennie. Dolgozás, rendelkezés, serény beavatkozás és gyors intézkedés az alappillérei minden üzletnek, ha azt akarjuk, hogy felviruljon. S minthogy én nem akartam, a boldogult osztrák „Kriegsrath” módjára, az ütközet és hadjárat tervét innen a távolból állapítani meg és sohasem törekedtem a „fő”-parancsnokot játszani, azért adtam neked annyi éven keresztül és adok ezután is szabad kezet, abban a biztos föltevésben és reményben, hogy tisztában léssz vele, mit tartok én elengedhetetlennek, de egyuttal föltétlenül üdvösnek is. Az energikus munkakedv pillanatnyi fellobbanása, melyet csakhamar lomha elernyedés követ, semmit sem ér. Az elmének szüntelenül dolgoznia kell; szakadatlanul ott járjon az eszünk közeli és távolabbi teendőinken, a dolgok előbbrevitelén és kiépítésén; se rossz idő, se tomboló vihar, semmiféle nehézség nem szabad hogy elcsüggyessze az embert; a *munkának el kell készülnie*, ez a jelszó, és az okos ember nem dolgozik ugyan egyenest szembezállva a viharral, de igenis dolgozik minden viharinak dacára és minden viharral dacolva.

Ugyebár, ez csinos kis frázisgyűjtemény, hevenyében odavetett, kivonatos kalászat hagyományos theóriáim mezején, de hát, kedves öcsém, malter és kötőszel nélkül nem építhetsz házat és enyv nélkül az asztalos sem boldogul. Ha már egyszer kinyitottad a boltot, ha már állást és nevet szereztél magadnak, akkor ne játsszál ezekkel a dolgokkal, akkor ragaszkodj ahhoz a névhez, ahhoz az álláshoz, és ne engedd, hogy amit építettél, a fejedre szakadjon; nem szabad túlfeszítened, de ugyancsak jól és *keményen* meg kell huznod az íjját, ha azt akarod, hogy célba találj. Azt hiszed talán, hogy van olyan ember a világon, aki elég nagy ur ahhoz, hogy mindig csak a *maga* kénye-kedve szerint éljen, hogy mindig csak *azt, ott és úgy* cselekedje, ahogy neki tetszik? Minden lépésnek, minden mozdulatnak megvan a maga következménye és soha sem lehet bármi megtörténtet meg nem történtté tenni, de nem is szabad erre törekedni. Avagy nem volna-e egyenesen gonosztett (bocsásd meg ezt a kemény szót) a sorssal játszani, egy üzletet szétkallódní hagyni és a romok alá temetkezni, pusztán csak azért, mert pillanatnyi kedvetlenség fogta el az embert; egyedül csak amiatt, mert nem megy mindig minden a tetszésünk szerint. Ki biztosíthatja vajjon a te jövőödöt, ha a jelent, a meglevőt magad cserbenhagyod?

Munka, kemény, megfeszített, serény, *jókedvvel végzett* munka, annak szeretete, önmagunkba, saját erőnkbe vetett bizodalom, fáradhatatlan alkotni vágyás és rendületlen ragaszkodás ahhoz, amit alkottunk, szívós, megingathatatlan kitartás: ezt követeli a mai patriarchálisnak már régesrég nem mondható kor, amely kérlelhetetlenül halad tova lomha tunyaságban és közömbösségben *elvesző* nemzetünk keleti jellegű marazmusa fölött. És el fog pusztulni minden, ami henye, ami eleven életet nem él, ami nem tud öntudatosan akarni és dolgozni, hatni és alkotni és – ami *előbbre nem halad!* Mert mindennek haladnia, virulnia kell, ezzel mutatja meg, hogy joga van az életre.

És mi a jutalom? Az élet örömeinek élvezése, nemesebb, fenköltebb értelemben, *igazán emberi módon*. Látod a gyümölcsét munkádnak, éltél és dolgoztál, és dolgozban örömet lelve, általa boldogultál.

Most pedig e rövid (csak mosolyogj bátran) bevezetés után szeretnék még a magunk ügyéről egyet-mást mondani.

A mi üzletünknek is van legalább is annyi létjogosultsága, mint akármelyiknek a piacon, és ha még sem tud jobban boldogulni, ha egy és más előnye ellenére mégsem tud jobban felvirulni másoknál, akkor a vezetésben vannak hibák, amelyeket orvosolni lehet és azt hiszem, orvosolni is kell!

A kertész új fát ültet az elkorhadt, kiszáradt helyébe; a könyvkereskedő új vevőket szerez az elpártoltak helyett és figyelemmel, gonddal bánik velük, hogy meghozzák a maguk virágát és gyümölcsét.

A belső érintkezésben, a műhelyben, az üzletben derüs komolyság, jóakaró szigorúság, minden ingerültség és türelmetlenség kerülése, kitartás és nyugodtság, fáradatlan, indulatosság nélkül való figyelmeztetés és vezetés, szigorú rend és átlátszó világosság, méhszorgalomra való buzdítás, legelsősorban pedig saját magunk lankadatlan munkássága szükséges.

Pontosság, a legszigorubb pontosság a kötelezettségek és ígéretek teljesítésében szintoly kardinális alapelv. Senki se panaszkodhassék, senkinek se legyen oka bizalmatlanságra vagy kételkedésre, – még ha vérembe kerül is. Minden rabulisztika és csalafintaság, minden legkisebb letérés a jog és méltányosság egyenes útjáról káros következményekkel jár. Akiben nem biznak, az mindent elvesztett, – ez áll befelé is épen úgy, mint kifelé.

Nem hiszem, hogy mindez közömbösen hagyna, vagy elkedvetlenítene, lehangolna téged és mégis napról-napra halasztgattam ezt az episztolát – mert újra a legkomolyabban foglalkoztatott az a gondolat, hogy élő bizonyosságát adjam neked, hogy amit mondok, az igaz, keresztülvihető és biztos sikert hoz előbb-utóbb. Minthogy azonban rám nézve nem a bizonyágtétel a fontos, mert nem vagyok okvetetlenkedő, vagy legalább is nem érzem, hogy az volnék vagy annak látszanám; minthogy van bennem elég ember- és testvérszeretet, hogy bizni tudjak és türelmes legyek: most sem siettettem a döntést, hanem tanácsba álltam a magam eszével és egynémely más kipróbált ésszel.

És az az általános, egybehangzó vélemény, hogy a kenyeremet adó, bár igen nagy mértékben és gyakran, vagy tán többnyire eredménytelenül megerőltető üzletet, amely teljesen ép és egészséges, és biztos kézzel van vezetve, nem szabad a véletlen esélyeinek odadobnom, nem szabad a családomat, a jövőmet stb. kockára tennem: ez határozatlanná és ingadozóvá tesz, ami annál kinosabb rám nézve, mert gondolataim egyrésze, még legégetőbb teendőim mellett is, folytonosan ott kóvályog e dolog körül.

E gondolatok között pedig éppenséggel nem a legkisebb súlyú az, amelyet bátyám útján sugalsz nekem: hogy menjek oda és vigyem, amig van mit elvinni. Ha kissé bizakodóbban gondolkozom is náladnál, az ilyesmi mégsem hagyhat hidegen, és ha évek során afféle oldalakra terjedő, hosszadalmas szentenciákat elég gyakran irtam is neked, most mégis szükségét látom, hogy újra rekapituláljam azokat. A tönkrejutás gondolatával, kedves öcsém, már mégis csak a legeslegvégső esetben volna szabad foglalkoznunk. Én el is halasztom ezt akkorra, amikor már nem leszek. Amig dolgozni tudunk, amig az

esetleg szenvedett károkat helyre tudjuk ütni, ilyen gondolatoknak nem szabad tért engednünk; ennyire kishitű nem vagyok és támaszkodom e tekintetben becsületes nevemre, tisztességes munkámra és férfias akaratomra.

Most már tehát csak a *te akaratodat* szeretném tudni. Ezt szeretném megismerni azok után, hogy én már oly gyakran és oly világosan kifejtettem előtted a magam álláspontját; mondd el nyíltan és tisztán gondolataidat és titkos gondolataidat is. Mert májusi nyilatkozatodból, s azelőtt és azóta elzengett siralmaidból nem tudtam kiokosodni. Vagy talán még magad sem vagy tisztában magaddal? Hát akkor igyekezzél tisztába jutni! Talán azért nem telik örömed az üzletben, mert nem egyedül magad vagy a tulajdonosa? Talán az kedvetlenített el, hogy nem látsz elég szép eredményt? Szeretném tudni benső indítékaidat, szeretném ismerni néma gondolataidat; ha valami agyrém ijesztget, teljes erőmmel azon leszek, hogy eloszlassam, de ha úgy érzed, hogy egyáltalán nincs meg benned a kellő erő és alaposnak fogom találni ezt az aggodalmat, akkor orvoslást fogok keresni minden áron.

Hat esztendővel ezelőtt te nagy felelősséget vettél magadra – és ez alatt a hat esztendő alatt én igen nagy terheket viseltem, csak azért, hogy megalapítsak valamit, amivel hivalkodni akartam, amivel biztosítani szerettem volna a te jövődet, boldognak szerettelek volna látni téged. Szomorú, megrendítő csapás volna rám nézve, ha azt kellene látnom, hogy ez az alkotás összeomlik – attól félek, hogy ez maga után vonná saját romlásomat is. És te, mihez kezdenél te voltaképpen akkor? De hát minek újra kezdeni valamit, amikor a kész, a meglevő alapon tovább építhetünk? Vajjon nincs-e okom titkos gondolatokat kutatni, mikor minden egyéb arra a tiszta végkövetkeztetésre vezet, hogy csak egy gondolatunk lehet: föntartani a meglevőt. Mi izgat téged? Mit forgatsz az eszedben? Nem a biztos pusztulás várna-e rád, ha voltaképeni támasztékodat, amelyet öntudatod és anyagi helyzeted máris megad, egészen elvesztenéd a lábad alól?

De azzal a rideg hallgatással, amellyel élsz, azokkal az általánosságban tartott panaszokkal, amelyeket hallatsz, mitsem mondasz nekem. Mert azt a meggyőződésemet, hogy ez az üzlet életképes és legalább is biztos jövő elébe néz tulajdonosával együtt, nem egyhamar lehet megingatni. Mindenesetre tudnom kell azonban, hogy minő tényezőkkel vagyok kénytelen számot vetni.

Világosíts hát föl és nyugtass meg azzal, hogy elmondod, – nem azt, hogy rosszul megy az üzlet, – hanem tisztán és világosan elmondod azt, hogy *mit akarsz, hogy mik a terveid?*

Ám, ha netalán megint a tőkehiánnyal akarnál előhozakodni lényeges okul, akkor újra csak azt mondhatom: Ha dolgozol, tehát *forgatsz*, ha a pénz nem penészesedik a pincében elásva és nem romlik meg a saldokontón, – de még az utóbbi baleset dacára is; – ha nem leszel kishitű s nem ijedsz meg és nem esel hasra minden vaklövéstől; ha napról-napra megteszed az üzlet érdekében azt, amit minden körülmények között meg kell tenni; egyszóval, ha kedvvel és bizalommal telve az üzletnek élsz, akkor az nem fogja érezni a tőkehiányt, mert akkor tudsz segíteni magadon, akkor a *munkádba* és ennek gyümölcsébe vetett bizalommal némi hitelt is igénybe vehetsz rövid időre, és minél pontosabban fizetsz, minél nagyobb rendet tartasz, annál nagyobb bizalommal lesznek hozzád, annál könnyebben tudsz majd mozogni. A régi históriája ez a szőlőben elrejtve levő kincsnek, amelyet csak szorgalmas ásással lehet napvilágra hozni.

És most várom válaszodat.”

A végzet azonban feltartóztathatatlan volt. Ha a megtörtént hibákon lehetett volna is segíteni, *Révai Leó* személyes tulajdonságait megváltoztatni nem lehetett. Ő mindenképpen rosszul érezte magát, nem tudott a nehézségekkel megküzdeni és arra vágyott, hogy megszabaduljon a gondoktól, megszabaduljon az anyagi felelősségtől és a bátyjával szemben elvállalt terhektől. Tudta, érezte és látta, hogy valaminek történnie kell, de maga se volt tisztában azzal, hogy mi az, ami célra vezet.

Révai Sámuel a sulyos viszonyok kényszere alatt már kezdett megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy adjon el *Révai Leó*-t, ha tudja, az üzletet, ha azért legalább oly árat tud elérni, hogy az adósságokat kifizethesse. Mindazonáltal jobban szeretne volna, ha *Révai Leó* maga veszi át az üzletet, maga válik egyedüli tulajdonosává és elvállalja azoknak a terheknek bár lassu törlesztését, melyeket bátyja az üzlet érdekében magára vett. Erre nézve részletes javaslatot is tesz már 1876 augusztus 14-én, amelyben kijelenti, hogy arról, hogy ő a maga részéről venné át az üzletet, ismert okokból szó sem lehet, mert ha ilyen megoldás egyáltalában lehetséges volna, akkor arról nem is kellene beszélni, mert hiszen akkor a társaknak nem kellene elválniuk egymástól. *Révai Sámuel* az ügynek még ebben a stádiumában is mindenképpen meg akarja menteni a vállalatot öccse részére és mindenféle módokat gondol ki, amelyek lehetővé tennék öccsének a szükséges tőke előteremtését és az üzletnek saját számlájára való átvételét.

Ezek a javaslatok főként arra irányultak, hogy egyrészt a kiadványok, másrészt az antikváriák értékesítsenek, hogy a bennük fekvő holt tőke felszabaduljon, hogy *Révai Sámuel* abba a helyzetbe juthasson, hogy soknemű anyagi kötelezettségeinek megfelelhessen és hogy maga a pesti könyvkereskedés egészségesen tovább fejlődhesse.

A cég kiadói működésével *Révai Sámuel* egyébként soha sem volt megelégedve, ez nem az volt, amit ő remélt, amit ő várt, amit ő óhajtott. Míg ő erkölcsi és anyagi okokból is bizonyos határozott irányt óhajtott volna érvényesítve látni ezen a téren, valamely nem túlságosan kockázatos specialitásnak ápolását, valamely szakmának egészséges kiépítését és gondozását, addig de facto egyebet nem talált, mint rendszernélküli, jelentéktelen és értéktelen alkalmi kiadványoknak egész sorozatát. Aki valamely ki nem forrott eszmével beállított, amelyet túlnagy rizikó nélkül meg lehetett valósítani, az körülbelül célt ért. Igaz, hogy nagyon kockázatos vállalatokba nem bocsájtkozott a cég, de a sok apró füzet és kötet mégis sok pénzt emésztett fel és nagy zavaroknak lett okozója.

„Csak egyetlen jó cikkünk volna! – kiált fel *Révai Sámuel* 1874-ben, – csak egyetlen kiadványunk ütne be, hogy kiérezhessük, hogy ebben a viszontagságokba kevert országban mit lehet csinálni.”

Egyetlen irányban mutatkozik biztos kiadói működésnek kezdete. Ugyanis *Révai Sámuel* az eperjesi theológiai akadémia egyik-másik tehetséges végzett növendékét összeköttetésbe hozta a pesti céggel és így jött létre néhány pedagógiai tankönyv *Kiss Áronnak* és körének közreműködésével. Ez minden, ami az akkori időből említésre méltó, minden egyéb zagyva haszontalanság és összevisszaság.

Már rámutattam arra, hogy *Révai Leó*-nak az antikvárium volt a kedvenc foglalkozása, ezt az egy dolgot komolyan vette, ebben elismerésre méltó ambíciót is fejtett ki, de nem kezelte üzletszerűen, sokat vásárolt, sokat gyűjtött össze és keveset adott el.

Hiszzen lehet, hogy abban az időben nem volt elég könyvedvelő az országban ahhoz, hogy egy tudományos antikvárium kellő forgalmat érhetett volna el. Minthogy ő természetszerűen leginkább hungaricákra fektette a főszűrt és talán ezekben az esztendőkből véletlenül kevés

amatőr foglalkozott hungaricák gyűjtésével, e rendbeli tevékenységének nem volt nagy eredménye.

Ez csak akkor igazolódott be, amikor hosszú, hosszú előkészületek után végre ebben az időtájban, 1876-ban közzétette a 6-ik számú könyvjegyzéket, amely a legértékesebb hungaricákra vonatkozó jegyzéke volt: erre a jegyzékre *Révai Leó* büszke volt és méltán, ezzel a jegyzékkel erkölcsi sikert is aratott, de az anyagi eredmény nem állott arányban sem a jegyzékre fordított költséggel, sem a jogos várakozásokkal.

Napról-napra sürgősebbé válik a helyzet tisztázása és mi megértjük *Révai Sámuel*-t, amidőn oly hosszú idő múltán, annyi türelmi próba után, annyi hiábavaló kísérlet után, végre keserűvé válik, és sürgős intézkedés megtételére hívja fel öccsét, vagy pedig arra, hogy engedje át neki a megfelelő intézkedések megtételét.

Az akkori helyzetbe élesen belevilágítanak az alábbi sorok:

„Ujra hetek és hónapok multak el fölöttem és ugyanott állok, ahol már oly régen megakadtam. Csupa bizonytalanság, csupa zavarosság és a kétséges viszonyok örökös kinja.

Nálad a kitartás és állhatatosság nem nyilvánul másban, csak a végzetetlen passzivitásban. Mint már annyiszor, most újra elülről kezdek, csak éppen témát kell változtatnom. Hogy minő komoly az én helyzetem, azt már eleget hangoztattam neked. Ha van bennem valami csekély érték, az világos látásom, amellyel a viszonyokat és dolgokat nézem. Minthogy immár túlontúl hosszú várakozás, reménykedés után, akkora béketűrés mellett is, amely talán már meg is haladja a kellő mértéket, arra a meggyőződésre jutottam, hogy a dolgok ilyen menetele nem vezet jóra, hogy sokkal többet kockáztatok, mint amennyit kockáztatnom szabad, sürgős kényszerűség rám nézve, hogy a lehető leggyorsabb és legbiztosabb módon védekezzem minden veszedelem ellen és elhárítsam magamról, úgy, ahogy tudom, a fenyegető romlást.

Már évekkkel ezelőtt megmondtam neked, hogy mennyire terhesek adósságaim. Ez a pénzbeli adósság azóta nemcsak nem csökkent, hanem még felényivel növekedett is. Ezt a terhet semmi körülmények között sem szabad magamon tünnöm és egyáltalán el sem viselhetem. Tekintettel tehát a fennforgó körülményekre, elháríthatatlan kötelességem, hogy a budapesti üzlettől megszabadítsam magamat.

Minthogy ismételt kéréseim és sürgetéseim ellenére sem tetted meg a szükséges előkészítő intézkedéseket; minthogy a tőled kért pozitív javaslatot napról-napra halasztgatod, kénytelen vagyok újra hangoztatni, hogy mennyire kinos, sőt ellenszenves nekem ez az örökös hasztalan figyelmeztetés és sürgetés: azt a felszólítást intézem hát hozzád, hogy add át nekem az intézkedés és szabad cselekvés jogát.

Öcsém, engedd meg, hogy ez alkalommal nyíltan szemedbe mondjam, hogy méltatlanságot követsz el rajtam és eljárásod nem helyes! Mást vártam és érdemeltem tőled. Nem lett volna szabad így bánnod velem.”

Révai Leó biztató és vigasztaló levélben óhajtja megnyugtatni bátyját, de kerüli az érdemleges választ. A folytonos habozás és halasztgatás kényszerhelyzetet teremtett *Révai Sámuelre* nézve és ő most már erélyesen sürgeti a cselekvést, a határozott intézkedést, a célravezető végleges megoldást.

„És végül szeretném tudni, hogy mit akarsz, mi a szándékom, mik az ábrándjaid. A lelkem fáj, mikor ezeket a kérdéseket fölteszem, – fáj, hogy kénytelen vagyok föltenni azokat, – hogy pusztán báb lettem azoknak a kezében, akiknek boldogulásáért és jólétéért annyit fáradoztam, annyit töprenkedtem, annyit kockáztattam.

Én csakis feltétlenül helytálló tényezőkkel számolhatok, csakis olyan konkrét javaslatokat vehetek figyelembe, amelyek egész embertől erednek. Minden kétség, minden homály kész szerencsétlenség rám nézve.

Semmiféle körülmények közt nem akarom elveszteni becsületemet, ezt az egyetlen büszkeségemet, ezt az egyetlen pozitív vagyonomat, amely örömmel tölt el és *minden körülmények közt* meg fogom tenni a kellő intézkedéseket, hogy azokat a csorbákat, amelyeket nagyon is elnéző, mindenesetre tulságosan jóakaró viselkedésem okozott, teljes elszántsággal lehetőleg kiköszöröljem.”

Lehet-e ez igazán fensőbb rendű felfogás mellett csodálkozni azon a nyugalanságon, amely most már *Révai Sámuel*t keríti hatalmába, akinek minden gondolata már a likvidálásnak, a minél gyorsabb likvidálásnak van szentelve, mert hiszen a fennforgó viszonyok között csak ettől várhatja az ügyek jobbrafordulását. Minden összeomlott rá nézve, minden reményben csalatkozott, most már csak becsületét akarja megmenteni és minden erejét összeszedi, hogy ebben sikert is érjen.

Miután e nagy elhatározása megérlelődött, hamarosan beleegyezik abba, hogy a pesti könyvkereskedés két ajánlkozó fiatal könyvkereskedőnek adassék el. 1877 tavaszán kérte beleegyezését *Révai Leó* ahhoz, hogy a szortiment-könyvkereskedést eladja *Dobrovski Ágostnak* és *Franke Pálnak*.

Révai Sámuel gyors elhatározással minden javaslatot elfogad, de még abban a lelki állapotban is főgondja öccsének jövője.

„Elfásultam, szinte közömbössé lettem. Persze tulságos nagy volt a tétem, tulságos sokat reméltem és vártam, még pedig jogosan várhattam, tulságos nagy csalódásokon mentem keresztül, sok mindent legyőztem magamban és most íme én is „elkészültem” üzleti reménységeimnek e becézett gyermekével.

Az utolsó levelekben tett kijelentések után nem igen volt egyéb mondanivalóm, hát hallgattam. Én az egész épületet már rég összedülnék tekintettem és romjai – nos hát, azok közül ki kell menteni, ami még menthető.

Tartsd mindig szemed előtt, kedves öcsém, hogy neked élned kell, hogy megélhatsz és tisztességesen fönntarthatod magadat, de rendezkedj be e szerint, légy végre realista, pozitív gondolkodásu.”

Az eladás akként történt, hogy a vevők a szortiment-üzletet veszik át és folytatják, ellenben a cég megtartja ugy a kiadványokat, mint az antikváriumot és *megtartja magát a céget is*.

Ez eladás következtében a társas viszony a két testvér között megszűnt, megállapítottván köztük, hogy a vételár-részletek *Révai Sámuel* követelésének törlesztésére fognak fordíttatni, és a cég fennmaradó részeit *Révai Leó* saját számlájára fogja folytatni.

Amikor az első résztörlesztést kezéhez kapja, 1877 június 5-én, mintegy megkönnyebbülten ezeket írja öccsének:

„Végre, végre valamelyes szerény kezdet, valami kis adósságtörlesztés. Még csak ki sem vettem a pénzt a boritékból, úgy siettem tuladni rajta. Ez nem az én pénzem és a legkeserűbb, amely valaha a kezemen megfordult. Mindent el fogok követni, amint már hónapok óta teszem, csakhogy törlesszem, egyre csak törlesszem az adósságot. Mikor lesz az majd, hogy újra szabadnak érezhetem magamat! Az egyetlen, ami ebbe a sötét képbe némi fénysugarat vet, a cég fönntmaradása. Így legalább elkerüli nevünk a világ

száját, a meghurcoltatást Ez kellemesen érintett és nagy örömet szerzett volna, ha ezt már néhány héttel előbb megtudhattam volna tőled.”

Ime ez a cég első fázisának rövidre vont története. Nem tudom, elég érdekes-e a benne rejlő tanulságokkal együtt a kívül állókra nézve, de azt az egyet tudom, hogy ez az itt vázolt eset is elibénk állít a küzdelmes életnek legküzdelmesebb korszakából egy oly történetet, amelyben mindnyájunknak gyönyörködnünk kell, mert kevés hozzá hasonlót találunk az életben.

Az igaz férfias erő, a kitartó szívósság, a cselekvés erélye, az akarat határozottsága egyesül e férfiuban. *Révai Sámuel* egyénisége ragyogó idealizmussal, magasratörő lendülettel, csodálatra méltó optimizmussal és a legfenségesebb emberi szeretettel teljes.

IV. INTERREGNUM

Talán ez a leghelyesebb címe ennek a fejezetnek, amely arról a rövid néhány esztendőről szól, amely alatt az eddig legfontosabb alkatrészétől megfosztott cég, valóban mint egy kormányzó nélküli sajka, vezetés és irányítás nélkül ide-oda imbolygott és himbálózott.

Révai Leó magára maradván, elérte azt a vágyát, hogy üzletét összevonhassa, hogy azt saját erejével, minden segéderő nélkül elláthassa. A dolgokat annyira leegyszerűsítette, hogy még új üzlethelyiséget sem bérelt, hanem otthagyt a készletének javarészét hónapokon keresztül az átadott helyiségben, amíg az ennek folytán utódaival keletkezett kellemetlenségek és surlódások végre rábirták, hogy 1878 elején, a volt Párisi háznak koronaherceg-utcai részében egy kis boltot béreljen, ahol újra berendezkedett.

Ennek az évnek az őszén kerültem én fel Budapestre egyetemi tanulmányaim megkezdése végett. Nagybátyám szívesen látott, a maga lakásán helyezett el, megígérte, hogy gondoskodni is fog rólam, nem kell apám terhére lennem, én is legyek azonban segítségére az ő üzletében; én erre természetesen készséggel vállalkoztam, mert hiszen minden hajlamom a könyvkereskedői foglalkozáshoz vonzott és el sem tudtam volna képzelni az életet a könyvesbolt levegője nélkül.

Édesapánk már gyermekkorunkban mindenféle apró-cseprő dolgokat bizott ránk, fiaira; játszva, mulatva, szórakozva tanultuk meg a különböző teendőket; emlékszem rá, hogy 10–11 éves koromban már résztvettem a szortiment-könyvkereskedésnek legkomolyabb és legtöbb munkával járó dolgában, az évenkénti husvéti elszámolás előkészítésében. Ez különösen mulattatott minket, mert nagy hűhóval járt az u. n. „umwerfolás”, így nevezik azt, amikor egyszer egy esztendőben, husvét táján, a szakmák szerint szépen elrendezett összes könyveket ki kell venni a fiókokból és szerte a földön, az asztalon és mindenütt, ahol egy kis hely található, a kiadók szerint csoportosítva kell elhelyezni, hogy meg lehessen ejteni az egyes kiadókkal az elszámolást, illetve közölni lehessen velük a készleten levő könyvek (disponendák) jegyzékét.

Az eperjesi könyvkereskedés kitűnően fel volt szerelve, minden valamire való kiadóval összeköttetésben állott és így ez a munka, mellyel nagyon kellett sietni, mert azalatt az üzem szünetelt, rendesen 1½–2 napig tartott és szünet nélkül dolgoztunk éjszaka is; természetesen mindenféle jó ennivaló állott a személyzet rendelkezésére, husnemű, sőt bor és sör is az idősebbek részére. Ezt az „umwerfolást” mi oly mulatságosnak tartottuk, hogy ilyenkor alig bírtak bennünket ágyba kergetni.

Ebben és hasonló munkákban meglehetősen sok könyvészeti ismeretet sajátítottam el, úgy hogy 18 éves koromban a gimnázium elvégzése után Pestre kerülve, nagybátyám joggal számíthatott arra, hogy hasznomat veheti.

Nagybátyám iránt nagy szeretettel viseltettem és hálás voltam azért, hogy mindenüvé magával vitt, a maga kellemes körével megismertetett és így a gyerekembert jóformán egészen kellemes életkörülmények közé juttatta.

Büszkévé tett, hogy „nagy feladatot bizott rám”, így nevezetesen azt, hogy egy akkor megvásárolt nagy könyvtárat rendezzek és katalogizáljak; ezt a munkát kedvvel és lelkesedéssel végeztem el a Pesti Hazai Takarékpénztár Kálvin-téri palotájának sötét és nyirkos pincéjében és ez annyira lefoglalta egész érdeklődésemet, hogy bizony az egyetemi előadásokat igen

gyakran elmulasztottam. Édesatyám nem szerette, hogy tanulmányaim rovására megy a dolog és gyakran megintett ebben a tekintetben; de leveleiből meggyőződtem arról, hogy mégis szívesen látja a pesti üzlet iránt bennem megfogamzott érdeklődést, mert valamit remélt ettől; hogy mit, arról akkor talán még magának sem tudott számot adni.

Csak későbbi, hozzám intézett leveleiben érinti ezt a dolgot és kérdi: „Miért ne lehetne ennek a cégnek újból virágzásra jutni, miért ne lehetne mindent helyrehozni, becsületet, hitelt, tekintélyt, tisztességes állást és vagyont szerezni, ha megvan a szándék, az akarat.” Ezentul már én hozzám intézett leveleiben foglalkozik a pesti üzlet ügyeivel, tanácsokat ad nekem, mulasztásokra figyelmeztet, régi hibákat és bűnöket ostoroz.

Mindezek fájó, gyötrő gondolatokat ébresztenek benne, de egyszersmind alkalmul szolgálnak arra, hogy igazán tartalmas, parainesis-szerű leveleket intézzem hozzám, telve leszűrt életbölcsességgel.

Minél jobban meggyőződik édes atyám arról, hogy engem e szakma megfogott, hogy benne vagyok, hogy alig tudok tőle szabadulni, bár eredetileg más terveim voltak, annál fontosabbnak tartotta kellő kiképeztetésemet és tanulmányaim folytatását. Mivelhogy a Pesten magamra vállalt ügykör alig enged szabad időt tanulmányaim folytatására, állandóan sürgeti, hogy külföldre menjek.

Határozott kívánságára az 1879–80-iki tanévet a lipcsei egyetemen töltöttem, azért ott, mert atyám kívánta, remélte és óhajtott, hogy a világgönyvkereskedelemnek ebben a metropolisában a könyvkereskedői vállalatok körében is alkalmam lesz körülnézni és ismereteket szerezni.

Ez a reménye nem igen vált be. Lehet, hogy a magam félszeg természete, lehet, hogy a körülmények okozták, de azok az egyes előkelő kiadókhoz intézett ajánlólevelek, amelyekkel édes atyám ellátott, gyakorlati tekintetben nem igen váltak hasznomra. Az egyes kiadók igen szívesen fogadtak, egyik-másik meg is hívott családjá körébe, de kiadói ügyekről annál kevésbbé nyilatkoztak, minél inkább érdeklődtem azok iránt. Ebben a tekintetben zárkóztak, bizalmatlanok voltak, nemcsak mint szakmabelivel, talán még inkább a külföldivel szemben.

Midőn ezirányu tapasztalataimat, mintegy a magam igazolásául, édes atyámmal közöltem, ő azt válaszolta nekem, hogy „ha a főzés mesterségét meg akarjuk tanulni, mindenesetre a konyhába kell fordulnunk, akár csak vendégképpen, itt-ott körültekintvén, valamit ellesvén.” Ha a kiadói mesterség dolgában odakünn tájékozni akarom magamat, inkább értelmes, művelt könyvkereskedősegédekkel való érintkezés útján érhetem el azt, mint a kiadó főnökökkel való társalgás közben. „Ezek – mondja ő – csak általános eszméket fejtegetnek, amazok valamely irodalmi vállalat mibenlétéről, terjesztési módozatairól, előállításáról, kezelési, technikai adatairól nyújthatnak és bizonyára nyújtanak is felvilágosítást.”

Ilyen összeköttetést azonban nem igen sikerült találnom, de nem is igen törekedtem rá. Teljesen elfoglalt az egyetem, az előadások, a kitűnő tanárokkal való érintkezés és az az abszolút tudományos levegő, amelyben a német egyetemi városok tanulósága él. A tanár meghívja magához hallgatói közül azokat, akikben érdeklődést vél felfedezni a tárgy iránt, ott azután a fiatalok összeismerkednek, barátságot kötnek és eszmecserébe bocsátkoznak.

Bár mint külföldi, nem vehettem részt a *Burschenschaft* életében, mégis ezen az úton ismerkedtem meg a német diákélet minden gyönyörűségével és a lipcsei tanuló társaim körében eltöltött időt tekintem ma is életem legszebb, leggondtalanabb korszakának.

Egészen más levegő volt az, mely minket ott körülvelt, egészen más hang volt az, mint amit a pesti egyetemen megszoktam. A közös vitatkozások és eszmecserék, élvezetes kirándulások, a

komoly tanulmánynak és az élet derült örömeinek egybefonódása egészséges szellemet és hangulatot teremtett, melyben mindenki jól érezte magát.

A gondtalan ifjuság eme napjaiban foglalkoztunk legbehatóbban jövőendő életcéljainkkal, komoly életfeladatokra való előkészületeinkkel. Ezekben a napokban szóttuk a terveket, az álmokat és készültünk elő a magunk jövőendő életének megalapozására.

Ebben a légkörben élve, ily lelki hajlamok mellett még a rendesnél is nagyobb hatással voltak rám édes atyám levelei, amelyek mindegyikében volt valami, ami kapcsolatban volt jövőendő hivatásommal.

„Mi *mindennap!* haladunk a magyarosodásban, – írja egyik levelében, – és nem érti meg a maga idejét, a maga korát és nem ismeri fel annak igényeit, aki – a mi szakmánkban – nem törekszik idejekorán lerakni alapjait oly kiadó-vállalatoknak, amelyek a fokozódó igényeket kielégítik, habár csak a jövőben gyümölcsözhetnek is.

Tanulnod kell és folyton, minden szakban tanulnod, mert itthon emberekre, férfiakra, életrevaló, értelmes és fáradhatatlan szorgalmú emberekre van szükségünk. Ismét eszembe jut a muszka „Nagy” (?) Péter, akinek nem derogált ácsmunkával foglalkozni, csak hogy hazáját hozzájuttassa egy hajórajnak habár csak szerény csirájához is. A mi dölyfös, buta, munkát megvető, vagy azt kerülő ficsurainknak példát kell adni, miképen fejlesztheti egy jóra törekvő család a hazai irodalmat és közművelődést.”

Egy másik alkalommal a magyar könyvkereskedelemtől elmélkedik és azt írja, hogy ennek, illetőleg a könyvkereskedelmi értelem hiányának van főrésze abban, hogy a magyar irodalom nem gyarapodott. Nem látták meg a kézzelfogható dolgokat, most sem veszik észre őket. Könyvre szükség volna, meg is venné azt a magyar ember, csak hogy fel kellene őt keresni otthon, nem pedig bevárni, míg egy-egy kaputos ember felrándul a fővárosba egyet-mást vásárolni.

„A magyar könyvkereskedő nem értett máshoz, mint ahhoz, hogy a kész német irodalmat könnyű szerrel rászózza az irodalomra vágyó, a könyvet, az olvasmányt kereső magyarra.”

Akkoriban valamely új irodalmi vállalat terve merül fel Budapesten, erről olvas egy lap-közleményt és felháborodik azon a könnyelmű felületességen és frivolitáson, amellyel azt nyélbe akarják ütöni.

„Gyarló egy fajzat ez a budapesti könyvkereskedő nép és éppen azért, mert látom, hogy ezekben a felületes emberekben mennyi a gyarlóság, mennyi az értelmetlenség, mely a legaljasabb önzéssel párosulva, a közönség félrevezetésére bírja őket; éppen azért, mert én jobb jövőt remélek, mert én beláttam mindenha, hogy képzettség, értelem, műveltség és szorgalom nélkül nincsen fejlődés és gyarapodás: azért vágyódtam mindig arra, hogy kiküldhesselek külföldre titeket. Most már rajtatok mulik a tanulás, a tapasztalás, gondos és ügyes felhasználása az időnek és a kínálkozó alkalomnak.

El ne mulasszátok hát az alkalmakat és igyekezzetek a mélyére hatolni azoknak a körülményeknek, amelyeknek odakünn az irodalmi vállalatok felvirágzásukat köszönhetik. Akinek sokfélére van szüksége, az nem engedheti meg magának a kényelmet és könnyű gondolkozást. Nekünk olyan emberekre, olyan férfiakra van szükségünk, akik helyre tudják hozni a végtelen mulasztásokat, akikben megvan a kellő erő és elszántság arra, hogy kirántsanak bennünket a tespedésből. Nem szabad tehát pusztán az elméleti tudományoknak és szórakozásnak élned, hanem napról-napra, szüntelenül kutatnod kell

a módot és alkalmat, hogy megszerezd a gyakorlat terén is a kellő képzettséget és jártasságot jövőbeli pályádra.

E tekintetben már oly tüzetesen kifejtettem teendőid sorát, hogy igazán alig van hozzátennivalóm. Megírtam, hogy igyekezzél könyvárusi körökben forogni, igyekezzél ellesni mindenkitől a hasznos gyakorlati dolgokat. Tanulni bárkitől lehet, nem szabad hát senkit sem lekicsinyelni, hanem a méhecske módjára ki kell szívni minden virágból azt az édes nedvet, amelyet az nyújtani tud.

Ugy látszik, már hosszabb idő óta nem fordultál meg könyvkereskedői körökben; legalább is nem írsz erről semmit leveleidben, amelyeket különben is szüszavaknak találok. Ujra figyelmedbe ajánlom, hogy igen hasznos volna, ha szünidőd egy részét, amennyiben lehet, valamely *kiadói* üzletben töltenéd; ezt szívesen látnám. Nem szabad semmiféle okból sem elszalasztanod azokat az előnyöket, amelyekkel rád nézve a praktikus munka jár; még akkor sem volna szabad e tekintetben bármit is elmulasztanod, ha az efféle munka vállalása nehézségekkel, kellemetlenséggel volna összekötve.

Egyre csak tevékenységre, változatos, több oldalú munkásságra és foglalkozásra serkenetelek, elvárva, hogy nem válik belőled megcsontosodott német szobatudós, aki egyetlenegy pókra vesztegeti rá egész életét, hanem elsősorban jövőbeli pályádra tudományos képzettség, ismeretek és gyakorlati tapasztalatok dolgában kellőképpen felszerelt olyan férfiú, aki majd képes lesz a maga szakmájában hazáját szolgálni, és anyagilag gyarapodva, irodalmunk gyarapodásán közremunkálni.”

Atyám kívánságait azonban már nem volt módomban teljesíteni, mert közben olyasvalami történt, ami egészen más irányba terelte legközelebbi jövőmet. *Leó* nagybátyám ugyanis több ízben felkeresett leveleivel és rá akart bérni arra, hogy térjek vissza hozzá Budapestre. Én eleinte húzódoztam, hivatkoztam atyám kívánságára, hogy hosszabb időt töltsék még külföldön, hivatkoztam tanulmányaim folytatásának szükségességére, de akkor oly kéréssel állott elő nagybátyám, amelynek nem tudtam ellentállni. Azt írta ugyanis, hogy az ő folyton gyengülő látása lehetetlenné teszi rá nézve az ügyek továbbvitelét azon a módon, ahogy azt elgondolta, és egész vállalata összedül, ha valahogy nem segítünk rajta. A segítséget abban vélte, hogy én menjek Budapestre, lépjek be üzletébe, ahol nekem biztos jövőt, kellemes életet biztosít, gondoskodik róla, hogy lesz időm tanulni, egyetemre járni, irodalmi kedvteléseimnek élni, csak jöjjenek minél előbb, minél gyorsabban.

Tekintve fiatal koromat (a 20-ik esztendőben voltam), az ajánlat csábító volt. Hizelgő volt, mert képességeimre volt alapítva és felemelő, mert úgy volt beállítva, mintha kizárólag tőlem függne nagybátyám sorsa, vállalatának léte, atyám kedves eszméjének megvalósítása vagy végleges elmerülése.

De én mindezek ellenére, bár felette örültem a hívásnak, bár megvalósulni láttam titkolt reményeimet, bár talán még szebb színben láttam a perspektívát, amelyet nagybátyám – ezuttal talán először életében – rózsás színekben elibém rajzolt, mégsem mondtam rögtön igent.

Még élénk emlékezetemben voltak édes atyám vívódásai, küzdelmei, tudtam csalódásairól, ismertem azok okát. Nem akartam sem rá nézve, sem magamra nézve hasonló helyzetet teremteni és azért tárgyalni kezdtem, feltételeket szabtam – de *puissance à puissance*.

Édes atyámat már közvetlenül értesítette nagybátyám arról, hogy velem milyen tervei vannak és bár restelte atyám, hogy ily hamar térjek vissza, holott szerette volna, hogy még néhány évet töltsék külföldön, és bár sajnálta, hogy csak neveltésem és fejlődésem rovására valószínűleg meg a szóban forgó terv, némi ellenkezés után mégis beleegyezését adta hozzá, abból a kettős okból, amellyel én érveltem.

Nagybátyámnak megírtam, hogy boldognak vallom magam, ha súlyos helyzetében segítségére lehetek, de minthogy egész jövőmről van szó, a helyzetet tisztázni kell mindenképpen. Én csak úgy egyezhetem bele, ha az atyám és az én saját kiadói terveimnek megvalósítására alkalmas helyzetet teremthetünk; ez esetben bizonyára sikerülni fog atyámat rábírni, hogy újra vállalja a társas viszonyt, hogy újra belépjen a cégbe és újra pénzügyi terheket vállaljon magára, de azután legyen is ennek látszata és eredménye.

Nagybátyám, aki az elmúlt idő alatt meggyőződhetett arról, hogy meg sem tud mozdulni önmagára hagyatva, készséggel beleegyezett feltételeimbe. Édesatyám is könnyen vállalhatta a cégtagságot, mert hiszen tőkéjének legnagyobb része még mindig benne volt a vállalatban és biztosabbá vált rá nézve, ha a saját beavatkozása mellett és agilisnak tudott fia közreműködésével, eleven üzleti forgalom útján gyümölcsözővé tétetik, mint ha az elhalóban levő vállalatban lassan felemésztődik.

Mindennek ellenére édesatyám csak nagynehezen adta meg végleges beleegyezését és erős dorgatóriumban részesített elbizakodottságom miatt.

„Félek – írja, – hogy mégsem neveltelek jól titeket. Én önállóságra utallak mindenben, hogy képesek legyetek minden viszonyok közt bátran mozogni. De nem olyan értelemben, hogy máris egészen a magad feje szerint akarsz dolgozni... Intettelek ezerszer meg ezerszer, hogy lépj a reális alapra, de te mindig nagy dolgokat forgattál fejedben. De hát, édes, fiam, deus ex machina nincsen. A gyermekből fiu lesz, a fiuból *lassan-lassan*... férfi. Te át akarod ugrani a kort, a körülményeket, minden kezdetet. Meg nem gondolod, hogy természetes folyamat szükséges, hogy a salto mortale nyakszegést jelent.”

Mindezen apró intelmek mellett is kiéreztem leveléből, hogy maga is örül annak, hogy a vállalat, amelybe annyi reményt és bizalmat fektetett és amelyben annyit csalódott, most új fejlődés lehetősége előtt áll és talán beváltja annyi viszontagság után az ő várakozásait.

Igy azután tele tervvel és reménnyel kerültem vissza Budapestre és fogtam hozzá ahhoz a munkához, melynek negyven esztendő óta szentelem minden erőmet, minden gondolatomat, egész lelkemet.

V. A „REGÉNYVILÁG” KORA

Az első terv, melynek megvalósítására törekedtem, egy regény-folyóirat kiadása volt. Előterjesztettem atyámnak és nagybátyámnak. A terv oly egyszerűnek látszott, oly plauzibilisnek, oly tetszetősnek, hogy azonnal elhatároztuk megvalósítását.

Mikor azután néhány hétre rá édesatyám apai hiuságtól sarkalva átment *Aigner Lajos*-hoz, hogy neki megmutassa imént elkészült első füzetét annak az új irodalmi vállalatnak, mely „*Regényvilág, Magyar Családi Regénytár a művelt közönség számára*” büszke cím alatt kért magának helyet a világon, hogy azt neki, az írónak és szerkesztőnek, az igazi irodalmi könyvkiadóinak bemutassa, *Aigner* a maga nyers és cinikus modorában azt vágta oda: „Taposott nyomok”.

Hogy a könyvkiadói gondolatot, melyet a „*Regényvilág*” meg akart valósítani, mennyire meg nem értette, azt néhány évvel később, mikor összes szépirodalmi kiadói vállalkozásaival olyannyira elbukott, ő maga is beismerte előttem.

Mert a „*Regényvilág*” akkoriban valóban fontos problémát akart megoldani.

A napilapok rohamos fejlődése magához vonzotta az írókat. Termelésük is a napi sajtó igényeihez alkalmazkodott. A könyvirodalom, amely a kiegyezést követő első esztendőekben a nemzet önállóságának fejlődésével maga is nagyobb arányú fejlődést mutatott, éppen a vázolt és egyéb körülmények folytán majdnem teljesen megszűnt. Íróink kisebb elbeszélésekben, rajzokban, tárcákban merítették ki erejüket és alig tudták elérni, hogy egy-egy regényük könyvalakban is megjelenjék.

Akkoriban egy-egy esztendőben egy-két eredeti regény jelent meg. Mindegyik új kiadó azzal kezdte pályafutását, hogy a divatos írók közül egyiknek-másiknak egy-egy munkáját kiadta, azután abban maradt a dolog. Jött egy új kiadó, ugyanígy próbálta, ugyanígy végezte. Egyik sem folytatta, mindegyik néhány kísérlet után felhagyott a szépirodalommal. Ez mindenesetre annak a jele és bizonyága, hogy nem volt sikere, nem tudott boldogulni. Így jártak akkor a neves kiadók: *Emich Gusztáv* (később *Athenaeum*), *Heckenast* (később *Franklin-Társulat*), *Ráth Mór*, *Lauffer Vilmos*, *Aigner Lajos*. Így jártak az akkori neves írók: *Abonyi Lajos*, *Beniczky Lenke*, *Degré Alajos*, *Kazár Emil*, *Pálffy Albert*, *P. Szathmáry Károly*, *Tolnai Lajos*, *Vadnai Károly*, *Véka Lajos*, *Vértesi Arnold*. Az egyetlen *Jókai* volt, akinek állandó és biztos kiadója évenként kiadta az ő évenkénti új regényét, de hát ő maga is egyetlen és páratlan volt a maga nemében.

Mik hát akkor a jobb közönség olvasmányai? *Féval*, *Gaboriau*, *Gondrecourt*, *Montépin*, *Luise Mühlbach*, *Ponson du Terrail* regényei és olyan memoárszerű iratok, mint aminők a *Pitaval-féle* gyűjtemény: „*Világhírű bűnesetek tárháza*” és *Sanson*-nak „*A vérpad titkai*” című hatkötetes műve, mely a Parisban hét nemzedéken keresztül hóhéroskodott *Sanson*-családnak emlékiratait tartalmazza; és ez még annak az irodalomnak a jobbik része volt, mert volt ennél rosszabb is. Ha e helyett az irodalom helyett mást akarunk nyújtani a jobb közönségnek, annak, amely esetleg fogékony értékesebb irodalmi termékek iránt, ha jobb íróinkat szóhoz akarjuk juttatni, akkor más módon kell azt megkísérelni, mint ahogy eddig tették. Világos volt előttem, hogy így nem megy a dolog, világos volt, hogy a magyar könyv még nem oly kelendő, hogy elbirná az önálló megjelenés drága előállítási költségeit.

Oly vállalatot koncipiáltam tehát, amely ezt a költséget lehetőleg leszállítja és a mellett lehetővé teszi 15–20 jó szépirodalmi könyv közrebocsátását évenként, szem előtt tartva azt, hogy kisebb példányszám eladása esetén is a kiadó kockázata elviselhető legyen.

Egy időszaki folyóíratra gondoltam, melynek a szedése akként legyen beosztva, hogy a könyvkiadás részére is fel legyen használható. Így a drága szedés díja megoszlik a lap és a könyvkiadás között és ugyancsak így oszlik meg a másik nagy tétel, az írói tiszteletdíj is.

Ezen a módon elérhető, hogy a folyóíratot is aránylag jutányosan lehet előállítani és olcsó előfizetési áron közrebocsátani, s így a könyvkiadás költségeit is aránylag kis példányszám eladása fogja fedezni.

Ebből a gondolatból született meg a „*Regényvilág*” 1880 őszén.

*

A fődolog most már az volt, gondoskodni jó, eredeti munkákról, elsőrendű külföldi regényekről és jó fordításokról. A lehető legmagasabb irodalmi színvonalat akartuk elérni és ezért azon kellett lennünk, hogy a legjelesebb hazai íróinkat megnyerjük a folyóírat munkatársaiul.

Csak ez uton remélhettük, hogy megnyerjük a közönségnek azt a művelt részét, mely nyelvismeretei folytán a legjelesebb külföldi irodalmi műveket eredetiben olvashatta, valamint azt a részét is, mely jobb hiányában rá volt utalva a fordított selejtes irodalomra.

Hogy ezt a programunkat megvalósíthassuk, újra munkára ösztönöztük a regényirodalomnak azokat a veteránjait, akik a kiadás lehetőségének hiányában már jóformán teljesen visszavonultak, és versenyre hívtuk a fiatalabb nemzedék jelesebb tehetségeit, tért nyitva érvényesülésüknek.

De hát lehetett-e egyáltalában regény-folyóíratra gondolni *Jókai Mór* nélkül? Lehetett-e egyáltalában hozzáfogni anélkül, hogy elsősorban a magyar regény fejedelmét, a világirodalom egyik legelső regényíróját biztosítsuk vállalatunk részére?

Ez volt a legfontosabb feladat, ennek sikerétől tettük függővé vállalkozásunk sikerét. Ma megdöbbenek azon a merészségen és azon a bátorságon, amellyel ennek a nehéz feladatnak fiatalos elszántsággal és vakmerőséggel nekimentem.

Azt tettem ugyanis, hogy egy nap kora reggel, 20 éves tacsó létemre, egyszerűen beállítottam *Jókai Mór* portájára a Külső Stáció-utcában, abban a földszintes kis falusi házban, amely az akkori Pest külvárosában állott a Kálvária mellett.

Beállítottam és avval az elfogódottsággal, amely az ünnepelt nagy íróval szemben szinte hangtalanná tett, elmondtam, mi a célom, mi a szándékom, mi a reményem, hogy egyedül tőle függ, vajjon ezt a kísérletet a magyar szépirodalom fejlesztése érdekében meg lehet-e tenni és kértem, írjon egy regényt, amellyel a folyóírat megindulna.

Jókai Mór rámnézett az ő jóságos szemeivel, megveregette a vállamat, bizonyára elcsodálkozott azon a kis legényen, aki ilyen nagy fába akarja vágni a fejszéjét és megígérte, hogy gondolkozni fog a dolgon, azután majd válaszol, mert nem tudja, hogy „A Hon-ék” beleegyeznek-e abba, hogy máshol is jelentessen meg regényt.

„A Hon-ék” – ez volt t. i. *Jókai* akkori napilapja, – ugylátszik beleegyeztek, mert még aznap délelőtt 11 órakor *Jókai Mór* megjelent saját személyében a koronaherceg-utcai könyvkereskedésben és nagybátyám előtt, kit ő személyesen ismert már előbből is, és előttem, aki szerényen a háttérbe vonultam, kijelentette, hogy a „*Páter Péter*” című regényt meg fogja írni

folyóiratunk számára és hogy annak első folytatására október közepén biztosan számíthatunk. Sem feltételekről, sem honoráriumról, sem egyébről nem esett szó, sem most, sem később.

Ez az első találkozásom *Jókai Mórral* volt egész kiadói pályám legjelentősebb mozzanata, ez irányította további lépéseimet, ez alakította ki további működésemet; mindezekről azonban külön fejezetben akarok beszámolni.

Jókai beleegyező nyilatkozata és ígérete eldöntötte a vállalat sorsát. Ekkor vált véglegessé az elhatározás, csak ezután lehetett nyomda után nézni, papirost beszerezni, szerkesztőségi és kiadóhivatali helyiséget berendezni a Koronaherceg-utca 9. számú ház első emeletén.

Csak ezután lehetett a többi munkatársat közreműködésre felszólítani; természetesen mindenki kész örömet hajlandó volt dolgozni egy oly folyóiratnak, amelynek *Jókai Mór* lesz vezető munkatársa.

Abonyi Lajos munkáinak legszebbikét: „*Az özvegy tehénkéjét*” bocsátotta rendelkezésünkre és a *Véka Lajos* álnév alatt író *Vajkay Károly*, aki akkortájt tűnt fel „*Lajos pap*” című történeti elbeszélésével, egy nagy irodalmi regény megírására vállalkozott. A külföldi irodalomból az akkori német írók legnépszerűbbikének, *Spielhagen Frigyesnek* „*Quisisana*” című regényét és egy hírneves spanyolnak, *Galdosnak* „*Gloria*” című elsőrangú munkáját kezdhettük meg már az első számban, de hogy ezek mellett a külföldiek során egy a *Jókai* nagyságához méltó társat találhassunk, *Alphonse Daudet*-nak, az akkori legismertebb francia regényírónak „*Numa Roumestan*” című regényét biztosítottuk a „*Regényvilág*” részére. Ez volt talán az első eset, hogy magyar vállalat tiszteletdíj-fizetés ellenében francia regénynek jogosított fordítását bocsátotta közre.

Mindezek az intézkedések magának a „*Regényvilág*”-nak program szerinti megjelenését biztosították, de hátra volt a legnagyobb, a legnehezebb, a döntő feladat, a vállalat anyagi sikerének biztosítása: a megrendelők, az előfizetők szerzése.

Mert a vállalkozás arra volt alapítva, hogy a füzetes kolportázs eszközeivel terjesszük, ami a könyvkereskedelem akkori rendszerében azt jelentette, hogy az e célra alkalmazott kolportőrök bejárják a vidéket, hogy mutatófüzetek segítségével rendelőköt szerezzenek, azokat átadják a legközelebbi könyvkereskedésnek, amely azután a további füzetek kézbesítéséről gondoskodik. Ez a mód mutatkozott az egyedül célravezetőnek és ezért, amidőn elhatároztuk a „*Regényvilág*” füzetekinté közrebocsátását, magától értetődőleg tisztában kellett lennünk azzal is, hogy a célt csak úgy érhetjük el, ha a folyóirat részére megszervezzük a kolportázst.

Megszervezzük? Hiszen akkortájt kifejlesztett kolportázs volt Magyarországon, olyan, mint sem azelőtt, sem azután soha.

Éppen ez volt a baj, mert hiszen ez a kolportázs terjesztette a rémregényeket óriási arányokban magyar és német nyelven országszerte, városszerte és faluszerte.

Akkor burjánzott teljes erejében az a 10 krajcáros füzetes irodalom (?), melyre ma már senki sem emlékszik.

A legszenzációsabb címek alatt, a legkalandosabb tartalommal jelentek meg végnélküli folytatásokban ezek az alsóbbrendű néposztály szenzációhajhászatát, botrányéhségét és érzékiségét fölkeltő és kielégítő regénycsinálmányok. Nagyrészt külföldi gyártmányok voltak; de itthon is készült akárhány; tény az, hogy milliószámra jöttek be az országba és terjedtek el itt ezek a füzetek. „*Ubryk Borbála, a befalazott apáca*”, – „*A gályarab menyasszonya*”, – „*A londoni néma koldus*”, – „*Rinaldo Rinaldini, az Abruzzók királya*”, – „*Marinelli Marino, a gályarab, vagy a velencei rémes éj*”, – „*A Rókus-kórház titkai*”, – „*Ártatlanul halálra ítélve*”, – „*Kossuth Lajos kéme*”, – „*Szulejka, a hárem gyöngye, vagy a sztambuli fekete leányrabló*”.

– Azoknak a kolportázs-füzetes ponyvaregényeknek ezek a címei még ma is eszembe jutnak. Ez azonban csak egy kis választéka a rendkívül nagy termelésnek. Ezekből a regényekből az első 2–4 füzetet nagy tömegekben vitte magával a kolportőr és ezeket a füzeteket lerakta jóformán minden lakás ajtaja elé. A füzetekhez mellékelve volt egy prospektus, amelyben hátborzongató részletességgel el voltak mondva a szenzációk, amelyekben a mű bővelkedni fog. A füzetek hátlapján fel voltak sorolva a csábító ajándékok: órák, olajnyomatu képek és hasonló prémiumok, amikre az előfizetőnek jussa lesz, csak igen csekély portóköltség megtérítése ellenében.

A spekuláció az volt, hogy ha akár a szakácsné, akár az urnő, a kezébe jutó füzeteket el fogja olvasni, kíváncsi lesz az érdekesítő folytatásra és meg fogja rendelni a regényt. Másnap azután be is állított a kolportőr a rendelő bárcával, amelyet legtöbb esetben csakugyan aláírt vagy a szakácsné, vagy az urnő, de sokszor mindakettő.

Aki azután az ilyen rendelő-bárcát aláírta, az meg volt fogva hosszú-hosszu időkre, mert a regényt huzzák száz, kétszáz, sőt háromszáz füzetten végig is és mikor azután valamikor mégis csak lehetetlen volt tovább huzni és be kellett fejezni, akkor jött a még érdekesebb folytatás, a személyek további sorsának kialakításával, néha a már eltemetett hősnek feltámasztásával, az átvett prémiumnak feltétlenül szükséges kiegészítésével, a szállított kép párjának ígéretével.

Ezzel a kolportázssal kellett megküzdenie annak, aki bárminemű füzetes vállalatot akart a magyar közönség kezeibe juttatni. Ezt a leviátánt kellett legyűrnie annak, aki szabaddá akarta tenni az utat a jobb magyar olvasó házába. Kétségbeesítően nagy feladat! Nem is ment könnyen, nem is sikerült egészen.

Megpróbáltuk megszervezni az ügynöki kart azokból az elemekből, amelyek e célra ajánlkoztak. Sok-sok haszontalan fráter volt közöttük, állandóan selejtezni, kiegészíteni, reorganizálni kellett a szervezetet. De a jobb elemek még kevésbé bírták felvenni a küzdelmet azokkal a szédelgőkkel, akik a ponyvaregényekkel oly könnyen boldogultak és akik a mi közönségünk hiszékenységeinél fogva oly könnyen értek hozzá. Mi váltig abban bíztunk, hogy hiszen a jobb közönség csak nem megy lépre a 10–12 krajcáros ponyvafüzeteknek és állandóan csalódtunk. *Ez a küzdelem a ponyvával volt az első komoly küzdelem a magyar könyvért.*

Hihetetlenül nehéz volt és szinte reménytelennek látszott. Visszfényét ma is megdöbbenve olvasom atyám akkori leveleiből és csodálkozom rajta, hogy nem hagytuk abba, amikor láttuk, minő kloakába vezet az út.

Mikor atyámnál, eperjesi üzletében jelentkezik egy ilyen kolportóralak, következőket írja:

„Éppen most jött be egy nagy marha, a ... cég utazójának mondja magát. Mily „sundot” hoz a közönségnek, azt nem tudom, de az emberrel azonnal tisztában voltam. Nagy hiba, hogy ily pimaszok diszkreditálják a dolgokat, de hát keressetek jóra való embereket, ha csak néhányat is; ha szolidak, nem fogják kidobni őket és lassacskán majd csak célt lehet érni velük. Néhány ilyen embert kitartani is könnyebb, mint egész raj lumpot.”

Nemde, szép jellemzés?

Egy más alkalommal:

„Annak a kolportőr-rajnak pedig a selyemzsinórt kellene utánaküldeni, csakhogy ők beérik komisz vastag madzaggal is (ha kell, szolgállok vele e haszontalan akasztófáralók számára!) – kolportőrnek ne csapjon fel minden éhenkórász, hanem csak olyan ember, aki a viszonyokkal meg tud küzdeni. Az életrevaló szép eredményre juthat, a szájhős oktondit egyszerűen kisöprik a házból. Egyébként higgyétek el, hogy olyan svindler-vállalatra valamirevaló ember nem fizethet elő.”

És mikor Eperjesre akarunk küldeni utazót előfizetések gyűjtése végett, megadással írja:

„Isten neki, hát küldjétek nyakamra a választott nép egyikét, akinek nagyszerű konnek-sziói vannak?! – ... a kolportőröknek egyébként körmükre kell koppintani; svindlerekre nincs szükségünk, aki eredményt nem mutat fel, takarodjék, legalább nem rontja becsületünket. És ezek mind zsidók?!”

A sok baj láttára azt ajánlja:

„Csak arra kérlek, hogy gyakorlott, a manipulációban jártas emberektől tudjátok meg, hogy e here-raj pusztításaitól hogyan óvhatjuk meg magunkat; e részben *Rautmann* tudna egy kis utbaigazítással szolgálni, vagy talán *Martin*?”

Ez időben valami *F...* *Testvérek* nevű cég jelentkezett nálunk azzal az ajánlattal, hogy hajlan-dó átvenni a „*Regényvilág*” egész kolportázs-üzemét, megállapítandó feltételek mellett. Felelősségünk tudatában közöltük a dolgot *Révai Sámuellel*, aki visszautasítandónak tartja az ajánlatot, dacára az el nem tagadható és alig leküzdhető nehézségeknek. Véleménye így hangzik:

„A *F...* *Testvérek* (miféle *Schiffmansplatzi* cég ez!) megbízottjával jövőre jó lesz az *ajtot kívülről csukatni be*. Mi semmiféle svindlerrel ne lépünk összeköttetésbe, inkább veszítsünk valamit, ha kell, a kolportőrök útján. Isten őrizzen az ilyen közvetítéstől és szégyenfolttól, aminőt ilyen cég manipulációi ránk mulhatatlanul vetnének.

Mi Magyarhonban élünk, ahol a fák nem nőnek egészen az égig. Talán csak győzzük magunk is (akárhány alkalmazandó munkással) a munkát. Nem kell nekünk sem al-vállalkozó, sem viceárendás. Nem kell nekünk és *nem szabad szóba állnunk!* haszon-talan zsidó macherrel; ha van bennünk élet, hát tegyük meg magunk minden tőlünk telhetőt, úgy a lap belső értékére, mint annak *gondos, szolid terjesztésére* nézve.

Isten mentsen meg tehát az ilyen operációktól. Törekedjünk a *legmagasabb nivo* elérésére és szerezzünk cégünknek minden irányban és tekintetben oly becsületet és köztiszteletet, aminőt már ez első kezdeményező vállalatunk is szerezni fog, ha reális alapon maradunk.”

Ez a belső érték az, aminek hódító erejében *Révai Sámuel* nem tud kételkedni. Erre mindig visszatér, ettől vár minden eredményt, ennek fenntartására sarkal minket állandóan.

A bajok kétségkívül nagyok voltak. A számításba valahol hiba csúszott be. Mi azt hittük, hogy van egy rétege a közönségnek, amely jó olvasmányra vágyik és meg voltunk győződve, hogy az kapni fog az új folyóiraton, ha az neki ezt a jó olvasmányt nyújtani képes. Erről a hitről nem akartam lemondani még akkor sem, amikor a terjesztés nagy nehézségeivel küzdöttünk. Vajjon elég erős lett volna-e bennem ez a hit, ha azt atyám igazán lánglelkű leveleivel nem támogatja folytonosan, azt nem tudnám megmondani. Lehet, hogy kifáradtam, kimerültem volna a küzdelemben és csalódottan abbahagytam volna. Így azonban a láng mindig új tápot nyert. Atyám levelei türelemre buzdítottak és erőt adtak a feltornyosuló nehézségek leküz-désére.

Csak néhány mondatot akarok itt kiragadni ezidőbeli leveleinek tartalmából:

„Ádámról nem beszélek most, sem Mózesről, (már a közbeeső patriarchákat érdemes volna ugyan felhozni, de félek, hogy gyanusítani fogtok) és inkább áttérek Krisztusra. Tudjátok tehát, mi tette Krisztus hitét oly hatalmassá? Nos! megmondom titokban: *a hit!* Aki csak úgy megy neki a világnak, kétkedve, bizalmatlanul, akit nem hat át tökéletesen, akit nem lelkesít az az eszme, melynek munkásságát szentelte, az sohasem

fog prosperálni. Sem a nagyratörés, sem a magasztos eszme nem hordja magában a siker magvát, hanem igenis magában hordja minden bizonnyal *a hit*, az ernyedetlen, kifáradhatatlan, buzgó ragaszkodás az eszméhez.

Aminek a morálja az, hogy te, édes öcsém, ne tamáskodjál, ne félj, hanem indulj bátor, hitteli szívvvel, lélekkel, meggyőződéssel előre, nem csüggedve, nem aggódva, mert miénk lesz a győzelem, ha el nem lankadunk, ha „*Alle Mannen an Bord*” leszünk. Csodákat fogsz látni néhány hét múlva, hogy mit jelent az, lélekkel, ésszel, a viszonyok helyes felismerésével dolgozni, valamit kezdeményezni. Ha programmunkhoz *híven és változatlanul!!* fogunk ragaszkodni és állandóan a legjobb dolgokat éppen csak elég jóknak találni a közönség számára, bizton remélem, hogy sikert fogunk aratni.”

A csoda azonban csak nem akart bekövetkezni és néhány hét múlva újra csak aposztrofálni kellett Révai Tamást. Így szólitotta ezután hozzánk közösen írt levelében nagybátyámat. Megállapítja, hogy vállalatunk érdeklődést kelt, ami kiviláglik az eddigi megrendelésekből. Ha sok vesződséggel jár is, de hát minden nehézséget kikerülni nem lehet és azért, hogy a dolog nem megy simán, nem való kétségbeesni,

„... hanem nap-nap mellett kell folytatni az alkalmas és célszerűnek látszó lépéseket és intézkedéseket, amelyek lassanként célra fognak vezetni. Én nem tágitok, a lap jó irányát nem lehet kifogásolni. Aki ma nem rendeli meg, majd megrendeli holnap; hanem stimulusz kell hozzá. Meg kell mozditani eget, földet. Itt hirlapot, ott könyvárúst, majd próbaszámot és egyebeket; ez mind munkával jár ugyan, de a költség nem oly irgalmatlan és végre hát eredményre kell jutnunk, mert különben kételkednem kellene a mi jó magyar közönségünkben és azt kellene kérdeznem: hol maradt Magyarhon?”

Egyben mindjárt gyakorlati tanácsokat is ad arra nézve, hogy miként kell a könyvkereskedelemre és főként erre alapítani az egész terjesztést, miként kell ott, ahol könyvkereskedő nincsen, a postamestereket megközelíteni a terjesztés céljából és hogy *Jókait* fel kell kérni:

„hogy az Istenért, tegyen ő is *valamit hirlapjában* és egyebütt vállalatunk érdekében; ne nézze ezt senki tréfadolognak, mert ha még ezzel a lappal is kudarcot lehet vallani, akkor kár fitogtatni a hazafiui kötelességeket. Mulhatatlanul szükséges, hogy minden befolyásos tényező felkarolja ezt, mert különben újból odasülyed az annyira pengetett szépirodalom, ahol ezelőtt volt. Meséld el neki a nagy misét, fejtegesd előtte *ugy, mintha én magam tenném*, a kényes helyzetet, hogy hiába minden törekvés a szépirodalom felvirágoztatására, ha egyetlen ilyen vállalat sem prosperál.”

Különösen fontosnak tartja, hogy a vidéki könyvkereskedőket állandóan nógassuk és unszoljuk, mert a vállalat biztos jövője csakis a szortimenter kezében van. De azt állandóan biztatni kell, mert nem olyan óra az, amit egy évben csak egyszer kell felhuzni; mert: „minden nap meg kell győződni a gépezet helyes voltáról, minden nap meg kell azt olajozni és *felhuzni!* akkor pompásan fog járni.”

Ilyen véleménnyel volt Révai Sámuel a magyar könyvkereskedőkről. Persze maga után indult, aki intenzíven dolgozott és eredményt is ért el a „*Regényvilág*”-gal a maga körében, a maga hálás közönsége között.

Épp azért nem szűnik meg bizni a végső sikerben és új meg új propozíciókkal áll elő.

„*A hibát kutatni kell* és segíteni rajta mielőbb, mert hibának valahol lenni kell. Én nem vagyok szangvinikus, sem nem akarok ilyennek tartatni. Hanem van hitem, bizalmam abban, amit józan ésszel és tapasztalattal kezdeményezek.

Örülök, hogy legalább te, édes fiam Mór, nem egészited ki a kollegiumot és nem fujod ugyanazt a trombitát, mint kedves nagybátyád és édes sógorod.

Emelkedjetek, kedveseim, a vállalat színvonalára, ne legyetek szükkeblűek, *ne féljete*k, hanem bizzatok saját vállalatunkban; csakis ez a bizalom és az *öntudat*, hogy folyóiratunkat nem kell szégyelnünk, csakis ez a *tántorithatatlan hit és önbizalom* adják meg az erőt és az el nem csüggeszthető erélyt azoknak az intézkedéseknek állandó folytatására, amikkel egyedül vihetjük sikerre vállalatunkat. Programmunk, értem: lapunk tartalma oly kiváló és bizalomgerjesztő, hogy megnyugvással és önelégüléssel léphetünk ki vele a sikra. *Jobbat lehet és amennyiben módunkban lesz, kell is* hoznunk, rosszat, sőt gyengébbet, sohasem. Ezzel a jeligével igényt tarthatunk a közönség elismerésére és pártolására és most csak a kezdet nehézségeiről lehet szó.

R. (Rautmann) bukása nem lehet ránk megfélemlítő hatással; mi nem kockáztatunk annyit (Isten ments!), a mi vállalatunk nem oly merész. Veszíthetünk az első évben egy kis pénzt, de tönkre talán csak nem megyünk rajta.”

A Révai Sámuel optimizmusa beigazolódott annyiban, hogy 1881 január havában felvittük nagynehezen 2000 példányra. Így tehát szerinte többé aggodalomra ok nem volt, de azért azt írja: „Kezeinket zsebre tenni még most sem szabad, sőt multhatatlanul szükséges tovább is fürkészni, mi uton-módon lehet még nagyobb sikert elérni.”

Az előfizetők száma körülbelül ezen a nivón maradt állandóan. A második évfolyam megindítása alkalmával kissé le is apadt. Révai Sámuel akkor megállapítja, hogy nagy ternót nem csináltunk még mindig evvel a „*Regényvilág*”-gal, de a küzködés, úgy látszik, egyaránt nagy bármelyik hazai vállalatnál. Például felhossa az „*Ország-Világ*”-ot, amelynek előfizetői száma aggasztóan apadt. Az ő eperjesi könyvkereskedésében az „*Ország-Világ*” új évfolyamát egyetlenegy előfizető sem tartotta meg. Révai Sámuel ezen felettébb megütközik, alig tud megnyugodni benne.

„Mit akar a mi közönségünk? Könyvet nem vásárol, füzetes vállalatokat nem karol fel, folyóiratokat nem járat, hát mi csak bolondjai legyünk a bornirt, követelő, nagyérdemű közönségnek?”

Kemény kifakadása során arról tesz említést, hogy egy hatásos cikket szeretne erről a kérdéstről írni valamelyik napilapba, de nincs kellő hangulatban. A jelenség okát is kutatja és részben abban találja meg, hogy a német füzetes vállalatok nagyon el vannak terjedve és nem engedik érvényre jutni a magyar vállalatokat.

„Hiszen vége volna nemzeti életünknek, gyarapodásunknak, ha más téren is előfordulnának az efféle jelenségek. Ki kell túrni mindenünnen a germán vállalatokat, amelyek a hazai irodalmi termékek felvirágzását lehetetlenné teszik.

Magyar családjaink német üstből meritik vagy a tiszta német lét, vagy a piszkos moslékot: magyar irodalom pedig nem kell nekik, elég, hogy a szerző és kiadó annak megalkotása közben kiszáritja az agyvelejét.

E dologban *tenni* kellene valamit, a dolog komoly és vészt hozhat irodalmunkra és egyes irodalmi vállalatokra, minket pedig közletről is érdekel, mert folyóiratunk, úgy látszik, prosperálni nem fog, ha az általános viszonyok ily tespedő állapotban maradnak.

Ha módoktokban van, szólítsátok fel a napilapok néhány életrevaló emberét, hogy rázzák fel a magyar közönséget, bizonyítsák be a folyóiratok nagy fontosságát, nevezetesen abból a szempontból, hogy a külföldi (német) szellem paralizálására egyedül a *családi körben* hathatós befolyású folyóirat szolgál alkalmas eszközzel.”

Miután elkéséredésének ebben a magánlevélben kifejezést adott, két hétre rá mégis megírta cikkét erről a kérdéstről és beküldte azt közlés végett a „*Pesti Napló*”-hoz. Ebben a cikkben komoly intellemmel fordul a magyar közönséghez azzal a kérdéssel:

„Hát csakugyan való volna, hogy a magyar közönségnek vinkón, kolbászon és cigányon kívül egyébre nincs szüksége? legkevésbbé pedig szellemi táplálékra?”

De ezzel a cikkel nem érte be Révai Sámuel. Röviddel rá újra megpendíti azt az eszmét, hogy az írók és művészek társasága köréből és esetleg annak firmája alatt kellene kibocsátani egy *husvét*i szöveget a magyar olvasó közönséghez, amely azt „feltámadásra” buzdítsa és amely azt a gondolatot vigye be a közönségbe, hogy a magyar irodalom gyarapításának egyetlen módja az, ha a magyar közönség a magyar irodalmi termékeket elsősorban szerzi be és csak szükség esetén pótolja a hézagot külföldi művekkel.

*

Még sok mindenféle terjesztési kísérletet tettünk, ezen a téren igazán semmit sem mulasztottunk el, mindig újabb és újabb injekciókat kíséreltünk meg, mégis évekig tartó páratlan erőfeszítéseknek, sok becsületes akarásnak és sok igazi hozzáértésnek és sok tudásnak eredménye mindössze az volt, hogy felvittük 1800–2000 példányra.

Igy festett a cég első „kapitalisztikus” vállalkozása.

És még örülnünk kellett, ha ez a szám a 3-ik, 4-ik, 5-ik évfolyamban megmaradt. E keretek között ellézhettünk volna még évekig, közvetlen anyagi eredmény nélkül, de jelentékeny veszteséget sem szenvedve, beérvén azzal, hogy a „*Regényvilág*” révén szép kiadványi törzs birtokába jutunk és megelégedvén azzal, hogy ezuton rövid időn belül a jelentékenyebb kiadók közé küzdhetjük fel magunkat.

Ebben a mozdulatlan állapotban meg is maradtunk volna talán még jó sokáig, ha egy esemény hirtelen fel nem borítja a helyzetet.

Mi a „*Regényvilág*” életében öt éven keresztül *Abonyi Lajos*, ifj. *Ábrányi Kornél*, *Bartalus István*, *Beniczkyé Bajza Lenke*, *Bródy Sándor*, *F.-né Gyujtó Izabella*, *Gabányi Árpád*, *Jókai Mór*, *P. Szathmáry Károly*, *Tolnai Lajos*, *Véka Lajos* mintegy 25 regényét tettük közzé. Ugyanebben az öt évfolyamban a legnevesebb külföldi írók u. m.: *Cantacuzene*, *Claretie*, *Daudet Alfonz*, *De Maistre*, *Delpit*, *Dosztojevszkij*, *Ebers*, *Erckmann-Chatrian*, *Galdos*, *Gréville*, *Halévy*, *Catulle Mendès*, *Marlitt*, *Ohnet*, *Pierantoni-Mancini*, *Robida*, *Spielhagen*, *Turgenyev*, *Twain Mark*, *Zola* mintegy 25 regényét tettük közzé a legjobb fordításokban. Körülbelül 100 kötet tartalmát nyújtottuk a közönségnek, valóban említésre nem méltó csekély összegért. A „*Regényvilág*” öt évfolyamának előfizetési ára, tehát ennek a 100 kötetnyi tartalomnak a vételára 30 forintot tett ki. Mi joggal mondhattuk: módját ejtettük annak, hogy a közönség tulajdonul jóval olcsóbban szerezhesse meg az irodalom legjava munkáit, mint amennyit a kölcsönkönyvtárban a kölcsöndij kitesz.

Ha általános műveltségi viszonyok folytán a nagy közönség tényleg megnyilatkozó elismeréséről ezért a tevékenységünkért le is kellett mondanunk, feljogosítottak érezhettük magunkat legalább íróink elismerésére, legalább is azon írókéra, akik egészen a „*Regényvilág*”-ra és ami ezzel kapcsolatos, a mi kiadói tevékenységünkre állították be irodalmi működésüket.

Méltán elcsodálkozhattunk tehát, midőn egy napon arról értesültünk, hogy egy új vállalat van keletkezőben, teljesen a „*Regényvilág*” mintájára; munkatársaiul is a „*Regényvilág*” gárdáját nevezték meg.

Mi ezt hinni sem akartuk, de midőn a prospektus kezünkbe került, tényleg ott diszelegtek jóformán összes munkatársaink nevei, az egy *Jókai* kivételével.

Mikor az első füzetet kézhezvettük, megállapíthattuk, hogy a prospektus való igazat mondott. Két „írónk” regénye kezdődött abban a füzetben és meggyőződhattünk róla, hogy az egész publikáció – „*Gondűző*” volt a neve – hű kópiája a „*Regényvilág*”-nak, szerkesztési módja, beosztása, szedési rendszere, alakja, papírja, betűinek vágása tekintetében is. Semmiben sem különbözött a „*Regényvilág*”-tól, csak a címben.

Megütközésünkhöz hozzájárult, hogy a lap kiadója – egyébként jóra való, tisztességes ember, – a fent felsorolt ponyvaregények egyikének-másikának kiadója volt és ha őt rábírhatta a konkurens vállalat megindítására talán az a kilátás, hogy éppen mint a kolportázs-regények kiadója és terjesztője, nálunknál talán jobban fog boldogulni nagyszámu kolportőrje segítségével azzal a regényvállalattal is, mely nyilván ő szerinte is a jobb közönségnek volt szánva – az íróknak, a mi erős hitünk szerint, mégis csak meg kellett volna gondolniok a dolgot. Mégis csak meg kellett volna fontolniok azt, hogy ha még egy ilyen regényfolyóirat kiadását teszik lehetővé, holott egy is alig tud a lábán állni, akkor bizonyára bekövetkezik mind a kettőnek a bukása és azonfelül nézetünk szerint nem kellett volna nevüket prostituálniok az „*Angyal Bandi vagy a lovagias haramiavezér története*” kiadóvállalatánál.

Ez az esemény döntötte el végleg a „*Regényvilág*” sorsát.

Elhatároztuk, hogy meg fogjuk azt szüntetni az évfolyam befejeztével. Hibásan mondtam, hogy „*elhatároztuk*”, – nem, *magam határoztam el* és semmiféle logikai okoskodás, semmiféle józan tanács, semmiféle helyes okfejtés nem birt eltéríteni elhatározásomtól. Kivül álló jóindulatú barátok is kapacitáltak és társaim sem voltak határozottak a megszüntetés dolgában, mert egészen helyesen azzal érveltek, hogy a nagynehezen meghódított pozíciót nem való feladni, ha sérelem ért is bennünket, ha meg vagyunk is bántva egyesek részéről; azt is felhozták joggal, hogy esetleg összeomlik egész terjesztési apparátusunk, ha megfosztjuk azt magától a legfontosabb objektumától és hogy gyengeségnek fogják nézni, hogy a konkurens elől küzdelem nélkül meghátrálunk.

Azonfelül biztosak voltak abban, hogy két ily regényvállalat nem maradhat fenn, mert erre nincs elegendő közönség, de az irodalom sem tudja mind a kettőt táplálni, a konkurens vállalat tehát bizonyára meg fog szünni, ha mi kitartunk.

Én nem szálltam sikra mindezekkel az érvekkel, nem vontam kétségbe ezek helytálló voltát, de határozottan és eltökélten – ha úgy tetszik, dacosan és nyakasan – megmaradtam szilárd elhatározásom mellett és megfogadtam, hogy nem folytatom tovább a dolgot.

Akkor is beláttam, hogy nekem bizonyára nincs igazságom, hogy legalább is nem „üzlet-szerű”, nem gyakorlati a felfogásom és elhatározásom, ma is azon a nézetem vagyok, hogy a könyvkiadói érdek és a vállalkozói szempont talán ellenkező megoldást javasolt volna, de ezért ma is, 35 esztendő elmúltával, csak azt mondhatom, ha ma kerülnék ugyanabba a helyzetbe, ma is ugyanazt az utat követném, ma is következetes maradnék magamhoz, természetemhez, ahhoz az erkölcsi felfogásomhoz és ahhoz az érzékeny emberszemlélethez, mely akkori eljárásomat sugallta.

Elhatározásom nem volt impulzív felháborodás következménye. Ha nem volt is megfontolt okosság, nagy, hüvös meggondolás előzte azt meg.

Nekem addig az volt a kiadói credóm, hogy az író és a kiadó közti viszonyt nem az írott szerződés szabályozza, mely a megállapított pontozatokat sorolja fel, hanem az a lelki harmónia, az a tudatos célközösség, az a kölcsönös bizalom, mely nélkül a kiadó nem teljesítheti

azokat a kötelességeket, melyek őt az íróval és az író közönségével szemben megilletik és amely nélkül az író nem lehet megnyugodva kiadójának rendelkezései tekintetében.

Mindig ez volt a hitvallásom, mindig így éreztem „író”-immal szemben és ezért később is megtörtént, hogy nem kezdeményeztem és nem folytattam összeköttetést írókkal, amikor láttam, hogy ily bizalmi viszony akár az én hibámból, akár a másíknak körülményeinél vagy egyéni természeténél fogva ki van zárva. Ha hivatásomból kifolyólag, pályám során volt módomban magyar íróknak esetleg értékes szolgálásokat tehetni, azt csakis ennek a bizonyára impraktikus egyéni vonásnak tulajdoníthatom.

*

Mielőtt a „*Regényvilág*” megszüntetésére vonatkozó elhatározásomat megvalósíthattam volna, még egy kemény kísértésnek voltam kitéve.

A „*Gondüöző*” a „*Regényvilág*” ötödik évfolyamának megjelenése közben indult meg, ennek csinált konkurrenciát, mi ősszel akartuk lezárni az évfolyamot és megszüntetni a vállalatot. A nyarat egészségem helyreállítása végett fürdön töltvén, ott ért utól édesatyám azon értesítése, hogy a „*Gondüöző*” dolga rosszul áll, hogy maga a kiadó bevallotta *Bródy Sándor*-nak, hogy összesen 2200 példányban nyomtatja a folyóiratot, ami lapkiadói nyelvre fordítva azt jelenti, hogy tengődik és utban van a tönkrejutás felé. „Ha ő maga nem tud öt- vagy tízezer példányt hazudni, akkor mégis indikálva látom, hogy mi ne abdikáljunk. *Bródy* és mások véleménye szerint is a „*Gondüöző*” nem fog a folyó évfolyamnál tovább megjelenni.”

Ez a kísértés sem fogott rajtam. Elhatározásom átgondolt és végleges volt és amidőn a „*Regényvilág*” ötödik évfolyamának utolsó számában az olvasóktól elbucsúztunk, egyszersmind megállapítottuk a folyóirat szerepét a magyar irodalomban:

„Midőn öt év előtt a sajtó és a közönség feltűnő pártolása mellett megindítottuk lapunkat, egész más viszonyokkal álltunk szemben. Lapunk az *első* és *egyedüli* közlönye volt az eredeti magyar regényirodalomnak. Jókai és pár jelesünk irt ugyan előbb is regényt, de eredeti magyar regényirodalomról a „*Regényvilág*” megjelenése előtti évtizedben nem lehetett szó. Öt év lefolyása alatt mi törekedtünk teremteni ilyet. Öt év lefolyása alatt több eredeti regényt adtunk, mint amennyi az előző két évtized alatt termeltetett. Legjelesebb tollu novellairóink lapunkban léptek fel először, mint romancierek. És a magyar regényírás történetében beállott az a periódus, amelyet méltán el lehet nevezni „*Sturm und Drang*”-korszaknak. A közönség pedig kezdte tudomásul venni a magyar regényirodalom létezését. Majd lassan megkedvelte. S ezen kedv nyilatkozása nyomán napilapjaink is méltó helyet adtak az eredeti regénynek.”

Ez a méla utóhang sehogysem indokolta meg a folyóirat megszüntetését; nem is akartam az igazi okot a nagy közönség előtt feltárni; nem akartam megmagyarázni, hogy a „*Sturm und Drang*” korszaka után miért nem vártuk be a virágzás korát.

Biztos voltam benne, hogy rövid időn belül igazolva lesz álláspontom helyes volta, az írók be fogják látni, hogy helytelenül jártak el, saját érdekeik ellen cselekedtek, és hogy e felismerés révén a jövőben talán majd nem lesznek annyira kockázatosak a hasonnemű irodalmi vállalkozások; talán nem fog megisméltódni olyan eset, hogy midőn emberfeletti küzdelmet folytat egy vállalat a közönség közönyének megtörésére, akkor maguk a belső emberei, a munkatársai, a támaszai hátba támadják, létalapjait megingatják, biztos bukásba döntenek.

Amit előre láttam – bekövetkezett. A „*Regényvilág*” hű kópiája, a „*Gondüöző*” még egy évig jelent meg, azután – évközben, be sem várva az évfolyam befejezését – csendesen megszűnt, illetőleg beolvadt a „*Képes Családi Lapok*”-ba. Nem volt szép halál.

A magyar regényirodalomnak nem volt többé állandó hajléka; maguk az írók pusztították el.
A legtöbbben ezzel végképp elmerültek a feledésben.

A nagysokára ujjonnan keletkezett szépirodalmi vállalatok már egészen más, új írói nemzedék
szolgálatában állottak – most már erősebb, szélesebb, megbízhatóbb alapon.

VI. LÁZAS TEVÉKENYSÉG

A „*Regényvilág*”-nak az a kitűzött programja volt, hogy felvirágoztatja az eredeti regényirodalmat. Ezt a célt meg is valósította, még pedig annyira, hogy maguk a „*Regényvilág*” hasábjai szükeknek bizonyultak mindannak befogadására, amit immár elhelyezésre hoztak a regényírók. Legjelesebb íróink, felébredve lankadt tespedésükből, oly hévvel és örömmel láttak hozzá a munkálkodáshoz, hogy rövid idő alatt tárgytalanná vált egyik része ama panasznak, mely szépirodalmunk hanyatlásáról úton-útfélen elhangzott.

A „*Regényvilág*” kapcsán keletkezett termékenység kiadóhivatalunkat szinte az egész regénytermelésnek középpontjává tette. Ezekben az esztendőkből alig is jelent meg egyebüti számbavehető regény.

De ez a pozíció kötelezettségekkel is járt. Minthogy a „*Regényvilág*” nem bírt mindent megemészteni, amit az írók alkottak, magunknak kellett arról gondoskodni, hogy más módon tegyük lehetővé a „*Regényvilág*”-ból kiszorult műveknek megjelenését.

Minthogy folyóiratunk révén a közönség – ha lassan is – tudomásul kezdte venni a magyar regényirodalom létezését és megbarátkozott azzal a ténnyel, hogy ilyen is van, napilapjaink is kezdtek helyet adni az eredeti regénynek; annál is inkább tették ezt, mert mi oly összeköttetést létesítettünk a legelterjedtebb napilapokkal, amely rájuk nézve ennek a kérdésnek anyagi nehézségeit is megszüntette.

Abban állapotunk meg ugyanis az „*Egyetértés*”-sel, a „*Budapesti Hírlap*”-pal és a „*Hon*”-nal, illetve a későbbi „*Nemzet*”-tel, hogy tárcaregényeiket közösen fogjuk honorálni és a szedésnek a lapban való felhasználása után mi külön-nyomatban könyvalakban fogjuk közrebocsátani azokat.

Ebben a gondolatban ugyanaz az eszme nyert megvalósulást, amely a „*Regényvilág*” üzleti alapjául szolgált. Így vált lehetővé, hogy a „*Regényvilág*” rendes munkatársain kívül azoknak a regényeit is megjelentethessük könyvalakban, akik a lapokban helyezték el közvetlenül, vagy a mi közvetítésünkkel kézírataikat. Ezen az úton egész sorozata látott a magyar írók műveinek napvilágot, így többek között: *Degré Alajos*, *Gyarmathy Zsigáné*, *Kazár Emil*, *Kvassay Ede*, *Rákosi Jenő*, *Wohl Stefánia* és sok kitűnő külföldi író, u. m.: *Disraeli*, *Claretie*, *Kraszevszki*, *Gréville*, *Ohnet*, *Turgenyev*, *Wilkie Collins*, *Zola* és mások regényeit.

De az elbeszélések írói és az akkor virágzásban levő rajz jelesebb művelői is kiadóhivatalunkat keresték fel műveikkel és mi készséggel bocsátottuk közre a korán elhalt *Bodon József*-nek, a szellemes *Milkó Izidor*-nak, a kitűnő *Petelei István*-nak, a külföldre elvetődött *Siklósi József*-nek, a néprajzi novellát ápoló *Tóth Sándor*-nak első munkáit.

És mint kat'exochen szépirodalmi kiadóknak a lírai költészetet is bele kellett vonnunk kiadásunk keretébe és ezekben az esztendőkből közrebocsátottuk *Beöthy Zsolt*-nak, *Kiss József*-nek, *Komócsy József*-nek, *Torkos László*-nak, *Reviczky Gyula*-nak, *Szabó Endré*-nek, *Vajda János*-nak, *Zichy Géza*-nak költeményeit és költői elbeszéléseit és mint műfordítói irodalmunk egyik kiválóságát, *Byron Don Juanját Ábrányi Emil* remek fordításában.

Gerince azonban kiadói tevékenységünknek ebben az időben és későbbben is az volt, hogy 1880 óta mi bocsátottuk közre *Jókai*-nak minden regényét és 1882 óta *Mikszáth Kálmán*-nak minden munkáját. Ezek az akkori kiadások alkották alapját a későbbi monumentális összkiadásoknak, amelyekről egy későbbi fejezetben fogok beszámolni.

Mi kiadói tevékenységünket azonban sohasem tartottuk kimerítettnek abban, hogy a könyvet kinyomattuk s a rendes sablon szerint szétküldöttük a könyvkereskedőknek, hanem ahogy a „Regényvilág”-nál össze akartuk gyűjteni az előfizető közönséget, épugy a szépirodalmi egyes kiadásoknak meg akartuk teremteni az olvasó- és vevőközönséget. Ebben különbözött a mi kiadvállalatunk azoktól az addigi vagy akkori kiadóktól, akik hébe-korba kiadtak egyes műveket, azután várták, míg a közönség azt észreveszi, megveszi vagy meg nem veszi és ezenközben álmosan, telve fatalizmussal, lethargikus módon tengették életüket.

Egyébként abban az időben ezek a kiadvállalatok már alig funkcionáltak a szépirodalom terén. *Aigner Lajos* már kimerült, az *Athenaeum* a nagy nyomdai munkák és lapvállalatok révén jutott nagy jelentőségre, de az eddig általa kultivált szépirodalommal annyira felhagyott, hogy még *Jókait* is nekünk engedte át. A *Franklin-Társulat* minden egyéb téren fejtett ki elismerésre méltó tevékenységet, csak éppen a szépirodalomban nem. *Lauffer Vilmos* már teljesen visszavonult iskolakönyvei közé, *Ráth Mór* azokban az esztendőekben bocsátotta közre nagy Arany-kiadását és abból a különböző különkiadásokat.

*

Mint akik jóformán az egész szépirodalmat koncentráltuk üzemünkben, a magunk kötelességének tudtuk ennek az irodalomnak propagálása érdekében a lehető legtöbbet megtenni, vagy legalább is megkísérelni.

Arról volt szó, hogy a közönségnek a szépirodalom iránt tanúsított közönyösségét megtörjük.

Ebből a célból igénybe vettük az akkori sajtót és őszinte hálával és elismeréssel kell megállapítanunk, hogy az akkori sajtó mindazokat az eszméket, amelyek a szépirodalom fejlesztése, és mindazokat a terveket és törekvéseket, melyek a közönség érdeklődésének felkeltése érdekében felvetődtek, meleg szívvvel és őszinte buzgósággal támogatta. A sajtó támogatásával indíthattuk meg azt az akciót, amelyről már az előbbi fejezetben tettem említést, azokat az akciókat, amelyek különböző változatokban a magyar könyvnek közönséget akartak toborozni, egyszer az arisztokrácia, máskor a plutokrácia körében, egyszer a könyvkölcsönzés divatját ostromozván, máskor a kölcsönkönyvtárak káros hatását mutatván ki, egyszer a hiuságra, máskor a kötelességre appellálván, egyszer a kulturérzékét ébresztve fel, máskor a divatot véve segítségül.

A közönséget meg akartuk tanítani arra, hogy könyvet vásároljon, és propagandát kezdeményeztünk a tulajdonkönyv mellett a kölcsönkönyvtári könyv ellen. A tiszta és új könyv mellett, a piszkos és ócska könyv ellen.

És meg akartuk különösen tanítani arra, hogy az irodalmat ne pártolja nagyuri fölényességgel, hanem hogy belső lelki szükségből, művelődési ösztönből, tanulási vágyból ismerje kötelességének a jobb hazai kiadványoknak megszerzését, valamint arra, hogy ne játssza az irodalommal szemben a pártfogó szerepét, hanem legyen hálás, elismerő lekötelezettje annak az írónak és annak a tudósnek, aki tehetsége és tudása legjavát adja munkájában.

De emellett a fontos sajtóbeli mozgalom mellett más fegyvereket is vittünk a harcba. Felvilágosító röpiratokat, körleveleket, tájékoztató prospektusokat stb., stb., nem szólva azokról az újszerű könyvkatalógusokról, melyek többé nem voltak száraz, unalmas felsorolásai holt könyvcimeknek, hanem lehetőleg érdeklődést keltő olvasmányok, amelyekben egyes jelentősebb művek mutatóványai vagy ismertetései révén felkeltettük az újabb irodalmi események iránt az érdeklődést.

Különös gondot fordítottunk minden ilyen publikációban arra, hogy a közönséget a még mindig túlságosan nagy mértékben terjesztett sok mindennemű hitvány olvasmány kiszorítására bírjuk.

Működésünk bizonyára nem volt meddő. Az elvetett mag csirázott és gyümölcsöt érlett. Lassan-lassan mégis csak jobbra fordultak a viszonyok, kevesbedtek a küzdelmek és szaporodtak az eredmények. De ekkor mi már a „*Regényvilág*” megszüntetése folytán lemondunk arról, hogy az egyes írók egyes munkáit piacra hozzuk. Az az elhatározás, mely bennünket a „*Regényvilág*” megszüntetésére rábirt, azt is jelentette, hogy vállalatunk megszűnik nagyarányú szépirodalmi kiadó lenni. Ennek az elhatározásnak következményeit igen komolyan vontuk le, sohasem tettünk kivételt és következetesen megmaradtunk azon az úton, amelyre akkor léptünk.

A szépirodalom nagyobb arányú és különleges művelését az akkor keletkezett *Singer és Wolfner* cég vette át első szerencsés vállalatával, az *Egyetemes Regénytár*-ral. Ma már a magyar szépirodalom oly hatalmas tényezője a nemzeti irodalomnak, amelyet már nem egy kiadó cég, hanem az életrevaló, ügybuzgó, a kor színvonalán álló és feladatukat kitűnően teljesítő cégek egész sorozata művel.

Az ebben a korszakban kifejtett kiadói működése vállalatunknak azonban nem merült ki a szépirodalomban. Más irányban is kellett egyet-mást kezdeményeznünk, hogy azt a terjesztési organizációt, melyet a „*Regényvilág*” részére nagy nehézségek közepette megalkottunk, fenn is tarthassuk.

Közben *Méhner Vilmos* is tett egy nagyérdékű kísérletet a füzetes kolportázs terén, amely fényesen bevált.

Méhner Vilmos külföldről bevándorolt könyvkötő volt, aki könyvkötészete mellett az idők során többrendbeli népies könyvet és ponyvaregényt adott ki és terjesztett el a szokásos módon. Anyagi sikerei folytán jó módra jutván, csak megbecsülni való volt az a törekvése, hogy több irányban akarta most már terjesztési szervezeteit felhasználni. E célra *Petőfi* költeményeinek akkoriban megjelent nagy negyedréti diszkiadását szemelte ki és a tulajdonos *Athenaeum* részvénytársasággal oly megállapodásra lépett, mely lehetővé tette neki *Petőfi* füzetes kiadásban 40 krajcáros szép füzetekben elterjeszteni.

Méhner ötlete briliánsnak bizonyult. Nagy sikert aratott vele és megérdemelt elismerésben részesült. Mindez buzdítólag hatott rá és fokozatosan felhagyva a ponyvaregény-irodalommal, ezután számos előkelő színvonalú irodalmi vállalat kiadásával és terjesztésével emelte hírnevét és jelentőségét.

Az akkori könyvkiadói viszonyokat jellemzi, hogy egy németországi könyvkötőnek kellett ide jönnie, hogy *Petőfi*, utána később *Vörösmarty*, *Tompa* és más íróink művei szélesebb körökben elterjeszthetők legyenek és hogy megmutassa az utat, amelyen haladni kell.

Minket *Méhner* sikere csak megerősített abban a meggyőződésünkben, hogy a füzetes kolportázs alkalmas arra, hogy a közönséggel megkedveltessük az irodalmat, a könyvet. Ebben a meggyőződésben indítottuk meg a „*Világhírű utazások könyvtára*” című gyűjteményes vállalatunkat és ebben először *gróf Széchenyi Béla* keleti utazását adtuk ki.

Gróf Széchenyi Béla akkor tért vissza expedíciójával együtt India, Japán, Kína, Tibet és Birma országokban tett nagy felfedező utjáról és utazása Európa-szerte méltán keltett feltűnést úgy komoly céljai, mint eredményei folytán. Aránylag rövid idő alatt, harmadfél év alatt 2000 geográfiai mérföldnyi utat tett meg az európai civilizáció előtt azideig elzárt területeken és a hírek szerint igen nagy tudományos, főként kartográfiai anyagot hozott magával. E kiad-

ványunknak nyomát már 1880 októberében találom édesatyám leveleiben, aki felhívja erre figyelmünket és aki abban a meggyőződésben van, hogy gróf Széchenyi maga írta tudományos művet óhajt közrebocsátani. Én utánajárva a dolognak, megtudtam, hogy tervbe van ugyan véve egy nagy munka közzététele, ez azonban csak évek múltán fog elkészülni, az expedíció tudományos vezetőjének, a kitűnő *Lóczy Lajos*-nak szerkesztésében.

Közben az expedíció egy másik tagja, *Kreitner Gusztáv* főhadnagy elkészült egy ismertető munkával, melyet egy bécsi könyvkiadó cég készült közrebocsátani. Édesatyám a maga vidéki elvonultságában is megütközött azon, hogy a magyar expedícióról szóló mű magyar ismeretéről nem történt gondoskodás. Ily irányú leveleinek hatása alatt léptünk összeköttetésbe a bécsi kiadóval, aki eleinte igen rátartós volt, de végre mégis csak sikerült vele olynemű megállapodásra lépnünk, hogy a Kreitner-féle munkát magyarul ugyanabban a kiadásban, ugyanazokkal a képekkel közrebocsáthattuk, ha nem is a némettel egyidejűleg. Meg volt mentve a nemzeti becsület és mi 1881 április havában közzétehetjük a munka prospektusát.

A mű, mely eléggé érdekes leírása a Széchenyi-expedíció utazásának, a bejárt keleti birodalmaknak, az expedíció tagjai személyes élményeinek és kalandjainak és eléggé népszerű ismertetése a tudományos kutatásoknak és vívmányoknak, kedvező fogadtatásra talált, úgy, hogy füzetes és kötetes kiadásban az akkori viszonyokhoz képest elég nagy példányszám (3000 példány) kelt el. A siker, ha nem volt is nagy, mégis kielégítő volt és így már szinte biztos talajon állva, biztosítottuk magunknak az *Utazási Könyvtár* részére második kötetül *Stanley H. „Utazásom Afrikában”* című művének kiadási jogát.

Stanley neve, mint a maga kora legzseniálisabb utazójáé, ismeretes volt a közönség előtt. Minden európai irodalom nyelvére le volt fordítva már első műve is, amelyben arról ad számot, hogyan találta meg *Livingstone*-t. Az általunk most közrebocsátott magyar kiadás az első ilyenmű vállalkozás volt, amely az eredeti angol kiadásnak eredeti angol illusztrációival jelenhetett meg.

A munka befejeztével egy harmadik műről gondoskodtunk, amely megint magyar kutatónak eredményeit tárja a közönség elé. *Ujfalvy Károly*-nak, a Párisban élő magyar tudósnek felesége, *Bourdon Mária*, ki férjét utján elkísérte, vonzó munkában írta le ennek az utnak néprajzi és földrajzi érdekességeit.

Ugyancsak ebben a korszakban, füzetes kiadásban bocsátottuk közre „*Az illem könyve*” cím alatt a művelt izlést és tapintatos modort tárgyaló kézikönyvet, amely megfelelő sikert aratott.

Akkor bocsátottuk közre „*A magyar művészek*” című diszművet, az „*Arany dalai*” című illusztrált munkát és *Marczali Henrik* „*A legujabb kor története*” című munkáját.

Ugyancsak abban az időben léptünk szerződéses viszonyba a *Magyar Tudományos Akadémiával* oly célból, hogy az általa előfizetői részére közrebocsátott *Akadémiai könyvkiadóvállalat* köteteit egyenként hozzassuk könyvkereskedői forgalomba. Az Akadémia ez uton mozgékonyabb terjesztésre törekedett, mert általunk az egész magyar könyvkereskedelmet belevonhatta ezeknek a becses köteteknek terjesztésébe. Három éven át történt ily módon az *Akadémiai könyvkiadóvállalat* köteteinek terjesztése és ez idő alatt igazán kiváló munkák egész sorozata látott napvilágot.

A fordított munkákon kívül *Beöthy Zsolt*: „A szépprózai elbeszélés története”, *Concha Győző*: „Ujkori alkotmányok”, *Heinrich Gusztáv*: „A német irodalom története”, *Simonyi Zsigmond*: „A magyar nyelv” című könyvei ez új intézkedés folytán hamarosan el is fogytak, ami addig az akadémiai kiadásoknál szokatlan eset volt. Kár, hogy nem lehetett folytatni a terjesztésnek e bifurkációját a következő ciklusnál. Utját állta az a körülmény, hogy az

előfizetők száma az Akadémiánál nagyon leapadt és így az egyes könyvekre megállapítható bolti ár tulságos magas volt ahhoz, hogy sikerrel terjeszthetők legyenek.

Ebben az időszakban kíséreltük meg *Jókai* egyes nagyobb regényeinek füzetes és illusztrált kiadásban való terjesztését is, ezzel is megküzdeni óhajtván a ponyvaregénnyel. Ilyen kolportázs-kiadásban bocsátottuk közre „*A lőcsei fehér asszony*”, a „*Kis királyok*” és „*A három márványfej*” című regényeket. De többet nem volt módunkban így módon kiadni, mert füzetes kiadásra csak nagyobb regény alkalmas, *Jókai* pedig e két műve befejezte után hosszabb ideig csak kisebb, egy-két kötetes regényeket írt.

Ha végül még felemlítem, hogy ugyancsak füzetes kiadásban terjesztettük „*Szalon-könyvtár*” cím alatt előzőleg kötetekben megjelent jobb regénykiadásainkat és hogy *Zolá*-nak akkor közzétett „*Germinal*” című regényét is így juttattuk a közönség körébe, akkor körülbelül beszámoltam azzal a tevékenységünkkel, amelyet a kolportázssterjesztés céljaira és eszközeivel kifejtettünk.

Ebbe a korszakba esik még két ily irányú vállalkozásunk, ugymint a „*Magyar Ifjuság*” megalapítása és a „*Jó könyvek*” vállalat megindítása. Mindkettőről külön fejezetekben óhajtok beszámolni.

*

Ellenben e helyütt szeretnék még megemlékezni egy oly irodalmi műfaj ápolásának szerény kezdeteiről, mely iránt mindig különös szeretettel viseltetem, amelyet azonban alig volt módomban különösebben ápolni.

Ebbe a korszakba esik *gróf Teleki Sándor*-nak fellépése az irodalomban. *Gróf Teleki Sándor* nem volt író a szónak valódi értelmében. Barátja volt *Petőfi*-nek, *Victor Hugo*-nak, később sok jeles magyar írónak, sok kiváló külföldi irodalmi férfiúnak és nagy szeretettel viseltetett az irodalom és ennek művelői iránt. Mint a magyar emigráció egyik előkelő tagja, sokat járt-kelt a világon, sokat tapasztalt, sokat átélt, különösen Olaszországban mint *Garibaldi* katonája. Mikor azután hazakerült az amnesztia után és itt felújította érintkezéseit az akkori írókkal, az a rendkívül érdekes mód, ahogy változatos élményeit élőszóval előadta, ahogy finoman megkomponálta és ahogy ügyesen kipointírozta – azt a gondolatot ébresztette egyik-másik író-szerkesztőben, hogy felkérje őt arra, hogy ezeket az érdekes eseteket írja meg. Így lett íróvá *Teleki Sándor* és ettől fogva kedvvel és verve-vel írta egymásután azokat a nagy feltűnést keltett, sokszor briliánsul megírt tárcáit, melyekben gazdag élete eseményeit élvezetes formában írta le.

Első két kötetét a *Petőfi-Társaság* adta ki „*Emlékeim*” cím alatt. Azontul mi bocsátottuk közre munkáit több kötetben. Ezek a munkák: „*Egyről-másról*”, „*Természet után*” és „*Garibaldi alatt*”, nagy feltűnést keltettek és igen népszerűvé tették szerzőjük nevét.

Sok elmondani valója volt még és nagy irodalmi tervei voltak. Azok közül csak keveset valósíthatott meg. Betegsége, majd halála korán véget vetett ennek az öreg korában kezdődött fiatal írói pályának – nagy kárára a magyar mémoire-irodalomnak.

*

Én mindig különös előszeretettel viseltetem a *mémoire-irodalom* iránt. A nagy nyugati irodalmakban nagyon becsülik ezt a műfajt. Az igazi, válogatós olvasók különösen kedvelik. Ritka becses csemegének tekintik egy-egy érdekes, tartalmas embernek emlékiratait, még ha az illető nem hivatásos író is, abban az értelemben, hogy verset, drámát, regényt, novellát írta. Sőt ez esetben leginkább keltik fel az emlékiratok a nagyfoku érdeklődést.

Mert míg a lírai költő, a drámaíró, az elbeszélő író szépirodalmi alkotásainak tárgyát rendesen magából meríti, élményeit, megfigyeléseit ezekben a munkákban írja le, addig *mémoire*-okat rendesen azok a finom elmék írnak, akik vágyat éreznek magukban érzéseik, meglátásaik, tapasztalataik elmondására, egy érdekes korszaknak, kimagasló eseményeknek, történeti fejlődményeknek leírására.

Dickens, Balzac, Flaubert, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Mikszáth, Musset, Goethe, Heine, Petőfi, Byron belső világukat, belső átéléseiket lírai és elbeszélő műveikben juttatják kifejezésre. Verseik, regényeik, elbeszéléseik egyszersmind önéletrajzuk is.

Ellenben nagy hadvezérek, vezető államférfiak, kiváló politikusok, előkelő publicisták, nagyműveltségű *litterary gentleman*ek gazdag lelkivilága és eseménydús élete – szépen megírt *mémoire*-munkáikban tárul elénk. Az a sok érdekes momentum, mely ily férfiak életéhez fűződik, azok a nagy dolgok, melyeknek cselekvő tényezői vagy szemtanúi voltak – az ő emlékirataikban elevenednek meg előttünk és válnak valóságos közkinccsévé az emberiségnek, mert ezek az igazi emberi és történelmi dokumentumok és kevésbé vannak alávétve a változó divatnak és ízlésnek, mint a „fikció” művei.

Az irodalom legbecsesebb művei közé tartoznak a *Julius Caesar, Nagy Frigyes, Bismarck, Moltke, Benvenuto Cellini, Baskircsev Mária, Gentz, Metternich, Beust, Károly* román király, *Hohenlohe* herceg, *Marlborough, Bolingbroke, Walpole, Saint-Simon, Richelieu, Lafayette, Mirabeau, Carnot, Broglie* herceg, *Guizot*, a magyarok közül *Cserei Mihály, Apor Péter, Mikes Kelemen, II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos, Görgey Arthur, Pulszky Ferenc, Mészáros Lázár, Szögyény-Marich* emlékiratai.

Anatole France a Goncourt-testvérek naplójáról írt *essay*-ében azt mondja, hogy a *mémoire*-okban és önéletrajzokban az igaz emberit keressük, a valóságot, semmi egyebet. Minden emberben megvan az igazságra való vágyakozás és vannak időpontok, amidőn éppen ezért félreteszi a képzelet legszebb alkotásait is, amidőn ösztönösen olyat akar olvasni, amit csak emlékiratokban és autobiográfiákban találni. *France* szerint ezért még a szépirodalmi művei közül is az önéletrajziakat olvassák legtovább. Ezt két érdekes példával illusztrálja. *Chateaubriand* minden művében önmagát rajzolta, illetve önmagát szerepeltette, mégis manapság csak a „*Mémoires d'outre tombe*”-ot olvassák már, azt a munkáját, melyben saját élete folyását beszéli el. *Rousseau* „*Émile*”-jét és „*Uj Heloise*”-jét alig veszi már valaki kézbe, „*Vallomásai*”-t ellenben minden időben, örökkön-örökké fogják olvasni.

*

Munkám beosztásánál fogva bajos lenne később visszatérnem rá, azért már itt akarok megemlékezni azokról a *mémoire*-szerű munkákról, melyeket a *Teleki Sándor* könyvein kívül intézetünk – bár sokkal később – kiadott: a *Falk Miksa* és a *Berzeviczy Albert* könyveiről.

Falk Miksa voltaképpen soha sem írt *mémoire*-okat; ő tartalmas és nagyhatású vezércikkekben élte ki magát; ritka alkalommal, ha arra különösen felkérték folyóiratok vagy ünnepi alkalmi kiadványok szerkesztői, megírta érdekes pályafutásának egy-egy epizódját, megemlékezését korának valamely kimagasló vezető egyéniségéről, akivel a legbensőbb érintkezésben volt.

Ezeket az értékes írásait fia, *dr. Falk Ernő* gondosan összegyűjtötte és atyja beleegyezésével kötetben kiadta.

Soha senki úgy meg nem elevenítette *Erzsébet királyné* emberi alakját, *Széchenyi István* lelki világát, báró *Eötvös József, Kemény Zsigmond* és más jeleseink képét, mint *Falk Miksa* ezekben az *essay*-iben.

De ha már az elmúlt félszázad irodalmi dolgairól szóló könyvben *Falk Miksa* neve az ő mémoire-munkája révén szóba kerül, nagy mulasztás volna meg nem emlékezni róla más irányban is.

Falk Miksának sokat köszönhet a magyar irodalom. Ő komolyan vette az általa szerkesztett „*Pester Lloyd*”-nak azt az általa célul kitűzött hivatását, hogy a külföldön ismertesse meg Magyarországot. Ő nemcsak a magyar politikáról akarta informálni a külföldet, hanem kulturánkról is, elsősorban irodalmunkról.

Ezt a programot következetesen keresztül is vitte. Az ő idejében jelentékenyebb magyar könyv nem jelenhetett meg anélkül, hogy a „*Pester Lloyd*” tudomást ne vett volna róla. Hűségesen és rendszeresen regisztrálta nagyértékű irodalmi rovatában a magyar irodalom minden valamire való termékét. Az írókra nézve ez nagyon megnyugtató volt. A magyar lapok ismertetése sokszor függött személyi tekintetektől, pártasságtól, lappolitikától, kiadói szempontoktól – a „*Pester Lloyd*” tárgyilagos kritikai ismertetése mindig biztos volt. Az igaz, hogy akkor nem jelent meg annyi könyv, mint a későbbi időkben.

De *Falk Miksa* ezenfelül magát az irodalmat valósággal is kivitte a külföldre – nemcsak ismertetésekben. Évente kiadta lapja tárcájában a legkiválóbb magyar regényeket német fordításban (*Jókai*-nak sok regénye jutott így a német közönség elé) és állandóan kiváló magyar írók tárcáit közölte jeles tárcarovatában; bevett szokás volt akkor, hogy néhány író heti vagy alkalmi tárcáját magyar lapban és ezzel egyidejűleg németül a „*Pester Lloyd*”-ban közölte.

Aki ezekről ír, elismeréssel kell adóznia *Falk Miksának*. Az ő idejében az akkori magyar írók az akkori „*Pester Lloyd*”-ra biztos számíthattak.

*

Egy másik mémoire-munka, melyet módunkban volt kiadni, a *Berzeviczy Albert* „*Régi emlékek*” című könyve, az újabkori Magyarország egyik legműveltebb emberének finom érzékkel és művészi ambícióval megírt értékes munkája.

Senki sem veheti rossz néven tőlem, ha ez a könyv más szempontból is különlegesen közel érintett. Hiszen annak a megyének életét és társadalmát rajzolja, melyből én is származom, annak a kornak a képét tükrözteti vissza, amelyben én is átéltem legfiatalabb éveimet, vagy amelyről a szülei házában hallottak révén legelső impresszióim keletkeztek.

Maga *Berzeviczy Albert* is egy ilyen erős fiatalkori impresszió rám nézve. Édesatyánk nekünk már gyermekkorunkban mindig beszélt a sárosmegyei tanfelügyelő nagykészségű és tehetséges fiáról, aki egészen fiatalon már nővérével együtt kézírásos újságot szerkesztett, mely a város művelt családjai körében házról-házra járt a gyermekek közt. Azután messziről megcsodáltam, amint a művészet iránt fogékony társaival színeladásokat rendezett, amint megvetette alapját és nagyszerű szervezését egy nagy hivatású közművelődési egyesületnek, az eperjesi *Széchenyi-Kör*-nek; tanuja voltam közpályája kezdetének a vármegyénél, tudományos pályája első állomásának a jogakadémia tanári székében és a szűkebb hazából, az egyazon városból származó földinek büszke rokonérzésével kísértem fényes pályafutását – a nálunk elérhető legfelsőbb polcig – a Tudományos Akadémia elnöki székéig.

Talán őt is az erre való emlékezés indította arra, hogy – bár egyéb műveit másutt jelentette meg – ennek a művének kiadását az én társulatomnak engedje át.

Munkája szinte naplószerű közvetlenséggel és melegséggel fest képet a múlt század ötvenes-hatvanas éveinek érzelmvilágáról, társadalmi és kulturviszonyairól, megelevenítve egy magyar szellemű, jelentős felvidéki gentry-család életét és viszontagságait a szabadságharcot

követő abszolutizmus, a provizórium és a kiegyezés első évei alatt. – Egyik legkiválóbb munkája a magyar mémoire-irodalomnak.

*

A sokoldalu feladat, melynek szolgálatába állítottuk vállalatunkat, valóban lázas és megőrlő munkát és tevékenységet rótt mindegyikünkre. Hogy minő belső viszonyok és körülmények között teljesítettük akkori feladatunkat, arról a továbbiakban lesz szó.

Ilyen volt a cégnek *kiadói* működése ezekben az esztendőkből. Igazán lázas, sokoldalu tevékenység, éjt-napot összetevő munka. Nyugtalan, mégis céltudatos, tapogatózó, mégis bátor kezdeményezés, igazi öntudatos, férfias dologtevés.

VII. A „MAGYAR IFJUSÁG” ÉS AZ IFJUSÁGI IRODALOM

Ha azt kérdezné tőlem valaki, hogy a sok tervezgetés és félbenmaradt eszme közül, melyek a kiadó működésétől elválaszthatatlanok, mi az, aminek elmaradását legjobban sajnálom, egy pillanatig sem haboznék és azt mondanám: amit pályám folyamán legjobban sajnállok, az, hogy nem alkothattam meg a magyar ifjúsági irodalmat saját felfogásom szerint.

Mi az ifjúsági irodalom? A legkevesebb ember van tisztában ennek jelentőségével. Pedig ez a gerince a dolognak, egész fejlődésünknek, tudásunknak, kulturánknak, emberségünknek.

Semmiféle könyv, amelyet későbbi korban olvasunk, nincs olyan mély és egész életre kiható hatással reánk, mint az az egy-két könyv, melyet fogékony ifjú lelkünkkel veszünk fel magunkba.

Én tizenkétéves koromban születésnap ajándékkul kaptam nagybátyámtól egy könyvet, mely a klasszikus ókorból való elbeszéléseket tartalmazott. Akkor még nem tudtam, de később rájöttem arra, hogy Homer Odisszeájának és Iliásának legszebb részei vannak benne prózában a gyermek felfogó képességéhez mérten feldolgozva.

Soha későbbi olvasmány nem tett rám akkora hatást, mint ez a könyv, soha későbbi könyv nem volt oly befolyással gondolkodásomra, érzésemre, az életről való felfogásomra, szép-érzésemre, művelődésem menetére, mint azok a naiv mesék, melyeket ebből a könyvből ismertem meg.

Talán ez a hatás okozta azt, hogy az ifjúsági irodalom jelentőségéről oly korán alkottam magamnak képet és már pályám kezdetén felismertem, hogy ha közönséget akarunk teremteni a magyar könyvnek és különösen a jó könyvnek, akkor azt már a gyermeknél, az ifjunál kell kezdeni.

Csodálatos az a nagy nemtörődömség és bűnös mulasztás, amit egyébként gyermekeiket szerető szülők elkövetnek azáltal, hogy gyermekeik olvasmányait nem kísérik figyelemmel és tudatosan vagy öntudatlanul is engedik, hogy azok rossz olvasmányokkal fertőzzék meg lelküket és szellemüket. Ugyanaz a szülő, aki aggódó gondossággal ügyel arra, hogy gyermeke valamely rosszul készített étellel gyomrát el ne rontsa, teljességgel érzéketlen az iránt, hogy a rossz könyv minő pusztítást vihet véghez abban a gyermekben. Sokan nem tudják, hogy azok a gyári üzemekben előállított tákolmányok, amelyeket nagyrészt az antikváriusnál vagy a játékkereskedőnél vásárolnak meg ajándékképpen, tisztán a külső boríték feltűnő voltára lévén tekintettel, nem pedig a könyv belső tartalmára, esetleg gyermekük egész jövődjét dönthetik el. Azt tartják ezek, hogy a tartalom egészen mellékes. A gyermek egy pár óráig, vagy egy-két napig örül a könyvnek, azután ugysis összepiszkítja, összerongyolja. Egyébként sem érti meg. Majd ügyelnek arra, hogy jó könyvet kapjon a gyermek kezébe, ha majd magasabb értelmiségi fokon áll és meg is tudja érteni az olvasmányt.

A pedagógusok feladata, hogy ezeket a téveszméket megcáfolják és a maguk részéről a rendelkezésükre álló eszközökkel: az iskolával, az iskolai könyvtár útján és minden egyéb uton helyrehozzák azt, amit otthon a szülők vétkeznek. Ehelyütt ezzel a kérdéssel ebből a szempontból nem óhajtok foglalkozni, mert hiszen engem most az illet meg, hogy a kérdést azokban a vonatkozásokban ismertessem, amelyekben az a könyvtermeléshez áll.

Egyes kiadóknak elismerésre méltó jobbra törekvése ellenére is a magyar ifjúsági irodalom a nyolcvanas évek elején igen-igen szegény volt. Külföldi, nagyrészt német könyvek silány

fordításaiból állott, amelyek leginkább a könyvbe foglalt ríktó színü képek mellözhetetlen tartozékának tekintettek.

Hevesi Lajos szerencsés ihlettel megalkotott „*Jelky András kalandjai*” címü könyve és a gyermek lelki világába behatolt *Györy Vilmos*-nak verses és prózai munkái emelkedtek ki ebből a sivár irodalomból.

Sokan foglalkoztak már akkor, írók és pedagógusok, ezekkel a kétségkívül beteg viszonyokkal és azzal, lehetne-e és miként a bajokon segíteni. Ezek közül helyes és gyakorlati irányba terelte a kérdést a sajtó egyik buzgó munkása, *Kürthy Emil*, akit az irodalom iránti szeretet vitt erre a pályára, amidőn felvetette egy ifjúsági lap alapításának eszméjét, amely a gyermek életében mintegy folytatása volna a *Forgó bácsi* által szerkesztett kitünő „*Kis Lap*”-nak és a serdültebb ifjúságot olvasmánnyal ellátná mindaddig, amíg az a nagy irodalom részére megérett. *Kürthy Emil* közölte velünk eszméjét és mi azonnal hajlandók voltunk annak megvalósítását lehetővé tenni.

1883 december 1-én szerződés jött köztünk létre, amely szerint mi közösen közrebocsátunk egy ifjúsági folyóiratot *Kürthy Emil* szerkesztése mellett. A folyóirat mindkét fél tulajdona lesz, anyagi hasznában vagy veszteségében mindkét fél egyformán részesedik. Tekintet nélkül az anyagi eredményre, köteleztük magunkat a lapot három éven át okvetetlenül fenntartani.

A lap 1884 január 1-én „*Magyar Ifjúság*” cím alatt indult meg. Felelős szerkesztője: *Kürthy Emil*, főmunkatársai: *Györy Vilmos* és *Mikszáth Kálmán*, rendes munkatársai: *Ágai Adolf*, *Bartók Lajos*, *Csiky Gergely*, *Herman Ottó*, *Jókai Mór*, *László Mihály*, *Pósa Lajos*, *Reviczky Gyula*, *Szabóné Nogáll Janka*, *Sebők Zsigmond*, *Szabó Endre*, *P. Szathmáry Károly*, *Szép-faludy Ferenc*, *Könyves Tóth Kálmán*, *Törzs Kálmán* voltak.

Abból indultunk ki, hogy a legjelesebb írókat kell megnyerni az ifjúsági irodalom részére, mert az ifjúságnak a legjobbkat kell adni, amit a magyar irodalom előteremteni képes. Lehet-e ennél szebb munkatársi névsort összeállítani?

Ez a névsor azonban nemcsak program volt, nemcsak az előfizetők megnyerésére alkalmas csábítóeszköz, hanem kész valóság; mi tényleg megnyertük mindazokat az írókat arra a rájuk nézve szokatlan feladatra, hogy „emelkedjenek fel” az ifjúsághoz és lássák el annak szellemi szükségletét. Mindjárt az első füzet *Bartók Lajos*, *Csiky Gergely*, *Györy Vilmos*, *Jókai Mór*, *Sebők Zsigmond*, *Törzs Kálmán* közleményeivel indult meg és ezen munkatársi színvonalon maradt a lap folytatólag is. Ide írta *Mikszáth Kálmán* már a második számban „*A mi kis Morzsánk*” címü elbeszélését és a „*Magyar Ifjúság*” avatta őt azoknak a világirodalomban páratlanul álló elbeszéléseknek költőjévé, amelyeket a gyermekekről írt és amelyek munkásságának legjavát alkotják. Itt kezdte ifjúsági írói pályáját *Gaal Mózes*, itt közölte *Könyves Tóth Kálmán* tudománynépszerűsítő jeles dolgozatait. Itt írta meg *Csiky Gergely* még ma is utól nem ért gyermekszínműveit és itt kezdte meg a magyar gyermekköltészetben korszakos pályafutását *Pósa Lajos*. Itt közölte *Vajda János* legkedvesebb vadászrajzait és a „*Magyar Ifjúság*”-ban váltott jegyet a gyermekirodalommal *Benedek Elek* és *Sebők Zsigmond* is.

Hogy a külföldi ifjúsági irodalom legjavát, valamint az előrehaladott illusztratív művészetnek termékeit biztosíthassuk magunknak, megállapodásokat létesítettünk előkelő francia és angol kiadókkal, amelyek a „*Magyar Ifjúság*”-nak biztosították e kiadók java ifjúsági iratainak fordítási jogát. Különösen a világhírű párisi *Hetzel* céggel, a francia ifjúsági irodalom ez elsőrendű művelőjével kötött megállapodásunk igen nagy értékeket biztosított a „*Magyar Ifjúság*”-nak. Ő általa jutottunk közvetlen érintkezésbe *Legouvé Ernő*-vel, aki egészen új irányt jelentett az irodalomban, a bölcselkedő oktatás terén.

A „*Magyar Ifjuság*” nemcsak efemer értékű aktualitásokkal foglalkozott és nemcsak kisebb elbeszéléseket, rajzokat, ismertetéseket és leírásokat közölt, hanem épp úgy, mint a „*Regényvilág*” és épen abból az üzleti értékesítési gondolatból kiindulva, folytatásokban közölte az ifjúsági irodalomnak elismert kiváló termékeit.

A „*Magyar Ifjuság*” útján jutott a magyar irodalom azokhoz az ifjúsági munkákhoz, amelyek még ma is, harmincöt év múlva – önérzettel állapítom meg – a magyar ifjúsági irodalom legjava termékeit alkotják.

Elég ha hivatkozom *Burnett*: „Kis Lord”, ugyane szerző „Sáríka története”, *Daudet* Alfonz: „Egy hajó története”, *Genin*: „Egy valódi hős”, *Mayne-Read*: „Skalpvasás”, ugyane szerző „Vilmos, a hajósinas” és a „Tüzföld”, *Mikszáth* Kálmán: „A két koldusdiák”, „A kis primás”, *Stevenson*: „A kincses sziget”, *P. Szathmáry* Károly: „Rossz asszony várat vesz”, *Tóth* Sándor: „Kurucvilág” és *Mark Twain*: „Koldus és királyfi”, „Tamás urfi kalandjai” és „Huckleberry Finn kalandjai” című elbeszélő műveire és *Bánffy*: „Magyar László utazásai”, *De Gerando*: „Az emberiség jóltevői”, *Szathmáry*: „Magyar Pantheon”, *Tissandier*: „A tudomány vértanúi”, *K. Tóth Kálmán*: „A munka bajnokai” című ismeretterjesztő munkáira.

De amennyire sikerült a „*Magyar Ifjuság*” köré csoportosítani a klasszikus írók, az ihletett költők, a hivatott tanférfiak, nevezetes tudósok és kitűnő illusztrátorok egész gárdáját, épp oly nehéz volt a lapnak olvasókat és előfizetőket szerezni és állandóan biztosítani. Ennek a körülménynek egy sajátságos tünet az oka. A serdültebb ifjúságnak való ifjúsági lapot a kiadó nagy, költséges reklámmal ismerteti a tanulóifjúság körében, azután összehoz ezen az uton egy pár száz vagy egy pár ezer előfizetőt és egy vagy két év múlva egyszerre szemben találja magát a semmivel.

Az előfizetők gyermekekből férfiakká válnak, a gimnazistákból egyetemi hallgatók, az ifjúsági lap előfizetőiből politikai napilapok olvasói lesznek és a kiadó kezdheti újra a rendkívül nagy propagandaköltséget, hogy magának új előfizető közönséget szerezzen. Ezt a világ egyetlen kiadója sem bírná el soká. Ez az oka annak, hogy kisebb nemzeteknél a serdülő ifjúság számára való ilyenféle folyóirat nem tud állandóságra vergődni. Ezt bizonyítja minden egyes kísérlet, amely azóta is történt, annak az egynek, a „*Zászlónk*”-nak kivételével, mely oly anyagi forrásból táplálkozott, mely lehetővé tette, hogy jóformán ingyen küldessék szét igen nagy példányszámban a tanuló ifjúság körében.

A „*Magyar Ifjuság*” elismert kiválósága mellett is már a második évfolyam megindulásakor tette ezt a tapasztalatot, mindamellett folytatni óhajtottuk a lapot, amelynek igen nagy jelentőséget tulajdonítottunk kulturális tekintetből és különös tekintettel az ugynevezett melléktermékekre, azokra a könyvekre, amelyek különnyomatképpen a „*Magyar Ifjuság*”-ból keletkeztek.

Az anyagi siker kimaradásának okát természetesen már a második évfolyam megindításakor észrevettük és tudtuk, hogy állandó küzdelemre lesz szükség, ha a lapot fenn akarjuk tartani. El is készítettük azt a tervet, amely szerint ez még lehetségessé válnék bizonyos korlátok között anélkül, hogy évenként fokozódó deficittel kelljen megküzdenünk.

Azonban *Kürthy Emil*, az igazán lelkes szerkesztő és társtulajdonos, nem akarta hinni, hogy a passzivitásnak ily természetes oka van és az adminisztráció hibájául rótt fel azt, hogy a lap előfizetőinek száma nem gyarapodik és hogy csak újabb és újabb injekciókkal tartható fenn bizonyos standardon.

Azzal az indokolással, hogy a „*Magyar Ifjuság*”-ba „*bele van szerelmetesedve*” és szeretne annak egyedüli kiadótulajdonos-szerkesztője lenni, 1885 július havában felkért bennünket

arra, hogy az év végével bontsuk fel szerződésünket és engedjük át neki a lap tulajdonjogát. Ő meg akar próbálkozni, nem tudná-e saját erejével a lapot virágzásra juttatni.

Mi készséggel hozzájárultunk ehhez a javaslatához, mert *Kürthy Emil* nekünk a nagyobb lélegzetű munkák önálló könyvkiadásokban való közrebocsátásának lehetőségét biztosította és ránk nézve ez volt a fődolog.

Kürthy Emil még néhány évig folytatta a „*Magyar Ifjúság*”-ot csodálatraméltó szívóssággal, lelkeséggel és ügyszeretettel, de azután nem bírta tovább, kénytelen volt átadni másoknak. *Tábori Róbert* és *Zempléni P. Gyula* kísérleteztek vele még egy ideig, azután végleg megszüntették.

Azóta több ifjúsági folyóirat keletkezett, meg is szünt. Azt hiszem, egyik sem érte el a „*Magyar Ifjúság*” színvonalát.

*

A „*Magyar Ifjúság*” megszűntével az ifjúsági irodalom is kivált kiadói tevékenységünk köréből. Más feladatok foglaltak el bennünket és sohasem jutottunk hozzá, hogy mindazt megvalósíthassuk, amit az ifjúsági irodalom terén még ma is, sőt ma még inkább, mint valaha, megvalósítandónak tartunk.

E soroknak nem lehet feladata programot adni a jövőre, mert hiszen ez a munka visszatekintést akar nyújtani a múlta. Mégis ide akarok vetni a tapasztalatból leszűrt néhány gondolatot, talán hozzájárulok ezzel annak a kérdésnek a tisztázásához, amely még ma is megoldatlan.

A könyv, amelyet a gyermeknek, a serdülő ifjunak nyújtani akarunk, legyen „*le meilleur des livres possibles*”, a lehető legjobb könyv. Erre kell törekednie első sorban a kiadónak. Voltaképpen csakis neki, mert az író nem is igen törekedhetik erre. Azt gondolom ugyanis, hogy az író, midőn leül az íróasztalhoz azzal az előleges feltevéssel, hogy most könyvet fog írni a gyermeknek, hogy leszáll a gyermek értelmi képességéhez, törekszik beleélni magát a gyermek lelkiületébe és gondolkodásába: egyáltalában nem tud gyermeknek való jó könyvet írni. Az a mesterséges hangulat, amelyet az író magára erőszakol, nem alkalmas kísérője az írásnak. A jó gyermekkönyvek azok, amelyeket eredetileg nem a gyermekek részére írtak. Azok, amelyek gyermekkönyvvé váltak. *Gulliver-t*, *Robinson-t* szerzőik nem szánták gyermekolvasmányának, felnőtt, komoly emberek számára írták ezeket a könyveket és belső értékük folytán váltak az ifjúság irodalmi klasszikusaivá, mert tárgyuknál, tartalmuknál, művészetüknél, szellemükönél fogva erre alkalmasaknak bizonyultak. A tündérmeséket sem írták gyermekek részére. A nép helyes ösztöne találta ki azokat a csodákat, amelyek a mesékben megragadják az egyszerű nép, az egyszerű gyermek képzeletét.

Semmiféle mese, amelyet bármely író azért írt le, hogy most a gyermeknek meséljen, hozzá nem ér, meg sem közelíti a legegyszerűbb népmesét.

Az következik ezekből, hogy ifjúsági irodalmat nem lehet mesterségesen elállítani, nem lehet, de nem is kell, mert az megvan klasszikus íróink munkáiban, ahonnan ki kell emelni a kincset, megtisztítani attól, ami esetleg hozzátapadt és kellő feltárlásban, aranytálcán nyújtani az ifjúságnak. Megvan a görög és latin irodalomban, megvan a francia és angol irodalomban, megvan a német és spanyol irodalomban. De megvan a magyarban is, csak hogy nem nyultunk még utána, nem fedeztük még fel, nem aknáztuk még ki.

A kiadó kötelessége, de érdeke is az új, a klasszikus ifjúsági irodalmat a legjobb íróknak, mint átdolgozóknak és szerkesztőknek segítségével megalkotni, mert hiszen ez a legjobb propagandája a nagy irodalomnak.

A gyermek, aki rossz könyvet olvas, aki unalmas könyvön rágódik, akire ráerőszakolják, hogy tudákos, moralizáló, okoskodó, báj és költészet nélküli, fellengős és szellemeskedő könyvet olvasson, az megutálja az olvasást és többé nem is akar könyvhöz nyulni. *A gyermekkel kell megszerettetni a könyvet, ha azt akarjuk, hogy a férfi hiva legyen a könyvnek.* Ha a gyermekek körében tettük lelki szükségé az olvasást, ami csak igazán jó könyvekkel érhető el, akkor meg van törve az útja az irodalomnak a későbbi férfiak, asszonyok körében.

A nagy klasszikusok, akik nem is gondoltak a gyermekekre, mikor munkáikat írták, ezek beszélnek a gyermekek szája ize szerint.

Anatole France azt írja egyik tanulmányában:

„Sokszor olvastattam nagyon fiatal gyermekekkel néhány éneket az Odisszeából jó fordításban. El voltak ragadtatva. Don Quixote (sok kihagyással) a legkellemesebb olvasmány, melyben egy tizenkét éves lélek megfürödhetik. Magam, amikor olvasni tanultam, elolvastam Cervantes könyvét és annyira megszerettem, átéreztem, hogy ennek az olvasmánynak köszönhetem még ma is vidámságom nagy részét.”

Ugyanebben a tanulmányban találkozunk *Louis Figuier* nevezetes francia tudóssal, aki felháborodik arra a gondolatra, hogy a gyermekek tündérmeséket olvassanak.

„Igen, kis leányom Jeanne, csukd be hamar a meséskönyvet, amely úgy megrikatott az imént és hamar olvasd az étherizációt. Szép volna, ha még hét éves korodban sem volna kész véleményed az azót-protoxid anesztétikus hatásáról!”

Louis Figuier azt is felfedezte, hogy a tündérek képzeleti lények. Ezért nem szenvedheti, ha tündérekről mesélnek a gyermekeknek. Ő a guanóról beszél nekik, ez igazán nem képzeleti tárgy. Nos, doktor ur, igenis vannak tündérek, épp azért, mert képzeleti lények. Megvannak az üde és naiv képzeletekben, amelyek mindig nyitva állanak a népies tradíciók örök-fiatal poézise előtt.

A legcsöppebb könyvecske, amely egy költői gondolatot ad, egy szép érzést sugall, szóval, amely megmozdítja a lelket, végtelenül többet ér a gyerekeknek, mint az önk egész mechanikus könyvtára.

Mese kell a kis és nagy gyerekeknek, szép mese versben vagy prózában, írás, amin nevetünk vagy sirunk, amely magával ragad. Ma kaptam egy ilyen szép mesekönyvet, amelynek előszavában azt olvasom, hogy az álmokra szüksége van az emberiségnek s hogy a nevetésnél inkább különbözteti meg az embert az állattól az ábránd.

Nos hát a gyerekek is szüksége van az ábrándokra. Érzi, hogy képzelete dolgozik, s ezért kellenek neki a mesék. A mesemondó újra megteremti a világot a maga módja szerint.”

A magyar gyermekeknek valóban újra meg kell csinálniuk a világot, ha élni akarnak benne a maguk módja szerint. Azért kell gondoskodnunk arról az ifjúsági irodalomról, melyben megtalálja a magyar ifjúság az álmokat és az ábrándokat, amelyekből megalkotja az eltűnt és elpusztult helyébe az igazi új Magyarországot.

VIII. A „JÓ KÖNYVEK” ÉS A NÉPIRODALOM

Érdekes tünet, hogy amig egyáltalában nem vették észre, vagy csak igen későn, az ifjúsági irodalom selejtes voltát, addig sokan, a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből, felismerték a nép alsó osztályainak olvasmányul szánt ponyvairodalom káros hatásait. Lehet, hogy ennek oka az osztályérdek volt, mert különösen azokban a körökben, gazdasági egyesületekben és szervezetekben merültek fel különböző eszmék a ponyvairodalom káros hatásának ellensúlyozására, amelyek a földmivelő néppel voltak állandóan érintkezésben. Ez a körülmény fejtí meg, hogy annak a közönynek ellenére, mely a kormányköröket az irodalommal szemben eltöltötte és annak a betűiszonynak ellenére, mely a felsőbb társadalmi osztályokat jellemezte, a népirodalom kérdésével állandóan foglalkoztak, azt állandóan szőnyegen tartották a sajtóban, az irodalmi és gazdasági egyesületekben, de még a törvényhozásban is.

Nem arról a ponyvairodalomról van itt szó, mely rémregények formájában befészkelődött a jobb családokba is és amelyről már egy előző fejezetben szóltam, hanem azokról a két-öt krajcáros füzetekről, amelyeket piacokon, búcsúkon, hetivásárokon árusítottak, különösen ünnepnapokon, és amelyeknek a nép körében annál nagyobb keletjük volt, minél kiáltóbb címek alatt jutottak forgalomba és minél szenzációsabb tartalmat ígértek. Arról a ponyvairodalomról, amelyet annak terjesztői nemcsak hetivásárokon tényleg felállított ponyvák alatt bocsátottak áruba, hanem amellyel azután városról-városra és faluról-falura jártak házalni. Ez a valóságos ponyvairodalom speciális hazai termék, amelyet az ötvenes évek táján egy *Bucsánszky Alajos* nevű könyvnyomdász létesített egy pár népies író segítségével. Ezek közül még a mai nemzedék előtt is ismert név a *Tatár Péter* neve. A *Bucsánszky* által kiadott füzetek közül a legkapósabbak azok voltak, amelyek Rózsa Sándorról, Sobri Jósikáról és Bogár Szabó Imréről terjesztettek sok-sok legendaszerű mondát és hőstettet és gondoskodtak róla, hogy az érdeklődés a világhírre vergődött, egyébként felakasztott vagy agyonlőtt zsidók iránt állandó maradjon.

A „*Tatár Péter rege*kunyhója” – mert ez volt népszerű címe ennek a gyűjteménynek – a Pintye Gregor, Berente Gábor és Lefágyi Takács István híres rablóvezérek gyilkosságait írta le, szinte idealizálva ezeknek elkövetőit és közölte a Spanga, Pitély és Berecz siralomházi bús nótáit, amelyekben azok a társadalom ártatlan áldozatainak vannak feltüntetve.

Hiszen igaz, hogy jelentek meg ezek közt a ponyvairodalmi füzetek közt ártatlanabbak is, történeti leírások, mesék, tréfás elbeszélések, de igaz az is, hogy mindezek a füzetek oly módon voltak megírva, hogy csak butító hatással lehettek az olvasóra.

Kétségtelen, hogy az ilyen iratok terjesztése befolyást gyakorol az alsóbb néposztály értelmi fejlődésére, annak lelkiéletére és így nem lehet csodálkozni azon, hogy erős visszahatást szült és oly tervek is merültek fel, amelyek ennek az egész irodalomnak rendészeti úton való egyszerű eltiltását kívánták.

Az akkori idők liberális szelleme ettől a radikális megoldástól tartózkodott. Minthogy azonban a törvényhozás termében ismételve emelkedtek hangok, amelyek valamelyes intézkedést sürgettek, *Trefort Ágoston*, az akkori kultuszminiszter arra az igen helyes elhatározásra jutott, hogy jó olvasmánnyal fogja helyettesíteni a rossz olvasmányt. Ha veszedelmes méreg a népre nézve a rossz olvasmány, akkor meg kell szabadítani attól úgy, hogy ellenmérget adunk neki. A ponyvát magával a ponyvával kell ártalmatlanná tenni, magát a ponyvát kell kitűnő termékekkel ellátni.

Trefort e szándékát, igen helyesen, akként óhajtotta megvalósítani, hogy magához a *Bucsánszky*, akkor már *Rózsa-féle céghez* fordult és ezt a céget, mely eddig is legtüzetesebben foglalkozott a ponyvatermékek előállításával és terjesztésével, szólította fel a magyar ponyva-irodalom átalakítására. A miniszter megbízottai, a tervezett új vállalat kiszemelt szerkesztői, több ízben is felkeresték a céget és igyekeztek rábírni, hogy kilátásba helyezett támogatás mellett vállalja el annak a nagyjelentőségű műveletnek a keresztülvitelét, amely a terv szerint a rossz ponyvát helyettesíteni akarta a jó ponyvával.

A *Bucsánszky-Rózsa cég* azonban, akár azért, mert az eszmét nem birta felfogni és méltányolni, akár azért, mert annak megvalósításától saját üzleti érdekeit féltette (ez utóbbi látszik a valószínűbbnek), sehogysem volt rábírható *Trefort* eszméjének megvalósítására.

E sikertelen kísérlet után fordultak cégünkhöz és mi vállalkoztunk rá, hogy e szép és nemes eszmét sikerre vezettük. A miniszter felszólítására 1882 március 30-án tettük meg a keresztülvitel módozataira vonatkozó részletes előterjesztésünket. Kedvem volna ezt az iratot egész terjedelmében közölni, ha ez nem lépné túl e munka kereteit és ha nem szeretném elkerülni az olvasó érdekében azt, hogy e munkát dokumentumok gyűjteményévé tegyem.

Igy tehát csak röviden jelzem, hogy előterjesztésünk felölelte a megindítandó népirodalmi vállalat egész programját és azokat a módozatokat, amelyek mellett a kiadandó füzetek kibocsátását lehetőnek, és sikeres elterjesztését valószínűnek tartottuk. Mi magunkra vállaltuk az egész vállalatnak saját költségünkön való közrebocsátását, olyformán, hogy a kormány csak a közreműködő szerzőket és az illusztrátorokat díjazza. Ellenben részesítse teljes erkölcsi támogatásban a vállalatot és annak füzeteiből az első egy-két évben propaganda céljaira néhány ezer példányt juttasson a nép közé a tanfelügyelők és tanítók útján. Így gondoltuk az első füzetekkel a talajt kellőképpen előkészítendőnek a később megjelenő füzetek számára és el akartuk érni, hogy a nép lassanként ilyképp szokják hozzá a nyújtott jobb és izletesebb szellemi eledelhez és bizonyos idő elmultával, olvasási kedve fokoztával maga kívánja meg a hasonló szellemű, mulattató és oktató füzeteket.

Magunkra vállaltuk a terjesztés mindennemű eszközeinek megszervezését, nevezetesen azt, hogy a kiadandó füzeteket könyvárusok, könyvkötők, kolportőrök és ponyvárusok útján fogjuk eljuttatni oda, ahol eddig csak a Bucsánszky-féle ponyvatermékek voltak kaphatók. Együttal már ebben az első előterjesztésünkben ráutaltunk arra, hogy e cégnek az idők folyamán keletkezett és megszilárdult egyedárusága folytán rendkívül nehéz lesz az összes árusokkal mindjárt eleinte összeköttetésbe lépni. Ráutaltunk még sok egyéb nehézségére is a vállalkozásnak, de megfogadtuk, hogy amidőn az annyira fontos vállalatnak elintézését ránk bizzák, mindenképpen azon leszünk, hogy az anyagi siker nem nagy kilátásai mellett is tüzzel és lélekkel, tántorithatatlanul szolgáljuk a nemes ügyet, melynek eredményéhez a kormány és a társadalom oly nagy reményeket fűzött.

A miniszter előterjesztésünket a magáévá tette. Csak két dologra nézve volt az ő kívánsága, vagyis inkább a *Trefort* által megbízott szerkesztőknek, *P. Szathmáry Károly*-nak és *Komócsy József*-nek nézete eltérő a mienktől. Először: mi úgy találtuk volna célszerűnek, hogy már a vállalat első füzetei tartalmazzák a magyar irodalom klasszikus és népszerű költőinek, nevezetesen Petőfinek és Aranyak népies munkáit. Másodszor: a külső kiállítás tekintetében, legalább eleinte, a Bucsánszky-féle füzetekhez kellene alkalmazkodni, hogy így észrevétlenül juttathassuk el füzeteinket a nép közé, mely egyébként minden ujítással szemben gyanút fog.

Ebben a két pontban nem birtunk megegyezni, amit később maguk a szerkesztők is felettek sajnáltak. Mi úgy gondoltuk, hogy Petőfi és Arany munkái felvehetők egy olyan vállalatba, mely a kormány égisze alatt jelenik meg. Ellenben a szerkesztők, akiknek ebben el kellett

járniok, azt állították, hogy teljesen lehetetlen ezidőszerint a szerzői jog tekintetében fennálló nehézségeket elhárítani. Arany László ugyan maga is vágyott arra, hogy atyja munkái a nép kezébe kerüljenek, de Arany régi kiadója ezt később a maga üzletkörében, külön valósította meg.

A külső kiállítás tekintetében szükségesnek tartották az alak és kiállítás különbözőségét és azt, hogy füzetekünk szebbek és mutatósabbak legyenek, abból indulva ki, hogy a nép első pillantásra a tetszetősebb után fog nyulni, valamint abból, hogy szokjék hozzá a nép a már külsőleg is felismerhető csinosabb alaku és szebb kiállítású füzetekhez.

A vállalat „*Jó könyvek a magyar nép számára*” cím alatt még azon év őszén megindult a legnagyobb publicitással, amely az akkori viszonyok közt elérhető volt. A legjelesebb magyar írókat és költőket nyertük meg, mindazokat, akik képesek voltak a nép felfogási köréhez mérten népies nyelven írni. *Jókai Mór*-nak „Mátyás diák és Bente ur” című verses népregejével indult meg a vállalat, amelynek füzetait aztán *Endrődi Sándor*, *Gabányi Árpád*, *Hajnóczy*, *Inczédy László*, *Jókai Mór*, *Koroda Pál*, *László Mihály*, *Mayer Miksa*, *Mikszáth Kálmán*, *Rédiger Géza*, *Reviczky Gyula*, *Rudnyánszky Gyula*, *Sikor Margit*, *Szabó Endre*, *P. Szathmáry Károly*, *Tolnay Lajos*, *Törzs Kálmán*, *Tóth Endre*, *Vajda János*, *Várady Antal*, *Vargha Gyula*, *Vaskovitsné Serédy Izabella* és *Vékony Antal* írták.

Az illusztrációkat jeles magyar rajzolók készítették, többek közt *Dörre Tivadar*, *Feszty Árpád*, *Gyulay László*, *Jankó János*.

A felsorolt írók tényleg kedvvel és lelkeséggel fogtak a munkához és szinte vetélkedtek abban, hogy minél több füzetrel járulhassanak hozzá a „*Jó könyvek*” sikeréhez. Egyszerre hét-nyolc füzetet bocsátottunk közre és *Jókai Mór* meg lett volna bántva, ha valamelyik ilyen sorozatból kihagytuk volna, annyira szerette azt a gondolatot, hogy ő most az ő szeretett magyar népe számára ír.

Most már az alkotás lázas pillanatai következtek: azok a folytonos tanácskozások, azok a mindennemű kigondolások és értekezések, amelyek minden új irodalmi vállalat születését megelőzik. Milyen legyen a betű, milyen legyen a papír, jó lesz-e ez a kép, hogy csináljuk a borítékot, melyik legyen az első, melyik a második füzet. Nem lesz-e baj, ha tulságosan sok oktató füzet lesz mindjárt az első sorozatban.

Ezek a szülési fájdalmak, amikor minden barátja a vállalatnak valami jó tanáccsal szolgál, amikor mindenki hozzá akar járulni a sikerhez, amikor igazán nehéz tapintatosan és sértés nélkül megszabadulni a százféle ötlettől és zseniális kigondolástól.

A „*Jó könyvek*” dolgát az akkori irodalom oly fontosnak tartotta, hogy az összes munkatársakat és mindazokat az írókat, akik valamelyes szolgálatot tehettek az ügynek a sajtóban vagy egyebütt, összehívták külön ankétre, amelyen *Jókai* elnökölt és amelyen kijelentette, hogy: „Urak, mindaddig él és virágzik a régi ponyva, míg ezt az asztalt tele nem rakhatjuk olyan ponyvairodalmi termékekkel, amelyeket mi irunk. De mi is nagyobb buzgalommal, mint bármi mást.”

Ugyanakkor kimondották, hogy a „*Jó könyvek*”-kel kapcsolatban még egy más mozgalmat is szükséges lesz megindítani és pedig a *törvényhozó testületben*, a képviselőházban. „*Álljon ennek is az élére koszorú költőnk, Jókai Mór, mint honatya*”. Csak két szakaszból álló törvényjavaslat benyújtását kellene indítványoznia, mely javaslatban szigorú büntetés volna kimondva mindazokra, kik a ponyvát erkölcsrontó és butító füzetekkel árasztják el.

Az indítványozó Zádor Gyula azzal érvelt, hogy „ha jogában áll az államhatalomnak büntetni azokat, akik egészséget megrontó élelmiszereket forgalomba bocsátottak, mennyivel inkább joga és kötelessége sujtó kezét kiterjeszteni azokra, kik lelket ölő olvasmányokat árulnak.”

Ily előzmények után bocsátottuk közre a „*Jó könyvek*” első nyolc füzetéből álló sorozatot. Az első példányokat Kossuth Lajosnak küldöttük el. Ezt kötelességünknek tartottuk megtenni azért, mert Kossuth Lajosnak tulajdonítottuk jórészt azt, hogy ebben a kérdésben oly egyöntetű módon nyilatkozott meg a közvélemény.

Kossuth-hoz intézett levelünkben utaltunk arra, hogy voltaképen ő az, aki a most megvalósult eszmét ily alakban megpendítette és mi hálatelt szívvel ragadjuk meg az alkalmat, hogy őt, akit oly sok esetben keresnek fel kellemetlen ügyekben, ezuttal egy oly örvendetes tényről értesíthetjük, mely közművelődésünk terén talán korszakos lesz, ha azt akként sikerül megvalósítani, amint ő a célt kitűzte.

Kossuth Lajos ugyanis már 1879 február 28-án Bodon Józsefhez, a „*Mulattató Ujság*” szerkesztőjéhez levelet intézett, melyben csodálatos tájékozottsággal tárgyalja a magyar népirodalom kérdését és megmondja azt is, miként kell a bajokon segíteni. „Szeget szeggel”, a rossz ponyvairodalmat jó ponyvairodalommal kell megtámadni.

Kossuth Lajos annyira kimeríti ennek a kérdésnek mindennemű vonatkozását, hogy helyesnek találom levelét e helyütt a maga teljes egészében közölni. A levél így hangzik:

Bodon József urnak, a *Mulattató Ujság* szerkesztőjének

Collegno al Baraccone, Italia

Febr. 28. 1879.

Tisztelt Uram!

Igen szent czélt tűzött Ön maga elé, midőn népies irányu hetilapjával az ugynevezett ponyvairodalom mételyének ellen-folyóiratára vállalkozott.

Örvendetes dolog, hogy a mostoha viszonyok dacára már is szép számu olvasót sikerült lapja körül csoportosítania, bár amint Ön írja, e csoportosulás még sem oly terjedelmű, mint aminőt a cél üdvös voltánál s a vállalat megindítását kísért biztató jelenségeknél fogva várni lehetett volna.

Ön ennek okát abban keresi, hogy a ponyvairodalom mételye már annyira beette magát népünk lelkébe, miszerint megrongált izlését nemesebb szellemi táplálékhoz áttérlni nem könnyű feladat.

Nekem igen nehezemre esnék elhinni, hogy e métely nagy elterjedését a magyar nép izlésének romlottsága magyarázza.

Én hajlamosabb vagyok hinni, hogy népünk nem azért kap annyira a ponyvairodalom kárhuzatos termékein, mert izlése romlott, hanem mert azokhoz pár krajcár árán és igen könnyű szerrel hozzáfér.

Ez a hozzáférési könnyűség az a „vibrió”, amely „járványt okoz.”

Magában abban, hogy a nép veszi amaz undokságokat, melyeket Ön programmjában oly méltán megostoroz, én annak jelét látom, hogy a nép *vágyni* valami szellemi táplálék után. Ez ösztön ingerénél fogva ahhoz kap, amit talál, ami könnyű szerrel, megerőltetés, áldozat nélkül a kezeügyébe esik.

Én nem kételkedem afelől, hogy amely körbe az Ön Mulattató Ujságja eljut, onnan a ponyvairódalom kikopik, s csak szerencsét kívánhatok Önnek azon nemes elhatározásához, hogy az akadályokkal el van tökéelve megküzdeni.

Afelől sincs kétségem, hogy a Mulattató Ujság izlésnemesítő hatásának köre mindinkább és inkább tágulni fog, különösen, ha a lelkészek, a néptanítók, jegyzők, községi bírák s földbirtokosok szívükre veszik az Ön felszólítását s oly tevékenyen érdeklődni fognak a vállalat terjesztése körül, mint azt a nép értelmi és érzelmi emelkedésének nagy érdeke meg is kívánja, meg is érdemli.

Ez az érdeklődés olyan, mint a harmat a természetben. Zajtalanul, észrevétlenül tömredék áldást hagy hátra maga után. Ez a harmszerep nagyon szép szerep a népies társadalom mezején.

Hanem azt ne várja Ön, hogy egyedül hirlappal, forintos hirlappal a ponyvairódalmat, a krajcárost a nép köréből egészen kiűzheti.

Szerintem a dolog nyitja abban van, hogy bemegy a falusi nép az országos megétivására. Elad valamit. Ellátja szükségleteit és míg érez maga körül néhány forintot, vagy egy kis aprópénzt, ott látja maga előtt a ponyván a 3–4 krajcáros füzetkéket. Felébred lelkében a szellemi táplálék ingere. Nem arról van szó, hogy forintokat adjon ki, mire nehezen adhatná rá magát. 3–4 krajcáról van szó és nem kell hivatalt keresnie, hogy előfizethessen, nem kell utjából kitérnie, lehajlik a ponyvára, felkap egy füzetkét, melynek címén vagy durva fametszetén szeme megakad, levágja a 3–4 krajcárt és viszi a metelyt haza. Olvasmány után vágyott; nála nem az a kérdés elsősorban, hogy minő olvasmányt kapott, hanem hogy mennyibe kerül? 3–4 krajcár! ez csábit, ez dönt, nem mert izlése rossz, hanem mert olcsó a portéka.

Ezzel a 3–4 krajcáros árral, ezzel a hozzáférhetési könnyűség csábjával hirlapnak bajos dolog megküzdeni. Ahhoz már forintok kellenek, legalább forint kell. S ami földolog, egyszerre kell. Vannak, akiktől ez az „egyszerre” is kitelik és, ezért a hirlapnak meg is lesz a maga közönsége; de azoktól, akik csak pár tucat tojást, pár font vaját, pár csirkét stb. visznek eladni a megétivásra, ez nem telik; pedig ezek képezik a ponyvairódalom nagy közönségét, nem azok, „akik körül delelés közben simára hizott saját igásjóságuk kérődznek.”

Aztán a hirlapra előfizetés végett nem lehet csak úgy lehajolni a ponyvára; ahhoz utánjárás kell s a lejárati észbentartása kell, miről még magamforma emberen is megesik a megfélemezés. Mindez megannyi nehézség.

Miért írom mindezeket? Azért, mert kifejezést akarok adni azon nézetemnek, hogy az ujság nagyon jó, nagyon szükséges, de magában még nem elég a kárhóztos ponyvairódalom legyőzésére. Szeget szeggel. A hasonsszenvi gyógmód e járványos betegség-nél is a legsikeresebb. A ponyvairódalom nem azért kárhóztos, mert ponyvairódalom; hanem mert rossz. Miszerint a siker teljes legyen, a rossz ponyvairódalmat jó ponyvairódalommal is meg kellene támadni, nemcsak ujságra szoritkozni.

Mondja Ön talán, hogy a Mulattató Ujság egyes számonként is kapható és az pótolja azt, amit én mondok. Nem gondolom, hogy pótolná. Nem az árkülönbség miatt mondom ezt, bár ez is valami, de elvégre is csekélység; hanem mondom azért, mert az ujság egyes számainak elárusításával megbízott ügyvivősegek nem viszik azokat a megétivásokra, a falusi nép kezeügyébe s Önök nem is nyomathatnak bizonytalan fejében annyi példányt, hogy velök a megétivásokat eláraszthatnák, miként a ponyvairódalom eláraszítja. Aztán az ujság eszméje időhözkapcsolás eszméjével jár; ujságszám nem marad mindenkorra

ujság, mint az Álmoskönyv, melyen az áll, hogy „nyomatott ebben az esztendőben.” Ujság januári számát nem veszik az emberek márciusban. Elavult ujságnak nézik. És végre az is akadály, hogy az ujság nem minden egyes száma bevégezett egész, mint a ponyvairodalom minden egyes füzeté az. Többször egy tárgy több számon huzódik keresztül, amit nézetem szerint az egyes számok elárusítása tekintetéből a lehetőségig kerülni is kellene.

Hát én azt mondom: az Ön ujságja nagyon üdvös vállalat, sok jót tehet; de épp azért, mert ujság, a ponyvairodalom mételyét nem fogja kiirthatni. Szeget szeggel. A jó másolásnak megvan a maga közönsége, mely megadja érte a forintot. De biz a 4 krajcáros rossz bort forintos máslassal nem, hanem csak 4 krajcáros jó borral lehet a vásárról kiszorítani.

Bocsánatot kérek a megjegyzésekért. Nem tanácsot akartam adni. Ez itt nem volna helyén, mert a dolog végre is üzlet dolga, a kiadók kalkulására vonatkozik. De miután tény, hogy a rossz ponyvairodalomra bőven akadnak kiadók, mert nyereséges üzletnek tapasztalják, nem azért, mert rossz, hanem mert ponyván árultatik a vásárokon: hát én valóban csodálkozom, hogy nem akad kiadó, kinek a jó irányhoz annyi bizalma lenne, mint a rosszhoz sokaknak van, s némelyik meg is gazdagszik vele.

Van szerencsém Önt tisztelettel üdvözölni:

Kossuth.”

*

Az első sorozat megjelenése után kezdődött a nagy munka, a nehéz, szinte lebirhatatlan feladat: a „*Jó könyvek*” elterjesztése. Minden tényezőt, amelytől valamelyes üdvös közreműködés várható volt, igénybe vettünk. Beutaztattuk az országot, felkerestük a könyvárusokat, a naptár-árusokat, a ponyvásokat. Összekötéseket létesítettünk az ugynevezett repülő könyvárusokkal. Körleveleinkkel felkerestük a tanítókat, a lelkészeket, a jegyzőket, a községi bírákat, a földbirtokosokat, egyáltalában mindenkit, akikről fel lehetett tételezni, hogy a népművelés előmozdítására törekednek és akikről tudtuk, hogy egész életüket a nép körében kifejtett humánus működéssel töltik, és akikről feltettük, hogy átérzik annak a szükséges voltát, hogy a magyar nép minél magasabb szellemi színvonalra emeltessék, és akikről feltételeztük, hogy a néppel való folytonos érintkezésüknél fogva bírják annak bizodalma is.

Ráutaltunk körleveleinkben arra, hogy itt nem üzérkedési vállalatról van szó, hanem hogy ezuttal népünk erkölcsi és irodalmi felemelése a nagy cél, amelyet csak úgy érhetünk el, ha a közrebocsátott füzetek elterjedés tekintetében teljes sikert aratnak. Ha a selejtes ponyva-termékeket, a zsvány- és szörnytörténeteket, a nép erkölcsét és izlését rontó füzeteket leszorítjuk a térről. Részletes utasításokat adtunk arra nézve, hogy miként kell a propagandát vidékenként és községenként szervezni, miként kell éberren megfigyelni mindent, ami e téren történik és az alapot a „*Jó könyvek*” részére akként megszervezni, hogy azok bátran megküzdjenek az ezernyi akadállyal, melyek eléjük gördülnek.

A lelkesedést, mellyel a közvélemény ezt a vállalkozást kísérte, jellemzi az, hogy többek között az *Első Magyar Általános Biztosító Társaság* igazgatósága a saját nagy ügynöki szervezetét rendelkezésünkre bocsátotta és ügynökeit arra utasította, hogy „a nemes ügy érdekében kövessenek el mindent, hogy nemzeti közművelődésünk e hatalmas tényezőjét az intézet ügynökeinek hathatós közreműködése folytán méltán érdemlett sikerre lehessen vinni.”

Külön mozgalmat indítottunk a közművelődési egyletek segítségével. Ezek ekkor kezdtek kibontakozni és kapva kaptak rajta, hogy ily hálás működési tér nyílik számukra.

A terjesztés nehéz és folytonos munkát igényelt; csak lassan haladt előre, de haladt. Nem is volt könnyű a száz éves rablóromantika ponyvairodalmával szemben gyorsan diadalt aratni és nem volt könnyű a megszokott, meggyökeresedett, konzervatív üzleti formákba egy új, szokatlan, más célu és alakulatu vállalattal behatolni. Hónapok és rövid esztendőök alatt a nép rossz izlését átalakítani lehetetlen. Még csak megingatni is nehéz.

Mi minden apró sikernek örültünk és hónapról-hónapra több ilyen sikert tapasztalhattunk. Több és több helyütt hatoltunk be és alapos volt a reményünk, hogy füzetek el fognak jutni a maguk természetes útján a mestergerendára, oda, ahova szánva vannak. Ehhez csak kitartás kell és az meg is volt bennünk.

Közben apró ünnepeink is voltak. A történelmi kongresszus foglalkozott a „*Jó könyvek*” ügyével és azt a kívánságát fejtette ki, hogy a hazai történetet a „*Jó könyvek*” útján kellene a néppel megismertetni. Pályázatot írtunk ki a pálinka káros hatását feltűntető elbeszélés megírására és a díjat Sikor Margit nyerte el a Győry Vilmos-, Komócsy József- és Mikszáth Kálmánból álló jury ítélete alapján.

Bensőséges ünnepe volt a „*Jó könyvek*”-nek az a nap, amikor Mikszáth Kálmán füzetét bocsátottuk közre Jókai Mórról, a komáromi fiúról, aki a világot hódította meg. Meglepetésnek volt ez szánva Jókai Mór részére, de ő valamely indiszkréción folytán megtudta, hogy ily füzet készül. A meglepetés tehát nem sikerült, amit azzal pótolunk, hogy a füzetet külön diszkiadásban bocsátottuk közre és azt, mint a „*Jó könyvek*” ünnepi számát, a vállalat összes munkatársainak és barátainak, valamint Jókai összes személyes ismerőseinek és hiveinek megküldöttük, ezáltal is örömet akarva szerezni Jókainak.

Gyors egymásutánban jelentettük meg a füzeteket; az első két esztendőben 52 kisebb-nagyobb füzet jelent meg; ha még két évig folytatjuk ebben a tempóban, talán befödhetünk volna azt a nagy tanácskozó asztalt, amelyre Jókai rámutatott.

Hétről-hétre szaporodott az elárusítók száma és növekedett a forgalom; még egy-két esztendő és már százával lettek volna olyan elárusítók, akik kizárólag a „*Jó könyvek*” elárusításával foglalkoznak és abbahagyják az előbbi ponyvaterjesztést.

Füzetek meghódították az olvasókat és minden új füzet biztosította a rákövetkezőknek sikerét. Hónapról-hónapra kevesbedett az ingyen szétküldött füzetek száma és nőtt a készpénzért vásárolt füzetek mennyisége.

A legjobb úton voltunk az óhajtott cél, a kíváncsi siker felé, de hát – Magyarországon vagyunk – az nem következhetett be.

Magyarország a nagy lángolások, a nagyszerű kezdetek, a lázálmok, a fellengős frázisok, a nagy szalmatüzek, a svihák tempók, a politikai cselszövények, a szemérmetlen utánzások és az irodalmi botrányok hazája. Magyarországot – írta egyszer szellemes modorában Hegedüs Lóránt, – mindenekfölött az irigység hullámai árasztják el.

Az irigység hulláma septe el a „*Jó könyvek*” szerény sajkáját a háborgó vizekről, mert útjában állott valamely akaratnak, törtetésnek; úgy látszik, a szerkesztők elég szerény díjazását, a vállalat jelentőségével velejáró irodalmi pozícióját irigyelhette valamelyik fiatal óriás (hiszen a vállalat deficitjét bizonyára nem irigyelhette meg senki), mert egy szép napon bejelentette nekünk a szerkesztő, hogy tovább kéziratot nem szolgáltatathat, mert a miniszter megvonta tőle a megbízást és ezután a Méhner Vilmos cég által fogja kiadni a „*Jó könyvek*” folytatólagos füzeit.

Mi nem akartuk elhinni ezt a képtelenséget, akkor még azt gondoltuk, hogy miniszter nem képes ily abszurd eljárásra és bár anyagi szempontból nem volt okunk bánkódni az ügy

befejezésén, mégis felette bántott, hogy az általunk szeretettel életre hívott és gyengéden gondozott szép vállalat most valamely rosszindulatu besugás, vagy problematikus szándéku cselszövény folytán ily válságba kerül.

Sehogy sem voltunk képesek beletekinteni a rejtélyes ügy szövevényébe, szerkesztőinknek mégis sikerült utóbb megtudniok, hogy *Méhner Vilmos* egyenesen vádiratot intézett ellenünk a közoktatási miniszterhez, azzal vádolva bennünket, hogy a „*Jó könyvek*” elterjesztését sehogyse bírjuk sikerre vinni, mert nincsen ahhoz való megfelelő szervezetünk. Azzal vádolt meg, hogy a füzeteket nem juttattuk el a ponyvára, csak a könyvárusok kirakataiba és polcaira.

Ezt az igazsággal homlokegyenest ellenkező vádat nem hagyhattuk magunkon száradni és ezért részletes előterjesztésben feleltünk rá és fejtettük ki az ügyre vonatkozó nézetünket, azon való restelkedésünket, hogy még a mi pályánk sincsen mentesítve az alattomos verseny ilynemű kinövéseitől; ráutaltunk arra a köztudomású tényre, hogy füzeteink már több százezer példányban el vannak terjedve országszerte, hogy az első sorozatok már ismételten utánnyomásra kerültek, hogy nagyszámu összeköttetéseink után folytonosan öröködünk afelett, hogy a füzetek a magyar városok és falvak ponyvain eladassanak és a vásáros emberek által helyről-helyre vitessenek; kimutattuk, hogy a „*Jó könyvek*” már kezdik is kiszorítani a rémhistóriás népirodalmat a ponyváról. *Méhner* állításával szembe szegeztük azt a tényt, hogy Magyarországon egyetlen cégnek sincs oly jól szervezett kolportázs-üzeme, mint a miénknek és ha ő kijelenti, hogy évenként 150.000–200.000 füzet eladására *számított*, evvel szemben mi viszont megállapíthatjuk, hogy mi ezt a számot már *tényleg elértük* és a füzetek szaporodtával meg fogjuk kétszerezni, háromszorozni és tizszerezni.

Méhner Vilmos ajánlatáról azt tudtuk meg, hogy ő a „*Jó könyvek*” mellett világi és vallásos históriák kiadását is tervezi és ezzel szemben figyelmeztettük az illetékes tényezőket arra, hogy ha ilyeneket a „*Jó könyvek*” *keretén kívül* akar közrebocsátani, ez okvetlen csakis a babonás, butító, erkölcsrontó, felekezeti gyűlölséget, nemzetiségi türelmetlenséget szító, régi stílusú ponyvairodalmi irány ápolását jelentheti. Kifejeztük, ami különben is világos lehet mindenki előtt, hogy az ajánlatnak voltaképpen csakis az lehet a rugója, hogy a kormány erkölcsi támogatásának köpenyege alatt akar még nagyobb elterjedést biztosítani rémregényes, rablóhistóriás kiadványainak. Hozzá is fűztük előterjesztésünkhöz az 1885-ös legújabb kiadványait felsoroló jegyzékét és kifejeztük afeletti mélységes csodálkozásunkat, hogy az, aki eddigelé ilyen legalsóbbrendű irodalmat terjesztett, miből meritheti a bátorságot arra, hogy a magyar nép erkölcsi nevelésének nagy munkájából részt kérjen magának.

Módunkban volt hivatkozni arra is, hogy a „*Jó könyvek*” keletkezésekor ugyanez a *Méhner Vilmos*, mint a népies irodalomnak specialistája, nekünk valósággal kondoleált a vállalatához, melynek bukását bizton előre látta és hogy nyilvánvaló, miszerint őt nem a sikertelenség, sőt ellenkezőleg éppen a „*Jó könyvek*” sikere bírja erre a lépésre. Arról a sikerről neki legközvetlenebb tudomása lehetett, mert véletlenül a saját házában felállított *Rudnyánszky-nyomda* gépeinek zakatolása éjjel-nappal ezt a sikert zugta a fülébe.

Mi előterjesztésünk sikere tekintetében egy pillanatig sem voltunk kétségben, azért nem is fűztünk hozzá konkrét kívánságot. Tartoztunk cégünk becsületének azzal, hogy megvédjük az alaptalan rágalomokkal szemben, de nem erőszakoltuk az ügynek javunkra való elintézését, nem kérvényeztünk és nem kilincselünk, nem hoztuk mozgásba összeköttetéseinket, mi nem a magunk részéről sajnáltuk a természetszerűen *passzív vállalatot*, hanem sajnáltuk, hogy a gyönyörűen indult eszme ime a biztos bukásnak néz elébe.

Ez a bukás be is következett. Mi ugyan tovább nem érdeklődtünk a dolog iránt, nem is követtük figyelemmel egyéb elfoglaltságunk mellett a ponyvairodalom további sorsának

fordulatait, de azt az egyet tudjuk, hogy a „*Jó könyvek*”-ből mi két év alatt 52 füzetet bocsátottunk közre. *Méhner Vilmos* a rákövetkező 3 év alatt összesen 18 füzetet, és további 10 év alatt összesen 10 füzetet, tehát 13 év alatt összesen 28 füzetet, 1910-ben 80 füzetből állott az egész vállalat. A bibliografia szerint ugylátszik teljesen megszűnt, azonban a ponyva-irodalom tovább él és virágzik.

Ha sikerült népünk bizonyos rétegeibe jobb irodalmat belevinni, a jobb olvasmányt megkedveltetni, ez érdeme azoknak a tényezőknek, akik a közművelődés más tényezőivel, a *népkönyvek* íróival és egyebekkel értek eredményeket és különösen azoknak a vállalkozó szellemű és ügyes üzleti tényezőknek, akik az újság- és könyvterjesztés útján hatalmas lendületet adtak a népfelvilágosításnak és művelődésnek.

De a népnek egy bizonyos rétege még ma is hűségeesen kitart a „*Regekunyó*” és „*Mesemondó*” mellett és ennek az az oka, hogy a „*Jó könyvek*” hódító hadjáratát legnagyobb győzelmei idején hirtelen megszakították.

A „*Jó könyvek*” a mi első és utolsó, egyetlen, hivatalos támogatás mellett létesített u. n. szubvenciós vállalatunk volt.

Ezeknek a kiadására is egyenesen felszólítottak bennünket; nem mi jártunk utána, de házhoz hozták, végül mégis így bántak el velünk!

Mi levontuk a következményeket ebből az eljárásból: soha semmiféle állami pályázaton nem vettünk részt. Az évek során cégünk jelentőségének és hírnevének emelkedésével tömegesen küldték hozzánk a különböző kormányzati ágak a pályázati felhívásokat a legkülönbébb kiadásokra, kecsegtető szállításokra, hivatalos kiadványokra és nyomtatványokra. Mi soha egyetlen egy pályázatra nem álltunk ki, egyetlen ajánlatot nem adtunk be. Ha közvetlenül felhívtak és választ kértek, udvariasan kijelentettük, hogy elvi okokból nem veszünk részt pályázatokban, rendesen pedig papírkosárba dobtuk a pályázati felhívásokat.

Egyébként is nekem mindig az volt a felfogásom, hogy nem életrevaló az oly vállalkozás, amely hivatalos támogatásra, szubvencióra szorul; áll ez bárminemű iparra, amelyből az állami erőszakolt támogatás mesterséges üvegházi növényt nevel, áll ez különösen az irodalmi vállalatokra is, amelyek hatást csak úgy érnek el és hivatásukat csak úgy tölthetik be, ha természetes uton, mint keresleti cikkek juthatnak az olvasóközönség birtokába. Az a könyv, amelyet kinyomattak és ily értelemben nem tölti be hivatását, hiába jelent meg; a szubvenciós könyvek pedig rendesen ilyenek.

Van mindamellet az irodalmi termelésnek egy ága, amely rá van utalva arra, hogy állami, társadalmi, társulati, vagy akadémiai anyagi támogatás útján jöjjön létre; ez az a bizonyos felsőbbrendű tudományos vagy művészeti termelés, amelynek részére a művelt országokban még speciális minisztériumok is vannak felállítva. Franciaországban, Angliában az állami költségvetésben igen nagy összegek állanak évenként rendelkezésre ily kiadványok közzétételére; de hát ez a különbség Franciaország és Magyarország között.

Ez egyik érdekes fejezete a kulturtörténetnek.

IX. NAGY REFORMOK

Révai Sámuel Budapestre költözik

Amikor édesatyám én reám való tekintettel és az én személyemhez fűzött reményekkel elhatározta újból való belépését a budapesti üzletbe, magától értetődőleg levonta mindazokat a tanulságokat az előbbi korszak tapasztalataiból, amelyeknek felismerésére jutott.

Világos volt, hogy az egész ügyvitelt nem bizhatja immár *Leó* öccsére, mert az ezután bizonyára épp oly kevésbé fog érdeklődni más iránt az antikváriumon kívül, mint a multban. Az ő feladata tehát az antikvárium gondozása volt és hogy amellettt egyes kiadói vállalkozásokra vonatkozó szakkérdésekben segítségemre legyen gazdag ismereteivel és világos értelmével.

Minthogy a kiadói vállalkozások kizárólag az én hatáskörömbe tartoztak, kellett valaki, aki az üzletvitelt, a könyvelést, a pénztár kezelését megbízhatóan és pontosan elintézzze.

Ezzel a feladattal édesatyám megbizta vejét, *Sziklai Henriket*, egy tanult és igen szakképzett könyvkereskedőt, pontos és pedáns embert, aki a reá bizott teendőket igen lelkiismeretesen elvégezte, mert rendben tartotta az ügyeket, de e mellett félénk természeténél fogva sokszor bénítólag hatott az ügyek menetére.

Minden kereskedői érzéknek hijával volt. Nem volt képes a dolgokat a jövő fejlődés perspektívájából tekinteni és ha valamely befektetés a legközelebbi napokban meg nem térült, már végleges katasztrófákkal rémitette önmagát és környezetét.

Jelentéseit édesatyámhoz is ily szellemben írta meg, de ezekkel atyám bizalmát meg nem ingathatta:

„Kérlek, hagyj fel – írja édesatyám – a sok lamentációval. Te örökké *jajjjjgatsz!* Megnéztem, hány j van a leveledben, hogy adósod ne maradjak. Hidd el fiam, ez nem jó tulajdonság; de még ha szóval jajveszékeltél itten, férfihez, reális, okos emberhez méltónak, illőnek nem találtam, de a dolog levélben egészen más szint ölt. Hiszen te, kedves fiam, állandóan úgy színezed a napi eseményeket, hogy még magam is Schwarzseherré válnék, ha képes volna egyáltalában valaki engem e részben megmástitani. Nem szabad mindig panaszkodni, a türelmet elveszíteni; rólad tudom, hogy dolgozol, hogy mulasztást nem követsz el, tehát légy türelemmel és kitartással: serény, meggondolt, pontos munka meghozza majd a maga jutalmát.”

Egy más alkalommal így ír:

„Félek, hogy zavarba hoztok még engem is. Tudtommal gyermekjátékot nem üzünk már és ahol „A”-t mondtam, nem szeretek a „B”-vel adós maradni. Hát miféle fennakadástock van, az Istenért, a pénzben? Én igazán mindezt nem értem és nagyon restelem a folytonos lamentációt. Ha kell pénz, megmondhatjátok, ha jóra fordítjátok, ha okosan felhasználjátok, nem tagadom meg; de hát minek és honnan ez a hang? „Ez az álláspont”, melytől te, kedves Henrikem, „nem tágithatsz...” Nem megy minden teljesen úgy és abban a sorrendben és olyan számokban, amint azt te, kedves fiam, képzelted? Hát tessék, csináld meg másképp, faragj magadnak mandlikat, akik pontosan a te kedvedre mozogjanak... de csupán lamentálni és ezt „álláspontnak” tekinteni! Köszönöm szépen. Ha te, édes fiam, jó tanácsomat nem fogadod, nem akarod követni, akkor

hiába minden kísérletem. Egy teljesen berendezett, jó forgalomnak örvendő, hitellel, tekintéllyel rendelkező előkelő üzletet vezetni, hidd el, nem mesterség, ha csak az nem, miként lehetne még ilyet is elrontani. Hanem akkor rátermett az ember, a férfi, *ha képes is, akar is* a nehézségekkel megküzdeni és azokat legyőzni. Ha te, fiam, már most a fejedet vesztetted, már most csak annyit tudsz, hogy neked van igazad, mert nincs pénz a pénztárban, úgy bizony neked nincs igazad és attól kell félnem, hogy nem is lesz, de nekem nagy aggodalmam van ezen „álláspont” miatt.

Kiveheted mindezekből, hogy kihoztál a sodromból. Én tiszta, világos értesítést kérek minden mozzanat felől, nem kérek csupán rimánkodást, mert *csupán ebből* én képet, tisztán átlátható képet, még saját türelmem minden megerőltetése mellett sem alkothatok magamnak.”

A folytonos zsémbelés és örökös akadékoskodás végre is türhetetlen helyzetet teremtett és sógorom maga is belátta, hogy az ő csendes bürokrata természete nem bír beleilleszkedni ebbe a lázas és sokoldalú tevékenységbe. Azonfölül annyira belemerült a tisztán adminisztratív ügykezelésbe, hogy produktív munkát egyáltalában nem birt végezni, holott a cél az volt, hogy az 1877-ben felhagyott, illetőleg eladott szortiment-könyvkereskedést újra életre keltsük és hogy ő, mint kitűnő szortimenter, abban érvényesüljön. Ily körülmények között édesatyám lassanként mégis meg kezdett barátkozni azzal a gondolattal, hogy Budapestre költözik és maga veszi át ennek az üzletágnak a vezetését. Ezt most annál könnyebben tehette, mert hiszen eperjesi üzletét vejére bízhatta, aki ebben a csendes ügykörben bizonyára sokkal megfelelőbb elhelyezést találhat.

Midőn szándéka végleg kiformalódott és elhatározássá vált, első dolga volt, minket arra utasítani, hogy most már megfelelő üzlethelyiségről, könyvesboltról gondoskodjunk, ahol egy előkelő színvonalú könyvkereskedés folytatható legyen; oly helyiségről, ahol az összes üzemek egyesíthetők volnának.

Sikerült is ilyet találni a Váci-utca 11. sz. házban, amelynek utcai nagy bolthelyisége alkalmas volt a szortiment részére, a hátulsó részben pedig elhelyezhettük a kiadóhivatali irodát és a hátsó udvari helyiségben az antikváriumot.

Atyám 1882 őszén jött Budapestre és bár akkor majdnem 50 éves volt, fiatalos lelkesedéssel és munkabírással fogott hozzá a maga elé tűzött feladat megvalósításához.

Le akarta fektetni az alapokat, amelyeken biztosan megállhasson ezzel az üzletággal is. Mindenekelőtt az volt a helyes nézete, hogy a szortiment-üzlet elsőrendű hivatása, saját kiadványainkat intenzíven terjesztetni közvetlenül a közönség körében. Ilyképpen függetleníthetjük magunkat a könyvkereskedők tunya és közönyös részétől, míg ellenben ily irányu működésünk az életrevaló és ügybuzgó könyvkereskedőkre saját kiadványaink terjesztése tekintetében is buzdítólag fog hatni.

Révai Ödön

Magát a szortimentet úgy gondolta kiépitendőnek, hogy különösen oly *specialitások ápolását tűzte ki céljául*, amelyeket a többi könyvkereskedők nem vettek fel üzemükbe. Nem akart versengeni senkivel, nem akart kárt okozni senkinek sem, nem akart járt utakon haladni, nem akart utánozni, nem akart sablonokat követni. Abban a meggyőződésben volt, hogy a fővárosi könyvkereskedők a dolog könnyebb végét fogták meg mindig, a közkeletű és könnyen hozzáférhető irodalmat terjesztették annál a közönségnél, amely a legkönnyebben elérhető. Ő a nehezebb részét akarta megfogni. Meg volt győződve róla, hogy vannak az irodalomnak oly

specialitásai, amelyek kultiválása a közönséget, ha lassan is, de biztosan az ő könyvkereskedésébe fogja terelni. Nagy műveltsége és nyelvismerete kiválóan kvalifikálták erre a maga elé tűzött feladatra. De hogy egész biztosan haladjon és a korával járó esetleges hiányokat paralizálja, e munkájához segítségül maga mellé vette ifjabbik fiát, *Révai Ödönt*.

Révai Ödön is kitűnő nevelésben részesült. Édesatyám egyáltalában szűkös viszonyai közepe, úgy látszik, minden nélkülözhető vagy nem is nélkülözhető pénzét gyermekeinek nevelésére fordította. Ez volt az egyetlen érték, amit velünk akart adni, hogy megállhassuk helyünket az életben. Viszonzásul atyai áldozataiért azonban megkövetelte, hogy minden tekintetben méltóknak bizonyuljunk azokra és főként azt, hogy elsődrendű tanulók legyünk. Minthogy öcsémben nem vélte felfedezni a tudományos pálya iránt való hajlamot, a gimnázium hatodik osztályának elvégzése után őt gyakorlati kiképzésre vette. Beállította a maga könyvkereskedésébe azzal a céllal, hogy belőle kitűnő könyvkereskedőt képezzen. A pályája iránti szeretet oly nagy volt benne, hogy mindenkit, akinek sorsára befolyást gyakorolhatott, erre a pályára akart rávezetni. Hogyne tette volna hát ezt saját fiaival!

Közben gondoskodott róla, hogy *Ödön* fia az eperjesi kis nyomdában a nyomdai üzem elemeit elsajátítsa. Miután a könyvkereskedelmi üzem minden részletébe alaposan beavatta és meg volt győződve róla, hogy nem fog vele szégyent vallani, további ismeretek szerzése végett és hogy világot lásson, arra sarkalta, hogy menjen ki külföldre, keressen ott állást, amelyből megélhet és mint kész férfi jöjjön annak idején vissza, hogy tapasztalatait hazájának javára értékesíthesse.

Révai Ödön néhány évet töltött el Svájc fővárosában, Bernben és Bajorország fővárosában, Münchenben, hol látkörét tágitotta, a könyvkereskedői teendőkben nagy gyakorlatot szerzett és értékes összeköttetéseket is kezdeményezett a jövőre nézve.

Az európai színvonal és a nemzeti szellem

Ezzel a segítséggel indult tehát neki atyám a szortiment felélesztésének. Meg akarta e téren valósítani mindazt, amit vidéki elvonultságában éveken át elgondolt és meg akarta mutatni, hogy milyennek képzei ő egy ország fővárosának könyvkereskedését. Meg akarta alkotni az európai színvonalon álló könyvkereskedést. Nem mintha addig is nem lettek volna Budapesten igen jelentékeny szortiment-könyvkereskedések, de abban az értelemben, ahogy azt *Révai Sámuel* elgondolta, európai nivón egyik sem állott. Részben mint a Bach-korszak csökevényei, teljesen a német könyvkereskedelem járszalagán jártak, legfőbb becsvágyukat abba helyezték, hogy minél több német könyvet hozzanak forgalomba, a kezdetleges magyar irodalmat lenézték és elhanyagolták és az ébredő nemzeti szellemet meg nem értették.

Kis részük, és ezeknek élén *Ráth Mór*, elismerésre méltó módon állott szolgálatába azoknak a nagyszabású feladatoknak, amelyeket a kiegyezés után megújhodott Magyarország elibük tűzött, de viszont abban azután olyan egyoldalúak lettek, hogy ebből az okból nem vergődhetek európai színvonalra.

Révai Sámuel az akkori idők könyvkereskedését a nemzeti szellem ápolására és az általános kulturai érdek képviselőjére tartotta hivatottnak. Neki az volt a meggyőződése és ehhez ragaszkodott egész életén át következetesen, hogy egy olyan kis nemzetnek, aminő a magyar, saját nemzeti kultúráját és elsősorban irodalmát talán még behatóbban és szívesebben kell ápolnia és megvédenie, mint a nagy nemzeteknek, de másfelől éppen kicsiny voltánál fogva a nagy nemzetek kultúrájának gyümölcseit saját előhaladása céljából kell a maga részére meghódítania.

A fejlődés legnagyobb akadálya

Hogy eszméit keresztülvihesse, mindenekelőtt termőképpessé kellett tenni a talajt. Az akkori könyvkereskedelem igen nagy bajban szynlödött, olyanban, amely egymásután elpusztította a legéletrevalóbb alkotásokat. A fiatalabb nemzedék, mely önállóságra vágyott és egymásután alapította az újabb és újabb könyvkereskedéseket, olyformán vélt sikerre vergődni, ha előnyök nyújtásával magához csábítja a közönséget.

Igy keletkezett a könyvkereskedelemnek az a valóságos rákfenéje, amit *rabattozásnak* nevez a közönség. Először 2–3 százalékot, azután 5 százalékot, végül 10 százalékot engedett a könyvkereskedő a megszabott bolti árból rendes vevőjének; de ez még nem volt elég: a versengés mindig új és új formákat talált ki. Az egyik portómentességet ígért, mire a másik ráduplázott és 10–20 forintnyi vásárlás esetén rabatton és portómentességen felül még valami ajándék-könyvet is helyezett kilátásba.

Révai Sámuel, amellet, hogy ezt a versengést mindenképpen illojálisnak tartotta, meg volt győződve arról is, hogy az a cég, amely ily módon szerzi és tartja meg vevőit, képtelen felvirágzani. Meggyőződését igen beható és erélyes hangú cikkekben fejtegette a könyvkereskedői szaklap útján s világosan és megdönthetetlenül bebizonyította kollégáinak, hogy ha abból a 25 százalékból, melyet akkor a kiadók nekik a bolti árakból engedtek, levonják a bizományosi, helyiségbér, személyzeti és egyéb költségeket, még 10 százalékjuk sem marad, tehát alig elegendő ahhoz, hogy üzletükbe befektetett tőkéjüknek kamatját és saját megélhetésüket biztosítsák. De mindez a kapacitáció nem segített, kollégái megmosolyogták, „Prinzipienreiter”-nek, legjobb esetben idealistának mondták Révai Sámuel és örültek annak, hogy ő fiatal üzletét erre az alapra helyezvén, versenytársnak egyáltalában nem lesz tekinthető, mert hiszen nyilvánvaló, hogy a közönség messze el fogja kerülni azt a könyvesboltot, amely nem ad rabattot. Bezzeg megszűnt a mosoly, amikor a budapesti könyvkereskedések sorban egymásután válságba kerültek, fizetéseképtelenséget jelentettek be, megbuktak. Ebben a rövid 2–3 esztendőben így járt az *Aigner Lajos*, *Lafitte és Elsner*, *Tetty Nándor*, *Zilahy Sámuel* cége, pedig mindegyiknek élén igazán rátermett, képzett, szorgalmas könyvkereskedő állott.

De *Révai Sámuel*t még ezek előtt a bukások előtt sem tántorította meg soha semmi ebben a kérdésben, annyira tisztán és világosan látott. Megtörtént, hogy egyik-másik esetben mi magunk, az ő munkatársai, rámutattunk bizonyos félszedségekre, amelyek ebből az elvhez való szilárd ragaszkodásból keletkeztek. De ő még akkor sem engedett helyesnek tartott álláspontjából.

Váci-utcai üzletünk közvetlen szomszédságában volt a *Lampel Róbert-féle* könyvkereskedés, mely akkor már a Wodianer-család birtokában volt s a fiatal és ügybuzgó *Wodianer Arthur* szakavatott vezetése alatt állott. Megtörtént nem egyszer, hogy valamely könyvvásárló beállított könyvesboltunkba, ott egy könyvet kért, amelyet elibe tettek és a véleménye szerint neki járó 10 százalékos engedménnyel meg akarta azt vásárolni és fizetni. A rabattot természetesen megtagadtuk és a vevő eltávozott. Bement a közvetlen szomszédságunkban levő *Lampel-féle* könyvkereskedésbe, ahol az a könyv nem volt meg. *Lampelék*, amint az egyáltalában szokásban volt a piacon, átküldték hozzánk, mi nekik számlára kiszolgáltattuk a szóban forgó könyvet, az egymásközt megállapított 15 százalék rabattal, mire ők azt az illető vevőnek 10 százalék rabatt engedménnyel el is adták. Ilyen esetek napirenden voltak, ilyenek döbbsentettek meg minket is a tekintetben, vajjon kereskedőileg helyesen járunk-e el?

De *Révai Sámuel* ebben a tekintetben tántoríthatatlan volt. Nemcsak az volt szilárd meggyőződése, hogy szolidul vezetett könyvkereskedés nem maradhat fenn, ha rabattot ad a közönségnek, amint azt a következmények igazolták is, hanem azt is fontosnak tartotta, hogy a közönséget rá kell nevelni arra, hogy semmi körülmények között ilyen rabattot igénybe ne vegyen, ne követeljen és el se fogadjon, mert a közönségnek elsőrendű érdeke az, hogy a könyvkereskedések prosperáljanak, mert csak úgy képesek a gondjaikra bizott kulturális érdekeknek szolgálatot tenni. Minthogy *Révai Sámuel* azt akarta, hogy minden egyes könyvkereskedésben kulturtényezőt lássanak, megkövetelte minden egyes kulturembertől, hogy a maga részéről ennek a kulturtényezőnek fennmaradásához és prosperitásához hozzájáruljon.

Könyvvásárlás a külföldön

Amint ebben az egyetemes könyvkereskedői érdeket védte, úgy más irányban is kezdeményezőleg és ujitólag lépett fel az egész magyar könyvkereskedelem érdekében. Mozgalmat indított a könyvkereskedői egyesület útján az ellen a multból áthozott szokás ellen, hogy éppen a legnagyobb könyvvásárlók, a tudományos könyvtárak és a tulajdonképeni könyvamatőrök könyveiket nagyrészt *külföldről* hozzátják, külföldi könyvkereskedők útján, a hazai könyvkereskedelem teljes kikapcsolásával.

Révai Sámuel, eltekintve a közgazdasági kártól, amelyet az okoz, hogy a közvetítői haszon külföldi embernek és nem magyar honpolgárnak jut, főként abból a célból tartotta szükségesnek gyökeres változásra törekedni, hogy a magyar könyvkereskedelmet ezáltal megerősítse, megszilárdítsa, létalapjait biztosítsa. Mikor amugyis küzdött ez a kezdetleges könyvkereskedelem az önfenntartás nehézségeivel, semmikép sem volt menthető az, hogy megfosszák a forgalomnak attól a részétől, amelyet főként a közpénzekből fenntartott intézmények könyvtárai képviseltek. A Magyar Könyvkereskedők Egylete *Révai Sámuel* kezdeményezését helyeselve, őt bizta meg az idevágó memorandum elkészítésével. Ebben a memorandumban kimutatta, hogy az a külföldi verseny, amely hazánk legjobban felszerelt közintézményei részéről dédelgető simogatásban, indokolatlan kedvezésben és buzdító pártfogásban részesül, mennyire zsibbasztólag és bénítólag hat a magyar könyvkereskedelem fejlődésére. Rámutatott arra a képtelen állapotra, hogy ez a külföldi verseny még a saját magunk által produkált honi irodalmi termékeknek terjesztését is lehetetlenné teszi, mert, amint mondja: „előttünk, magyar könyvárusok előtt be van zárva a magyar közintézetek és a magyar mágnások ajtaja.”

Trefort Ágost akkori kultuszminiszternek volt érzéke az ügy fontossága iránt és ki is adta azt a rendelkezését, hogy az összes fennhatósága alá tartozó intézetek és könyvtárak ezentul mind magyar, mind külföldi könyvszükségletüket csakis hazai könyvkereskedőktől szerezzék be.

Szakkönyvkereskedések berendezése

Már fent kifejtettem, hogy *Révai Sámuel* a szortiment megnyitásánál az a szempont vezette, hogy valóságos szükségletnek feleljen meg ez a vállalkozása, tehát ne másolja egyszerűen azt, amit mások már megcsináltak. A körlevél, amelyet a könyvkereskedés újból való megnyitása alkalmával közrebocsátott a cég, világosan körülírja, hogy elsősorban saját nemzeti irodalmunk számára óhajtunk tért hódítani a közönség körében, az idegen nyelvű irodalmak termékeit pedig azokban az esetekben fogjuk propagálni, amikor saját hazai irodalmunkkal a szükségnek megfelelni még nem lehet. Ebből az alapelvből indult ki, amikor oly specialitások ápolását kezdeményezte, amelyek vagy egyáltalában ismeretlenek voltak magyar földön, vagy pedig eddigelé külföldi cégek által műveltettek. Ilyen volt a művészet és az iparművészet, a

mérnöki tudomány, az ipar és a műipar, az építészet, a technológia és a technika irodalma. Ezeknek magyar irodalmuk egyáltalában nem volt. Ami ezekből a fontos dolgokból hazánkba eljutott, az volt, amit egyes külföldi szakkönyvkereskedések ide küldött ügynökei jónak láttak magukkal hozni és ez nem volt mindig java az irodalomnak.

Első dolgunk volt tehát egy *politechnikai szakkönyvkereskedésnek* a megalapítása, amely a felsorolt irodalmi ágakat felölelje. Ez a politechnikai szakkönyvkereskedés magas színvonalon állott, nagy raktárat tartott francia, angol, német és olasz munkákból és képes volt a legkülönbözőbb szükségleteknek megfelelni. Ebben a tekintetben fel is vehette a versenyt a külföld bármely hasonló szakkönyvkereskedésével. De nem vehette fel egy olyan téren, amely hazánk akkori közgazdasági viszonyaival volt kapcsolatos: nem vehette fel a hitelezés terén.

Magától értetődőleg a külföldi verseny kiszorításának éppen e szakkönyvkereskedés működési területén kellett leghamarabb bekövetkeznie, mert mindazok a tényezők, amelyeknek technikai könyvekre volt szükségük, eddigelé külföldről szerezték be azokat. Mi tehát hivatkozással a fontos gazdasági közérdekre és támogatva *Trefort* fent idézett rendelete által, joggal fordulhattunk mindezekhez az intézetekhez azzal a kéréssel, hogy ezután általunk szerezzék be szükségletüket és ne Bécsből, Berlinből, Lipséből, Frankfurtból és Párisból. Legtöbb helyütt szívesen is vették, már saját kényelmük szempontjából is, ajánlkozásunkat, azonban... egy olyan „azonban”-ra akadtunk, amelyre igazán nem lehetett számítani.

A Műegyetem akkori rektora kijelentette például, hogy ő a legnagyobb készséggel fogja ezután szükségletét nálunk megrendelni, minthogy azonban neki évenként csak 6000 koronás könyvtári büdzsét bocsát rendelkezésére az állam, ellenben az ő könyvadóssága a *Wasmuth* berlini cégnél körülbelül 60.000 márkát tesz ki, ezidőszent nekünk, ha a Műegyetem könyvszállítására reflektálunk, számolnunk kell azzal a körülménnyel, hogy csak mintegy 14 év múlva fogja megkezdhetni a 14 éven belül szállítandó könyvek számláinak évenkénti 6000 koronával való törlesztését.

Ilyen és hasonló nehézségeket tártak fel más tényezők is. Nem kellett hozzá Adam Riese matematikai jártassága, hogy tisztában lehessünk azzal, hogy ily körülmények között politechnikai szakkönyvkereskedésünk nem igen fog gyarapodhatni azoknak a klienseknek útján, akiknek számára voltaképpen életbe hivatott. Akkor, amikor a kamatláb 7 és 8 százalék között ingadozott, még két évi hitelezésre sem voltunk képesek, holott a német, aki az árut igen előnyösen állíthatta elő, 1–1½–2 százalékos kamatlábbal kalkulálhatott.

Atyámat és öcsémet a közintézetekkel tett ez a tapasztalat kellemetlenül érintette ugyan, de nem bátortalanította el őket. Ők azt remélték, hogy a magánfelek révén elérendő forgalom talán elégséges lesz a politechnikai osztály fenntartására. De az építészeti iparban akkor beállott krízis bekövetkezése folytán ebben a reményükben csalatkoztak és ha fájó szívvvel és csak nagysokára is, elfogadták azt a javaslatomat, hogy a viszonyok kényszerítő hatása folytán evvel a szakmával hagyjunk fel. Sok pénzünk volt befektetve, ha azt benne hevertetjük, idővel vállalatunk egyébként egészséges gyökereit megtámadja és válságba viszi azt. Gyönyörű készletünket felküldtük tehát Bécsbe és ott egy aukció útján értékesítettük.

Különleges osztályt alapítottunk azután a *mezőgazdasági és erdőszeti szakmának*, abból indulva ki, hogy ebben az agrikulturális országban különös súlyt kell helyezni a mezőgazdasági ismeretek terjesztésére és minthogy művelt gazdáink nagy része bécsi könyvkereskedők útján fedezte könyvszükségletét, itt is annak az eszmének csináltunk propagandát, hogy az ország önállóságának kiépítése érdekében közönségünk szokjék ahhoz, hogy bevásárlásait magyar földön, magyar vállalatoknál tegye.

A kitűzött célnak következetes keresztülvitelében a jogász-közönség használatára azután közrebocsátottunk egy „*Bibliotheca juridica*” című könyvjegyzéket, amelyben szakmák szerint részletesen rendezve, a magyar és a külföldi irodalom összes jelentékeny munkáit felsoroltuk. Ez volt az első ilyenmű jegyzék, azóta sem jelent meg hozzá hasonló.

Az olvasókörok meghódítása

De a legnagyobb agitációt a *kaszinóknak és olvasóköroknak* megnyerése érdekében fejtettük ki. Ezekben az olvasóköroekben látta akkor mindenki a magyar szépirodalom elterjedése szempontjából a legfontosabb tényezőt. Minthogy a közönség nem igen vásárolt könyvet, hanem olvasási kedvét és szükségletét a minden városban és nagyobb helységben megalapított olvasókörok révén elégítette ki, fontos volt, hogy ezek minden újonnan megjelent könyvet egy vagy több példányban meg is vásároljanak. Az a rossz szokás kapott azonban lábra, hogy ezek az olvasókörok összeállították tervezett könyvrendeléseiket azokat többszörösítve szétküldötték az antikváriusoknak és olcsó ajánlatokat kértek. Megindult most már a hajsza, ki adja olcsóbban és a könyvtárnokok egész törekvése abban merült ki, hogy egy pár krajcárral, egy pár forinttal olcsóbban szerezzék be évi szükségletüket.

Ezzel az állapottal szemben mi évről-évre ismétlődő agitációt fejtettünk ki. Először is a hazai irodalom egészét felölelő „*Kaszinói könyvtár*” című könyvjegyzéket szerkesztettünk és azt évről-évre megújítva szétküldöttük az összes számba jövő társasági könyvtáraknak. Évről-évre felszólító leveleket intéztünk hozzájuk, amelyekben lelkükre kötöttük azt, hogy szépirodalmunk életének és felvirágzásának sorsa egyedül a könyvtárral rendelkező társaságok kezébe van letéve. Kimutattuk, hogy ha a hazánkban könyvtárral rendelkező 5–600 társaság, felfogva nemes hivatását, minden jó magyar szépirodalmi könyvet bekebelez könyvtárába, ezáltal az írók megélhetését és szépirodalmunk gyarapodását segítik elő hathatósan; azaz lehetővé teszik egyáltalában a szépirodalmi könyvek kiadását. Megmagyaráztuk nekik, hogy kötelességük éppen e szempontból könyvszükségletüket a könyvkiadók vagy könyvkereskedések útján megrendelni, azok teljes bolti árát megfizetni és kötelesek mellőzni antikvár-példányok beszerzését, már csak azért is, hogy az olcsó könyv után kapkodó közönség elől ezeket az antikvár-példányokat el ne vonják.

Amit mi az olvasókörok irányítása tekintetében mint magáncég véghezvittünk, az igazi pionírmunka volt, amely az egyetemes könyvkereskedelemnek és a magyar irodalomnak nagy hasznára vált. A mag, ha lassan is, mégis csak kikelt, a szépirodalmi könyvek kelendősége évről-évre fokozódott és ma már nem öt- és hatszáz és nem ezer példányban, hanem öt-tíz és még több ezer példányban kel el egy-egy jobb magyar szépirodalmi könyv.

A francia irodalom meghonosítása

Hanem a legerdekesebb és legnagyobb kihatásu műve a cég ily irányu törekvéseinek az az akció volt, amelyet a *francia irodalom meghonosítása* érdekében véghezvitt. Tudni kell, hogy a budapesti könyvkereskedések szükségletüket francia, angol, olasz és más nyelvű könyvekből eleddig Bécsből vagy Lipséből hozatták oly nagybizományosoktól, akik az illető francia, angol kiadóktól nagyobb készleteket kaptak abból a célból, hogy ezekből az ő országukban levő könyvkereskedések rendeléseit elintézhessék. A magyarországi könyvkereskedések, nem lévén semminemű közvetlen összeköttetésük párisi és londoni kiadókkal, ezekhez a forrásokhoz fordultak, ami azt jelentette, hogy először keveset kaptak, másodszor drágán kaptak, harmadszor későn kaptak.

Révai Sámuel zseniális ötlete volt, hogy a magyar könyvkereskedelmet ezen a téren is önállósítani kell és megszüntetni azt a függő viszonyt, amelyben a bécsi és lipcsei nagy szortimenterekkel voltunk. Ez azonban nem volt könnyű. Meg kellett nyerni először a külföldi kiadót arra, hogy megfelelő feltételek mellett Budapestre is szállítson és meg kellett nyerni a budapesti könyvkereskedőt arra, hogy szükségletét abból a budapesti központi telepből hozassa el, amelybe könyveit a külföldi kiadó el fogja szállítani. Nehéz volt az első is, hiszen akkor Budapestet még Ázsiához tartozónak képzelték, különösen a franciák, de legalább is a Kelethez, a Balkánhoz valónak gondolták azok a franciák, akiknek földrajzi ismeretei akkor is igen gyengék, ha kiadóról van is szó. A francia kiadók hivatkoztak arra, hogy nekik tudomásuk van a lipcsei bizománys kimutatásaiból arról, hogy Budapesten igen kevés francia könyv fogy el, ennél fogva nem érdemes nekik ott külön készletet tartani. Ezzel szemben azzal érveltünk, hogy hozzánk a párisi újdonságok a lipcsei nagy szortimenterek útján csak akkor jutnak el, amikor azok már nem újdonságok, amikor azok már nem aktuálisak és egész más lesz ezeknek a könyveknek a kelendősége, ha azon frissen, „*vient de paraître*” jelzéssel kerülnek a budapesti kirakatokba, amikor a közönség még hatása alatt áll a franciaországi és a világ összes lapjaiban közzétett ismertető cikkeknek.

Ezt az akciót cégünk francia kiadókhoz intézett magánlevelekben teljesen saját felelősségére kezdte, mégis kiszivárgott indiszkrétció folytán és így a lipcsei nagy szortimenterek felhasználták befolyásukat a francia kiadóknál arra, hogy kalandos terveinkre ne álljanak rá. Ezzel szemben mi a francia kiadókat teljesen informáltuk a helyzetről. Megmagyaráztuk nekik, hogy a németek mintegy missziót látnak benne, hogy összes intellektuális szükségleteinkről gondoskodjanak. Ezért erőszakolják ránk közbenjárásukat a könyvvásárlás tekintetében is. A németek akarják nekünk a folyóiratokat, a professzorokat, a mérnököket, a gyárigazgatókat, a munkavezetőket, a vasuti igazgatókat, a bankárokat és még sok egyebet szállítani és úgy viselik magukat, mintha mi vadak volnánk, akiket nekik kell megszelídíteniök és kiművelniök. Jogcimet formálnak arra, hogy ők legyenek a mi civilizátoraink. Természetes, hogy ezek után elterjesztik országunkban a német szellemet és folytatják a németesítésnek azt a munkáját, amelytől a Bach-korszak lezártával alig szabadultunk meg. A kérdésnek ezt a politikai részét domborítottuk ki leginkább, minthogy úgy gondoltuk, evvel lehet leghamarabb célt érni a francia kiadóknál.

Célt is értünk. A legelőkelőbb kiadók: *Charpentier, Dentu, Hetzel, Calmann-Lévy, Hachette, Quantin, Jouaust, Lemerre, Ollendorff, Plon*, összeköttetésbe léptek velünk és segítettek bennünket francia irodalmi telepünk megalapításában.

Küzdelem a németekkel

A németek azonban nem tágitottak. Most már nyilvánosságra vitték az ügyet. Az előkelő lipcsei könyvkereskedői szaklapban kezdték az ügyet tárgyalni és gyűlöletes színben feltüntetni cégünket, mint amely a német könyvkereskedelem és ennek jelentősége ellen tör.

A válasz, amelyet édesatyám erre a támadásra adott, mindenképpen meggyőző volt. Rámutatott arra, hogy a magyar könyvkereskedőtől nem lehet megvonni azt a jogát, hogy saját nemzeti és saját irodalmi érdekeit önállóan ápolja; csak másodsorban és harmadsorban vezetheti be az idegen irodalmakat, amelyeket azok értéke és belső becse szerint törekszik érvényre juttatni. Kimutatta, hogy a német kiadók a francia, angol és olasz irodalmak elsőrendű kincseit hozzánk főként fordításokban, néha kiváló és kitűnő, sokszor azonban gyenge és vizenyős fordításokban juttatják és nem kívánhatják tőlünk azt, hogy mi lemondjunk arról, hogy a külföldi nagy irodalmak munkáival eredetiben megismerkedhessünk. Ráutalt arra, hogy

nekünk közgazdasági érdekünk ezeket a külföldi irodalmakat közvetlen összeköttetések útján a kiadóktól beszerezni s nem hónapok és évek multával a nagy szortimenterek raktárában heverő maradékokkal beérni. Mi mindenképpen tiszteljük és becsüljük a német szorgalmat és a német szellemet, de azért nem hajolhatunk meg a német Schulverein célzatai előtt, amelyek ebben az esetben is megnyilatkoznak, mert a magunk kulturáját a magunk országában a saját tényezőink útján óhajtjuk létesíteni. Visszautasította ebben az iratban az újabban Németországban divatba jött hangot és azt, hogy a német kiadó a magyar könyvkereskedelmet mintegy tributárius vazallusának tekinti és vétkül rója fel neki, ha nemzeti célokat követ. Mi köszönettel vesszük mindazt a jót, szépet és becseset, amit a német kultúra nekünk nyújt, de kötelességünknek tartjuk a ránk nézve veszedelmessé váló gyámkodást minden tisztességes eszközzel paralizálni. Ilyen eszköznek tartjuk a francia irodalomnak és a francia szellemnek ápolását a mindinkább előre tolakodó németesítéssel szemben.

Az egész könyvkereskedelemre kiható lipcei szaklapnak nagy publicitása mellett is, amelyben édesatyám felvilágosító sorai megjelentek, csak nem akartak szünni a támadások. Most már a Bécsben megjelenő osztrák szaklap vette fel a küzdelmet. Bécsben nem germán nemzeti szempontból, hanem egyszerűen a zseb szempontjából bíralták el a dolgot és fájt nekik az, hogy a mi akciónk őket a közvetítésből kikapcsolni készül. A bécsi szaklapban közzétett névtelen támadásra adott válaszában ezekre rá is mutat édesatyám, amidőn a következőkben utasítja vissza az illetéktelen vádakát és különösen azt a gunyolódást, amelyet az osztrák sógor magának Magyarországgal szemben megenged:

„Semmiképp sem jó szolgálat soha, senkivel szemben: versengést és gyűlölséget szítani olyan emberek, osztályok vagy népek között, amelyek szükségképpen egymásra vannak utalva, amelyek csak kölcsönös segítséggel és barátságos szomszédi jóindulattal boldogulhatnak, és bármily kevéssé óhajtanék is politikát csinálni ott, ahol tisztán üzleti érdekekről van szó, mindamellett a „suum cuique” elvéhez mindenkor hiven ragaszkodva, nem szeretnék senkit sem megrövidítve látni jogaiban, öntudatában, hazafias akaratában és törekvésében. Ugy tetszik hát nekem, hogy D. urat nem egészen ez az indulat hatja át, mikor tréfálkozva „Nagy-Magyarországnak” szenteli egész komoly figyelmét.

A tagadhatatlanul szép Ausztria azért jutott idáig, mert ott igen sok D. fajta ur fáradozott már évtizedek óta azon, hogy mindent a feje tetejére állítson s egy dicsőséges nemzettől még a legbecsesebb kincsét, a nemzeti nyelvét is eldisputálja.

Óvjunk meg hát valamelyes méltányosságot és mérsékletet és ne vigyük bele a politikai jó- vagy rosszindulatot az üzleti megbeszélésekbe és a könyvkereskedői forgalomba. Prosperitásunk és jól felfogott érdekeink intenek bennünket arra, hogy békésen és türelmesen dolgozzunk és alkossunk egymással és egymás mellett, s legfőleg csak sajnálkozásunkat nyilvánítsuk még ott is, ahol anyagi károsodás ért bennünket...”

A mi cégünknek sok anyagi kárt okozott ez az akció, amennyiben némely német kiadó messzemenő következtetéseket vont belőle és mindenképpen visszatorlással élt velünk szemben. Voltak német könyvkiadók, akik e miatt a mi francia akciónk miatt az évek óta fenntartott összeköttetést egyszerűen megszüntették. Igen érdekes és jellemző a német gondolkodásra az a levelezés, amelyet édesatyám az egyik stuttgarti céggel (jobb talán a nevét meg sem jegyezni) folytatott és amely mélyen bevilágít abba, hogyan jutott el az egyébként nagy kvalitású német nemzet ahhoz a páratlan világgyűlölethez, mely a világháborúhoz vezetett, mely felsorakoztatta ellene jóformán a világ összes népeit és mely nem szűnt meg még ma sem, amikor leverten fekszik az óriás.

„A sok kellemetlenség és bosszúság, – írja egy levélben – amely egy kétségtelenül *rosszindulatúan magyarázott levél* miatt ér egy idő óta bennünket, arra késztet, hogy e hó 24-én kelt levele kapcsán e néhány sorral forduljunk Önhöz a megértés kedvéért.”

És felvilágosítja arról, hogy a szóban forgó cég minő károkat okoz saját magának, amidőn az összeköttetésről lemond és kiadványai természetesen ezen a fontos piacon képviselő nélkül maradnak. Aztán így folytatja:

„Nekünk kellemetlenséget szereznek Önök, az igaz, de hogy lesz-e majd valami hasznuk ebből, azt csak a jövő fogja megmutatni.

És miért teszik ezt, ha szabad kérdenünk?

Mi célul tűztük ki, hogy megkönnyítsük a francia irodalom bejutását is városunkba és hazánkba, és mondhatjuk, hogy az eredmény éppenséggel nem rossz.

Mi kifogásuk lehet ez ellen az uraknak? Nem áll-e vajjon szabadságunkban, úgy vezetni a magunk üzletét, ahogy jónak látjuk, és az irodalomnak azokat az ágait kultiválni, amelyeknek kultiválását előnyösnek tartjuk magunkra nézve?

Talán bizony (hogy annak a nyilvános támadásnak egy perfid inszINUÁCIÓJÁT illusztráljuk) azt kellett volna azoknak a francia uraknak mondanunk: Látjátok, mi szívesen vennénk és adnánk el a ti könyveiteket, de kedves szomszédaitoknak ez nem tetszik; nem vásárolunk hát egyebet tőletek, csak azokat a Zola-féle regényeket, amelyek nincsenek lefordítva németre; de valamely fizikai tankönyvet vagy a francia forradalom történetét a világ minden kincséért el nem adjuk és el nem adhatjuk, mert akkor a német kiadó urak nyomban lezárják a számlánkat és hegyibe még üldözőbe is fognak, mint egész nemzetük ócsárlóját.

Ugyan már hová jutnánk így? Azt hiszem hát, hogy okosabb volna, ha politikai hitvallásunkat szépen otthon hagynók s a boltba és az irodába nem vinnénk magunkkal egyebet, csak az egészséges és tiszta üzleti felfogását ezeknek az anyagi dolgoknak.

Mi nem importáljuk (vagy legalább is nem szívesen importáljuk) az eredeti német művek francia vagy angol fordítását, mert aki művelődni, tanulni akar, az olvassa eredetiben az illető irodalmat (különösen a világnyelveket), nem vagyunk tehát barátjai annak sem, hogy a jó vagy teljességgel rossz francia irodalmi termékeket német fordításban áruljuk. Mi csak ennyit mondtunk.

Hát e miatt tudnak önök annyira felzúdulni? Vagy egyáltalán nem találják érdemesnek az urak, gondolkozni egy keveset azon, amibe a maguk vagy a mások kárára befognak?

Azt hisszük, hogy embereknek és népeknek meg kellene férniök békességben egymással és üzleti összeköttetéseikben csak azt tartaniok szem előtt, ami éppen lényege az üzletnek.

Más felfogásra és meggyőződésre téríteni bennünket: számlalezárással bizony aligha fog sikerülni.”

Ezt a tárgyilagos, felvilágosító, mindenképpen udvarias levelet a német kiadó visszaküldte azzal, hogy:

„Miután Ön hivatottnak tekinti magát arra, hogy nekem előadásokat tartson arról, hogy mit követel meg a jó kereskedelmi felfogás, eredetiben visszaküldöm Önnek levelét, minthogy ilyen írásoknak az én repozitóriumomban nincs helye.”

Kell-e beszédesebb bizonyíték a német gőg és önhittség mellett?

De mindezek a kellemetlenségek csak nekünk ártottak, ám az általuk okozott kárt el bírtuk viselni. Ellenben a célnak, amit el akartunk érni, ez nagy hasznára vált, sőt mondhatjuk, teljes sikerre vezetett.

Az akkoriban megjelent „*Gazette de Hongrie*”-ban *Sasvári Ármin* egyik cikkében írja, hogy úgy érzi magát újabb időben Budapesten, mintha a Rue des Saints-Pères-ben vagy a Boulevard des Italiens-en járna. A könyvkiadatok tele vannak francia írók: *Zola*, *Alphonse Daudet*, *Theuriet*, *Ohnet*, *Malot* munkáival, a szép *Lemerre*- és *Quantin*-kiadásokkal. Tényleg az ebben az időben megjelent jobb francia munkák Budapesten 3–400 példányban keltek el megjelenésükkor, szinte nagyobb példányszámban, mint ugyanazon könyveknek magyar fordításai.

Nehezebb volt magukat a budapesti könyvkereskedőket rábírni arra, hogy ezt az általunk megalapított központi szervezetet igénybe is vegyék. Egyesek sehogysem akartak lemondani arról, hogy nekik ne *Brockhaus* vagy *Twietmeyer* küldje meg a könyvet. Nem bánták azt sem, ha elkésve kapják, de valami sajtószervi rivalitási érzülettel nem tudtak megbarátkozni azzal a gondolattal, hogy legyen Budapesten egy könyvkereskedés, amely megtudja, hogy egy másik könyvkereskedésben ebből vagy abból a munkából hány példány fogyott el. Ugy akarták megőrizni ezt a titkot, mint valami csodatevő szert.

De minket ezek az apró kanapé-pörök el nem kedvetlenítettek, mi tudtuk, hogy a francia szortiment közvetlen behozatala tárgyában megindított akciónk belekapcsolta Budapestet és egész Magyarországot az európai könyvkereskedelem körébe. Ezóta vannak nálunk a szó igaz értelmében vett európai könyvkereskedések.

1883-ban Párisba mentem, hogy személyes érintkezés útján mélyítsem a megkezdett összeköttetést.

Sok kedves emlék fűződik ehhez az uthoz.

Madame Edmond Adam

A legkedvesebb emlékek egyike az, mely *Mme Edmond Adam*-hoz, a híres francia írónőhöz fűződik. *Mme Adam*-ot (*Juliette Lamber*), sok szép könyvnek elismert szerzőjét, nagyszabású irodalmi tevékenysége, társadalmi jelentősége és politikai szereplése alapján a maga kora legkiválóbb asszonyának tartották. Mint a *Nouvelle Revue* című nagy francia havi szemle szerkesztője és kiadója, a diplomáciában és a nemzetközi politikában nagy befolyásra tett szert. Ilyformán igazán jelentős volt ránk nézve, mikor elhatározta, hogy eljön Magyarországra, szétnéz itten, megismerkedik államférfiainkkal, íróinkkal és művészeinkkel, társadalmunk különböző egyéniségeivel, kulturális intézményeinkkel, közjogi helyzetünkkel, nemzeti aspirációinkkal.

Tapasztalatairól az ő nagy *Revue*-jében tanulmányokat tett közzé és ezekben szívének őszinte melegével ismertette hazánkat. Különösen elragadóan szép fővárosunkat, népszokásainkat, nemzeti történetünket, nagy embereinket, fejlődő irodalmunkat és ifjú művészetünket. De ezekben a tanulmányokban nem mindenben hódolt az emberi hiuságnak, mint ahogy azt az ilyen alkalmi utazók tenni szokták, hanem sokszor éles hangokat is használ, midőn egyes kinövésekről szól, vagy politikai életünket és pártjainkat rajzolja.

Nyilvánvaló volt, hogy *Mme Adam* ezeket a tanulmányokat össze fogja gyűjteni és ismételt látogatásaim az ő gyönyörű Boulevard Poissonnière-i lakásán éppen azt célozták, hogy könyve francia kiadásával egyidejűleg megjelenjék az magyarul is.

Mme Adam könyvének magyar kiadásával cégünket bizta meg, de ránk ruházta a francia kiadás terjesztésének dolgát is Magyarországon; éppen tekintettel a francia könyvkereskedelem terén vállalt szerepünkre és misszióinkra. Meg is jelent „*A magyarok hazája*” cím alatt magyarul és „*La patrie Hongroise*” cím alatt francia nyelven.

Nagyon meghatotta a bájos írónőt, hogy a rendes kiadáson kívül egy emlékkiadást is nyomattunk finom velin papíron közéletünk ama kitűnőségei számára, akiknek alkalmuk volt *Mme Adammal* személyesen megismerkedni és akiről könyvében megemlékezik.

Az „Intermédiaire littéraire”

A közvetlen személyes érintkezés a párisi kiadókkal még egy dolgot érlelt meg. Az 1884-ik évi július 1-én lépett életbe nálunk az új *szerzői jogi törvény*, melytől sokan úgy belső irodalmi életünkben, mint a külföldi irodalmakkal való érintkezésünkben sok tekintetben üdvös változásokat reméltek.

A francia regényirodalom akkor élte virágkorát. Európa-szerte minden nyelven fordították a francia írók regényeit, a nagy lapok tárcái ezekkel voltak tele, a magyarok is.

A francia íróknak és kiadóknak nagy érdekük volt, hogy Magyarországon is védve legyenek és így jóformán természetes, hogy a francia kiadók, amidőn velünk az ő kiadványaiknak Magyarországra való szállításáról és kiadói érdekeik gondozásáról tárgyaltak, a szerzőjogi védelem ügyét is szóba hozták és szinte egyenes felszólítást intéztek hozzám: legyünk e tekintetben segítségükre.

Ezekből a megbeszélésekből alakult ki azután egy oly intézmény megteremtésének gondolata, mely a különféle nemzetközi irodalmi és kiadói érdekeket megóvjá.

Az intézményt 1884 július havában létesítettük *Intermédiaire littéraire, Bureau International de littérature Révai Frères (Nemzetközi irodalmi közvetítő intézet)* címe alatt s feladatát és működési körét a következőkben jelöltük meg: Meg akarjuk óvni a magyar írók érdekeit a külföldön és a külföldi írók érdekeit Magyarországon. Ha a külföldi művek jogosulatlan fordításainak özönét megakadályozni sikerül, ezzel a magyar regényirodalomnak használunk, egyben azonban biztosítjuk azoknak az elsőrendű külföldi irodalmi műveknek sorsát, amelyeknek lefordítása egyetemes kulturális érdek és a magyar közönségnek is érdeke.

Már az első francia nyelvű körlevélben, melyben az *Intermédiaire* megalapítását az érdekelt írók és kiadók tudomására hoztuk, hivatkozhattunk arra, hogy a legelső francia kiadók: *Calmann-Lévy, Dentu, Ollendorff, Firmin-Didot, Marpon és Flammarion, Plon* és mások, a legkiválóbb francia írók kiadóinak bátorítása folytán szerveztük meg az intézetet és hogy ők érdekeiknek minden tekintetben való képviselőjével bíztak meg bennünket.

Intézetünk első sikere az volt, hogy *Jókai Mór* egyik regényét elhelyezhettük egy előkelő párisi napilapban és egy nagy kiadónál és hogy *Mikszáth Kálmán* egyik munkájának is szereztünk francia kiadót, hogy továbbá *Mme Adam* közbenjárásával egy párisi irodalmi folyóirat a magyar irodalom kiváló szépirodalmi műveinek, különösen verses munkáknak jeles fordításokban való közlését határozta el.

Azután megkezdődött a nagyon élénk levélváltás a francia írókkal és kiadókkal. Ha az *Intermédiaire* levéltárából megemlítjük a *Jules Claretie*, *Francois Coppée*, *Alphonse Daudet*, *Albert Delpit*, *Octave Feuillet*, *Hector Malot*, *Guy de Maupassant*, *André Theuriet*, *Émile Zola* neveit, körülbelül az egész akkori francia szépirodalom félistenei – a francia szereti irodalmi nagyságait *demi-dieu*-knek nevezni – vonulnak el lelki szemeink előtt.

De ezeken a félisteneken kívül sok érdekes levélváltást folytattunk a másodsorban levőkkel is, azokkal, akik akkor irodalmi pályájuk kezdetén állottak. Ezek: *Émile Bergerat*, *Noel Blache*, *Edouard Delpit*, *Georges Duval*, *Camille Flammarion*, *Théophile Gautier fils*, *M. Gennevraye*, *Henry Gréville*, *Comte d' Hérisson*, *H. Lafontaine*, *A. de Launay*, *René Maizeroy*, *Marc Monnier*, *Georges Ohnet*, *Henry Rabusson*, *Pierre Sales*, *Maurice Sand*, *Léon de Tinseau*, *Jules Verne*. Hány név vergődött azóta ezek közül világhírre!

Különösen érdekes és jellemző az a két összeütközés, mely *Émile Zola*-val, és *Jules Claretie*-vel keletkezett abból az okból, mert épp oly járatosak voltak a földrajztudományban, mint többi honfitársaik. Ebben azután a franciák között teljes egyformaság uralkodik.

Zola Emil ránk bizta egyik regényének elhelyezését Magyarországon: „*la publication en Hongrie*”. Mi rövid idővel rá értesítettük arról, hogy a regényt egy budapesti magyar lap fogja közölni, továbbá egy budapesti német lap, végül egy budapesti kiadó magyar könyvkiadásban. Mindhárom közlés díját elszámoltuk vele, tudomásul is vette, meg is köszönte. Hónapokkal később egész magánkívül levelet irt nekünk és kérdőre vont amiatt, hogy mi megkérdezése nélkül az illető regénynek német kiadását „merészeltük” egy lapnak átadni, holott ő ezt a jogot a bécsi *Presse*-nek engedte át; felszólít bennünket, hogy azonnal tegyük hatálytalanná a mi megállapodásunkat.

Ez persze teljes lehetetlenség volt, mert hiszen mi az ő tudtával és beleegyezésével szabályszerűen hoztuk létre amaz üzletet a budapesti német lappal és nem voltunk okai annak, hogy ő tényleg tájékozatlan volt a tekintetben, hogy neki voltaképpen csak arra kellett volna jogot adnia, hogy mi a munkát magyar nyelven helyezhessük el, ha a német kiadással másnemű kötelezettségei voltak. De *Zola Emil* tájékozatlan volt egyáltalában a tekintetben, hogy Magyarországon minő nyelven irnak és olvasnak, épp oly kevésbé tudta azt, hogy itt magyar nyelven adatnak ki a könyvek, mint ahogy nem tudta, hogy itt német lapok is jelennek meg.

Ehhez hasonló bajt zuditott magára *Jules Claretie* is. Egyik, még pedig magyar tárgy regénye német nyelven való közlésének jogát átruházta egy berlini ujságra. Ugyanakkor felhatalmazott minket arra, hogy ezt a regényét, melynek magyar nyelvű kiadását magunknak biztosítottuk, a *Pester Lloyd*-nak is engedjük át közlésre. Mikor a berlini lap a *Pester Lloyd* hirdetését látta, természetesen felháborodott ezen és goromba levelet irt a *Lloyd*-hoz, el akarván tiltani a *Lloyd*-t a további közléstől. Mi, mint közbenjárók, *Claretie*-hez fordultunk felvilágosításért, aki akkor a normandiai parton, Trouvilleban nyaralt és onnan azt közölte velünk szeretetreméltó naivitással, hogy ő abban a hiszemben volt, hogy a *Pester Lloyd* is magyarul jelenik meg.

*

Az *Intermédiaire* addig működött, amíg egyáltalában módunkban volt a francia könyvek központi üzemét fenntartani.

Idővel annyira fokozódott a francia könyvek kelendősége, hogy egyes budapesti cégek már előnyösnek tartották, közvetlen érintkezésbe lépni a párisi kiadókkal, egy francia nagybizományos pedig, *Le Soudier*, elég jelentékenyen tartotta már a piacot arra, hogy külön gyors-

szolgálatot rendezzen be és egyesítve az összes budapesti cégek párisi csomagjait, gyorsfuvarral juttassa el Budapestre.

Lassan-lassan feleslegessé vált a mi központunk – betöltötte hivatását.

Mint sok egyébnek, a francia könyvforgalomnak is végét vetette a világháború. Vajjon mikor éled fel újra?

A fiatal könyvkereskedők kioktatása

Amellett, hogy teljesen új utakat jelölt és új célokat tűzött ki, édesatyám különös gondot fordított oly jelentéktelennek látszó alapigazságokra is, melyek szerinte fontosak voltak a könyvkereskedés sikerének és a közönség megalégedésének szempontjából. Amily egyszerű és magától értetődő dolognak látszik, hogy a könyvkereskedésekben is épp oly udvariasan és figyelmesen kell a vevőkkel bánni, mint bármely más nyitott boltban, épp oly természetesnek találta a könyvkereskedőseged akkor, de részben még ma is, ennek az ellenkezőjét.

A közönséges halandóval szemben felsőségét akarja fitogtatni, amelyre feljogosítottnak véli magát az által, hogy némi könyvészeti ismeretei vannak; de még a magasabb intelligenciájú tanárral, ügyvéddel, vagy általában intellektuellel szemben is morózus, kedvetlen, barátságtalan. Az irodai munkától elkényszeredetten különösnek tartja, ha valaki egyáltalában könyv iránt érdeklődik, kérdezősködik, vagy pláne azt meg akarja nézni és venni. „*Nincsen*” ez oly stereotip válasz a könyvkereskedésben, mint egyebütt a „*jónapot*”.

Édesatyám ezt a „*nincsen*” szót kitiltotta és száműzte a boltjából, még akkor sem volt szabad ezt a szót kiejteni, ha tényleg nem volt készleten a kívánt könyv, ha egyáltalában meg sem lehetett szerezni. Akkor is azt kellett mondani a kérdezősködőnek, hogy megvolt, elfogyott, de pár nap múlva újra itt lesz, vagy tessék várni, behozatjuk, vagy megrendeljük, elküldjük, előjegyezzük, mindent lehetett ígérni, magyarázni, kilátásba helyezni, csak azt nem volt szabad mondani, hogy „*nincsen*”.

Azután persze nagy gondot fordított arra, hogy az ígéret be is váltassék, a rendelt mű minél előbb el is szállíttassék.

Különben sem győzte segédeinek lelkére kötni azt az alapvető elvet, hogy mindig a rendelő érdekét, kívánságát kell szem előtt tartani, a szerint kell kérdéseket intézni hozzá, figyelmeztetni őt, ahol a legkisebb kétely, vagy félreértés felmerülhetne.

Egyáltalában a könyvkereskedői üzem egyik alapvető föltételének tartotta a *segédszemélyzet kiképzését*; megkívánta segédeitől a tudást, a szakértelmet, a jó modort és szerény fellépést, a szorgalmat, a szolgálatkészséget és a hűséget. Az utóbbit oly magától értetődő attributumnak, a tisztesség oly elemi követelményének tartotta, hogy hallani sem akart arról, hogy valakinek díjazása azért legyen jobb, mint másé, mert hűséges odaadására lehet számítani.

Erre nézve így ír:

„Egyáltalán (de ne neved megint theóriáimon) határozottan ellenzem azt, hogy jutalmat kínáljunk az erénynek. A segédnek, bárminő állást tölt is be, kötelessége, hogy hű és szorgalmas legyen, hogy szeretettel és buzgó igyekezettel éljen az üzletnek, akkor aztán megkapja a kitüntető jutalmat önként, gyakran észrevétlenül és *tudtán kívül*; de az odaadó munkásságot feltételekhez kötni, *meggyőződése szerint* se nem célszerű, se meg nem okolható.”

A fiatalság a könyvesboltban

De nemcsak a segédek akarta ránevelni arra, miként bánjanak a közönséggel, miként szoktassák azt be a könyvkereskedésbe: a közönséget is rá akarta nevelni arra, hogy barátkozzék meg a könyvvvel, hogy az olvasást valódi életszükségletnek tartsa, igazi élvezetnek és szellemi gyönyörűségnek érezze, és a könyvvásárlást az élet egy oly természetes tartozékának tekintse, mint a többi szükségletek beszerzését.

Különösen az ifjúsággal szeretett foglalkozni; az új nemzedékben látta a jobb jövő magját és nem kimélte a fáradságot, hogy minden egyes kezeügyébe eső fiatalemberrel behatóan foglalkozzék, azt kikérdezze tanulmányai, körülményei felől és biztató, bátorító szóval bocsássa utnak.

Bevezette azt a budapesti könyvárusok által „*öngyilkos*”-nak bélyegzett ujitást, hogy jóra való, szorgalmas, szegény fiatalembernek hitelt adjon a cég, hogy megvehessék tankönyveiket és egyéb szükséges könyveket úgy, hogy havonként 2 forintot törlesztenek arra a számlára. Ez volt a részletüzlet primitív kezdete a magyar könyvkereskedelemben.

Annak a 2 forintnak havonkénti *pontos* törlesztésére nagyon ügyelt. Ez a törlesztés volt értékmérője a fiu tisztességének, ebből vonta a legmesszebbmenő következtetést.

Aki zavartalan pontossággal rótta le a havi obulust, az korlátlan hitelt élvezett, amely sohasem állott arányban a törlesztéssel, de atyám abból indult ki, hogy aki tanul, s aki a könyvekben leli örömét, abból lesz is valami, az boldogulni fog és módjában lesz felgyülemlett tartozását azután egyszerre hálásan leróni.

Ebben alig is csalódott. Az ő kis kedvencei lettek is valamik és atyámnak a későbbi évek folyamán is mindig öröme telt benne, ha egy hajdani diákja előmeneteléről értesült. Volt eset rá, hogy államtitkár korában fizette ki számláját az egykori diák.

De azután szigorú is volt a fiatalokkal szemben a könyvkereskedői pulpitus mögött; ha egy fiatalember, sőt néha fiatal leány olyan könyvet keresett, amely nyilván nem illett korához, mely érzéki ingerek, vagy érzéki kíváncsiságok kielégítésére volt alkalmas, azt jóindulatulag, de szigorúan felvilágosította, hogy az a könyv nem neki való és hogy azt itt meg nem kaphatja. Ilyenkor törekedett az illetőt a helyes útra vezetni és oly olvasmányt ajánlott neki, melytől a legjobb hatást remélhette.

Ugyanigy járt el a világfájdalom fiatalabb kora akkori snobjaival, akik Schopenhauer vagy az akkor divatos Hartmann filozófiai könyveit keresték.

„A *pesszimizmus bölcselete* nem nektek való – mondotta, – ti örüljétek az életnek, szedjétek le virágait; ezekkel az írókkal még ráérték később foglalkozni, elég hosszú az élet.”

Sokan köszönettel fogadták az „*öreg Révai*” atyai figyelmeztetéseit, de voltak, akik nehezteltek érte és azontul kerültek a preceptorkodó könyvkereskedő boltját.

Révai Sámuel levelezése és a könyv kultusza

De ezzel ő nem törődött. Ő arról, ami meggyőződése volt, meg akarta győzni embertársait és arra minden alkalmat megragadott. Inkább vidéki klienseivel szemben engedhetett ennek a passziójának, oktató, agitáló, felvilágosító és buzdító apostoli hivatásának, mert azoknak levelet írhatott. Az élőlőzónak nem volt annyira ura, de a levélnek mestere volt.

Nem hiszem, hogy volna rá még egy példa, hogy egy cég a maga vidéki klienseivel oly levelezést folytatott volna, mint a mi könyvkereskedésünknek ebben az időben folytatott levelezése volt. Éveken át minden fontosabb levelet atyám irt, vagy mondott tollba és minden levél tele volt értékes tartalommal. A könyv kultuszának propagandája volt minden egyes levél tárgya és sohasem fogott ki az argumentumokból, hogy ad hominem demonstrálja a maga igazát.

Ha gyakrabban találkozott valamely, nézete szerint hibás felfogással vagy panasszal, menten leült és menten taglalta a kérdést. „*Tájékoztatót*” irt és ezt azontul jó hosszú ideig minden kimenő levélhez mellékelte, tehát mindaddig, amíg gondolta, hogy célt ért, hogy felvilágosította a közönséget, széles rétegek tudomására juttatta mondanivalóját, azután jött egy új „*Tájékoztató hazai könyvvásárló közönségünk szives figyelmébe*”, új tartalommal, új rendeltetéssel.

Egy ilyen tájékoztató útján vitte a közönség elé az ő kedves témáját, a külföldi könyvkereskedelem versengésének kérdését és egészen népszerű, kézzelfogható módon magyarázta meg, hogy miért kell a magyar közönségnek magyar könyvkereskedőnél vásárolnia szükségletét, kimutatta a kérdés nemzetgazdasági, kulturális, nemzetfenntartó szempontjait, és nem tartózkodott attól sem, hogy bizonyos rétegeket kemény szóval ostorozzon, ha azt hitte, hogy úgy ér célt velük szemben.

Megdöböntő számokat sorol fel, midőn kimutatja különösen a Brockhaus és a Meyer Lexikona egy időben nagyban való terjesztése alkalmából, hogy milliókra megy az a pénzösszeg, mely csupán könyvvásárlás címén kivándorol országunkból és amely pénzből alig kerül vissza hazánkba egy pár krajcár.

A magyar közönség jóindulatára és belátására appellál és érzékeny hurokat penget:

„Nyomasztó érzés száll meg, midőn azt a magyar könyvkereskedelemre nézve sajnálatos tényt kell konstatálnunk, hogy hazai közönségünk cserben hagy; sem minket támogatni nem hajlandó, sem készséges szolgálatainkat igénybe nem veszi, míg a külföldi vetélytársak a magyar könyvkereskedőket kinevetik és sajátságos fogalmat alkotnak maguknak azon közönség hazafias érzéséről, mely közönséget ők elég ügyesen tudják kizsákmányolni.”

Igy törekedett Révai Sámuel hozzáférközni a jobbak lelkéhez, így iparkodott őket a maga becsületes ügye részére megnyerni. Nem magának, nem a saját, hanem a könyvek egyetemes érdekének akarta meghódítani őket.

Révai Sámuel apostoli működésének meg is volt az eredménye: a csendes, de intenzív propaganda megtermette gyümölcseit.

Ha végre-valahára megszűnt a magyarság betüiszonya, idegenkedése a nyomtatott betütől, ha végre megbarátkozott a könyvvel, ha azt jó barátjának, hűséges kíséretársának fogadta az élet harcában: ebben Révai Sámuel fáradhatatlan küzdelmeinek, soha meg nem szünő céltudatos, lelkes munkásságának nagy része van.

X. BELSŐ BONYODALMAK

Mikor atyám 1880-ban újra belépett az általa alapított cégbe – azt a programot tűzte elének: a kiadvány gondos kiépítése mellett fejleszteni kell a szortiment-könyvkereskedést és értékesíteni az antikváriumot.

Hogyan vittük keresztül az élénk tűzött feladatot? Beszámoltam arról a lázas munkáról, mely rövid néhány év alatt kiadvállalatunkat a nemzeti irodalom jelentős tényezőjévé emelte és az akkori kiadók között előkelő sorba helyezte; ecseteltem a szortiment felélesztésének és fejlesztésének egy nagy szellem által irányított nagyszerű munkáját – lássuk már most, miként vált be a program harmadik pontja, az antikvárium értékesítése. Miután minden egyes reszortnak megvolt a maga felelős gazdája és Budapestre költözése óta édesatyám mindenre kiterjedő gondnal és minden egyes ág iránt egyforma szeretettel ügyelt az egész vállalatra – *Leó* nagybátyám most már egész figyelmét és egész munkáját az antikváriumnak szentelhette. Elérte végre, amire mindig vágyott – azt az ügykört, mely neki kedvtelés, passzió, kellemes szórakozás volt, – amellet, hogy komoly életfeladat, érvényesülés és életfenntartás is volt rá nézve.

Eleinte bevette magát készletének egy kis részével a váci-utcai helyiség udvari részébe; az volt a feltevés, hogy lipcsei módra fogja itt intézni az ügyeket, t. i. egy teljesen elkészített és folyton à jour tartott cédulakatalógus segítségével a szaklapok desideratái alapján kiírja az ajánlatokat és elintézi a beérkező rendeléseket. Ezen az uton összeköttetésbe léphetett volna az egész világgal – a tudományos antikváriumok centrumaival, Londonnal, Páriszal, Lipsccével, Frankfurtal, Rómával.

De hát ez a cédulakatalógus sohasem készült el! A könyvek ott heverték a különböző raktárakban, de a bibliografiai leltározásuk alig haladt előre. „Az a 12 év óta hiányzó betűrendes cédula-lajstrom elkészül-e valahára?” – kiált fel *Révai Sámuel* egyik levelében 1880-ban. Így voltunk vele azután is, elmúlt egy év, két év és mozdulatlanul ott álltunk egy helyben azzal az antikváriummal, mely a nehezen előteremtett tőkék nagy részét elnyelte és csak nem akarta visszaadni.

Végre maga *Révai Leó* is belátta és kijelentette, hogy ez így nem mehet tovább: az antikvárium ebben az udvari helyiségben teljesen elvesztette kapcsolatát a közönséggel, nyitott bolt kell, csak így lehet forgalomra szert tenni. Különben is nyitott bolt nélkül nem lehet vásárolni és vásárlás nélkül az antikvárium nem tud el lenni.

Nosza, menjünk neki a városnak, keressünk hát újra helyiséget. Találtunk is ilyet, megfelelt, az Egyetem-utcában, a 9 sz. alatt, majdnem szemben azzal a hajdani helyiséggel, ahonnan elindultunk.

De nemcsak helyiséget találtunk, hanem embert is.

Mikor 1884-ben újra Párisba mentem, hogy fölkeressem ottani üzletbarátainkat, hazajövet Frankfurtot is érintettem, hogy a híres *Baer-féle antikváriumot* is megnézzem. Ott legnagyobb meglepetésemre egy fiatal magyart találtam, *Ranschburg Viktort*, akit tudásszomja vitt ki és aki ebben a mintaszerű tudományos antikváriumban alapos műveltségen nyugvó jeles képzettségét mindenképpen csak kifejleszthette.

Észrevettem, hogy e fiatal embert honvágy emészti, hogy még huzamosabb időt nem szeretne ott tölteni, bár főnöke teljes bizalmának örvendett és szép pozíciót töltött be. Azt a javaslatot

tettem tehát neki, hogy ha tényleg elhatározza magát a hazajövetelre, jöjjön hozzánk, a mi antikváriumunkba, amely módot fog neki nyújtani az érvényesülésre. *Ranschburg* örömmel fogadta ajánlatomat és még az év folyamán történt belépése tényleg öröndetes lendületet adott végre, tizenöt év múltán, vállalatunk eme igazi „fájdalomgyermekének”.

E részben tehát végre talán bekövetkezett volna némi megnyugvás – de más bajok jelentkeztek.

Nagybátyám ebben az időtájban megházasodott. Édesatyám volt az, aki a megátalkodott agglégényt erre rábeszélte. A családi élettől jótékony hatást remélt kedélyére és hangulatára, mely egyre morózusabb, sivárabb, egykedvűbb lett.

Ugyanakkor engemet beiktattak a cégtagok sorába. Atyám kívánta ezt így, hogy nagybátyám családalapításával kapcsolatosan törvényes formák szerint is megvalósíttassék az az ígéret, melyet nagybátyám évek előtt jövőm tekintetében tett.

Házassága után bizonyos változás volt észlelhető nagybátyámon, azon magatartás tekintetében, melyet a vállalat ügyeinek szokásos közös megbeszélései során tanúsított. Mig azelőtt jóformán néma résztvevője volt ezeknek a tanácskozásoknak, alig nyilvánított véleményt, legeslegritkábban ellenvéleményt; mig azelőtt helybenhagyott és helyeselt mindent, amit előterjesztettünk – mostanában kritizálni kezdte az előterjesztéseket, néha éles gunnyal, néha kétkedéssel és székspszissel fogadta őket.

Ezt a változást nem birtuk magunknak megmagyarázni. Aki azelőtt teljes közönnyel, apathiával nézte a dolgokat, mintha nem is őt illelnék, az most egyszerre harcoss ellenzője lett jóformán minden felvetődő eszmének, ötletnek, intézkedésnek.

Mi okozhatta e változást? – Azt lehetett hinni, hogy most, a családalapítás után, több komolysággal, fokozott felelősségérzettel veszi a dolgokat, inkább behatol azok lényegébe és innen a kriticismus szelleme. De ezzel szemben állott az, hogy több, nekünk jónak tetsző, eddigi tevékenységünkől szinte önként folyó ügyet egyenesen megakadályozni törekedett – egyik-másik esetben oly meggyőző erővel, hogy célt is ért.

Akkor sehogysem tudtunk e tünet nyitjára jutni. Évek múltán azt a magyarázatot véltem helytállónak, hogy nagybátyám házassága alkalmával felesége hozományát fektette be az üzletbe és most már azt féltette – vagy ő, vagy mások. Szuggesztív természet volt; soha sem lehetett tudni nála, kinek a befolyása alatt áll.

De akármilyen volt megváltozott viselkedésének az oka, tény az, hogy édesatyámra ez rendkívül idegenszerűen, bántóan hatott. A régi harmónia megszűnt – szinte világos volt, hogy nagybátyám feszélyezve érzi magát abban a társasviszonyban, mely eddig rá nézve mindent jelentett – függetlenséget, állást, megélhetést, jövőt. Szinte úgy tetszett, mintha kikiváncoznék belőle és csak alkalmas ürügyet keresne ennek a kívánságnak kifejezésére.

Ha valakiben ilyen szándék van, az okot, az ürügyet hamar megtalálja hozzá.

Ebben az időben kezdtük tárgyalni annak a nagy vállalkozásnak előkészítő és alapvonásait, amely cégünk életében azután fordulópontot is alkotott.

Rudolf trónörökös nagy irodalmi eszméjének miként való megvalósításáról voltak, a dolog akkori stádiumában természetesen egészen bizalmas előzetes tanácskozásaink, melyek bizonyossággá tették azt, hogy ennek a nagy műnek a közrebocsátását cégünkre fogják bízni.

Magáról erről a műről a következő fejezetben óhajtok szólni – itt csak azt akarom megemlíteni, hogy amikor odáig jutottunk, hogy az előkészületeket már jóformán meg kellett egész csendben kezdenünk, az első dolog volt alkalmas helyiség után nézni, ahol az adminisztrációt

elhelyezhetjük. A szerencsés véletlen úgy hozta magával, hogy abban a házban, amelyben üzleti helyiségünk volt, az éppen felettünk levő emeleti helyiség kiürült és mi ezt lefoglalhattuk magunknak. Ezt meg is akartuk tenni és egy belső lépcsővel összekötni a két helyiséget. Erre különösen édesatyám helyezett nagy súlyt, mert állandó kontaktusban akart lenni a fent dolgozó személyzettel, elsősorban velem.

Nagybátyám skrupulizált a helyiség dolgában, költségzaporulatot, miegymást emlegetett, de különösen kifogásolta a tervezett belső falépcső megrendelésének tervét, még pedig oly módon és oly modorban, amely sehogysem illett ahhoz a szerephez, amelyet a közös vállalat keretén belül betöltött. Végre édesatyámból is kitört a hónapok óta élesztett elkeseredés, egyik szó adta a másikat, kemény összetűzés keletkezett a testvérek közt és nagybátyám végre kijelentette, hogy ő nem akar többé a cég vállalkozásaiban részt venni, ki akar lépni a cégből.

Aki szíves volt idáig figyelemmel kísérni feljegyzéseimet, az meg fogja érteni, minő érzéseket válthatott ki ez a bejelentés édesatyámból. Egy világ omlott össze benne. De férfias megadással nekilátott a helyzetből folyó teendőknél. Minél előbb rendet, végleges rendet akart teremteni, kerüljön bármibe, történjék bármi.

Meg volt sértve benne mélyen és helyrehozhatatlanul az atyai mentor, a szerető testvér, az önfeláldozó társ, az igazságos ember.

Mégis azt lehetett várni, hogy az elválás nagyobb izgalmak nélkül fog végbemenni. De nem úgy történt. A tanácskozássra, amelyen az elválás pontozatait meg kellett beszélni, nagybátyám ügyvéddel jelent meg. Ez legtisztább érzelmeiben sértette atyámat. Ezt öccsének soha sem birta elfelejteni. Ez választotta őt el örökre tőle.

Az elválás végbe is ment 1885 július havában, még pedig úgy, hogy nagybátyám teljesen ranzsirozzottan és gondtalanul vonulhatott vissza, minden teher, gond, felelősség rajtuk maradt. Nagybátyám átvette az antikváriumot, ami azonfölül mint őt illető vagyonrész neki járt, valamint felesége hozományát kikapta. Mi átvettük a kiadóvállalatot és a szortiment-könyvkereskedést és az összes, eléggé tekintélyes terheket.

Hogy így elválhassunk és nagybátyám követeléseit teljesen kielégíthessük, édesatyám egy másik testvérének, *Révai Ignác*-nak segítségét kellett igénybe venni, ki azt testvéri szeretettel felajánlotta.

Atyám annyira igazságosan óhajtott ezt az ügyet is elintézni, hogy helyesnek találta felajánlani még azt is, hogy nagybátyám kiválása után is részesedjék annak a műnek az esetleges jövedelmében, melynek óriási méretei és speratív jövedelmei akkor mint egy fata morgana lebegtek előttünk. Azért, hogy tagja volt a cégnek ezekben az utolsó hetekben, midőn az előkészítő lépések történtek, akarta őt éveken át oly jövedelmekben részesíteni, melyekhez ő soha semmivel hozzá nem járult.

A végleges lebonyolítás során igen kellemetlen izgalmak voltak napirenden; apró ügyekből eredő torzsalkodások, kicsinyes elszámolási differenciák elmérgesítették a viszonyt, mely akkor meg is szakadt teljesen és véglegesen a két testvér között. Soha az életben többé nem találkoztak.

Édesatyámnak végtelen fájdalmat okozott ez a válás és mindaz, amit ennek során tapasztalt. Én a válást követő hónapot szabadságon töltöttem és akkor hozzám intézett leveleiben kiönti keserűségét:

„Nem is tudom, mikor és mit irtam hozzád; nem csoda, annyi izgalmam és bosszuságom volt. Nem ez a cél lebegett előttem, nem ez volt az út, amelyen életem javarészeiben haladni iparkodtam. Szenvedélyes, indulatos lettem a számtalan csalódás folytán és

eltértem, el kellett térnem attól a jóindulatu és előzékeny gondolkodástól, mely azelőtt bárkivel szemben irányította eljárásomat és érintkezésemet.

Annyi áldozat, annyi jóakarat más eredményt szülhetett volna; fáj a csalódás, fáj, végtelenül fáj a háládatlanság, mely határt nem ismer, mely csak egy mentséggel bír: „Buda-pesti tempó.”

„Elkeseredésemben Eperjesre úgy irtam, ahogy, legalább írásban, nem szoktam nyilatkozni; nincs mit csodálkozni rajta, kifogytam a türelemből, kimerültem az engedékenysé-
ségben.”

„Szóval az örömök hullámai árasztják el keblemet és én olyan jól érzem magamat, mint pár évvel ezelőttig soha. Jó testvérem fűszerezte életemet, megtanultam becsülni azt a hűséges sáfárkodást, melyet másfél évtizeden át gyakorolt vagyonommal és becsületemmel. Tudom már most, mennyi köszönet és áldás van abban, mikor egy ember testvérének állást, tekintélyt, önállóságot és könnyű, gond nélküli életet biztosít, mikor saját gyermekei jövőjét az ilyen hű sáfárra bizza.

Egy időnyre éppen elég tapasztalás!

Nem csoda hát, ha ritkán irok és nem oly hangon, mint valaha. Husz év alatt kiadtam kedélyemnek, rokonai hű keblemnek a javát, hogy azt formáljam emberré, kibe reményt helyeztem saját és gyermekeim jövőjére nézve. Felvettem busásan az árát. Quittek vagyunk.”

Ezt a fájdalmas csapást édesatyám élete utolsó percéig nem bírta kiheverni.

*

Révai Leó kilépése után az antikváriumot, amelyet gazdag és értékes készletekkel felszerelve vett át, úgy ahogy elvezetgette a maga módja szerint. Sokat vásárolt, amikor csak lehetett – keveset adott el akkor is, amikor lehetett volna.

Az értékes erő, akit örökségül hagyunk rá az elváláskor, *Ranschburg Viktor* néhány év múlva elhagyta őt, akkor, amikor *Emich Gusztáv*-ot meghívták az *Athenaeum*-hoz igazgatónak és ő *Ranschburg*-ot felszólította, hogy legyen a munkatársa.

A feladat nagysága csábító volt. *Ranschburg* az *Athenaeum* kötelékében szép pályát futott meg, évek óta egyik igazgatója a naggyá nőtt vállalatnak.

Révai Leó magára maradt. Most talán beláthatta, mily végzetes hibát követett el – bizonyára nem saját kezdeményezéséből, hanem talán inkább a dolgokban és viszonyokban teljesen tájékozatlan emberek befolyása alatt.

A mi vállalatunk évről-évre nőtt, fejlődött, virágzásra jutott – az övé stagnált, küzdött, elcsenevészedett.

Hogy is írta atyám 1879-ben?

„Pest! Pest! Mennyi ámitás, mennyi veszendőbe ment remény, mennyi baj, mennyi gond! Hol és miképp kezdettem volna a gyógykezelést?

Ahol erélytelen, lankadó kéz viszi a gyeplőt – ott rosszul fejlődnek a dolgok.”

XI. A TRÓNÖRÖKÖS KÖNYVE

A „*Regényvilág*” két értékes örökséget hagyott ránk: egy erkölcsi jellegű és egy materiálist. Az egyik a *Jókai* barátsága volt, a másik az a köztudat, hogy nekünk megvan az a szervünk, az az organizációnk, amely alkalmas arra, hogy egy nagyobb szerű irodalmi vállalatot terjeszt-hessünk. A szakkörök is megbecsülték azt a kolportázs-szervezetünket, melyet éveken át folytatott szorgos munkával magunknak megalkottunk, a közönség is a maga módja szerint értékelte.

Olyan volt akkor a helyzet, hogy ha valakit az elé a feladat elé állítottak volna, hogy egy nagy irodalmi mű elterjesztéséről gondoskodjék – mulhatatlanul rá lett volna utalva a mi apparátusunk igénybevételére. Mert csak ez nyújthatott némi biztosítékot a sikerre és csak a mi cégünk már akkor elismert reputációja nyújthatta az ilyen feladat megoldására okvetlen szükséges biztosítékokat minden irányban.

Teljesen bizonyos azonban, hogy ha csak ezekkel az objektív kellékekkel rendelkezünk, sohasem juthattunk volna abba a helyzetbe, hogy a trónörökös könyvének közrebocsátását ránk bizzák. Ősi magyar szokás és hagyomány szerint rábízták volna azt a legkevésebb alkalmas tényezőre, mulhatatlanul sikerült volna megtalálni azt, aki az egész világon a legeslegkevésebb jöhet számba és arra rábízták volna a nehéz feladatot.

Hát nem is ennek a mi alkalmas voltunknak, a mi rátermettségünknek tulajdonítható az, ami történt – hanem igenis ennél sokkal fontosabb faktornak, a *Jókai Mór* értékes és kitüntető barátságának.

Ugy történt az eset, hogy *Jókai Mór*, akinek mi lettünk 1880 óta állandó kiadói, e révén velünk a legélénkebb összeköttetésben volt. Minden irodalmi dolgát, minden fontosabb magánügyét bizalmasan megbeszélte velünk és így alkalma volt velünk igazán behatóan megismerkedni és módjában volt nemcsak gondolkodásunkat, felfogásunkat megismerni, hanem betekintést szerezhett üzleti dolgainkba, tervezgetéseinkbe, manipulációinkba is és abba a szellembe, mely ránk nézve e téren irányadó volt.

Igy azután csak természetes, hogy midőn ő tudomást szerzett arról a tervről, mely *Rudolf trónörökös* agyában megfogamzott, mi voltunk az elsők, talán az egyedüliek, akiknek erről a még teljesen embrionális dologról említést tett. Velünk beszélte meg, hogy milyen álláspontot foglaljon el a maga személyére nézve, melyek legyenek azok a szempontok, amelyeket mint magyar írónak és magyar politikusnak érvényesítenie kell, mi legyen a biztosítéka annak, hogy a mi közjogi helyzetünk teljes mértékben kidomboríttassék ennél a tervnél, amelynek akkor még csak ködös körvonalai kóvályogtak a levegőben.

Mi már 1884 tavaszán folytattuk ezeket a megbeszéléseket, több mint másfél évvel a mű megindítása előtt. A tanácskozások a legnagyobb titokban folytak – egy szót sem volt szabad azokból bárkinek is idő előtt elárulni, így kívánta azt a legfőbb intézője a dolognak, de így kívánta ezt a magyar álláspont érdeke is és így kívánta a mi érdekünk is.

Jókai ebben az időben gyakran járt Bécsbe, hogy maga is tájékozódjék arról, mi voltaképpen a célja *Rudolf* trónörökösnek és hogy a maga részéről is tájékoztassa azokat az ottani tényezőket, akik a terv kivitele tekintetében számbajöhetnek. De midőn az előzetes megbeszélések után végre őt szólították fel arra, hogy tegyen részletes előterjesztést az egész

munka szerkezete és a kiadás miként való létesítése tárgyában, különösen ez utóbbira vonatkozólag a mi előterjesztésünket kérte be.

Mi ezt elkészítettük, átadtuk neki, elvitte Bécsbe, ott előterjesztette és ez alapon 1884 május 29-én a legilletékesebb tényező, maga a trónörökös olyképp döntött, hogy a kiadandó műnek mi legyünk a magyar kiadói.

Erre a nevezetes alkalomra magam is felmentem Bécsbe, hogy Jókainak szükség esetén rendelkezésére álljak bárminemű felvilágosítással.

Jókai Bécsben mindig a „Hotel Wandl”-ban, ebben az egyszerű, régies kis bécsi szállodában szállt meg; ott töltöttem vele az időt, amíg elment a Burgba, ott vártam meg, mikor visszajött arról az intim megbeszélésről, amelyen kivüle és a trónörökösön kívül csak a munka kiszemelt osztrák szerkesztője, *Weilen József*, a trónörökös bizalmasa vett részt. *Jókai* ekkor fejtette ki programját, felfogását, szempontjait a tervezett munkáról és teljes sikert aratott. Mindenben az ő felfogása győzött. Pedig voltak igen kényes kontroverz pontok, amelyekről egész sor memorandum feküdt a trónörökös előtt. A hagyományos osztrák felfogás sehogysen birt a teljes paritás gondolatával megbarátkozni. A címtől a tartalomig, a technikai kiállítástól a kiadás eszközléséig valahogy mindenbe bele akarták venni az osztrák elsőséget. Nem sikerült.

Mikor Jókai visszajött a „Hotel Wandl”-ba, megölelt, megcsókolt és boldog meglelégedéssel mondotta el nekem, hogy nagy nap ez a magyar nemzet életében: a leendő magyar király oly álláspontot fogadott el, aminőn még nem állt egyetlen elődje sem, a mű, mely mihamarább meg fog indulni, dicsőségére fog válni a fejedelemnek – de a nemzetnek is. Ő teljes lelkesedéssel fogja magát a rábizott feladatnak szentelni és hiszi, hogy célt fog érni.

Attól a naptól kezdve még sokszor kellett Jókainak Bécsbe mennie, hogy a különböző bizottságok ülésein részt vegyen, még sok kemény diót kellett feltörnie, sok bonyolódott kérdést megoldania, de mindvégig hűségesen kitartott ennek az első döntő napnak az álláspontján és ha bármi differencia merült fel, mely már-már konfliktusra vezetett – mindig maga mögött tudta a trónörököst, aki épp oly szívésen ragaszkodott első megbeszélésükhöz, mint Jókai.

Mi eredetileg úgy terveztük, hogy a munka magyar kiadását mi magunk bocsátjuk közre, a német nyelvű kiadást pedig adja ki egy bécsi kiadó; a nyomdai költséget viseli mindegyik kiadó külön-külön, ellenben a mindkét kiadást terhelő költségeket – így különösen az illusztrativ költségeket és a tiszteletdíjakat – a kvóta arányában (70:30) vagy esetleg a példányszám arányában osztjuk meg.

Mi annyira biztunk a munka jelentőségében és abban, hogy közönségünk azt fel bírja fogni és sikert biztosít majd neki, hogy meg mertük tenni ezt az ajánlatot.

Legnagyobb csodálkozásunkra azonban az erre felszólított bécsi kiadó ezt a kockázatot nem merte vállalni; ő amellettt érvelt, hogy ezt a munkát, mely az uralkodó-családot exponálja, csak oly munificenciával szabad közrebocsátani, aminőre magánkiadó nem vállalkozhatik. Ezért azt javasolja, hogy a munka kiadója legyen a bécsi államnyomda, mely különben is ki volt szemelve a nyomtatási munkára és a közrebocsátással megbízandó könyvkiadó csak a terjesztés és árusítás, a kiadói adminisztráció és expedíció munkáját végezze, úgy, hogy bizományba kapja a füzeteket és elszámol velük ily alapon. Érdekes, hogy a bécsi kiadó, akinek német nyelvű kiadására az óriás német nyelvterület állott rendelkezésére, kevesebb bizalommal viseltetett a munka vonzóereje iránt, mint mi, akik a szűk magyar nyelvterületre voltunk korlátozva.

A bécsi kiadó állásfoglalása már most arra készítette az illetékes bizottságot, hogy érintkezésbe lépjen úgy a bécsi, mint a budapesti államnyomdával. Ránk nézve ez új helyzetet teremtett, új

tényezővel állottunk szemben, egy állami bürokrata intézménnyel, amely szigorúan előírt minták szerint jár el. Az államnyomda akkori vezetősége felelőssége tudatában kijelentette, hogy természetesen a legnagyobb készséggel vállalja a munka kiadását, annak tipográfiai elsőrangúságát minden tekintetben biztosítja, azonban egyrészt fedezve kell lennie az esetleges deficittel szemben, másrészt a terjesztés dolgát pályázat útján ruháztatja csak át a legkedvezőbb ajánlattevőre.

Mindezekről a tanácskozásokról és fordulatokról természetesen állandóan értesült *Rudolf* trónörökös. Ezt az igen kényes kérdést is elibe kellett terjeszteni és ebben azután ő maga dönteni nem is tudott, mert hiszen az esetleges deficit fedezésének kérdése nagy anyagi következményekkel járhatott, ezért ezt a kérdést a maga részéről királyi atyja elé terjesztette. *Ferenc József* azonnal kijelentette, hogy az esetleges hiány fedezését magára vállalja. Ezt *Rudolf* trónörökös azonnal levélben közölte *Jókai Mór*-ral, aki rögtön egybehívatta a már közben megalakított pénzügyi bizottságot, melynek tudomására hozta a király elhatározását, amiben az államnyomda kikötéseinek egyike, a nehezebbike, kielégítő megoldást nyert. Ami már most a másik kikötést illeti, arra nézve kijelentette, hogy az államnyomda megteheti azt, hogy pályázat útján ruházza a kiadandó mű terjesztését valamely könyvkereskedői bizományos cégre, ez esetben azonban ő, *Jókai Mór*, visszalép a szerkesztéstől és a vállalat vezetésétől, ő ezt az ügyet nem tartja sablonos pályázat útján elintézhetőnek. Akire a trónörökös könyvének elterjesztését, ennek a munkának a közönséggel szemben való képviselését és érdekeinek gondozását ráruházzák, annak nemcsak anyagi, hanem erkölcsi biztosítékokkal is kell rendelkeznie és képességgel kell bírnia arra, hogy a hozzáfűzött reményeket megvalósítsa. Ez nem szállítási üzlet, amelynél keressük az olcsó ajánlattevőt, ez nem munkateljesítmény, amelynél anyagi garanciákkal bátyázzuk körül a kikötések teljesítését, ez a trónörökös könyve közrebocsátásának legfontosabb életkérdése, ezen fordul meg annak sikere; mi sem a trónörökös, sem magunkat a bukásnak ki nem tehetjük egy régi copf és oly elv kedvéért, amelynek helyességéhez különben is szó fér. Egyébként is a maga személyében annyira angazsálva van a *Révai Testvérek* céggel szemben, amely az összes előmunkálatokat eddigelé vele együtt végezte, hogy semmi tekintetben nem állhatna az ügynek tovább rendelkezésére, ha ennek a cégnek a közreműködése kikapcsolatnánk. A felhozott érvek természetesen eldöntötték a kérdést, nem is annyira az érvek, mint *Jókai* egyéniségének varázsa. El sem képzelhették azok az urak, hogy *Jókai* nélkül létre lehetne ezt hozni; hogy a magyar nemzeti szempontot a trónörökös e vállalkozásában más is megtestesíthetné, mint *Jókai Mór*.

Ez előzmények után jött létre 1885 július 8-án szerződésünk a magyar királyi államnyomdával, mely ránk ruházta a kiadandó mű főbizományát. Aki nem élte át mindazt, amit az eddigiekben bizonyára csak halvány színekben sikerült ecsetelnem, aki nem érezte át azoknak a küzdelmeknek súlyát és terhét, amelyeket meg kellett vívnunk; a közönség tájékoztatatlanságával, tudatlanságával, közönyével és nemtörődömségével, aki nem vivta meg oly igazán és keservesen a maga struggle for life-ját, aki nem táplált hiábavalóan annyi reményt és akit nem ért annyi csalódás: az nem igen tudja mérlegelni ennek az eseménynek a horderejét. Ránk nézve, képzeletünkben és meggyőződésünk szerint, ennek a szerződésnek megkötése vállalkozásunk eddigi életében a legfontosabb esemény, valóságos fordulópont volt. Semmiféle eddigi balsiker nem bírta megingatni azt a hitünket, hogy ennek a vállalkozásnak feltétlenül sikerülnie kell. Ami csak biztosíthatja egy irodalmi munka sikerét, az itt meg volt adva. Minden tényező harmonikus együttműködése megvolt. A legnagyobb elterjedésre lehetett építeni, a legnagyobb érdeklődést lehetett számításba venni.

Ezuttal nem is csalódtunk. A siker bekövetkezett.

*

Megindult az előkészítés lázas munkája. *Jókai* maga mellé vette *Nagy Miklóst*, a gyakorlott, fűrgelábu, szorgalmas szerkesztőt. Megindult a szerkesztőség, a különböző bizottságok összeállításának dolga, az írók összeválogatása, a művészek kiszemelése és minden egyéb, ami ily nagy mű előkészítésével jár. Hiszen a legnagyobb munkáról volt szó, amelyet eddig magyar nyelven közrebocsátottak. És amellet állandóan összeköttetésben kellett maradniok az összekötő szerveknek a bécsi szerkesztőséggel, a bécsi bizottságokkal, a bécsi nyomdával, a szükséges harmónia fenntartása miatt, és ügyelniök kellett arra, nehogy valami helyrehozhatatlan hiba történjék.

A közélet legelső tényezőinek közreműködésével alakult meg a legfelsőbb igazgatótanács, a szerkesztő-bizottság, a pénzügyi bizottság és a művészi bizottság.

Emellet meg kellett oldani a legnagyobb problémát, azt, hogy hazánk sajátságos népalkatánál fogva ebben a munkában a nemzeti szempont megóvása mellett az összes népfajok tárgyilagos ismertetésének dolga feltétlenül biztosittassék, és mindazok a szempontok érvényesüljenek, amelyek az egységes Magyarország létjogát megállapítják. Ezt a nagy nehézséget akként oldották meg, hogy a szerkesztő-bizottságba a horvátok, szlavyonok, szerbek, románok, erdélyi szászok, tótok, rutének, szepesi németek, Bács- és Temes-vidéki németek, bolgárok, zsidók, örmények, cigányok népismei részére külön-külön referensek hivattak meg az illető népelemek kiválóságai közül, azoknak hozzájárulásával, azoknak kijelölése mellett.

Ennyi előkészület után végre 1885 október 20-án bocsáthattuk közre első közleményünket a könyvkereskedelemhez intézve és november 15-én a hivatalos prospektust a nagy közönség részére.

1884 március 27-én levélben értesitettem *Jókai Mór*-t arról, hogy épp most olvastam el „a nagy vállalat tüzetes programját” és 1885 november 15-én volt csak lehetséges ezt a tüzetes programot közzétenni. Mennyi változás esett rajta e hosszú idő alatt! Mennyire nem volt még tüzetes az első fogalmazvány! Ez volt a legnehezebb munka, a program megállapítása, a nagy nehézségek leküzdése, a megmozdulás, az indítás.

Az egyébként igen rövidre fogott tájékoztató prospektus bejelenti, hogy *Rudolf* trónörökös főherceg kezdeményezésével és közreműködésével 1885 december 1-én megindul „Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből” című mű, amelynek célja a monarchia határain belül lakó minden népfaj történeti kifejlődését, nyelvét, kulturája fejlődését a művészetben és tudományban, munkáját kereskedelemben és iparban, sajátságait népjellemenben és szokásokban, teljes hűséggel előadni és a népies modorban megírottakat művészi kivitelű rajzokban megeleveníteni.

A munka akkor 15 kötetre volt tervezve, amely két heti időközben megjelenő két ives füzetekben tíz év alatt kerülne teljesen a közönség elé. Ezt *Jókai* akkor oly hosszú időnek tartotta, hogy megnyugtatóul mindjárt hozzá is tette egyik közleményében:

„A szerkesztőségi apparátus azonban úgy van berendezve, hogy bármelyikünk működésének időközbeni megszűnése legkisebb fennakadást sem fog okozni.”

Jókai a terjesztés dolgába nem avatkozott bele. Teljes bizalommal volt hozzánk és azt egészen ránk bízta. Meg volt győződve arról, hogy mindent el fogunk követni a terjesztés sikere érdekében. De magának tartotta fenn, különösen az első időben, a sajtónak közleményekkel való ellátását. Igen nagy súlyt fektetett erre és a prospektus megjelenése idején állandóan azok felett a módok felett töprengett, amelyek a sajtó érdeklődésének megnyerésére alkalmasnak látszanak. Ezidőbeli hozzánk írott levelei, névjegyei és cédulái mind e körül forognak. Hol úgy intézkedik, hogy küldjük szét a prospektust, hol visszaszívja még aznap délután e rendelkezését, mert előbb más közlést akar a lapokba tenni. Végül abban állapodik meg, hogy maga

szerkeszt egy ismertetést a sajtó és a munkatársak részére, amelyben őket teljesen tájékoztatja a munka felől. Ezt meg is írta és saját neve aláírásával küldette szét általunk. Ez volt az ő külön programja, amelyben azokról a dolgokról is jelentést tett íróársainak és a sajtónak, amelyeket a nagy közönség előtt a programban nem volt szükséges feltárni. Ebben a közleményben nyilatkozik a kvótáról, amely minket ebben a vállalatban megillet s amely a teljes paritás elvén alapszik. Részletesen elmondja az első kötetek tartalmát, felsorolja az első cikkek fejezeteit, mintegy utasítást akarva adni a munkatársaknak, mire legyenek figyelemmel cikkeik megírásánál, hogy „tárgyaikat kellő rövidezséggel közöljék, anélkül, hogy az eladás érdekességét csorbítanák, a kutatás alaposságát mellőznék.”

Közli továbbá, hogy minta gyanánt megírt egy próbacikket Debrecenről, amelyet kész minden munkatársnak, aki kívánja, megküldeni. Közli ebben az ismertetésben a kiadás körülményeit és azt is, hogy a trónörökös az őt megillető tulajdonjogot a két államnyomdára ruházta át és hogy ha veszteség volna a vállalatban, azt az uralkodó saját magánpénztárából fogja fedezni. Erre azonban – jegyzi meg, – aligha kerül sor. Közli továbbá, hogy „e mű számára egy önálló xylographiai intézetet állítottak fel Budapesten *Morelli* tanár vezetése alatt, melyben legkitünőbb fametsző művészeink működnek becsületünkre való szép sikerrel”.

Erről a szép sikerről beszél más vonatkozásban is. Azt mondja:

„Ugyanezt fel kell jegyezmem szellemi munkatársaimról is. Ez nehéz munka. De még eddigelé mindazok az íróársaim, akik közreműködnek, a legnagyobb előzékenységet tanusították. Annak nevezhető, amidőn egy író a kidolgozott művet a másik által át- idomíttatni, beolvasztatni, alkalmaztatni, vagy éppen, ha nem volt a célnak megfelelő, egészen mellőztetni engedi. Saját cikkeim is alá vannak vetve e procedurának, egész kiszédett ívek, összevissza korrektúrázva, s utoljára keresztülhúzva hevernek fiókomban saját feladványaimból. Annak ezután is így kell menni. Szakbizottságaink éppen azért vannak, hogy előlegesen szigorú kritikát gyakoroljanak, s minden barátságot és deferenciát mellőzzenek; ami első kézből nem a célnak megfelelően ütött ki, azt át- vagy újradowolgoztassák.

Ha mindamellett is lesznek a munkának hibái és hiányai, azoknak feljegyzéseért a szerkesztők csak háladatosak lesznek a kritika iránt.

Közüvéleményünk orgánumairól feltesszük, hogy a mű megítélésénél figyelembe veendik a nehézségeket, amelyeken annak magát keresztül kell küzdenie s mindenek előtt azon szempontot nem fogják elveszteni, mely szerint a munkában a monarchia egykor leendő uralkodója ismerteti meg országainak sokféle népeit egymással és a világgal; maga is személyesen áttanulmányozva azoknak helyzetét, sajátságait, s az alatt is, míg a trónörökös címét viseli, magát a szellem harcosainak élére állítja, s büszkeségét találja abban, hogy vezére lehet annak a tábornak, mely a hatodik nagy hatalom seregéhez tartozik.

Üdv az olvasónak.

Jókai Mór.”

*

Most a mi munkánk következett. Mi is hetek és hónapok óta elkészültünk a magunk feladataira. Teljes készenlétben vártuk az időpontot, amidőn sikra léphetünk. Legelső közlésünk a könyvkereskedelemnek szólt, amelyet felszólítottunk, hogy e munka kulturális nagy fontosságát tekintve, mindent kövessen el annak sikere érdekében. A könyvkereskedelmet azonban itt egy egészen különlegesen nehéz feladat elé állítottuk. Ennek a munkának, mint tudva van, Bécsben német kiadása is jelent meg. Művelt közönségünk jórésze német könyveket vesz és

olvas. A körülményeknél fogva mi természetesen nem állhattunk ellenséges álláspontra a német kiadással szemben, hiszen az részben a mi közreműködésünkkel készült. Mégis az elé a feladat elé kellett állítanunk az egész magyar könyvkereskedelmet, hogy ezuttal lehetőleg teljesen mellőzze a német kiadás propagálását és kizárólag a magyar kiadás terjesztésére fordítsa minden figyelmét, sőt ezt becsületbeli kötelességévé tettük a magyar könyvkereskedelemnek és kellően indokoltuk is. Megmagyaráztuk, hogy amíg a német kiadás elterjedhet széles e világon, addig a magyar kiadás hazánk határain kívül nem találhat közönségre.

„Itt a hazában kell tehát nekünk, magyar könyvárusoknak vállvetett munkássággal megtenni mindent, amivel e művel szemben a magas kezdeményező állásának, a közreműködő jeles hazafiaknak, kulturális misszióknak és karunk hivatásának tartozunk”.

Kifejeztük azt a reményünket, hogy ezuttal nem fogunk csatlakozni a magyar könyvkereskedelem hivatott voltában és hazafiasságában.

Nem is csalódtunk. El kell ismernünk, hogy a magyar könyvkereskedelem ezuttal megtette kötelességét. Mi azonban a magunkra vállalt nagy felelősségnél fogva nem érhattük be ezzel, annál kevésbé, mert hiszen a könyvkereskedelem még nem volt eléggé kifejlett állapotban. Igen sok helyütt egyáltalában könyvkereskedés még nem is volt és így a terjesztésnek minden egyéb eszközét is sorompóba kellett állítanunk. Felfrissített és kiegészített kolportázs-apparátusunk nagyszabású működést fejtett ki a megrendelők megszerzése végett. A megrendelések kézbesítését természetesen a könyvkereskedelemre bíztuk. De ezenfelül igen nagyszabású közvetlen propagandát kellett kifejtenünk, ha azt akartuk, hogy az egész országban mindenki értesüljön e munka kiadásáról és mindenkinek mód nyujtassék annak megrendelésére. Nincs a társadalomnak az az osztálya, amelyet körleveleinkkel és prospektusainkkal fel nem kerestünk volna. Ami cím az akkori viszonyok között, amikor még nem voltak címirodák, hozzáférhető volt, azt hónapokon át tartó szorgos munkával összeszedtük és feldolgoztuk. Egész tömegét az előre elkészített nyomtatványoknak küldtük szét rövid idő alatt és így sikerült néhány nap alatt szinte az egész ország értelmiségében azt a hangulatot kelteni, amely a munka sikerét biztosíthatta. Ahova kolportőrjeink eljutottak, ott már el volt készítve a talaj, ott már megvolt a kellő hangulat, már ki volt alakulva a megrendelési szándék.

Ez a mi propaganda-akciónk volt az első ilyenmű nagystilű akció egy irodalmi mű elterjesztése érdekében Magyarországon. De ez volt az első nagy siker is.

Amikor mi lehetségesnek tartottuk, hogy saját kockázatunkra indíthatjuk meg: az egész vállalatot, akkor 10.000 példány elhelyezésére véltünk bizton számíthatni. Maguk az intéző körök csak 6000 példányt vettek számításba; a bécsiek 80.000 példányban preliminálták az elérendő példányszámot. És mi történt? Mi 16.000 példánnyal indultunk meg, a bécsiek 38.000-rel.

Ez a nagy és eddig páratlan siker magyar irodalmi mű terjesztésében kívánatossá tette, hogy ezuttal tájékoztatást lehessen szerezni arról, mely vidékeken és minő arányban terjedt el a mű, valamint arról, hogy a társadalmi rétegezés szerint minő foglalkozási ágak körében lehetett és minő arányban elhelyezni a munkát. Mindazok, akik közel álltak a munkához, egy ily kulturisztika elkészítését érdekesnek és tanulságosnak mondták és mi ennek folytán készséggel vállalkoztunk erre a nem kis munkára. Szétküldöttük a kérdőíveket az összes terjesztőkhöz és az összes beérkezett és a mi előfizetési könyveinkben összegyűlt anyag számbavételével néhány hónap múlva abban a helyzetben voltunk, hogy ezt a statisztikát áttekinthető táblázatban közölhetjük az érdekeltekkel. Az akkori lapok a táblázatot nyilvánosságra is hozták. Azóta a viszonyok annyira megváltoztak, hogy nem igen volna gyakorlati célja annak, hogy e helyütt ezt az átnézetes kimutatást részletesen közöljem. Végeredménye az volt, hogy

Magyarország akkori összes népességét számbavéve, 1000 lakosra esett 0,95 előfizető és Magyarországnak csak magyar ajku lakosságát véve számba, 1000 magyar ajku lakosra esett 2,04 előfizető.

*

Abban a hitben voltunk mindnyájan, hogy az összes kényes kérdéseket sikerült előzetesen megoldani; tévedés volt. Amint az első kötetek befejezése felé közeledtünk és gondoskodnunk kellett megfelelő bekötésekről és bekötési táblákról, egy nagy közjogi probléma merült fel. Az osztrákok olyan táblarajzot mutattak be nekünk, amely a monarchia címerét tüntette fel. Mi ezt megfelelőnek nem tartottuk. Azt sem, hogy ők a német kiadást egy ilyen összmonarchiás címerrajzzal adják ki, még kevésbé azt, hogy a mi kiadásunk ilyen bekötésben kerüljön napvilágra. A legkülönbözőbb megoldási eszmék merültek fel. Az összes bizottságok ismételve összeültek, végre is a következő határozatban állapodtak meg: A Magyarországot tárgyaló kötetek a magyar királyi koronával és a magyar címerrel diszitve jelennek meg. Az Ausztriát tárgyaló kötetek az osztrák koronával és osztrák címerrel legyenek ellátva, miglen azok a kötetek, amelyeket közöseknek nevezünk, nevezetesen a bevezető kötet és a Boszniát és Hercegovinát tárgyaló kötet mindkét koronát és mindkét címert fogja feltüntetni. Ebben azután megnyugodtak az osztrákok is.

De nagy nehézséget okozott magának a táblarajznak elkészítése is. A művészek közül sokan vágytak ennek a rajznak a szerzőségére. Nem tudtunk másképp kitérni a sok ajánlat elől, mint hogy felkértük az iparművészeti társulatot, hogy tüzzön ki a mi hozzájárulásunkkal egy pályázatot, hogy a munka jelentőségének minden tekintetben megfelelő diszkötést ily uton biztosíthassuk. Ennek a pályázatnak lett eredménye az a stilszerű és szép kötés, amellyel *Benczúr Béla* a pályázatot elnyerte.

Küzdelem nélkül azonban még ez a bekötési-táblaügy sem mult el. A mű népszerűsége és nagy elterjedése okozta, hogy az üzleti vállalkozás ezt az alkalmat nem akarta elszalasztani és valamelyes módon a maga részére hasznosítani akarta. Így történt, hogy még mielőtt a pályázat eldőlt volna, egy pesti könyvkötészet gyűjtőmappákat hirdetett, amelyeket a közönség abban a hiszemben rendelt, hogy bekötési táblákat kap. Ez volt azonban a kisebb baj. A nagyobb baj az volt, hogy a bécsi könyvkötőipar a maga dominiumának tekintette a bekötési tábla ügyét és azt ki akarta aknázni. Eddig is úgy volt, hogy nagyobb elterjedésű füzetes vállalatok részére egy igen életrevaló bécsi könyvkötőiparos ilyen bekötési táblákat gyártott és hozott forgalomba. Sérelmesnek találta tehát ez a bécsi cég, midőn ebben az esetben mi udvarias levélben figyelmeztettük arra, hogy „*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*” egy oly speciális mű, amelynél erről az üzletről le kell mondania, mert nekünk meg kell védenünk a magunk közönségét, a magunk iparát és a magunk könyvkötőjét. Mi a pályázat által elfogadott rajzot átadtuk egy jeles iparosnak, *Gottermayer Nándor*-nak, aki azt megvésette és sok ezer példányt készített a táblákból előre. Mindenképpen berendezkedett a nagy üzemre s szorgalommal, hozzáértéssel és ügybuzgósággal törekedett a könyvkötészetnek ezt az ágát Magyarországon meghonosítani, ezen a téren is bizonyos önállóságra juttatni bennünket. Ez sikerült is neki, az ő munkájának köszönhető, ha Magyarországon a könyvkötészet önállóvá lett és a magyar könyvkiadók attól az időtől kezdve tömegáruikat nem Bécsben, sem Lipcsében, hanem Budapesten költethették be.

A bécsi könyvkötő azonban nem akart tágitani. Arra az engedményre hajlandó volt, hogy lemond a maga által tervezett táblának közrebocsátásáról, ha mi őt megbizzuk avval, hogy a mi „hivatalos” tábláinkat készítse el a mi részünkre. Mi ebbe természetesen nem egyezhettünk bele, mert hiszen a „*Monarchia*”-ra nézve technikai tekintetben is ki volt tűzve a teljes paritás elve és nekünk a jelentékeny könyvkötészeti munkálatokat épp úgy biztosítanunk kellett a

magyar ipar részére, mint ahogy a nyomdai munkát, a fametszést, a papirgyártást, stb. is a magyar ipar végezte el.

Célt nem érven a bécsi könyvkötővel szemben, végre kénytelenek voltunk a bécsi szerkesztőbizottság elnökét, *Weilen* kormánytanácsost levélben megkeresni és felkérni ennek az ügynek elintézésére. *Weilen* igazán elismerésre méltó lojalitással és az osztrákoknál ritka belátással kezelte mindaddig a „*Monarchia*” ügyeit és ezuttal is mindent elkövetett a dolog elsimitására. Annyira ment, hogy ebben a jelentéktelennek látszó ügyben magát *Rudolf* trónörökösét is informálta. Ő mindenképpen le akarta szerelni a bécsi könyvkötőt, de erre semminemű eszközzel nem rendelkezett, mert a bécsi könyvkötő kívágta azt a nagy argumentumot, hogy az ő munkásai házas emberek, azok részére munkát kell biztosítani és miután ezidőszerint a „*Monarchia*” bekötése a főmunka, neki ebben részt kell vennie már csak ezért is.

Ezek után már most rajtunk volt a sor, a közönséget felvilágosítani arról, hogy az éveken át megjelenendő kötetek egyöntetű bekötését csak úgy biztosíthatja, ha azt a hivatalos táblát rendeli meg, amelynek egyforma elkészítéséről mindvégig gondoskodni fogunk. Ennek megvolt azután a maga hatása, mert a bécsi könyvkötő rövid idővel rá érdeklődés híján mégis csak abbanhagyta a maga bekötési tábláinak gyártását.

*

A füzetek a program szerinti időközökben pontos egymásutánban jelentek meg, váltakozva osztrák tartalmu, magyar tartalmu füzetek és a bevezető kötet anyaga. Így vált lehetővé, hogy 1888 őszén jóformán egymásután a munka 3 kötete, mint teljes egész jelenhetett meg kötetes kiadásban: a Bevezető kötet, az Alsó-Ausztria kötet és a Magyarországot tárgyaló első kötet. A magyar sajtó ez utóbbit méltatta különös figyelmére. Az egész mű szerkezetét és értékét voltaképpen csak a kötetes kiadásban látta meg a figyelmes bíráló. Akik azt következtették a vállalat unalmas címéből, hogy száraz adathalmaz lesz, azok kellemesen csalódtak, amidőn az első kötetet kézhez vették. Hiszen nagyrészt a *Jókai* ragyogó tolla töltötte azt be, a *Jókai* tolla, amely természetesen nem követte a népismeretések sablonszerű modorát, hanem az ő megkapó, közvetlen előadásában írja le a magyar népet, jellemző tulajdonságaival.

Ennek a kötetnek megjelenése 1888 őszén alkalmul szolgált nekünk arra, hogy most a terjesztés munkáját a kötetes kiadásra is kiterjesszük. Gondoskodnunk kellett arról, hogy ami a terjesztés terén esetleg az első stádiumban elmulasztott, most a kötetes kiadás alkalmával helyrehozzassék.

Ezt meg is tettük, aminthogy egyáltalában ezekben az esztendőkhöz szünet nélkül e munkának a propagálásával foglalkoztunk, annak szenteltük jóformán egész erőnket, erre összpontosítottuk minden figyelmünket.

Több mint három év mult el a munka megkezdése óta, már 96 füzet jelent meg, midőn egyszerre az a katasztrófa következett be, mely a monarchiát is, a „*Monarchiát*” is a legmélyebb gyászba borította.

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom.

Rudolf trónörökös végzetes balesetnek esett áldozatául, vele a magyar nemzet legszebb reménye szállt sirba.

Harminc év mult el azóta (1889 jan. 30.), de én még ma is úgy emlékszem rá, mintha tegnap történt volna, minő megdöbbenés szállta meg az embereket annak a szürke téli napnak a délutánján, amikor ez a hír Budapestre jutott. Senki sem tudta egész bizonyosan, senki sem

akarta hinni. Mikor aztán bizonyossággá vált, úgy érezte mindenki, hogy nagy szerencsétlenség érte az országot.

Ez nem a lojalitás érzése volt, ez nem a részvét érzése volt a szerencsétlen királyi pár, a hitves, a gyermek iránt, ez valami titkos előérzet volt, mely nagy katasztrófák bekövetkezését vezette le ebből a gyász esetből.

Én a *Rudolf* trónörökös korai halálának nagy jelentőségét a mi országunk, a mi nemzetünk részére csak most ismertem fel. Csak most, a világháború rémségei után, nemzetünk nagy szerencsétlensége, országunk pusztulása idején.

Jókai Mór abban a gyönyörű emlékbeszédben, melyet 1889 május 5-én a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén tartott a trónörökös felett – magyarázatát keresi az ő halála talányának és ezeket mondja:

„Ő látta az egész gépezetet, mely a világot mozgatja: az általános fegyverkezést, melyben Európa hatalmasságai egymást felülmulni törekszenek; szemlélte az új találmányokat a fegyverzet terén, a hadseregnek milliókra menő felszaporítását, a népseregek fejlődését; a briareusi készülődést az egész világrészben s ennek éltető vis motrixát, a minden nemzetbeli chauvinizmust, a hódítási, terjeszkedési és visszatörlási áramlatokat. Amellett egyenes betekintése volt a nyílt és titkos diplomácia minden szövevényébe, láthatta a be nem vallott szövetségek fenyegető keletkezését. Tudhatta jól, hogy ha a jelkiáltás elhangzik, feltarthatatlanul lángba borul egész Európa. A háború, mely akkor kitör, nem futó vihar lesz, mely végigzajlik és aztán elpihen; hanem vérözön, mely minden országot elborít s hegláncokon, tengereken meg nem akad. És azt is tudta, hogy a nagyhatalmak fegyveres ármádiáin túl is van még egy tábor, mely beavatkozhatik a világháborúba: „a nyomor tábor.” Az a föld alatt haladó áramlat, az a tábor, amelynek nemzete a „Senki” és vallása a „Semmi”. Az apokaliptikus hadjárat nyomában hordja a népjólét pusztulását, a nemzetgazdasági kataklizmát. Miért ezt bevárni? Miért nem megelőzni?...

Lelkét megtörte az az emberfölötti ellenmondó helyzet: egy világtörténelmi missziónak ráruházása és annak a korszak elítélésének között. Megtörte lelkét a jövőbeni titkaiba vetett rémlátás, mely titkokat jobban láthatott, mint más: ugyanaz a rémlátás, mely Széchenyi lelkét sötétségbe borította és a halálba üzte. Nem kell illó méreg, nem Circe bűvitala, nem Nessus inge az erősnek: elég a meg hasonlítás az erős akarat és a még erősebb lehetetlenség között, hogy lelkét kiszakítsa idegei közül...

Nekem erős hitem, melytől meg nem válok, hogy az örökké felejthetetlen Rudolf trónörökös balvégzete a világ békéjének hozott önáldozat vala...”

A költő így álmodta meg ezt, így akarta kimagyarázni a kimagyarázhatatlant, így felfoghatóvá tenni a felfoghatatlant. De ma – Európa mai helyzetében, mindazok után, amik az utolsó évtizedben történtek, – nekem erős a hitem, hogy a világháború nem kerül kitörésre, legalább is mi nem kerülünk ennek fergetegébe – ha Rudolf trónörökös életben marad.

Az ő életben maradása kizárta volna azt a politikát, mely minket oda sodort, hogy ez a világfelforgató és minket végpusztulásba kergető háború a mi határainkon gyúlt ki, hogy ezért a nagy szerencsétlenségért minket tegyenek felelőssé, hogy érte minket büntessenek meg.

Mert ugyancsak *Jókai*, aki őt a legjobban ismerte, tesz tanubizonyosságot mellette ugyanebben a beszédben, midőn ezeket a szavait idézi:

„A rosszindulat ellenében tanusítsunk mi jóindulatot: ez legyen a fegyverünk és vértünk, bizonyítsuk be tényekkel, hogy mi minden nemzetiség iránt egyenlően igazságosak vagyunk.” ...

És Jókai állapítja meg róla azt, hogy:

„Ő tudta azt, hogy a szeretet hajszála erősebben köt össze, a megbecsülés mágnesévelválthatatlanabbul tapaszt össze népeket és országokat, mint a törvény vaskapcsai.”

Akinek ez a hitvallása, az megóvjá a békét nemzetének, az nem engedi azt háboruba sodorni.

Hogy *Rudolf* trónörökösnek ez volt a hitvallása – ennek a legbeszédesebb bizonyítéka éppen a Monarchiáról szóló nagy mű, a mód, ahogy azt vezette, az irány, amelyet követett, a cél, amelyet kitűzött.

Ez a munka volt rövid életének legbecsvágyóbb ténye, legkomolyabb cselekedete, legbecsebb tartalma. Korai halálával ez a munka maradt itt legárvábban, elhagyottan, gazdátlanul.

*

Ferenc József elhatározta, hogy azt a nagy irodalmi vállalatot, melyet felejtethetetlen fia megkezdett, az ő terve szerint, az ő szellemében kell befejezni.

A védnöki tisztet ráruházta *Stefánia* özvegy trónörökösére és felkérte az illetékes vezető egyéniségeket, hogy folytassák a munkát ott, ahol abbanmaradt, ugyanazzal a buzgósággal és lelkiismeretességgel, mint eddig.

A munka programmszerűen haladt tovább, minden fennakadás, minden zökkenés nélkül, azonban anyagi tekintetben mégis nagy csapást jelentett a műre a trónörökös halála.

Hiszen ilyen hosszú lélegzetű munkánál, a hosszú megjelenési időre való tekintettel, mindenkor számba kell venni a tetemes apadási hányadot, de az ilyen kataklizmára nem lehet számítani, mint aminő beállott a munkára nézve a trónörökös hirtelen halála folytán.

Akkor egyszerre megcsappant a rendelők száma, a közönség azt hihette, hogy a munka nem fog befejeződni, hogy csonkán maradnak a megkezdett kötetek, hogy pénzét hiába dobja ki érte; hiábavalók voltak az idején közzétett figyelmeztetések és felvilágosítások, ezeket nem igen vették figyelembe.

Nem lehet biztosan megállapítani, hány előfizetőt veszített a vállalat a trónörökös halála folytán; az árván maradt irodalmi munka járatását abbanhagyták mindazok, akik talán csak lojalitásból és a trónörökös iránti érdeklődésből azért rendelték meg a munkát, hogy ebből megismerjék a leendő uralkodó szellemét; midőn ez az érdek megszűnt, elejtették magát a vállalatot is.

Ebben az időben volt legerősebb az apadás, de azután is évről-évre folytatódott a maga természetszerű útján; semminemű ilyen vállalkozásnál nem lehet számítani arra, hogy minden előfizető végig járassa a munkát, különösen a füzetes vállalatnál. Az előfizetők elkedvetlenedése, következtetlensége, állhatatlansága, elszegényedése, elhalálozása és még egyéb ilyen külső körülmények erősen hozzájárulnak az előfizetők számának megcsappanásához.

A trónörökös könyve, mely 16.000 példánnyal indult és halála alkalmával körülbelül 14.000 példányban fogyott, akkor egyszerre leszállott mintegy 10.000 példányra és a rákövetkező években fokozatosan a befejezésig mintegy 5000 példányra.

Ezzel a példányszámmal érkezünk meg 1901 október 1-én az utolsó, a 396-ik füzethez.

*

Akkor, 17 év multán nyert befejezést a néhai Rudolf trónörökös kezdeményezésével megindult és mindvégig programjához hiven folytatott nagy néprajzi és tudományos munka; sok száz író és művész vett részt a munka megalkotásában, amely a maga nemében párját ritkítja a világirodalomban. 21 nagy kötetben 572 közleményt tartalmaz a munka, 4520 rajzzal és 19 színes képmelléklettel. 7 kötet kizárólag Magyarországgal foglalkozik és minthogy ezek természetesen a német kiadásban is megjelentek, ennek a 7 kötetnek a világ könyvtáraiban elhelyezett példányai a nem magyarul tudó világra nézve egyedüli kutforrása a magyarsággal való megismerkedésnek.

Mindezekkel az adatokkal beszámolt a vállalat főintézőbizottsága az utolsó ülésen. Mielőtt a feloszlást kimondották, a mű kiadásával és pénzügyi kezelésével megbízott államnyomda igazgatója most már elérkezettnek látta a pillanatot, hogy szóba hozza a vállalat tetemes deficitjét. Az annak idején tett királyi kijelentéshez képest a pénzügyi bizottság és az államnyomda igazgatósága ennek a deficitnek a fedezését a király magánpénzéből látta előre, arról kellett tehát most dönteni, hogy milyen formában történjék az erre vonatkozó elterjesztés és kiadja azt át a királynak. Ekkor felállott *Jókai* és előadta, hogy a vállalatot szabatosan oly költségvetési határozatok között vitték, amelyek annak a megindításakor meg lettek állapítva. Semminemű hiteltullépés nem történt, semmiféle extravaganciát nem követett el senki, hűségesen és becsületesen sáfárkodott mindenki, akinek ehhez a munkához köze volt és mindent elkövetett a pénzügyi bizottság is, amelynek tagjai Magyarország pénzügyi szaktekintélyei voltak. A deficitet kizárólag az a szerencsétlenség okozta, mely a Gondviselés kifürkészhetetlen akaratából Rudolf trónörökös halálával hazánkat sújtotta és mely elsősorban az ő irodalmi munkája sorsában nyilatkozott meg. Nem volna helyén való, nem volna gyöngéd dolog most, a munka befejeztekor, a királyt erre a soha be nem hegedt sebre emlékeztetni, nem volna tapintatos, ebből keletkezett ígéretére és kötelezettségére figyelmeztetni. – „*Magyar ember nem megy kontóval a királyhoz!*” ezekkel a szavakkal fejezte be *Jókai* felszólalását és ezzel az ügy el is volt intézve.

Az utolsó, befejező füzethez lendületes utószó van csatolva, aláírás nélkül, de *Jókai Mór* tollából; az utószó így hangzik:

„Valósuljon meg a dicsőült kezdeményezőnek az előszóban kifejezett magasztos kívánsága. Ez országok népei egymást e műből megismerve, egymást szeretni, becsülni, támogatni, a trónt és a hazát hiven szolgálni törekedjenek, boldogságban, szellemi haladásban egymással versenyezzenek.

Engedje a Mindenható, hogy amit e munkában a jelenkort visszatükrözve megírtunk, az évek során önmagát dicsőségesen túlhaladja, hogy a monarchia két államának országai mind anyagi gyarapodásban, mind szellemi előhaladásban az eszményi tökéletesség felé közeledjenek, hogy népeik egymás szeretetében találják jövőjük biztosítását s történelmük évlapjai mind békében, mind harcban dicső korszakokat jegyezzenek föl szeretett uralkodójuk áldott jogára alatt...”

Mily messzire estünk ettől, mily másként alakult ki a monarchia népeinek sorsa!

Ami itt e földön történt, az oly rettenetes, hogy azt még a *Jókai* fantáziája sem álmodhatta meg az földöntúli világában.

XII. A „PALLAS-LEXIKON”

A mult század 90-es éveinek első kimagasló irodalmi eseménye a „*Pallas Nagy Lexikona*” volt.

Nem az első nagy lexikon volt ez magyar nyelven, de az első európai színvonalon álló magyar lexikon. Ősei voltak az 1831–34-ben megjelent „*Közhasznú ismeretek tára*” 12 kötetben, mely voltaképpen a Brockhaus-féle *Konversations-Lexikon* magyar fordítása, illetőleg a mi viszonyainkhoz alkalmazkodó átdolgozása volt. Ezt *Wigand Ottó*, pesti, utóbb lipcsei könyvkiadó adta ki. Ez az a lexikon, amelyhez a híres *Konversations-Lexikon* *pör* fűződik, amelyet az *Auróra-kör*, *Bajza* és társai indítottak a szerkesztőség élén álló férfiak, különösen *Döbrentey Gábor* ellen. Ezután jött a *Vállas Antal* által megindított „*Nemzeti Encyclopaedia*” (1845–48); a J betűnél megszakadt, tovább nem jelent meg. 1858-ban *Heckenast* „*Ismerettár*” címen új lexikont bocsátott közre, melyet 1865-ben a 10-ik kötetével be is fejezett. Ebben már gyenge fametszetek is voltak. Ugyanakkor kezdte meg a *Szent István-Társulat Török János* szerkesztése mellett az „*Egyetemes magyar encyclopaediát*” szertelen bőséggel, úgy, hogy azt később igen nagy mértékben tömörítenie kellett. Az utolsó, 1876-ban megjelent 13-ik kötete, már csak a befejezés kedvéért, igen rövid lélegzetű cikkekkal jelent meg.

A „*Pallas-Lexikon*”-nak voltaképpen közvetlen őse az a magyar lexikon volt, amelyet *Rautmann Frigyes* könyvkiadó indított meg 1879-ben *Somogyi Ede* szerkesztésében.

Rautmann Frigyes Németországból ideszármazott, igen képzett könyvkereskedő volt, aki jobban fogta fel a szükségleteket, mint magyar pályatársai. Szerencsés kézzel alapította meg az „*Ország-Világ*” című folyóiratot és meglepő ügyességgel indította meg a *Lexikont* is 30 krajcáros füzetekben. A siker oly nagy volt és annyira váratlan, hogy az *Rautmann* arra a nem éppen szolidnak nevezhető machinációra csábította, hogy az eredetileg kézi lexikonnak szánt munkát folyton huzta és huzta, míg végre is a közönség méltán felháborodott azon, hogy bizalmával így módon visszaéltek. *Rautmann* szépen indult vállalata ez erőszakos művelet folytán tönkrement, mielőtt még a *Lexikon* befejezést nyert volna. Az ő nyomdászai, a *Wilckens* és *Waidl*-cég vették át a munka befejezésének terhét és *Rautmann* többi vállalatait is, minthogy nyomdájuk ezekre a munkákra volt berendezve. Ők befejezték ugyan 12 kötetben 1884-ben a munkát, mely a ránehezedett viszontagságok miatt és sok egyéb okból is igen hézagos és egyenlőtlen volt, de maguk is tönkrementek e vállalatokban.

Nyomdájuk és kiadóvállalatuk akkor eladásra került. Nekünk is felajánlották. Mi a *Lexikon* kedvéért szerettük volna is azt megvenni, de anyagi erőink elégtelenek voltak erre az akkori viszonyaink között igen nagy vásárra. Egy életrevaló és tehetséges, jogvégzett fiatalember, *dr. Gerő Lajos*, vette meg az egész *Wilckens* és *Waidl*-féle vállalatot és alapította meg belőle 1884-ben a *Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság*-ot melyet, mint annak igazgatója, utóbb Budapest egyik legmodernebb nyomdavállalatává fejlesztett ki.

Mint a *Somogyi*-féle magyar lexikon jogutódja, hivatottnak és kötelezettnek érezte magát *Gerő Lajos* arra, hogy már most egy igazi, modern, a kor színvonalán álló, nagy enciklopédiát alkosson meg. Közben megerősödött vállalatának igazgatóságát rábirta arra, hogy a kétségkívül igen jelentékeny összegeket bocsássa rendelkezésére ennek a munkának létesítése céljából.

Gerő Lajos nagy eréllyel, sok körültekintéssel és nagy ügyességgel fogott hozzá a munka megszervezéséhez, ami nem volt könnyű dolog. Magát a nyomdát át kellett alakítania,

berendeznie egy ily különös tipográfiai feladat megoldására, arra való szerkesztőséget kellett szerveznie és egyáltalában meggyőznie mindazokat, akiknek bizonyos foku jóindulatától függ egy ily nagy mű létesítése, arról, hogy erre a Lexikonra szükség van.

Ezt eddig csak kis körben ismerték fel, abban a körben, amely képtelen volt a feladat megoldására. *Szily Kálmán* beszélt el, hogy a hetvenes évek végén *Pulszky Ferenc* összehívta a tudományos és irodalmi társulatok képviselőit, írókat és művészeket, kiadókat és könyvkereskedőket afölött való tanácskozássra, vajjon lehetne-e egy jó magyar „Konversations-Lexikon” megírását és kiadását biztosítani.

„A jelenvoltak közt, – mondja *Szily*, – pedig voltak vagy ötvenen, nem volt senkisem, aki a lexikont szükségesnek, hiányát szégyenletesnek ne tartotta volna. Hallottunk sok szép dikciót, épültünk sok bölcs tanácson és sok fontos elvet állapítottunk meg, de amikor arra került a sor, hogy ki fogja a szerkesztést magára vállalni és ki fogja a kiadás költségeit kockáztatni, *mindenki a padlásra nézett*. Egyszóval nem lett az egészből semmi és azzal a meggyőződéssel oszlottunk szét, hogy messze, nagyon messze van még az az idő, amikor majd egy magyar lexikon a Brockhausokkal, Meyerekkel nálunk versenyezhetni fog.”

Ugy voltunk ezzel is, mint sok más egyébbel. A gyülekezés, az ankétezés, a tanácskozás nem vitte előre a dolgokat. De egyszerre csak előáll egy határozott egyéniség, egy zseniális akarat és a terv megvalósul. Egy ember létrehozza azt, amit százan nem tudnak létrehozni, egy ember lelkesedése többet ér, mint száz ember szürke jóindulata. Ha sokan egyesülnek egy feladat megoldására, mindegyik azt várja, hogy a másik csinálja meg; ha egy ember kezébe veszi az ügyet eréllyel és elszántsággal, meg van az csinálva.

Szemben azokkal az egyéb eszmékkel, amelyeket különösen ezekben a napokban hirdetnek olyanok, akik mindenre rá akarnak vonni apriorisztikus elveket és feltevéseket és teoretikus sémákat, meg akarom állapítani, hogy a „*Pallas Nagy Lexikoná*”-t egyedül és kizárólag a *Gerő Lajos* egyéni zsenialitása és akaratereje teremtette meg. Ez nyilatkozott abban az elismerésre méltó tevékenységben, mellyel a munka folyamán felmerült soknemű és óriási nehézséget leküzdötte, abban az energiában, mellyel a kötetek programmszerű gyors egymásutánban való pontos megjelenését biztosította és abban a szívésságban, mellyel a munkát végig az eredeti programhoz változatlanul hiven befejezte, noha közben sok csalódásban volt része.

Gerő Lajos nem volt mindennapi ember. Állandóan éber szelleme mindig új és új tervekkel, új és új problémákkal foglalkozott, de abban az időben, amikor a „*Nagy Lexikon*”-t kiadta, minden gondolatát, minden gondját, minden figyelmét e munka foglalta le, teljesen annak élt, kizárólag azzal foglalkozott, annyira nagy, fontos és szent ügynek tartotta azt. Később, amikor a munka befejeződött, kitört belőle a régi szenvedély, igazi természete, a legkülönbözőbb vállalatokkal kezdett foglalkozni, hazard módon belekapott hol ebbe, hol amabba és a végén bele is bukott egyikbe, másikba. Vállalatát is érzékeny veszteségek érték és így kénytelen volt attól az 1900. esztendőben megválni.

Mikor hire kelt, hogy a *Pallas* ki akar adni egy új magyar lexikont, igen sokan kétkedve fogadták a hírt, könyvkereskedői körökben egyáltalában nem jósoltak neki jövőt. Vakmerőnek ítélték a gondolatot és nem bíztak a kiadóvállalat arravalóságában.

Akkor volt legbővebb aratása Magyarországon a német lexikonoknak. Akkor fejeződött be a Meyer-féle Lexikon negyedik kiadása és azt beszélték, hogy ebből a munkából magában Magyarországon 18.000 példány kelt el. Ugyanakkor jelent meg a Brockhaus-Lexikonnak jubileumi kiadása, a 14. kiadás, melyet e Lexikon száz éves fennállása emlékére akkor

bocsátottak közre, úgy, hogy mind a 17 kötet egyszerre jelent meg. Fenomenális kiadói tett volt! Azt mondták könyvkereskedői körökben, hogy ez a két körülmény kilátástalanná teszi az új Lexikon sikerét, mert hiszen a közönség el van árasztva német lexikonokkal.

Pályatársaim közül jóformán én voltam az egyetlen, aki más nézetem voltam, aki kizártnak tartottam, hogy egy becsületesen megszerkesztett, legalább is a német lexikonok színvonalán álló magyar munka ne bírja meghódítani a közönségnek legalább azt a részét, amelyre nézve a német idióma többé-kevésbé idegen és azt a részét, amely egy lexikonban magyar dolgokról is keres tájékozást, amit pedig neki a külföldi lexikonok egyáltalában nem nyújtanak.

Ebben a meggyőződésemben törekedtem társaimat rábírni arra, hogy vállaljunk részt a *Pallas* által kiadandó lexikonban valamely módon, ha másként nem, úgy, hogy a terjesztés fő részét magunknak biztosítsuk.

Ennél nehezebb volt a másik, elibém tűzött feladat, az, hogy a német lexikonok további elterjesztését meggátolhassam. De ez is sikerült, még pedig a következőképpen: A lexikonok terjesztése abban az időben már nem a régi kolportázs-üzemekkel történt, hanem utazók útján, akik a teljes műre vettek fel megrendeléseket, apró havi részletfizetési kötelezettség mellett. Már nem füzetekben szállították a Lexikont, mint hajdan, hanem teljes kész diszkötésű példányokban, több kötetet egyszerre. A közönség kapva-kapott ezen az új módszeren, mert hiszen a füzetek gyűjtésével és utólagos bekötésével sok vesződése volt, szerette a szép kész köteteket egyszerre kézhez venni és alig érezhető csekély havi részletekben törleszteni. Ennek az újmódi terjesztési módszernek köszönhetette a Meyer-Lexikon negyedik kiadása példátlan elterjedését néhány százezer példányban.

Magyarországra nézve a német lexikon terjesztését egy nagy boroszlói cég vállalta magára. Az elküldötte egyik tagját Budapestre, hogy itt szervezze meg a terjesztést és a szállítást. A boroszlói cég kiküldöttje, *Aufrecht Lajos*, itt egyesült *Goldschmied Bernát*-tal és 1887-ben társas céget alapítottak a könyvkereskedői részletüzlet folytatására és természetesen német könyvek terjesztésére, mert hiszen akkor a részletüzletre alkalmas nagyobb terjedelmű magyar művek nem is voltak még.

A magyar lexikon érdekében azt a feladatot tűztem magam elé, hogy ezt a céget megnyerem arra, hogy a magyar lexikon terjesztését ők is vegyék fel üzemükbe és eléjük tártam azokat a nagy előnyöket, amelyek cégükre ebből hárulni fognak; annyira sikerült erről meggyőzőm őket, hogy készek voltak a német lexikonok további nagyban való terjesztéséről lemondani, ha nekik a magyar lexikon terjesztésében jelentős rész jut.

Ezt a legnehezebb problémát ekként megoldva léphettünk azután tárgyalásra a Pallással, amelynek igazgatója azonnal belátta a rá nézve végtelenül fontos vívmányt és gyors elhatározással kész volt velünk s az *Aufrecht* és *Goldschmied* céggel oly megállapodásra lépni, amely a két cégnek a lexikon nagyban való terjesztése tekintetében jóformán monopóliumot biztosít, magának a könyvkereskedelemnek csak a rendes szortiment-keretekben való eladás módját tartván fenn.

Igy jutottunk bele a „*Pallas Nagy Lexikoná*”-nak sodrába, így váltunk annak főbizománysaivá, így történt, hogy a megjelenés percétől fogva a „*Pallas-Lexikon*”-nak érdekei és a mi cégünk érdekei teljesen azonosak voltak és hogy mi magunkat ennek a vállalatnak érdekeivel a szó szoros értelmében azonosítottuk.

Teljes mértékben átértéztük azt a nagy erkölcsi kötelességet, amely minket a Lexikkal szemben annak sikere érdekében terhel, teljes nagyságában felfogtuk a feladatot, amelyet immár nekünk kell teljesítenünk és teljes mértékben éreztük súlyát annak a nagy anyagi tehernek, amelybe belementünk.

Annak ellenszolgáltatásaképpen, hogy a *Pallas Részvénytársaság* ránk bízta a főbizományt, nekünk is, az *Aufrecht és Goldschmied* cégnek is, egyenként 2500 példány, összesen tehát 5000 teljes lexikonpéldánynak fix átvételét kellett biztosítanunk. Ez mindegyik cégre néhány százezer koronás engagement-t jelentett és ugyancsak meg kellett magunkat erőltetnünk, hogy ettől a tehertől mihamarább megszabaduljunk. 1892 június 1-én jött létre a szerződés a kiadóvállalat és az átvevő cégek között és ettől a naptól kezdve az év végéig oly nagyszabású akciót fejtettünk ki a Lexikon érdekében, amelyhez fogható még később sem volt, sem nálunk, sem egyebütt.

Természetes, hogy mielőtt ily kötelezettségbe belementünk volna, igen alaposan megbíráltuk azokat a garanciákat, melyek bennünket biztosítanak afelől, hogy ez a Lexikon nem fog elődjének sorsában osztozni; hiszen mi nemcsak átvételi kötelezettséget vállaltunk, de igen nagy összeget készültünk lekötni a terjesztési költségekre, ügynöki jutaléokra és mindarra, ami a munka sikerét biztosíthatja. Valamiféle kezességet kerestünk tehát, amely a kiadóvállalatot megkösse a hosszú évekre terjedő munka kivitele tekintetében, a stabilitást biztosíthassa és a munka kellő tudományos színvonalát garantálja. A kiadó kétféle biztosítékot ajánlott fel, az egyik az volt, hogy egy részletesen körülírt előrajzban kötelezte magát a külső kiállítás tekintetében bizonyos normatívumok megtartására, felsorolta egyenként az összes kiadandó térképeket és tervrajzokat, nagyjában a fametszetű képeket, a színnyomatokat és az egyes szakok munkatársait. Mindezek pontos betartására szoros kötelezettségeket vállalt.

A másik biztosíték az lett volna, hogy a kiadó kész volt kötelezettséget vállalni arra, hogy a Lexikon cikkeit a szerzők neveinek aláírásával fogja közzétenni. Ebben igen nagy biztosítékot látott arra, hogy maguk a szerzők, akik a Lexikon egyes szakmáinak ellátását elvállalták, komolyan és lelkiismeretesen fogják feladatukat teljesíteni, mert hiszen nevükkel és tudományos tekintélyükkel vannak angazsálva; biztosítékot látott továbbá arra is, hogy a közönséget meg fogja győzhetni a cikkek abszolút hitelessége felől és afelől, hogy teljesen új magyar munkáról van szó, amelynek a prospektusban felsorolandó munkatársai nemcsak a külső dísz kedvéért vannak megemlítve, mint ahogy az legtöbbször történni szokott, hanem hogy tényleg ők fogják ezt a Lexikont megcsinálni az első betűtől az utolsó betűig.

A kiadó abból indult ki, hogy ezzel a módszerrel sikerül elérnie azt, hogy az ő lexikonában a közleményekért nemcsak a szerkesztő és a kiadó, hanem maga az író is mintegy jóáll vele szemben és a közönséggel szemben is.

Mi ezeket a biztosítékokat teljes erejüknek elfogadtuk és megbíztunk bennük.

*

Az egész propaganda-akció a mi irodánkban folyt, az egésznek vezetését magunknak tartottuk fenn. Mindenekelőtt bele kellett vinni a közönségbe a lexikonról való helyes felfogást, meg kellett neki magyarázni, mi is az a lexikon, mi annak a célja és jelentősége, miért fontos, hogy azt mindenki megszerezze, mi haszna, mi előnye van belőle, mi a kötelessége a lexikkal szemben.

Meg kellett neki magyarázni, hogy a lexikon a modern ember tanulásvágyának legpregnánssabb kifejezője és legkitünőbb segédeszköze. Hogy egy jó lexikonban minden tudnivalóság kielégülést talál, hogy abban mindenről azonnal felvilágosítást nyerünk, hogy az jóformán házitanító, aki mindenkor oldalunk mellett áll, akit minden felől megkérdezhetünk s aki mindenre felel. Bele kellett vinni a tudatot, hogy a lexikon a legjobb házibarát, amelyhez bizalommal lehetünk, a legjobb tanácsadó, aki sohasem hagy cserben. Meg kellett vele értetnünk, hogy a lexikont senki sem nélkülözheti, sem a tudós, aki legjobban méltányolja benne azt, hogy rá nézve idegen tudományokról igen rövid és pregnáns cikkekben tájékozódhatik, sem a

művelt ember, bármely állásu legyen is, aki a sokfelé kiágazó modern életben megbízható tanácsadót talál benne. Ki kellett fejteni, hogy a lexikon többé nem az, ami volt a múlt században, nem pártos és irányzatos harci eszköz bizonyos irányok szolgálatában, se nem egyoldalú fegyver a népbútítás ellen, vagy a felvilágosítás mellett, nem rezonáló és nem kritizáló mű, nem polemikus és nem vitatkozó, hanem minden irányt tárgyilagosan ismertető, minden pártszempont fölé emelkedő, objektív és instruktív munka, mely tökéletességre, sokoldalúságra, rövidségre, tárgyilagosságra, világosságra, áttekinthetőségre és egyszerűségre törekszik. Bele kellett vinni a köztudatba azt, hogy a lexikon könyvtárakat pótol és maga is könyvtár, hogy a lexikon a tudás és műveltség kulcsa és hogy azzal szemben csak egy jelző állhat meg: az, hogy nélkülözhetetlen.

Hogy mindezeket az eszméket és felfogásokat miként fogjuk a közönségbe beleplántálni, az volt a nagy kérdés. Megoldása nem volt oly egyszerű, mint aminőnek ma látszik. A sajtónak nem volt akkora elterjedése és hatalma, mint később, de különben is a sajtó nem is állhatott ily teljes mértékben egy vállalkozás szolgálatába, amely bármily nemes célból is, mégis csak üzleti vállalkozás volt. Más eszközöz kellett folyamodni, nem is egyhez, mindent meg kellett kísérelni, ami a cél szolgálatára alkalmasnak látszott, semmiféle eszközét a propagandának nem volt szabad mellőzni, mert egyikről sem volt előre tudható, hogy melyik fog beválni.

A legelső volt megszerezni a sok százezer cimből álló cimanyagot, mely az egész ország intelligenciáját magában foglalja, mert az volt a cél, hogy ezt a közönséget prospektusokkal, tájékoztatókkal, röpiratokkal, körlevelekkel állandóan és szünet nélkül fogjuk a lexikon nagy jelentőségéről felvilágosítani.

A második fontos dolog volt az országot beutazni és megszervezni a terjesztést és a propagandát. *Révai Ödön* vállalkozott arra, hogy felkeresi az országban azokat a nagyobb helységeket, a hol nincs rendes könyvkereskedés és törekszik olyan személyiségeket kipuhatolni, akik a lexikon terjesztésének szolgálatot tehetnek, hogy továbbá felkeresi az egyes vidéki lapok szerkesztősegeit és azokat megnyeri a lexikon propagandája részére.

A harmadik feladat volt egy ügynöki szervezet létesítése, amelyre bizalommal ráruházhattuk a rendelőszerzés feladatát. Ez sem volt könnyű akkor. Teljesen járatlan embereket kellett erre a nehéz feladatra kitanítani, nekik megmagyarázni, hogy és miként közelítsék meg a közönséget, hogyan szerezzenek jó, megbízható és hitelképes rendelőket, mint bonyolítsák le pontos módon az írásbeli teendőket, hogy gazdálkodjanak pénzzel és idővel és hogy gondoskodjanak róla, hogy a cég hírneve és a munkának becsülete és tekintélye megóvassék korrekt és tisztességes ügykezelésük útján. Azután ezeket a jórészt tanulatlan elemeket magukat is meg kellett győzni a lexikon jelentőségéről, őket magukat is ki kellett tanítani mindarról, aminek ők azután a közönséggel szemben szószólói legyenek, őket magukat is fel kellett lelkesíteni a lexikon érdekében.

A negyedik dolog volt gyűjtőszervezetet létesíteni azokon a helyeken, ahová még az ügynökök sem juthatnak el. Gondoskodtunk róla célszerű eszközökkel, hogy minden helységben legyen egy exponense a lexikonnak. Mindenütt legyen legalább egy olyan ember, aki az összes számbavehető tényezőket felhívja a lexikon megrendelésére. Cégünknek már akkor igen kiterjedt klientélája volt, minden helyütt egy-két jóakarója és azok segítségével sikerült jóformán mindenütt a lexikonnak egy új képviselőt szerezni.

Mi be akartuk vonni ilyen módon az egész társadalmat az akcióba és ez sikerült is. Voltak, akik az ügy iránti szeretetből, kötelességérzetből, hazafiságból mozdították el törekvéseinket, voltak, akik egész legális pénzkereseti forrásnak, mellékkeresetnek tekintették az ügyet; mindenképpen szolgálatot tettek neki és mindenképpen hálásak lehettünk irántuk.

Több mint négy hónapi előkészület után egyszerre rázuditottuk a közönségre a nyomtatványok százezreit, a tipográfiai újszerűsége által feltűnő prospektust, a különböző formájú és változatos tartalmu körleveleket – mindazt, amitől eredményt vártunk. Ezek a nyomtatványok nem voltak száraz és rideg üzleti nyomtatványok, ezekbe lelket törekedtünk lehelni, ezekben eszméket és gondolatokat iparkodtunk megérzékelteni és ha egyéb eredménye nem lett volna is ennek a propaganda-akciónak, már maga az, hogy minden egyes nyomtatvány kiemelte a tudomány hatalmát, a műveltség erejét, a szellem fensőbbrendűségét: nagy kulturaterjesztő műveletté tette.

Az akció mindenképpen úgy volt előkészítve, hogy lehetővé tegye a legintenzívebb hatást. A társadalom egyetlen rétegét sem hagytuk figyelmen kívül, mindegyiket felkerestük speciális körlevelekkel, ezekben rámutatva azokra a különleges szempontokra, melyekből a lexikont tekintenie kell.

A jogász és a gazda, a mérnök és az építész, a tanár és a tanító, a pap és a katona, a kereskedő és az iparos, az orvos és a technikus, az állami, törvényhatósági, pénzügyi tisztviselő, a vasutas és a postás, a politikus és a községi jegyző, mind megkapta a maga külön tájékoztatóját, a maga külön felszólító levelét.

Ezzel egyidejűleg a sajtó is bejelentette a Lexikon megjelenését és nagy eseménynek jelezte azt; az 1892 november 18-án megjelent első kötetet irodalmunk életében mérföldjelző fontosságúnak mondták és érdeme szerint méltatták.

Feltűnést keltő nagy hirdetések, az összes fővárosi és nagyszámu vidéki lapban, egyszerre ismertté tették a munkának eleinte idegenszerűn hangzó címét. És ugyancsak egyidejűleg indult meg az utazó ügynökök akciója, a helyi képviselők propaganda-tevékenysége – szóval mindaz, amit a helyes terjesztés szempontjából csak meg lehetett és meg akartunk tenni, késedelem nélkül egyszerre indult meg.

Az eredmény teljes volt – egyenesen meglepő. Örömet is váltott ki az összes érdekelt tényezőkből, de nekünk nagy zavart is okozott.

Beigazolást nyert, hogy ezuttal igazi, valóságos szükséglet kielégítéséről van szó, hogy a közönség tényleg várta az igazi magyar lexikont, hogy megörült neki, hogy szívesen fogadta, mert az első szóra, az első figyelmeztetésre százával és ezrével özönlöttek a rendelések. Igazolást nyert, hogy a magyar közönség is felkarolja a jót, az érdekességet, a hasznosat, a szükségletet kielégítőt, a kiválót és csak akkor tartózkodó, ha jogos kívánságai teljesítését nem várhatja.

Még mielőtt az előfizető-gyűjtők és utazó ügynökök jóformán komolyan megkezdheték munkájukat, mielőtt még ennek fogantatja lehetett – már közvetlen uton, postán, levélben, utalványon, táviratilag annyi száz rendelés érkezett be, hogy ebből megítélhettük a hangulatot, mellyel a közönség a Lexikont fogadta. Mikor azután a munka valósággal megindult, eddig nem tapasztalt arányokban bontakozott ki agitációnk, propagandánk eredménye. Egy hónappal a gyűjtő munka megkezdése után együtt volt az a 2500 megrendelés, mely vállalkozásunk igazán nagy kockázatát jelentette, az év végén majdnem elértük az 5000 példányt; azután már lassabban folyt a gyűjtés, de az első év elmúltával több mint 7000 rendelő gyűlt egybe.

Ez a várakozásunkat meghaladó gyors siker azonban nehéz helyzetbe juttatta cégünket két irányban. Egyfelől nem voltunk elkészülve rá az expedicionális lebonyolítás tekintetében, nem volt elegendő személyzetünk, elegendő nyomtatványunk, megfelelő helyiségünk a nagy munkatömeg lebonyolítására. Ezen azonban segítettünk, ahogy lehetett; addig is magunk végeztük megfeszített nappali és éjjeli munkával a teendőket. De ennek ellenére is beállott az a magyar könyvnél eddig páratlan eset, hogy nem voltunk képesek a naponként tömegesen

érkező megrendeléseket elintézni, mert a könyvkötő nem volt képes naponta annyi bekötést teljesen elkészíteni.

Másfelől azonban az a nehéz helyzet állott el, hogy anyagilag nem voltunk felkészülve erre a váratlan nagy eredményre, nem rendelkezünk azokkal a nagy összegekkel, melyeket az ügynöki díjak, a kezelési költségek, a nagy példányszámba való befektetések igényeltek. Az a tőkeösszeg, melyet e lexikon-akció részére rendelkezésre tartottunk, elég volt a preliminált példányszámhoz, de nem volt elegendő annak háromszorosához.

Ahhoz az önként kínálkozó megoldáshoz, hogy szükítsük az üzemet és ne terjeszkedjünk erőnkön túl, ebben az esetben nem fordulhattunk, mert ezzel a Lexikon jövőjét kockáztattuk volna; azt a másik megoldást választottuk tehát, hogy – ezuttal először – nagyobb mérvű idegen tőkét, banktőkét biztosítottunk a vállalkozásnak. Szemben az elért sikerrel, ennek megszerzése nem is ütközött nagyobb nehézségekbe, bár ebben az időben bankjaink és takarékpénztáraink a könyvüzemeket még nem számították a kívánatos összeköttetések közé.

*

Az elért példányszám nagyon megnehezítette a folytatólagos köteteknek rendes postai expedícióját, minduntalan panaszok érkeztek a köteteknek szállítás közben történt megsérüléséről, valamint neheztelések amiatt, hogy egyik rendelő hamarabb jut birtokába a köteteknek, mint a másik; hogy ezen a bajon segítsünk, egészen új szállítási berendezést szerveztünk; minden városban, hol több rendelőnk volt, összeköttetést létesítettünk egy oly kereskedő-céggel, melynek megvolt a módja hozzá, hogy a köteteket a rendelőknek kézbesítse. Így lehetővé vált, hogy mi az egy városba való összes példányokat gondosan csomagolva ládákban expedáljuk egy címre úgy, hogy a kötetek teljesen sértetlen állapotban és egyszerre érkezzenek oda. Ez a gyűjtő szolgálat nagy mértékben bevált és a közönség elismeréssel fogadta, mert még a szállítási költségekben is megtakarítást jelentett.

Mínthogy e szállítási módozat magával hozta, hogy minden kötetnél sok száz ládáról kellett gondoskodnunk, érdekesnek tartom megemlíteni, hogy az akkori időben egy kis láda előállítási ára 35 krajcár, egy közepes nagyságú ládáé 40 krajcár és a nagyobb ládáé 45 krajcár volt; hová tűntek ezek az idők?

A Lexikon-kötetek rendkívüli pontossággal jelentek meg; minden négy hónapban egy-egy kötet, úgy hogy a munka a kitűzött határidőre, 1898 elejére 16 kötettel teljesen elkészült; a főmunkatársak ezt az alkalmat nem akarták elmulasztani, hogy kifejezésre ne juttassák annak a ténynek a nagy jelentőségét, hogy sikerült szerencsésen révbe juttatni ezt a magyar vállalkozást. Ezt azzal akarták összekötni, hogy tiszteletüknek és elismerésüknek adjanak kifejezést az iránt a férfit, aki ennek a munkának szellemi részét esztendőnkön át vezette, akinek nagy tudása, széles látköre és óriási munkabírása leküzdötte a felmerült nehézségeket és aki ernyedetlenül gondoskodott arról, hogy a munka mindvégig azon a magas színvonalon maradjon, amelyen elindult. A közönség nem is tudta, észre sem vette, hogy ki az a Herkules-vallu férfi, aki azt az óriási munkát elvégezte, amellyel a Lexikon szerkesztése járt.

A Lexikon főmunkatársai ünnepi áldomással rótták le tiszteletüket 1898 február 2-án *dr. Bokor József*-fel szemben, aki magát szerényen központi szerkesztőnek nevezte meg a kötet utolsó oldalán.

Ezen az ünnepélyen kifejezést nyert az akkor már köztudattá vált tény, hogy amennyire példátlan a Lexikonnak irodalmi sikere és technikai sikere, épp oly bizonyos, hogy pénzügyi sikerrel a vállalat nem számolhat be. Ez ünnepély alkalmával a kiadó külön füzetet bocsátott közre a Lexikonról, amelyben a munkáról minden tekintetben beszámolt; ehhez az ünnepi füzethez *Jókai Mór* írta az előszót és abban mondotta, hogy:

„A Lexikon befejezésekor elmondhatjuk, hogy egymagában többet tett a tudás elterjesztéséért, mint valamennyi iskolánk összevéve.”

*

A „*Pallas-Lexikon*” híven megtartotta programját, a szerzők híven beváltották ígéretüket, a kiadó még többet is adott, mint amennyit ígért. A munka olyan jó volt, amilyen jó az akkori viszonyok közt, az akkori erővel lehetett, ami hiba vagy hézag volt benne, azt egyik-másik rendszerbeli hiba okozta, amelyre csak utóbb, főként az új lexikon elkészítése során lehetett rájönni.

A terjesztés tekintetében is minden megtörtént, ami lehetséges volt; mi az első éven túl is folytattuk munkánkat állandóan, megszakítás nélkül, évről-évre megfelelő mennyiséget helyeztünk el. Az elhelyezett példányok mennyisége meghaladta a kiadó eredeti várakozását, mégis nagy deficittel záródott le a munka.

Ezuttal nem minket terhelt a deficit, ezuttal mink voltunk azok, akik anyagi eredménnyel zártuk le ezt a vállalkozást; hogy a kiadónál az anyagi eredmény elmaradt, annak többrendbeli oka volt; hozzájárult az, hogy sokkal nagyobb terjedelmű lett a mű, mint tervezve volt; mintegy három kötettel, 150 ívnek tartalmával többet nyújtott a közönségnek, mint amennyit prospektusában ígért, azáltal, hogy az egyes kötetek íveinek száma 40–45 ív helyett 50–60, sőt 70-nél is több lett; hozzájárult az, hogy illusztratív tekintetben is egyharmaddal többet adott, mint amennyi eredetileg programmba volt véve; hozzájárult a közönség előtt ismeretlen körülmény, hogy az anyag egy részét kétszer, háromszor is újra kellett szedetni, mert csak a kieszedeés után derültek ki bizonyos fogyatkozások, vagy bizonyos oly terjengősségek, melyek nem egyeztek a munka ökonómiájával; ezek az átalakítások, az ezekkel járó külön munkák, éjjeli munkák többlet-kiadásai, a pontos megjelenés miatt való soronkívüli nyomdai munkálatok igen sok pénzt emésztettek fel. De mindezt kiheverte volna a kiadóvállalat. Azonban egy alapvető hiba volt a számításban, amelyet nem lehetett jóvátenni, az, hogy *Gerő Lajos*, amidőn fel akarta venni a küzdelmet a német lexikonok ellen, abban a hiszemben volt, hogy neki nemcsak jószág, nemcsak technikai kiállítás, nemcsak színvonal és érték tekintetében, hanem bolti ár tekintetében is versenyeznie kell a német lexikonokkal. Ez az ő felfogása nagy hibának bizonyult, amelyet helyrehozni többé nem lehetett. Ámbár a Lexikonnak igen nagy sikere volt, ámbár a kinyomatott első kiadású példányszám, 22.000 példány, a munka befejezése után alig 2–3 esztendővel, végleg elfogyottnak volt tekinthető, a kiadóvállalat tetemes veszteséggel zárta le a Lexikon számláját.

Részben ez a körülmény, részben azok a veszteségek, amelyek másnemű eltévesztett spekulációk folytán keletkeztek, az 1899. év folyamán arra birták a *Pallas* vezetőségét, hogy az üzem orvoslása végett a Lexikont törekedjék értékesíteni. Cégünket ez az elhatározás kellemtelenül lepte meg. Az a szerződés, mely a Lexikon főbizományát ránk ruházta, még évekig biztosította nekünk a Lexikon terjesztésének oroszánrészét, már csak abból az okból is, mert hiszen mi teljesen azonosítottuk magunkat a „*Pallas-Lexikon*”-nal és a közönség megszokta, hogy azt jóformán a miénknek tekintse.

Amidőn tehát a *Pallas* áruba készült bocsátani ezt a kiadványt, mi jóformán abba a kényszerhelyzetbe jutottunk, hogy azt magunkhoz váltsuk, ha csak el nem akartuk veszteni e fontos munka tekintetében üzleti helyzetünket. Igen erős versenytársakkal kellett azonban szembeszállanunk. Egy nagy bécsi terjesztő cég és egy nagyhirű budapesti könyvnyomdávállalat rá akarta tenni kezét erre a vállalatra, tekintettel a jövő kilátásaira.

Ha pozíciónkat meg akartuk óvni, nagyon meg kellett erőltetnünk magunkat. Ezt meg is tettük és 1899 október 30-án megvettük a „*Pallas-Lexikon*”-t összes készleteivel, összes jogaival,

összes tartozékaival, mindenestül, oly nagy összegért, hogy azt mondhatjuk még ma is, ez volt ez ideig a legnagyobb tranzakció könyvkereskedői téren Magyarországon.

Megvettük a „*Pallas-Lexikon*”-t akkor mikor már alig voltak készletei, azért, hogy annak alapján belátható időben egy még teljesebb, még jobb, még tökéletesebb lexikont bocsáthassunk a magyar közönség rendelkezésére.

XIII. JÓKAI MÓR

Anyaghordás a Jókai életéhez

Amikor hozzáfogtam ezekhez a feljegyzésekhez, a legfőbb aggodalom, amely eltöltött, az volt, lesz-e vajjon egyáltalán, aki érdeklődik ezek iránt a dolgok iránt, nem becsülöm-e túl mindannak fontosságát és jelentőségét, amit ezeken a lapokon nyilvánosságra hozok? Azt kérdeztem magamtól, vajjon az a szűkebb kör, amelyről fel kell tennem, hogy a könyv, a magyar könyv keletkezése és sorsa iránt érdeklődik, vajjon maguk pályatársaim és magának az irodalomnak mesterei és adeptusai érdeklődni fognak-e ezek iránt az ügyek iránt? És azzal üztem el aggályaimat, hogy hiszen ha maga a szorosabban vett könyvtechnikai és hogy egy ma divatos kifejezést használjak, könyvüzemi része feljegyzéseimnek és mindaz, amit az ezekbe bekapcsolt személyekről közlök, talán valóban rendkívül kevés embert érdekel is, – vannak oly témáim, amelyek annyira benne vannak a magyarság legtágabb köreinek gondolatvilágában, hogy szinte elfojtott lélegzettel figyeli mindazt, amit ezekről a témákról neki bárki elbeszél.

Ebben a téma-sorban, azok mellett a kiváló íróink mellett, akik az utolsó ötven esztendő magyar irodalmának képviselői, szereplői és pillérei, elsősorban arra a nagy magyar íróra gondoltam, akinek a neve egyjelentőségű a magyar szépirodalommal.

Jókai Mór-ra gondoltam, akivel ezelőtti negyven esztendővel összehozott egy szerencsés és ihletteljes gondolat és akitől el nem választott halála percéig soha semmi sem. Azt reméltem, hogy *Jókai Mór*, aki betöltötte az én kiadói életemet a maga műveinek fényével, értékével és ragyogásával, be fogja tölteni ezeket a mémoireszerű feljegyzéseket is a maga nagyságának emlékével, zsenijének visszfényével, korszakos hatásának utórezgésével.

És aki bátran neki vágtam ennek a munkának és kedvvel, szinte lázas munkabírással folytattam azt mind e mai napig, most, hogy könyvem legfontosabb fejezetéhez érek, itt állok elcsüggedve, élénken és bátortalanul és azt kérdezem magamtól, nem volna-e jobb abbahagyni és eltemetni mindezeket az emlékeket.

Csak most látom és érzem, hogy minő könnyű volt Jókaiért lelkesedni és minő nehéz most róla írni úgy, hogy ez a lelkesedés émelyítővé ne váljék. Csak most látom, minő kedves volt megfigyelni az életének apró intimitásait és minő nehéz azokat visszaadni úgy, hogy alakjának, nagyságának a közönség körében kirajzolt mérete csorbát ne szenvedjen, de egyuttal lényének bája, gyöngéd volta, kedvessége ezekből valahogy kidomborodjék. Csak most látom, milyen könnyű volt az élő Jókai oldalán csodálni benne a felsőbbrendű embert, a zsenit, a hirnév által felkapott *Übermensch*-et és minő nehéz most róla írni azokban a vonatkozásokban, amelyekben az *Übermensch* is csak átlagemberré válik, midőn a mindennapi élet ügyes-bajos dolgait kell elintéznie, a maga megélhetésének kérdéseit kell tárgyalnia, amidőn a poeta leszáll a felhőkből a földre, hogy ott szóba álljon a kiadójával.

De van egy ok, amely előrehajt, amely nem enged pihenni, amely azt sugja, hogy igenis kisértsem meg, irjam meg, amit tudok Jókairól, irjam meg úgy, ahogy tudom, úgy, ahogy megláttam, úgy, ahogy érzem.

Ez az ok az, hogy Jókairól még mindig nincs megírva (a *Mikszáth Kálmán* nagy tanulmánya ellenére sincs megírva) az a munka, mely Jókait a maga teljes nagyságában elibénk állítja; az a munka, amelyből megtudjuk az ő írói egyéniségének egész természetrajzát és hatásának

rendkívüli méreteit; az a munka, amely őt beállítja a maga korába, mint legerősebb nemzet-fejlesztő, nemzetébresztő, nemzetfenntartó tényezőt és amely az ő munkáinak példátlan hatásából kimagyarazza egy egész korszaknak, több nemzedéknek lelki és szellemi kifejlődését, az egész nemzetnek az általa kijelölt, az általa sugalmazott úton való haladását.

És ezért azt hiszem, mindenkinek, aki Jókaihoz közel állott, kötelessége összehordani azokat az apró kavicsokat, amelyekből meg fog épülni az a piramis, amelyre a jövő Magyarországra fogja állítani Jókait akkor, amikor újra szüksége lesz rá, amikor a megsemmisülésből újra fel akar emelkedni, a semmiből valamivé lenni. Amikor újra ki akar emelkedni a legmélyebb megaláztatásból, amikor büneiért vezekelni és mulasztásaiért helyt állani akar.

És azt hiszem, kötelessége mindenkinek, aki hozzájárulhat az ő képének megrajzolásához, mindazt feljegyezni, amiből majdan az ihletett történetíró mesteri kézzel meg fogja írhatni az ő tökéletes arcképét.

Azok a vonatkozások, amelyekben Jókai a kiadóihoz állott, hozzá fognak járulni egyéniségének megítéléséhez, az ő emberi alakjának megismeréséhez és ezért erőm fogyatékoságának teljes tudatában is meg akarom kísérelni papírra vetni azokat az emlékezéseimet, amelyek Jókaihoz fűznek.

Író és kiadó

A „*Regényvilág*”-ról szóló fejezetben elmondottam már, hogyan ismerkedtem meg Jókai-val. Minő ifjonti vakmerőséggel kerestem fel és minő szíves készséggel vállalkozott arra, hogy a megindítandó folyóirat részére az első regényt ő fogja megírni.

Van-e rá példa az irodalom történetében, hogy egy alig husz éves ismeretlen ifju a nemzet elismert legnagyobb írójának munkájával kezdi meg kiadói pályafutását? Nem érthető-e, ha ez a tény oly mély benyomást gyakorol arra az ifjura, amelytől egész életén át soha szabadulni nem tud. Az érzés, amely akkor elfogott, körülbelül ugyanaz, mint amely az író eltölti első munkájával szemben. Jókai Mór megírta magáról, hogy amikor az Akadémia az ő 17 éves ifjukurának első irodalmi kísérletét, a „*Zsidó fiu*”-t kitüntetésben részesítette, akkor ő úgy érezte, hogy magát most ime eljegyezte a muzsával. Hasonló érzés fogott el engemet, mikor a Jókai ígéretét megkaptam; én is úgy láttam, hogy most eljegyeztem magamat, nemcsak az irodalommal, melynek hűséges gondozója óhajtottam lenni, hanem eljegyeztem magamat Jókai Mórral.

Telve becsvágygal és idealizmussal, akkortájt kerültem haza a lipcsei egyetemről, hogy atyám nyomdokain haladva, az ő mesterségét folytassam. *Első utam* a kiadói pályán Jókaihoz vezetett, – *első vállalatom* az ő nevével indult meg, – *első kiadványom* az ő könyve volt. Evvel meg volt szabva számomra az irány, melyen haladnom kell, mint kiadónak, de egyszersmind éreztem, mint ember, mivel tartozom Jókainak, és attól kezdve folytonosan izgatott az a vágy, az a kívánság és az a remény, hogy talán valaha képes leszek meghálálni neki azt a jóindulatot, mellyel engem örökre lekötöztetettjévé tett.

Azon számtalan vonatkozásban, amelyben író és kiadó egymás oldalán, néha azonban egymással szemben is állanak, sohasem tévesztettem szem elől hálatartozásom nagy erkölcsi súlyát és tudom, hogy ezt Jókai mindig tudta és érezte és hogy erről mindig meg volt győződve. Ennek tulajdonitom, hogy első könyvének, a „*Páter Péter*”-nek a mi kiadásunkban 1880-ban történt közrebocsátása óta minden művét (egyetlenegy, félreértésből történt kivétellel), a mi kiadóvállalatunk adta ki. Ennek tulajdonitom, hogy Jókai, akinek munkái addig jóformán az összes pesti kiadóknál felváltva jelentek meg, ettől az időponttól kezdve hű

maradt kiadójához, attól soha meg nem vált, azt soha el nem hagyta, holott sokszor csábitották rá.

Hihetetlenül hangzik, de tény és valóság, hogy Jókaival soha nem volt írott szerződésünk egészen addig, amíg a 100 kötetes nemzeti kiadás tárgyában a jubileumi bizottság kívánsága folytán szerződésre nem kellett vele lépünk. Soha nem volt köztünk megállapodás honoráriumra, példányszám-kinyomtatásra vonatkozólag. Volt egy kulcsa a tiszteletdíj-kiszámitásnak, nem volt magasabb, mint az előbbi kiadóé; ennél Jókai sohasem követelt többet, akkor sem, amikor egy-egy regényét valamely más vállalat nagyobb tiszteletdíj fizetésének ígéretével óhajtotta magának biztosítani. Avval sem törődött, hogy az első kiadásból mennyit nyomtatnak ki. Ő ismerte a könyvpiacot, tudta, hogy 2000 példánynál többet az u. n. drága princeps-kiadásból a kiadó nem mer kinyomtatni és ebben teljesen védve látta a maga érdekeit. Sokszor megjegyezte tréfásan:

„Ha öngyilkosságot akarnak elkövetni, ám nyomassanak ki többet, annyit, amennyi tetszik.”

Kétezer példány, ez volt akkor a legnagyobb, a legnépszerűbb magyar írónak kiadási példányszáma. Ez volt akkora magyar könyvpiac maximális felvevő képessége. Ebből a 2000 példányból az első esztendőben elkelt 7–800, ritka esetben 1000 példány, azután évenként kisebb-nagyobb mennyiség, úgy, hogy mintegy 8–10 esztendeig eltartott ez a példányszám, amikor azután Jókai az illető regényt bekebelezte a népszerű kiadások közé, amelyek először *Heckenast*-nál, illetőleg utóbb a *Franklin-Társulat*-nál, később *Pfeifer Ferdinánd*-nál jelentek meg.

Mikor a viszonyok javultával mi a példányszámot felemeltük, különösen, amikor a füzetes kiadásokkal megpróbálkoztunk, mi ezt bejelentettük Jókainak, a honoráriumot a magasabb példányszám arányában számítottuk ki, így fizettük meg és ezzel az ügy rendben volt. Soha semminemű kifogást nem tett, intézkedéseinkbe mindig teljesen belenyugodott.

Ha bizonyítéka ez annak, hogy a kiadó teljes mértékben részese az író bizalmának és hogy abban soha nem csalódott, bizonyítéka ez másfelől annak is, minő nobilis lelkű, minő előkelő gondolkodású az az író, aki vitális anyagi érdekeit ebben az anyagiséggal telített korban a férfias bizalom, üzleti korrektség és kölcsönös lojalitás alapjára helyezi.

Jókai saját írásaival szemben

A mi összeköttetésünk folyamán soha sem történtek különleges események. Oly simán és szinte naptári pontossággal bonyolódtak le az ügyek, hogy alig is van mit elmondani róluk. *Jókai* megírta a maga kéziratát, elhozta azt hozzánk, mi nyomdába adtuk, gondoztuk annak minél pontosabb előállítását, azután legjobb erőnk szerint forgalomba hoztuk és ez így ment kötetről-kötetre, évről-évre, csendesen és zajtalanul, minden nagyobb izgalom nélkül.

Azaz, hogy az izgalom a mi részünkről megvolt bizonyos tekintetben, különösen az első esztendőben, amidőn lestük és vártuk az illető könyv eredményét, sikerét. De Jókait magát a könyv nem izgatta soha attól a perctől kezdve, hogy elkészült vele. Jókai benne élt az ő regényében, azzal álmodott, avval ébredt fel, avval ült le az íróasztalhoz, ebédhez, vacsorához, avval sétált, avval foglalkozott minden egyéb napi teendője mellett is, a képviselőházi ülés alatt, talán még a tarokk-partie mellett is. De mikor a regény készen volt, amikor a korrekturákat elolvasta volt, akkor rá nézve megszűnt az érdeklődés, mert akkor már egy új regényen gondolkodott, vagy már írta is azt.

Mialatt regényét írta, mindig arról beszélt és úgy benne élt tárgyának bűvkörében, mint ahogy később az olvasó benne élt abban. Mikor valamelyik nagy regényét írta, olyat, amelyet chef-d'oeuvrenek gondolt, a szó teljes értelmében alig lehetett vele úgynevezett okos dolgokról beszélni. Teljes szórakozottsággal hallgatta az embert és feleletein meglátszott, hogy nem is hallgatott oda. Ilyenkor szórakozott volt a végletekig, ilyenkor féltette őt környezete mindentől, ilyenkor csak komfortáblin volt szabad járnia, mert annyira gondolatokba volt merülve, hogy az utcára gyalog kimennie egyenesen veszélyes lehetett volna rá nézve, kocsi, villanyos elgázolhatta volna. És érdekes, hogy ez a teljes beleolvadása a regénye tárgyába rendszeren akkor volt nála tapasztalható, amikor végül azután valamelyik gyöngébb munkája született.

A készülő mű mindig elfoglalta, a kész munka iránt ritkán érdeklődött többé. Ha néha megemlékeztünk beszélgetés közben valamelyik sikeréről, valamelyik könyvének nagyobb kelendőségéről, valakinek írásbeli vagy szóbeli nyilatkozatáról, azt rendszeren unottan hallgatta, ha könyv alakban már megjelent és rá nézve hónapokkal azelőtt megszűnt könyvről volt szó. De a legnagyobb érdeklődést tanusította, ha olyan regényre vonatkozott az illető közlés, amelyik éppen akkor folyt a „*Nemzet*”-ben vagy más lapban.

Érdekes tulajdonsága, amelytől különben nálánál realistább irányú írók sem mentek, az volt, hogy mindig az éppen készülő munkát tartotta legjobb munkájának. Ilyenkor kész volt vitába is bocsátkozni azzal, aki félénken rá mert utalni az „*Uj földesur*”-ra, vagy „*A magyar nábob*”-ra és azt merte mondani, hogy hát mégis ezek a könyvek utólérhetetlenül szépek. Ilyenkor képes volt komoly disputát kezdeni önmaga ellen. Amily szigorú volt régibb munkáival szemben, épp oly elnéző volt a bírálatban a készülő mű irányában. Régibb könyveiről lehetett disputálni Jókaival, eltűrte a kritikát, örült is neki, még szekundált is a kritikusnak a hibák felsorolásában, amint annak több ízben fültanuja voltam *Gyulai*-val, *Eötvös Károly*-lyal és *Mikszáth*-tal való évődéseiben. De munkában levő műveiről nem volt szabad vele disputálni, mert ez elkedvetlenítőleg hatott rá.

Éppen azért ilyenkor óvta is családját az olyanokkal való összejöveteltől, akik esetleg gyöngédtelenül rászóltak volna az utolsó regényfolytatások valamilyen fantasztikuma miatt. Ezt már tudták azok, akikkel Jóka összekevert és respektálták is. *Reviczky Gyula* rossz néven vette egyszer szerkesztőségbeli társaitól, hogy nem figyelmeztetik Jókait valami nyilvános hibára vagy tévedésre, talán figyelmetlenségből való elírásra, amely egyik regényfolytatását zavarossá tette. *Reviczky* hizelgésnek deklarálta, hogy mindannyian dicsérték a munkát, amikor Jóka közibük lépett. Pedig nem volt az hizelgés, amint meg is magyaráztuk a kritikus elméjü *Reviczky*nek, hanem okosság volt és emberség. Nem volt szabad Jókait, aki megálmodta regényét, álmában megzavarni. A hibát könnyű volt helyrehozni a regény befejezése után is, hiszen még hátra volt a könyvkiadás. De minden gyöngédtelen figyelmeztetés megzavarta volna a költőt, elvette volna kedvét az írástól.

Megeshetett volna az is, hogy nem folytatja a munkát, vagy hirtelen befejezi és ez azután már a lap szempontjából is nagy baj lett volna. Meg is történt egyik-másik munkájával, hogy ilyen okból ment el a kedve tőle és ilyen okból vetett hirtelen véget az első kötetben a három kötetre tervezett munkának. Nem egy Jóka-regény szerkezeti gyöngeségének és felépítésbeli lazaságának ilyen külső okok voltak az előidézői.

Hogy dolgozott Jóka?

Jókai írói tevékenysége, amint az hosszú életén keresztül kialakult, egy szabályos óramű rendszerességével folyt. Megszokta a kora reggeli felkelést, talán azért, hogy teljesen zavar-talanul dolgozhassék, hogy házi ügyek, látogatások ne zavarják. A kora reggeli órákban,

rendesen 6-tól 10-ig végezte el aznapi irói penzumát. Mikor nagy regényt irt és belejött teljesen a munkába, rendesen egy nyomtatott ívet irt meg naponta. Korán kelt, de korán le is feküdt és jól aludt. Sohasem panaszkodott álmatlanságról, de sokszor elbeszélte, hogy álmában szövi tovább regényének szövevényeit és sok nehéz fordulatot álmában oldott meg. Ilyenkor még korábban kelt fel, hogy papírra vesse azt, amit jótékony álma sugallt neki.

Mikor hajlott korában magának az írásnak fizikai feladata már terhesebbé vált Jókaira nézve, ami kézírásán az utóbbi években meg is látszott, több ízben próbáltam neki azt a gondolatot sugalmazni, hogy diktandó dolgozzék, hogy mondja tollba írását gyorsírónak. Ez ellen mindig tiltakozott, lehetetlennek tartotta, hogy akkor, amikor ő dolgozik, más emberábrázat jelen legyen abban a szobában. Ezt nem bírta el, nem tudna egy mondatot sem megfogalmazni, – mondotta. Meg is magyarázta ezt a tulajdonságát később, amikor a „*Negyven év visszhangja*”-ban a maga irodalmi munkásságáról önéletrajzi vázlatot irt. Elmondja ott, hogy ’ komponálja meg a regényt, amelynek rendesen valamely vezéreszme szolgál alapul. Hogy ’ tanulmányozza azután a tárgyat, az alakokat, a korszakot, a történet helyszínét és mindazt, amire szüksége van és azt, hogy miképpen hívja segítségül a fantáziát.

„Akkor belehelyezem magam az egyes alakoknak a kedélyhangulatába: iparkodom bennük élni. A gyilkosnak, az árulónak, a kéjencnek, a zsugorinak a lelkiállapotját épp úgy a magamévá teszem, mint a szenvedőét, a kétségbeesettét, a haragos bosszuállót. Ilyenkor, ha a családom tagja, vagy a legkedvesebb barátom háborgat is, rosszul esik; lehet, hogy akkor éppen zsarnoki kedvemben talál, indulatos vagyok, vagy érzékenyülök a könnyekre fakadásig; vagy az egekben járok és gyönyörködöm. Egy ajtónyitás s az egész hangulatnak vége van. Ujra kell kezdeni.”

Ezért kellett Jókainak azt a rengeteg sok munkát saját kezével megírni, ami fizikai munkának is óriási.

Milyen a Jókai kézírata?

A legszebb kézirat, amit valaha láttam, pedig sokat láttam. Kis quart oldalak, finom papír lila tintával, apró, szabályos betűkkel telehintve, egyenletes sorokban, egyforma távolságban, mintha megolvasta volna, mindig 24–25 sor egy oldalon. Oldalakon végig alig egy-egy javítás, egy-egy helyreigazítás. Azon is meglátszik, hogy abban a pillanatban szűrt közbe egy-két szót, amikor már a rákövetkező 2–3 szó le volt írva. A kézirat külseje is mutatja, hogy amikor Jókai az íróasztalhoz ült, készen volt fejében az aznapi penzum, ki volt gondolva, el volt rendezve, csak le kellett írni. Kéziratain körülbelül két ujjnyi margót hagyott mindig, utólagos beszúrák részére, de száz és száz oldalt nézhetünk végig és nem találunk egyetlen utólagos beszúrást sem. Érdekes. Birtokomban van Jókainak egy francia nyelvű és egy német nyelvű kézírata. A német nyelvű egy hosszabb, levélformába öltöztetett cikk a „*Kosmopolis*” című folyóirat szerkesztőjéhez, a millenniumi kiállításról. Ebben is alig van az ő tollából két-három utólagos beszúrást, magának a szerkesztőnek csak két stiláris javítása a hosszabb német cikkben. A francia kézirat egy beszéd szövegét tartalmazza, amelyet az Interparlamentáris konferencián tartott Jókai, ezen is alig három-négy utólagos stiláris javítás.

A Jókai kézíratai oly szépek, oly rendesek, hogy bármelyik regényét egyfolytában nagyobb fáradság nélkül a kéziratból épp úgy el lehetne olvasni, mint a nyomtatásból.

Jókai olvasmányai

Ha a Jókai írásmódszeréről szólunk, önkéntelenül felmerül az a kérdés, vajjon olvasott-e Jókai; sokat, keveset olvasott-e; honnan vette témáit; melyek voltak forrásai; olvasta-e más

írók munkáit, érdeklődött-e irántuk? Ebben a tekintetben vitába kell szállnom azokkal az életrajzírókkal, akik a Jókai olvasmányairól egész értekezéseket közöltek; de vitába kell szállnom magával Jókaival is, mert Jókai igenis nagyon keveset olvasott, bámulatosan keveset, szinte érthetetlenül keveset. A műveltség alapja, amelyet az iskolából magával hozott, igen erős lehetett, a klasszikus tanulmányok, amelyekkel az akkori kollégium elbocsátotta az ifjakat, igen behatók lehettek, hogy azokból egész hosszú életén keresztül táplálkozhatott, mert meglelt férfi korában abból az irodalomból, amely az övével egyidőben keletkezett, valóban igen kevéssel ismerkedett meg.

De hát elképzelhető-e, hogy olyan példátlan fantáziával megáldott ember, mint Jókai, elolvassa más írók műveit, olyanokét, akik messze mögötte állnak fantázia dolgában.

Az angolok az irodalomnak ezt az ágát, mely a regényeket, elbeszéléseket, rajzokat, kalandos történeteket felöleli, Works of fiction-nak nevezik, a fikció, a képzelet műveinek. Élt-e valaha író, akinek nagyobb képzelőereje lett volna, mint Jókai Mórnak? Melyik írónak melyik munkája nyújthatott volna neki valamit?

Hiszen bizonyára elolvasta fiatalkorában az iskolán túli időszakban a maga *Victor Hugo*-ját, *Dumas*-t, *Sue*-t, ezeket a nagy elbeszélőit a francia romantikus korszaknak. De akkor és ezekkel be is záródott rá nézve az olvasás korszaka. Azontúl csak akkor érdekelte – de igen-igen ritkán – egy-egy nagyon felkapott és híres író, ha annak írói módszere, iránya, tárgyköre teljesen eltérő volt a romantikusokétól. Arra még talán kíváncsi volt, az még nyújthatott neki valami újat.

Eleinte magam is sokszor felhívtam figyelmét egy-egy híres könyvre, de észrevettem, hogy nem igen érdekli. Azután saját olvasmányaim során néha egészen bátorítanul megkoczkáztattam a kérdést, hogy *Balzac*-nak, *Dickens*-nek ezt vagy amazt a könyvét olvasta-e? Mindenkor vagy abszolút tagadó, vagy egészen bizonytalan választ kaptam.

A korabeli fel-feltünetező írókat megismerte egy-egy kisebb novellából, rajzból, a lapok tárcáiból, vagy ünnepi mellékleteiből, de nagyobb terjedelmű munkáikat nem olvasta.

De honnan is vett volna időt ahhoz Jókai, hogy olvasson? Aki annyira benne élt a maga külön világában akkor, mikor alkotott, az nem mélyedhetett volna el más író világába, csak az esetre, ha teljesen átengedi magát annak az új impressziónak. Ez csak úgy lett volna lehetséges, ha ő maga szünetelt volna, ő pedig nem szünetelt soha.

De azért tájékozatlan még sem volt az irodalmi dolgokban; leánya és veje, *Fesztyék*, gondoskodtak róla, hogy tájékoztassák a fontosabb irodalmi eseményekről, a kiválóbb fiatal írókról, mindarról, amit „dukált” tudnia.

Jókai maga azt állítja, hogy ő sokat tanult, sokat köszönhet nagybecsű könyvtárának. Hát ez igaz – a Jókai értelmében.

Volt egy francia folyóirat a hatvanas és hetvenes években, a „*Tour du Monde*”, egyike a legelső illusztrált lapoknak. Ez közölte a nagy felfedezéseket, a földrajzi utazók cikkeit, a technika csodaműveit, miket akkor francia, angol, amerikai technikusok megalkottak, ez közölte az exotikus népekről szóló ismereteket, amelyeket a felfedező útra küldött tudósok hoztak magukkal.

Ebből a folyóiratból sok kötet volt a Jókai könyvtárában, szép kötésben és valahányszor pihenni akart szelleme: elővette a „*Tour du Monde*”-ot és elolvasta egyik-másik tanulságos cikkét.

Ennek a folyóiratnak a köteteiből merítette ő mindazt a sok ismeretet, mely munkáiban sokszor csodálatba ejti az olvasót, a néprajzi, természettudományi, útleirási, történeti tárgyakat; ez az egy folyóirat volt az ő könyvtára, azután meg a természet, amellyel igazán meghitt viszonyban volt.

Az anyagot az ő sok különböző tárgyú munkájához nem igen kellett keresnie, mert azt helybe hozták neki; aki csak valami érdekeset talált régi krónikákban, régi rajzokban, régi naptárakban és egyebütt az elhozta Jókaihoz, aki a legjelentéktelenebbnek látszó tárgyból is ki tudott csiholni valamit fantáziája segítségével.

Voltak sokan, akik állandóan hordták neki az anyagot. Ezek között első sorban *Deák Ferenc* és *Nyáry Pál*. Később a székely *Orbán Balázs* és báró *Kemény Gábor*. Ezért van Jókainak annyi erdélyi tárgyú könyve.

Hogy Jókai az egykoru európai írók munkáit nem igen olvasta, azt valóságos szerencsének tartom. Az ő sajátos természeténél, fogékonyságánál fogva ebből csak kár keletkezhetett volna, mert Jókai, mint igaz magyar, szerette a virtust is. És sokszor izgatta a „vagyok olyan legény, mint te, vágok olyan rendet, mint te.”

Zolának kortársaira gyakorolt óriási hatása alól csak úgy menekülhetett meg, hogy az én tudomásom szerint *Zolának* csak azt az egy munkáját olvasta, amely nem épen barátságos hangulatot keltett benne ez író művei iránt. A „*Nana*”-láz idején valahogy Jókai is kezébe vette, el is olvasta ezt a könyvet. Óriási feltűnést keltett akkor ez a mű, rendkívüli volt a kelendősége, a világ minden nyelvére lefordították és mindenki csak arról beszélt. Jókai, aki soha sem szokott nyilatkozni más írók műveiről, de legkevésbé elítélő módon, akkor mégsem tartóztathatta vissza magát és azt mondta egy ízben: „Hiszen ha én ilyet akarnék írni és ily mélyen leszállani a kloakába, akkor engem is az egész világ olvasna, de hát én azt nem teszem, ettől eltölt a jó izlésem.”

Azt hiszem, hogy ezután *Zolának* soha egyéb művét nem olvasta.

Mikor in floribus volt *Jules Verne* és annak talán egy könyvét elolvasta Jókai, ennek hatása alatt írta meg az „*Egészen az északi polusig*” című munkáját virtusból, hogy megmutassa, hogy tud ő ilyet is.

És amikor figyelmeztették a nagy német írónak, *Freytag Gusztávnak* archaizáló regényeire a német östörténetből, fogta magát és megírta a „*Bálványos vár*”-t, mert tud ő ilyet is.

Jókai hatásának eredete

De Jókai mélységes hatása nem ezeknek a műveknek volt eredménye, ezek nem voltak igazi Jókai-művek, az ő hatásának és páratlan népszerűségének oka abban állott, hogy egész élete, fejlődése és munkája annyira bele volt kapcsolva a nemzet közéletébe, mint soha még más magyar íróé. Ifjúkorában benne élt a nemzet legmozgalmasabb korszakában, egyik szereplője volt az eseményeknek, szóval és tollal buzdítója az akkori fiatalságnak, azután részese a szabadságharcnak, martirja a meggyőződésnek, majd újra felébresztője az új nemzedéknek, krónikása a multnak, prófétája a jövőnek.

Benne és az ő munkájában élt akkor a nemzet, az elnyomatás napjaiban. Az ő elbeszéléseiben, az ő szavaiban, az ő igéiben, az ő burkolt mondataiban, az ő tréfáiban, az ő szatirikus leveleiben és humoros episztoláiban, az ő romantikus kompozícióiban benne találta minden magyar ember a magyarság egész életét, egész gondolatvilágát, összes reményeit és jövőjének összes lehetőségeit. Az ő munkáiból indult ki minden lüktetése a nemzeti gondolatnak,

minden érverése a nemzeti organizmusnak, minden dobogása a magyar nemzet szívének. Az ő munkáiban élt a nemzet másfél évtizeden át, olyan másfél évtizeden át, melyben az ő munkái nélkül, az ő nagy termékenysége nélkül talán még a magyar nyelvről, a magyar gondolkodásról és érzésről is lemondott volna.

Csak az akkori páratlan hatás magyarázza meg a későbbi Jókai példátlan népszerűségét.

De ennek az akkori hatásnak a későbbi irodalomra is rendkívüli kihatása volt, ez teremtette meg a magyar irodalomnak későbbi nagy közönségét. *Jókai tanította meg a közönséget olvasni, Jókai népszerűsítette a magyar könyvet, ő alapozta meg akkori könyveivel a mai magyar irodalmat.*

Jókai egyénisége

De még mindez nem elég a Jókai rendkívüli népszerűségének megmagyarázására, nem elég, hogy ő teleplántálta alakokkal, regényhősökkel a magyarok gondolatvilágát; a közönség ezzel nem éri be, neki maga a szerző is kell, just formál hozzá, birtokába akarja venni. A közönség fantáziáját izgatja, hogy minő lehet a „*Magyar nábob*” és „*Kárpáthy Zoltán*” szerzője. Bármily jeles a mű, talán soha sem jut arra a páratlan népszerűsége, ha maga a szerző is egész egyéniségével az emberek gondolkodásában és fantáziájában nem válik maga is regényhőssé. És Jókai ilyen regényhős volt, ifjúkorának eseményei azzá tették és azzá tette kivételes egyénisége is. Aki Jókait személyesen ismerte és vele gyakrabban érintkezett, az egyéniségének varázsa alatt állott; én nem resteltem bevallani, hogy mindig elfogódott voltam vele szemben, valahányszor vele találkoztam, sohasem közeledtem feléje úgy, mint más emberhez, hanem úgy, mint valami felsőbb lényhez, mindig azzal a félénk tisztelettel, amellyel első találkozásunkkor ránéztem.

Azért is nem a magam szavaival akarom Jókai egyéniségét és a személyéből kiáradó varázst leírni, nem is más magyar emberével, mert hiszen az is bizonyára elfogódott volt Jókaival szemben, de idézem *Adam Edmondné* leírását Jókai személyéről:

„Jókai nemcsak kiváló szellem, de egyuttal nagy lélek is, amit szép arca hiven visszatükröztet. És ebben is hasonlít Turgnyevhez és engem folyton reá emlékeztet. A széles homlokon egy redő sincs, de a két szemöldök közt a gondolkodásé; kissé mélyen bennülő szemeiből messzire ható tekintet lövell; szép alaku orr, nyugodt cimpáival, nyugodt jóságról tanuskodik. Szája finom, melyen a figyelő melancholiája látszik. Jókait csodálják és szeretik. Alakja előkelő, magas, karcsu, elegáns, kezei szépek, tekintetének gyöngédségéről, amely úgy tud kérdezni, annyi szeretettel, hogy megnyilik előtte minden titok, alig nyujthatni fogalmat, valamint arról sem, mennyi derült nemesség van természetében. A nagy magyar író fölötte termékeny, egész termékenységevel folytonosan alakít. Népszerűsége határtalan.”

Jókai-tisztelet

A mai nemzedék alig alkothat fogalmat magának arról, hogy Jókait milyen tisztelet vette körül, hogy milyen nagy embere volt ennek az országnak; a hol megjelent társaságban, gyűlésen, szórakozóhelyen, mindenütt feléje fordult a közfigyelem; ha az utcára ment, ahol megismerték, utjából kitértek, utat nyitottak neki, köszöntötték teljesen ismeretlen emberek. Megható látvány volt ez a Jókai-tisztelet, ez a Jókai-kultusz.

Életemben csak egyet láthattam hozzá foghatót, az is megkapó volt. Párisban kocsin el akartam jutni valahová vasárnapi napon, déli órában és a csendesen baktató egylovas kocsi a teljesen néptelen téren egy utca keresztezésénél egyszerre csak megállott. Nem tudtam, nem értettem, miért, nem láttam semmi akadályát a továbbhaladásnak, megkérdem a kocsistól: mi ez? miért állott meg? Mire ő hátrafordul és szinte felháborodva egy a keresztuton áthaladó urra mutatva, azt mondja nekem: *Mais c'est M. Lesseps!* Hiszen Lesseps ur megy arra, nem látja az ur? A párisi komfortábilis kocsi megállott, hogy az öreg *Lesseps* keresztül mehessen az uton; a köznép tiszteletnyilvánításának ekkora mértékével csak a Jókai-tisztelet vetekedhetik.

Ez a Jókai-tisztelet teszi érthetővé, hogy még életében egy népies költemény hőisévé válhatott, hogy *Mikszáth Kálmán* megírhatta énekes históriáját a komáromi fiuról, aki a világot hódította meg, és hogy mindenki természetesnek találta az élő írónak ilyenmő dicsőítését.

A belső ember

Az olyan ember, aki, mint Jókai, annyira benne él a közönség gondolataiban, olvasóinak fantáziájában, akinek minden lépését számon tartja a sajtó s a nagy nyilvánosság, akinek minden tettét ellenőrzi a köztudat, az voltaképpen kettős életet él, egyet magának, egyet a külvilágnak. Az olyan emberben tulajdonképpen meg kell különböztetni a *belső embert* a *külső embertől*, a lényegét a látszattól, a valóságot a póztól.

Ha Jókait ebből a szempontból szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy benne a belső és külső ember egy és ugyanaz, ő meg tudta találni a harmóniát a kettő között. Nézzük az ő egyéniségét ebből a két szempontból, vizsgáljuk először a belső embert; minél közelebből vizsgáljuk, annál jobban meggyőződünk róla, hogy abból az illúzióból, melyet vele szemben tápláltunk, semmi sem veszett el, ha egész közel férkőztünk is hozzá. Jókai jó ember volt, szíves, barátságos, előzékeny mindenki iránt, senkinek semminemű kérését nem birta megtagadni, valami formában teljesítette azt, sokszor kellemetlen helyzetekbe került az által, hogy derűre-borura irta az ajánló leveleket. Tette ezt olyankor is, mikor az illetőt nem akarta ajánlani, de nem birt nemet mondani, nem birta kérését megtagadni, ilyen esetben azután gondoskodott róla, hogy a címzett, akihez az ajánlás címezve volt, megtudja Jókai igaz véleményét az illetőről. Hozzám sok embert küldött ajánló levéllel, néha olyanokat is, akiket le akart rázni magáról. Ezekre vonatkozólag volt köztünk egy titkos megállapodás. A levélnek egy bizonyos fordulatával értesültem arról, hogy ez csak olyan megszabadulási ajánlás és akkor aztán rajtam volt a sor, Jókait megszabadítani az illetőtől valami alkalmas módon.

Ennek a jóságnak köszönhettem, hogy egész késő aggkoráig, ha nem is élete végéig, nem voltak személyes ellenségei. Szeretettreméltósága, nyájassága mindenkit meghódított és senki sem volt képes rá haragudni; akinek arra esetleg valami oka lett volna is. Író társaival szemben közmondásos jósága nagy bajokba keverte, még váltózsirót sem tudott megtagadni, és volt idő, amidőn boldog-boldogtalannak váltójára aláírta a nevét. Író társainak mindent örömezt megtett, ami azok érdekében állott és rossz néven vette, ha valamelyik akcióban nem vették igénybe, ha kimélték. Egy ízben magam jártam el, egy derék magyar íróval együtt, egy fiatal író barátunk érdekében, aki a katonaságnál valami nagy bajba keveredett heves modora és gondatlansága miatt. Felkerestünk egy igen előkelő társadalmi állású urnőt, egyszersmind felkapott magyar írónőt, akinek a nagyhatalmu katonai parancsnokkal személyes nexusa volt és kértük közbenjárását az ügyben. Megtagadta, egyszerűen megtagadta. Ekkor Jókaihoz fordultunk, aki rögtön aláírta a sürgős előterjesztést és önként vállalkozott arra, hogy azzal a

szigorú hadtestparancsnokkal okvetlen maga is beszélni fog a kedvező elintézés érdekében. Meg is tette, volt is fogamatja.

Jóságából önként következik, hogy türelmes és elnéző volt; ebben az irányban sokat gyakorolhatta magát, mert amint *Feszty Árpádné* jegyzeteiből tudjuk, Jókai első felesége „rettenetesen érezhetővé tette a saját öregségét, évek multak és a Jókai-házban nem hangzott nevetés.”

De Jókai jókedvét, derült világfelfogását kisebb-nagyobb házi bajok, amelyeket türelemmel elviselt, nem bírták megingatni, mert ő hitt, erősen hitt az isteni gondviselésben és abban, hogy sorsát a gondviselés intézi, úgy ahogy azt elviselnie kell.

És ez a hit irányította benne a külső embert is; ő meg volt győződve saját küldetéséről, rabja volt a saját nagyságának, de szívesen viselte ezt a rabságot. Érezte, hogy nagysága és hírneve valami értéke a nemzetnek, amelyre neki vigyáznia kell, amit neki helyesen kell adminisztrálnia; ő tudatában volt kivételes helyzetének és ebben a tudatban nagyszerűen is reprezentált ott, ahol reprezentálnia kellett. Saját szűkebb pályatársai között egyszerű és igénytelen volt és szerette, ha azok vele szemben az egyenrangúság kollegiális álláspontjára állanak; szerette, ha ebben a körben nem éreztetik vele a különbséget, amely őket Jókaitól elválasztja; szerette, ha fesztelenül diskuráltak vele, ami rá nézve lehetővé tette, hogy pajzán jókedve megnyilatkozzék ebben a körben.

És amikor nem úgy történt, duzzogva önmaga figurázta ki magát. Ilyenkor születtek azok a hangulatos kiszólások, amelyek aztán hetekig cirkuláltak az irodalmi berkekben.

Egy ízben együtt vacsorált lapjának egész szerkesztőségével, de sehogysem akart olyan hangulat keletkezni, amelyért érdemes lett volna meghozni azt a rá nézve nagy áldozatot, hogy estéjét feláldozza a társaságnak. A fiatalabb munkatársak nagy tisztelettel és elfogultsággal ülték körül az asztalt, ekkor végül megszólalt Jókai és azt mondta:

„Annyi közöm nekem tihozzátok, mint a fűszerbolt előtt cimerül pingált vadembernek; hozzátartozik ugyan a bolthoz, de se a bolt nem az övé, se a boltban nincsen soha.”

De viszont másfelől Jókai igen szerény magaviseletet tanusított, hogy valahogy észre ne vegyék rajta azt, hogy ő tudja: kicsoda; ne lássák meg rajta, hogy neki tudomása van arról, hogy ő ennek az országnak a legnagyobb embere. Rossz néven vették tőle a fiatalabb írók, ha különösen a miniszterekkel szemben úgy lép fel, mintha azok nem volnának kisebbek, mint ő. A felsőbbség iránti tiszteletadásnak tulajdonították, amire egy Jókai nincsen ráutalva. Ennek az érzésnek adott kifejezést azután *Mikszáth Kálmán*, midőn egyszer *Tisza Kálmán* előtt ekként aposztrofálta:

„Ha neked volnék, Móric bácsi, mind a nyolc miniszternek meg kellene minden reggel kérdezni tőlem: hogy érzem magam, mit álmodtam?” Mire Tisza Kálmán megjegyezte, hogy „bizony igaza van Kálmán öcsémnek.” De Jókai sem maradt adós a felelettel, ámbar másfelé vágott, mint ahová céloztak.

„Mit érnék vele, feleli, hogy nyolcszor kelljen elbeszélni az álmait reggelenként? Egyszer is sok, amíg leírom, mert én minden éjjel tovább álmodom a munkában levő regényemet. Nem szoktam én hiába álmodni, mint ti.”

Mindez együttvéve: a Jókai jósága, szerénysége, nemes egyszerűsége, mindamelllett öntudatossága, a maga hivatottságáról való meggyőződése, önérzete, mindez a belső és a külső Jókait jellemzi és azt igazolja, hogy milyen rendkívüli ember volt. Nála még a régi közmondás sem válik be, mert ő valóban nagy ember volt hálókabátban is.

Jókai bizalmas körben

A világ legtermészetesebb dolgának tetszik, hogy a regényíró, az elbeszélés művésze, társaságban, az emberekkel való érintkezésében is érvényesíti ezt a nagy tehetségét. Van is rá eset. *Mikszáth Kálmán* kitűnő elbeszélő volt a fehér asztalnál, *Eötvös Károly* órákig volt képes hallgatóságának feszült figyelmét ébren tartani; *Herczeg Ferenc* elsőrendű causeur – de Jókai nem volt az.

Apjáról, *Jókai József*-ről írják a krónikások, hogy nagyon jó mesemondó volt; hogy a házánál összegyűlt vendégeket szép mesékkal és lebilincselő elbeszélésekkel mulattatta.

Azt, amit *Goethe* úgy nevezett: *Die Lust zum Fabulieren* – a mesélő kedvet, amely *Goethe*-re anyjáról szállott – azt *Jókai* apjától örökölte, de csak írásban gyakorolta. Nem tudok rá esetet, hogy valamelyik témájának meséjét előre elmondotta volna, hiszen csak munka közben alakult ki, utólag még kevésbé mondta el, mert akkor már nem érdekelte, akkor már más mese világában élt.

A nagy társaságot egyáltalában nem szerette, igen-igen ritkán és csak igen nagy erőltetésre vett részt valamely nagy összejövetelben és ott azután csendesen, szinte magába vonultan töltötte el az időt, míg elmenekülhetett. Ha valamely nagyobb hivatalos lakomán kellett jelen lennie, szótlannul ült ott, amíg a hivatalos pohárköszöntő sora rá nem került, mert ezt sohasem engedték el neki, és azután lehetőleg csendesen távozott. Emlékszem egy nagy ünnepi lakomára az „Írók és művészek” hajdani klubhelyiségében, amelyen Jókai mellé ültették a legtemperamentumosabb művésznőt, az összehasonlíthatatlanul bájos *Pálmai Ilkát*. Jókai egész este alig váltott vele pár szót, kárpótlásul azután, mikor elment, megcsókolta „*az isteni Ilkát*” – ő nevezte el akkor így – és ezzel kárpótolta az unalmas estéért.

Még egész kis társaságban is hallgatag volt Jókai; ha nagyon jókedvű volt, rendesen valami aktuális adomát mondott el – azt nagyszerűen kipointirozta, – de hosszabb lélegzetű előadást tőle nem lehetett hallani.

Ha egy-két emberrel jött össze, rendesen elmondott valami jó tréfát, mindig örült a hatásnak, de maga nem igen vett részt a nevetésben. Csendesen maga elé nézett, bevárta, míg elhalkul a nevetés, azután új tréfát adott elő, mintegy honorálva a sikert, meghálálva az elismerést.

Ilyenkor, egész kis körben, elemében volt. Ilyenkor beszédes lett, ilyenkor ő vezette a társalgást. Legjobb adomáit ilyenkor mondta el.

Ha hozzánk ellátogatott a könyvesboltba, vagy később az emeleti kiadóhivatali irodába, rendesen egy-egy aktuális és hangulatos adomával vagy élccel köszöntött be. Sokszor olyasmit mondott el, aminek azután folytatása is lett.

Mikor például a Belvárosban az a híres képviselőválasztás volt, amelyen *Steiger* Gyulát, az Első Hazai Takarékpénztár igazgatóját léptették fel báró *Kaas Ivor*-ral szemben, *Jókai* azt mondotta nekünk: „Kétség sem fér hozzá, *Steiger* Gyula meglesz. Biztos a többsége. Hiszen mindazok biztos szavazói, akiknek váltóit a Takarékpénztár elfogadta. És kinek nincs váltója?” – Mikor azután megvolt a választás és *Steiger* Gyula csunyan megbukott – már másnap besietett Jókai az irodánkba és várta a kérdésünket: „No lám, *Steiger* Gyula mégis megbukott.” „Hát persze, hogy megbukott, – volt a multkorival teljesen korrespondeáló válasz, – hiszen ellene szavaztak mindazok, akiknek a váltóit a Takarékpénztár vissza-utasította. Azok pedig sokkal többen vannak.”

Egyáltalában, ha jó hangulatban volt, a legjelentéktelenebb és legegyszerűbb semmiségből is frappáns tréfákat tudott kihozni.

Évekig tagja volt Budapest főváros képviselőtestületének. Új választás következett és a jelölteknek valami formulárét kellett kitölteniök a személyükre vonatkozó adatokkal. Ugy látszik, Jókai ezt nem tette – kimaradt a listából, nem jutott be az új városi képviselőtestületbe. Mikor ez iránt megkérdeztük, így állította be a dolgot: „Nem voltam választható, mert nem tudtam igazolni, hogy tudok írni és olvasni.”

Pedig tudott olvasni, még mielőtt iskolába járt volna, mert életrajzírói szerint, mikor édes apja kisgyermekkorában elvitte először az iskolába és a rektor megkérdezte, ismer-e már valamilyen betűt a zsoltáros könyvből, a kis Jókai a rektor nagy ámulatára egyszerre sebesen és folyékonyan olvasni kezdte az elébe tett szöveget. Az olvasást még odahaza tanulta meg, mielőtt az iskolába került.

Megesett – igen ritkán, – hogy valamelyik képviselőtársa benyitott könyvesboltunkba, mialatt ő ott volt. Ilyenkor Jókai összecsapta kezét: „Honnan veszed *te* magad ide? Hogy jutsz *te* ide? Ide, ahol a madár sem jár? Talán valami kártya-kodex kellene? Parancsolj, kérlek, szolgálunk ezzel is!”

Engem ilyenkor rendesen bemutatott képviselőtársának ilyenformán: „Ez az én druszám, aki az öngyilkosságnak azt a fajtáját gyakorolja, hogy az én könyveimet adja ki.”

Egy ízben egy íróember jött be és látja Jókait íróttal a kezében az édesatyám íróasztalánál.

– Mit csinálsz, Móric bácsi?

– Pénzt, – feleli.

– Tanits meg erre engem is, Móric bácsi.

– No, azt ne igen tanuld meg tőlem – és mosolyogva rámutatott a váltókra, melyeket ép aláírt és amelyekkel pénzt csinált.

Egyáltalában arról alig lehet fogalmat alkotni, hogy milyen bájos és elragadó volt Jókai így – en petit comité; de nagy társaságban sehogy sem érezte jól magát.

Egész stratagémákat gondolt ki, hogy valahogy kitérjen a meghívások elől. Rendesen azzal tért ki egy-egy felolvasás elől, amelyre felkérték, hogy tele van náthával, nagyon el van fáradva, képtelen mindenféle éjjeli expedícióra – vagy valami olyan munkán dolgozik, amely nem tűr megszakítást, benne kell maradnia ebben a hangulatban, nem jó, ha ilyenkor emberek közé megy, meg találják banni azok a jó emberek, akik iránta annyi szíves jóindulattal viseltetnek.

Ha azután sehogy sem tud megmenekedni és elég könnyelmű, ígéretet tenni, hogy valami ruhaosztó vagy zászlóavató ünnepen vagy hasonló alkalomkor ő tartja az ünnepi beszédet, akkor az utolsó percben talál valami ürügyet, hogy lemondjon. Mikor egyszer ilyen ünnepély előtt egy hirlapíróval találkozott, aki éppen azért sietett az ünnepélyre, hogy a Jókai beszédéről és szerepléséről referálhasson – ez azzal csatlakozik hozzá:

– Nem késünk el, kedves bátyám?

– Nem, öcsém. Még másfél órá van, míg a tarokk-kompániám összeverődik. De el kellett menekülnöm hazulról, hogy valamiképp kocsin ne ragadjanak el a ruhaosztogató ünnepre. Hanem azért megizentem, hogy nem jöhetek el, mert éppen most borogatják a fejemet vizesruhával.

– De hiszen nem borogatják. Hála Istennek, semmi baja kedves bátyámnak.

– Mit tudod te azt! Igenis borogatják. Most készíti Zala Gyurka a mellszobromat agyagból. Azt, hogy meg ne száradjon, amíg elkészül – vízesruhával borogatja. Bizony, így van ez!

De azután, ha beteg volt – nagyon megapprehendálta, ha fel nem keresték bizalmas emberei. Persze ő nem üzentte meg, hogy beteg, – valahogy úgy képzelte, hogy azt ki kell találni.

Ilyenkor egyszer azt írta nekem: „Én három hét óta nagyon beteg vagyok, senki sem nyitja rám az ajtót, amit nem is bánok!”

Pedig ezuttal igen is bánta; apprehendált is érte. Máskor meg jobb szerette, ha magára hagyják. Egy ily alkalommal ezt írja hozzám:

„A megjavult idővel én is jobban érzem magamat; de kegyed mondja csak mindenkinek azt, hogy megvadultam, s emberevési szimptomák látszanak rajtam: harapok! (Pedig nincs is mivel.)”

Betegségében kishitűvé válik. Egyszer azt írja egy keletnélküli kis kartonon:

„Kedves Barátom! Azért a kis bohóságért csak nem fogadok el honoráriumot, azt előre bejelentettem. Nagyobb az annál, hogy megint beteg vagyok, nem tudok dolgozni. Kérem, mentsen ki regényírási ígéretem alól, tehetetlen vagyok azt beváltani.”

De ezek a fizikai rosszulétből eredő rossz hangulatok felette ritkák; sokkal gyakoribb az, hogy szinte kérkedik a jó egészségével, erős fizikumával.

1899 nyarán, tehát 74 éves korában írja egyik levelében:

„Én most az új regényemen dolgozom, aminek a címe „*Kathlanneth*.” Egy harmadát már megírtam Füreden. Ez az én fürdőkurám. Hála Istennek nincs szükségem semmi kuruzslásra: egészen jól vagyok; az idő kedvező.”

Saját életéből vett egyik legkedvesebb reminiscenciája volt, amelyre sokszor tért vissza, és amelyen mindig jóízűen mulatott, hogy az Első Magyar Általános Biztosító Társaság megbízható orvosi bizonyítvány alapján nem akarta elfogadni az ő életbiztosítási ajánlatát valamikor 30–35 éves korában – és ime, ő most is él és megcsúfolja életével az orvosi tudományt.

Íróársai nagyon zokon vették egy időben, hogy nem érintkezik velük sűrűbben, hogy egyáltalában csak otthon fogadja őket magánál, ha valami megbeszélni való dolguk van – de nem megy velük korcsmába, kávéházba, klubba, nem gyűjti őket maga köré. Szerintük kötelessége lett volna vezetni a fiatal irodalmat, befolyásolni őket, iskolát csinálni, utódokat nevelni.

Hát hiszen abban igazuk volt, de Jókainak is igaza volt. Csak a módszerben tértek el egymástól. Mialatt ők apprehendáltak és néha bizony meg is szólták maguk közt Jókait – azalatt ő otthon ült, írta a maga világszép regényeit és elbeszéléseit, azokkal azután valóságos iskolát csinált, mert őt követték, az ő nyomdokaiba léptek mindannyian a mai napig, – utódaivá lettek mindnyájan, akik a magyar szépirodalomnak munkásai, azok is, akik más irányban dolgoztak, akik naturalisták, veristák, realisták, szimbolisták, impresszionisták vagy neoimpresszionisták lettek – mert legalább a nyelvét, szókincsét, magyarságát örökölték, – ha egyebet nem is.

Jókai termékenysége

A Jókai körüli kérdések egyik legérdekesebbike az ő páratlan termékenységének sokat vitatott kérdése. Hogy tudott egy ember ennyit megírni, ez a kérdés izgatta a közönséget. Méltán. Ennek a termékenységnek és ennek a sokoldalúságnak valóban nincsen párja a világirodalomban.

Szembeállították vele némelyek idősb *Dumas Sándor*-nak ugyancsak páratlan termékenységet, de a két író munkája mégsem hasonlítható össze egymással. Igaz ugyan, hogy *Dumas* művei a *Michel Lévy*-féle kiadásban közel 300 kötetet töltenek meg, de még mindig nem annyit, mint amennyit *Jókai* munkái kitesznek az első kiadásokban, mert ezeket maga *Jókai* 1898-ban a „*Forum*” részére irt önéletrajzában 350 kötetre tette. Igaz az is, hogy *Dumas* nem egyedül írta mindezeket a munkáit, mert akkor, amikor az ujság-regény divatba jött és a páratlan népszerűségű *Dumas*nak egyszerre több ujságot is el kellett látnia érdekesítő regényanyaggal, akkor több íróval szövetkezett és az általa kigondolt témákat azokkal íratta meg. A munkát saját neve alatt adta ki és elhallgatta azok neveit, akik voltaképpen megírták azt. *Dumas*nak ezek a későbbi munkái tényleg gyárilag készültek és csak azt a célt szolgálták, hogy a fejlődési pompában élő írónak tékozló életmódjához az anyagi eszközöket szolgáltatassák.

Jókai becsületes és szorgalmas munkájának lebecsülése a *Dumas* ilyen munkálkodásával való összehasonlítás. De különben is, amíg a *Dumas* 300 kötete *Dumas*nak minden írott sorát magában foglalja, addig *Jókai* kötetekben megjelent munkái az általa megírottaknak igen-igen tetemes részét nem ölelik föl.

Mert hiszen a *Jókai* sokoldalúsága páratlan volt. Írt ő regényt, elbeszélést, drámát, verset, korrajzot, *mémoire*-t és ezekből telik ki az ő könyvekben kiadott *oeuvre*-je. De írt azonfelül politikai vezércikket, elmefuttatást, társadalmi és napi kérdésekről, humorisztikus aforizmákat és apró skicceket élelapijái részére, írt történelmi és néprajzi dolgokat, honismertető és kertgazdasági cikkeket és mindezeket, valamint mindenféle elszórt apróbb munkálatait, nem vette fel munkái közé.

Ebből nyilvánvaló, hogy *Jókai* volt a világ legtermékenyebb írója. Maga *Jókai* törekszik arra a kérdésre megfelelni, hogy lehetett ennyit összeírni és azt a választ adja rá, hogy ötven év nagy idő! azután micsoda ötven év!

A hosszú életkor és az, hogy *Jókai*, ha írói pályáját 1843-tól számítjuk, teljes 60 esztendő telt el munkában, megmagyaráz sokat, de nem mindent és semmiképpen sem oszthatom azt a magyarázatot, amelyet *Jókai* egyik nem éppen jóindulatu bírálója fűz ehhez a kérdéshez, aki azt mondja, hogy a termékenységnek ez a rendkívüli volta csak az avatatlan vagy az írói mesterségtől távol álló olvasó előtt fog érthetetlennek feltűnni. Ez a bíráló a „*Pesti Napló*” *Jókai* kultuszának szentelt, egyébként igen szép és értékes albumában azt mondja, hogy *Jókai* óriásinak látszó termékenysége és munkaereje optikai csalódáson alapul, mert az ilyen termékenység manapság már nem hogy ritkaság volna, hanem a munkamennyiséget illetőleg még feltűnőnek sem tekinthető. Ezt a nézetét azzal indokolja, hogy „jóval többet produkál az az ujságíró, aki valamely lap kötelékében évről-évre és napról-napra ellátja a maga rovatát, melynek összmenyiségéből egy év alatt nem 20–25, hanem 150 és 200 között elérhető nyomtatott iveredmények állanak elő.”

Hát ezzel a rosszmájú, de egyébként is logikátlan és értelmetlen megállapítással nem lehet vitába szállani. Aki a *Jókai* költői munkáját összeméri az ujságíró napi riporter mesterember munkájával, aki az isteni szikra kilobbanását összehasonlítja a rovat sablonos kitöltésével, avval nem lehet disputálni. Mert aki a költői génusz munkáját összehasonlítja az ujságírás referáló munkájával, az lebecsüli a költészetet is, az ujságírást is.

Jókai rendkívüli termékenységében nemcsak az volt a csodálatos, hogy fizikailag ily hosszú időn át napról-napra ugyanazzal a szorgalommal, ugyanazzal a kitartással és fáradhatatlansággal rózta a betűket; hogy olyan a munkabírása, hogy még pihenőt sem kell magának engednie, hanem főként az, hogy ez a szokatlan tevékenység munkája kaliberének sem ártott, hogy témáiból soha ki nem fogyott és hogy *Jókai* sohasem írta ki magát.

Az az előítélet, amely a közönség egy részében lábrakapott, hogy az újabb Jókai-regények gyengébbek, mint a régi Jókai-művek, teljességgel nem áll. Arról az íróról, aki közel hetven-éves korában írta a „*Sárga rózsá*”-t egyik legszebb és legmaradandóbb regényét, arról nem lehet azt állítani, hogy kimerült, kiírta magát.

Jókai termékenysége páratlan fenomén a világirodalomban, amelyre mi büszkék lehetünk.

Jókai pénzügyei

Az olvasó ebben a könyvben okvetetlenül felvilágosítást vár és remél *Jókai* pénzügyeiről is. Sokat vitatott kérdés volt ez mindig, mely sohasem tisztázódott. Most is hiába várja ezt az olvasó.

Időnként el volt terjedve annak a hire, hogy Jókai el van adósodva, hogy rossz emberek visszaéltek bizalmával, hogy kiadói nem eléggé jól díjazták a munkáit, másfelől, hogy pazar és préda háztartása van, hogy könnyelműen költekezik, hogy titkos csatornákon folyik el a pénze és sok más hasonló természetű mende-monda.

A magyar értelmiség meg nem szűnő érdeklődése Jókai iránt állandóan felszinen tartotta ezeket a híreket és mindig keresett valakit, akit felelősségre vonhasson a Jókai bajaiért. Jókai tisztelőinek gyöngéd szeretete nyilatkozik ebben a gondoskodásban: Jókai baja mindenkinek a baja volt és mindenki kereste azt a bünbakot, akin el lehessen verni a port.

Amit én ezekről a dolgokról tudok, az vajmi kevés. Mikor mi „átvettük” Jókait 1880-ban, ő ezeken az ügyeken jóformán már túl volt. Jókai maga igen rezerváltan nyilatkozott ezekről, tőle alig lehetett valamit is megtudni. Egy ízben említette nekem, hogy volt egy „barátja”, akinek ő váltót zsirált, azután lejárakor meghosszabbította újra. Zsirálta a meghosszabbítási váltót, anélkül, hogy az első lejárt váltót visszakapta volna; ez így ismétlődött negyedévről-negyedévre, ő biztosra vette, hogy barátja az előző váltókat megsemmisítette, nem akarta megsérteni esetleges kérdezősködésekkel, míg egyszer csak kisült, hogy valaki az összes általa aláírt váltókat – állítólag 30–40.000 forintba rugott az összeg – ellene érvényesíti.

Ez lehetett alapja és oka az ő évekig tartó anyagi zavarainak. Ezzel vág össze, amit *Feszty Árpádné* feljegyzéseiben közöl. Ő azonban hozzáteszi azt is, hogy *Jókainé* nem tudott a pénzzel bánni, a gyujtót spórolásból kétszer kellett meggyújtani, – de ezeket költött régi butorra és ékszerre.

Jókainénak erről a sajátyszerű passziójáról magam is halottam, egész legendák keringtek arról, hogy a padlás tele van értékes régi butorokkal, szövetekkel, amelyek ott pusztulnak.

Én magam *Jókainét*, *Laborfalvi Rózát* nem ismertem. Jóformán nem is láttam. Amikor ott jártam, mindig visszavonult. Mint egy árnyék suhant el a fal mellett és eltűnt. Csak a silhouettejére emlékszem, amint így kiosont a szobából a léptek zajára.

Mások is így voltak vele. A Petőfisták, akik abban az időben, a 80-as évek elején, a *Petőfi-Társaság* működése kezdetén, sűrűn keresték fel elnöküket, Jókainét szintén nem láthatták színről-szinre. Került mindenkit. Miért? Nem tudom. Talán hiuságból. Az egykor világszép művésznő megöregedett arcát és alakját bizonyára nem akarta kitenni kíváncsi szemek nézésének.

Hogy egyébként a háztartásban milyen takarékos volt Jókainé, arról írott bizonyíték van a kezemben.

Egyszer abban találtam Jókait, amint könyvtárából kiselejtezett mindenféle lim-lomot, értéktelen könyveket és füzeteket és kért, küldjek hozzá egy antikváriust, aki megveszi ezeket, mert nagyon utjában vannak. Én nem birtam ellenállni a kísértésnek, hogy meg ne nézzem, miféle könyvek azok, amiket Jókait kiselejtezt. Hát bizony arra valók voltak ezek. Mindenfelől a nyakára küldött könyvek, poéták, elbeszélők első kötetei, mindenféle tiszteletpéldányok, hivatalos kiadványok, akadémiai értekezések, almanachok és több eféle.

Mégis kihalásztam kettőt közülök, ezeket elkértem magamnak, meg is kaptam. Az egyik *Petőfi* verseinek első kiadása volt, Jókainak ajánlva, ez, úgy látszik, tévedésből került bele a könyvcsomóba, a másik egy kéziratos jegyzékkönyv, ily cím alatt: „*Jókai ur részére kiadások 1870.*”

Ez a könyvecske is tartalmaz följegyzéseket nagyobb butor- és butorszövet-kiadásokról, sokszor ismétlődő kárpitosszámlákról, de egyébként normálisan takarékos háztartásnak képét tükrözi vissza. Persze bajos ezt mai szemmel megbírálni, amikor *Bayer Antal* uram cipő-számlája 22 különböző cipőért és topánért összesen 110 forintot tesz ki. Hogy mily idő alatt szállíttatott a Jókai-háznak 22 pár cipő, ezt a számla nem tünteti fel.

Jókainé különös passzióján kívül, úgy látszik, igen megnézte a garast és inkább takarékos volt, mint préda. Igaz ugyan, hogy ezzel szemben Jókai igazi gavallér volt, ur volt a szó legteljesebb értelmében. Nála a borralaló egy forintnál kezdődött, ami akkor nagy szó volt.

Egyszer meglátogattam Balatonfüreden. A véletlen úgy hozta magával, hogy aznap Pestre kellett utaznia, így tehát a délutáni hajóval, illetőleg vonattal együtt utaztunk fel. Csak ámultam, amidőn a kis kézításkáját a villából a hajóállomásig vivő gyereknek egy forintot adott. A hidról a hajóra egy másik gyerek vitte a táskát, az is egy forintot kapott. Siófokon átvette a táskát megint egy gyerek és bevitte a kupéba, ugyancsak egy forintért. Mindez rendkívülinek tetszett nekem akkor, amikor 10 krajcár volt az ilyen szolgálatok díja. De Jókainak ezek az elvégre is nem tulságos nagyméretű tempói nem okozhattak anyagi zavarokat. Sokkal inkább az a körülmény, hogy egy időben több háztartást tartott fenn. A pesti városi háztartást, a svábhegyit és a balatonfüredit. Ha volt luxus Jókai életében, talán ez volt az egyedüli. Hogy itt is, ott is tartózkodhatott, itt is, ott is volt cselédsége, bármikori eljövetelet váró konyhája, éléskamrája.

És költséges volt az ő kertészkedési passziója, a természettel való barátkozása. De ki sajnálhatta ezt tőle, hiszen ennek köszönhetjük azokat a gyönyörű természeti leírásokat, amelyeknél szebbeket magyar nyelven nem irt meg senki. És milyen hálás volt Jókai az ő kerti fáit iránt, azokat munkatársainak tekintette. Milyen szépen irta meg viszonyát a természethez a „*Negyven év visszhangja*”-ban:

„Hadd szóljak rólatok leghivebb munkatársaim, segítőim, gyámolítóim, édes szép zöld fáim: akiket ültettem, magjáról neveltem, ojtva idomitottam! égnek emelkedő földi társak! Ti tudjátok, mennyit suttoztatok nekem? mennyi gondolatot hullattatok alá virágaitokkal? hányszor kerestem nálatok eszmét, felüdülést, mennyi álmot, ábrándot árnyékoltatok be? egész világ üldözése ellen hogy rejtettetek el? szivemnek nehéz háborgásait hogy csendesítettétek el? Ha egyszer valaki idejön azt kérdezni: miért tudtam többet dolgozni nyáron, mint télen? mondjátok el neki, hogy ti is ott voltatok akkor.

A szabad természet volt az én sokatírásomnak legfőbb, legmélyebb titka.”

Akinek ennyit nyújtott a maga kertje, aki ennyi inspirációt meritett belőle, az bárcsak még nagyobb, még szebbet birhatott volna, bárcsak még több örömet lelhetett volna benne.

Jókai tisztában volt vele, hogy a kertészkedés és mindazok a kísérletek, amelyeket ő tett és amelyeknek egy részét meg is írta kertgazdasági jegyzeteiben, sok pénzt emésztenek fel és ezt néha tréfás módon kifejezésre is juttatta.

Egy alkalommal egy szép nagy körtét hozott be a városba a Svábhegyről, átadta nekem azzal, hogy adjam oda édesanyámnak, de becsülje meg jól, mert ez a körte 720 forintba kerül. Bámészkodó és kérdő szemmel néztem rá, mire megmagyarázta: „No igen, tegnap össze-számítottam, hogy 2880 forintba kerül az idei gyümölcsstermelés, amiből összesen 4 körte van, jut tehát egyre 720 forint.”

Jókai nagy váltó-ügyét, mely, úgy látszik, hosszú évekre zavart támasztott az ő pénzügyi helyzetében, már említettem volt, de voltak kis váltó-ügyei is, még pedig tömegesen. Jókai senkitől sem birta megtagadni kérésének teljesítését. Így különösen munkatársai állandóan vele iratták alá váltóikat, amelyeket azután a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnál nyújtottak be. Nem nagy összegekről szóltak ezek a váltók, 4–500 forintosak voltak nagyrészt, igen ritkán 7–800 forintosak, de sok váltó volt és igen gyakran előfordult, hogy a 10 százalékos negyedévi törlesztésről és kamatfizetésről Jókainak kellett gondoskodnia.

A Hazai Takarékpénztár igen liberális volt az írókkal szemben. Lehetett is, mert hiszen akkor még nagyon kevés író volt. Az intézet maga is írónak, *Fáy András*-nak alapítása volt és így egészen stilszerű volt az, hogy valamely külön alap volt szánva arra, hogy magyar íróknak kisebb-nagyobb kölcsönöket nyújthassanak, amiknek behajtása körül nem jártak el tulságos szigoruan.

Ugyszólván mindenki be volt ilyen kisebbszerű váltóval táblázva a Hazai Takarékpénztárnál és ugyszólván mindegyik váltón rajta volt az atyamesternek, Jókainak az aláírása.

Mindezeknek a váltóügyeknek volt egy becsületes sáfára: *Sándor*, a „*Hon*” szerkesztőségi szolgálója; ő tartotta számon a lejáratokat, pontosan és kérlelhetetlenül megjelent az illető elfogadónál, kibocsátónál és forgatónál és aláíratta a megújítási váltót. Ez így rendben ment addig, amíg a „*Hon*” fennállott, de ennek a lapnak megszűnése után, 1882-ben, a munkatársak is elkerültek onnan, mindegyiket valamely jobb állásba segítette Jókai; *Sándor* is elkerült onnan, akit bevált fényes pénzügyi kvalitásai folytán a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank portásává neveztetett ki.

Egy ideig még gondozta *Sándor* a váltókat, de azután helyhez kötött hivatali elfoglaltsága miatt mindig nehezebbé vált a mindenfelé szétszórt aláírókat felkeresni és az aláírásokat összeszedni és így bizony gyakoribbá váltak a váltó-óvatolások.

Ekkor hozzánk fordult Jókai és arra kért, vegyük mi gondozásunk alá ezt az ügyet. Persze készséggel vállalkoztunk rá, hiszen Jókai válláról le kellett venni ezt a gondot és néhány éven át rendben bonyolítottuk le ügyeit, persze elszámolásra. Mikor azután már nagyon összezsugorodott a váltók száma és összege, egyszer azzal leptük meg Jókait, hogy ebben a negyedben be fogjuk vonni az összes váltókat, nem lesz több aláírás, nem lesz több váltó.

Jókai szinte nem tudta felfogni, hogy fog ezentúl forogni a világ, ha ő nem mártja be többé aranytollát a Révaiék tintakalamárisába.

Tudni kell ugyanis, hogy édesatyám, amikor ez a dolog kezdődött, egy aranytollat szerzett be, azt egy elegáns tolltartóba illesztette, a maga fiókjába zárta el és valahányszor Jókai aláírására volt szükség, ezt a tollat nyújtotta át neki, hogy nevét aláírja valamely levél, okmány vagy váltó alá. A tollat soha senki másnak nem volt szabad használni. Jókai halála után magamhoz vettem, ma is őrzöm.

A Jókai-váltók megszűnésével a világ tovább is forgott és Jókai is megszokta ezt az állapotot. Nem is írta nevét soha többé váltó alá, mégis csodálatos módon 1903-ban újra elkerült egy 900 forintról szóló, 1883-ból való váltó, amelyet valaki 20 évig magánál tartott és csak akkor mutatott be.

Hogy mint történt ez, nem lehetett kideríteni, tény az, hogy a váltó itt volt és hogy 1903. december 13-án, néhány hónappal Jókai halála előtt Nizzából hozzám intézett levelében *Jókai Mórné* megküldte nekem az ügyvéd felszólító levelét, amely szerint 900 forintot 16-ig ki kell fizetni és kért, hogy ezt az összeget juttassam el az ügyvéd kezeihez. A váltót pedig vegyem magamhoz és személyesen adjam át Jókainak, ha haza jön.

A váltógazdaság megszűnte után Jókai meglehetősen rendben tartotta pénzügyeit, tudtommal nem csinált adósságot és ha valami olyan fizetés merült fel, amelyet nem birt azonnal teljesíteni, egyszerűen felkért bennünket az összeg kifizetésére és a legközelebbi honoráriumból való elszámolására. Különös nyugtalansággal sürgette rendesen a nyugdíjintézeti és életbiztosítási összegek kifizetését. Siófokról is, Nizzából is találok ilyen hozzám intézett leveleket kifizetésekre vonatkozólag azzal a kéréssel, hogy nyugtassam meg válaszzal. Félt, hogy valami mulasztás folytán elveszít az egész befizetett biztosítási összeget.

Ezzel a Jókaira nézve kényelmes rendszerrel rendbe is jöttek az ő pénzügyei és ő maga is az utolsó évtizedben valósággal élvezte az adósságnélküli állapotot, annyira, hogy még velünk, kiadóival szemben sem akart adóssággal megterhelve lenni, holott mi azt évről-évre elszámolhattuk vele a neki járó tiszteletdíjak révén. Hogy milyen rendes ember lett Jókai pénzügyi tekintetben, mutatja az a levél, amelyet 1901. december 17-én hozzám intézett.

Jókai kiadásairól, váltóiról, költekezéseiről és adósságairól elmondtam, amit tudok, a fentiekben, hátra van még, hogy elmondjam azt, amit az ő bevételeiről tudok.

Ő maga tett egyidőben e részben vallomást, még pedig 1873-ban a következőképen:

„Évről-évre fel szoktam jegyezni – írja Jókai – egy könyvecskébe mindazokat az adatokat, melyek irodalmi működésem anyagi oldalára vonatkoznak. Munkáim és időszaki nyomtatványaim példányszáma, melyeket 27 év óta (1846–1873) a magyar közönség kezeibe adtam, összesen 652.100 kötetre rug. Ez irodalmi termelésért a magyar olvasó-közönség fizetett mindössze 1.523.650 forintot, melyből reám 246.200 frt esett honoráriumképen; a többi 1.287.450 frtból irodalmi munkatársaimnak jutott 252.800 frt, az állam kapott adóban, bélyegben, postailletékben 231.900 frtot s végre 748.950 frt ment föl szedésre, nyomtatásra, papírra, valamint könyvárusi és üzleti proviziókra.”

De hát ez rég volt, ez a számadás 1873-mal lezáródott. Abban az időben, amikor a mi cégünk vált Jókai kiadójává és amikor pénzügyei némileg rendbe jöttek, a múlt század utolsó évtizedében és a jelen század első évtizedében, Jókainak körülbelül egyenletes évi jövedelme volt, évenként számításom szerint körülbelül 48–60.000 korona. Ha ez ma nem tekinthető is fejedelmi jövedelemnek, az akkori általános viszonyok közt s különösen az akkori irodalmi viszonyok között ez oly jövedelem volt, amelyért irótársai szinte megirigyelhették, ha Jókainak egyáltalában irigyei lettek volna.

Ez a jövedelem a következő tételekből állott:

Rendes és fix évi jövedelme a „*Magyar Nemzet*” szerkesztéséért 2400 forint; bizony, havi 200 forint volt akkor a legnagyobb magyar írónak fő-főszerkesztői salláriuma. Ezekben az esztendőben Jókainak meg volt már engedve a félhivatalos lap mellett egy más napilapnál is főmunkatársi állást vállalni, így egy időben a „*Magyar Hírlap*”-nál, később a „*Pesti Hírlap*”-nál, ott is 2400–3000 forint, tehát mai értékben 4800–6000 korona évi díjazást kapott, amiért

rendesen egy regényt szállított. Szerkesztői díjat kapott „*Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen*” című vállalatnál évenként 8000 koronát. Írói tiszteletdíjat kapott új könyveinek első kiadásáért aszerint, hogy hány kötet jelent meg egy évben, 6–10.000 koronát és a népszerű kiadásnak évenkénti elszámolása címén 1600–2000 koronát. Ezekhez a mintegy 25.000–28.000 koronát kitevő írói jövedelmekhez hozzájárult az Athenaeum és a Révai R.-T. évi igazgatósági jutaléka, mintegy 4–5000 korona, továbbá az Adria, a Generali és az Általános Takarékpénztár igazgatósági, illetve felügyelő-bizottsági tagsága címén 10–15.000 korona. Ha ezekhez hozzávesszük még Jókainak képviselői napi díjait 6400 koronával és mindennemű vegyes bevételt egyes cikkekért, a színházi tantiémeket stb., 3000–6000 koronával, akkor a Jókai rendes évi összjövedelmét 48.600–60.400 korona között állapíthatjuk meg.

Ebbe a jövedelemben nincs beleszámítva az utolsó tíz évnek az a rendkívüli jövedelme, amelyet Jókai összes műveinek jubiláris nemzeti kiadása hozott és amely ezen 10 év alatt egymaga mintegy 400.000 koronát tett ki, ami 10 évre osztva további évi 40.000 koronának felel meg.

Ezekkel a közlésekkel, amelyeket azért részleteztem, hogy ellenőrizhetők legyenek, egy-szersmindenkorra szembe akartam szállani azzal a sem Jókaihoz, sem a magyar nemzethez nem méltó legendával, mintha Jókai irodalmi munkássága nem részesült volna kellő anyagi méltánylásban a közönség, és közvetett úton kiadói részéről.

Az akkori viszonyok között, az akkori újságpéldányszámok mellett, az akkori könyveladások arányában Jókai írói jövedelmei nem lehettek nagyobbak. A kiadó sajnálja a legjobban, hogy nem lehettek nagyobbak, mert hiszen a kiadó jár jól, amikor az írónak ötször, tízszer, husszor akkora összeget fizethet.

Jókai egy kicsi, szegény és elmaradt nemzetnek nagy írója volt. Anyagi díjazása is ennek megfelelő volt. Hogy a nemzet nagyobb lett, gazdagabb és műveltebb lett, az Jókainak érdeme és az ő érdeme az, hogy a mai kisebb magyar írók is nagyobb honoráriumot kapnak, mint ő, a nagyok között is a legnagyobb.

Hogy holnap mi lesz, az a sors könyvében van megírva.

Jókai és a kritika

A magyar kritika a kivételes csodaemberrel szemben maga is kivételes álláspontra helyezkedett. Nem úgy kezelte őt, ahogy a többi írot, igazságos volt vele szemben. Ezt nagyjában meg lehet állapítani. Meg lehet állapítani, dacára *Gyulai Pál*-nak, sőt éppen ezért.

Gyulai Pál volt az első és egyszersmind egyetlen szigorú kritikusa Jókainak, aki tudományos és komoly kritikáival élesen rámutatott a Jókai lélektani fogyatkozásaira és az elnagyolásokra jellemrajzaiban. Több éven át és több munkáját bírálta ilyen komoly szempontokból mindaddig, amíg azt remélte, hogy a nagytehetségű írot ezzel „jobb útra térítheti.” De akkor sem tagadta meg tőle a kivételes nagy tehetséget és a páratlan elbeszélői tulajdonságokat. Akkor is azt írta róla:

„Jókainak kitűnő elbeszélő tehetsége van és e tekintetben egyetlen regényírónk sem versenyezhet vele. Egyszerű, folyamatos és egy pár vonással hol plasztikailag, hol festőileg emeli ki tárgyait. Valami kedves elevenességgel, lankadni nem tudó mozgékony-sággal ragadja magával olvasóit anélkül, hogy fárasztaná... És e ritka adományhoz járul stíljének ereje, hangzatossága, jellemzetessége és magyarossága. E tekintetben is felülmúlja regényírótársait...

Egyetlen elbeszélő irónk sem olvasztja össze oly szerencsésen a népies és művelt magyar nyelv bájait, mint Jókai. Valódi magyar hangsúly vezérli szövegét és a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére.”

Gyulai sohasem változtatta meg nézetét Jókairól, a későbbi években sem vélekedett másképpen lélekrajzi festéséről, emberismertetéséről és emberábrázolásáról. De amikor belátta, hogy Jókain változtatni nem lehet, mert tőle magától független mindaz, amit és ahogyan ír, akkor *Gyulai* többé nem folytatta kritikai hadjáratát. Elfogadta Jókait olyannak, amilyenek az Isten teremtette. Elfogadta hibáival, kisebb-nagyobb botlásaival, úgy, ahogy elfogadta *Shakespeare*-t is tévedéseivel és euphuismusaival.

Amikor *Gyulai* látta, hogy Jókait nem hatásvadászat előidézése és a tömeg tapsaira való vágyakozás bírja rá arra a szemképráztató regénykomponáló rendszerre, amellyel a közönség gyengéjére látszik számítani, hanem hogy ő tényleg saját fantáziájának rabja, aki másként nem tud gondolkodni és írni, akkor abbahagyta kiméletlen kritizálását, nehogy az sablonszerűvé váljék. Akkor maga is, valahányszor alkalom volt Jókairól nyilatkozni, csak általa is elismert jó tulajdonságait emelte ki, azt, hogy: „nagy termékenységű és az elbeszélés kitűnő adományaival megáldott író.”

Jókai sohasem haragudott *Gyulai* Pálra kritikái miatt, sohasem hallottam őt *Gyulai*-ról másként nyilatkozni, mint a legnagyobb barátság és tisztelet hangján, és különös elismeréssel és örömmel fogadta, amidőn jubileuma alkalmával maga *Gyulai Pál* indítványozta a *Kisfaludy-Társaság*-ban, hogy a társaság is rendelje meg Jókai műveinek jubiláris kiadását. Ennek a példánynak örült talán legjobban, mert teljesen szokatlan volt, hogy a *Kisfaludy-Társaság*, melynek nincs is könyvtára, könyvgyűjteményt rendel meg. És annál jobban örült, mert arról is értesült, hogy a 200 forintos összeget a mindig korrekt *Gyulai Pál* nem a társaság pénzéből utalta ki, amelynek könyvtári alapja nem volt, hanem a tagok között a gyűlés folyamán rendezett gyűjtés útján, amelyhez maga járult hozzá a legnagyobb összeggel.

Hogy Jókait a *Gyulai* bírálati nem bántották és hogy szerzőjükre ezért nem haragudott, annak az ő engesztelékeny természetén kívül az is oka volt, hogy elfogadta *Gyulai* igazságait. Elfogadta, de nem tudott a saját írói természetén változtatni.

Maga állapítja meg önéletrajzában:

„Ha hibásak a regényalakjaim, az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennük vagyok. Ha kívülről mintáznám őket, lehet, hogy jobb lábon állnának; – de mi lenne a szárnyaikból?

Már ezt a hibámat meg nem javíthatom, vénebb leszek, de okosabb nem. Így kell azt a közönségnek elfogadni, ahogy megvan negyven esztendő óta.”

Jókai sohasem szállt sikra bírálóival, még akkor sem, ha esetleg igazságtalanok voltak vele szemben. Dicsőségének tetőpontján, amikor őt igazolta a legfélelbezzetlenebb ítélőszék, az egész nagy magyar közönség, sőt jóformán az egész világ közönsége, akkor is meghajtotta fejét az igazságos kritika előtt és önként beismerte lényéből eredő hibáit. Az amerikai közönség részére irt önéletrajzában, melyet a „*The Forum*” tekintélyes new-york-i folyóirat felszólítása folytán irt meg, elmondja első sikerét, első regényének sorsát a következőképpen:

„Tizenhét-tizenkilenc éves voltam, amidőn megírtam első regényemet, a „*Hétköznapok*”-at. Ez is tele van hibákkal; de én az összes munkáim kiadásában semmit sem igazítottam rajta. Azok a hibák is az én eredetiségeim, hozzám tartoznak. Én az első művemben senkit sem utánoztam azon nagy regényírók közül, kiknek műveit bámultam. Tévedeztem, botorkáltam az uton; de az az ut a saját magam törte csapás volt.”

„A hibák hozzám tartoznak,” ez a lényeg, ezt el kell fogadnia annak, aki Jókait a maga teljes pompájában és szédületes nagyságában élvezni akarja.

Ha volt író, akire ráillik Goethe mondása, Jókai az: „Ich singe, wie der Vogel singt.”

Jókait úgy kell venni, ahogy van, a maga őszerejében, a maga csodálatos gondolatmenetével, páratlan fordulataival, képeivel, színeivel, bűbájával, bámulatos termékenységével, költői erejével, a maga csodálatos varázsával.

A legjobb kritikát Jókai regényeiről Dóczy Lajos-tól hallottam. A Grundelsee partján találkoztam vele sok évvel ezelőtt, mikor még külügyminiszteri osztályfőnök volt. Valamelyik Jókai-regény volt a kezében, talán a „Szerellem bolondjai” vagy az „Egy az Isten”. Másnap, harmadnap, nyolcadnap újra találkoztam vele, mindig ugyanazzal a könyvvel járt az erdőben, a tó partján. Akkor arra a kérdésemre, hogy mennyire haladt a Jókai regényében, azt a meglepő választ kaptam, hogy még el se kezdte olvasni. Csodálkozó tekintetemre meg is adta ennek magyarázatát:

„Ha elmegyek hazulról, magammal viszem ezt a könyvet, mert olvasni szeretném, nagyon kíváncsi vagyok rá, de félek tőle. Nagyon félek, hogy megfog és el nem ereszt. Én pihenni jöttem ide, szórakozni, evezni, uszni, sétálni, enni, inni. Szüksége van erre az idegzetemnek, szüksége van az agyamnak, a gondolkodásomnak, a lelkemnek. De ha Jókai könyvét elkezdem olvasni, az az első laptól kezdve úgy magával ragad, hogy képtelen vagyok megszabadulni hatása alól, akkor mindent abba kell hagynom, csónakázást, járkálást, minden egyebet, teljesen a Jókai regényének rabja vagyok, amíg az utolsó oldalhoz el nem értem és még azután is sokáig, sokáig... Ezért tartogatom ezt az olvasmányt, ezért nem fogok hozzá, de el fogom olvasni mulhatatlanul, itt tartózkodásom, szabadságom utolsó napjaiban, hogy felfrissítem lelkemet, felüdítem gondolataimat, mielőtt visszatérek a műhelybe.”

Jókai könyveinek megjelentetése

Apró visszaemlékezésekkel meg akartam rajzolni Jókait olyannak, aminőnek én láttam. Talán nem hibásan láttam. A jövő Jókai-biográfus talán fel fog használhatni egy-két adalékot, egy-két észrevételt belőle, de hát az én szempontomból voltaképp nem is ez volt a fontos, hanem az, hogy ezekből a visszaemlékezésekből az derüljön ki, hogyan vélekedtek Jókairól azok, akinknek hivatásszerűen kellett foglalkozniuk az ő munkáinak közrebocsátásával, az ő írói és emberi érdekeinek gondozásával, presztízisének fenntartásával, kultuszának ápolásával.

És hogy az derüljön ki, minő volt az az atmoszféra, amely Jókait körüllegte, amikor a magas Olimpusról leszállott a földre, hogy mindennapi dolgokat lebonyolítson és minő volt az az animus, amely az ő ügyeit intézte, minő volt az a kiadói lélek, amely körülötte sáfárkodott.

Mert hiszen az természetes, és magától értetődő dolog, hogy író és kiadó állandóan érintkezésben van egymással. Az oly termékeny irónál, aminő Jókai volt, alig mulhatott el nap, hogy valami érintkezés ne történt volna.

Jókai mindig maga hozta el kéziratait, azokat sohasem bizta másra. Legtöbbször maga hozta el a korrektúra- és revízió-íveket is, mert sokszor valami megjegyzést akart fűzni hozzájuk, ami azután továbbítandó volt a szedőhöz. Egyébként volt neki egy különleges terminológiája a szedők részére, amellyel azokkal levelezett. Minden nyomdában, ahol Jókai-kéziratokat szedtek, volt néhány szedő, aki a Jókai speciális terminológiáját és jelzéseit ismerte. Nagyon szerették az ő kéziratait és vetekedtek a szedők, hogy ezt a munkát nekik osszák ki, mert a

kézirat szép, tiszta, hibátlan volt és a kiszedett szövegben is, ha jól ki volt szedve, utólag nem tett felesleges javításokat. Némelyik szerző akkor stilizálja át munkáját a nyomdász nagy keserűségére. Jókait ettől már a szedőre való tekintet is visszatartotta volna, mert az ilyen pótmunka abban az időben rendesen a szedő rovására ment.

Ha egy könyv ki volt szedve és ki volt nyomva, következett a *mise en scène*: a szétküldés a lapokhoz, a kritikusokhoz, a könyvkereskedőkhöz, a hirdetési és egyéb teendők. Ezekbe azonban Jókait a legritkább esetben avatkozott bele. Megesett gyakran, hogy egy-egy új könyvéből egy-két tiszteletpéldányt küldetett rendesen azoknak, akik a könyvben feldolgozott témára figyelmeztették. Ezekbe a példányokba beleírta dedikációját is, de egyébként teljesen a kiadóra bízta a szükséges lépések megtételét. Soha nem próbálta befolyásolni sajtóbeli barátait, hogy egyik-másik könyvről irjanak és nem is neheztelt, ha némelyik munkája jóformán észrevétlenül jelent meg és alig jelent meg bírálat vagy ismertetés róla. Önmagát okolta ilyenkor, azt mondván, hogy tulságos sokat ír és a recenzensek csak nem foglalkozhatnak állandóan csupán ő vele, sőt kell, hogy inkább a fiatalabb írók könyveire figyelmeztessék a közönséget. Őt talán már ismerik; vagy megveszik a könyvét, vagy nem, azon már semmiféle újságkritika nem segít.

A dicsőséghez és ünnepeztetéshez hozzászólt nagy írónak ez az egykedvű felfogása azonban nem elégithette ki a kiadót. A kiadó minden egyes Jókait-könyv megjelenését eseménynek szerette volna látni és eleinte meg sem értette, hogy a világ tovább forog, a lapok csak úgy jelennek meg, mint eddig és észre sem veszik, hogy egy új Jókait-regény kapcsolódott bele a világrendbe. A kiadó tehát a maga részéről más álláspontra helyezkedett, mint Jókait és mindent megtett, ami csak módjában volt, hogy a Jókait-könyveknek megjelenései irodalmi eseményekké váljanak, mint ilyenek legyenek regisztrálva a napi sajtóban, a folyóiratokban, a könyvkereskedők forgalmában.

Jókait-könyvek történelme

Az akkori viszonyok méreteihez képest ennek meg is volt a maga foganatja, így a legtöbb könyvének meg is lett a történelme.

Az első mű, amelyet Jókaitól kiadtunk, a „*Páter Péter*” volt. Mindjárt e mű körül nagy és éles újságháború keletkezett. A csodás monda alapján megírt rejtélyes történetet az egyik lap Jókait egyik legeragadóbb elbeszélő munkájának mondogta, ellenben a „*Fővárosi Lapok*” egy névtelen kritikusa azt írta róla, hogy nem méltó mű a Jókait lángelméjéhez. Nosza megindult erre a vita, amennyiben a többi lap is beleavatkozott a kérdésbe és megvolt az esemény.

Azután jött „*Egy játékos, aki nyer*”. Ez viszont külföldön keltett nagy feltűnést témájánál fogva és a magyar lapok ismertették némely külföldi lap közleményeit, mint érdekes kuriózumokat.

De bármily csábító volna, nem lehet e helyütt minden egyes Jókait-könyv körül történeteket elmondani, mert ez egyrészt rendkívül kitérítaná e könyv terjedelmét, másrészt unalmassá is válnék, hiszen végre minden egyes könyvének lanszírozása jóformán ugyanazon módon történt. Csak néha estek meg különös dolgok egy-egy könyvvel, így pl. mikor a „*Minden poklokra keresztül*” című regényét írta Jókait a „*Regényvilág*” részére. Ezt a regényt illusztráltatni akartuk és minthogy a szöveg még nem volt meg, Jókait magára vállalta, hogy megmagyarázza a piktornak mindjárt az első folytatás részére megrajzolandó képnek a tárgyát. Meg is magyarázta, hogy rajzoljon meg egy várurat, aki feleségétől elbucsuzik. A rajz el is készült, a klisé is elkészült, a kézirat csak az utolsó percben jött és akkor kisült, hogy a

rajz teljesen hasznavehetetlen, mert a búcsujelenetet ábrázoló képen a várurón és feleségén kívül még egy dada és néhány gyermek is volt, akik a várurnő szoknyájába kapaszkodnak, holott a szöveg szerint a várur éppen azért megy a szentföldre, hogy áldást eszközöljön ki virágtalan családfája részére. Mit lehetett tenni, a képet adni kellett, mert a regényt illusztrálva ígértük, idő már nem volt új kép készítésére, a szövegen változtatni nem lehetett, mert hiszen ez volt alapeszméje a meginduló regénynek. Végre is Jókai vállalta magára a nehéz probléma megoldását, hiszen magát tudta hibásnak abban, hogy a piktort nem világosította fel kellőképpen.

Fogta magát és a következő néhány sort írta oda toldalékkul a szöveghez:

„Pedig a várurnő olyan végtelenül szerette a gyermekeket, hogy összeszedte a béreseket, gazdatisztek porontyait és reggeltől estig játszott velük, becézgette s a karján hordozta őket.”

Evvel az elintézésel azután mindenki meg is volt elégedve.

Bizonyos szenzáció volt, mikor először jelent meg Jókai-regény füzetes kiadásban, mikor a füzetes rémregényeket ki akartuk szorítani füzetes Jókai-regényekkel. A „*Lőcsei fehér asszony*”-nyal tettük meg az első kísérletet a Jókai-kolportázs terén. Ezzel próbáltuk meg Jókai munkáit a szegényebb sorsúak könyvpolcaira is eljuttatni. A kolportázs-kiadásban természetesen koncessziókat kellett tenni a megszokásnak, gazdagon illusztrálva kellett adni ezeket a munkákat. *Jókai Róza* tehetsége egész teljességével iparkodott a sikert előmozdítani. Ebben a füzetes kolportázs-kiadásban jelent meg azután a „*Kis királyok*”, a „*Lélekidomár*” és a „*Három márványfej*” is.

Érdekes története van egy, a közönség előtt jóformán teljesen ismeretlen Jókai-műnek. A 80-as években sem voltak jobb tankönyveink, mint aminők mostanában. Hivatottak és hivatlanok derűre-borúra írták az iskolai tankönyveket, amelyekből Magyarországon több fajta jelent meg, mint a nagy német birodalomban. Én abban a hitben voltam és vagyok ma is, hogy különösen az elemi iskolás gyermeknek a képzelhető legjobb könyvet kell kezébe adni és hogy ezt a legjobb könyvet a legjobb írónak kell megírnia. Azt gondoltam tehát, jó volna megírni egy történeti, egy földrajzi, egy számtani elemi iskolai kis kézi könyvecskét egy-egy nagy és kiváló íróval, ezt azután átnézni a mellőzhetetlen pedagógiai szempontokból egy jeles pedagógussal, azután gyakorlatilag kipróbáltatni az iskolában és ily módon esetleg hozzájuthatunk majd jó elemi iskolai könyvekhez.

Ebből a felfogásból kiindulva, Jókai Mórt kértem fel arra, hogy írja meg a népiskolák használatára szánt kézi könyvecskében a magyar nemzet történetét. Meg voltam győződve róla, hogy összes íróink közül ő az, aki leginkább képes leszállni a gyermek kedélyvilágába és az ő elragadó nyelvén, az ő bájos hangján a gyermek szellemi fejlődése első stádiumában bemutatni a nemzeti történelem multját, úgy, hogy az a gyermeket magával ragadja és benne megragadjon.

Jókai lelkes örömmel fogadta az eszmét, mindjárt neki is ült, meg is írta a maga kis könyvecskéjét, amit mi sietve kinyomattunk néhány példányban kézirat gyanánt és benyújtottunk a közoktatásügyi minisztériumba approbáció végett. Különleges beadványban kértük is a minisztériumot, hogy tekintettel az ügy nagy fontosságára, ő maga jelöljön ki arra legilletékesebb pedagógust, aki a szöveget átnézi, a szükséges helyreigazításokat elvégzi rajta, a tananyag szempontjából esetleg felmerülő hiányokat pótolja, vagy azok pótlására a szerzőt figyelmezteti, szóval sajtókész állapotba hozza a munkát. Minél eredetibb volt az ötlet, Jókaival elemi iskolai tankönyvet íratni, annál idegenszerűbben fogadták azt a bürokrácia berkeiben. A kért elintézés késett és Jókai, aki igen türelmetlenül várta azt, sehogyse birta

felfogni, hogy egy könyvnek elbírálása tovább tartson, mint magának a könyvnek megírása. Fogta magát tehát, egy nap átment Budára *Trefort*-hoz, a miniszterhez, hogy ő majd így-ugy kisürgeti ám a dolgot. Ki is sürgette, el is intézte a maga módján. Budáról visszajövet bejött hozzánk és diadalmasan jelentette, hogy minden rendben van. *Trefort* approbáltnak jelentette ki a könyvet és az most már kinyomható. Ki is nyomattuk 10.000 példányban, már csak a boríték volt hátra, erre azonban rá kellett nyomatni a miniszteri engedélyezés számát. Jókaihoz fordultunk, neki nem volt száma, ilyet a miniszter vele nem közölt. Az illetékes ügyosztályhoz fordultunk, ott nem tudtak a dologról, az engedélyezés nem volt beiktatva, nem is lehetett száma. A könyv még mindig a bírálónál volt. Mikor azután a tényállást az osztályvezetőnek eladtuk, az sült ki, hogy a miniszter a referáda bevétele előtt az approbációra vonatkozólag ígéretet tett Jókainak, mert hiszen fel sem tehetette, hogy Jókainak a munkája ne approbáltassék.

Jókai persze készpénznek vette a miniszter ígéretét, olybá, mintha az approbáció már tényleg megvolna. Sem Jókait, sem a minisztert nem lehetett dezavualni, beiktatták tehát a könyvet az approbálási sorjegyzékbe és átadták nekünk a számot. Most már megjelenhet a könyv. Meg is jelent, szét is küldtük. Egyszerre csak nagy riadalom támad. Valamelyik szemfüles „tanügyi bácsi” felfedezte benne, hogy a koronázás időpontjának dátuma téves. Minden gyerek tudta Magyarországon, hogy a koronázás 1867. június 8-án történt, Jókai pedig ettől egészen eltérő dátumot adott. Nosza, fogta magát az illető, végigböngészte a könyvet és talált még egy-két jelentéktelen dátumhibát, vagy sajtóhibát. Erre aztán megírt egy igen nagy, hosszú cikket, amely az egész magyar tanitóságot óvja ettől a borzasztó munkától, amely annyira hemzseg a hibáktól. A hibák ugyan nem voltak jelentékenyek, igazán csak inkább sajtóhibáknak voltak minősíthetők, Jókait mégis nagyon bántotta a dolog, ő abban a hiszemben volt, hogy a miniszteriumban van egy ugynevezett revideáló bizottság, mert hiszen különben minek tartanák ott hetekig és hónapokig az ilyen kis kézi könyvecskét, azt hitte, hogy maga a miniszter is átnézte a dolgot és minthogy approbálta, semmiféle megjegyzése hozzá nem volt.

Akármi volt a dolog, a nagy kár megtörtént, a példányokat meg kellett semmisíteni és újakat nyomtatni. De nem ez volt a legnagyobb kár, hanem az, hogy a tanitóság egy lármás cikk által felizgatva, nem méltányolta annak a gondolatnak jelentőségét, hogy a Jókai Mór könyvéből oktathatja az ifjúságot, nem látta be, hogy ezuttal nem száraz tankönyvet, hanem lelkes imakönyvet kapott a kezébe és nem tudott eltérni a régi megszokott sablonoktól. A Jókai kis könyve ennél fogva nem töltötte be hivatását és ezzel be is zárult az a gyönyörűnek gondolt könyvsorozat, mely legnagyobb íróink szellemi termékeit vitte volna be a népiskolába.

Könyv-sorsok

Hiszen lehetne minden könyvről valami hisztórikumot feljegyezni, mert hiszen minden könyvnek megvan a maga históriája és sorsa. *Habent sua fata libelli*. De hát talán jellemzőbb lesz, ha éppen a legjellegzetesebb könyv-sorsokat mondom el. Így például: hogyan járt a „*Cigánybáró*”-val. Ismeretes, hogy ezt a regényt a nagy *Johann Strausz*, az operett királya zenésítette meg (1885). A librettót *Schnitzer*, a „*Neues Pester Journal*” hajdani szerkesztője készítette. Jókainak természetesen megfelelő szerzői jutalék volt biztosítva. Az operett Bécsben fényesen beütött és minden színházi ember szerint bizonyos volt a világsiker. Ekkor lejött *Schnitzer* Budapestre és felajánlott Jókainak 2000 forintot összes osztalékainak megváltásaképpen. Jókai anélkül, hogy bárkivel is szót váltott volna erről a dologról, rögtön ráállott erre az ajánlatra és ezzel elmulasztotta életében az egyetlen alkalmat, amikor egyetlen munkájával sok-sok százezer forintot kereshetett volna meg. Mikor ezt megtudtuk, sajnos,

tulságos későn, felkértük Jókait és szavát vettük, hogy ezentul tudtunk nélkül semminemű tranzakcióba nem bocsátkozik, sem fordításra, sem dramatizálásra, sem megzenésítésre vonatkozólag. Mi ezen a téren még megmentettük Jókainak, amit lehetett, amint azt később el fogom mondani, de Jókai több „*Cigánybáró*”-t nem irt és *Strausz* más Jókai-regényt nem zenésített meg. Ez lehetett volna életének egyetlen világsikere pénzügyi szempontból és ezt igazán egy tál lencséért adta oda.

*

Sajátságos sorsa volt Jókai egyik későbbi regényének, a „*Sárga rózsának*”. Alig volt könyve Jókainak hosszú pályáján, mely annyira észrevétlen maradt volna a sajtó és a közönség előtt, mint ez a munkája. Még Jókai régi és állandó hivei is, akik minden munkáját elolvasták és így ezt is, valahogy nem vették észre ennek a könyvnek rendkívüli szépségeit; úgy látszik, a nagy közönségnek mégis szüksége van valami irányító, szuggesztív híradásra az irodalomban épp úgy, mint a politikában, hogy valamilyen egészséges közvélemény kialakuljon. Pedig ezt a könyvet Jókai szinte jubileumi munkájának szánta, akkor írta, amikor őt ünnepelni készültek írói működésének ötvenedik évfordulója alkalmával. Visszatért az ő régi tárgyköréhez: a magyar nép életéhez, onnan merített erőt és ihletet.

Beöthy Zsolt nagy érdeme, hogy erre a könyvre figyelmeztette a magyarságot. A legnagyobb elragadtatással állapítja meg a majdnem észrevétlen maradt könyvről, hogy a legjobbak és legszebbek közé tartozik, melyeket nyelvünkön irtak; aztán így jellemzi:

„Benne van majdnem az egész magyar nép jelleme. Azután a pusztá élete, lakói szokásai, felfogása, érzése, nyelve, a megfigyelésnek ritka erejével látva, a képzeletnek csodás eleveenségével szöve képekké és mesévé és az előadásnak gyökeres, jellemzetes és barátságosan könnyed módján mutatva be. Nehezemre esik, hogy elragadtatásomat terjedelmesebben és alaposabban nem indokolhatom. De az elismerő kritikusnak legjobb indoka ugyanis mindig ez: Olvassátok el a könyvet és igazat adtok nekem. Komolyan meg vagyok győződve róla, hogy ez a regény maradandó könyveink egyike lesz, azok egyike, melyeknek szelleme akkor is szítani fogja tiszta költői eszközökkel a magyar érzést, mikor majd magyar sajátosságainkat mind mélyebb és mélyebb réteg alá temetik a jövődönék nivelláló áramlatai.”

Milyen rendkívüli nagy szerepre van hivatva *Beöthy Zsolt* megállapítása szerint ez a könyv már ma és a legközelebbi jövőben!

*

Jókaihoz való belső viszonyunk szempontjából érdekes története van a „*Nincsen ördög*”-nek, Jókai egyik kevésbé ismert regényének. Jókainak ez a regénye 1890-ben jelent meg a „*Nemzet*” tárca-rovatában. Mint minden könyvét Jókainak, ezt is készültünk kiadni, de mielőtt még erre rákerült volna a sor, a *Légrády Testvérek* hirdetését olvastuk, mely szerint ők fogják Jókainak ezt a könyvét közrebocsátani. Nem akartam szemeimnek hinni és azonnal felkerestem Jókait, hogy megtudjam tőle az ügy mibenlétét. Jókai kijelentette, hogy ő ugyan nagy örömmel adatta ki velünk a könyveit, de úgy hallotta valakitől, hogy mi már nem igen fektetünk nagy súlyt azokra, mert nem vagyunk megelégedve az üzleti eredményekkel, úgy gondolja tehát, hogy helyesen cselekszik, ha ettől a tehertől minket megszabadít, és ezért ezt a regényt *Légrádyéknak* adta oda, akik már régen kértek tőle kiadandó munkát.

Jókai kijelentése engem módfelett meglepett, felizgatott, majdnem kétségbeejtett; semmiféle alapját az ő apprehenziójának nem birtam bármilyen részünkről történt nyilatkozatban is felfedezni és igen sürgetőleg kértem, nevezze meg azt, aki vele olyat közölt, amit mi soha ki nem fejeztünk és ami teljesen távol áll tőlünk és teljességgel ellenkezik a mi szándékainkkal

és érdekeinkkel. Jókai meg is nevezte *Marczali Henrik*-et, akitől arról az én állítólagos nyilatkozatomról értesült. Már most az ő engedélyével és a magam tisztázása érdekében azonnal felkerestem *Marczali*-t, aki egészen kétségbe volt esve, hogy egy ártatlan és inkább tréfás megjegyzés ily nagy és súlyos, messzire kiható félreértésre adhatott alkalmat. Emlékezetembe hozta, hogy valamelyik nap a könyves-boltunkban megfordult, ott egy ujabban megjelent Jókai-regényt látott a pulpituson, még pedig a „*Gazdag szegények*” címűt és arra a kérdésére, hogy hogyan fogy ez a mű, hogy veszik-e azt vajjon, azt a választ kapta volna valamelyik segédőtől, hogy bizony nem úgy, mint a „*Szegény gazdagok*”-at. Ezt ő egy alkalommal azután elmondta valakinek, és ebből az ártatlan könyvcim-tréfából, amely Jókai füléhez jutott, keletkezhetett a kellemetlen félreértés. Nem képzelhető szerinte más, mint hogy a Jókai fantáziája konstruálhatta ebből az ártatlan megjegyzésből azt, ami aztán Jókait megbántotta. *Marczali* tanár egészen határozottan emlékezett arra, hogy én velem egyáltalában soha Jókairól és az ő könyveiről nem is beszélt és készen nyilatkozott Jókait felkeresni és neki ezt kijelenteni. Én köszönettel fogadtam készségét, de kértem arra is, hogy miután ennek a dolognak ránk nézve súlyos eredménye az, hogy Jókai immár visszavonhatatlanul egyik regényét más kiadónál jelenteti meg, sziveskedjék írásban is megtenni az általa önként felajánlott kijelentést, hogy azt szükség esetén felhasználhassam. *Marczali* tanár lojálisan teljesítette kérésemet és én most harminc esztendő után itt közlöm az ő, akkor Jókai Mórhoz címzett levelét, amely megmagyarázza, hogy a „*Nincsen ördög*” mért nem jelent meg a mi kiadásunkban, ami a későbbiek folyamán, a nemzeti diszkiadás megjelenése során még nagy bonyodalmak okozója lett Jókai és a Légrády cég között.

Marczali Henriknek *Jókai Mór*-hoz intézett levele következőképpen hangzik:

Igen tisztelt Uram!

Révai Mór ur volt nálam és elmondta, hogy nevemmel csunya visszaélést üztek oly ügyben, mely Jókai Urnak irodalmi működését, illetőleg annak üzleti sikerét érinti.

Becsületszavamra mondom, hogy Révai ur soha nekem e tárgyban nem szólt. Becsületszavamra mondom, hogy én soha e tárgyat senkivel szemben nem érintettem, amint hogy felőle semmiképp tájékozva nem voltam, nem is lehettem.

Kivánom, hogy e határozott és minden tétova nélkül adott nyilatkozatom az e tárgyban lehető félreértéseket eloszlassa.

Teljes tisztelettel maradok
igen tisztelt Jókai urnak
igaz hive és tisztelője

Budapest, 1890 december 6.

Marczali Henrik

Jókai a külföld irodalmában

Jókainak az volt a szokása, hogy a midőn napi munkája befejeztével délelőttönként a városba indult, különböző teendőit egy cédulára írta fel, abban a sorrendben, amint járatait el akarta intézni. Ezekből a pro-memoria-cédulákból több is van birtokomban; az egyik így hangzik:

„Athenaeum
Új regényem kiadása

Pályázatra Akadémiához beküldve
Jarrold.”

Másiknak a szövege a következő:

„Nyugdíjam kieszközlése Berzeviczynél, Zsilinszkynél,
Uj novella-gyűjtemény: „Tul a láthatáron”,
Athenaeumnál tudakozódás osztalék iránt,
Regény megjelenése. Kérdés,
Szerződés a tiz kötetre „Extravagantes”
Adria prezenzmark átvétele, Január
Feszty Árpádné kamatjainak fizetése,
Alapítványok kamatai
Jarrold, Doubleday.”

Ez az utóbbi két név ebben az időben nagyon foglalkoztatta Jókait. *Jarrold* és *Doubleday*. Minduntalan visszatér a pro-memoria-cédulákon e két kiadónak a neve. Az egyik angol, a másik amerikai. Jókai abban az időben, a 90-es években, e két kiadó útján került kapcsolatba a világirodalommal, az angolul beszélő nép millióival. És Jókait ebben az időben az ő könyveinek külföldi kiadásai szinte jobban érdekelték, mint a magyar kiadások.

Mi magyarok büszkéek voltunk Jókai külföldi elismerésére és világhírnevére, pedig hát – kellően megvilágítva – ennek a hírnévnek és elismerésnek méretei inkább elszomorítók.

Jókai ott lehetett volna a világ legelső íróinak sorában, ami olvasottságát, népszerűségét, világelterjedését illeti, de nem volt ott az őt megillető helyen – azért, mert nem volt, aki őt adminisztrálja, aki őt lanszirozza akkor, amikor annak itt volt az ideje; azért – kimondom nyíltan – mert nem volt akkor kiadója, aki európai látkörrel az ország szűk határain túl is kivitte volna az ő munkáit.

Jókai akkor írta „*Erdély aranykorá*”-t, a „*Magyar nábob*”-ot, „*Kárpáthy Zoltán*”-t, „*Az új földesur*”-at amikor *Victor Hugo* a „*Nyomorultak*”-at, a „*Nevető ember*”-t, a „*Tenger munkásai*”-t, amikor *Alexandre Dumas* „*A három testőr*”-t, „*Gróf Monte Christo*”-t és a „*Párisi Mohikánok*”-at, amikor *Eugène Sue* a „*Párisi titkok*”-at, „*A bolygó zsidó*”-t, „*A hét főbűn*”-t adta ki.

Ha a romantikus irodalomnak ebben a korszakában jelennek meg ezek a Jókai-regények a művelt nagy nemzetek nyelvén, akkor Jókai világhíre, elterjedtsége, kulturális jelentősége legalább is egyivásu volna a *Hugo*, *Dumas*, *Sue* nevével. Az angol, az északamerikai nemzet akkor a szabadságharc után érdeklődött is a magyarság iránt Kossuth Lajos nagy agitációja folytán és Jókai műveinek beilleszkedése az angol, az amerikai irodalmakba, a magyar ügynek is mérhetetlen szolgálatokat tehetett volna, olyanokat, amelyeknek hatását még ma is, sőt ma fokozott mértékben élveznők.

De akkor senki sem gondolt arra, hogy Jókait ki kell vinni a külföldre, akkor nem volt mellette senki, aki erre alkalmas lett volna. A magyar kiadóság épp oly primitív állapotban volt, mint minden egyéb az országban. Érezhette azért mégis *Emich Gusztáv*, hogy Jókait nem lehet mégsem csak magyar nyelven kiadni és közre is bocsátotta *Dux Adolf* fordításában a „*Magyar nábob*”-ot 1856-ban németül és „*A régi jó táblabírák*”-at *Bródy Zsigmond* fordításában 1864-ben, de ezekből a könyvekből a külföldre jóformán semmi sem jutott ki, ezek inkább a hazai német ajku olvasóközönségnek voltak szánva.

A német birodalomban, német kiadóknál Jókai egyes műveit csak a 60-as évek végén és a 70-es évek elején helyezte el *Kertbeny Károly Mária*, egy félbenmaradt könyvkereskedő, de az ő fordításai oly rosszak voltak, hogy szinte csodálatos, ha a német könyvpiac befogadta.

Abban az időben különösen *Otto Janke* berlini könyvkiadó és *Philipp Reclam*, a népszerű „*Universal-Bibliothek*” kiadója adtak ki nagyszámban Jókai-regényeket, de ezek is, mint a többi egyebütt megjelent Jókai-művek, szinte kivétel nélkül gyatra, felületes, sokszor csonka és értelmetlen fordításokban jelentek meg.

Mintegy 150 műve jelent meg Jókainak német nyelven és ezek közt alig egy-kettő gondos, élvezhető fordításban.

Minő nagy hatása lehetett Jókai költészetének a nagy és művelt német közönségre, – ha ilyen fordítások mellett is meg tudta hódítani! *Mikszáth Kálmán* igen helyesen állapítja meg, hogy ezekben a fordításokban

„épen a legragyogóbb tulajdonságai, a természetesség, az elevenesség, a humor, a gráció-zítás és a nyelv csodálatos muzsikája elpusztulnak vagy legalább elhalványodnak, míg ellenben hibái, a fantasztikus, szertelen mese, a kompozíció egyenetlensége és a lélek-tanilag hibás alakok épségben megmaradnak. – És hát ebből látni, mekkora nagy legény ő! Egy író, akinek jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki a külföldre és aki azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!”

Jókai maga állapítja meg önéletrajzában:

„A jó fordító és a jó kiadó az írónak az, ami a *szárny* a madárnak. Egy *toll* még nem röpit el.”

Milyen kár, hogy Jókainak nem voltak jó fordítói. Ha lettek volna – bizonyára ezek a külföldi kiadói, elsőrangú mesterei szakmájuknak, épp oly sikert érhetek volna el műveivel, épp úgy állandósíthatták volna fennmaradásukat, kelendőségüket, mint a világ többi nagy elbeszélőit.

Meggyőződésem szerint a rossz fordításokon és az igen nagy időbeli késedelmeken mult, hogy ez nem sikerült a maga teljességében és erősen hiszem, hogy ha arra illetékesek – kedvező körülmények között és a feltétlenül bekövetkező, kedvező irodalmi áramlatba bekapcsolódva, valamikor újra kezükbe veszik ezt az ügyet – azt diadalra is fogják vinni.

*

Még rosszabbul járt Jókai *francia* nyelvű kiadásaival. Hallgassuk meg, mit mond ezekre nézve a nyelvi ismereteinél fogva erre illetékes *Adorján Andor*:

„...Tudniillik rosszak a fordítások. Párisban, valahol a Szajna-parton kezünkbe akadt néhány francia Jókai-regény. Ott a sorok és szavak versenyt gyilkolják a mi nagy Jókainkat és a jobb sorsra érdemes francia nyelvet. Tudniillik itt az történt, hogy a költő-fejedelemnek néhány magyar tisztelője, javarészt arisztokraták, elhatározták, hogy Jókainak a „hóna alá nyulnak”: lefordítják műveit franciára és majd ők megmutatják, így meg úgy, de Jókait világhírhez segítik. Meg is csinálták a fordítást; szármalmas. Tanári kék plajbásznak maradt ott csak helye és korrektori deleáló ceruzának, legfeljebb még pici hely a felháborodás számára. De Jókai kiszorult belőle, ki annyira, hogy még a saruja porát se találjuk. Ne lepődjünk meg hát rajta, ha Franciaországban – ahol különben is exkluzív a nemzeti izlés – nem ismerik Jókait.”

Hát igenis, ne lepődjünk meg, hanem inkább örüljünk neki, hogy mindössze hét mű van franciára lefordítva, mert talán még lehetséges lesz valaha a Jókai legjobb műveivel kongeniális fordításokban a francia olvasókat is meghódítani.

Ámbár ennek igen nehéz a sora. A francia nemzeti sovinizmus alig enged külföldi írókat érvényesülni. Ez közismeretes. Ez alól alig van kivétel. Én éppen Jókainak a francia romantikusokkal való szellemi rokonságára alapítottam azt az eljárásomat *Mme Edmond Adamnál* amelyet már egy előbbi fejezetben említettem. Akkor, az ő tanácsára is, érintkezésbe léptem a *Hachette* cég elnökével, a kiváló *Fouret*-val és a zseniális *Georges Charpentier*-val. *Fouret* nagy tisztelője volt Jókainak, ő adta volt ki „Az új földesur” francia fordítását több kiadásban és mint a legnagyobb francia kiadóvállalat feje, leginkább felkarolta a külföldi irodalmat. *Charpentier* a legnépszerűbb francia íróknak szerencsés kezű, kedvelt kiadója volt, némelyik kiadványából száz kiadást nyomtatott ki egyszerre. Őt megnyerni biztos sikert jelentett volna.

Mindketten igen barátságosan fogadták előterjesztésemet, több ízben tanácskoztak is velem róla, – de a vers végén mindig az volt, hogy Jókai ismeretlen Franciaországban, őt előbb meg kell ismernie Párisnak, ki kellene jönnie néhány évre Párisba, ott társadalmi életet élnie, ahogy *Turgenyev* tette, aki azután szinte úgy szerepelt műveivel a francia közönség előtt, mintha vérbeli párisi lett volna. Még azt is elhitték róla, hogy némely munkáját franciául írta.

Mikor én Jókával közöltem párisi tanácskozásaim tartalmát, az volt a válasza, hogy miután ő Párisban is csak egyszer ebédelhetne napjában s akkor se többet egy falat husnál – legkisebb vágyódása sincs Párisban élni csak azért, mert ott élve, tízszer vagy hússzor annyit kereshetne meg.

Jól is tette. Ez a kaland nem is lett volna Jókainak való. Nem is tanácsolta neki senki. Párist bizonyára meghódította volna Jókai, de mi elvesztettük volna őt.

*

Igazán csodálatos, hogy ily visszás körülmények közt Jókai művei mégis hódító utra kelhettek még a kisebb országokban, a kisebb nemzetek szűkebb nyelvterületein is. Sőt itt majdnem nagyobb mértékben, mint a nagy világnyelveken. Így olasz nyelven sok munkája jelent meg különböző napilapok tárcarovatában, könyvalakban is 8 műve; a szláv nyelvű nemzetek erősen olvasták Jókait: lengyel nyelven 48 műve, cseh nyelven 22 műve, szlovén nyelven 2, horvátul 1, szerbül 16, ruthénul 2 és orosz nyelven 30 műve jelent meg.

Az északi nemzetek nagyon kedvelték Jókait, mert némelyiknek nyelvén ugyanaz a műve 2, sőt 3 különböző fordításban is megjelent. Dán nyelven 6 műve, finn nyelven 16, holland nyelven 4 és svéd nyelven 16 műve látott napvilágot.

Felsorolásom teljes lesz, ha még megemlítem, hogy 4 román, 3 spanyol, 1 újjörög, 1 török és 1 volapük nyelvű kiadásról van tudomásom.

Természetesen itt csak az önállóan megjelent könyvkiadásokról van szó, de nincs a lapok tárcaközléseiről, sem arról a számtalan novelláról és elbeszélésről, amelyek a világ összes szépirodalmi folyóirataiban jelentek meg.

Mindezek közül a munkák közül igen keveset fordítottak le magyar eredetiből, legtöbbje németből fordított – elképzelhető, minő lehet az a szöveg, melynek a rossz német fordítás szolgált alapul. Több ízben az az érdekes eset merült fel, hogy aziránt fordultak hozzánk engedélyért, hogy valamelyik megnevezett művét Jókainak engedjük át franciából németre való fordításra. Mi az ilyet természetesen megtagadtuk, sokszor nem is tudva, melyik műről van szó, mert a megváltoztatott címből azt nem is lehetett kideríteni. Több esetben egészen biztosan megállapíthattuk, hogy németből franciára fordított munkát akart valaki franciából németre fordítani és kiadni.

*

És most térjünk vissza *Jarrold*-hoz és *Doubleday*-hoz, az angol és az amerikai kiadóhoz.

Minden európai nyelvről volt szó a fentiekben, csak az angolról nem, arról a nyelvről, melyet az összes nyelvek közül a legtöbb ember beszél. Éppen ezért egy olyan termékeny íróra nézve, mint aminő Jókai volt, az ő műveinek angol nyelvű kiadása esetleg fontosabb lehetett az összes más nyelvű kiadásoknál. Mégsem törődött itt evvel az üggyel senki, sem maga Jókai, sem egyetlen kiadója vagy barátja – hanem törődött Londonban egy teljesen ismeretlen ember.

A British Museumé a világ legnagyobb könyvtára. Oda eljutottak német kiadásban a Jókai munkái is. A könyvtár egyik tisztviselőjének egyszer kezébe kerülve egy német Jókai-kötet, lapozgatás közben egy pár sort elolvasott belőle, ami annyira megragadta, hogy izgatottan kíváncsi volt a könyvre. El is olvasta elejétől végéig és nem tudta, hova legyen a csodálattól. Egy új, egészen ismeretlen világ nyílt meg előtte. Elővette a szerző más munkáját is, csodálata csak fokozódott. Miután Jókainak így több munkáját elolvasta, az az élénk vágy foglalkoztatta, hogy ezekkel az irodalmi csemegékkel meg kell ismertetni az angol olvasóközönséget is. Utánajárt annak, rá lehetne-e akadni egy olyan csoda-emberre, aki tud magyarul is, angolul is, aki megérti az exotikus magyar idiómát és bírja az angol irodalmi nyelvet és stílust. Hát bizony nem akadt olyan csoda-emberre és nagy elhatározásra jutott, arra, hogy ő maga fogja megtanulni a magyar nyelvet és aztán ő maga fogja lefordítani angolra azokat a csoda-könyveket.

R. Nisbet Bain, így hívták a derék embert, azonnal hozzá is fogott a magyar grammatikához és sok hónapi szorgalmas magántanulás után – könyvből és szótárból annyira elsajátította nyelvünket, hogy hozzá mert fogni az első Jókai-könyv fordításához.

De *R. Nisbet Bain*, a gyakorlati angol még mást is tett: megfelelő kiadót keresett és talált, olyat, aki kész volt teljes erejével a Jókai-kiadványoknak szentelni magát. Ez volt a *Jarrold & Sons* londoni cég.

Jarrold mindenekelőtt Jókaihoz fordult és beleegyezését kérte. Tiszteletdíjról nem tett említést. Én azt tanácsoltam Jókainak, válasszon ki művei közül kettőt és azokat ajánlja fel *Jarrold*nak, tiszteletdíjról ő se tegyen említést. Animáljuk az angol kiadót, hogy egy szép és olcsó kiadást csináljon, mert hiszen az a két-három könyv, amely eddig Jókaitól angol nyelven megjelent, oly rendkívül drága bolti áron került forgalomba, hogy elterjedésre egyáltalában nem is igen számíthatott.

Jókai elfogadta javaslatomat. *Jarrold* kiadta a két munkát igen diszes kiállításban, elegáns kötésben, mégis csak hat shillinges áron, amely az angol viszonyokhoz képest olcsó árnak mondható. Egy évre rá újra levéllel fordult Jókaihoz, azzal, hogy még néhány kötetet szívesen kiadna tőle. Erre azután mi irtuk meg a választ, s kifejtettük neki, hogy az eddig közrebocsátott két kötetet minden megtérítés nélkül engedte át a szerző, hogy munkáinak angol nyelven való rendszeres kiadását így uton kezdeményezze, nem volna azonban helyénvaló többi munkáit is díjtalanul átengedni, mert hiszen természetes, hogy bizonyos szerény honoráriumra igényt tartani jogosítva van. Éppen ezért minket bizott meg a szerző ez anyagi ügyeknek lebonyolításával és mi készséggel vállalkoztunk is erre, abban a reményben, hogy *Jarrold*-ék is helyénvalónak fogják találni, hogy kielégítsék a szerzőnek nem túlnagy igényeit. Kértük tehát, hogy ő maga tegyen erre vonatkozólag javaslatot, készeknek nyilatkozván a magunk részéről arra, hogy a könyvek kiválasztása tekintetében mindenképpen kezére fogunk járni és meg fogjuk neki jelölni Jókai legjobb munkáit.

Aki a szerzői jogi viszonyokat ismeri, magától értetődőnek fogja találni, hogy ilyen szerény hangon támasztottuk Jókai nevében az igényeket, mert hiszen a helyzet az volt, hogy bármely angol kiadó szó nélkül és minden fizetés nélkül Jókainak bármely munkáját lenyomathatta

volna és kiadhatta volna. Nagy tiszteletdíjat várni sem lehetett, mert hiszen a kiadó, aki a munkát ily uton magához váltja, evvel éppen e viszonyoknál fogva nem volt biztosítva afelől, hogy ugyanez a munka nem jelenik-e meg más kiadónál is, mert hiszen a védelmi idő már régen lejárt és még a magyar törvény szerint szükséges formalitások sem voltak megtartva.

Jarrold-ék megértették intenciókat és már legközelebbi levelükben készeknek nyilatkoztak Jókainak minden kötetért kiadásonként 25 fontot fizetni, ami a mi pénzünk szerint akkor körülbelül 600 koronát tett ki, vagy pedig egy 5 százalékos *royaltyt* (*tantième*), a szerző választása szerint. A szerző az előbbit, a fix összegű díjazást fogadta el és ezen az alapon jött létre akkor az a megállapodás, hogy *Jarrold* ki fogja adni egymásután a „*Janicsárok végnapjai*”-t, „*A fehér rózsá*”-t, „*A szegény gazdagok*”-at, a „*Magyar nábob*”-ot, a „*Kárpáthy Zoltán*”-t, a „*Szomorú napok*”-at és „*Rab Ráby*”-t. *Jarrold* önként vállalt kötelezettséget arra, hogy ezeket a könyveket a szerző nagy jelentőségéhez mért előkelő stílusban fogja kiállítani és a szerzőnek minden vele közlendő kívánságát szívesen és készséggel fogja teljesíteni. *Jarrold*-ék szavuknak is állottak, igazán gyönyörű dresszbe öltöztették Jókai könyveit, gyors egymásutánban ki is adták és nagy körültekintéssel, ügyességgel és hozzáértéssel terjesztették a munkákat. Ugy, hogy a legtöbb mű már egy-két év múlva 4., 5., 6. kiadást ért. Minthogy közben megjelent nálunk a „*Sárga rózsá*”, mi Jókainak erre a remekművére is figyelmeztettük *Jarrold*-ot és ő gondoskodott is róla, hogy azt azonnal fordítsa le *Nisbet Bain*, hogy minél előbb kiadja ezt a munkát is.

Jarrold, amint leveleiből és a hozzánk küldött prospektusokból és nyomtatványokból, a hírlapok közléseiből, a Jókai egyre növekvő népszerűségéből megállapíthattuk, mindenképpen megfelelt azoknak a várakozásoknak, amelyeket mi Jókai angol kiadójához fűzhettünk. A levelezést állandóan mi vittük Jókai nevében, az elszámolásokat is mi ellenőriztük és mindig rendben találtuk, minden felvilágosításért hozzánk fordult és mi minden kívánságát készséggel teljesítettük.

Különösen Jókai arcképei körül voltak mindig újra ismétlődő kívánságai, amelyekből kiderül, hogy az angol közönséget a költő személyes életkörülményeinek ismertetésével lehetett legjobban közelhozni az ő munkáihoz. Egyszer azt az arcképét kérte Jókainak, amelyen magyar diszruhában van levéve: „abban a különös ruhában, amelyet nézetünk szerint jogosítva van hordani annál a körülménynél fogva, hogy Ausztria császára nemrég nevezte ki őt a magyar mágánstábla tagjává.” *Jarrold* azt hitte, hogy csak a főrendiházi tagság, melyre a „császár” nevez ki, jogosít a magyar diszruha viselésére.

A „*Magyar Nábob*”-ot egy oly arcképpel akarja ellátni, amelyben Jókai le van véve „in your robes as a Doctor of Medicine”. Jókai, amióta a pesti egyetem díszdoktorává avatta, sohasem hagyta el a doktori jelzőt neve mellől és *Jarrold* azt hiszi, hogy ő orvosdoktor, mert Angliában csak ezt nevezik doktornak és hogy az orvosdoktor különleges ruha illeti meg. Későbbi leveleiben egyszerű mellképet, azután olyan képet kér, mely Jókait Párisban létekor ábrázolja, azután olyat, amely újabb házassága után őt nejével együtt ábrázolja. Mindezekből a kívánságokból az derült ki, hogy *Jarrold* nagy szeretettel karolta fel a Jókai-kiadásnak és propagálásának ügyét, ami pedig nem volt könnyű, mert hiszen a Jókai romantikájának abban az időben már meg kellett küzdenie az újabb szépirodalmi irányokkal és a közönség megváltozott ízlésével. *Jarrold* mégis nagy sikert ért el és teljes joggal a Jókai legitim angol kiadójának tartotta magát, midőn egy nap őt is, minket is felettte meglepő eset történt.

1898 július havában azt írja nekünk *Jarrold*, hogy levelet kapott egy amerikai üzletbarátjától, aki az ő megbízásából Amerikában szervezi a Jókai-művek terjesztését és ehhez a levélhez csatolva volt egy amerikai lapnak kivágott cikke, amely szerint a *Doubleday & Mchure Co.* amerikai kiadó cég a Jókai Mór autorizált amerikai kiadója, a szerzővel kötött különleges

megállapodása folytán. *Jarrold* felkér minket, küldjünk neki oly nyilatkozatot, amelyet ő Amerikában közzétehet, abból a célból, hogy igazolja, hogy mindazok a munkák, amelyekre nézve ő 1897. május 31-én Jókaival szerződött, valamint a tőlünk neki későbbben felajánlott „*Sárga rózsza*” szerzői jogainak ő a birtokosa. Sürgősen kéri ezt a nyilatkozatot, mert hiszen az amerikai kiadó hirdeti a „*Magyar nábob*” kiadását, tehát oly munkáét, amelyet ő már két hónappal ezelőtt közzétett angol nyelven.

Jarrold levelének vétele után azonnal felkerestem Jókait, hogy tőle felvilágosítást kérjek ebben az ügyben és tőle értesültem arról, hogy bizonyára *iff. Hegedüs Sándor* (unokaöccse), aki Amerikába utazott tanulmányutra, járt el a *Doubleday* cégnél ebben az ügyben, mert itthon említette, hogy ő majd a Jókai-regényeknek Amerikában kiadót fog keresni. Jókai magára vállalta, hogy gondoskodni fog mihamarabb a szükséges felvilágosításról, meg fogja tudni, hogy *iff. Hegedüs Sándor* mit beszélt meg *Doubleday*-ékkal. Figyelmeztetni fogja, hogy semminemű olyan megállapodást nem létesíthet, amely a londoni kiadó érdekeit sérti. De a nagy távolság folytán még válasz sem érkezhett, amidőn már egy újabb levél jött *Jarrold*-tól 1898 október havában, még pedig ezuttal Jókai-hoz címezve és ebben a következőkről értesíti Jókai-t:

„Éppen most volt szerencsém magamnál láthatni az Ön unokaöccsét, Mr. Alexander Hegedüs juniort, aki arról értesített engem, hogy a Révai Testvérek cége már nincs felhatalmazva többé az Ön nevében intézkedni, hanem hogy ő kapta meg a teljhatalmu felhatalmazást, hogy a jövőben az Ön irodalmi tulajdonjogai tekintetében a szükséges intézkedéseket tegye. Együttal említette azt, hogy a new-yorki *Doubleday*-céggel az Ön nevében bizonyos megállapodásokat létesített.”

Jarrold levele szerint *Hegedüs Sándor* említette azt is, hogy ha legközelebb találkozik *Doubleday*-vel ajánlani fogja neki, hogy ő gyakorolja az Északamerikai Egyesült-Államokban a Jókai-jogokat, ellenben *Jarrold*-nak biztosítani akarja ugyanezeket a jogokat Anglia és a kolóniák részére egy royalty bázisán. Ezt a levelet Jókai hozta el hozzánk, a válaszlevéllel együtt, melyet ő *Jarrold*-nak írni akart és melynek angolra való fordítására felkért. Ez a válasz szószerint a következőképpen hangzik:

„Tisztelt Uraim!

Idecsatoltan megküldvén Önöknek az aláírással ellátott mellékelt nyugtát, szükségesnek tartom megállapítani, hogy unokaöccsémnek az Önök levelében említett kijelentése nem áll fenn és hogy ez a fiatal ember túlmessze ment, midőn kijelentette, hogy a Révai Testvérek cége nincs többé felhatalmazva helyettem eljárni.

Ezek az urak teljes bizalmamat élvezik ma épp úgy, mint az előbbi időben és kizárólag az én nevemben és az én érdekemben írtak Önöknek eddigelé mindig, miután én tulságosan el vagyok foglalva (irodalommal), mintsem, hogy ezekkel a világi dolgokkal foglalkozhatnék.

Révai urak engemet lekötöttek az ő önzetlenségük által és igen nagyon fájdalmas volna rám nézve, ha az ő eljárásuk félreértésre adna alkalmat.

Dr. Maurus Jókai.”

Együttal felhatalmazott Jókai arra, hogy *iff. Hegedüs Sándor*-nak mi is írjunk és hívjuk fel, hogy a *Jarrold* céget a levélben foglaltakra nézve a valósághoz hiven felvilágosítani és megnyugtani sziveskedjék.

Hogy ez megtörtént-e és minő formában, nem tudom. Tény az, hogy *Jarrold*, midőn a fenti levelek tartalmát tudomásul vette, ismételten sürgette Jókai-t közvetlen és hozzánk intézett

levelekben arra, hogy rendezze a *Doubleday*-ügyet, illetve *Hegedüs Sándor*-nak azt a propozícióját, amely szerint a kiadások Amerika részére és Nagy-Britannia és a kolóniák részére kettéválasztatnak. *Jarrold* igen korrektül járt el és tiszta helyzetet akart teremteni.

Én a *Doubleday*-ügybe, amelyről nem volt tudomásom, sohasem avatkoztam bele; örültem volna ha valamiképpen sikerült volna Jókai munkáinak még nagyobb piacot, még nagyobb elterjedést és Jókainak még nagyobb jövedelmet biztosítani, de attól tartottam, hogy a bifurkáció nem fog jóra vezetni és hogy a régi magyar közmondás szerint sok szakács elsózza a levest. *Jarrold* levelei mind ritkábbá váltak, nem is igen fordult újabb könyvekért hozzánk. Közben arról értesített, hogy egyik Jókai-könyvet, a „*Mire megvénülünk*”-et tényleg kiadta a *Doubleday*-vel való arrangement alapján, de én úgy vettem észre, hogy a régi kedv és a régi lelkesedés elszállt.

1900 nyarán, a párisi kiállítás alkalmával Párisban járván, fel akartam *Jarrold*-ot keresni Londonban. Szándékomat be is jelentettem neki, de nem vihettem keresztül éppen azért, mert Jókai ügyeiben a tervezettnél hosszabb időt kellett Párisban töltenem. Így ez a látogatásom ezuttal elmaradt. Csak később, már Jókai halála után, volt alkalmam *Jarrold*-dal személyesen találkozni.

A *Doubleday* céggel azonban 1900 után akaratlanul is érintkezésbe kellett lépünk. *Iff. Hegedüs Sándor* ugyanis abban állapodott meg *Doubleday*-ékkal, hogy ők a Jókai könyvei után példányonként két centet fognak szerzői royalty címén fizetni és ennek az összegnek fele Jókai-t, fele pedig *Hegedüs Sándor*-t illeti meg. Minthogy *Hegedüs*ék Jókai újabb házassága folytán vele teljesen megszakitották az érintkezést, most már *Hegedüs* fordult hozzánk azzal a kéréssel, hogy az elszámolást, amely Jókaihoz érkezik, vele közöljem. A fennforgó körülményekre való tekintettel Jókai is kért, hogy ezt az ügyet vegyük le a válláról és felkérte a *Doubleday* céget, hogy ezentul csak nekünk küldje az elszámolásokat és a járandóságokat. Kénytelen-kelletlen már most ezt is magunkra kellett vennünk és most már *Doubleday* is állandóan hozzánk fordult mindenféle ügyben. Ebből az érintkezésből meggyőződünk róla, hogy annak az ügybuzgóságnak ellenére, amellyel a *Doubleday* cég a Jókai ügyet kezelte, nagy kár volt a londoni kiadó önkéntelen monopóliumát megbolygatni, mert tekintettel arra, hogy Magyarország nem volt tagja a berni egyezségnek, az amerikai üzleti élelmesség és versengés ráfeküdt a Jókai-regényekre és utánnyomták őket olcsó, egy-két centes kiadásokban, természetesen csonkán, utánnyomták a lapokban is, mindez természetesen díjtalanul történt és így *Jarrold*-nak is, *Doubleday*-nak is lehetetlenné tették a kiadások folytatását. Az utolsó elszámolások, amelyek *Doubleday*-tól hozzánk érkeztek, némelyik könyvnél egy-két példánynak, maximálisan 22 példánynak évi eladásáról számoltak be.

Elszámolásról lévén szó, legyen szabad e helyütt megjegyeznem, hogy mi, hivatásos kiadócég, üzleti vállalat, Jókai külföldi értékesítéséből soha egy fillért a magunk részére el nem fogadtunk, vissza nem tartottunk, nem kaptunk. Minden anyagi eredmény csorbitatlanul Jókait illette meg. Mi végeztük a munkát, rendelkezésre adtuk a hozzá való személyzetet, fedeztük az egyébként nem lényeges költségeket, de helyesnek tartottuk, hogy az anyagi eredmény kizárólag Jókait illesse meg és kíváncsiak tartottuk, hogy a külföldi kiadások révén neki lehetőleg tekintélyes jövedelme legyen, amely kártalanítsa őt azért, hogy saját kis nemzete nem képes eléggé jutalmazni munkásságát. Sok ízben fordultak hozzánk külföldről Jókai kiadások tárgyában és mi mindannyiszor erre a célra törekedtünk, mindig ebből a szempontból tárgyaltuk a dolgokat.

Az angoloknál megértésre is találtunk. A híres *Pearson* cég a *Jarrold*-nál megjelent könyvek hatása alatt fordul Jókaihoz és tesz neki ajánlatot. Mi azt válaszoljuk *Pearson*-nak, hogy Jókai főbb munkái el vannak helyezve ezidőszent, azonban mi sem áll utjában annak, hogy

folyóirataiban Jókai nagyszámu munkáiból sokat közölhessen. Ő erre rá is áll és a *Pearson's Magazine* és *Pearson's Weekly*, több, mint két millió olvasóval rendelkező folyóiratok, állandóan közlik és tisztességesen honorálják Jókai munkáit.

Egy Angliában élő hazánkfia, *Kropf Lajos*, kéri Jókai engedélyét egy fordítás kiadására és azt írja: „Ha jól vagyok értesülve, nagyságos Uram írói tiszteletdíjra nem reflektál.” Jókai nekünk adja át a levelet és mi válaszul azt írjuk Kropfnak többek között:

„Bárminő legyen Jókai elhatározása, éppen Uraságoddal, mint hazánkfiával szemben kifejezést kell adnunk azon óhajnak, hogy Jókai Mórnak az angol kiadások után írói tiszteletdíjra mulhatatlanul reflektálnia kell. Nem lehet tőle kívánni, hogy egy munkás élet végén szellemi kincseit díjtalanul engedje át éppen oly könyvterületnek, ahol azokat a kiadók igen eredményesen még a szerző javára is gyümölcsöztethetik.”

Hazánkfia természetesen rá is áll álláspontunkra. Hivatkozik arra, hogy mi mindenesetre tudjuk, hogy Ausztria és Magyarország még eddig nem csatlakozott a berni egyezményhez és hogy ennek az a következménye, hogy boldog-boldogtalan kinyomathat eredetiben vagy fordításban bármely munkát, mely Cisz- és Transz-Lajthániában megjelent. „Ha tehát – írja ő – az én kiadóm, mint becsületes ember, tiszteletdíjat ajánl fel, más kevésbbé lelkiismeretes kiadó pedig nem, úgy malomkövel a nyakán kezdi meg a versenyt az én kiadóm.” Ez történt az amerikai esetben is.

Sikerült lassan, bár sajnos, nagyon későre, Jókait rábírní, hogy anyagi érdekeit ezekben a kérdésekben megóvni törekedjék. Most már nem engedte magát minden jöttment által befonatni, már nem adott mindenkinek írásbeli engedélyt fordításra és ismeretlen kiadónál való kiadásra, amiből soha egy fillér tiszteletdíj nem jutott kezeihez. Érdekes dokumentuma ennek a változásnak az alábbi levél. Jókait Siófokon kereste fel valaki, hogy néhány munkájának fordítási jogát megszerezze. Erre azután *Jókai* a következő levelet intézte hozzám:

„Kedves Barátom! Tegnap itt volt nálam X... hogy egynémely munkám németre való fordításának jogát megszerezze. Egyuttal azt is mondta, hogy mint azelőtt is tette, ő fogja a német kiadóknál és lapoknál elhelyezni. Miután azonban én biztos akartam lenni, hogy méltányos árat ígér s hogy érdekeim a szerződésben más irányban is védve legyenek, azt választottam neki, hogy én már előzetesen megbeszéltem veled, hogy az ezentuli szerződéseket Te fogod ellenőrizni s én csak aláírom. Abban a meggyőződésben teszem ezt a kijelentést, hogy Te e tekintetben magadra vállalod a dolgok elintézését. Ha tehát ír Neked, vagy személyesen felkeres, légy óvatos vele szembeni és nézd, hogy úgy az ár tekintetében, mint egyébként, érdekeim meg legyenek védve.

Legőszintébb baráti üdvkivánattal maradok

Siófok, 1903. július 20.

igaz barátod
Dr. Jókai Mór”

Az ipse sohasem keresett fel engem. Ugy látszik, tisztában volt az üggyel. Meg is irtam Jókainak egy hét elmúltával:

„Eddigélé ... nem jelentkezett, ami különben természetes is, mert ezek az urak csak úgy szeretnek fordításokat eszközölni, hogy abból a magyar írónak semmi se jusson.”

*

Jarrold-nak és *Nisbet Bain*-nek minden jóindulata mellett sem állanak azonban Jókai angol fordításai azon a színvonalon, amely kívánatos volna. A magyar nyelv társtalan volta,

magában állása az európai nyelvek között, az idegenek szemében exotikus volta okozza azt, hogy oly igen kevesen ismerik a született magyarokon kívül ezt a nekünk oly szép, oly melódikus, oly költői nyelvet és így azután nem csoda, ha egy olyan nagy írónak, mint Jókai volt, nem akad kongeniális fordítója.

Már Pearson írja Jókaihoz intézett egyik levelében 1897-ben:

„A legnagyobb érdeklődéssel olvastam az utóbbi években az Ön páratlan érdekes műveinek angol fordításait, de azt hiszem, ámbár legnagyobb sajnálatomra nem ismerem a magyar nyelvet, hogy ezek a fordítások aligha alkalmasak arra, hogy az Ön géniuszát méltó módon tolmácsolják az angol közönség előtt.”

Felette érdekes egy előkelő angol folyóirat támadása a fordító ellen, amelyet véletlenségből juttathatott Jókai tudomására *Ágai Adolf*, a következő levél kíséretében:

„1898. november 6.

Drága Mester! Hogy egyik angol fordítónak, R. Nisbet Bain mesternek kellőképpen a körmére koppinthass, küldöm be ezt a kiadványt, helyesebben kitépvényt, melyet a „Japán-kávéház” illemhelyén fedeztem fel. Hiszen az az ur nem fordító, de irodalmi miskároló.”

Okot pedig erre a levélre a „*Saturday Review*” egyik bírálata szolgáltatott, amelyben a szerző kifejti a következőt:

„Mi nem tudjuk, hogy milyen véleménnyel van Dr. Jókai mostani fordítójáról, R. Nisbet Bainről, de a mi véleményünk legalább is egy tekintetben félreérthetetlen. Miután a bevezetésben arról biztosít minket, hogy a „Magyar Nábob” elérte a nemzeti klasszikust megillető pozíciót, szárazon hozzáteszi, hogy szabadságot vett magának arra, hogy az eredeti munkának jó egy harmadrészét elhagyja, mert ő mindig következetesen azon a véleményen volt, hogy az eredeti mese szerkezete a tulságosan sok epizód folytán szenved.

Ennek a véleménynek a nyíltságával csak annak impertinenciája (!) hasonlítható össze és mi azt ajánlanók Mister Bainnek, ha sorsa megint összehozza egy oly munkával, amelyet ő nemzeti klasszikusnak nevez, akkor hagyja el kritikai bölcsességeit erről a kérdéstről.

Jókai bizonyára képes megállni a saját lábán, a fordítónak mindennemű alkalmi segítsége nélkül is; Jókai feltétlenül és félreérthetetlenül a jelen század nagy elbeszélőinek sorába tartozik, a Dumas-k és Sienkieviczek sorába.”

Azután hosszasan magyarázza Jókainak jelentőségét és azzal fejezi be, hogy 50 év múlt el a „*Magyar Nábob*” megírása óta és ennek fennmaradása még a mostani megcsonkított formájában is, önmagában kielégítő kritikája ennek a könyvnek.

Ezek a közlések nem voltak kellemesek, de nem lehetett semmit sem tenni, az okot elhárítani nem volt módunkban.

Mégis igaza volt a „*Saturday Review*” kritikusának, a Jókai géniusza ezek ellenére is keresztül tudott törni, a Jókai muzsája ezek ellenére is meg tudta hódítani még az angolul beszélő világot is.

Egész könyvet lehetne megtölteni azokkal a nyilatkozatokkal, amelyeket különböző könyveinek angol kiadásai a sajtóban és a közönségben kiváltottak. De ez nem lehet célja ennek a

munkának és így csak a felfogások jellemzésére óhajtok itt egy pár rövid idézetet beiktatni, amelyek a hüvös angolnak csodálatos lelkesedését jellemzik Jókai munkáival szemben.

Az „*Illustrated London News*” ez a kiváló folyóirat, Jókai „*A kőszivű ember fiai*” című regényéről azt írja:

„A legjobb regény, amelyet valaha Jókaitól olvastunk. A lelkesedés, amely ebben a könyvben megszólal, magával ragad. Nincs semmi az irodalomban – beleértve De Quincey művét: „A kalmuk tatárok szökését”, – ami csak meg is közelítené a 200 magyar huszár rettenetes lovaglásának leírását a Jókai munkájában.”

A „Tengerszem hölgy”-et különös elragadtatással fogadta az angol sajtó. Érdekes, hogy ugyancsak az „*Illustrated London News*” a költő e művét varázslatosnak és elbájolónak mondván, így folytatja:

„Mikor „*A kőszivű ember fiai*”-t olvastuk, azt hittük, hogy ez a nagy írónak mester-műve, ám a „*Tengerszemű hölgy*” ezt is felülmúlja. A regény frissesége, a benne megnyilvánuló drámai erő, a költő humora minden részletében csodálatos.”

Különös hatása volt a „*Magyar Nábob*”-nak, amelyről *Charles Sealsfield*, a kiváló angol író a következőket írta:

„Jókai e regénye rendkívül becses, kiváló, minden ízében magyar munka, olyan, aminő csak elvétve jelenik meg az irodalomban. Valóban, évek óta nem ismerek olyan művet, amely annyira elbájolt volna, mint ez.”

A „*Monthly Review*” így mutatja be Jókait:

„Hogy az angol közönségnek megfelelő fogalmat adjunk Jókai írói egyéniségéről, tessék egy autort elképzelni, aki a parlamentnek befolyásos tagja, aki a „*Times*”-t és a „*Punch*”-öt szerkeszti és egyidejűleg ráért Dickens, Anthony Trollope és Jules Verne összes műveit megírni és a halhatatlanság pálmáját elnyerni.”

Az angol ember különösen érdeklődik az ő kedvenc íróinak élete és pályafutása iránt. És Jókainak érdekes pályakezdése az angolok szemében romantikus glóriával volt bevonva. Persze sok tulzás volt abban, amit az angol lapok Jókai élete folyásával kapcsolatban közöltek. Érdekes egy ázsiai lapnak, a „*Pevang Gazette*”-nak közlése:

„A leghíresebb magyar színésznő imádta férjét, s amikor megtudta, hogy Jókait halálra ítélték, mert része volt a forradalomban, eladta pompás ékszereit. A befolyt pénzzel megvesztegette az öröket s megszöktette férjét. Sötét erdőkbe menekültek és sokáig éltek a vadon Kárpátokban, ezalatt vad gyümölcsöccsel és kecsketejjel táplálkoztak. Barátainak sikerült számára kegyelmet biztosítani. Erre Jókai visszatért és nagy szorgalommal fogott az újságíráshoz, de aztán ezzel felhagyott s a regényírásnak szentelte nagy tudását. Híres ember, szenátor lett. Több Magyarországnak, mint Scott Angliának, mint Dumas Franciaországnak.”

Az érdeklődést, mely Jókai iránt nyilvánult, átvitték hazájára, országára is. Itt azután néha furcsa és kellemetlen esetek adták elő magukat.

A „*Figaro*” például egy ízben a költészetre vonatkozó három körkérdést intézett a világ nagy íróihoz. Ezeket a körkérdéseket, miután nagy súlyt helyeztek Jókai személyes véleményére, hozzá is beküldötték azzal, hogy az ő számára tartották fenn az európai országok közül Ausztriát. Akkortájt intézték ezt a körkérdést Jókaihoz a tudós franciák, amikor egy másik napilapjukban, a „*Temps*”-ban megjelent a „*La rose jaune*” (a „*Sárga rózsa*”).

Jókai szelid humorral válaszolt:

„Nagyon hizelgő rám nézve kedves levelük, melyben azt az ajánlatot teszik nekem: írjak Önöknek egy essay-t az *osztrák poézisről*.

Nem tudok tisztába jönni vele, hogy a *német* osztrák poézisről, a *cseh* osztrák poézisről, vagy a *lengyel* osztrák poézisről kívánnak-e cikket tőlem? Mert mind e provinciákban idegen vagyok. Én csak hazámnak az irodalmát ismerem, az én hazámét, melyet Magyarországnak neveznek. (Ez egy független királyság a Kárpátok alatt és a Duna partjain és tiz század óta létezik.) Az én nemzetem keleti nyelvet ír és beszél, melynek nincs semmi közössége a teuton idiomákkal és Ausztria népfajaival. Ön bizonyára ismeri a kitűnő Tissotnak „Le pays des Tziganes” című művét. De nem kell feltételezni, hogy minden magyar cigány muzsikál, vannak, akik szépirodalommal és szépművészetekkel is foglalkoznak.”

Még bosszantóbb eset történt egy ízben a „*Szegény gazdagok*” amerikai kiadásával, amelyet *Doubleday* bocsátott közre igen szép kiállításban, jó papíron, szép nyomásban, elegáns kötésben; erre a kötésre azonban pompás színnyomattal egy hatalmas kétfejű sas volt odapréselve. Mi természetesen azonnal kérdést intéztünk az amerikai kiadóhoz, hogy miképp jutott ő ahhoz, hogy Jókai könyvét az osztrák címerrel diszítse, egyuttal felvilágosítván őt ennek a dolognak a mibenlétéről. Erre a cég azt válaszolta, hogy itt sajnálatos félreértésről van szó, a művész, akire a címtáblát ékesítő jelvény elkészítését bizta, azt gondolta, hogy a kétfejű sassal nagy tisztességet fog szerezni a szerzőnek. A következő kötetnél majd helyrehozza a hibát.

Helyre is hozta akként, hogy a rá következő kötetnél a kétfelé osztott címerpajzs pompázik a bekötési táblán: az egyik szakaszban a hármass halom a kettős kereszttel, a másikban egy arany oroszlán. Ezt tartotta az amerikai a magyar címernek.

Jókai Mór azután erre a helyreigazításra komolyan megharagudott. Sürgősen irt nekem, küldessek *Doubleday*-nak egy Magyarország címerét: „a legujabb regényem táblájára megint ezt az örült címerchimaerát nyomatták.” *Doubleday* most már az utána következő kötetten végre-valahára helyre is hozta a tévedést.

Fokmérője a hatásnak, amelyet Jókai az angol olvasókra tett, az a sok levél, amelyet egyes ismeretlen tisztelői minduntalan hozzá intéztek, egyes emberek, akik semmit sem akartak, választ sem vártak, csak éppen elragadtatásuknak óhajtottak kifejezést adni. Ezek közül egyet meg akarok itt a közönséggel ismertetni, annál is inkább, mert azt már Jókai nem olvashatta. Mire a levél Budapestre jött, Jókai már halott volt. Egy nappal Jókai halála előtt írta a cambridgei egyetem egyik hallgatója ezt a némi részében fellengző volta mellett is szintén megható levelet:

„Kings College, Cambridge, England, 1904. máj. 4-én.

Mélyen tisztelt Uram! Király a regényírók között, kinek szavára a Regény Történelemmé és a Történelem Regénnyé változott, meghallottam, hogy betegség gyötri. Mély fájdalom nyilal át nemcsak egész Magyarországon, hanem az egész világon, melyet fenséges szelleme felemelt, megnemesített és gyönyörködtetett. Ez a hír engem, mint ezen angol egyetem hallgatóját (a historical student and lecturer of these English University) úgy érint, mint személyes barátot. Én Önt egy csomó remek írásából ismerem meg, melyek telve vannak emberszeretettel, fényes tettel és dicsőséggel, amelyekben a jellemzést csak a természet rajza, a drámai erőt csak a képzelet gazdagsága mulja felül és amelyek céljával, irányával és sikerével senki nem vetekedhetik. Ön mellett Scott nem olyan színes és Dumas is háttérbe szorul. Az Ön műveiből merittem az

érzékét Magyarország jelentősége iránt, azokból értettem meg hazájának szenvedélyes, tüzes, lelkesítő erejét, dicsőségteljes multját, mely még dicsőségesebb jövőhöz fog vezetni.

Önhöz, ki már az irodalom halhatatlanjai között van, egy szerény tanuló küldi üdvözlétét, szívében a reménnyel, hogy betegségéből gyorsan felgyógyul és tollával a világot tovább is fogja gyönyörködtetni.

Nagy mester, fogadja hódoló tiszteletemet

Harald William Vazeille Temperley.”

Ennek a fiatal angolnak a lelkesedése győz meg engem arról, hogy Jókai a világirodalomban el fogja foglalni azt a helyet, amelyet megérdemel. Ami mulasztás történt a multban az ő munkáinak ismertetése és terjesztése dolgában, azt helyre fogja hozni a jövő, amelyben a mostani fiatalok férfiak lesznek. De nemcsak a világirodalomban fognak Jókai munkái újra feltámadni, nemcsak kint a világban fog ő magának és így Magyarországnak is helyet biztosítani a kulturaközösségben, hanem itthon Magyarországon is be fog következni – erős meggyőződésem – a Jókai műveinek renaissancea.

A nagy mesemondónak ideje csak ezután fog elkövetkezni. Az emberiséget páratlan szenvedései, melyeken keresztülment a világháboruban és amelyektől szabadulni egyhamar nem is fog, vissza fogják vinni a romantikába, az álmokba, az ábrándokba, a feledésbe, a költők világába.

És a földig sujtott magyar nemzet, ha élni akar, vissza fog térni Jókaihoz, hogy belőle vigasztalást, hitet és reményt merítsen és erőt a megújulás feladataihoz.

A nemzeti diszkiadás

Ezekben beszámoltam mindarról, amit a kiadó Jókai körül tett összeköttetésük első felében. Soha sem tekintettem ezt a kiadói tevékenységet és szereplést másnak, mint aminek tekinteni kellett meggyőződésem szerint, egy a sors és a körülmények által rám hárított dicsőséges feladatnak, melynek teljesítése során minden lehetőt el kell követni, hogy a gondozásunkra bízott fényes kincs a maga teljességében ragyogjon és széjjel szórhassa sugarait szerte ez országon, szerte e világon.

Soha sem irányítottak kicsinyes szempontok ennek a sok águ feladatnak teljesítése során és teljes megelégedésemet találtam abban, ha egyben-másban munkámnak sikerét láttam.

És láttam: „Egy *toll* még nem röpit el.”

Még hátra volt a legnagyobb! Be kellett bizonyítani ország-világ előtt, hogy ez az ország megérdemli, hogy talaján egy oly kincsesbánya termett, melyből a legértékesebb gyöngyökkel és gyémántokkal gazdagíthatja a világ kulturáját, önmagát felemelve, önmagát gazdagítva; be kellett bizonyítani, hogy maga a magyar nemzet méltó Jókai Mórhoz, méltó önmagához.

És erre is megjött az alkalom: a *Jókai irói működésének ötvenedik évfordulója*.

A *Petőfi-Társaság* kezdeményezte ezt az ügyet, adta ki az első felhívást a közönséghez, alakította meg az első bizottságot és tette közzé az első programot. Ez a program gazdag volt, talán tulságosan gazdag és oly sokoldalú, hogy a végén nem valósult meg semmi belőle; volt benne alapítvány, amelynek kamatait kapná a költő élete fogytáig, volt benne album, fényképgyűjtemény, körmenet, virágszórás, diszeloádás, élőképek és benne volt a költők háza a Jókai-ereklyék számára.

Természetes, hogy engem is felette érdekelt a Jókai-ünneplés terve, de nem vettem részt semmiféle gyűlésben, semmiféle előkészítésben, mert nem hívtak meg sehová.

A programba vett ideákon felül más tervek is foglalkoztattak, mert nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy akkor, amikor mindazok hódolni fognak a költőnek, akiknek kevesebb közük van hozzá, mint nekem, én meg ne valósíthassam azt, ami lelkem mélyén szinte öntudatlanul már régen szunnyadozott és aminek megvalósítására most itt volna az alkalom. Nem hagyott nyugodni a gondolat, hogy én is hozzá ne járuljak valamiképpen a költő megünnepléséhez, hogy én is le ne rójjam iránta érzett hálámat. De meg kellett nyugodnom abban, hogy azok a tapasztalt és közbizalomnak örvendő urak, akik ezt a dolgot a kezükbe vették, bizonyára helyesen fogják azt megoldani és így csak magamban formálhattam ki gondolataimat, anélkül, hogy azokkal előtérbe törekedtem volna jutni. Nem mertem, folyton új és új terveket olvastam az újságokban és azon tépelődtem, hogy azok nem jobbak-e, mint az enyém.

Ekkor azután azt olvastam az újságban, hogy egy bizottsági ülés volt *Falk Miksa* elnöklete alatt és azon a *Jókai-alapítvány* ügyére vonatkozólag *Ráth Mór* könyvkiadó azt a javaslatot tette, szólíttassanak fel az összes könyvkereskedők, hogy mindazoknak a Jókai-könyveknek az árából, amelyeket ebben az esztendőben el fognak árusítani, 10 százalékot tegyenek félre, gyűjtsék össze egy perselybe és az ily módon összegyűlő pénzüsszeget adják át Jókainak tiszteletdíjul.

Minden tiszteletem mellett, amellyel *Ráth Mór* iránt viseltettem, akit akkor személyesen még nem ismertem, ennek az ideának elolvasására a szó teljes értelmében dühbe jöttem; szégyeltem kimondhatatlanul, hogy ily koldusmódra összegyűlő ajándékot merjen valaki proponálni a nemzet legnagyobb fiának. Ajándékot, amely, még ha ebben az esztendőben a Jókai-művek kelendősége rendkívüli módon emelkednék is, végeredményben alig lehetne több néhány ezer koronánál, oly összegnél, amelyet Jókainak akármelyik munkájáért a kiadó amugy is bármikor kifizet. Szégyeltem, hogy magyar kiadó áll elő ily kicsinyes gondolattal, és szégyeltem, hogy ebben a bizottságban nem akadt senki, aki azt a limine visszautasítaná.

Most már cselekedni kellett. Most már nem halogathattam többé. Mindenekelőtt közöltem édesatyámmal és öcsémmel azt az eszmét, amely fejemben kóválygott: Jókai Mór összes művei egyöntetű szép kiadásának megvalósítását. Atyám érdeklődéssel, öcsém szkepticizmussal fogadta; én már annyira belelovaltam magamat a gondolatba, álmatlan éjszakákon oly élénk színekben festettem ki magamnak tervem kivitelét, hogy felette bántott, hogy mind a ketten nem fogadták rögtön lelkesedéssel eszmémet. Bántott és elcsüggesztett, gondolkodni kezdtem azon, nincs-e vajjon igazuk, nem tévedek-e feltevésemben és számításomban; újra leültem az íróasztalhoz és újra számítani és kalkulálni kezdtem.

Magyar kiadónál minden terv alphája, hogy leül az íróasztalhoz és megcsinálja a kalkulust, azután minden terv omegája, hogy szépen elteszi a maga szép tervét – jobb időkre. Ez az omega ölte volna meg a Jókai-összkiadás szép tervét is, mert a számok óriási magasságra nőttek, minél többet számolgattam és lehetetlennek látszott hazánkban ily vállalatot megindítani. Szinte sajnáltam, hogy Jókai oly sokat irt, hogy önmaga tette lehetetlenné műveinek összkiadását. Azonban a terv nem engedett nyugodni, elfogott az a bizonyos láz, amely a tervelőt nem engedi pihenni, és attól is tartottam, hogy valaki megelőz avval az ideával, mely voltaképpen oly közelfekvő volt.

Néhány nap múlva édesatyám reklamálta, miért nem teszek valamit ez ügyben. Hivatkoztam elkedvetlenedésemmre, de közben, úgy látszik, őket, társaimat is megragadta, megfogta és nem engedte pihenni a fölvetett gondolat. Most már ők sürgettek és nógattak. Ujra és újra átgon-doltam az egészet és egy szép napon kimentem Jókaihoz, hogy beavassam tervembe és tőle az

engedélyt kikérjem az előmunkálatok, tanulmányok megtételére. Előadtam neki az egész tervet, a keresztülvitel módozatait lehető részletesen – ő nyugodtan meghallgatott, néha elmosolyodott, mikor pedig befejeztem, azzal a lakonikus kérdéssel főzött le:

– Hát meg van maga bolondulva öcsém? Hiszen az én munkáim több kiadó kezében örökre le vannak kötve, azok csak nem fognak lemondani jogaikról, azután meg hol vesz maga ezer embert Magyarországon, a ki annyi pénzt ad munkáimért, mikor úgy is sok példányban el vannak azok terjedve.

És azzal elővette azokat a kimutatásokat, a melyeket kiadói minden évben rendelkezésére bocsátottak a népszerű kiadások kelendőségéről és tételről-tételre kimutatva, hogy minden egyes művéből évenként hány példány kel el – azzal bocsátott el, hogy „ezt a bolond ideát” verjem ki a fejemből.

Ezt a jó tanácsot persze azért kaptam, hogy meg ne fogadjam. És ezt annál kevésbbé tettem, mert azok a kimutatások nekem mást mutattak, mint a szerénységében tulságig menő szerzőnek. És akkor aztán én készítettem összehasonlító kimutatásokat mindenféle műveiről Jókainak és egy legközelebbi alkalommal azokat felmutatva neki, oda allegáltam, hogy most már még inkább hiszem, hogy művei összkiadására nemcsak megvan a talaj a magyar közönségben, sőt kötelesség is azt közrebocsátani, még pedig ötven éves írói működése fordulópontján és az ő közreműködésével, mert az összevissza kuszált kiadói tulajdonjogi kérdéseket az ő segítsége nélkül valóban nem lehetne sikerrel megoldani.

Okoskodásom, úgy látszik, ezuttal már kevésbbé tetszett bolondnak s ettől fogva meg-megfontoltuk az ügyet, mely mindjobban kidomborodott Jókai előtt is, úgy, hogy az eszmét mindjobban megszerette és a nehézségek elhárítását nem tekintette többé oly lehetetlennek.

Most már mindkettőnk titka volt a terv és midőn a *Petőfi-Társaság* kezdeményezésére megalakult az a fényes kör, mely Jókai 50 éves írói jubileumának megünneplését határozta el, – elmentem a költőhöz, engedélyt kikérni, hogy tervemet a jubileumra alakult bizottság elé terjeszthessem. Ez engedélyre annál is inkább szükségem volt, mivel a szerző műveiről csakis ő, illetőleg kiadója volt jogosítva rendelkezni és ily irányu felhatalmazás híján az eszme egyáltalán nem lett volna megpendíthető. Beleegyezését a terv nyilvánosságra hozatalára készséggel megadta ugyan, de midőn előadtam, hogy a dolgot úgy tervezem, hogy a kiadás előfizetés útján legyen biztosítva és hogy ő honoráriumképpen az ezer aláíró után befolyó előfizetési összegek felét, azaz 100.000 frtot kapjon, ebbe semmiképpen sem akart beleegyezni.

– Ily nagy honorárium nem dukál, ezzel lehetetlenné van téve a kiadás, – ilyen és hasonló ellenvetésekkel akart engemet megcáfolni, míg végre licitálni kezdett, lefelé. Hogy neki honoráriumképpen elég 50.000 frt, de sőt 40.000 is és ha ez akadály volna a kiadásra nézve, még ennél is kevesebb, ő anyagi hasznot a kiadásból nem óhajt magának és megelégszik azzal, sőt annak örül csak, ha egyáltalán létrejön műveinek összkiadása és azt ő maga rendezheti sajtó alá.

Minden ellenkezés dacára én nem tágitottam, megmagyaráztam, hogy voltaképpen joga sincs elhárítani magától a neki természetesen járó írói tiszteletdíjat, hogy ez önzetlenséggel senkit le nem kötelez, sőt hogy ez által az összkiadás létrejövetelét kockáztatja, mert nem volna a magyar nemzethez méltó és a közönség körében rokonszenvre nem számíthatna oly akció, mely a költő anyagi érdekei rovására akarná a mindnyájunk által óhajtott célt, az összkiadás létesítését elérni.

Nagynehezen meggyőzve a költőt, végre megengedte, hogy az akkor alakult jubileumi bizottság előtt tervemet így előadhassam.

Voltaképpen nem is a bizottság előtt adtam elő tervemet, hanem *báró Eötvös Loránd* előtt, aki ennek az ügynek az élén állott. És ez volt a szerencse, mert a bizottság talán eltemette volna, *báró Eötvös Loránd* pedig lelkesedéssel felkapta a tervet, szinte úgy vettem észre, megváltásként fogadja, hogy oly módon oldhatja meg a rá háruló feladatot, amely az ő egyéniségének jobban felel meg, mint az a sok külsőséges, pompázó, efemer tervezgetés, mely már veszélyes arányokat öltött. *Báró Eötvös Loránd* nélkül aligha valósíthattam volna meg tervemet, és aligha küzdhettem volna le azokat a nehézségeket, amelyeknek legyőzése eleinte szinte lehetetlennek látszott. Az ő nevének fényes tradíciója, a tudományos és irodalmi életben elfoglalt előkelő pozíciója és egyéniségének különös varázsa tette őt alkalmassá arra, hogy sikerre vigye ezt az ügyet. Hiszen ő bizonyára lelkiismeretesen és becsületesen vitte eddig és vitte volna továbbra is a Jókai jubileumának ügyét, miután azt egyszer magára vállalta, de lelkesedéssel, odaadással, szinte rajongással és belső meggyőződéssel csak azóta állott az ügy szolgálatában, amióta annak a komoly tervnek megvalósítását tűzhetette ki célul, melyet vele közöltem.

Ő mindenképpen ellenezte a sok külső cafrangot, amit programmba vettek és egész erejével és befolyásával azon volt, hogy megvalósíthassuk az összkiadás nagy tervét. Ő egyéniségének egész súlyával arra törekedett, hogy a nemzet legnagyobb költőjének 50 éves jubileuma ne csak muló ünnep legyen, hanem egy korszakos irodalmi momentum kiindulópontja és ő volt az első, aki felismerte, hogy Jókai összes műveinek egyöntetű kiadása az lesz. Én abban az időben naponta érintkeztem vele, mert az első perctől kezdve rám bízta az ügynek prózai részét, az adminisztratív teendőket és magának a nagy terv megvalósításának előkészítő feladatait, de minden egyes részlet felől tisztában akart lenni, naponként akarta jelentéseimet átvenni és utbaigazításait velem közölni. Mindenképpen segítségemre akart lenni a nagy és kényes kérdések elintézésében és mondhatom, hogy az ő buzdító szava, lelkes készsége és az ügy iránti ideális buzgósága nélkül talán nem tudtam volna megküzdeni azokkal a nagy nehézségekkel, amelyekkel ennek az irodalmi vállalkozásnak létrehozása járt.

Mert miről is volt szó elsősorban? Arról, hogy Jókainak sok kiadónál szétszórt műveit egy kalap alá kell hozni, arról, hogy rá kellett bírni minden kiadót, hogy mondjon le korlátlan kiadói jogairól, mert másképpen az összkiadás nem létesülhet. Rá kellett bírni arra, hogy ezeket a jogokat mindannyian ruházzák át egy cégre és bizzanak meg abban, hogy az az ő anyagi érdekeiket a maguk teljességében meg fogja óvni. Nehéz feladat volt, ma talán nem is sikerülne.

A legfontosabb tényező a Jókai-művek tekintetében a *Franklin-Társulat* volt. Ennek a társulatnak kiadásában jelent volt meg Jókai népies kiadásából immár 150 füzet, Jókai legjelentékenyebb, leghíresebb műveit tartalmazva. A vállalat igazgatója *Jurány Vilmos* volt, egy jóra való, derék német ember, tanult és képzett könyvkereskedő, aki azonban nem tanult meg magyarul soha, ámbár magyar irodalmi vállalat élén állott. Nem akarom mondani, hogy nem volt érzéke az ügy iránt, hogy nem fogta fel annak nagy irodalmi jelentőségét, de bizonyos, hogy igen kicsinyes szempontoktól vezérelt, még kellő kereskedői érzékkel sem bíró ember volt, aki a dolognak az ő társulatára nézve nagy finánciális jelentőségét sem volt képes felfogni. Hiábavalóak voltak az én ismételt előterjesztéseim, melyekkel őt minden szempontból megnyugtattam és az ügynek megnyerni törekedtem. Ő megmaradt hozzáférhetetlenül a maga felfogása mellett, csökönyösen és megingathatatlanul. Semmiféle érveléssel sem lehetett rá hatni.

A Franklin-Társulatnak egy másik vezető embere volt még abban az időben, akinek ez a vállalat nagy hírét és anyagi prosperitását elsősorban köszönheti, *Hirsch Lipót*, a nyomda igazgatója, aki nagy koncepciójával, szorgalmával, hozzáértésével európai szintre emelte ezt a

nyomdai vállalatot s a magyarországi nyomdák sorában az elsővé tette. Az igazgatóság őt is megbizta az én előterjesztéseim tanulmányozásával, mert hiszen azok arra utaltak, hogy amidőn a Franklin-Társulat egyfelől lemond egy oly monopóliumról, amelynek anyagi értékesítése rá nézve igen csekély eredménnyel jár, másfelől nyomdájának oly munkát biztosít, amely még ennek a nagy méretekhez szokott nyomdai intézetnek anyagi szempontjából is igen jelentékeny és gyümölcsöző. *Hirsch Lipót* a maga világos eszével és helyes érzékével azonnal felfogta ennek a vállalkozásnak jelentőségét a Franklin-Társulat anyagi szempontjából és olyképpen tette meg előterjesztését, hogy a társulatnak mindenképpen elő kell mozdítania a mi tervünknek lehetővé tételét. De *Jurány Vilmos*-t ez sem győzte meg, ő még a számok előtt sem hajolt meg és mikor sarokba szorították és felhívták, hogy álláspontját *Hirsch* igazgató előterjesztésével szemben is indokolja épp oly adatszerűen és épp oly pregnánsan, akkor azzal állott elő, hogy a mi vállalkozásunk fantasztikus és teljességgel kilátástalan és a Franklin-Társulat ennek kockázatában nem vehet részt.

Erre azután ezt az ütőkártyát is ki kellett ütni a kezéből. Egy előkelő pénzügyi intézethez fordultunk azzal a kéréssel, vállalja el eszménként, vállalkozásunkért, érettségünk a készfizető kezességét a Franklin-Társulattal szemben; a garanciát azért, hogy a Franklin-Társulatot, bármi legyen is sorsa vállalkozásunknak, semminemű anyagi kár nem érheti. Az intézet – a *Belvárosi Takarékpénztár* – ezt a missziót el is vállalta, de *Jurány* még akkor sem adta meg magát. Akkor azzal argumentált, hogy igen ám, ezek a *Révaiék* jóhiszeműen akarnak ebbe a dologba belemenni, nekünk meg is adnak minden lehető kautélát, de mi, Franklin-Társulat, még sem mozdíthatjuk elő őket terveik keresztülvitelében, mert nem engedhetjük meg, hogy ezek a derék emberek, ez a jóra való cég, elpusztuljanak, megbukjanak.

Itt állottunk egy teljesen szokatlan helyzet előtt. Minden argumentumunkból kifogyva, tehetetlenül viaskodva egy embernek érthetetlen rövidlátásával és csökönyösségével. Akkor vettük kezünkbe az utolsó, még ki nem próbált eszközt. A Hitelbankhoz, ehhez az első magyar pénzügyi intézethez fordultunk, mint amely a Franklin-Társulat főreszvényese, ügykezelésének pénzügyi intézője volt. A Hitelbankban vezető állást foglalt el *dr. Takáts Lajos*, nagyműveltségű jogtanácsosa az intézetnek, szellemes és kedves ember, aki az irodalom szereplőivel élénk baráti összeköttetést tartott fenn. E révén ismertem én is és voltam vele oly viszonyban, hogy ebbe az ügybe beavathattam és kérhettem baráti segítségét és közbenjárását.

Takáts Lajos rögtön átértette a szituációt, ismerte az embereket, ismerte a helyzetet és felismerte azt is, hogy a Franklin-Társulat nevében nem szabad annak megtörténnie, amit a társulat igazgatója javasolt. *Takáts Lajos* azonnal előterjesztette az ügyet a Hitelbank igazgatóságának és az kiküldte egyik tagját, *Frank Antal*-t, hogy a kérdést tanulmányozza és tegyen megfelelő előterjesztést. *Frank Antal* felkérésére az egész kérdést részletesen megismerttem vele. *Takáts Lajos* azonfelül kidomborította úgy a Franklin-Társulatnak, mint a Hitelbanknak azt az erkölcsi kötelességét, hogy ennek, a nemzeti irodalom szempontjából elsőrendű ügynek megvalósítását lehetővé tegyék és így azután három hónapig tartó hosszas, sokszor igen kellemetlen, mindenképpen nehéz tanácskozások után végre megkötöttük a Franklin-Társulattal a végleges szerződést, amely az egész vállalkozás nyélbeütésének sine qua non-ja volt.

Jurány kénytelen volt végre megadni magát és most már csak egyet kötött ki, azt, hogy vétesék be a szerződésbe egy pont, amely szerint, ha a Franklin-féle népies kiadás kelendősége a nagy kiadás közrebocsátása folytán megcsappanna, mi bizonyos füzetszám erejéig, de legalább évenként 2000 forint erejéig a Franklin-Társulatot kárpótolni tartozunk. Minthogy én meg voltam győződve arról, hogy éppen a nagy kiadás létesítése folytán a népies kiadás kelendősége erősen növekedni fog, ebbe a kicsinyes feltételbe készségesen belemehettünk.

A közönséget érdekelni fogja, hogy végeredményképpen az tünt ki, hogy a Franklin-Társulatnak, mint kiadó és nyomdavállalatnak, Jókai nagy nemzeti kiadása után tiszteletdíj-megtérítések címén 1894-től a világháború kitöréséig mintegy 200.000 korona és nyomdai munkálatok révén több, mint 1.000.000 korona jutott.

Mialatt a Franklin-Társulattal tárgyalások folytak, egyúttal a *Pfeifer Ferdinánd céget* is bele kellett vonni az ügybe, mert ő is majdnem 70 füzetét birta Jókai munkáinak a maga népszerű kiadásában. Az ő tulajdonjoga teljesen korlátlan volt, amennyiben ő egyszersmindenkorra vette meg ezeket a munkákat a szerzőtől. A Pfeifer cégnek akkori vezetője és tulajdonosa *Pfeifer István* volt, majdnem Jurányival egyivású, megcsontosodott könyvkereskedő, aki a maga boltjában szorgalommal intézte a maga ügyeit, de semmi egyébbel a világon nem törődött, semmi iránt nem érdeklődött, az irodalmi mozgalmakról nem tudott és mindentől távol tartotta magát. Felhívásunkkal szemben, hogy szerzői jogainak gyakorlását fényes megtérítés ellenében engedje át az összkiadás részére, egyébként korlátlan jogaiban megmaradván, teljesen értetlenül állott. Semmiképp sem tudta megmagyarázni magának a dolgot, bizalmatlanul és gyanakodva fogadta azt és tanácstalanul állott a fényes ajánlattal szemben. Mint mentőhorogba belekapaszkodott a Franklin-Társulatba, hogy megtudja, miként jár el az. Minden kapacitáció hiábavaló volt nála, odaszegezte magát ahhoz az állásponthoz, hogy ő majd ugyanazt cselekszi, amit a Franklin-Társulat és ebbe végül bele kellett törődnünk, mert hiszen, ha célt nem érünk a Franklin-Társulatnál, akkor a Pfeifferrel való megállapodással sincs mit kezdenünk. Időnként felkerestük, hogy informáljuk az ügy előmeneteléről és midőn végül a Franklin-Társulattal meg volt kötve a szerződés és ő neki már most szavának kellett állania, azt követelte, hogy pontról-pontra és szóról-szóra változatlanul ugyanazt a szerződést kössük meg vele is, holott a körülmények nála némi részben mások voltak. Neki nem volt nyomdája, mégis követelte, hogy nála, illetve általa nyomassuk a köteteket a Franklin-Társulatnál, nehogy ő hátrányban legyen a Franklin-Társulat mögött. Ha ebben a Franklin-szerződésben bármi lett volna is, azt aláírta volna vakon, de semmit, ami attól eltért, még akkor sem, ha ránézve előnyt jelentett volna. De hát végre rendbe jöttünk *Pfeifer István*-nal is.

Most hátra volt az *Athenaeum*, ennek jogai csak az elsődleges kiadásokra szorítkoztak. Itt tehát könnyebb volt az álláspontunk. Itt arról volt szó, hogy a társulatot biztosítsuk a károkkal szemben, amelyek a meglevő kész könyvek esetleges raktáron maradásából keletkezhetnek. Ez inkább formai biztosíték volt, mert hiszen az *Athenaeum* tisztában volt azzal, hogy neki ilyenmő kára nem lehet és éppen azért előzékenyen és simán bonyolította le az ügyet, már Jókaira való tekintettel is, aki tagja volt az *Athenaeum* igazgatóságának.

Ugyanakkor rendezni kellett a Jókai-könyvek szerzői-jogi kérdését azokra a munkákra nézve is, amelyek saját kiadásunkban, a *Révai-vállalatban* jelentek meg. Itt is csak az elsődleges kiadások voltak biztosítva. Most már az összkiadás részére biztosítani kellett ezeket a munkákat és megakadályozni azt, hogy ezek azután valamely más kiadó népszerű kiadásába beiktathatók legyenek. Ezt a kérdést természetesen simán és közmegegyezésre oldottuk meg Jókáival szemben, illetőleg vele.

Ami még hátra volt, egy-egy könyvnek a biztosítása a *Ráth* kiadásából és a *Légrády Testvérek* kiadásából, azt most már Jókai tartotta fenn magának.

Már a könyvsorsokról szóló fejezetben megemlítettem, hogy a „*Nincsen ördög*” minő kellemetlen félreértések folytán került a Légrády Testvérek kiadásába és hogy az a *Nemzeti diszkiadás* során még nagy komplikációk okozója lesz. Az is lett, mert Jókai, bár magára vállalta, hogy ezt a munkát a Nemzeti kiadás részére ő fogja felszabadítani, ebben az ügyben nem járt el; ezuttal, úgy látszik, nem feledékenységből, hanem valamely érthetetlen szándék-

kosságból. Mert egyszerre csak 1898 jun. hó 22-én egészen kurta levélben közli velünk a *Légrády Testvérek* cég a következőket:

„Minthogy Önök a mi kiadásunkat képező, Jókai Mór: „Nincsen ördög” című regényét jogtalanul utánnyomták, felszólítjuk Önöket, hogy ezen ügyet velünk három nap alatt, ha tetszik, békés uton, rendezni sziveskedjenek.”

Erre a levélre azt válaszoltuk jun. 23-án, hogy Jókai Mór összes munkáinak Nemzeti diszkiadását a szerző maga állítja össze a vele kötött szerződés értelmében és hogy a „*Nincsen ördög*” című regényt ő maga illesztette be a gyűjteménybe, felhatalmazva ezáltal minket annak közrebocsátására. Minthogy mi a szerzőtől magától szereztünk jogot a mű kinyomtatására, annak felvétele az összkiadásba részünkről nem jogtalan utánnyomás. Nem ismervén ama viszonyt, mely a Légrády cég és Jókai között e mű tekintetében fennáll, levelüket megmutattuk Jókainak, ki arra az alábbi választ írta és annak elküldésével minket bizott meg. Jókainak *Légrády Károly*-hoz intézett válasza a következő volt:

„A Révai Testvérekhez intézett leveledre készséggel válaszolok. A „Nincsen ördög” című regényemnek az összes munkáim sorozatába való felvételét én magam rendeltem el, s ha Te ezáltal kiadói jogodban károsítva hiszed magadat, kérlek, légy szives egyenesen én hozzám fordulni a kártérítés végett; Te is, én is igazságszerető emberek vagyunk: bizton hiszem, hogy könnyen megegyezünk. Legnagyobb tisztelem mellett maradok igaz hived

Dr. Jókai Mór.”

Erre a levélre június 24-én *Légrády Károly* azt válaszolta, hogy ő ugyan már régóta kilépett a Légrády Testvérek cégből, de fiaitól az ügy állása iránt informálódott. Apprehendálta, hogy mi, mint az összes munkák kiadói, nem fordultunk a céghez épp úgy, mint a többi kiadókhöz és ebben kicsinylést lát a cég iránt. Mindazonáltal törekszik a céget arra bírni, hogy az ügyet velünk békés uton iparkodjék elintézni.

Hozzánk intézett levelében azt közli a *Légrády Testvérek cég*, hogy miután mi eszközöltük az utánnyomást és a kiadást, más ellen, mint mi ellenünk nem fordulhatnak. Mégis, mielőtt perre mennének, Jókai közbenjárása folytán azt a méltányos ajánlatot teszik, vegyük meg a náluk készletben levő összes példányokat.

Mi a Légrády cég ajánlatát teljes mértékben helyeseltük, hiszen az magától értetődő dolog, hogy egy könyvnek új kiadását csak az előbbi kiadás sérelme nélkül lehet közrebocsátani. Helyeseltük annál is inkább, mert a Légrády cégnek igazat kellett adnunk abban is, hogy mulasztás történt, amidőn ő vele a „*Nincsen ördög*” tárgyában nem történt előzetes megállapodás, de minthogy ez nem a mi mulasztásunk volt, minthogy Jókai kikötötte magának, hogy ezt az ügyet kizárólag ő akarja intézni, kénytelenek voltunk ezt a levelet is tudomására juttatni és az ő kívánsága folytán azt a választ küldeni, hogy a cég ebben az ügyben sziveskedjék Jókaihoz fordulni és vele közölni, hány példány az, aminek átvételét a cég igényli és mily áron. Erre vonatkozó válaszát egyenesen Jókaihoz kérjük intézni, mi nem vagyunk feljogosítva ez ügyben helyette eljárni.

A Légrády Testvérek cég június 30-i levelében ragaszkodik ahhoz, hogy nem hajlandó helyettünk Jókai ellen fordulni kártérítési igényével, egyuttal értesít, hogy a „*Nincsen ördög*” című munkából 1450 példány van készletben és ezeknek bolti áru megtérítését 24 óra alatt kéri, ellenesetben a pert megindítja. Mi újra csak azt voltunk kénytelenek válaszolni, legnagyobb sajnálatunkra, hogy a levelet közöltük Jókaival, aki velünk szemben azt az álláspontot tartja fenn, hogy ne avatkozzunk az ő dolgába, melyet ő a Légrády céggel barátságosan fog elintézni.

Mind máig érthetetlen, hogy Jókai miért ragaszkodott annyira ennek az ügynek közvetlen elintézéséhez, miért vette magára az ezzel járó kellemetlenségeket, holott rendesen kitért ilyenek elől, miért nem engedte, hogy mi, akik erre készséggel hajlandók voltunk, tárgyalhassunk ebben az ügyben a Légrády céggel, ami természetesebb is lett volna. Valamiért, úgy látszik, haragudhatott és alkalmat keresett, hogy kissé zsémbelhessen. Ez kivethető abból a válaszból, melyet az utolsó közlés folytán *Légrády Károly*-hoz akart intézni. A levél nem ment el, nálam maradt, birtokomban van most is, sikerült rábírni, hogy ne küldje el, mert nézetem szerint az ügyet csak elmérgesítette volna. A levélben szemrehányást tesz Légrády-nak, hogy horrendus és a fizetett honoráriummal arányban nem álló váltságdíjat követel és szinte hihetetlennek mondja, hogy a 2000 példányban nyomtatott munkából nyolc esztendő alatt csak 400 példány kelt volna el. Azután elmondja, hogy a többi kiadók mind a legbarátságosabban egyeztek bele, hogy a tulajdonukban levő munkák az összkiadásba felvéssenek, csupán csak a Légrády cég volna az, amely meg akarná akadályozni a gyűjtemény teljességét? Végül melankólikusan felkiált, hogy ő, mint szerző, csak azt teheti, hogy megsemmisíti azt a munkáját, amely ilyen kellemetlenségnek okozója; ha ezt kívánja tőle Légrády Károly, tudassa vele és ő másnap rögtön kivéteti munkái sorozatából a szóbanforgó regényt.

A tervezett levél helyett, miután ragaszkodott hozzá, hogy saját nevében írjon, velünk való megbeszélés folytán mégis oly választ küldött, amelyben elismeri a cégnek kárpótláshoz való jogát és felkéri, hogy szíveskedjék őt értesíteni, a kártérítési módokat melyikét kívánja.

1. Hajlandó-e a meglevő példányok megtartása mellett egy bizonyos kártérítési összeggel megelégedni, ez esetben kéri az összeg szíves közlését.
2. Ragaszkodik-e ahhoz, hogy az összes meglevő példányokat megvegye, ez esetben szíveskedjék a példányonként fizetendő árat vele tudatni.

Végül kéri, hogy a választ közvetlenül hozzá intézzék, miután a dolgot, mely rá nézve igen kellemetlen, mielőbb rendezni akarja és a Révai Testvérekhez intézett értesítések mindig elkésve jutnak hozzá.

Ez a levelezés így folyhatott volna ad infinitum, de végre mégis csak gyakorlatilag oldottuk meg. A Légrády cég belátta, hogy mi a mulasztásban hibásak nem vagyunk, meggyőződött készségünkről, hogy az ügyet tehetségünkhöz képest helyrehozni óhajtanánk, belátta azt is, hogy sem tőlünk, sem Jókaitól fennmaradt nagy készletének bolti áron való megtérítését nem követelheti. Ezt semmiféle bíróság meg nem ítélte volna. Jókai haragja is lecsillapult, mindegyik a jobbik eszéhez kapott és a végén tényleg méltányos egyezség jött létre. Az összes készleten maradt példányokat megfelelő megtérítés mellett átvettük és ezzel a Nemzeti kiadás sima lebonyolítása elől az utolsó akadályt is elhárítottuk.

*

Mikor a kiadókkal való megállapodások el voltak intézve, akkor következett a megállapodás a szerzővel az ő tiszteletdíja tekintetében és a bizottsággal az egész ügynek pénzügyi lebonyolítása dolgában. A Jókai-szerződés az első magyar írói szerződés volt, amely az írónak igen tekintélyes tiszteletdíjat és állandó jövedelmet biztosított mindaddig az időpontig, amíg az ő műve a szerzői jogi törvény értelmében neki vagy jogutódainak gyümölcsözhetnek. Eltekintve a 100.000 forinttól, amely, mint a nemzeti kiadás első 1000 előfizetőjének tiszteletdíja, az előfizetésekből volt részére biztosítva, esetleges további előfizetések és azontul eladandó minden egyes példány, minden egyes kötet után megállapított tantiéme illeti meg Jókait. Az összeg, amelyet ő, illetőleg jogutódai a Nemzeti kiadás megindulásától kezdve a mai napig ezen a címen felvettek, félmilliónál többet tesz ki. A járulékok változnak évről-évre ahhoz

képest, amint a művek kelendősége nő vagy apad. A lényege ennek az volt, hogy tekintélyes tiszteletdíj biztosított neki oly könyvek után, amelyeket végleg és örök áron eladott, amelyekért őt jog szerint semmi sem illette volna meg, valamint olyan könyvek után, amelyekért egy más kiadásban sokkal kisebb tiszteletdíj járt neki, mint amennyi a Nemzeti kiadásban részére megállapított.

Nagy dolog az efféle szerződés. Sok körületekintéssel kell azt megkötni. Sokféle eshetőséget számba kell venni. Mindenféle lehetőségekkel kell számolni.

Ezek a Jókai-szerződések különleges tudást követeltek meg, csak olyan ember fogalmazhatta meg őket, aki otthon van a szerzői jogban, ismeri az irodalmi viszonyokat, ismeri a kiadói ügyletet és annak jogszabályait és usanceait, aki e mellett nem tisztán teoretikus és nem zárkózik el a gyakorlati szempontok elől, aki mérlegelni tudja a technikai lehetőségeket és aki végül átérzi, hogy nem közönséges ügyvédi ügyletet bonyolít le, hanem segít lerakni fundamentális alapját egy nagy kulturműnek.

Mi szerencsére tudtunk egy ilyen férfit a Jókai-akció szolgálatába állítani – vállalatunk ügyészének, dr. *Ardó Alfréd*-nek személyében. Ez a minden tekintetben kiváló férfit úgy oldotta meg nehéz feladatát, hogy az évek során semmiféle vonatkozásában a sokféle elágazó ügynek nem mutatkozott hézag, hiba vagy hiányosság. Csak egyetlen egy irányban merültek fel később kételyek a szerzői jogok gyakorlása tekintetében, amelyeket a szerződések nem provideálhattak, t. i. a Jókai-művek megfilmesítése tekintetében. A mozgófénykép és a mozgósínház akkor még nem volt feltalálva.

Mikor azután a jogi alapja is megvolt a tervezett nagy műnek – akkor kezdődött a legnagyobb munka: a siker biztosításának előkészítése. Ez azután már teljesen az én vállamra nehezedett. Erről nekem kellett gondoskodnom.

Kivettem nyári szabadságomat és elutaztam Csorbatóra. Ott a hegyóriások tövében, egy kellemes fekvésű villa terrasán ültem négy hétig és készítettem elő az egész propaganda-akciót, annak összes nyomtatványait (egynek kivételével) az első betűtől az utolsóig.

A Jókai Mór Nemzeti diszkiadásának terjesztési akcióját egészen más alapokra kellett fektetni, mint az eddigieket. Itt nem lehetett ahhoz a nagy nyilvánossághoz fordulni, mint az „*Osztrák-Magyar Monarchia*”-nál, sem azokat a terjesztési eszközöket nem lehetett alkalmazni, mint a „*Pallas-Lexikon*”-nál. Itt egészen más objektummal, egészen más közönséggel, egészen más körülményekkel kellett számolnunk és ezekhez kellett az egész propagandát alkalmaznunk.

Az volt a cél, hogy mindennemű felhívásainkkal ezuttal csak az ország élite-közönségét keressük fel, hiszen tetemes összegnek egyszerre való lefizetésére akartuk felszólítani, és az, hogy a társadalom vezető elemeit az ügynek megnyerve, egyuttal általuk tovább propagáltassuk a Jókai-jubileum egyéb céljait és program-pontjait, azokat, amelyek ezt a nevezetes évfordulót a szó teljes értelmében országossá tegyék.

A nyári előkészítő munkának az volt a célja, hogy ősszel, amikor majd a nagybizottság végleg dönt a jubileum időpontjáról, mintegy karikacsapásra egyszerre szétküldessenek a jubileum érdekében kibocsátandó mindennemű felhívások, értesítések, meghívások – társulatokhoz, testületekhez, törvényhatóságokhoz, magánosokhoz.

Negyvennyolc különböző felhívás készült el, a társadalom különböző rétegeihez, egyéniségeihez, szervezeteihez alkalmazva, mind az üggyhez méltó, előkelő hangon tartva és elegáns kiállításban elkészítve. Mindezeket az általam elkészített felhívásokat a *Beöthy Zsolt* finom stílusa cizelálta és simitgatta, mert ő, aki mint a nagybizottság főtitkára, báró *Eötvös Loránd*-

dal együtt névalíráásával látta el az összes nyomtatványokat, még akkor is, mikor a munka folyamán súlyos betegségbe esett, teljes odaadással szolgálta az ügyet és súlyt helyezett arra, hogy minden ez ügyben kibocsátott propagatív nyomtatvány az ügghöz méltó hangon legyen tartva és a Jókai-kultuszt szolgálja.

Az összes nyomtatványok közül a legjelentékenyebb, az egész akciónak mintegy gerince, a *Rákosi Jenő* által fogalmazott, Jókai Mór tisztelőihez intézett *Felhívás* volt, amely a nagybizottság vezérfőnöki neveinek autogrammban közölt sajátkezű aláírásával ellátva, 15.000 példányban küldetett szét. Ezt a maga nemében páratlanul szép szöveget, melynek minden szava lendület, minden mondata ihlet, szószerint akarom közölni, mert meg vagyok győződve róla, hogy hatása most és a jövőben is ugyanaz lesz, mint volt annak idején a kibocsátáskor. Szól pedig ez a szöveg a következőképpen:

„Ország szerint tudva van, hogy a nemzet koszorú írója, Jókai Mór, ötven éves írói pályájának öröm-ünnepét készül megülni. Ezen ünnep országos lesz és nemzeti, és mint egy illatos bokréta lesz odatűzve a közelgő 1894. esztendő homlokára, mert ez év *januárius 6-ika lesz a napja*. És mind amaz ünneplésnek, melyet a működő bizottság e napra tervez, ugyyszólván édes és értékes magva lesz az a maradandó emlék, melynek érdekében e sorokkal fordulunk Jókai Mór tisztelőihez, mely elnevezés alá méltán foglalható a nemzet színe-java rang-, rend és osztálybeli különbség nélkül.

Egy gondolat kapta meg legjobban mind az elméket, amelyek ez ünnep előkészítésében részt vettek, a gondolat: *országos ünnepet ülve, emléket is adni e napról és benne egy-szersmind kettős értelmű jutalmat az ünneplendőnek az ő saját alkotásai révén*.

Megáldott fejére két ágból fenni koszorút: egy ágból, amely díszíti, és egyből, mely védi és óvja. Egy ág az erkölcsi dísz, egy ág az anyagi jutalom s a kettő ölelkezvén a költő homlokán, hirdesse nemzete háláját s az ő dicsőségét egyben.

Állana pedig ez emlék *összes eddig megírt és ez ünnep lezárásáig megírandó munkáinak nemzeti díszkiadásából*. Az egész Jókai, amit az ő szelleme ötven év alatt létrehozott, együtt mint impozáns képe egy nagy pályának, szemünk elé állítva ez óriás, e korszakos munkaerő, ez írói hatalmasság, e fenomenális pályafutás, mint a költőnek dicsősége és jutalma.

Maradandó becsü emlék legyen az, amellyel mi a jubileum napját az irodalom történetébe beiktatjuk. Örök időkre szóló, beszédes mű, amely a költőről és az ő génuszát megbecsülő nemzetről több dicsőséget fog hirdetni jövő századoknak, mint bármennyi lelkes üdvözlő beszéd, ékes, virágos, ünnepi tószó. *Ugy óhajtanók, hogy ezuttal az összeg, amelyet vármegyék, városok, egyesületek, testületek más alkalomkor jubileumi bankettre és külső díszítésekre fordítanak, hasznos, érdemes emlékek szolgálatára alapul*. Ebből a pénzből készüljön el a díszkiadás, amellyel magunkat ajándékozzuk meg és teljen ki az a díszletdíj, amelyet a félszázadon keresztül szüntelenül nekünk dolgozó költőnek még mindig a tartozás érzetével átnyújtunk.

Mert a kiadás árának a fele fedezze a kiadás költségét, *fele pedig legyen a költőnek a nemzettől veendő díszletdíja*.

Ezer aláírásra van szükség, hogy e kiadás létrejöhessen; az előfizetési ár 200 forint és így 100.000 forint lesz a díszletdíj.

Nem kételkedhetünk abban, hogy amikor Jókai Mór műveiről van szó, lesz az országban ezer ember, testület, hatóság, aki ezt a nemzeti díszkiadást megszerezve, hozzájárul a költő jubileumának méltó megünnepléséhez.

Erre az aláírássra, erre a szép, nagy és hálás cselekedetre hívjuk fel Jókai Mór tisztelőinek fényes táborát.

Nem arra szólítunk benneteket, ó magyarok, hogy ajándékot, hogy alamizsnát adjatok annak, aki a ti szolgálatokban szerzett halhatatlanságot; ezt már megtettétek ti is másokkal, megtették más nemzetek is. Hanem szólítunk arra, szólítjuk a magyar értelmiség virágát arra, hogy ketten egymást fölmagasztaljátok: a költő kezetekbe téven egy nagy élet nagy munkáját, ti pedig a költő kezébe érette az elismerést.

Aki ifjúságunkat búbajos szavával megaranyozta; aki lelkünket táplálta reménytelen időkben; aki örömünk, aki gyönyörünk, aki vigaszunk volt életünk minden szakában; aki áldásunk volt, megtöltvén a szellem, az erkölcs, a hit, a fölemelkedés, a hazafiság kincseivel a mi szívünk tárait; gyertek mind, öregek, ifjak, urak, polgárok, hódoljunk neki mi viszont, aranyozzuk meg élete alkonyatát szeretetünk, lelkesedésünk örök ifjúságával.

Áldjuk a gondviselést, hogy nekünk adta Jókai Mórt, aki a magyar faj minden fényességével, a nagy talentumok minden varázsával, nemzete büszkesége, idegen népek irigységének méltó tárgya; egy félszázad ragyogványa a magyar irodalomban, nyelvünk felvirágzásának egyik forrása, akinek mesélő ajakán három nemzedék csügg elandalodva, elbűvölve.

Irodalomtörténetünk csonka az ő neve nélkül, műveltségünk csonka az ő művei nélkül; dicsőségünk csonka az ő hire nélkül.

Mely magyar könyves-ház, mely magyar asztal nem üres az ő összes munkáinak e nemzeti diszkiadása, az ő jubileuma e kedves emléke nélkül?

Akinek a házában már van Jókai-ja – ha részben, ha egészben – az juttassa azt, a mije van, a nálánál szegényebbnek és siessen hozzánk, hogy biztosítsa magának az öröm-ünnepi kiadást.

És nem csak egyházi főméltóságok, nem csak főurak, nem csak egyesek, kiket a sors vagy szorgalom a bőség áldásaihoz juttatott, bármely renden legyenek is, hanem ti városok, közhatóságok, testületek és vállalatok: mind halljátok meg e szózatunkat és siessetek aláírástokkal lehetővé tenni és biztosítani e lelkes vállalkozást, juttatván törvényhatósági, városi, egyesületi, intézeti, iskolai könyvtáraknak ebből a szép és nemes emlékből egy-egy példányt, hogy mindenütt legyen fogható jele és szózatos hirdetője a léleknek, mely mindnyájunkban lakozik. Hadd mondják el később is, kezökbe vévén a nemzeti diszkiadás egy-egy példányát, késő ivadékok:

Az a nemzedék tudta a kötelességét és teljesítette is azok iránt, akik eredményesen szolgálták a nemzet dicsőségét.

Erre a feladatra hívjuk el a nemzet fiait, és hogy nem hiába hívjuk: a fényes eredmény meg fogja mutatni.”

Ez a klasszikus szépségű szózat indította meg az egész mozgalmat és ez adta meg a hangot, amellyel ettől fogva a sajtó az egész Jókai-akciót kezelte. A sajtó szereplése méltó volt magához az ügghöz. Soha oly melegséggel még irodalmi ügyet fel nem karolt az egész sajtó egyhangulag és minden zavaró incidens nélkül, mint ezt az ügyet.

Az a lelkesedés, az a hév, az a szeretet, mely ebben Jókaival szemben nyilatkozott, egyszerűen megható volt. A legtöbb napilap önként vállalkozott arra, hogy az előfizetők névsorát naponta közölni fogja, hogy külön rovatot fog nyitni a Jókai-ünnepélynek és abban beszámol minden

egyes mozzanatról. Ezt a rovatot rendelkezésére bocsátja a jubileumi bizottságnak, hogy közléseit a közönségnek tudomására hozhassa. Ez a Jókai-jubileumi rovat volt hónapokon keresztül valóban a nemzeti érületnek kifejezése, mert naponta beszámolt az ország különböző vidékein megtartott egy-egy ünnepélyről és ez a beszámoló újabb és újabb ünnepélyek megtartását vonta maga után.

Ebből a rovatból kitűnt, hogy csaknem minden törvényhatóság, minden nagyobb község, a legtöbb társulat és egyesület, valamely formában foglalkozott a Jókai-ünnepséggel, valamely formában ki akarta venni részét abból. Még messze volt maga az országos ünnepély, a hivatalos aktus, amidőn már országszerte mindenfelé kivette részét ebből az ünnepségből a társadalom és főként az iskola. Mindez a sajtó érdeme volt, valamint az is, hogy az előfizetők gyűjtése mihamarabb megindult és rövid néhány hét alatt biztosítva volt a vállalkozás sikere.

Jó ómennek vettük, hogy a legelső előfizető magának a nagybizottságnak védnöke, *József főherceg* volt (jelenlegi *József* főhercegünk édesapja), aki még a felhívás közrebocsátása előtt, amidőn neki, mint a vállalat felkért védnökének, annak kefelevonatát megküldöttük helybenhagyás végett, már megrendelte a maga példányait és aki az alábbi, *bárá Eötvös*-höz intézett levélben tett vallomást Jókaival szemben táplált érzelmeiről:

„Méltóságos Uram! A Jókai-jubileum bizottságának hozzám intézett felszólítását legbensőbb örömmel fogadtam és mint a magyar irodalom dicső előharcosának, jubiláns hazai költőnknek igaz barátja, a megindult mozgalom védnökségét legszívesebben fogadom el. Együttal kérem Méltóságodat engem azon előfizetők sorába följegyeztetni, akik Jókai páratlan műveinek diszkiadását óhajtják birni és mellékelve származtatok át három példányra 600 forintot. Kedves emlékek ezen munkák régmúlt időkből, midőn távol földön olvasásukban otthon érzem magamat.”

Lázás napok következtek a felhívás kibocsátása után. Türelmetlenül vártuk a postát, mit hoz. Az első napokban nagyon gyéren jelentkeztek az előfizetők, hiszen tart egy pár napig, amíg az ilyen nyomtatvány megérkezik, amíg a posta egyet fordul, de már a 7-ik, 8-ik napon 10–15 rendelés, azután 15–20, sőt 25–30 is jött egy-egy napon.

A Jókai-jubileumi bizottságnak külön irodát rendeztünk be a Koronaherceg-utca 2. szám alatt levő Trattner–Károlyi-féle házban.

Onnan naponta jelentést küldtünk Jókainak magának is a beérkezett előfizetőkről, mert ezekben a napokban ez az ügy módfelett izgatta – kíváncsi volt, be fog-e válni a remény.

November végéig, tehát a felhívás közrebocsátásától kb. három hét múlva, 500 előfizetőnél több volt elkönyvelve. Akkor egyszerre csak beállit Jókai hozzánk és azt a proposíciót teszi, hogy ő lemond a nagy honoráriumról, beéri sokkal kisebb összeggel, esetleg 40.000 forinttal is, csak biztosítva lássa azt, hogy az ő kiadása meglesz. Ő úgy gondolta, hogy a nagy honorárium akadálya lehet a kiadás közrebocsátásának, ha össze nem gyűl az annak előfeltételül számbavett 1000 előfizető és a maga anyagi hozzájárulásával, illetőleg lemondásával lehetővé akarja tenni a kiadásnak ez esetben is létrejövetelét.

Én ez ajánlatot kereken visszautasítottam. Arról még hallani sem akartam. Mégis nyugtalan sürgetésére kénytelen voltam neki megmagyarázni, hogy ha ilyen ajánlattal áll elő, az ügy sikerét veszélyezteti. Vagy kapva kap a magyar közönség azon, hogy a nemzethez és Jókaihoz méltó nemzeti tiszteletdíjat ajánlhasson fel a költőnek, és én teljesen bizom benne, hogy így is lesz, vagy – de egyébként más eshetőség nincs is, hiszen 500 előfizetőnél több van már együtt, a posta naponként újakat hoz és a sikert mi már biztosítottak látjuk, – különben, ha abszolút megnyugtatóra szolgál, kijelentjük, hogy lehetővé fogjuk tenni az ő kiadásának közrebocsátását esetleg már 800 előfizetés beérkezte esetén is, de csak az alatt a feltétel alatt, ha

erről a világon senki fiának nem szól. Ez volt köztünk a titkos megállapodás, evvel csillapítottuk le Jókai izgatottságát, amely egyébként nem soká tartott, mert december 20-án betelt a szám, beiktattuk az 1001-ik előfizetőt.

Minthogy közben a társadalom minden osztályából százsámra érkeztek a levelek, hogy Jókai összes műveinek kiadása ne legyen csak kivételes osztályoknak, csak gazdag embereknek privilégiuma, hanem tétessék lehetővé, hogy ebből az irodalmi ünnepből a magyar társadalom minden művelt tagja kivehesse a maga részét, a bizottság megállapította az előfizetés új módozatait akkép, hogy 50 forintos résztörlesztéssel is hozzáférhetővé tegye a munkát. Ezentul még nagyobb arányokban jöttek a rendelések, úgy hogy a jubileum napján kb. 1800 példánnyal zárhattuk le a jubileumi diszkiadás előfizetőinek névsorát.

Ez az eredmény felülmulta a legnagyobb várakozást is és boldoggá tette Jókait. Ebből az időből emlékszem különösen egy-két mondására, amelyek Jókainak ebben az ügyben is megnyilatkozott felséges humoráról tesznek tanubizonyságot.

A Jókai-ünnepély tolla *Makai Emil* volt. Ő fogalmazta a József főherceghez intézett levelet is, amelyben őt a bizottság az ünnepély védnökeül felkérte. Ebben a levélben többek között előfordul a következő mondás: „...Legyen a legnépszerűbb magyar főherceg az első, aki a legnépszerűbb magyar költő ezüstös fürteire a babért feltüzi.” Megmutattuk Jókainak ezt a levelet, aki melankólikusan megjegyezte a következőket: „Nem jól van ez, fiaim. Nincsenek nekem ezüstös fürteim, csak ezüst-fehér parókám.”

Amikor 800 körül volt már az előfizetők száma, Jókai egyszer átlapozta a lajstromot és most már jókedvűen és bizakodón jegyezte meg: „Nagyon sok aláírónak kell még beérkeznie, mert az eddigiek többnyire ismeretlenek előttem és még nem láttam köztük – barátaimat.”

A Jókai-előfizetésekről egyébként statisztikát készítettünk, mely érdekes kulturtörténeti dokumentum. Ezt a statisztikát a jubiláris diszkiadás 100-ik kötetében közzé is tettük.

Nekem személyes nagy elégtételelem volt a siker, de őszintén bevallom, hogy azt voltaképpen annak a félelemnek tulajdonítom, amellyel mások fogadták az eszmét. Ezuttal ellenkezője történt a rendes dolognak. Rendszerint az írók a vérmes reményűek, a kiadók a bátortalanok, a kishitűek. Ebben az esetben megfordítva történt. De úgy kell lenni, hogy ez a félelem fütötte azt a lázas tevékenységet, amellyel mind a sajtó, mind közéletünk néhány jelese talán azért exponálta magát ez ügyben, mert csak rendkívüli eszközökkel vélte azt sikerre vezethetőnek és mindenki reszketett attól a gondolattól, hogy ily nagyszabásu kezdeményezésbe vigyük bele a nemzetet, amely ha nem sikerül, valóban nemzeti fiaskó lett volna. Nem az lett, hanem örök dicsősége a magyar nemzetnek.

Most már a kiadás lebonyolításáról kellett gondoskodni. Ez már azután tisztán kiadói munka volt. Nem volt könnyű az ígérethez képest minden félévben egy 10 kötetből álló sorozatot közrebocsátani, ez nagy technikai apparátust igényelt.

Hiszen könnyebb lett volna a dolog, ha a nyomdai munkát több nagy nyomda között fel lehetett volna osztani. Ez azonban célszerűnek sem látszott, de nem is volt lehetséges. A *Franklin-Társulat* a jog átengedése kapcsán magának akarta ezt a munkát biztosítani és mi szívesen beleegyeztünk, mert ezzel biztosítottuk a teljes egyöntetűséget, a betűk abszolút azonosságát, a nyomás egyenletes voltát és a kiállítás tökéletes harmóniáját. Ezzel azonban a Franklin-Társulatra nagy feladat hárult. Az egész világirodalomban a Jókai-összkiadás az egyetlen ily nagy kiterjedésű, 2000 ívet magában foglaló munka és ez óriási munka kiállításának technikájával most már a Franklin-Társulat nyomdájának kellett megbirkóznia. A nyomda nagy látkörű vezetője, a már fent említett *Hirsch Lipót*, fényesen oldotta meg feladatát. A betüöntőgépek egész sorát állította fel, amelyek csak úgy szórták az új betüanyagot,

ami azért volt szükséges, mert hiszen egyszerre 3–400 iv betűnek kellett rendelkezésre állnia. Amíg az egyik 200 ives sorozatot nyomták, azalatt már a másik 200 ives sorozatot kellett szedni, revidálni, nyomásra előkészíteni. Csak evvel a mesébe illő gyorsasággal értük el, hogy a program szerint pontosan *az 1898. év karácsonyára* együtt volt a 100 kötetes hatalmas könyvtár, amely technikai kiállításában is az emberi munkának, a gépek kihasználásának, a XIX. század nyomdai iparának becsületére válik.

A nyomdai munkával kapcsolatosan folyt a szerkesztés munkája. Jókai azt magának tartotta fenn, de nem volt képes ezt egyedül elvégezni, sok is lett volna egy embernek. Össze kellett hordani mindenekelőtt a rengeteg nagy anyagot, azután megállapítani, hogy minden együtt van, hogy semmi sem hiányzik belőle; gondosan ügyelni arra, hogy valahogy kétszer ne adassék ki egy-egy novella, vagy más kisebb közlemény, ami ily nagy tömegnél könnyen megeshetik. Azután gondosan átnézni a kéziratot az egyöntetű ortográfia miatt, amely 50 év alatt lényeges változásokon ment keresztül, gondoskodni kellett jószemű korrektorokról, kitűnő revizorokról, akik az óriási anyagot lelkiismeretesen korrigálják.

Jókai, amikor a Nemzeti kiadás ügye először komolyan szóba került, egy *báró Eötvös Loránd*-hoz intézett, de a nyilvánosságnak szánt levélben kimerítően nyilatkozott arról, hogy miképpen gondolja ő ennek az összkiadásnak megszerkesztését. Akkor ő azt tervezte, hogy három korszakra fogja munkáit felosztani, ezekben a korszakokban összefoglalja az oda tartozó regényeket, novellákat, színműveket és aforisztikus iratokat, minden korszak elé egy korrajzot ír, melyben ismertetni törekszik az irodalmi, a társadalmi és általános viszonyokat. A nagyobb művek elé felvilágosító előszót ír, azután jegyzetekkel látja el a munkákat, amelyekben különösen az általa bevezetett szavakat igazolja. E mellett fontosnak tartotta a hibák kijavítását. Jókai beismerte, hogy ha az ilyen nagy, hatalmas munkában hiba van is, azt senkinek sincs joga kiigazítani, csak magának a szerzőnek, mert csak az végezheti ezt a munkát az irodalmi egyéniség meghamisítása nélkül.

Jókainak a tervezete igen szép volt, de már az elején kiderült annak keresztülvihetetlen volta. Maga a korszakokra való beosztás sem ment. Az ő munkái sem tárgykör, sem történelmi korok tekintetében nem voltak egymástól annyira elkülöníthetők és elválaszthatók. De az előszavak terve sem igen valósulhatott meg; ezeket pedig sokan igen nagy érdeklődéssel várták. Néhány munkájához meg is írta Jókai az előszót, megmondta, honnan vette a tárgyat, honnan vette az alakokat, igazolni akarta azokat és bepillantást engedett a maga munkarendszerébe. De már a második, harmadik előszónál maga Jókai is rájött arra, hogy a hetedik, tizedik és tizenegyedik előszó mindig ugyanazt fogja tartalmazni, mert az ő forrása mindig egy és ugyanaz volt, a magyar nép múltja és jelene, a magyar nép egyénisége és karaktere, és az ő rendszere szintén egy és ugyanaz volt mindig: a Jókai rendszere, amelyet önéletrajzában bővebben vázolt is.

A programnak ezt a részét tehát nem lehetett megtartani, mert az összkiadásnak nem vált volna előnyére. De Jókai azonfelül maga is rájött egy körülményre, amely zavarólag hatott volna a korszakos beosztásra. Ezt a következő „igazolás”-ban közölte velünk, amelynek közzétételét kívánta. Ez a közlés azonban elmaradt, miután közben már más módon értesült a közönség a szerkesztés rendszerének némi módosításáról. Az „igazolás” a következőképpen hangzott:

Igazolás

azon rendezéssel, melyhez yabb Döbben írtam,
s melyet még könyv alakban még nem jelentet, önként
minden hamisítványosába veszem át, nehogy a
kiadás előfizetési megfogadott közzétételre
várakozni, vagy pedig később végül meg megmaradon rendez-
ményes. A korábban való kiadásra is nem fogja
megvárakozni, mely az első kötet függelékében fog
elérkezni.

Budapest 1894. máj 31

S. Jókai köv.

Jókai igazoló írása

A szerkesztés egyik legnagyobb problémája az volt, hogy az egész óriási anyagot bele is szorítsuk a 2000 ivbe, mert több ivet adni nem lehetett, ha csak a vállalkozás alapját tevő pénzügyi egyensúlyt felborítani nem akartuk. Az egész anyag terjedelme pontosan meg volt állapítva és át volt szakszerűen számítva az összkiadás iverének betűtartalmára, mert hiszen Jókainak egyes munkái a legkülönbözőbb szedési formákban jelentek meg, amit mind egy egységes kiadásra kellett átkalkulálni. Eredetileg az volt a terv, hogy az ismert alakban egy oldalra 34 sor fog jutni; ami azonban az exakt számítás lehetetlenné tette, az a körülmény volt, hogy mi a programban megígértük volt a közönségnek azt is, hogy Jókainak azokat a munkáit is felvesszük az összkiadásba, amelyeket ő a megjelenési időben, tehát a legközelebbi 5 év alatt még meg fog írni. Azt pedig előre kiszámítani, hogy ezeknek a még megírandó munkáknak mekkora lesz a terjedelme, természetesen nem lehetett. Nagy volt az aggodalom, hogy valahogy el nem tudunk helyezkedni az egész anyaggal a 2000 ivben. A tizenkettedik órában azután egy radikális megoldáshoz folyamodtunk, ahhoz, hogy két sorral többet adunk egy oldalon és ezzel oly nagy mértékben szaporítjuk meg a rendelkezésünkre álló térfogatot, hogy véleményünk szerint teljességgel be tudjuk szorítani az egész anyagot ebbe a 2000 ivbe. Jókai felette megörült ennek az elhatározásunknak, mert magát is nagy aggodalom gyötörte. Hiszen igaz, hogy neki módjában volt sokat elhagyni az ő írásából, ehhez joga is volt, ezt a jogot fenn is tartotta magának, nagy súlyt helyezett arra, hogy válogathasson abban, mit vesz fel az összkiadásba:

„Nekem szabad volt – mondja – ez, kivülem senkinek, megítélni, mit tartok méltónak arra, hogy ezen gyűjteményben helyet foglaljon, vagy nem tartok időszerűnek, hogy újból a közönség elé kerüljön.”

Nagyon megörült annak, hogy ezt a válogatást megkönnyítette neki a jelentékeny szaporulat. Igen ám, csak hogy az is tervbe volt véve, sőt megígérve a közönségnek, hogy az összkiadás fel fogja ölelni Jókainak azokat a munkáit is, amelyeket a kiadás közrebocsátásának öt éve alatt meg fog írni. Ki tudná azt előre? Ki tudja azt kiszámítani, kalkulációba venni? Jókai annyira örült a szóba hozott szövegszaporításnak, hogy szinte hajlandó volt ennek kedvéért önmagát az írásban korlátozni, előre egy bizonyos maximum megírására fogadkozni a

legközelebbi évekre, szinte kész volt kötelezettséget vállalni, hogy bizonyos ivszámnál többet nem fog megírni.

Mi őt nem akartuk sehogysem megkötni, de kiszámítottuk, hogy minő ivátlagot irt ő meg az utolsó öt esztendőben, ezt hozzákombináltuk a meglevő anyaghoz és azután közöltük vele mind erre vonatkozó számításainkat. Hogy azokat minő gonddal vizsgálta felül – mutatja a következő érdekes levele:

Kedves Barátom

Tévedtetek a rémisztásban.
Két sor ^{plus} egy lap ^{X 16-sal} = egy iven 3:2 sor = 1 lap
v. 2000 von = 2000 lap
 $\frac{2000}{16} = 125 \text{ iv} = \underline{11} \text{ és } \frac{1}{2} \text{ kötet}$
E szerint hat és fél kötetnél adhat
többet az előfizetőimnek, mint a
prospectusban ígérte volt.
Ez kérem az újságban kérem
helyreigazítani.

Barát. Üdvözléssel

igen híves

L. Miksaivó

Jókai számvetése

Most már nyugodtabban foghattunk hozzá a szerkesztési munkálatokhoz. Jókai elővette az ő összes piros jegyzőkönyveit és azokból kijegyzett mindent, amit valaha irt. Ebből azután ki kellett hámozni a tisztán szépirodalmi részt, a novellisztikusát, az elbeszélőt, az aforisztikusát, a verseket, a szindarabokat és minden egyebet. Ezt mind el kellett rendezni, összevetni a könyvalakban megjelent művekkel és megállapítani a tényeket. Ebben a nagy munkában nagy segítségünkre voltak Szinnyei Józsefnek bibliografikus feljegyzései, de segítségül kellett venni az összes magyar könyvészeti munkákat, át kellett nézni a Jókai által szerkesztett lapokat, mert mindegyikben igen nagy anyagot találtunk. A bibliografiai feljegyzésekben nagyon sok oly műnek volt meg a címe, amelyet sehogysem tudtunk megtalálni, nem volt kideríthető, hol volt közölve. Ezek a feljegyzések azután kimentek Jókaihoz, aki törte a fejét rajtuk napokig, hetekig. Legtöbbször rá is akadt. Igen érdekesek azok a cédulák és kartonok, amelyekre

feljegyezte megállapításait. Amit azután ő sem talált meg, azt újra és újra kellett keresni és voltak külön Jókai-specialisták, akik ezzel foglalkoztak. Nem emlékszem, hogy lett volna egyetlenegy közlemény is, amelyre rá nem akadtunk volna. Legnagyobb bajunk volt Jókai legelső műve, a „*Zsidó fiu*” című dráma kéziratának megkerítésével, míg azután szorgos kutatás után azt *Gyulai Pál* fel nem fedezte az Akadémia levéltárában. Ennek öröme a drámát ki is adtuk abban az alkalmi kötetben, amely az 50-ik évfordulóra megjelent.

Igen nagy és súlyos feladatot vállalt magára *Voinovich Géza*, akire a Jókai költemény-köte-
teinek szerkesztése volt bízva. Jókai versei ezuttal először gyűjtettek össze és Voinovichnak meg kellett állapítani az „*Üstökös*”-ben és egyéb lapokban névtelenül megjelent versekből azt, hogy melyek a Jókaiéi. Sok száz vers gyűlt össze, amelyek az összkiadásnak két hatalmas kötetét töltik meg.

A kiszedett anyagnak végső revízióját *Palmer Kálmán*, a későbbi főrendiházi tanácsos végezte el, aki a 2000 ivet a nyomdai hibák szempontjából elejétől végig gondosan átolvasta.

Mint a munka kinyomtatása, épp úgy a szerkesztés is teljes öt esztendő telt igénybe.

*

Az előfizetési akció befejezése után néhány hónappal, az első sorozat elkészültekor elérkezettnek láttuk az időt arra, hogy könyvkereskedői forgalomba is bocsássuk az összkiadást.

Magát az előfizetőgyűjtési akciót semmiképp sem akartuk megzavartatni az üzleti érdekek és versengések vásári zajával. Most azonban a közönség érdeke megkívánta, hogy hozzáférhetővé váljék a nagy mű mindenkinek.

E célból egy új kiadás készült kisebb alakban, hogy a *Nemzeti diszkiadás* ünnepi jellege és bibliofil becse megóvassék.

A könyvkereskedői terjesztést azok a nagyobb könyvüzemek eszközölték, amelyek az utóbbi időben keletkeztek; a magunk üzeme is kivette abból részét. Ez az akció azonban csak néhány hónapig volt folytatható. Az érdeklődés a nagy Jókai-ünneplések után lankadni kezdett – a *Nemzeti kiadás* iránt.

A terjesztésben bizonyos természetszerű szünet állott be. Az ilyen nagy akciónál ez mindig így szokott lenni. A közönség érdeklődése ellankad, hogy azután évek multán újra felébr-
resztessék. Mi biztos számítottunk arra, hogy négy-öt év múlva újra megkezdhetjük az összkiadás terjesztését és ez okból a közben elfogyott sorozatokat folytatólag ki is nyomattuk, hogy az új akció megkezdésekor teljes példányaink legyenek.

Mire a jubiláris összkiadás 1898-ban befejeződött, erről a terjesztési akcióról is beszámoltunk a nyilvánosság előtt abban a kötetben, melyet a Jókai-jubileum történetének megörökítésére, mint az összkiadás 100-ik kötetét közrebocsátottunk. Ebben a kötetben a *Nemzeti diszkiadás* története részletesen el van mondva, okmányok kíséretében.

De közben még egy feladat elvégzése várt ránk.

A *Nemzeti diszkiadás* Jókainak csak szorosan vett szépirodalmi munkáit foglalta magában. Mindaz, amit Jókai hosszú életpályája során mint politikus, mint hirlapíró, mint élel-
apszerkesztő, mint történetíró, mint táj- és népismerő, mint adomázó, mint szónok írt vagy elmondott, ebben a kiadásban nem foglalhatott helyet, mert Jókai úgy kívánta, hogy ezek a szellemi termékei csak halála után gyűjtessenek össze és adassanak ki. Ezeken felül voltak munkái, melyeket valamely okból nem akart felvenni szépirodalmi művei összkiadásába, de melyeknek későbbi kiadását legalább is nem ellenezte.

Mindezek az írárok: politikai cikkek, országgyűlési beszédek, polémiák, politikai szatírák, pamfletok, életrajzok, akadémiai és egyéb emlékboszédek, asztali felkösztöntök, az „Osztrák-Magyar Monarchiá”-ba írt néprajzi cikkek, utirajzok, politikai karcolatok, anekdoták és végül levelei mind kimaradtak a Nemzeti diszkiadás 100 kötetéből.

De természetsszerűleg hiányzik abból az is, amit Jócai az összkiadás befejezte után élete végéig még írt: hat kisebb-nagyobb regény, több kötetre menő elbeszélés és sok mindenféle emlékszerű feljegyzés.

1903-ban szólitott fel minket Jócai arra, hogy mindezeket a munkákat halála után bocsássuk közre, mint hátrahagyott iratokat, és egyuttal átadta mindazoknak az iratoknak jegyzékét és beosztását, amelyeket okvetetlenül ki akart adadni. Még a címeit is megadta az egyes köteteknek. Továbbá kifejezte óhajait az összegyűjtendő művekre nézve és utbaigazításokat adott különösen beszédeinek lehető teljes egybegyűjtésére vonatkozólag.

Mi a Jócai által adott megbizáshoz képest 1904-ben bekövetkezett halála után azonnal hozzáfogtunk e végrendeletszerű akaratának megvalósításához. A hátrahagyott iratok szerkesztésével Jócai biográfusát, dr. Szabó Lászlót biztuk meg, aki nagy gonddal és szorgalommal végezte el mindeneelőtt a gyűjtés, azután a sajtó alá rendezés munkáját.

Legnagyobb gondot a Jócai leveleinek összegyűjtése okozott. Felhivással fordultunk a sajtó útján mindazokhoz, akiknek Jócai valamely levele birtokukban van, kértük, hogy bocsássák azt rendelkezésünkre a „Levelezés” című kötetben való közlés céljából, mert hiszen nyilvánvaló, hogy Jócai minden sora megérdemli, hogy a nemzetnek közös kincse legyen. Be is érkeztek mindenfelől egyes, Jócai kezétől való levelek, de ezek nagyobbbrészt magántermészetű közlések, köszönő-levelek, meghívás előli kitérések, gyűlésekről való lemondások voltak. Jócai nem volt levelező ember. Irodalmi barátaiival egy helyben, egy városban lakott, nem volt rá szüksége, hogy velük levél útján érintkezzék. Kiderült, hogy Jócai leveleiből alig lehet egy értékes kötetet összeállítani. Ellenben igen nagy értékű az a levélgyűjtemény, amely Jócai családtagjaitól származik és amely özv. Hegedüs Sándorné birtokában van. Ebben a gyűjteményben igen értékes adatokat fog találni a jövőndő Jócai-biográfus Jócai családi ügyeiről és magának Jókainak családjához való viszonyára vonatkozólag. A gyűjteménynek, mint olyannak közzététele azonban csak úgy volna értékes, ha Jókainak válaszleveleit is meg lehetne találni. Vajjon kinek a kezén vannak, vajjon egyáltalán megvannak-e még? Jócai testvéreinek ivadékai felszólításainkra nem reagáltak és így nem tudhatjuk, vajjon levelezésének ez a legérdekesebb része napvilágra kerülhet-e valaha.

1911-ben vált lehetségessé a „Hátrahagyott iratok” első 10 kötetének közrebocsátása. A második és befejező 10 kötetes sorozatból is elkészült már több kötet, de a többiek sajtó alá adását és kinyomatását megakadályozta a közbejött világháború. Remélnünk kell, hogy az áldatlan viszonyok valamikor mégis csak jobbra fognak fordulni – és lehetségessé fog válni ennek a sorozatnak a kiadása is, ezzel azután a Jócai Mór egész írói alkotását felölelő monumentális mű teljes befejezést nyer.

*

Ez rövid története a „Nemzeti diszkiadás”-nak, amely magában foglalja Jócai egész munkásságát, összes írói műveit. A legnagyobb könyvtár ez, melyet az újabb korban író összeirt és a legnagyobb tisztesség, melyben író nemzete valaha részesített.

Ebben a könyvtárban él Jócai Mór, míg csak magyar nyelv lesz. Nemzedékek egymás kezébe adják: fénye nem halaványodik, szépségei nem hervadnak évszázadokig. Jócai maga is tudta, hogy ez változatlanul fog fennmaradni és azért fordított annyi gondot, figyelmet és szeretetet a kiadás megszerkesztésére.

Jókai nemzeti kiadása az első nagyszabású irodalmi siker Magyarországon, a legnagyobb nemzetek irodalmához méltó és azokhoz is mérhető. Élő tanubizonysága annak, hogy a Jókai esetében író és olvasó egy félszázadon át lángoló hűséggel maradt meg egymás mellett és összeforrott Jókai tiszteletében az egész magyar olvasó-közönség.

Csak ennek a világirodalomban páratlan együttérzésnek és kölcsönhatásnak köszönhető, hogy ebben a kis országban, ezen a szűk nyelvterületen meg volt indítható és be is fejezhető ez a monumentális kiadás, amilyen még a világ legműveltebb és legnagyobb irodalmaiban sem található.

Jókai maga a századik kötethez írt utószavában csak ismételhette azt a munka befejezésekor, amit annak megkezdésekor mondott:

„Eddig azt hittem, hogy egy kis nemzetnek az írója vagyok: most megtudtam, hogy egy nagy nemzetnek a szolgája voltam. Éljen, viruljon, legyen dicső, boldog és szabad az én imádott hazám és nemzetem.”

Sohasem volt nagyobb szüksége ennek a nemzetnek arra, hogy ez az imádság fogatos legyen, mint a mostani napokban.

Jókai nagy napja

A Nemzeti diszkiadás a Jókai-jubileumnak csak egyik része volt: a fontosabb, a maradandó becsü, az ünnepeltet és kortársait túlélő része.

Másik része az a páratlan fényességű jubiláris ünnepély volt, mely mindazt egyesítette magában, amivel Jókai tisztelői – az egész nemzet – ezt az évfordulót emlékezetessé akarták tenni.

Az egyik egy páratlanul merész vállalkozás, mely csak egy Jókai népszerűsége mellett volt elképzelhető, a másik egy csodásan meleg ünneplés, amelyre csak a magyarság izzó lelke képes.

A kettő együtt a világtörténelemben még új és példa nélkül álló bizonyítéka annak, miképp tudta ünnepelni Magyarország legnagyobb élő íróját.

Én csak az egyik részre vonatkozólag vállaltam szerepet: a kiadás létrehozásának feladatát. Magának az ünnepélynek dolgára mások vállalkoztak: bizottságok.

Először a *Petőfi-Társaság*. Ez kiküldött egy külön bizottságot. Ez meg viszont megalakította az országos bizottságot, mely kiküldte kebeléből a 25 tagú végrehajtó bizottságot, amelyből kisarjadzott az öt tagú programkészítő bizottság. Azután alakult csak meg az ünneprendező nagybizottság *500 taggal*. Ez megalakította a tisztkart és az ügyek további intézését rábízta az alapítványi, irodalmi, képzőművészeti és pénzügyi albizottságokra és egy tulajdonképpeni ünneprendező bizottságra.

Ennek a számtalan bizottságnak egynémelyike munkához is látott, így nevezetesen a képzőművészeti bizottság, mely mozgalmat indított a művészek sorában, hogy azok egy nagy albumot, vagy képgyűjteményt adjanak át Jókainak, lehetőleg az ő regényeiből vett eszmék művészi ábrázolásával, de egyébként újra beigazolódott a régi magyar tapasztalás, hogy ha valamely dolgot alaposan agyon akarunk ütni, csak minél több bizottság között kell a teendőket szétosztani.

Igy történt itt is és báró *Eötvös Loránd* egyszer csak ijedten vette észre, hogy amennyire előrehaladott az összkiadás ügye – épp annyira nem mozdult semmi az ünnepély dolgában.

Megpróbálta az egyes bizottságokat összehívni és a vállalt teendők elvégzésére rábírni, de ezeken az üléseken megint csak szavak és szavak hangzottak el, megint csak jegyzőkönyvek és pótjegyzőkönyvek készültek, de maguk az ügyek nem igen haladtak.

Mikor egyre kérdésesebbé vált, hogy az ünnepély az eredetileg megállapított terminuson belül meg lesz-e tartható – *Eötvös báró* arra kért fel engemet, hogy vállaljam magamra az ünnepély előkészítését is. A Jókai-iroda segítségével ez bizonyára lehetséges lesz és ő mindenképpen rendelkezésemre fog állani.

Igy jutottam én ahhoz, hogy az ünnepély előkészületeivel is kellett foglalkoznom és a rendelkezésre álló rövid idő alatt pótolnom az eddigi mulasztásokat. Mindenekelőtt magam mellé vettem *Makai Emil*-t, a nagytehetségű poétát, mert az ügynek fürge pennára volt szüksége, – nagydobosra, mint ő maga tréfásan megírta. Most már azután valósággal érintkezésbe léptünk azokkal a testületekkel, intézményekkel és hatóságokkal, amelyek a Jókai-jubileumból ki akarták venni a részüket és valamerről várták az irányítást, a tájékoztatást.

Tekintettel a hatalmasan megnyilvánuló közérdeklődésre, nem kis munka volt ez és minél többet végeztünk el belőle – annál jobban nőtt a hátralevő, még elvégzendő pensum, mert az ünnepély napja egyre közeledett. Szerencse volt, hogy a diszközgyűlés körüli rendezési teendőket a főváros érdemes tanácsnoka, *Almády Géza* vállalta volt magára, aki ezt a rendkívüli méretű ünnepi ülést elő is készítette úgy, hogy minden a legnagyobb rendben folyhatott le.

Végre itt volt a várva-várt nap, a jubileum napja: *1894 január hatodika*, a költő apoteózisának ragyogó napja.

Ünnep volt az, banket és dinom-dánom nélkül, a szeretet és hála ünnepe, amelyen egyforma nagy volt ünneplő és ünnepelt.

És minő közönség volt jelen abban az ünnepi teremben! Ott volt az egész ország színe-java. Ott volt a király képviselője, átadván ő felsége üdvözlését, ott volt a kormány és a törvényhozás, az ország méltóságai. A hadsereg képviselőjében a tábornoki kar, az irodalom és a művészet, a főváros és a törvényhatóságok, a megyék, városok, községek, társaságok és egyesületek küldöttei, a magyar hölgyek, a magyar ifjúság és ott voltak Jókai Mór családjának tagjai. Szép és impozáns kép volt ez a magyar diszötlözetben megjelent sokaság, amilyent ritkán lehet együtt látni.

Küldöttségek tisztelegtek a jubilánsnál szinte megszámlálhatatlan sokaságban, akiket messze földről hozott az ország szívébe a költő kultusza. Testületek pompás emléktárgyakkal és gyönyörű diszoklevelekkel vonultak a költő elé, aki szerető szavakkal köszönte meg a fényes óvációk mindegyikét.

Egy egész muzeumra valót hordtak össze ezekből az ajándékokból és elhalmozták vele a költőt. Vetekedtek, hogy a hódolat mily adóját rakják lábai elé.

És micsoda beszédek hangzottak el az ünnepélyen. A legkitünőbb szónokok tolmácsolták egymásután küldőik üdvözlését, de mind között a legkiválóbb szónok maga *Jókai* volt, ki minden egyes üdvözlésre külön beszédben felelt, végül pedig a magyar nemzethez intézett költői szárnyalású beszédben mondott köszönetet az egész nemzetnek a páratlan megtisztelésért.

A legnagyobb hatást ez a beszéde és az ifjúsághoz intézett szózata keltette. Mintha a jövőbe látott volna, mintha a jövő nemzedékekhez szólt volna, azokat bátorította volna, azokat szólította volna fel kötelességük teljesítésére:

„Azt a nemzetet, mely nemcsak gyökereit verte a véráztatta földbe kitéphetetlenül, de sudarával is felnőtt az örök égbe: azt nem söpri el a századok semmi özönvize többé!”

És az ifjúsághoz fordulva:

„Ne aranyfiatalsága, de acélfiatalsága légy nemzedetnek.

A jövődő terhe vállaidon fekszik: légy erős, légy törhetetlen, hogy azt diadalmasan elviselhesd.

Mi egy szabad hazát adunk nektek örökségbe s a tulvilágról is eljövünk számon kérni, hogy tartottátok fenn a magyarok hazáját.”

A *vigadóbeli diszülés*, amelyen egy nemzet mutatta be hódolatát Jókainak, feledhetetlen kép marad mindazok emlékében, akik szemtanúi voltak. El lehet mondani, hogy színe-java a magyarnak így talán még soha együtt nem volt, mint ezen a jubilaris ünnepen.

Az egész mozgalom lelke, *báró Eötvös Loránd*, ekkor nyújtotta át Jókai-nak azt a százezer forintot, amely néhány hónap alatt gyűlt össze a magyar társadalom minden osztályából nemzeti honoráriumképpen a gyűjteményes száz kötetért. „*Te büszke önérettel mondhatod, hogy kiadód ez egyszer maga a nemzet*” – e szavakat mondta Eötvös, az ünnepelt felé fordulva és e definícióban ki is merül a jubilaris száz kötet története...

*

De bizonyára némi joggal azt lehet mondani arra, ahogy én ennek az ünnepélynek a jelentőségét értékelem, hogy én elfogult vagyok vele szemben, hiszen nagyon is benne voltam.

Éppen azért olyanra akarok hivatkozni, aki nincs elfogulva, sőt inkább a dolgok gyöngéire szokott rámutatni, aki ritkán dicsér és jóformán sohasem lelkesedik – ellenben igen hüvösen és józanul bírál.

Mikszáth Kálmán az ő nagy Jókai-életrajzában ezeket írja a Jókai-jubileumról:

„...Páratlanul hat nagy arányaival és komoly fényével ez az ünnepség s hosszú emberöltőkre alkalmas izgatni, buzdítani az érkező írói nemzedékeket. Más népek is ünneplik íróikat, virággal, ódával, szeretettel, köszöntőkkel járulnak eléjük olvasóik. Sienkievicznek a szegény lengyelek birtokot és kastélyt vesznek, az angolok „kapust állítanak” nagy tudósainak, íróiknak, a spanyolok szerenádokat adnak nekik, a németeknél egy krigli sörre toppan be hozzájuk a császár, sokféle módja van a kitüntetésnek, de ez a mienk mindent felülmúl, a magyarok *megálmodtatják* királynak ... olyan volt ez, mint egy szép mese... Minden elvonult Jókai előtt, ami lelkét meghizlalja. Az ország főfunkcionáriusai, a törvényhatóságok, az ország városai és polgármesterei, mint egy keleti despotánál a vazallusai – csak a hatvankilenc esztendejéből nem mert itt mutatkozni vagy husz... Minden volt, ami csak telhetett a szegény országtól, a sajtó hetekig csak róla írt, az egyetem doktori diplomát adott neki s ezentúl előszeretettel írja magát „Dr. Jókai Mór”-nak, sok város az arcképét festette meg... Soha még írókat úgy nem dicsőítettek, csak éppen, hogy Te Deumok nem voltak a templomokban, csak éppen a harangok nem zúgtak a tornyokban.”

Jókai maga még öt év elmúltával is az ünnepély hatása alatt áll, midőn a Nemzeti kiadás utolsó kötetéhez írt utószavában ezeket mondja:

„De aki előtt legmélyebb hazafiúi hódolattal hajtom meg fejemet, az az én uram és fenntartóm, a dicsőséges magyar nemzet. Soha még egy nemzet munkása úgy megjutalmazva nem volt, mint én a magyar olvasóközönség által.”

*

Az ünnep után harmadnapra kimentem Jókaihoz. Akkor adtam át neki a Belvárosi Takarékpénztár folyószámla-kimutatását az ott részére elhelyezett tőkéről és kamatairól. Mert az a selyem burkolatba foglalt cheque, melyet a jubileum napján *Eötvös Loránd báró* kézbesített neki – csak az ünnep céljait szolgáló művészi kivitelű dekoráció volt. Ő ekkor megölelt és megcsókolt és azt mondotta, hogy soha senki a világon nem tett annyit érte, mint én.

Én azután figyelmeztettem, hogy mindazoknak a bizottságoknak, testületeknek, szóval az összes tényezőknek, akik a jubileum sikeréhez hozzájárultak, valami formában köszönetet kellene mondani.

Jókai rögtön arra az elhatározásra lépett, hogy arcképét küldi meg névaláírásával és levél kíséretében mindezeknek. Figyelmeztettem, hogy ez jó sok munkával fog járni – de ő vállalta.

Megrendeltünk néhány száz fényképet, leirattuk a Jókai köszönő leveleit szép kézírásu tisztviselőinkkel néhány száz példányban – azután hozzáfogott ő mindezek aláírásához, mi pedig az aláírt képeket és leveleket elküldöttük szerte az országba mindazoknak, akiket megillettek.

Azt hiszem, sok embernek örömet okozott ez a gyöngéd figyelem és becses emlék.

*

Ez volt a poézis – hátra van még a próza. A fény soha sincs árnyék nélkül. De mi mindent elkövettünk, hogy az árnyékot ezuttal észre ne vegye a közönség.

Az ilyen nagy ünnepély pénzbe is kerül. Sok pénzbe. Egy nagy iroda, melyben hónapokon át dolgoznak szorgalmas tisztviselők, fizetésekben, dologi kiadásokban sokat emészt fel. Azután a temérdek sok nyomtatvány, a sok portókiadás, az ünnepély helyének az alkalomra való feldiszipítése (magát a helyiséget a főváros díjtalanul engedte át), a szétszétadásra kerülő ünnepi nyomtatványok, az ajándékok elrendezése és elszállítása és sok más egyéb együtt jókora összeget tesz ki.

Ezt valakinek fedeznie kell. De ki legyen az a valaki?

Báró Eötvös Loránd, mikor fölkerít, hogy a jubileumi ünnepély rendezését vállaljam el, átadott nekem egy aláírási ívet, amelyen néhányan az ünnepélyrendezés költségeire mintegy 410 forintot irtak alá. Nem tudtam, mihez kezdjek vele. *Eötvös*-nek, az ábrándvilágban élő tudósnak sejtelve sem volt arról, hogy ez az összeg egy csepp víz a tengerben a költségek arányaihoz képest. A dolgok mentek a maguk útján. A költségek folyton szaporodtak, vállalatunk pénztára kifizette őket abban a hiszemben, hogy valaki majd csak érdeklődik a dolog iránt, hogy majd csak gondoskodnak fedezetről, – de nem jelentkezett senki. Már jó ideje tul voltunk az ünnepélyen, midőn egyszer csak megkérdezte *báró Eötvös*, hogy kifutotta-e az az összeg. Belenéztem az ő igazán ártatlan kék szemébe, láttam, hogy ő komolyan gondolja ezt – és azt mondtam neki, hogy a dolog rendben van, minden költség ki van egyenlítve, nincs semmi tenni való.

Ha bemutatom neki a tényleges költségek jegyzékét, ebből igen bonyolult és kellemetlen ügy keletkezett volna. Gyűjtést kellett volna újra indítani, holott éppen bezáródott az előfizetési akció; az emberek azt hitték, bizonyára hitték is, hogy az az előfizetési összeg fedezi az ünnepély költségeit is, holott az éppen csak a nemzeti tiszteletdíjat, azaz a nemzeti ajándékot és a gyűjtemény pusztai technikai előállítását fedezte az első kiadásban. Ezt sem egészen.

No de hát én elvállaltam, hogy a cég fedezi ezt az egész költséget és ezzel az ügy rendben volt. *Báró Eötvös Loránd* – mintha sejtett volna valamit – melegen megköszönte, hogy ezt is elintéztam.

*

Ellenben mintegy két hétre rá hire járt, hogy mindazok a férfiak, akik különböző bizottságok elnökei voltak, valamint azok a főemberek, akik jelenlétükkel vagy egyéb módon hozzájárultak az ünnep fényének emeléséhez – Jókaihoz hivatalosak voltak egy bizonyos napra családias jellegű vacsorára. Valamiféle reconnaissance volt ez. Én nem voltam ott, nem voltam meghíva.

Nem volnék őszinte, ha azt mondanám, hogy nem bántott ez; igenis bántott, de a viláért sem hoztam volna szóba. De nálamnál sokkal jobban bántotta az édesapámat, aki, mikor pár napra rá Jókai a lakoma után először volt nálunk, sehogy sem engedte magát lebeszélni arról, hogy a dolgot, mint egy hiúságában megsértett apa, szóba ne hozza. Jókai szinte örülni látszott, hogy ezt az ügyet szóba hozzák és olyasmit mondott, hogy igenis, ő is úgy érezte, hogy ez a dolog sehogy sincs rendjén, meg is mondta ezt vejének és leányának, de azok sehogy sem akartak beleegyezni abba, hogy engem is meghívjanak, mert különbséget kell tenni – mondták ők – azok között, akiknek semmiféle érdekük nem kapcsolódhatott ehhez a jubileumhoz és azok között, akiknek nagy anyagi érdekük fűződött hozzá. Ő a maga részéről sehogysem osztja ezt a nézetet, nem is tartja helytállónak, de sehogysem birt „a gyerekekkel”, azok nem akartak engedni és végre is ők voltak a háziurak, a vendéglátó házigazdák. Erre megölelte apámat is, engemet is és ment tovább – álmokat álmodni.

Én pedig azt gondoltam magamban, hogy azért nem lesz soha sem egyéb ebből az országból, mint egy szép exotikus álmország, mert itt a tisztességes és becsületes polgári munkának nincs becsülete még azon a magaslaton sem, amelyen ez a mi munkánk állott.

*

Még egy adósságunk volt a közönséggel szemben. Megigértük volt, hogy a nemzeti diszkiadás egyik kötete az összes aláírók névjegyzékét fogja közölni.

Ezt az ígéretet az utolsó kötetben váltottuk be. De ebben a kötetben azonfelül közöltük a jubileum és a nemzeti diszkiadás történetét is.

A kötetet emlékül adtuk ki mindazok részére, akik az országos Jókai-ünnepet kezdeményezték, létrehozták és rendezték.

„Ez a századik kötet legyen magyarázója a kilencvenkilencnek,” – mondtuk az előszóban – „a nemzeti kiadásnak és Jókai jubileumának története kell, hogy történelmi okmányként kiegészítő része legyen a nagy vállalatnak, aminővel sehol a földön poéta és nemzet nem dicsekedhetik.”

A jubileum történetét *Makai Emil* írta meg, a Nemzeti kiadás története az én tollamból való, a bibliografiai anyagot *Szinnyei József* állította össze. Legértékesebb adalékai a kötetnek *Jókai* önéletrajzi írásai és remek utószava, mint az egész akció végső akkordja.

Ünnepies elfogódás vesz erőt rajtam még ma is, amikor azt a 100-ik kötetet végiglapozom.

*

Ez a lehetőleg rövidre fogott története a százkötetes Nemzeti kiadásnak és a Jókai jubileumának. Felejthetetlen szép kulturális ünnep és páratlan irodalmi vállalkozás teszi nevezetessé az 1894. esztendő nemzeti történetében. Irodalmi esemény még ennyire nem foglalkoztatta ezt az országot soha! Megmozdult az egész magyar társadalom, hogy legnagyobb poétáját ünnepelje s összerakta forintjait és filléreit gazdagja és szegénye, hogy a legnagyobb magyar irodalmi vállalkozás megszülethessen. Ma is még, amikor a jubileum ünnepe már a történelmi, a százkötetes Jókai pedig a könyvespolcoké: csodálattal és büszkeséggel emlékezünk a nemzeti lelkesedés ama fényes napjaira, mert általuk bizonyosodott be újra,

hogy lobbanó hevületünk nagy időkben és nagy dolgokra nem pusztá szalmaláng, hanem hasonlóan a napfényhez, ragyog és termékenyít.

Jókai házassága

Méltán azt kérdezheti mindenki, hogyan kerül ide ez a fejezet, mi köze egy kiadvállalat mémoire-szerű leírásának a Jókai házasságához? Ahhoz a teljesen privát jellegű üggyhöz, amely minden embernek a legsajátabb egyéni dolga. Hát éppen ez az. Jókainak sem az első, sem a második házassága nem volt kizárólag az ő dolga, mindegyikbe beleavatkozott a család, a barátok, a közvélemény. 1848-ban, amikor elvette *Laborfalvy Rózát*, kitagadta őt családjá. Elvált tőle legjobb barátja *Petőfi* és hibáztatták mindazok, akik jóindulattal voltak a már akkor szereplő ifju iránt, hogy nálánál annyival idősebb nőt vesz feleségül. Ötven évvel később, 1899-ben, amikor elvette második feleségét, *Nagy Bellá-t*, ugyancsak összekülönbözött vele családjá, ugyancsak elhagyták jóbarátai, és hatalmas arányokban zúdult ellene az egész nagy közvélemény, amely Jókaihoz jogot formált.

De hát ez még mindig nem magyarázza meg azt, hogy miért tartozik bele a *Révai-cég* történetébe a Jókai második házassága?

Megmondom mindjárt, nyíltan és őszintén; eddig sohasem mondtam meg, sohasem éreztettem senkivel, sohasem panaszkodtam miatta, de most, az őszinte vallomások e könyvében, amelyben az igazsághoz hiven akarok beszámolni küzdelmeinkről, nem hallgathatom el, hogy amilyen katasztrófa volt az „*Osztrák-Magyar Monarchia*” című vállalatunkra *Rudolf* trónörökös halála, épp olyan, sőt a körülményeknél fogva még nagyobb katasztrófa volt *Jókai-összkiadásunkra*, annak további sorsára, a Jókai házassága.

Egyszerre megszűnt az összhang Jókai és közönsége között.

Az a nagyszerű kultusz egyszerre átcsapott az ellenkező végletbe.

Egyik legtipikusabb esete a tömeglélektannak.

Ahogy a tegnap diadalmas és körülrajongott hadvezért egy veszített csata után kövel dobálja meg ugyanaz a nép, mely tegnap vállain hordozta, épp úgy járt Jókai.

Minél jobban istenítette őt a nemzete, annál jobban elfordult most tőle. Megcsaltnak érezte magát, kijátszottnak és elárultnak.

Hogy mer Jókai, az, aki az övé, aki a közönségé, aki az egész nemzeté, olyasmit tenni, amit ez a közönség nem lát szívesen, amit nem akar és amit nem hagy jóvá.

A szeretet egyszerre átváltozott haraggá, a népszerűség elpárolgott és az osztracizmus ítélkezett Jókai Mór felett.

Szomorú napok voltak ezek.

Minél magasabban állott előbb Jókai a közönség kegyében, annál mélyebbre zuhant most az ő páratlan tekintélye, a közönség elfordult tőle, kikezdte az embert, az író, a munkáit, a szokásait, a lelkét, a jellemét; nem akart róla tudni, számkivetette lelkéből, kegyéből, szeretetéből.

A közönség hirtelen elfordulásának következményeit a mi vállalatunk sinylette meg.

Már a Nemzeti diszkiadásról szóló fejezetben kifejtettem, mért kellett az összkiadás terjesztését beszüntetni és félretenni a dolgot későbbi időre.

Az összkiadás befejezésekor elérkezettnek gondoltuk az időpontot és mindenképpen kedvezőknek ítéltük a körülményeket arra, hogy most már sikeresen hozzákezdhessünk a Jókai-összkiadás igazi nagyszabású elterjesztéséhez.

Szándékunk keresztülvitelében a Jókai házassága akadályozott meg.

A kedvező körülmények kedvezőtlenekké váltak, egyes kísérletek kudarccal végződtek, a siker kilátásai teljesen megszűntek, minden remény füstbe ment és számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy hosszú évekig nem lehet újra feleleveníteni az összkiadás sikeres terjesztését, pedig a mi összes reményeink ezen vállalkozás tekintetében ehhez a későbbi terjesztéshez fűződtek. A nagy siker ellenére az első kiadás körül felmerült költségek, a nagy megváltási összegek, a rendkívül költséges tipografiai munka a nagy jövedelmeket is felemésztették és csak egy újabb kiadás nagy példányszámu elhelyezése biztosíthatta a vállalatnak az öt megillető legitim hasznot, befektetéseinek normális gyümölcsöztetését.

Erről most már hosszú ideig nem lehet szó. Ezt a reményt jóidőre el kell temetni. Nagyszerű perspektíváknak vége. A Jókai öregkori házassága elfujta őket, mint egy pelyhet.

Mindezeket átéreztem abban a percben, amint ez valósággá vált, átéreztem roppant súlyát és kihatását a mi vállalkozásunkra és mégis soha egy szóval, egy gondolattal nem sejtettem és nem éreztettem sem Jókaival, sem semminemű hozzátartozójával azt, hogy mit jelent ránk nézve az ő házassága.

Sőt ellenkezőleg, a most elkövetkező időben még nagyobb szeretettel és odaadással buzgókodtam körülötte, mert most már azután igazán rá volt arra utalva, most szüksége volt arra; hiszen köztudomású, hogy régi családja teljesen megvált tőle, mindazok, akik hozzá közelállottak, egyszerre idegenek lettek rá nézve; mégis voltak dolgok, amelyek őket egymáshoz kapcsolták, rendezetlen ügyek, anyagi kérdések, közös kötelezettségek és több efféle; szükség volt valakire, aki ezeknek a dolgoknak elintézésében tapintatosan eljárjon és ne növecsse még nagyobbra azt a sokféle hajszából kialakult hullámot, amelyet ez az ügy felvetett.

Magához az ügghöz nem akarok hozzászólni, akkor is azt tartottam, ma is azon a nézetem vagyok, hogy az teljesen a Jókai privát dolga volt és hogy ahhoz senkinek semmi hozzászólása nem lehet; sőt akkor is meg voltam győződve róla, és ma is úgy látom, hogy nagy hiba volt, hogy annyian beleavatkoztak meg nem felelő módon a Jókai dolgába, hogy hajszát indítottak ellene. Nem is állottam egyedül ezzel a nézettel; *Hegedüs Sándor*, aki velem több ízben tanácskozott ebben az ügyben, mert tájékozódni akart a Jókai anyagi helyzetéről, ugyanezt a nézetet vallotta, de sem az ő befolyásával, sem az én tartózkodásommal nem birtunk semmire sem menni. Feszty Árpád élénk temperamentuma és a Jókai körül forgoló fiatalabb írók vehemenciája oly indulatokat váltottak ki az öreg költőből, amelyek azután csak fokozták elkeseredését és gyorsították elhatározását.

A médisance felkapta ezt a témát és ország-világ heteken keresztül nem foglalkozott egyébvel, mint a Jókai magánügyeivel és azzal a kérdéssel, vajjon tényleg magánügye-e egy híres embernek az ő házassága. A hétköznapi filiszter-értelem sehogysem tudott belenyugodni a dologba, a rövidlátók nagy serege nem bírta felfogni azt, hogy a legnagyobb emberi fantáziával megáldott poéta ezuttal a maga részére is megálmodott egy regényt. Mert tényleg megálmodta, hiszen meg is írta az „*Öreg ember nem vén ember*” című regényében néhány hónappal azelőtt a maga bonyodalmas dolgát. Mert bonyodalmasnak látta maga is, amint éppen ez a regény igazolja, amely négy részében, négy különálló elbeszélésben ugyanazt a problémát veti fel, anélkül, hogy megoldaná, mert megoldhatatlannak látja maga is.

Jókainak talán egyetlen regénye sincs annyira tele személyes mozzanatokkal, mint ez a regénye, talán egyikben sem foglalkozik annyira a lelki elemzéssel, még pedig nyilvánvalóan

saját lelki analizisével, mint ebben a regényében, éppen azért Jókai nem vehette rossz néven, ha mások is keresték a talány megfejtésének kulcsát, nem is vette rossz néven, nem haragudott meg érte, csak elkeseredett, mikor már nagyon erős lett a hajsza. De a rejtély kulcsát mások sem találták meg, amint az egyáltalában meg nem található.

Egy hasonló esetben, amidőn egy okos, öreg 70 éves ember egy 20 éves fiatal leányt el akart venni feleségül, jóbarátai mindenképpen kapacitálták és el akarták téríteni szándékától. Sehogy sem sikerült; végre elment hozzá legidősebb fia, elmondott neki mindent, ami ilyen esetben elmondható, figyelmeztette minden lehető következményére ennek a lépésnek, figyelmeztette azokra a kötelezettségekre, amelyeket magára készül vállalni, meg fog-e tudni azoknak felelni. Mind hiába, az öreg egy kérdéssel vágta ketté a dolgot:

– Fiam, voltál te már 70 éves?

A Jókai házasságának problémáját nem tudja megoldani senki, mert annak, aki ezt megoldja, egy második Jókainak kellene lennie, ugyanazzal a multtal, ugyanazzal a természettel, ugyanazzal a tehetséggel, ugyanazokkal az indulatokkal, ugyanazzal a fantáziával és ugyanazzal az álmérettel, de nemcsak második Jókainak kellene lennie, hanem a körülményeknek is ugyanazoknak kellene lenniök, ugyanolyan embereknek, ugyanolyan viszonyoknak. Akkor talán megérthetővé válnék, hogy Jókai szinte belesodródott abba, hogy ezuttal maga legyen saját regényének hőse.

*

Akárhogy volt is, nagy hiba volt hozzátartozói és barátai részéről elkövetni azokat az ügyetlenségeket, amelyek ezt az ügyet a közvélemény prédájává tették; amelyek kirakatba helyezték a legintimebb természetű családi ügyet és Jókai nimbuszát napról-napra, fokról-fokra lesúlyesztették. Ha már megtörtént ez a dolog, megtörténhetett volna feltűnés nélkül, egy nagy öreg ember kedvteléseinek és szeszélyeinek lehető kielégítésével akként, hogy ami mindnyájunk kincse volt ennek az öreg embernek dicsőségében, az kárt ne szenvedjen.

Azon talán nem fog senki sem csodálkozni, hogy tán én voltam az első, akit Jókai tervezett lépésről értesített. Nem voltam meglepve, hiszen Fesztyéktől tudtam, mi történik Jókai körül. Mégis meg voltam illetődve és teljes szívből igaz boldogságot kívántam az ősz költőnek. Bizalmasan arról is értesített, hogy mely napon lesz az esküvője, s hogy azután Olaszországba utazik; rendelkezett az utána küldendők, revíziók és egyebek felől, felkért, hogy 2–3 naponként küldjek ki a Bajza-utcai villájába a címére érkezett postáért és ezt azután a velem mindig közlendő címre küldessem utána. Táviratilag mindig pontosan tudatta is címét, úgy hogy mindig tudhattam, hol és merre jár. Leveleit pontosan utána küldtem, de azok között sok mindenféle jelentéktelen és kellemetlen közlemény lehetett, mert utóbb azt írta, felhatalmaz arra, hogy az inasától átveendő leveleket sajátkezüleg bontsam fel s csak azokat küldjem utána, amelyek valami elintézését kívánnak, a többit dobjam tűzbe.

Erről a nászutjáról szorgalmasan írta hozzám a leveleket. Első, ez útján hozzá intézett levelémre, mely bizonyára szerencsekívánataimat tartalmazta, hálás köszönetét fejezi ki és Isten áldását kéri rám és szeretteimre és így folytatja:

„A hozzám legközelebb álló jóbarátaimnak igaz szeretetnyilvánításai annyira hatottak rám, hogy lesz lelkierőm hamarabb, mint akartam, visszatérni Budapestre, még november folyamán s nem száműzöm magamat az ismerős világból.”

Nászutjáról küldött levelei mind jó kedvről tanuskodnak. Rómából 1899 szeptember 29-én ezt írja:

„Én itt is lelkesen teljesítem mindenféle hivatásomat; a délelőttiakat kirándulásokkal, bámulással, jegyzetek gyűjtésével töltjük; délután írom az emléklapjaimat (*Az én életem regénye*). Az első cikk a Magyar Nemzetben jön 30-án; aztán a többi folyvást. – Nem panaszkodom fáradtságról. Nyugtasd meg azokat, akik olyan *nehezen sajnálnak*.”

Mihelyt hazajön a nászutról, első dolga elrendezni kötelezettségeit családjával szemben. Haragszik a „gyerekekre” több okból, – legjobban az bántja, hogy elmeorvossal vizsgáltatták meg, – neheztel azért is, hogy nem bucsuztak el tőle, de minél inkább haragszik, annál gavallérosabban akarja lebonyolítani a különböző függő anyagi ügyeket.

Egyébként Jókai haragja nem tart sokáig. Mikor a gyermeknek, Fesztyék kis leányának nevenapja van, kis arany órát küldet általam neki. Megható az a válasz, amelyet *Fesztyné* hozzám küld azzal a kéréssel, hogy tartalmát közöljem Jókaiával:

„Tisztelt Uram! Igen szépen köszönöm szíves közvetítését. A kedves kis arany óra, s főleg, hogy a nagypapa – (ha már mi irántunk ellenséges – vagy legalább is abszolúte közönyös érzéssel van is) – legalább a kis unokájáról nem feledkezett meg teljesen, igazán örömet okozott, nemcsak a gyermeknek – de nekünk is! Nekem főleg az a pár sor írás, mi az óra mellé volt téve.

Hosszu idő után az első meleg pár sor a Jókai Mór kezétől. Meg is mondtam kis leányomnak „jól őrizze meg!” mert az értékesebb, mint az óra maga! Arany órát kaphat tán még életében máskor is, – de egy barátságos sor írást – Jókai Mórtól, a nagypapjától, – vajjon kap-e még?”

Más alkalommal arra kér fel, hogy Jókai nevenapján közvetítem a kis unoka szerencsekívánatait.

„Én pedig a kis leányomat a köteles szeretetben és tiszteletben akarom nevelni a nagypapa iránt, ami a mi szomorú rokoni viszonyaink között csak abból állhat, hogy imádkozik este a nagypapáért és ha nevenapja van, vagy születésnapja van, vagy valami nagy ünnep, a kis leány ír sajátkezűleg egy pár üdvözlő sort, mihez én is melléklek igaz ragaszkodásom kifejezését – pár szóban. Én tehát arra a nekem nagyon vigasztaló, lovagias szolgálatra kérem Önt, legyen közvetítő tiszteletünk és szeretetünk alkalmi kifejezésénél; most 22-én lesz a nevenapja.”

Ezekből állott akkoriban Jókai összeköttetése régi családjával.

A svábhegyi villa felerészben *Fesztyné* nevén áll, ezt a jussát valamely előző igen jó becslés alapján készpénzzel megváltja, igen tekintélyes összeget fizettet ki Fesztyéknek, ami azokat abba a helyzetbe juttatja, hogy az itteni kellemetlen helyzet elől Firenzébe vonulhassanak. Megkér engem, hogy gondoskodjam valamely 12.000 ftos hátralékösszeg 720 ftos kamatterhének további kifizetéséről Fesztyék javára, magára vállalja a kis Feszty-gyermek élet- és kelengye-biztosításának további törlesztését.

Mindezeknek elintézése végett sűrűn kellett Feszty Árpáddal érintkeznem, ami nekem mindig csak élvezet volt, mert Feszty Árpádban művészi kvalitásai mellett igen kedves tulajdonságok, zseniális eredetisége mellett szép, magyaros társas-szokások voltak. Kitűnő causeur, nagy-szerű mulató volt. Bizonyára ő is meggyőződött arról, mennyire igyekszem ezek között az áldatlan viszonyok között nemcsak mindkettőjük nevének diszét megóvni, hanem lényegileg is mindent megtenni, amit az igazság és méltányosság és a hajdani szeretet és rokonszenv megkívánt. Mikor több, mint egy évi távollét után visszatért Budapestre, nyílt házat vitt a Bajza-utcai villában és ellentétben egykori érthetetlen viselkedésével, súlyt látszott helyezni arra, hogy estélyein én is megjelenjek.

Amennyire abban a sajátságos helyzetben, amelybe Jókai bizalma juttatott – az egyik részen tartózkodtam a legcsekélyebb beleszólástól és beavatkozástól, épp úgy a másik részen mindig az engesztelődés szellemében óhajtottam közvetíteni és közbenjárni.

Valamelyik alkalommal, bizonyára besúgások folytán, valamely okból nagyon megharagudhatott Jókai nevelt leányára, *Hegedüs Sándornéra*, mert egyik nap egy általa koncipiált levéllel állított be hozzánk és felkért, hogy ezt mi, mint társulatunk hivatalos levelét küldjük el Hegedüsnek. Már a címzés is furcsa volt. Az összes címekkel teleaggatta, mik egy miniszter neijénél applikálhatók. A levélben azt kellett volna közölnünk, társulatunk elnökének, dr. Jókai Mórnak felszólítására, hogy a Hegedüs által létrehozott elzúllott gyermekek ápolására szolgáló jótékonyági intézet előmozdítására 2000 koronát küldünk be, melyet említett megbízónk neje nevére kíván alapítványképpen bejegyeztetni.

Én átvettem a levelet, félretettem íróasztalomba és úgy 2–3 hét múlva értesítettem Jókait afelől, hogy helyesebbnek találtam azt el nem küldeni: mert elvégre is nem ő van hivatva jótékonyági akciókat jelentős alapítványokkal támogatni, bizza ezt a nagyvagyonu emberekre. Ha ő ezeket figyelmezteti kötelességeikre, akkor nagyobb szolgálatot tett az ügynek, már pedig nem egy ilyen intézményt az ő ékesen szóló felhívásai hoztak világra, talán éppen a szóban forgót is.

Jókai rám nézett, igazat látszott nekem adni, de még egy kissé határozatlan volt. Akkor eszembe jutott egy hasonló természetű ügye, mely pár évvel azelőtt megfordult kezemen és melyre egy jóízű megjegyzése folytán visszaemlékeztem. Pár éve volt annak, hogy egyszer a Svábhegyről levélben felkért, hogy a *Stefánia* özvegy trónörökösne ő fensége védnöksége alatt álló Fehér kereszt-egylet által alapított lelencház javára „első felbuzdulásában” felajánlott egyezer forintot fizettessem be az egyleti pénztárba. „Pedig mondhatom, – írja – hogy semmi aktív részem nincs ez intézmény létrejövetelében.”

Ezt a históriát emlékezetébe hoztam – mire ő teljesen megnyugodott és helyeselte, sőt megköszönte eljárásomat.

*

Olyan módon, mint a Hegedüs-féle levéllel, mindenféle vélt vagy képzelt apró tűszúrásokat akart Jókai a maga romantikus módja szerint elintézni, mert azok őt annál jobban bántották, minél jobban meggyőződött róla, hogy a külföldön egészen másként fogták fel az ő lépését, mint idehaza.

Jókai világhíres ember volt, így nem csoda, hogy házasságának híre és ennek regényes körülményei a külföldi sajtóban is nagy szenzációszámba mentek – az egész világ sajtója foglalkozott vele, ott is elhangzottak a legkülönbözőbb vélemények, de azok inkább Jókai mellett, mint ellene hangzottak.

A külföldön hősies vállalkozás számba ment a dolog, pártjára keltek Jókainak és amikor hirül vették azt, hogy „*Öreg ember nem vén ember*” című, éppen akkor közzétett regényében voltaképpen a saját maga házassága problémájával foglalkozik, jóformán minden nyelvre siettek ezt átültetni; előkelő lapok tárcaregénynek, kiadók könyvalakban gyorsan megjelentették a munkát és Jókainak egyetlen korábbi művéről sem irtak oly terjedelmes és részletes ismertetéseket, mint erről a könyvéről. A „*Figaro*,” a „*Gaulois*” a „*Corriere della Sera*”, a „*New-York Herald*”, a „*Sun*”, a „*World*” – a világ legnagyobb lapjai hasábkra menő cikkeket közöltek róla. Ezzel a könyvvel érte el Jókai első valóságos nagy világsikerét.

Örült ennek ugyanis mint író – ugyanis mint fiatal férj, aki az itthoni véleményeknek szembe-szegezhetette az egész külföld ellenkező állásfoglalását. A külföld nem tudhatta, vagy legalább

is nem érezhette át a maga egész mélységében, hogy miye Magyarországnak Jókai és így csodálkozott azon, hogy itt nincs mindenki azon a véleményen, hogy a Jókai házassága kizárólag az ő magánügye.

Hiszen a megértőbbek, higgadtabbak lassanként itt is beletörődtek a dologba és emelkedtek itt is hangok, melyek elítélték a Jókai kegyetlen meghurcolását, családi dolgainak nyilvános tárgyalását, de a régi hév, a régi szeretet már ezekben sem lángolt, a nimbusz elhalványult és nem segített ezen már az sem, midőn Franciaország legnagyobb élő írója hatalmas védőszóval jött Jókai segítségére.

Zola Emil egyik estélyén nyilatkozott Jókairól és házasságáról, és felhatalmazást adott arra, hogy nyilatkozása közzététessék. Ebben egyebek között a következőket mondja:

„Nagyon szeretem és csodálom Jókait (zsokét). Csak azokat a műveit ismerem, amelyeket lefordítottak franciára, de az, amit tőle olvastam, a fordítás tökéletlenségei és hiányossága ellenére is élénk vágyat keltett bennem, hogy megismerjem összes munkáit. Sajnos, ez a vágyam nem mehetett teljesebbébe.

Jókai epikus költő. Hazájának dicsőségét és szerencsétlenségeit, reménységeit és bánatát írta meg regényeiben. Nagyon is meg tudom érteni, hogy honfitársai annyira szeretik és imádják. Magyarországnak az utolsó ötven évben sok nagy embere volt. *Kossuth* Magyarországnak a hőroza, *Petőfi* a Pindárja, *Jókai* a Homérja. Egy fiatal nemzet, mely egy félszázados történetének egy lapjára három ilyen nevet tud felírni, méhében nagy termékenység csiráját rejti, melyek biztosítják a jövőjét.

Jókai életfriss öregségével megvalósítja azt az ideált, melyet magamnak a költőről alkottam, aki lángeszének erejét egészséges testben tudta megőrizni. A fizikum hanyatlása, mely szükségszerűen maga után vonja a szellemi hanyatlást, mindig szomorúságra hangol. Én a költők számára halhatatlan ifjúságot álmodom és Jókai egyike azoknak a keveseknek, akik ezt az álmomat valóra váltják, mivel a maga öreg hetvenöt esztendejéhez félelem nélkül hozzá merte adni egy szeretett asszonynak fiatal husz esztendejét. És a mi ebben a házasságban, amelyet a nyárspolgárok bizonynyal örűltségnek mondanak, engem legjobban meghat, az a fiatal feleségnek odaadása a férj iránt, aki a lángész örök szépségével bilincselte le őt. Mi franciák is regélhetűnk különben egy ilyen házasságról, a *Michelet*-éről. Madame Michelet, aki csak nemrég halt meg, hosszú özvegységét ama férű emlékének kultuszában töltvén el, akinek nevét oly méltóságteljesen viselte, alig volt huszéves, amikor férjhez ment a hatvanadik életévét tulhaladott nagy történetíróhoz. És Madame Michelet, ez a fölségesen szép asszony, sohasem bánta meg, hogy a maga fiatalságát odaűzte férjének dicsőséges vénségéhez. Azt hiszem, hogy Jókainé ugyanűgy érez, mint Michelet asszony.”

Jókait mélyen megindította *Zola*-nak elismerése és levélben köszönte meg a francia mesternek, hogy pártjára kelt. Ebben a levélben lelke minden gyöngédségével kifejezést adott fájdalomnak és keserűen panaszkodott, hogy házassága óta üldözik, mint medvét nagy farka-kisérettel; üldözik, mert volt bátorsága szeretni és az a boldogság érte, hogy viszonszerelemre talált.

Zola levelét a magyar lapok mind közzétették, aminthűgy ebben az ügyben Jókai pályatársai, a magyar írók és ujságírók jóformán az egyedűliek voltak, akik melléje álltak – de már ez sem birta megfordítani a közönség hangulatát. Nem lehetett azt megváltoztatni.

Itt már csak az idő segíthet – talán.

Bármint is gondolkodtak egyesek, állandóan haragot tartani Jókaival mégsem lehetett, mert nagy szüksége volt rá az országnak.

Párisban nemzetközi versenyre készültek a világ nemzetei az évszázad fordulóján.

A magyar kormány a volt kereskedelmi minisztert, *Lukács Bélát* bizta meg a magyar kiállítás előkészítésével és midőn *Lukács Béla* körülnézett, hogy mi az, ami különlegeset és jelentőset bemutathatna Párisban, mi az, ami jellegzetesen képviselheti Magyarországot, valami, ami eltérő más nemzetekétől, ami tősgyökeresen magyar – akkor szeme megakadt *Jókai Móron* és az ő oeuvre-jén.

Ő volt Magyarország parádés embere – őt akarta bemutatni Párisban az ő munkásságában, az ő 50 év alatt megírt könyvtárával, világhírnevével, rendkívüli pozíciójával.

A kormánybiztos levelet irt hozzám, elmondta benne röviden szándékát és kért, hogy ennek az ügynek megbeszélése végett keressem fel. Első találkozásunkkor részletesen kifejtette tervét és kérte közreműködésemet, amit én természetesen készörömet megígértem.

Arról volt szó, hogy önálló helyiségben kiállítsuk Párisban Jókai összes műveit a nemzeti diszkiadásban, hogy bemutassuk páratlan termékenységet, továbbá műveinek összes idegen nyelvű fordításait, hogy demonstráljuk világelterjedtségét, végül összes emléktárgyait, melyeket a nemzet szeretete jubileuma alkalmából összehordott, hogy igazoljuk, miként tudja megbecsülni a magyarság az ő legelső szellemi hőroszát.

Ezek közül legnehezebb volt az idegen nyelvű fordítások összegyűjtése. Ezt kellett nekünk elsősorban magunkra vállalnunk. Ugy fogtunk hozzá, hogy egy-egy körlevelet szerkesztettünk francia, angol és német nyelven, ebben kifejtettük a Jókai-kiállítás célját és programját és azt a válaszra szolgáló lappal együtt szétküldöttük a világ összes civilizált országaiba mindazoknak a kiadóknak, akik a bibliografikus munkák jelzése szerint mint Jókai-művek kiadói szerepeltek, vagy akikről fel volt tehető, hogy utbaigazitással vagy bármi egyéb módon az ügyet előmozdithatják. Az óriási távolságnál fogva és mivel némely helyre többször is kellett fordulnunk – ez a gyűjtési munka hónapokat vett igénybe – végre is azzal az eredménnyel járt, hogy néhány száz kötet gyűlt össze a világ különböző nyelvein. Teljes a gyűjtemény nem volt – de mégis elég gazdag. Érdekes, hogy legtöbb bajunk a német kiadásokkal volt. Ezekből alig birtunk valamit megszerezni, mert Jókai műveinek német kiadásai végleg elfogytak. Itt végül már csak úgy lehetett segíteni, hogy Jókai hajdani német kiadójának fia, *dr. Gustav Janke* kölcsönadta magánkönyvtárából a Jókai-művek egyetlen meglevő diszkötésű példányát.

Jókai maga nem szívesen vált meg emléktárgyaitól, de hát körülbelül egy esztendőre mégis át kellett azokat adnia a magyar államnak. Jókai nagyon féltette a pótolhatatlan ereklyetárgyakat a hosszú utazás esélyeitől és *Lukács Béla*-nak ismételt meg kellett őt nyugtatnia és biztositania afelől, hogy ezek illetékes szakférfiak felügyelete alatt a leggondosabb csomagolásban fognak oda és vissza küldetni, odakinn pedig úgy megőriztetni, ahogy nagybecsű kincseket őrizni szokás.

Igy jött létre a *Jókai-szoba a párisi kiállításon*, a kiállítás magyar osztályának egyik legérdekesebb része, az összes nemzetek irodalmi jellegű kiállításainak clouja.

Mi a kiállítás látogatói részére egy kis füzetet adtunk ki francia nyelven, melyben Jókai életét írta meg élénk, színes, eleven essayben *dr. Molnár Géza*. A füzet egyuttal Jókai összes

munkáinak címeit tartalmazta s a különböző nyelvű fordítások felsorolását is. A füzetet ingyen megkapta a Jókai-szoba minden látogatója; egyébként annyira kapós volt, hogy hamarosan utánnyomásról kellett gondoskodni.

Tervbe volt véve, hogy a *Jókai-kiállítás* megnyitására *Jókai* is kiutazik Párisba és hogy én elkísérem. Utóbb, minthogy a kiállítás csak nem akart elkészülni, *Jókai* felkért, hogy én előbb utazzam ki és nézzek utána a dolognak. Ez igen célszerűnek is bizonyult, mert az ottani kirendeltségnek minden ügybuzgalma mellett, különösen a könyvkiállítással, még igen sokára nem készültünk volna el, mert nem volt hozzáértő ember, aki ott mindent osztályozzon és elrendezzen. Mikor azután kimentem, a zsűri-tagként kiküldött *Gerő Lajos*-sal nekifogtunk, pár nap alatt rendbehoztuk az egész magyar könyvosztályt, igen szépen elrendeztük a Jókai-szobát, úgy, hogy már egy hét múlva megsürgönyözhettem Jókainak, hogy jöhet. Junius közepén ki is jött és az alatt a két hét alatt, melyet Párisban töltött, szinte folytonos ünneplés tárgya volt.

Párisban élő két ujságíró hazánkfia, *Borostyáni Nándor* és *Székely Béla*, készítették elő nagy szeretettel a Jókai fogadását és ha annak során fordultak is elő hibák, nagyjában mégis meg lehetünk elégedve azzal a tiszteletadással, amelyet vele, magyar íróval szemben ezuttal első ízben tanusított a francia irodalom éliteje.

A *Société des gens des lettres*, a francia írók ez előkelő társasága külön fogadó-bizottságot küldött ki, amelynek tagjai voltak: *Charles Beauquier*, *Paul Hervieu*, *Leon Bourgeois*, *Henri Lavedan*, *Jules Claretie*, *Dr. Pozzi*, *Gaston Deschamps*, *Marcel Prévost*, *Anatole France*, *Robert Fleury* és *Hérédia*. Ez a bizottság fényes lakomát rendezett a remek Cubat-féle helyiségben a Champs Elyséen, amelyen többek közt részt vettek *Jules* és *Georges Claretie*, *Tony Robert Fleury*, *Theuriet*, *Mounet-Sully*, *Gaston Paris*, *Catulle Mendés*, *Yves Guyot*, *Mélet*, *Henry Fouquier* és még többen a francia írók és akademikusok közül és néhányan közülünk, ott levő magyarok közül. Olyan volt ez a társaság, amelyre joggal mondhatta *Jókai*: „Magam körül egy egész zodiákusát látom a legfényesebb csillagoknak.” A francia demi-dieux, a félistenek társasága volt az.

Ezen a lakomán értesítette *Paul Hervieu* Jókait arról, hogy a francia írók társasága megválasztotta tiszteleti tagjául és emlékérmét veretett tiszteletére, amelyet legközelebb át fognak neki adni. Az emlékérmén rajta lesz a szabadság géniusza, tölgyág és olajág futja azt körül, hogy ebben az allegóriában a nagy író az emberiségre hasznos, szép pályafutásának jelképeit lássa.

Azok a franciák, akik nem hivatásos politikusok és szónokok, rendesen nem beszélnek szabadon; itt is írásból olvasták fel beszédeiket *Hervieu*, *Claretie*, *Mélet* és mások. Méltán nagy csodálkozást váltott ki tehát, amidőn felállt *Jókai*, az idegen, és egy reá nézve teljesen szokatlan, idegen nyelven szabadon és lendületesen előadta az ő szép és mélységes tartalmu válaszát. Válaszában elmondta, hogy ő mostanában készült egy értekezést írni a költészetről a politikában, amelyben ki akarta fejteni, hogy egy nemzet költőinek nemcsak az a kötelességük, hogy a közönséget mulattassák, hanem joguk és kötelességük az is, hogy belevegyüljenek a nagy politikai küzdelmekbe. Itt rájött arra, hogy tévedett, midőn megkezdett értekezésében helyet akart követelni a költészetnek a politikában.

„Nem fogom azt tenni. Nem fejezem be ez értekezésemet. A költészet a politikában jó nekünk, kisebb befolyásu nemzetnek, de a nagy nemzetek költőinek és íróinak más hivatásuk van, mint magukat indigénákká tenni a törvényhozás tartományában, mikor nekik egy nagy régiójuk van, melyben ők maguk autochtonok. Franciaországban az irodalom hatalom saját erejéből. Nektek, francia költőknek és íróknak elég okotok van,

csupán hivatástoknak élni. Az irodalom piedesztálja elég magas, hogy arról leszállni, bárha a szónoki emelvénnyel is, ne kívánczoztatok. A toll és a szellem diadalmaskodik a szónoki székek és a törvényszékek fölött. A francia írók nem kívánhatják babérokoszorújukat felcserélni a politikusok tövises koszorújára. Én meg volnék vele elégedve, ha a költészet érvényesülne egyedül az irodalomban.”

Jókai beszédének óriási hatása volt, egyszerre meghódította a szíveket. Másnap az egész párisi sajtó visszhangzott a Jókai dicsőségéről. *Gaston Deschamps* és *Xavier Mélet* hosszú cikkekben méltányolták Jókai jelentőségét. Leginkább meghatotta őket az, hogy mennyire tisztelte a magyar nemzet Jókait, hogy tudta őt ünnepelni, létrehozni a 100 kötetes nemzeti diszkiadást. Az egyik azt írja, hogy sem az öreg *Dumas*, sem *Victor Hugo*, nemzetük bálványozott írói, nem értek el ily könyvkereskedői sikert, mint Jókai.

A francia köztársaság elnöke, *Émile Loubet*, felkérte Jókait, hogy látogassa meg. *Jókai, Mélet* társaságában, meg is jelent egy hosszabb audiencián *Loubet*-nél, aki a francia nemzet tiszteletét tolmácsolta neki. Velem együtt felkereste Jókai az ő francia kiadóját, a *Hachette*-cég elnökét, *Fouret*-t, aki megmutatta nekünk az óriási *établissement*-t.

A diszlakomának következménye volt, hogy azután mi magyarok még egy lakomát rendeztünk Jókai tiszteletére, amelyre viszont mi hívtuk meg francia barátainkat. A Jókai-ünneplés, ha nem volt is oly lármás, aminő módon mi az ilyen ünnepeket itthon szoktuk rendezni, francia módon előkelő és ragyogó volt – Jókainak utolsó nagy sikere az életben.

*

De ezt a sikert sem élvezhette zavartalanul. A franciák teljes mértékben felfogták a Jókai-összkiadás jelentőségét, monumentalitását. A kiállítás juryje a legnagyobb kitüntetést, amelyet módjában volt adni, a *Grand Prix*-t, a párisi világkiállítás nagydíját épen ezért nekünk ítélte meg, kifejezetten a Jókai diszkiadásáért. Mi voltunk az egyetlen kiadók a világon, akik ezt a nagy kitüntetést megkaptuk. Az egész világon mindenütt ezt a körülményt a maga jelentőségéhez képest megbecsülték volna és ebben a nemzeti kultúra nagy diadalát látták volna. Nálunk az ellenkező történt. A dolognak kiváló jelentőségét a kasztlízó rendszer nem bírta felfogni, ellenben meglátta azt, hogy egy aránylag fiatal kiadóvállalat megkapta a legnagyobb kitüntetést, régi érdemes vállalatok pedig ebben nem részesültek. Ez nem volt összeegyeztethető a sablonokkal, ezt nem lehetett annyiban hagyni.

Mindenekelőtt megtámadták a párisi jury-nek magyar tagját ahelyett, hogy ovációkban részesítették volna azért, hogy az ő osztályában érte Magyarországot ez a nagy kitüntetés. Azután meggyanúsítottak bennünket, akik pedig soha sem pályáztunk sem erre, sem más kitüntetésre, végül pedig, hogy a támadásoknak valami objektív színezete legyen, azt mondták, hogy a nagydíjat voltaképpen magának Jókainak kellett volna megkapnia.

Ezek a különféle támadások az Országos Iparegyesület hivatalos közlönyében összpontosultak, így tehát ott voltam kénytelen velük szembeszállni és rámutatni arra, hogy a világkiállítás pártatlan jury-je nem akarhatott más érdemesebb cégeket degradálni, amidőn nekünk juttatta a *Grand Prix*-t, nem akarhatta ezt annál kevésbé, mert mi ki sem állítottunk jóformán egyebet a nagy Jókainál. A kiállítás jury-je dokumentálni akarta azt, hogy száz kötetes Jókai-kiadásunk a magyar kultúra legfényesebb diadalai közé számítandó. Ha e diadal külső jelvénye, mint e nagy mű létrehozóinak, nekünk jut osztályrészül, ebből magunknak nagyobb részt nem vindikálunk, mint aminő bennünket joggal megillet.

Rá kellett térni arra is, hogy:

„Az a körülmény, hogy e korszakos irodalmi vállalat a magyar közönség fenséges lelkesedése folytán, mellyel legnagyobb élő költője ünneplésének eszméjét felkarolta, oly körülmények között jött létre, hogy „a kiadója még nem is hozott áldozatokat” – csak egy igen nagy és nyomós okkal több arra, hogy e kiadást fényes diadalnak tarthassuk, sőt a legfőbb ok arra, hogy e diadal részesévé a kiadó is tétessék.

A fenkölt lelkű, de józan eszű külföldi kiadók szemében egy irodalmi vállalat elbírálásánál az anyagi siker az első és legtermészetesebb szempont és beteges, sőt perverz az a nálunk meggondolatlanul és, sajnos, gyakran kifejezésre jutott nézet, mely egy kiadó működésének méltatását az általa hozott áldozatoktól és nem az általa elért sikerektől teszi függővé.

A párisi jury is azért ült össze, hogy a könyvkiadók osztályában könyvtári és irodalmi sikerekről mondjon bírálatot, nem azért, hogy balsikereket, vagy bukott irodalmi vállalatokat ítéljen meg és osztályozzon. Minden kiadó, Magyarországból is, a maga legsikerültebb termékeit küldte ki a világversenyre, miért kellett volna éppen nekünk véka alá rejtenünk a mi legszebb, legsikerültebb termékünket, mely véletlenül az irodalmi össztermelésnek is legjelentékenyebb terméke.”

Az ellen a felfogás ellen, hogy a kitüntetést magának Jókainak kellett volna megadni, tiltakozott maga a józan ész, de Jókai felkérésére tiltakozásomban erre is ki kellett térnem, mert hiszen nem lehetett hallgatással mellőzni azt a felfogást, amely oda konkludált, hogy Magyarország legnagyobb költőjének egy indusztriális kiállítás iparosokból és üzletemberekből álló juryje adjon kitüntetést regény- és versírásért.

„Hát van olyan jury a világon, mely írókat osztályoz s kis és nagy díjakkal jelöli ki helyzetüket a világirodalomban? Hát van önnek tudomása arról, hogy *Zola, Bourget, Lavedan, Sudermann, Spielhagen, Hauptmann, Kipling, Tolsztoj, Björnsterne Björnson, Mark Twain, Ibsen* vagy más nagy írók regényeiket és színműveiket elküldték volna a párisi világkiállításra, hogy az ott működő nemzetközi juryk ítéletet mondjanak fölöttük?”

Amennyire örült Jókai annak, hogy az ő munkája részesült ebben a világgraszoló kitüntetésben, annyira bántotta, hogy itthon ebben is gáncsolni valót találtak.

Bántotta, hogy minket méltán elkedvetlenített a dolog és szeretett volna valamely módon ennek az értelmetlen támadásnak ellensúlyozásául valami jóvátételről gondoskodni. Neki könnyű lett volna még akkori helyzetében is, csak egy szavába került volna a kormánynál és megszerezhetette volna azt a kitüntetést, amelyre ő gondolt. Kértem, hogy ne tegye. Sem akkor, sem ma nem fektettem súlyt az olyan „kijárt” kitüntetésekre, mások pedig Magyarországon nincsenek vagy felettébb ritkák.

Arról, hogy akkor a Jókai jubiláris kiadása címén egy magyar kiadóvállalat, egyetlen az egész világon, megkapta az eddigi legnagyobb világkiállításnak legnagyobb díját, azok, akik e könyvet olvassák, talán most vesznek tudomást először, mert a hivatalos lap közlésén és a „Magyar Ipar” polémiajában kívül erről soha említés nem történt. Mi gondosan kerültük ennek a körülménynek megemlítését, soha semmiféle nyomtatványon nem szerepeltettük ezt a megtisztelő ténytet, mert a tapasztaltak után ennek felemlítését nem tartottuk izlésünkkel megegyezőnek. Most azért elevenitem fel ennek a régi esetnek emlékét, mert hozzátartozik az akkori viszonyok megbirálásához, talán még a maiakéhoz is.

A párisi Jókai-ünneplés a magyar sajtóban élénk visszhangra talált. A lapok megint kimerítően foglalkoztak Jókaiával, dicsőítve őt, mint aki nemzetére ily diszt hozott. A pesti írók ünnepélyesen készültek Jókait fogadni hazajövet, de ő kitért az ünneplés elől. Minél ragyogóbbak voltak a párisi napok, annál szembeszökőbb volt Jókai szemében itthoni helyzete, a közönségnek még mindig ellenséges, vagy legalább is passzív magatartása. Ez őt elkésztette, emberkerülővé tette, nem érintkezett jóformán senkivel, csak kiadójával. Nem is igen irt. Ezek az esztendő, életének utolsó négy éve, voltak termékenység szempontjából leggyengébb évei.

Azután jött egyik kellemetlenség a másik után. 1902 elején kellemetlen és kínos összeütközése támadt Jókainak egyik lappal, melynek munkatársa volt. Ez a lap ugyanis polémiába keveredett egy politikai kérdés felett egy másik lappal, melynek Jókai ugyancsak munkatársa volt. Arról volt szó, hogy *Ferenc Ferdinánd* főherceg elmegy Szentpétervárra és magával viszi az országgyűlés egyik párttörődékének a vezérét. Ebben a kérdésben a képviselőházban is nagy viták keletkeztek, a sajtóban is ellentmondó cikkek jelentek meg. Az mellékes, mi volt az egyik lap álláspontja és mi a másiké, a tény az volt, hogy Jókainak egyik állásponthoz sem volt semmi köze. Évek óta köztudomású volt, hogy még az ő főszerkesztése alatt megjelenő lapnak politikájába sem avatkozik bele és hogy e két lap között keletkezett polémiáról talán tudomása sincsen. Ily körülmények között csodálni való volt, hogy az egyik érdekelt újság kiadója, hivatkozással a Jókaira nézve beállott inkompatibilitásra, ez esetből kifolyólag hirtelen felbontotta a vele kötött szerződést és lemondott az ő további közreműködéséről.

Jókait módfelett bántotta ez, mert ebből is csak azt vélte kiolvashatni, hogy az ő munkái többé nem kellenek a közönségnek. A kiadó cég levelét ürügynek tekintette arra, hogy tőle, a regény- és elbeszélés-írótól megszabaduljon a lap.

De módfelett bántotta ez a magyar újságírók egyetemét is. Azonnal összeültek egyesületükben és oly határozatot hoztak egyhangulag, mely a Jókai Móron esett sérelmet visszautasítja.

A határozat egyben biztosította Jókait az egész magyar sajtó, az egész közvélemény, az egész magyar nemzet szeretetéről, ragaszkodásáról és hűségéről.

Ezuttal az egész közvélemény a sajtó mellé állott és így ennek az igen kellemetlen ügynek Jókaira nézve az az öröndetes eredménye volt, hogy még egyszer magáénak tudhatta közönségét, ha ily sérelem árán is.

Nem sokkal ezután, ugyanez év április havában ujjal egy botrány középpontjába jutott a Jókai neve, teljesen ártatlanul. Ezuttal a képviselőházban keletkezett a vihar. A költségvetés tárgyalásánál történt. *Wlassics Gyula*, akkori kultuszminister helyénvalónak találta, hogy Jókai azt az összeget, melyet 17 éven át, mint az „*Oszták-Magyar Monarchia*” magyar főszerkesztője kapott, továbbra is tiszteletdíjúl élvezze a munka befejezése után, még pedig a költségvetés terhére. Ezt a költségvetésben indokolta is Jókainak a mű létesítése körül és általában a hazai irodalom terén szerzett kiváló érdemeivel. A pártpolitika ezt a tételt kezdte. Azt állították többen a néppártból, hogy ez a tétel be van csempészve a költségvetésbe. Oly nyilatkozatok estek azután, amelyek nem voltak méltók sem Jókaihoz, sem a magyar parlamenthez, sem az illető szónokokhoz. Tetőpontra hágott a megbotránkozás, amidőn az öreg *Madarász József* felrohant az előadói székre és onnan beleharsogta a terembe, hogy „Én nevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek esmérem...” Óriási vihar tört ki erre és tombolt mindaddig, amíg az egész ház módját nem ejtette annak, hogy Jókainak a legteljesebb elégtételt szolgáltatassa. Másnap az egész sajtó Jókairól vezércikkezett. A Jókai fénye és dicsősége ujra a közvélemény elé állított. Az összes lapok szebbnél-szebb cikkekben versengtek,

hogy a nemzet kegyeletén ejtett sérelmet helyrehozzák, hogy pellengérre állítsák azokat, akik elfogult pártszempontokból rendezték ezt a botrányt és igen helyesen állapította meg ez alkalommal irt szép vezércikkében *Vérsi József*: „Ha Jókai a mienk, az egész magyar nemzeté, hát ma az egész magyar nemzet megmutatta, hogy ő is a Jókaié.”

Kezd világosodni. Kezd újra derengeni. Jókai újra az érdeklődés központja, a közönség kezdi belátni, hogy talán igazságtalan volt vele szemben. Mind nagyobb mértékben szaporodnak hívei, visszatérnek tisztelői. Hiszen nem lehetünk el a parádés ember nélkül. De már késő. Az örökké fiatal Jókait az utolsó évek bánata megöregítette. Már nem igen tud örülni a beállott fordulatnak sem.

Mikor néhány évvel azelőtt *Ibsen* nálunk járt és Jókait meglátogatta, az Ibsennél három esztendővel idősebb Jókai, ámbár akkor beteg volt, oly benyomást tett a nagy norvég költőre, hogy bánatosan megjegyezte: „Ha még egyszer oly fiatal lehetnék, mint aminő Jókai.”

Most már nem mondaná ezt Ibsen. Jókainál is beállott a szenilitás. Több jel mutat erre. Egy nap feljön hozzánk egy magyar író és azt újságolja, hogy Jókai a zálogházba küldte azt az aranytáblájú albumot, melyet Budapest főváros a jubileum alkalmából neki átnyújtott és amely az ő diszpolgárrá való választásáról szóló okmányt tartalmazta. Mi nem akartuk elhinni. Lehetetlen pletykának minősítettük a hirt.

Más alkalommal azt a hirt hozták, hogy Jókai nyilván anyagi zavarokkal küzd. Sehogysem hihettük el, hiszen állandóan tetemes jövedelmei voltak és még azokon felül is időnként előlegeket vett fel.

De más is történt. A *Wodianer-cég* kiadásában megjelenő „*Magyar Könyvtár*” egy pár Jókai-füzetet tett közzé, amelynek közzétételéhez nyilván nem volt joga. Többek között egy-két füzetben közzétett oly Jókai-írásokat, amelyek a száz kötetes nemzeti diszkiadásból kimaradtak, mert Jókai azokat a hátrahagyott iratokba szánta. Több füzetben azután olyan munkák jelentek meg, amelyeknek kiadásához csak a *Franklin-Társulat*-nak volt joga a maga népszerű gyűjteményében. Igaz, hogy ezek az utóbbiak, így nevezetesen: „*A nagyenyedi két füzfa*”, a „*Népvilág*” és „*Az új földesur*” csak kivonatokban jelentek meg, jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátva, mint ugynevezett iskolai kiadások, mégis nyilvánvaló volt, hogy itt szerzői jogbitorlás esete forog fenn, mert a *Franklin-Társulat* nem adott a cégnek felhatalmazást ezeknek közrebocsátására.

Ez a kérdés teljesen tiszta volt, de szó fért a másikhoz, ahhoz, vajjon kiadhatók voltak-e olyan egyes adalékok, mint pl.: a március 15-iki szózatok, az emlékbeszéd *Rudolf* trónörökösről és mások, amelyek a nemzeti diszkiadásba egyáltalán nem voltak belefoglalva és amelyekről fel lehetett tenni, hogy Jókai azokat talán hátrahagyott iratai közé sem óhajtja felvenni. Mindenestre megdöbbenő volt ezeknek a füzeteknek a közrebocsátása, valami nem látszott itt rendbenlevőnek; ránk, mint a Jókai összes műveinek kiadóira nézve feltétlenül sérelmes volt, hogy e kiadásról egyáltalában előzőleg tudomásunk nem volt.

A *Franklin-Társulat* azonnal keresetet indított a *Wodianer-cég* ellen. Mi kérdéssel fordultunk Jókaihoz az ügy mibenléte felől, ő nem tudott kellő felvilágosítást adni. Valamit beszélt arról, hogy őt úgy informálták, neki joga van bizonyos tárgy és tartalmu írásait ugynevezett „iskolai kiadások” részére átengedni a „*Magyar Könyvtár*” részére és ő hitelt adott ennek az információnak. Át is engedett tíz vagy több füzetet, füzetenként 200 koronáért.

Már ennek az összegnek csekély volta is nyilvánvalóvá tette, hogy Jókai jóhiszeműségével visszaélés történt, mert hiszen neki velünk megkötött szerződése szerint sokkal, de sokkal nagyobb tiszteletdíj járt volna ezekért a mi külön kiadásunkban, a mellett, hogy a Nemzeti kiadásba való felvételük esetén ezeknek a füzeteknek a tartalma állandóan jövedelmezett

volna Jókainak vagy jogutódainak. Nyilvánvaló volt, hogy a *Franklin-Társulat* kiadásaiból átvett füzetekre nézve is tévedésbe ejtették, mert a *Franklin-Társulat* köteles példányonkénti honoráriumra is tetemesen túlszárnyalta azt a 200 koronás füzetenkénti tiszteletdíjat.

Jókai nyilatkozataiból kitetszett, hogy ő valami iratot, szerződést, vagy nyilatkozatot aláírt, de nem volt tisztában vele, hogy mit ír alá. Minthogy Jókai után ez ügyben tiszta képet alkotni nem lehetett, a „*Magyar Könyvtár*” szerkesztőjéhez fordultunk. Ő tőle azután azt a felvilágosítást kaptuk, hogy a „*Nemzeti Diszkiadás*” századik kötetében a bibliografiában felsorolt mindazokat a munkákat jegyzékbe foglalta, amelyek az összkiadásban nem jelentek meg. Ezekből azután tárgykör szerint körülbelül 10 füzetet állított össze és abban a hiszemben, hogy ezeket Jókai nem akarja megjelentetni a maga munkái sorában, ajánlatot tett Jókainak, hogy adja ki ezeket a „*Magyar Könyvtár*”-ban. Így jött létre Jókai és a „*Magyar Könyvtár*” kiadója között az a bizonyos szerződés.

Bármint állott a dolog, az az egy bizonyos volt, hogy ez a szerződés és minden, ami vele kapcsolatos volt, Jókaira nézve felette káros, mert hiszen lehetetlenné tette mindenekelőtt az ő kiadásának kiegészítését a hátrahagyott iratokkal, ami pedig határozott szándéka és akarata volt, amire nézve vele szemben kötelezettségben is állottunk.

Nekünk tehát kötelességünké vált ezekről a körülményekről Jókait felvilágosítani, aki belátta, hogy kellemetlen helyzetbe hozta magát azzal az engedéllyel a *Franklin-Társulattal* szemben is, velünk szemben is, de legfőként saját magával szemben.

Felkért ennél fogva, hogy ebből a helyzetből valami módon segítsük ki, sőt még tovább ment, amidőn felismerte azt az egészen lehetetlen szituációt, amelybe a „*Magyar Könyvtár*” szerződése után jutott, felkérte *Vészi József*-et és *Sebestyén József*-et, hogy az ő képviselőjében kövessenek el mindent ennek az ügynek helyrehozására.

Hosszu és kínos tárgyalások kezdődtek a *Wodianer-céggel*. Már-már úgy volt, bár társulatunk szerzői és kiadói jogaiból lényeges engedményeket tett, csak azért, hogy Jókai a kellemetlenségektől megszabaduljon, hogy a per még sem lesz kikerülhető, mert a *Wodianer-cég* a maga írásba foglalt jussáról nem akart lemondani. A mi célunk az volt, hogy a szerződések hatályon kívül helyeztessenek, mert csak úgy szabadulhat meg Jókai abból a helyzetből, amelybe az által jutott, hogy olyan jogok felől rendelkezett, amelyek nem illették meg.

Igen hosszú és kínos tárgyalások után végül mégis sikerült oly megállapodást létesíteni, amely a „*Magyar Könyvtár*” eddigi publikációit tudomásul véve, a jövőbeni ilyenmű kiadásokat eliminálja.

Kellemetlen és érthetetlen ügy volt, ezt Jókai legjobban érezte és tudta, mióta a dolog egész mibenlétében fel volt előtte derítve. Ismételten megköszönte mindenkinek, aki ez ügy tisztázásában és barátságos elintézésében segítségére volt, baráti közreműködését. Hozzám a következő levelet intézte akkor:

„Kedves Barátom! Midőn Neked szívem szerint megköszönöm, hogy a kínos Wodianer-ügy végleges elintézésével lelkemet megnyugtattad, arra kérlek, légy szíves engemet becses látogatásoddal megtisztelni. Én oly gyöngye vagyok, hogy egész nap fekszem, csak dolgozni kelek fel. De a dolog is véget ér, a regényemet befejeztem, annak a kéziratát akarnám Neked átadni. Jövő hó 2-ikán elutazom családotul Abbáziába, hosszabb időre. Addig óhajtanék veled beszélni. Igaz baráti üdvözzel maradok

Budapest, 1903 február 24.

hű barátod, *Jókai Mór*.

E levél folytán február hó 25-én délután felkerestem Jókai Mórt, ki áradozó szavakkal köszönte meg, hogy a Wodianer-ügy befejezését a részvénytársaság lehetővé tette saját érdekeinek rovására is és ezáltal úgy ő, mint egész háza népe visszanyerte megzavart nyugalma.

Én a magam személyéről elhárítottam ennek érdemét, mely a maga teljességében, mind az ellenfél kapacitálásában, mind a saját maga meggyőzésében kizárólag *dr. Ardó Alfréd* urat illeti, aki az ügyet Jókai Mór érdekében, neki tett ígéretéhez képest, lelke egész melegével felkarolta és Jókai Móra nézve a legüdvösebb módon sikerre vitte.

Ez alkalommal elmondta *Jókai Mór*, hogy ő ugyan tévedésben volt annyiban, amennyiben azt hitte, hogy az *Athenaeum*-nál eredetileg megjelent műveket (melyeket egyszer népies kiadásra *Pfeifer Ferdinánd*-nak eladott, de utóbb részben visszaváltott) ujlag eladhatja népies kiadásra, mert elfeledte azt, hogy ezekről is a *Révai Testvérek*-kel kötött szerződésben már 1893-ban rendelkezett, de meg határozottan állítja, hogy midőn *Wodianer*-rel a népies (iskolai) kiadásról tárgyalt, utasította őt, hogy a kiadóval lépjen érintkezésbe, mert abból indult ki, hogy *Wodianer* kiadói terve előmozdítása érdekében épp úgy fogja a megegyezést a kiadókkal keresni és megtalálni, mint ahogy annak idején a *Révai Testvérek* cég a Nemzeti kiadás létesítése érdekében megtette. Továbbá felhozta még azt is, hogy neki, Jókainak nem volt tudomása arról, hogy a *Révai Testvérek* cég megvette az *Athenaeum* összes készleteit és jogait és szem elől tévesztette, hogy ezek tekintetében is rendelkezik a *Révai Testvérek r.-t.*-gal kötött szerződés.

Jókainak e magyarázatait tudomásul vettem, azokhoz megjegyzést nem fűztem és csak afeletti örömmel adtam kifejezést, hogy ez az áldatlan és kínos ügy – remélhetőleg örökre – be van fejezve.

A tapasztaltak folytán azonban szükségesnek tartottuk igen kimerítő jegyzőkönyvet felvenni az összes ügyekről, nevezetesen arról, hogy a Nemzeti kiadás befejeztével mik a jogviszonyai Jókai összes műveinek, az összes kiadók érdekeinek tekintetbe vételével, és arról, hogy minő lesz az eljárás a még ki nem adott művekre vonatkozólag, nehogy bármikor a jövőben is Wodianer-féle ügyek keletkezessenek. Ezt a jegyzőkönyvet pro aeternam memoriam készítettük el 1903 május hó 31-én, de csak később, valamikor június havában irtuk alá, mert Jókai ezuttal igen gondosan áttanulmányozta annak minden apró rendelkezését.

*

A Wodianer-ügy tehát el volt valahogy intézve. Ha sérelmesen is az érdekelt kiadókra nézve – de Jókai sértetlenül került ki belőle.

De hát itt volt még az a másik aggasztó tünet, a Jókai pénzügyi zavarai.

Előbbi közléseim során beszámoltam arról, hogy minő zavarosak voltak Jókai pénzügyei akkor, amikor összeköttetésünk vele megkezdődött, hogyan szabadult meg lassan a váltóaláírásoktól és tartozásoktól, mily szép rendbe kerültek az évek során az ő pénzügyi és milyen rendezett volt az állapota akkor, amikor a nemzeti tiszteletdíj révén egyszerre egy nagy összeg felett és annak kamatjövödelmei felett rendelkezhetett.

Ha most magunknak kellett azt látnunk, hogy minden fáradságunk hiábavaló volt, hogy Jókai újra nagy anyagi zavarokkal küzd, akkor ez annál mélységesebb szomorúsággal tölthetett el bennünket, mert hiszen most ennek semmi indoklása nem volt. A dolog igen kényes volt reánk nézve, mert hiszen ő minden egyéb vonatkozáson felül társulatunk elnöke is volt, még sem tudom, hogyan szólhattunk volna bele ebbe a kényes ügybe, bármint szeretnénk volna is segítségére lenni.

Legjobban szeretném ezt nem is érinteni, hiszen túl vagyunk rajta; minek régi, kellemetlen emlékeket feleleveníteni, amikkel esetleg némelyek agyában talán elhomályosul az a kép, amelyet maguknak Jókairól alkottak. De hát utóvégre is ez a kép nem változhatik meg azáltal, hogy Jókai nem kezelte pénzügyeit egy bankigazgató pedáns pontosságával, vagy egy filiszter kisiparos kicsinyes aggodalmaskodásával.

A zseninek sok szabad, amit a filiszter-felfogás elutasít magától.

Ha csak ennyiben volna, el is hagynám ezt a részt Jókaira vonatkozó megemlékezéseimből, de itt egyéb is tekintetbe jön.

Jókai jövődő biografusai is találkozni fognak Jókai aggkorának ezekkel a tüneteivel és mit fognak vajjon gondolni ezek a Jókai-biografusok Jókairól, az ő kortársairól, környezetéről és főként kiadójáról, ha netán előveszik a Jókai kiadójának ezt a mémoiresját és nem találják benne e sajtószertű tünetek magyarázatát? Mit fognak gondolni és miket fognak következtetni ebből a hallgatásból?

Éreztük mi ezt már akkor, amikor ezek a dolgok tudomásunkra jutottak, hogy azok után, hogy a Jókai pénzügyeit szinte a legnagyobb nyilvánosság mellett, annak tudtával és ellenőrzésével mi rendeztük, ügyelni kell a mostani helyzetben is arra, hogy csak annyi felelősség terheljen bennünket, amennyiért tényleg mi felelhetünk. Éppen azért ezekben a napokban minden erre vonatkozó eljárást jegyzőkönyvbe iktattunk, hogy a tényállás bármikor teljes világossággal állhasson a kutató előtt.

A rövidség kedvéért le kell mondanom arról, hogy ezeket a hosszú jegyzőkönyveket itt egész terjedelmükben szó szerint közöljem; csak a leglényegesebb mozzanatokat emelem ki. Ime a jegyzőkönyvi kivonatok:

„1902 október 4-iki intéző bizottsági ülésünkön a társulat ügyésze, *dr. Ardó Alfréd*, jelentést tesz arról, hogy *Jókai Mórné* közölte társulatunkkal a közte és férje között 1899 december 2-án kötött házassági szerződést, mely szerint Jókai Mór az össziadás után járó évi jövedelem felét feleségére ruházta át és így szükséges, hogy a többi függő kérdések és főleg társulatunk jogviszonya *Jókai Mórné* urnővel szemben kitisztáztassanak és rendeztessenek, mert különben ránk a jövőben nagy kellemetlenségek következhetnek be, miután mi Jókai Mórral szemben – az ő akarata ellenére – nem érvényesíthetjük a maga ridegségében azt a szerződést, amelyet ő feleségével kötött.”

1903 január 12-én tartott ülésben:

„*Révai Mór* jelenti, hogy *Jókai Mór* őt e hó 2-án felkereste és ismét szóba hozta az ő anyagi helyzetének nehézségeit. *Révai Mór* elébe tárta a helyzet tarthatatlanságát, amelybe Jókai Mór anyagi ügyei tekintetében jutott és ismételve felajánlta a társulat és a saját maga egyéni segítségét ahhoz, hogy ő ezt a helyzetet gyökeresen javíthassa. Ez *Révai Mór* szerint – amint ezt már másfél év óta ismételten sürgetően ajánlotta – csak úgy lehetséges, ha Jókai Mór egy neki tetsző helybeli pénzügyintézetet bíz meg anyagi ügyeinek kezelésével olyformán, hogy az vételezze be Jókai Mór összes jövedelmeit és teljesítse a készitendő normál-budgetben megállapítandó összes kiadásokat és fizetéseket. *Révai Mór* egyben készségét nyilváníttotta ahhoz, hogy Jókai Mórnéval ez ügyben személyesen érintkezésbe lép, ha Jókai Mór ezt kívánja, mert illetéktelenül az ő családi ügyeibe beavatkozni nem akar. Jókai Mór azzal távozott, hogy az előadottakat konszideráció tárgyává teszi.

Révai Mór folytatólag jelenti, hogy január 10-én délelőtt 11 órakor *Jókai Mór* őt a képviselőházban felkereste és felkérte, hogy e hó 13-án délután 5 órakor keresse fel nejét a lakásán a szóbanforgó ügyek megbeszélése végett.

Jókai Mór barátilag fogadta *Révai Mór*t és felkérte, beszélne meg feleségével az ő anyagi dolgait illető ügyeket, – ő a maga részéről kész örömet beleegyezik mindenbe, – amit ketten, *Jókai Mórné* és *Révai Mór* jónak és üdvösnek fognak tartani. Erre visszavonult dolgozószobájába azzal, hogy szükség esetén hívják be őt.

Révai Mór előadta *Jókai Mórné*nak, hogy midőn felkérése folytán nála megjelenik, éppenséggel nem óhajt illetéktelenül családi ügyeibe beleavatkozni, de azon mély tiszteletnél és ragaszkodásnál fogva, mellyel *Jókai Mór* személye iránt viseltetik, kénytelen szóvá tenni azokat a körülményeket, amelyek nézete szerint alkalmasak arra, hogy *Jókai* anyagi helyzetét végkép megrontsák és ennek folytán lelki nyugalmát is megzavarják. *Jókai Mór* ugyanis az utolsó években egyre gyakrabban és gyakrabban vesz igénybe tetemes előlegeket mindenféle kigondolható cimeken és bár a *Révai Testvérek* r.-t. mindig a legelőzékenyebb módon felelt meg eddig ilyennemű kívánságainak – mégis aggályos, hogy hová fog ez vezetni? Előadta, hogy ez a helyzet mennyire kényes és kellemetlen magára a társaságra nézve, mely *Jókai Mór* számlájának ily óriási növekedése mellett későbbi időpontban joggal szemrehányásnak lehet kitéve, amiért a *Jókai Mórral* való közeli nexusnál fogva viszonyainak illetén megromlását nyugodtan nézte, sőt liberalizmusával még elő is mozdította. Kifejtette azt is, hogy bár a Társaságot anyagi kockázat veszélye nem fenyegeti, mert hiszen a *Jókai Mórral* kötött szerződés folytán neki évenként kifizetendő jutalékok bőséges fedezetet nyújtanak az előlegösszegre nézve – mégis azoknak áll legelső sorban érdekükben, hogy ez az előlegszámla ne növekedjék, akik *Jókai Mór* vagyonrészesedésének élvezetébe lépnek most vagy később. Mivel a velünk közölt házassági szerződés *Jókai Mórné*t tünteti fel kedvezményesnek, első sorban az ő érdeke odahatni, hogy *Jókai Mór* további előlegezéseket igénybe ne vegyen, mert különben beláthatatlan időig kénytelenek leszünk az évi elszámolások alapján likvidálandó összegeket az előlegszámla és kamatainak törlesztésére fordítani. Ez, amely káros *Jókai Mórra*, valamint élte fogyta után az ő hátramaradottaira, épp oly kellemetlen és kényes a cégre nézve, mely nem óhajt *Jókai Mór* hitelezőjének színében feltűnni, de *Jókait* sem akarja bárki előtt oly színben feltüntetve látni, hogy mint a *Révai Testvérek* részv.-társ. igazgatósági elnöke, ezt a pozícióját igazságtalan vagy rendkívüli előnyök kiaknázására használta volna fel. *Jókai Mór* személyét e gyanúnak még a látszatától is meg kell óvni.

Jókai Mórné mindezeket a maga részéről is helybenhagyván és helyeslően azt a gondoskodó figyelmet, mely ezen ügyekkel való foglalkozásban megnyilatkozik – kifejti, hogy őt is aggodalommal tölti el az a mód, ahogy *Jókai Mór* pénzügyeit kezeli és a maga részéről szívesen hozzájárul bármi célszerű intézkedéshez, mellyel ez állapoton segíteni lehetne. Állítása szerint nem a háztartás emészti fel ezen nagy összegeket, hanem *Jókai Mór* tékozlási hajlama.

Azon kérdésre, hogy *Révai Mór* miképp képzei azt, hogy ez ügyben valamit tenni lehessen – *Révai* közli azt a tervét, melyet már *Jókaival* több ízben közölt, t. i. a pénzügyi pénzkezelés tervét. Hozzáteszi, hogy *Jókai Mór* bevételei elég bőségesek ahhoz, hogy a kiadási budget largean legyen megállapítható, hogy annak keretén belül az öreg ur korát megillető minden kényelemről és komfortról gondoskodás történjék, a nemzet közéletében elfoglalt magas pozíciójához mérten mindennemű kültekintetek is

liberálisan figyelembe legyenek vehetők és a magára vállalt családeltartási kötelezettségeknek is polgári méretek szerint megfelelhessen.

Jókainé ő méltósága megígérte, hogy minderről gondolkodni fog és azután fel fog kérni további tanácskozásra.

1903 május hó 8-án tartott ülésben:

„*Révai Mór* jelenti, hogy e hó 5-én *Jókai* részéről telefonice felkérte, hogy délután 3 órakor látogatná meg őt. Ezen meghívás folytán *Révai Mór* mondott nap délutánján felkereste *Jókai Mór*t, aki közölte vele, hogy két havi távollét után Abbáziából visszatérve – felesége óhajtana egyetmást megbeszélni.

*Jókai Mór*né nyomban meg is jelent és *Jókai Mór* jelenlétében a következőket jelentette ki:

„Azért kérttem önt, hogy felkérjem, hogy *Jókainak* ezentul semminemű címen absolute pénzt ne adjanak. Én *Jókaival* teljes egyetértésben abban állapodtam meg, hogy az ő pénzeit teljesen önállóan én fogom ezentul kezelni, én fogok ezentul minden kiadást teljesíteni, minden számlát fizetni és *Jókai* e célból minden, bárhonnan eredő és bármi néven nevezendő illetményét és bevételét készpénzben azonnal kezeimhez fogja átadni. Hiszem, hogy a rendelkezésre álló összegekkel, azaz a rendes bevételekkel sikerülni fog a háztartást a szükségletnek és méltó reprezentációnak megfelelően vezetni és a megbillent pénzügyi egyensúlyt helyreállítani. Nem akarom, hogy *Jókai* újabb előlegeket vegyen fel bármi címen is. Egyáltalán mitsem vetek meg annyira, mint az előlegfelvételt, a szükségnélküli adósságcsinálást.

Ezen kijelentéseket itt, *Jókai Mór* előtt, az ő helybenhagyásával teszem meg és kérem ezeket nemcsak tudomásul venni, hanem engem elvállalt tisztem teljesítésében az önök részéről is támogatni, amire bizton számítok.”

Révai Mór erre kijelenti, hogy ő örömmel fogadja ezen kijelentést, mert maga is meg van győződve arról, amint azt már több ízben ki is fejtette, hogy gazdaságos berendezés és rendtartás mellett a *Jókainak* biztosított jövedelmekből szépen ki lehet jönni. Csakis ezen, vagy ehhez hasonló intézkedéssel lehet *Jókait* megóvni attól, hogy pénzügyei a legzsiláltabb állapotba ne jöjjenek és ezért a *Révai Testvérek* r.-t. a maga részéről mindent meg fog tenni abban az értelemben, amint az tőle kívánnatik.

Jókai erre a maga részéről is szóval kijelentette, hogy felesége diszpozíciója minden tekintetben helyes és célszerű.

Révai Mór erre *Jókaival* szemben kifejezte azt a reményét, hogy ily módon tényleg sikerülni fog elérni azt a kívánatos célt, hogy ő gondtalanul szentelhesse idejét a zavartalan munkának és a nyugalomnak és pihenésnek, melyet annyira megérdemelt és utalt arra, hogy mennyire uri dolog az, ha ilyen nagy ember meg van kímélve az élet apró kellemetlenségeitől, a pénzkezeléssel járó kisebb-nagyobb bajoktól és zavaroktól és hogy ezt más esetben is így oldották meg szórakozott és anyagi ügyek elintézéséhez nem értő embereknel, amire például felhozta a *Csemegi Károly* életberendezését.”

A halál után

Igy folyt le a mi legutolsó tanácskozásunk ezekről az ügyekről. Amit itt megbeszéltünk, azt Jókai hűségesen meg is tartotta. Megtartotta felesége is, aki legjobb tehetsége szerint sikeresen intézte ezeket az ügyeket Jókai Mórnak, sajnos, hamarosan bekövetkezett haláláig.

A nyarat abban az esztendőben Siófokon töltötte Jókai, ősszel Pesten tartózkodott, megírta utolsó munkáját, a „*Börtön virága*” című regényt, azután elutazott Nizzába, ahonnan tavasszal hazajött meghalni.

Mikszáth Kálmán azt szokta mondani, hogy valakinek, ha nem is nagyságát, de közéleti jelentőségét és népszerűségét aszerint lehet megbírálni, hogy hány napos halott az illető. Ugy értelmezte ezt, hogy hány napig foglalkozik a közvélemény és a sajtó az illető elhunytával.

Mikszáth szerint a közönséges ember egynapos halott volt, mert annak csak halála hírének közölték a lapok. Már számottevő az, akinek harmadnap még a temetéséről is irnak. Akivel még azontul is egy-két napig foglalkoznak, az már igen jelentős ember lehet. Csak az igen nagyokkal és az igen magas polcon állókkal foglalkozik a sajtó és a közvélemény nyolc napig. Ilyeneknek jelölte ő meg *Kossuth Lajos*-t, *Ferenc József*-et, *Jókai Mór*-t.

Ebben sok igazság van, de e szerint a megállapítás szerint *Jókai* a legeslegnagyobb halottak közé tartozott. Az ő halálával nem is nyolc napig, hanem hetekig foglalkozott a sajtó, ha nem is mindig kíváncsi formában, mert hiszen még halála után is kikezdte az ő utolsó éveinek magánügyeit és hagyatéka körül is tülekedett az indiszkrécio és a médísance.

De hát ezen is túl vagyunk. *Jókai* halandó teste künn pihen a Kerepesi-temetőben, de lelke és szelleme örökszép könyveiben itt fog maradni, amíg egy magyar él ezen a földön.

Ő betöltötte hivatását, mint kevés más ember e világon, megtette kötelességét, amelyet a gondviselés rá rótt – de megtettük-e vajon mi kötelességünket vele szemben?

Ha már vétkezett a mai magyarság az élő Jókáival szemben, helyrehozta-e hibáját a holt Jókáival szemben?

Nem! Nem tette meg. Adós vele, még pedig többféle irányban. Amit elmulasztott, helyre kell hoznia a mostani vagy a jövő nemzedéknek.

Intézetünk azon viszonyánál fogva, amelyben *Jókai Mór* állott, az ő halálakor nemcsak a szokásos magyarnyelvű gyászjelentést bocsátotta közre, hanem francia nyelven is tett ilyet közzé és azt szétküldötte minden országba, ahol Jókainak kiadója volt, minden lapnak, amely Jókáival érintkezésben állott, minden külföldi irodalmi társulatnak, továbbá az irodalmi folyóiratoknak, akadémiáknak és Jókai minden nyelven való fordítóinak. A francia nyelvű gyászjelentést közölték a világ nagy lapjai. A „*Gaulois*” Jókairól írt cikke keretében különösen méltányolja annak hangját: „*comme une inscription lapidaire*”. A jelentés hasonmását a könyv 313. oldalán közlöm.

Azután gondoskodtunk róla, hogy a világ minden részében és minden nyelven a Jókai halála alkalmával közölt cikkeket a különböző újságszelvény-vállalatok részünkre összegyűjtsék és ezt az impozáns gyűjteményt átadtuk Jókainénak, hogy azt a Jókai-ereklyék mellé helyezze el további intézkedésig. Azután megszavaztuk a nemzet által emelendő Jókai-szobor költségéhez az első 1000 koronát, abban a meggyőződésben, hogy mihamarabb megindul egy nagyszabású szobor költségeire a gyűjtési akció, elhatároztuk továbbá, hogy gondoskodni fogunk a költő emlékéhez méltó nagy biográfia megírásáról, és hogy a magunk részéről minden rendelkezésünkre álló anyaggal hozzá fogunk járulni a Jókai-muzeum megalapításához.

Mi az a *Jókai-muzeum*? Egy muzeum, amely nincs, de amelynek lennie kellene! Még soha így együtt nem volt egy különleges muzeum anyaga, szinte hiány nélkül; tökéletesen az utolsó darabig mind együtt van, ami bele tartozik és maga a muzeum még sincs meg.

Mindenki, akit illet, hozzájárult a maga munkájával ahhoz, hogy ez a muzeum meglegyen, mindenki fogadkozott, hogy meglesz és még sincs meg.

Mikor a Jókai-jubileum alkalmával úgy intéztük az ügyeket, hogy az összes tényezők, akik Jókait ünnepelni akarták, mulandó ünneplés és lármás dárídó helyett valamilyen maradandó dokumentummal róják le a tisztelet adóját, akkor arra gondoltunk, hogy mindezeket a tárgyakat valamikor egyesíteni fogjuk azokkal a nagyszámu emléktárgyakkal, amelyek már addig is összegyűltek a Jókai lakásán, azután talán lehetséges lesz megszerezni mindazt, ami a költőt életében környezte, könyvtárát, képeit, kagyló-gyűjteményét és minden egyebet.

Én úgy képzeltem, hogy talán lehetséges lesz magát a házat is megszerezni, amelyben Jókai élt és annak berendezését ott meghagyni úgy, ahogy benne élt. Ez lett volna azután az egész világon a legtökéletesebb költőház, külömb még a weimari Goethe-háznál is, melyet sok részben csak később rekonstruáltak.

Ha ez a terv valóra válik, akkor a későbbi nemzedékek is úgy látták volna meg ezeket a helyiségeket, ahogy a Jókai életében voltak, ahogy bennük megálmodta és megírta a maga munkáit. Minden ott maradt volna a maga helyén, az íróasztaltól kezdve a karosszélig, a kandallótól az ágyig. És minden ott lett volna, ami a késő ivadékoknak megmutathatta volna, hogy a magyar nemzet hogy tisztelte az ő nagy fiát, hogy az egész világ hogy hódolt szellemének.

Mikor a jubileumra összegyűlt az erekléknek az a páratlan gyűjteménye, amelynek csak felsorolása is jóformán egy fél kötetet tesz ki, előadtam a tervet az akkori közoktatásügyi miniszternek, akinek az nagyon megtetszett és biztosra ígérte, hogy a kormány a terv kivitelét mindenképpen elő fogja mozdítani. Mikor öt évvel később *Lukács Béla* kérte a tárgyakat a párisi kiállítás részére, Jókait is beavattam a tervbe és kértem, egyezzek bele, hogy az összes emléktárgyak, ha majd egy év multán Párisból visszakerülnek, már ne ő hozzá, hanem a Nemzeti Muzeumba szállíttassanak el gondos megőrzés végett. Jókai elértette, miről van szó és tervembe 1899 tavaszán készségesen bele is egyezett. De mire a tárgyak 1901 elején visszaérkeztek – az életében közben beállott változásra való tekintettel – mégis csak a saját lakásán, az Erzsébet-köruton akarta a tárgyakat látni élte fogytáig.

Ennek ellenére az irodalom berkeiben az köztudomásu dolog volt, hogy a Bajza-utcai ház, – mely különben is városi telken épült, – belátható időben *Jókai-ház* lesz, hogy annak első emeletét teljesen a *Jókai-muzeum* fogja elfoglalni és földszinti helyiségeiben meg fog valósulni az a terv, mely éppen a Jókai-jubileum kapcsán merült fel, mely ennek első program-pontja volt: a *költők házának* terve.

Mindenki egészen természetesnek tartotta, hogy az a Bajza-utcai kis palota és annak Jókai által lakott szobái, – úgy ahogy vannak, azzal az előkelő izléssel berendezve – minden időkre meg fognak maradni mindenestül, a század elejéről való íróasztallal, amelyen Jókai dolgozott, a nevezetes bőrkarosszékkal, melyen Jókai ült, a régi szép butorokkal, mozaik-szekrényekkel, a híres komáromi tulipános ládával, a Jókai-művek befogadására készített remek könyvtár-szekrényvel, a jubileumi bizottság által készített Thék-féle emléktárgy-szekrényekkel, a nagy tintatartóval, a Jókai tintatartójával, a magyar nők által készített nagy művészi szőnyeggel, a mindenfelé elhelyezett és mindenben személyes vonatkozásu ritkaságokkal, becses régiségekkel, régi fegyverekkel, vázákkal, ritka edényekkel, azzal a híres csiga-gyűjteménnyel, melyen oly gyakran legeltette szemeit, mely öt külön kis regény írására inspirálta, a falakon levő családi és irodalmi vonatkozásu képekkel, Jókainak magának a legnagyobb művészek alkotta

arcképeivel, a magyar művészek által készített Jókai-albummal, a legjobb magyar festők legjava munkáival, Jókai szobraival, elefántcsont-faragványaival, azután a Jókai-könyvtárral, melyben minden művének mindenféle kiadása megvan magyarul és idegen nyelven és azokkal a megbecsülhetetlen értékű kis kopott jegyzőkönyvekkel, amelyekbe minden érdekeset feljegyzett, amit életében hallott, továbbá ötleteit, eszméit, álmait, ábrándjait, mindenféle bölcs mondást, adomát, különös megfigyelést, megtörtént eseményt. Ha mindezekhez a meglevő tárgyakhoz hozzájön az a páratlanul becses anyag, mely a Jókai-család egyes tagjainál, különösen a Hegedüs-családnál összegyűlt, a Jókai ifjúkori festményei, a tardonai, a füredi képek, a Jókai-család arcképei, címerkönyve, Jókai különböző korbéli fényképei és egyéb ábrázolásai, Jókai gyermekkori levelei szüleihez és első verseinek kéziratai, a Jókai-család érdekes levelezése és végül a mindenfelől összegyűjtendő Jókai-kéziratok – minő páratlan gyűjtemény lesz ez!

Mit nem adnának az angolok érte, ha ilyen *Shakespeare-muzeumot* tudnának létesíteni, mit a franciák, ha még a XIX. századbeli *Viktor Hugo*-nak is csak megközelítőleg értékes erekléy-muzeumot tudnának emelni.

„Valami csodálatos ragyogás, őseredeti zamat és kimondhatatlan báj ömlött végig ezen az interieurön – írja *Vészi József*, – a Jókai interieurjén, amelyben egy isteni ihletű poéta és egy tuláradó gazdagságu művészlélek teremő álmai szövődtek.

Már életében is csupa emlék vette körül, a saját dicsőségének emléke. Mindaz, ami őt otthonában környezte, egy egész nemzet hódolatáról beszélt neki.

Külső megjelenésükben ezek az ajándékok a magyar iparművészet találékony fantáziájának legváltozatosabb remekei. Igazán elmondhatni róluk, hogy egy egész nemzet művészi alkotó ereje szedte össze bennük minden becsvágyát és teremő-képességét, hogy a milliók géniusza nyilatkozzék meg annak a lábainál, aki műveiben e géniuszt ébresztette, nevelte és pazarul gazdagította.”

Minő gazdag ez a magyar nemzet, hogy ilyen nagy kincse van és minő pazar és préda, hogy nem becsüli meg!

Mert nem becsüli meg. Évekig nem törődött vele, majdnem el hagyta vitetni külső országba. Komolyan szóbakerült, hogy mindez a megbecsülhetetlen kincs Londonba kerül a British Museumba, mely a magyar költő erekléyit jobban becsüli meg, mint a magyarság.

Közben úgy fordult a dolog, hogy *Feszték* el akarták adni Bajza-utcai villájukat, a „*Jókai-ház*”-at, mely nem vált azzá, mert anyagi viszonyaik megromlottak. Ennek az eladásnak nehézségek állottak útjába. A telek a fővárosé volt, mely *Feszt Árpád*-nak megengedte volt, hogy műtermet építsen rajta. A főváros bizonyára tekintetbe vette akkor azt is, hogy jogos művészi érdeket mozdítván elő, egyszersmind Jókait is „home”-hoz juttatja.

Ami eddig lehetetlennek mutatkozott – a *Jókai-ház* megalapítása – nyomban lehetségessé vált, mihelyt magánérdekek fűződtek hozzá. Nem tudom, ki kezdeményezte: egyszerre csak a *Petőfi-Társaság* lépett ki a színtérre, mint a ház vevője, oly célból, hogy abból „*Jókai-Petőfi-házat*” létesítsen, elhelyezze benne a birtokában lévő *Petőfi-relikviákat*, azután felállítsa a *Jókai-muzeumot*. Most már ment a dolog. A főváros hozzájárult az eladáshoz, illetve a *Petőfi-Társaság* részéről való vételhez.

Eddig minden rendben van. De most azután újra jelentkezett az az áramlat, melynek érdekében lehetett még a holt Jókai nimbuszának leszállítása is és egyszerre csak a „*Jókai-Petőfi-ház*”-ból tranzigálás útján „*Petőfi-Jókai-ház*” lett. De még ez sem volt elég. *Jókai*-nak még ez sem jár ki, mert némelyeknek ez sem tetszik. Egyszerre csak „*Petőfi-ház*” lett a Bajza-utcai kis átalakított palotából. *Jókai* neve eltűnt. A *Petőfi-ház* elsikkasztotta a *Jókai-házat*.

És a magyar írók, akik mindig mellette voltak az élő Jókainak, akik sohasem hagyták el, akik nem engedték bántani, amíg élt, akik legnagyobb bajaiból is kisegítették élete utolsó percéig – azok engedték ezt, azok elhagyták most a holt költőt, azok türték, hogy a legszebb és legértékesebb költő-háza a világnak, amelynek csodájára járt volna még a legműveltebb nemzet művelt fia is – a *Petőfi* szent nevében, annak a Társaságnak az égisze alatt sikkadjon el, amelynek *Jókai* megalapítása percétől kezdve atyamestere, vezére, zászlóvivője volt.

Én nem hallgattam el aggodalmaimat azokkal szemben, akik a *Petőfi-ház* ügyét intézték. Azt mondták, hogy aggodalmaim túlzottak, mert ők *Jókai*-t is beállították abba a keretbe, az összes rendelkezésre álló anyagot szépen elrendezik és szaporítani fogják az idők folyamán, amikor arra mód és alkalom nyílik. Hogy a *Jókai*-név a ház elnevezésében eltűnt, ezt a közvélemény hangulatával magyarázták.

Hát én kimentem és megnéztem ezt a *Jókai* nevéhez méltó ereklye-gyűjteményt. Az előttem jól ismert nagy termet tömértelen koszoru-szalaggal körülaggatva találtam, ezek a szalagok lelógtak a fal mentén minden rendszer nélkül, mintha egy selyem- és szövet-gyűjtemény mustrái volnának, egy pár kis képet láttam még elszórva imitt-amott a falon. Kétségbeejtő látvány volt, nem akartam többet látni.

Azóta, úgy tudom, az állam megszerezte egy részét a *Jókai*-relikviáknak *Jókai* özvegyétől. Ugy hallom, részben a muzeumban, részben a *Petőfi-házban* helyezte el. Alaposan és úgy látszik, műgonddal szórták szét őket.

Ezen csak egy módon lehet segíteni. A *Jókai lakását rekonstruálni kell*, még pedig addig, amíg azt *Jókai* fogadott leánya, *Feszt Árpádné* megcsinálhatja; az egyetlen, aki tudja, mi hol volt, hogy volt elhelyezve, mi hová tartozik és mi hová való; az egyetlen, akinek mellett művészi ízlése van ennek a feladatnak a megoldására.

Ez nem maradhat így. Ezt feltétlenül jóvá kell tenni. Ha a magyarság élni akar – legelső teendői közé tartozik *Jókai*val szemben adósságát megfizetni. Ha a tegnapi nemzedék elhibázta a dolgot – a mainak helyre kell hoznia azt.

Ezzel tartozik *Jókainak* is, de még inkább saját magának.

Ha a magyarság élni akar – akkor vissza kell térnie *Jókai*-hoz, az egyetlenhez, aki képes a jelen nyomorúságából kiemelni a nemzetet és megedzeni a lelkét az új, a mindennél nagyobb, a legendás feladatokra – az új, az ezer év előttinél nehezebb honfoglalásra, a haza visszafoglalására, a nemzet új életre keltésére.

Vissza kell térnie *Jókai*-hoz, be kell rendeznie az ő házát, a magyarság bucsujáró helyéül.

Vissza kell térnie *Jókai*-hoz; az ő könyveihez, az remekműveihez, az ő költészetéhez, mert hogy is hangzott akkor az a mi felhívásunk, mely megindította az élő *Jókai* felmagasztalását?

„Aki lelkünket táplálta reménytelen időkben, aki örömünk, aki gyönyörünk, aki vigaszunk volt életünk minden szakában; aki áldásunk volt, megtöltvén a szellem, az erkölcs, a hit, a fölemelkedés, a hazafiság kincseivel a mi szívünk tárát: Gyertek mind hozzá, öregek, ifjak, urak, polgárok...”

A magyarságnak vissza kell térnie *Jókai*-hoz és helyre kell hoznia egy másik nagy mulasztását is: meg kell alkotnia az ő *emléksobrát* magas piedesztálon, hogy onnan alátámassza az ő nemzetére és láthassa, vajjon megteszi-e kötelességét, megvezekeli-e bűneiért, felemelkedik-e hivatottságának magaslatára; hogy onnan a magasból ellenőrizhesse, vajjon az ő szellemében tölti-e be hivatását a magyarság: az engesztelődés, a béke, az emberiség szellemében, a felsőbbrendű emberi célok szolgálatában, az emberiség, a műveltség és a magyarság érdekében!

XIV. MEGALAKUL A RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

A Jókai-összkiadással és a Pallas-Lexikkonnal elért sikerek kijelölték a követendő utat; a nagyszabású terjesztés terén aratott a cég sikert – ezen a téren kell majd tovább fejleszteni a vállalatot: ki kell építeni a meglevő terjesztési szervezetet és ezt a nagyobb irodalmi vállalatoknak, az egész hazai irodalomnak rendelkezésére bocsátani.

Amikor ennek a tervnek megvalósítási lehetőségeivel foglalkoztunk, kapóra jött egy kezdeményezés, melyet egy régi üzletbarátunk velünk közölt. Arról értesített bennünket, hogy a *Méhner-féle kiadóvállalat* az ő tudomásával eladó, nem találnánk-e céljainkkal megegyezőnek annak megszerzését. A *Méhner-féle* könyvkiadóvállalat korszerű átalakításon ment keresztül. A *Petőfi* füzetes kiadásának terjesztésével elért sikere után fokozatosan felhagyott a ponyvaregények kiadásával és terjesztésével és most már (1895) előkelő színvonalú jelentős kiadványok egész sorozatával rendelkezett. A füzetes kolportázs eszközeivel terjesztette a *Ribáry-féle „Nagy Képes Világtörténet”*-et, azután megszerezte *Vörösmarty, Tompa, Garay* munkáinak kiadási jogát, azokat igen szép, a *Ráth*-éhoz hasonló klasszikus kiadásokban bocsátotta közre. Nagy sikerrel terjesztette szép, képes kiadásban *Vas Gereben* munkáit, ugyancsak *Hellwald* híres népiesen tudományos munkáját. „*A föld és népei*”-t, illusztrált diszműalakban, valamint kisebb formátumokban is közrebocsátott néhány szép verses anthológiát és népies hagyományaihoz hiven egy valóban jelentős naptár-kiadványi sorozatot alapított meg és azt oly ügyesen tudta a nép széles rétegeiben elterjeszteni, hogy abban az időben a népies irodalmi termelés e legfontosabb ágában jóformán az első helyre került.

Nekünk ez a proposíció igen alkalmasnak látszott jelzett törekvésünk előmozdítására és megbíztuk említett üzletbarátunkat, hogy közelebbi adatokat szerezzen részünkre, hogy a dologgal bővebben foglalkozhassunk. Ő ennek a felhívásunknak akként felelt meg, hogy már néhány nap múlva elhozta a *Méhner Vilmos* konkrét ajánlatát és részletes leltárát és abbéli kijelentését, hogy egész üzletére, annak összes készleteivel és jogaival opciót ad említett üzletbarátunknak, *Moiret F. Ödön*-nek 1895 április 30-ig, meghatározott összegű vételár mellett. Mi az ajánlatot mindenképpen tárgyalhatónak tartottuk és kijelentettük *Moiret*-nak, hogy amennyiben a velünk közölt adatok a valóságnak megfelelnek, mi az üzletet meg fogjuk venni. *Moiret* erre összeköttetésbe hozott *Méhner*-rel aki bemutatta nekünk raktárát, készleteit, könyveit, forgalomkimutatásait, szóval teljes mérvben tájékozott az üzlet mibenléte felől és lehetővé tette a pótlólag bekért adatoknak közlésével, hogy alapos becslési számításokat készíthessünk a vételár tekintetében, amelyek kedvező eredményre vezettek.

Abban az időtájban felkeresett engem a m. kir. József-műegyetem Rector Magnificusa, *König Gyula* professzor és arról értesített, hogy tagja lévén a *Franklin-Társulat* igazgatóságának, ezután kiterjedtebb hatáskörhöz fog jutni. Mint régi ismerőst, felkért tehát, lássam el tanáccsal és utbaigazítással, hogy miként lehetne ezt a sok tekintetben elhanyagolt és álmos intézetet eleven, mozgó, produktív vállalattá tenni.

Engem *König Gyula* látogatása felette megörvendeztetett, még pedig két okból. Mindenekelőtt örültem annak, hogy a magyar könyvkiadás egy ily kiváló erővel gyarapodik, hogy egy ily magas polcon álló és kiváló szellemi kvalitásokkal bíró férfiú fogja ezután Magyarország legnagyobb könyvkiadóvállalatának a legfőbb irányítást megadni, mert ebben a szakmára nézve nagy perspektivákat láttam és magának a könyvkiadói pályának megbecsülését. Abban a hitben voltam, hogy ha egy ily neves tudós képzettségének és eszének egész felkészült-

ségével egy nagy könyvkiadóvállalat élére áll, ebből az egész szakmának, a könyvkiadásnak, az irodalomnak, a kulturának nagy haszna lesz.

De örültem másfelől azért is, mert *König Gyula* felszólításával éppen akkor fordult hozzám, amikor annak a tranzakciónak előmunkálataival foglalkoztam, melynél a *Franklin-Társulat*-ot, mint jelentékeny tényezőt, számításba vettem.

Az én tervem ugyanis az volt, hogy megalapítunk egy új részvénytársaságot, amelynek alapját a mi terjesztési organizációnk, valamint a mi vállalatunk nagystilű terjesztésre alkalmas munkái alkotják, ebbe beleillesztjük a *Méhner-féle* vállalatot, továbbá belekombináljuk a *Ráth-féle* könyvkiadóvállalatot, mint amely személyi körülményeknél fogva előreláthatólag előbb-utóbb eladóvá fog válni. Belevesszük a tervbe a *Franklin-Társulat*-ot és az *Athenaeum*-ot, e két legnagyobb kiadóvállalatunkat, amelyek legnagyobb mértékben vannak érdekelve abban, hogy egy kitűnően organizált terjesztési apparátus hozza forgalomba az ő népszerű kiadványaikat. Meg voltam győződve róla, hogy ez az új, nagyüzemi könyvterjesztő-vállalat a többi kiadóknak, elsősorban a Franklinnak és az Athenaeumnak oly kiváló szolgálatokat tehet és annyira kapcsolatos az ő érdekeikkel, hogy szinte bizonyosra lehet venni, hogy azok ebben az egészséges alakulásban készörömost részt fognak venni.

Midőn tehát *König Gyula* saját kezdeményezéséből tanácskérés címén felkeresett, felette örültem, hogy mindjárt ezzel a kész tervvel állhattam elő, amely egyszeriben megoldotta az általa felvetett kérdést. Minthogy az ilyen dolgokat nem lehet másként tárgyalni, mint a legteljesebb bizalom alapján és minthogy természetesen megemlítettem előtte a már konkrét formákat öltött *Méhner-féle* terveket is, magától értetődőnek kellett találnom, amidőn felkért arra, hogy a *Méhner-ügy* összes aktáit tanulmányozás végett engedjem át neki. Én nemcsak *Méhner* javaslatait és kimutatásait, hanem heteken át készült saját becsléseimet, valamint az opciós okmányt is átadtam neki azzal, hogy ő azt a *Franklin-Társulat* igazgatósága elé terjessze és azzal, hogy magától értetődőleg, amennyiben az igazgatóság a vételhez és az alapításhoz hozzájárul, azt közösen fogjuk végrehajtani, az közös vállalat, közös üzlet lesz.

Megindultak a tárgyalások hosszasan és körülményesen. Mindig új és új okok és ürügyek merültek fel, amelyek a tárgyalások befejezését hátráltatták. Hol X. igazgatósági tag volt távol, hol Y., hol nem készült el még a főkönyvelő bizonyos számításokkal, hol nem lehetett összehívni az igazgatósági ülést. A halasztó okokból és ürügyekből sohasem fogytak ki. Ezek minket természetesen minden tekintetben hátráltattak és az általunk tervezett részvénytársaságot, amelynek megalapítására egyébként minden előkészület megvolt, nem hozhattuk létre addig, mert hiszen a *Franklin-Társulat* még mindig nem nyilatkozott, még mindig halasztotta állásfoglalását a *Méhner-ügyben* – halasztotta addig, míg az opció terminusa lejárt, 1895 április 30-ig.

A rákövetkező napon ellenben a *Franklin-Társulat* suo nomine megkötötte a szerződést a *Méhner Vilmos-céggel* és ezzel magához váltotta ezt a jelentős kiadóvállalatot.

Ez az ügy egy alkalommal, egy per során, a nyilvánosság előtt szerepelt, amikor – még *König Gyula* életében, sőt az ő jelenlétében – alkalmam volt nyilatkozni róla.

Könyvem szellemének legjobban az felelne meg, ha ezt a negyedszázad előtt lefolyt áldatlan esetet egyáltalában meg sem említettem volna, de ez sajnálatomra azért nem lehetséges, mert enélkül nem tudnám megmagyarázni, miért alakult meg a részvénytársaság az eredeti tervtől teljesen eltérő módon.

A történetek után természetesen nem lehetett többé szó róla, hogy a *Franklin-Társulat* részt vesz a mi tervezett alakulásunkban, hiszen a *Méhner-féle* üzlet megvételével az volt a célja,

hogy azt kizárólag magáénak tudhassa és ezzel a mi tervezett tranzakciónkat csírájában megfojthassa.

Mi teljesen új helyzet előtt állottunk. Eredeti tervünk dugába dőlt. A terjesztési nagyüzemet a két legnagyobb kiadó hozzájárulásával és az ő kiadványaiknak alapul vétele mellett megvalósítani nem lehetett, ezt a féltékenység megghiúsította.

Nekem ily körülmények közt az volt a nézetem, hogy el kell ejteni a részvénytársaság megalapításának gondolatát. Különböző is mindig helytelenítettem, ha magánszorgalom által felépített vállalatok részvénytársasági formába öltöztek át. Visszaemlékeztem, hogy édesatyám is annak idején zokon vette *Emich*-től, *Heckenast*-tól átalakulásukat. Különösen az irodalom terén feltétlenül bizonyos nagyobb függetlenség, lendület, önállóság van biztosítva a magáncégnek, mint a formákhoz és esetleg illetéktelen beavatkozásokhoz és ellenőrzésekhez kötött részvénytársaságnak. Azonfelül az ilyen átalakulás rendesen azt a gyanút ébreszti, mintha az illető cég anyagi okokból kényszerülne rá. A mi esetünkben most ez sem lehetett mérvadó. Sok vívódásunk, nehézségünk, gyötrelmünk, elképzelhetetlen anyagi nehézségek leküzdése után most végre teljesen konszolidált állapotban állott itt cégünk. A Jókai-vállalat révén néhány százezer korona készpénz volt a bankban, mert úgy volt elrendezve a dolog, hogy az ott összegyűlt előfizetési pénzből a kiadó cég sorozatonként az elkészítéshez és expedícióhoz képest mindig az illető sorozatra vonatkozó részösszeget veszi fel.

Ha már nem sikerült az alakulás úgy, hogy abban minden tényező részt vegyen, amint azt terveztük volt, akkor legjobb azt elejtenünk és megtartanunk önállóságunkat, függetlenségünket, akciószabadságunkat. Ez volt a nézetem.

Öcsém más nézetem volt. Ő azt gondolta, hogy reputációnkon csorba esett azáltal, hogy tágabb körök tudomására jutott tervezetünk dugába dőlt, hogy ezt csak úgy parírozhatjuk, ha a történetek után is megalakítjuk a részvénytársaságot. Édesatyám is öcsém álláspontja felé hajlott, neki erre más oka is volt. Bár nem változott meg nézete, amelyet valamikor vallott, mégis azóta egy és más tapasztalat indokolta, hogy ebben a tekintetben engedékenyebb legyen. Bécsben a monarchia egyik legnagyobb könyvkiadó-cégének tulajdonosa meghalt nagy vagyon hátrahagyásával és fia, aki a jelentékeny vállalatot örökölte, testvérei örökösödési igényeit csak úgy tudta kielégíteni, ha kiadványvállalatának legbecsessebb részeit áruba bocsátja.

Atyámnak jogosult önző érdeke is lehetett a részvénytársaság megalapítása, mert vissza akarván vonulni az üzlettől, ily módon vonhatta ki abból legkényelmesebben benne fekvő tőkejárandóságait, de meg vagyok győződve, hogy nem ez az önző ok, hanem ama másik vihette rá, hogy öcsém felfogásához hajoljon.

Nekem engednem kellett és így azután elhatároztuk, hogy megalakítjuk a részvénytársaságot 800.000 korona alaptőkével, jórésztben családi részvénytársaság jellegével. Az alakulás 1895 július elején történt. Az első igazgatóságba megválasztottak: *Jókai Mór*, *Beöthy Zsolt*, *Mikszáth Kálmán*, *Adler Gyula*, dr. *Ardó Alfréd*, dr. *Bleuer Samu*, *Székely Ferenc*, *Révai Mór* és *Révai Ödön*. Az igazgatóság összeállításában az irodalmi szempont uralkodott. Az igazgatóság irodalmi emberekből állott. Mindenekelőtt hazánk legnagyobb három élő írója, *Jókai*, *Beöthy*, *Mikszáth* adtak diszt az igazgatóságnak. *Székely Ferenc* is az irodalomhoz számította magát, joggal; egyik legkiválóbb munkatársa volt a „*Borsszem Jankó*”-nak. A korán elhunyt *Bleuer* feltűnést keltett szatirikus rajzaival, lelkes barátja, tehetséges művelője volt az irodalomnak. E sorok írója is jogot vél formálni arra, hogy az irodalomhoz számítsa magát. A pénzügyi szempontot ezzel szemben a vállalat első igazgatóságában két bankár képviselte, a már fentemlített *Székely Ferenc* és *Adler Gyula* bankár. Jogászunk, ügyészünk, mindenben

tanácsadónk a kitűnő jogász, *Dr. Ardó Alfréd* volt, a kereskedelmi szempont *Révai Ödön* személyében nyert kifejezést.

Ebben az igazgatóságban mindig a legnagyobb összhang uralkodott, mindenkit újra választottak meg az esedékes választások alkalmával. Az évek során az igazgatóság kiegészült hasonló szellemű tagokkal, u. m.: *Kozma Andor*, *dr. Szántó Andor*, *dr. Rajner Béla*, *Kola Richárd* és *dr. Stein Richárd* urakkal.

A vállalat megalapítója, *Révai Sámuel*, nem vállalt többé szerepet annak vezetésében. Félrevonult, pihenni vágyott és dolgozni. Kipihenni az üzleti fáradalmakat és küzködéseket és amellet örökké éber szellemét foglalkoztatni.

Érdeklődésével és tanácsával azonban azontul is kísérte a vállalat működését élete végéig.

XV. RÉVAI SÁMUEL

Midőn Révai Sámuel örökre megvált a vállalatától, mely egész gazdag lelki és szellemi életének legfőbb tartalma volt, egész külön el kell őt e helyütt búcsúztatnom. Nem azért, hogy dicsőítsem, hanem azért, hogy megállapítsam helyét a vállalat addigi és azontuli életében. Mert volt hatása azontul is és lesz a jövőben is. És lesz, ha az ő alakja a maga teljes lényében világossá és láthatóvá válik, hatása az ő szellemének másokra is, más emberekre, más intézményekre, de különösen a jövőbeli magyar könyvkereskedelemre.

Az eddigiekben azokban a vonatkozásokban láttuk Révai Sámuel-t, amelyek a cég megalapításával, küzdelmeivel, válságaival, kezdeményezéseivel, előremenetelével kapcsolatosak voltak.

Mint hogy mindezeket az ő szelleme irányította, érdekes lesz megismerkedni ezzel a szellemmel egyéb vonatkozásokban is, nézeteivel, felfogásaival az ő szakmáján kívül eső dolgokról is.

Élete folyásának külső körülményeit, ifjúságát, tanulóéveit, vándoréveit, önálló megtelepedésének küzdelmeit igen élénken írja le *Steinhofer Károly* róla írt életrajzában, ezekre itt nem térek ki.

Azt már a könyv egyik előbbi fejezetéből láttuk, hogy atyám valóságos autodidakta volt a szó teljes és igaz értelmében és az is maradt. Sohasem szűnt meg tanulni, sohasem hagyta abba az önképzést. Az ilyen embernél különösen érdekes annak a vizsgálata, hogy mit olvasott. Erre a kérdésre ebben az esetben igen könnyű a felelet. Életének első felében főolvasmánya *Goethe* munkái voltak. Második felében azután a világ nagy történettudósait, filozófusait, természettudósait olvasta. *Goethe*-ből valóságos kultuszt üzött. Egy ízben valamelyik levelemben, úgy látszik, *Goethe*-t említettem meg, mert azt írja nekem válaszul 1880-ban:

„Goethét idézted utolsó leveledben. Ez már magában véve elég ahhoz, hogy ez a levél rám nézve különös érdeklődéssel bírjon. Ha a világot, ahogy azt Strauss Dávid Frigyes naiv jóhiszeműségében és nagy tudománya dacára is tudósi korlátoltságában lehetőnek tartja, Isten és istenimádás nélkül lehetne elképzelni és ha én nem volnék a pozitív vallás elvének hű követője, ha nem ismerném el egyedül ezt alkalmas expediensnek az emberiség számára, akkor bizony Goethe kultuszában engem aligha mulhatna felül valaki. Ő benne van személyesítve mindaz, amit én az eszményi világból a realiztikus életben elérhetőnek és követendőnek vélek. Olvasd figyelemmel és hatolj be mélyebben abba a nagy irodalmi kincsesházba, amelyben az olvasó, aki őt megérteni és felfogni képes, egy édent varázsol maga elé a képzelődésben és sok édeni órát a valóságban.”

Az élet keserőségei elől rendszeren *Goethe*-hez folyamodott és abban megnyugvást talált. Ha utazott, mindig magával vitt egy-két *Goethe*-kötetet, rendszeren „*Wilhelm Meister*”-t, amitől nem tudott megválni. *Goethe*-imádatban töltötte jóformán egész férfikorát, alig engedett más hatást magához közel. Az volt az egyetlen tekintély, melynek szinte kritikátlanul vetette alá magát.

Ha pályáján végignézzünk és egyes jellemvonásait kutatjuk, oly ember jellemképe rajzolódik ki előttünk, aki vasakarattal, kitartással és szívóssággal követi a maga elé tűzött célt, aki teljesen tisztában van szándékai felől és önérzetesen büszke hivatására. A munkát tartja az élet legfontosabb tényezőjének.

„Minden munka meghozza a maga eredményét. Aki saját hivatásához, életpályájához, keresetmódjához nem hoz magával bizonyos credót, akiben az önbizalom, erély és lelkesedés az elvállalt munka iránt nincsen meg, annak kezében még a kalács is kővé válik, száraz kéreggá, amikor a szájához viszi. Minden munka megjutalmazza önmagát, hanem igazi munkának, becsületes és átgondolt, szorgalommal és kedvvel végzett, eréllyel és fáradhatatlan türelemmel és kitartással gondozott munkának kell lennie. Ez a kulcsa a dolognak.”

Igy nyilatkozik egyik hozzám intézett levelében. Az ugynevezett rossz időkre való hivatkozást nem fogadja el.

„Aki ezekben keresi a hibát és nem *önmagában*, aki átengedi magát a sorsnak, csupán panasszal él, elkedvetlenedve nézi a mindinkább tornyosuló bajokat, ahelyett, hogy felébredne, hogy komolyan keresné a kisegítő eszközöket, az elveszítette a játékot. Az idők mindig rosszak, nehezek. Be kell érni azokkal úgy, amint vannak; az időt fel kell használni és erővel, munkával, figyelemmel és elszántsággal meg kell küzdeni a balviszonyokkal és magával az idővel. Ez esetben a siker el nem maradhat.”

Vasakarattal és acélos kitartással kell követni a célt. A komoly akarat nézete szerint minden nehézségen átsegíti az embert. Minél nehezebb a dolog, annál erélyesebben kell fáradozni; ellankadni, reményt veszteni nem szabad. Csak ilyen felfogás és ilyen szivósság magyarázza meg azt, hogy a pesti üzletalapítás körül tett tapasztalatai le nem lohasztották életkedvét és hogy mindig reményleni tudott, hogy újra meg újra kísérletekbe bocsátkozott ezen a téren.

Egyébként, ha az itthoni viszonyok és visszasságok időnként elkedvetlenítették, akkor a külföld felé fordította tekintetét, mert mindig azon a nézeten volt, hogy nekünk a külföldről kell tanulnunk. Kis vidéki könyvkereskedő létére és szűkös anyagi viszonyai ellenére 1867-ben felkerekedett és kiment Párisba a világkiállítást megnézni. Onnan impressziókkal tele érkezett haza és még hónapokon át böngészte és olvasta a kiállításról kiadott hivatalos jelentéseket és ismertető füzeteket. De vakon nem követte a külföldet, felismerte jó és rossz tulajdonságait.

Mikor én Németországba mentem az egyetemre, egyik levelében figyelmeztet arra, hogy oly nép közé jutok, amely minden más nemzet tulajdonságait igen jól tudja saját hasznára kiaknázni, de mégsem képes nagy emberi magaslatra felemelkedni. Másokat szid és korhol a sovinizmus miatt, pedig a németek valósággal bálványozzák önmagukat.

„Ne bocsátkozz velük komolyabb színezetű vitába, de ha rákerül a sor, óvd meg saját hazád becsületét ott, ahol kell, nyugodt eszmecserében.”

Mikor Németországból képes levelező-lapokat küldök haza, az azokon látható ábrázolások hátramaradásunkat tüntetik szemei elé.

„Ezek a képes levelező-lapok – írja nekem – megszégyenítő képet tárnak fel lustaságunkról. Meddig fog ez így tartani, miért vagyunk mi olyannyira hátra? Mert kényelemszerető, tunya nép vagyunk, ment szégyennek tekintjük a szerény életet és a serény munkálkodást, mert percnyi élvezetért feláldozzuk jövőnket, gyermekeink s a jövő nemzedék jobb sorsát.”

Leveleiben mindig visszatér arra, hogy nézzünk körül a világban, tanuljuk meg más országokban szorgalmas, munkás emberektől és népektől, mely uton kell indulnunk, hogy saját jólétünket, de egyszersmind polgártársaink jólétét is kellő módon gyarapíthassuk.

„Nem abból áll ám a dicsőség, hogy frázisokkal, szószaporításokkal felhalmozzuk az évtizedeken át óriásira növekedett terveket és indítványokat, sem abban, hogy a napi

kérdések sekély, felületes szótengerén felül uszó, önző, hiú személyes érdekeinket előmozditsuk, sem abban, hogy gomblyukszalag után való sóvárgásból vagy más léha kitüntetési vágyból kilépjünk a térre, mit sem célozván egyebet, mint saját önző vágyaink kielégítését.

A munka, szorgalom, a közszükségleteknek figyelembevétele, az igazi hiányok kipótlása és arra irányzott törekvés, hogy saját céljainkért való iparkodásunk egyszersmind az általános jólétre közrehasson, ez a feladat, ebben van áldás és ebben kell, hogy legyen megelégedés.

A tiszta öntudatot, hogy nem mulasztottuk el kötelességünket legjobb tehetségünk szerint megtenni, hogy nem követtünk öncélokat mások kárára és mások érdekeinek megsértésével, ezt a tiszta öntudatot kell a legnagyobb jutalomnak tekintenünk. Bizonyos, hogy csakis ilyen lelkületű polgárok működéséből származhatik az általános jólét, csakis ilyen felfogásokból keletkezhetik egy nemzet anyagi és szellemi jóléte, gyarapodása, tekintélye és elismerése; csakis ezen az uton juthattak a nyugati népcsaládok arra az állásra, amelyen alig van remény őket utólérhetnünk.

Mindenki a maga helyén, mindenki a maga polgári foglalkozása szerint tegye meg kötelességét és ne vágjon bele mások munkakörébe, ne nyereszkedjék, ne törjön folyton gazdagság, köztisztelet, dicsőség után csupán hiuságból, érje be minden egyes ember azzal, hogy pontosan, lelkiismeretesen tölti be a maga helyét.”

Ilyen életbölcseségekkel vannak tele ezek a levelek. Egy más alkalommal, 1880-ban elküldi nekem egy stuttgarti könyvkiadónak hozzá intézett levelét, amelyben az valamely folyóiratának terjesztése tárgyában egy új eszmét pendít meg és hozzáfűzi a következőket:

„Tanuljunk, édes fiaim, tanuljunk minduntalan ezektől a németektől és más munkás, iparkodó nemzetektől. Hisz nálunk aranyat lehet meríteni a szüzsies aknákból, csak értsünk hozzá és tudjuk őket megnyitni.”

Egy más alkalommal még erősebb hangot üt meg:

„Hazánkban olyan végtelen sok az alkotni, megteremteni való, a talaj olyannyira áldásos és a munka oly számtalan feladat megoldására van hivatva, hogy egyszerűen ki kellene kergetni minden életrevaló embert oda azok közé a munkát végző, nem feleselő nemzetek közé, hogy tanuljanak lemondani a lénaskodásról, szószátyárkodásról, hogy tanuljanak komoly munkába fogni, türelemmel, kitartással, ernyedetlen buzgósággal.

Sohasem fogunk anyagi prosperálásra szert tenni azokkal a politikai fontoskodásokkal, amelyekkel évtizedek óta szaturálva van közéletünk. Sohasem fog a mi nemzetünk kiemelkedni a posványos, roskadozó gazdasági hinárból, amíg erős, szilárd, céljaikat ismerő, akaratos, jellemes férfiak nem állanak ki a sorompóba és nem küzdik le azokat a ferde, nyavalyás eszméket és nem söprik el azokat a pusztulásba vezető, politikai, társadalmi nemzetboldogítókat, akik utját állják minden helyesebb, üdvösebb iránynak és cselekvésnek.”

Ezeket az utóbbi sorokat egy Londonból irt levelemre küldi nekem válaszul 1904-ben, midőn szemrehányást tesz egyuttal azért, hogy már évekkal ezelőtt nem mentünk ki, én is, öcsém is, Angliába, megismerkedni azokkal a nagyon eltérő viszonyokkal, azokkal az óriási arányokkal és azzal az életfelfogással, mely talán korábbi időkben döntő befolyással lehetett volna életünk folyására, világnézetünkre és pályánkra.

Minő őszinte öröm tör ki belőle, midőn hirül veszi, hogy az újra éledő cég oly jeligét választott, oly signumot, amellyel ezentul minden kiadványát jelezni fogja és mely olyannyira megfelel az ő intencióinak.

„Fogadd elsősorban Te, szeretett fiam – írja hozzám – elismerésem és örömöm kifejezését a jelige és signum választásáért. Kifejezted a jeligében azt, hogy oktatásom, nevelésem, vezéreszméim benned kellően megfogamzottak, hogy jó talajba plántáltam elveimet, felfogásaimat és törekvéseimet. Tehát: „*Hass, alkoss, gyarapíts.*” In hoc signo vinces.”

*

Minden megnyilatkozásából, egész élete munkájából kiérzik az erős, meggyőződéses magyarság, a művelt ember tisztult nemzeti érzése, mely előítéletektől, faji gyűlölettől menten a magyarságnak ebben az országban az összes nemzetiségeknek is érdekében álló vezető szerepet vindikál, nehogy „mint oldott kéve széthulljon nemzetünk.”

Ezen erős nemzeti érzése mellett erős kritikát gyakorol minden alkalommal elkorcsosuló és pusztulásra szánt nemzeti intézményeink felett, magas európai színvonalon szeretné látni bíróságainkat, iskolaügyünket, közigazgatásunkat.

1869-ből való a következő, még most is aktuális megjegyzése:

„Itt minden a maga rendes medrében folyik, beleértve természetesen a vármegyei életet is, ahol egyik sógor a másikat teszi meg törvényhatósági vagy bírósági tisztviselőnek. És ezen a héten megint egész sereg efféle választás volt. Mindebből pedig reám nézve az a tanulság, hogy ennek az egész intézménynek, ahogy ma áll, az az egyetlen haszna, hogy az ujonnan választott urak megrendelik a *legszükségesebb* törvénycikkeket, de az egész gyűjteményt már a világért sem. Ha ez a klikk *kénytelen megtanulni* legalább ennyit is, még mindig üdvösebb, mintha egyáltalán semmit sem tud. És így ki lehetne mutatni végül még azt is, hogy a választási rendszer mégis csak jobb a kinevezésnél, annyiban, hogy terjeszti a műveltséget olyan körökben is, amelyek egyébként nem igen hajolnak rá.”

Erős magyar érzése minden vonatkozásban érvényesül. Mikor Lipcséből arról értesitem, hogy egy magyar írónak munkáját fordítom németre – azt felette hibáztatja, a következő okfejtéssel:

„A mi feladatunk nem lehet a német irodalom gyarapítása, még ha magyar műveket ismertetünk is a dugsgazdag irodalommal bíró német olvasóval. Regény, beszély annyi van ebben az irodalomban, hogy csakugyan *remekeknek! remek!* fordítása volna csak megengedhető. Remek fordításra pedig Téged nem igen ismerlek hivatottnak. Német nyelvezeted még nem áll a Goethék színvonalán. Szögletes, nem gördülékeny irány pedig nem való fordításra.

Amit Te csinálsz, azt nem tartom szükségesnek, sem hézagpótló munkának, sem érdemes törekvésnek. Annyi hasznót sem Te anyagilag, sem nemzeted szellemileg nem huzhat a német irodalom gyarapítását célzó munkádból.

Kimenthető, sőt olykor érdemes transzlátor-munkát csak az végez, aki a legkiválóbb, főképp nemzeti életünket és szellemünket visszatükröztető költői *remekműveket* költői nyelvezetben képes visszaadni.”

Valami hibára talál egyik német nyelvű írásomban és azt a következőképp hozza tudomásomra:

„Sohasem fektettem súlyt a német nyelvben való klasszicitásodra. Hanem Te még fordítani is merészelsz! ilyen hibák ejtése mellett! Édes Fiam! ne légy semmiben sem „Stümper.” Tanulj és bármit dolgozol, bármivel foglalkozol, oda kell törekedned, hogy munkád jó legyen... Tehát tanulni és művelődni! E részben eddigi tapasztalataim szerint jobb és nemesebb utmutatóra sohasem találsz, mint amilyen Goethe.”

Egyébként semmisem mutatja jobban azt a mélységes tiszteletét az irodalomnak, mint azok a nézetei, melyeket a fordításokról táplál.

Maga különben alig bírja magát elhatározni arra, hogy fordításban olvasson valamely művet. Mindent eredetiben akar olvasni. Francia, német könyvet el is olvashat így, mert jól bírja mindkét nyelvet, de meg akar ismerkedni az *angol irodalommal* is – *Shakespeare*t akarja olvasni. Nagy elhatározásra jut. Mintegy 50 éves korában elszánja magát arra, hogy megtanul angolul. De nem akar grammatizálni, vocabuláriumot betanulni, nem akar angol tanítót járatni, aki a maga megcsontosodott rendszerével épp úgy tanítaná őt, mint ahogy a gyerekeket tanítja. Felteszi magában, hogy egyszerűen neki vág egy könyvnek, szótár segítségével kikutatja az egyes szavakat mindaddig, míg mindig több és több szót megértve és a nyelv szellemébe, nyelvtanába és mondattanába behatolva, eljut végre – *Shakespeare*ig.

Merész és rendkívüli vállalkozás. De keresztülviszi példátlan türelemmel és kitartással. *Macaulay* angol történelmét veszi elő és elkezd az első mondatnál: „I intend to write the history of England.” – Ez tölti ki az első napi leckét. Másnap már két sorral készül el, mindig több és több sorral. Eleinte azt kívánja, hogy segítsek neki, mert akkor fejeztem be az angol nyelvtanulást; de az én türelmem hamar elfogyott ebben a fáradságos munkában – ő szívélyesen kitartott mellette. A saját maga kifundálta módszer szerint végigolvasta *Macaulay* nagy 8 kötetes munkáját. Meg is tanult úgy angolul, hogy azontul évekig csak angolul olvasott. *Herbert Spencer* és a természettudomány angol klasszikusai voltak ezentúl pihenésre szánt óráinak társai – no meg *Shakespeare*, aki ebben a korszakban a *Goethe* helyét foglalta el olvasmányai között.

*

Amennyire tartózkodott attól, hogy politikai kérdésekbe behatoljon és azokról nézeteket valljon, mert efemer dolgoknak tartotta ezeket a fel-felbukkanó kérdéseket, épp annyira szeretett eszmét cserélni *közügyi kérdésekről*. És érdekes, hogy az az ember, aki a népoktatást a legszélesebb keretekben óhajtotta volna szervezni és semmiféle intézkedést sem tartott eléggé szigorúnak a tankötelezettség keresztülvitelére – a középiskolai oktatás tekintetében a nálunk megszokott nézetekkel merőben ellentétes állásponton állott. Ő sokalta a sok gimnáziumot, nem tartotta helyénvalónak, hogy mindenki a gimnáziumba tódul, oda csak az igazán jó tanulókat szerette volna beengedni, akik tudományos pályára készülnek és csak az igazán arra valókat akarta az egyetemre engedni; perhorreszkálta azt, hogy ezekben az iskolákban nagy szellemi proletáriátust nevelünk, holott a tanulók nagyobb részét gyakorlati, középfokú iskolákban a gyakorlati életre, a reális pályákra kellene előkészíteni.

Az az idealisztikus felfogás fejeződik ki ebben, amely a tudomány szentélyébe csak az igazán arra hivatottakat akarja beereszteni, ellenben mindenkit hozzá akar juttatni ahhoz az ismeret-anyaghoz, mely arra képesíti, hogy az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság terén értékes munkát teljesíthessen.

*

Legközelebb esik hozzá persze a saját szakmabelieink tanítása, nevelése: egy új generációról, művelt követőkről és utódokról való gondoskodás.

Azon töri a fejét, minő módon lehet azokból a fiatalemberekből, akik a könyvkereskedői pályára lépnek, jó szakembereket nevelni; hogyan lehet őket bibliografiai ismeretekhez juttatni.

„Nem szabad – írja – semmit sem elmulasztanunk, ami alkalmas arra, hogy legalább a hozzánk közel állók kiképzésére és nemesítésére kedvezően hassunk.” (1870. december hó 13.)

Minél rosszabb véleménnyel van hivatásbeli kartársairól, annál fontosabbnak tartja a fiatalság kiképzését.

„*Magyar könyvárus*, az legyen a jelszó; mindenki tegye meg a kötelességét. Hanem szolid, közcélu irányban kell vállalkozni. Egy kis lelkesedés kell ám hozzá, remény és bizalom önmagában és a nemzet fejlődésében.”

Kartársairól való vélekedése idővel mind rosszabbá válik. Amennyire fontos kulturtényezőnek tartja a könyvkereskedelmet, annyira bántja a könyvkereskedők életteretlensége, tünysége, álmodósága. Éveken át hibáztatja a kiadókat, hogy kiadványaik terjesztésénél nincsenek kellő tekintettel a szortiment-könyvkereskedőre, különösen a vidékire – míg azután később saját kárán kénytelen belátni, hogy a gyenge magyar könyvkereskedelemre nem lehet nagyobb vállalatokat alapítani; más, közvetlen terjesztő eszközök híján a legjobb vállalkozás is elbukik.

Nézete erről a kérdésről csak igen lassan változik meg.

1878-ban azt a véleményét fejezi ki:

„A budapesti szakkörök sötétben látása és álmodósága, sőt részben hülyesége, nem tudta megakadályozni, hogy a magyar könyvkereskedelem végre mégis csak elkezdjen gondolkodni és mozogni, élni és kialakulni. Pápaszem nélkül is látom, hogy a viszonyok voltaképen javulnak és nem rosszabbodnak.”

Valamelyik kiadó egy körlevelet bocsátott ki, melyben az árra és a feltételekre vonatkozó kétértelműségek vannak. Ezen felháborodva, így fakad ki:

„Ezek a mi tatár khánjaink csak uralkodni tudnak és ostobaságokat elkövetni; mást gátolni, korlátozni, lármázni, policájhoz szaladni, hogy a másik is igényt mer tartani a megélhetésre. Ezekkel a haszontalan szűkkeblűekkel nem igen lehet boldogulni.”

Az utóbbi alluzió egy oly ügyre vonatkozik, mely őt mélyen felháborította.

A budapesti könyvkereskedők 1879-ben az imént megalakult egyesület első feladatai közé sorolták azt, hogy beadványt intézzenek a kormányhoz, hogy a könyvkereskedelmet engedélyhez kösse, új üzlet nyitását engedély megadásától tegye függővé.

Erről írja édesatyám hozzám intézett levelében:

„Az első tárgy, mely kellemetlenül érintett, a koncesszióügy volt. Megírtam Aignernek nézetemet és azt az óhajomat, hogy álljanak el az ily rothadt szellemű, középkori védfal igénybevételétől. Remélem, hogy a kormány ilyen nevetséges korlátokat nem fog engedélyezni, de egyszersmind sajnálom, hogy ily türelmetlen, szabadságellenes vágyak éppen ilyen testületből erednek.”

De minél inkább szidja a könyvkereskedőket, részben tehetetlenségük, részben, mint az imént említett esetben, szűkkeblűségük miatt, annál inkább törekszik azt a nézetét terjeszteni, hogy a könyvkereskedőt támogatni kell, hogy hasznos közege lehessen a kultúra terjesztésének. A könyvkereskedőt tartja legalkalmasabbnak arra, hogy állandó biztos bázisa lehessen az

irodalomnak, épp azért hibáztatja a kiadókat, valahányszor a füzetes vállalatokat és folyóiratokat oly módon gondolják helyesen terjeszthetőknek, hogy a közönséget felszólítják a postán való előfizetésre.

Kiadói működésünk legelején, 1881-ben írja öccséhez:

„Segíteni kell és nevelni, támogatni azt a szegény vidéki kollégát, amennyire csak lehet, bizalmát és tiszteletét, nagyrabecsülését kell megnyerni, ez azután a jól elkészített talaj, amelyből dusan fog kikelni a jól elvetett mag; ha ti ezt idealizmusnak kereszteltétek el, Isten neki, akkor ne is fogjatok oly vállalatba, amelynél a vidéki közvetítő-könyvárus nem nélkülözhető.”

Nagyon haragszik *Ráth Mór*-ra, aki nem tartja meg programját, oly ígéreteket tesz, amelyeket nem tud beváltani, amiért a vidéki könyvvásárló a vidéki könyvárust szidja. Ennek a haragnak több ízben kifejezést ad, különösen bántja a *Shakespeare*-kiadás rendetlen megjelenése, az, hogy fél év is elmúlik, amíg egy-egy 80 krajcáros kötet megjelenik, közben elköltözik vagy elhal a rendelő, *Ráth* pedig kényszeríteni akarja a könyvkereskedőt a folytatások átvételére:

„Támaszkodnunk kell a könyvkereskedelemre, de azt azután egészen meg kell nyernünk, kuláns, előzékeny eljárásunk által. Hogy megteszi majd a többi könyvkiadó is? Tessék! mi úgy sem fogunk mindent elfoglalni. Hanem kiadói szempontból szűkeblünk, ferde, oktondi, gyarló eljárásnak tekintettem mindig azt a szatócs filiszteus eljárást, kartársainak port hinteni a szemébe és azután direkt megrendelésekre törekedni. *Ráth* ezen az uton tette magát tönkre mint kiadó.”

Egy más alkalommal írja:

„A kiadó annyira rá van utalva a közvetítő könyvárusra, különösen újabb vállalatoknál, de azért nem kevésbé később is és állandóan, hogy azt magához kell édesgetni, magához csalogatni minden lehető módon: könyvárusokat, ügynököket a talajból kell kisajtolni, a bitófáról kell leszedni, csak hogy meglegyenek. E tekintetben sohasem mondhatjuk, hogy mindent megtettünk volna.”

Azután ráutal a térképre, kimutatja, hogy akárhány vármegyében van 5–6 olyan hely, amelyen bármely tisztességes irodalmi vállalatnak tiz-tizenöt előfizetője lehetne, csak ezeket valakinek meg kellene szereznie, megkeresnie, összegyűjtenie; csak úgy érhető el az irodalom gyarapítása és a magyar nyelv terjesztése.

Nagyon megharagszik, amidőn egy pesti könyvkiadó cég egy szép angol képeskönyv magyar kiadását hirdeti és nem veszi igénybe a terjesztés körül a magyar könyvkereskedelmet is.

„Képtelenség – írja erre vonatkozólag – ahogy ezek az urak a könyvterjesztés körül eljárnak. Kérlek, az Istenért, ne cselekedjetek úgy, mint az a csorda... akik saját hazájukat és annak viszonyait nem ismerik és üzleti helyiségüket a sugárzó nap középpontjának tekintik; kinyomatják a könyvet, hirdetik saját napilapjukban és ezzel véget ért az egész terjesztés körüli működés. A könyv majd szépen elpenészesedik a pincében.”

De ugyancsak nagyon megharagszik, amidőn *Tisza Kálmán* az országgyűlési törvények hivatalos kiadását elvonja *Ráth Mór*-tól, hogy azokat az állam saját kiadásában bocsáthassa közre; ezt mindenképpen helytelennek tartja, – amint az különben be is bizonyult, – hibáztatja objektív és szubjektív okokból. Amikor ez történt, 1881-ben, öcsém keresztülutazott Budapesten, édesatyám erre vonatkozólag írja nekünk:

„Gondoskodjunk róla, hogy mindenütt körülnézzem, ahol látnivaló akad, még az országgyűlést se mulassza el, hadd nézze meg azokat a törvényhozókat, akik a törvénykönyvek kiadását és eladását elragadták attól a szegény könyvkereskedőtől, aki életében mindig arra törekedik, hogy eszüket és lelküket tovább táplálja és gyarapítsa.”

*

Érdekes felfogása a tőke értékéről. Azt tartja, hogy a rátermettséggel, ügyességgel és életrevalósággal, a munka és a szorgalom a legnagyobb tőke, fontosabb a pénztőkénél.

„Minden üzleti vállalatnak magából és a forgalom által kell kifejlődnie, nem pedig új befektetések által ... a munka hozza az eredményt és az elért nyereséget kell új vállalatra felhasználni. Nagyon téved az, aki a dolgokat mindig a tőke szempontjából veszi szemügyre.”

Ilyenkor rendszeren példákkal bizonyítja tételét, ráutal például *Méhner*-re, aki egészen tőke nélkül kezdte üzletét és másokra, akik kicsi kezdetből nagyokká lettek. Egy alkalommal egész komolyan összeszidja öccsét, amiért a *Montecuccoli* hadtani alaptételeit az üzleti életre akarja alkalmazni. A hadviselés és üzlet között – írja – az a különbség, hogy a hadviselés emésztí a tőkét, az üzletnek pedig az a feladata, hogy megteremtse a tőkét.

Persze, ez a tőke-természete csak az igazi intenzív munkának volt az ő szemében, az olyan odaadó munkának, aminőt ő végzett, s amely olyan ritka minálunk, a hol az embereket minden inkább érdekli és elfoglalja, mint a munka. Különösen a politika és a közéleti szereplés vonja el a legjobbakat hivatásbeli munkájuktól.

A szokásos értelemben vett politikát lenézte, az azzal járó tülekedést, a személyes érvényesülésre való törekvést megvetette; nem engedte magát belevitetni semmiféle u. n. közéleti akcióba; nem szerepelt semmiféle egyletben, vállalta ugyan a tagság terhét a közművelődési és jótékonyági egyletekben, de nem járt még arra az egyetlen helyre sem, amely a kisvárosban minden élet koncentrációja, nem járt a kaszinóba sem.

Saját könyvesboltja volt az ő kaszinója, ott gyűlt össze körülötte, aki vele eszmét akart cserélni, a kollégiumi és gimnáziumi tanárok, bírák, a legjelesebb ügyvédek – egyszóval az értelmiség.

Az így töltött órák voltak rá nézve a pihenés órái.

A művelt emberekkel való társalgás – ez volt legkedvesebb szórakozása. Ilyenkor szeretett vitatkozni – szerette magát meggyőztetni, de voltak axiómai, vas-nézetei, amelyekből nem engedett; ezekben csökönyös volt; ezek védelmében nem tűrt ellenmondást. Voltak egyes dolgokról megállapodott nézetei, amelyeknek cáfolatát vagy személyes bántalomnak vette, vagy sajnálta azt, aki vele ellentétes nézetet vallott.

Nem ismert más erkölcsi felfogást, mint a magáét; azokban, amikben kiforrott véleménye volt, – fellebbezhetetlen volt, vitát nem tűrt, ellenmondást nem engedett.

*

Derült életfelfogását tükrözi vissza az a levél, melyet öccséhez intéz, hogy ezt akkori kellemetlenségei közepette lelkileg megvigasztalja:

„Kedves Öcsém!

Ma már megint nem tudom, hogy mivel kezdjem az írást, minthogy azonban mégis csak el kell kezdenem, hát előbb írok, és csak azután veszem fontolóra, hogy hol is kezdjem

csak. Ha ez egyáltalán „vice” számba mehet, akkor a „Floh”-ban megjelent fürdői jelenetre kell visszavezetned.

E hó 5-én kelt leveledet megkaptuk. A hangot, amelyet használsz, egészben véve tulságos élesnek tartom. Ugyan láttad-e már valaha, hogy egyik ember kedvére tudott volna tenni valamit a másiknak – hát még mindenkinek és minden egyesnek. Ez minden körülmények közt nehéz dolog. Mi üzletemberek, akik még Freytag előtt felismertük a „Tartozik” és „Követel” jelentőségét, különben is hozzá vagyunk már szokva, hogy mindent a megfelelő és helyes kontóra írjunk. Ezt kellene hát tennünk az emberek, a viszonyok, az állapotok megítélésénél is. Minden egyes tétel, ha helyesen van elkönyvelve, mindig ugyanazt az eredményt fogja adni, az általános állapotnak megfelelően. És volt-e valaha valaki, aki mérlegének elkészülte után azt mondhatta volna: Most már rendben vagyok, megszabadultam minden ócska lomtól az áruk, vevők és értékek tekintetében. Most majd elülről kezdem az üzletet, egészen új alapokon. Kinövések, hibák mindenütt vannak, harcok mindig voltak és mindig is lesznek, de a facit mégis csak az, hogy mind az individuális, mind az általános állapotok folytonosan javulnak. Nos, én magam is csak olyan filiszter vagyok, mint a többiek. A fiatalság heve kitombolja magát és józan higgadság lép minden téren a helyébe. És ez nem lehet másképp, és nem is lesz másképp.”

Arról, hogyan kell a kötelességet teljesíteni, – ugyancsak öccsének írja az alábbiakat:

„Tartsd szemed előtt minden körülmények közt a következőket: Élj az üzletnek egész lelkeddel, egész mivoltoddal. Állítsd minden idődet, minden gondolatodat, egész eszedet és egész mostani életedet az üzlet, egyesegyedül az üzlet szolgálatába. Jól átgondolj mindent már reggel, vidd keresztül napközben és napokon át, teremts és alkoss. És ha a komoly, elszánt akarát, a férfias tetterő ki tud majd vezetni ebből a labirintusból, ha becsületedet és önérzetedet meg tudja menteni: akkor meg vagy mentve, akkor van jövőd. Légy szorgalmas, de ne bibelődj apróságokkal...”

Hozzám írt leveleiben is sokszor visszatér ezekre a témákra. Eszméket fejteget bennök sokszor lapidáris, erőteljes mondatokban, olyformán, hogy ahhoz értő ember a fiatal nemzedék tanulságos olvasmányául valóban értékes parainezist állíthatna össze belőlük. Ime néhány mutatvány a gazdag levélgyűjteményből:

„Terveidet majd később beszéljük meg. Én csak azt óhajtom, sőt el is várom, hogy őrizd meg tisztaságodat minden tekintetben. Légy tiszta jellemű, egyszerűen élő, szerény föllépésű, hazug külszinre nem vágyódó, tevékeny, szorgalmas ember, aki el nem csábíttatja magát attól az alattomos, hízkelkedő, csalárd és hiu modortól, amelyet még közelebbi ismerőseimnek egyrésze is követendőnek tart. Utálom ezt az élvhajhászást, ezt a nyereszkeskedő irányt, melynek egyetlen célja a látszat, a külszin, a külső tündöklés; amely nem ismer se Istent, se emberszeretetet, se hazafiúi törekvést; amely gunyt űz a legszentebből is, csak elérhesse azt a külső csillogást, amely emberi létéből kivetkőzteti és majommá teszi, pöffeszkeskedő pávát csinál belőle. Ez a budapesti élet egy részletének képe.

Ugy kell berendezkedned és nagybátyáddal megbeszélned a dolgot, hogy jusson elég idő tanulmányaid befejezésére, ha csakugyan komoly szándékod, hogy letedd a doktori vizsgát.

Tisztán nyers munkára akármilyen más, olcsó munkaerő alkalmazható; én neked nagyobb hatáskört vindikálok, a favágó munkát semmiféle vállalatnál se végezze a szellemi munkás. De viszont ennek birnia kell az organizálás és adminisztrálás

tehetségével. Főhibája, sőt átka volt a budapesti cégnek, hogy e tekintetben ott évek hosszú során át helytelen utat-módot, eljárást követtek. Ki kell tehát vinned a bácsinál, hogy meg legyen bizonyos mértékig az önállóságod, amelyet természetesen minden gög, dölyf, hiuság, vagy bármi csekély visszaélés gondos kerülésével kell gyakorolnod.

A te feladatod az lesz, hogy *életet, mozgást hozz az üzletbe, pénzt csinálj a limlomból* és minden elvégzendő munkát a *legminuciózusabb pontossággal* intézz.

A mesterség nem a kézművességben rejlik, hanem abban, hogy az ember *mestermódra tudjon szervezni, rendelkezni, irányítani. Lehelj lelket, életet mindenbe amihez hozzáfogsz; rend és lelkiismeretes pontosság* legyen e tekintetben főelveid legfőbbike.

Ne téveszd azt sem szem elől soha, hogy a kiadónak szakadatlanul figyelemmel kell kísérnie és gondosan tanulmányoznia az országos viszonyokat.

Szemeid legyenek ott mindenütt, gondozz lelkiismeretesen mindent, amit reád bízta, ne dolgozz soha felületesen, hanem mindig a legodaadóbb figyelemmel és pontossággal. De egyuttal az alkalmazott személyzetet is *ellenőrizned kell*.

Legyen vége valahára minden tekintetben a slendriánnak, tarts szigorú rendet elsősorban magad irányában és ebből kifolyólag az egész üzletben.

Ami személyes ügyeidet illeti, azt jegyzem meg elsősorban, hogy takarékos, szerény, munkás polgári életre rendezkedj be! Teljesen közömbös előttem, hogy mennyi lesz a fizetésed, de mindenesetre a legcsekélyebbel kell beérned és a netaláni fölöslegből még meg is kell valamit takarítanod. Ezentúl már minden szükségletedet a saját keresményedből kell fedezned. Óhajtom és elvárom, hogy anyagilag nem fogsz tovább igénybe venni; kívánom, hogy polgári módon, egyszerűen és olcsón élj, mitsem hajtva némely magyar uracs külső fényűzésére és nyegleségére. Ha van benned érték, megmarad és gyümölcsözni fog az a legegyszerűbb életmód mellett is.”

*

Találtam iratai között egy önéletrajzi kísérlet kezdetét, mintegy 40 sort, mely félbenmaradt. Ebben azt írja, hogy 18 éves korában egy Lexikon-pótfüzetből ismerkedett meg a Fourier-féle falanszter gondolatával. Ez, úgy látszik, megragadt benne, végigkísérte egész életén át és elvezette egészen addig a nagy munkáig, amelyet „*A társadalmi jólét feltételei*” cím alatt öregkorában, visszavonultságában irt.

Valahogy megrögzött benne az a gondolat, hogy az embereket nevelés és képzés útján át lehet alakítani, bizonyos egyenlő színvonalra hozni. Azt hitte, lehetséges infúzió útján valakibe a saját lelkét átömlesztetni. Ez volt az ő nagy tévedése, mely neki is sok csalódást okozott, környezetében is sok visszásságnak volt kútforrása.

Miután saját magát páratlan szivóssággal képezte, azt hitte, mindenki hasonló szivóssággal el tudja érni ugyanazt. Ahogy magát művelte autodidaxis útján oly mérvben, hogy azután csak Goethével, csak Shakespeare-rel társaloghatott – ezt várta másoktól is, hozzátartozóitól is, abban a hitben, hogy mindenkiben ugyanaz a lélek lakik – ha akarja. Azt a páratlan erőt tétélezte fel mindenkiben, amely ő benne megvolt az önképzés és pályaalkotás terén.

Ez a felfogása az emberekről, csalódása azokban, akiket felnevelt és akik nem mindenben követték őt, mert nem tudtak felemelkedni az ő magaslataig – sok keserűség kútforrása volt, különösen hajlott korában.

Amilyen nagy életbölcseesség volt benne a dolgok, az események, az osztályok, az összefüggések elbírálásában – épp oly elfogult volt e különleges emberbírálata folytán a személyek megítélésében, még legszűkebb körében is, még saját fiaival szemben is.

A *Fourier* rendszere, mely megragadta a 18 éves ifjút – teljesen hatalmába kerítette a hetven éves aggastyánt; ez volt életének legnagyobb élménye.

*

Mert midőn végleg visszavonult a magánéletbe és egy egész élet gondolkodásának és tapasztalatainak eredményeképp arról akart elmélkedni, miképen biztosítható legjobban az ember boldogulása a földön – akkor kicsirázott a *Fourier* eszmemagja benne és akaratlanul is ezen az alapon épített tovább.

A munka, melyet a gondolkodásnak csodálatos rendszerességével megalkotott, a szociológiai irodalomban előkelő helyet foglal el. Nem lehet nekem feladatom és különösen nem ebben a munkában, hogy ezt a könyvet bővebben ismertessem, de ma, midőn a régi világ összeomlása után sokan a kommunizmusban látták a jövő fejlődését, jól esik megállapítani, hogy az az államalakulat, amelyet *Révai Sámuel* munkájában megrajzol, mily tökéletesen különbözik rendszerében, megalakulási módszereiben és végcéljában ettől az állítólagos kommunisztikus rendszertől, mely a közelmúltban nálunk osztálygyűlöletével, perverz kegyetlenségével és zsarnokságával a nemesebb értelemben vett szocialista államalakulat fogalmát ezer esztendőre kompromittálta.

*

Mindarra, amivel *Révai Sámuel* alakját megrajzolni törekedtem – egy kútforrás szolgált nekem bőséges anyaggal: az ő levelezése. Helyesen véltem eljárni, midőn ebben az egész munkában, valahányszor róla van szó, ebből a kútforrásból merítettem és saját írásának szó szerinti idézeteit állítom az olvasó elé és nem a magam megállapításait.

Ezt az eljárást indokolja a helyzet, melyben itt az író a tárgyával szemben áll. De indokolja más is, amire most már ráutalhatok, mert az olvasó is bizonyára rájött már arra, hogy atyám levelei – még ebben a kivonatolásban is – csodálatra méltó írások, tele erővel, tele eszmébőséggel, tele idealizmussal, és hogy ezek a levelek élénkbe állítják az egész embert a maga egész nagyszerű mivoltában.

Ezek a levelek nem voltak a nyilvánosságnak szánva, atyám oly egyszerű és igénytelen ember volt, aki sohasem gondolt arra egy percre sem, hogy az ő leveleinek akár csak egy mondata is évtizedek múltán jellemző adatként fog felhasználtatni egy műben, mely az ő vállalkozásáról és az ő személyéről szól. Híres emberek, ha leveleket írnak, talán gondolkodnak arra, hogy biográfusaik majd feldolgozzák leveleiket és ehhez képest ügyelnek arra, mit és hogyan írjanak meg, milyen színben tüntessék fel magukat ebben a legszemélyibb és legközvetlenebb írásfajtában. Édesatyámnál ez az eset nem forgott fenn. Ő nem volt híres ember, ő leveleit kizárólag egy személynek szánta; azokat, amelyeket itt idéztem, öccsének vagy fiának; annál csodálatosabb az a tökély, mely ezeket a leveleket jellemzi, az a gazdagság, mely bámulatba ejt.

Mindezek a levelek telve vannak leszűrt tapasztalati életbölcseességgel és mind kisugározza azt a szellemet, mely *Révai Sámuel* egyéniségét jellemzi.

Minden gondolata telve jóhiszeműséggel és optimizmussal, minden érzése nobilis és fenkölt, egész világszemlélete derült és bizakodó.

Ez az a szellem, mely még most is itt él, itt vibrál közöttünk és amely remélhetőleg irányítani fogja azokat, akik utánunk jönnek, hogy az ő kezdeményezését, a mi munkánkat folytassák.

XVI. KÖNYVTERJESZTŐ NAGYÜZEM

A legnagyobb probléma

A könyv legnagyobb problémája a terjesztés. Ettől függ a könyv kiállítása, ára, elhelyezése és hatása – ettől függ a könyv élete. Életbevágóan fontos ez a kisnyelvterületű nemzetek irodalmára nézve. Ha kis nemzetnél nem sikerül ezt a problémát kielégítő megoldásra juttatni – akkor le kell mondani az önálló irodalomfejlesztésről és nemzeti művelődésről.

Ez összefügg a könyv technikai előállításának sajátos természetével. A könyv előállítása bizonyos alapköltségekkel jár, amelyek egyformák, akár 1 példányt, akár 100.000 példányt állítunk elő. Ebből önként következik, hogy sok példány előállítása olcsóbbá teszi az egyes könyvet, kevés példány csak aránytalanul drágán állítható elő. Sok példány készítése lehetővé teszi a könyvnél érdekelt egyes tényezőknek, elsősorban az íróknak megfelelő díjazását, kevés példány nyomtatása majdnem kizárja azt.

Amikor még fejletlenek voltak a könyvkereskedői viszonyok, még a múlt század nyolcvanas és kilencvenes éveiben is, a kiadók valamely könyv kiadását attól tették függővé: biztosított-nak látszik-e annak a minimális példányszámnak elhelyezése, mely a nyers nyomdai és papírköltségeket fedezi. Ha azután a szerző nem igényelt tiszteletdíjat vagy beérte a költségek fedezése után eladandó példányok árából ígért részesedéssel, akkor a kiadó esetleg megkockáztatta a kiadást, különösen, ha saját nyomdája volt s így azt láthatta el munkával. Ez volt az a korszak, amikor a kiadók 400–500 példányra alapították kalkulációikat.

Némileg javult a helyzet, mikor a könyvkereskedések szaporodásával és a könyvvásárló közönségnek ezek útján való némi számbavételével már 1000–1200 példányra lehetett kalkulálni a jobb magyar könyvet. De a vállalkozási szellem akkor is csak igen szerény kerek között mozoghatott és csak az irodalomnak legáltalánosabb érdekű ágaira terjedhetett ki.

Könyvkiadó-társulatok

Tudományos szakmunkák kiadása például teljesen ki volt kapcsolva a kiadói működésből és minthogy ilyenekre mégis szükség volt, ahhoz az expedienshez fordultak, hogy a társadalom különböző rétegeiből könyvkiadó-társulatok alakultak az illető tudományok művelésére.

Igy keletkeztek hazánkban az orvosi könyvkiadó-társulat, a természettudományi, a történelmi, a földtani, a földrajzi, a protestáns teológiai, a heraldikai, az erdészeti, a gazdasági, a bányászati és kohászati, a filozófiai, a jogtudományi, a mérnöki és építészeti és még több más társulat, kifejezetten abból a célból, hogy lehetőleg egy szakfolyóirat kiadása mellett, szakkönyveknek, tudományos kézikönyveknek kiadását biztosítsák tagjaik útján.

Ezek a társulatok különösen eleinte igen nagy buzgalommal folytatták működésüket és tudományos irodalmunk megteremtése körül igen nagy érdem illeti meg őket. De bár a könyvkiadó-társulat intézménye magából a szükségből nőtt ki, ideálisnak ez a megoldás nem volt mondható. Elértük ezekkel a társulatokkal azt a kívánatos célt, hogy az illető munkák egyáltalán megjelenhettek, de nem értük el azt a még kívánatosabb célt, hogy a társulatok által kiadott könyvek azoknak a kezeibe jussanak, akik azokra legjobban rá voltak utalva. Ezek a társulatok tagokat gyűjtöttek, akik néhány évre vállaltak tagsági kötelezettséget. Ez volt az

alapja a társulat könyvkiadói vállalkozásának. Ezek a tagok az illető szakma jómódu, áldozatkész és az ügy iránt fogékony művelőiből kerültek ki, tehát olyan emberekből, akik tanulmányaikat már régen befejezték, a gyakorlati életben benne voltak, mindenesetre rá lehettek és rá voltak utalva arra, hogy tovább képezze magukat, de már túl voltak azon, hogy az illető szakmát tárgyaló tan- vagy kézikönyvet olvassanak.

Hogy egy példával illusztráljam, az orvosi könyvkiadótársulat, mely kitűnően volt adminisztrálva, tagjai közé számíthatta a főváros és a vidék orvosainak színét-javát, akik tagok maradtak mindvégig, életfogytig, ellenben a társulat oly kitűnő munkákat adott ki, amelyekre éppen annak a fiatal generációnak lett volna szüksége, amely ezekhez a könyvekhez nem juthatott hozzá, mert sem az egyetemi hallgatóság nem juthatott birtokába a munkáknak, sem a fiatal orvosi gárda, akiknek évekig várniok kellett, míg egy-egy új ciklus kiadására és az abban való részvételre nyílt kilátás.

Azt a célt, hogy a társulatok által kiadott tudományos könyvhöz az jusson hozzá, akinek arra szüksége van, ez a szervezet nem tette lehetővé. Még akkor sem, amikor egyes kísérletek történtek arra nézve, hogy egyes munkák külön kiadásokban hozzáférhetőkké tétessenek az érdekeltek számára. Ezek a kísérletek organikus okokból nem váltak be.

Mindenképpen az volt tehát a helyzet, hogy a könyvelhelyezés és terjesztés szerencsés megoldásától függött az irodalom és tudomány sorsa. Ami e részben a füzetes vállalatok útján történt, az csak kezdete volt a kezdetnek és éppen a komoly és költséges irodalom termékeinél csak igen kis mértékben válhatott be oly technikai okokból, amelyekre itt részletesen kitérni nem óhajtok.

A részletizlet kezdete

Ekkor történt, hogy külföldön kész, bekötött könyveknek és könyvsorozatoknak előnyös fizetési módokat mellett történő árúbabocsátásával való próbálkozások meglepő sikerrel jártak. Amerikában klubok alakultak oly célból, hogy tagjaik között nagy, sorozatos műveket bizonyos havi díj lefizetése mellett szétosszanak. Franciaországban a Larousse-féle Enciklopédiát kezdték akként terjeszteni, hogy ennek tetemes vételárát az egyes kötetek egy bizonyos vételári hányadának havonkénti törlesztése mellett egyenlíthessék ki a rendelők. Németországban, a rendszeres organizáció hazájában, magát a rendeléseknek összegyűjtését is megszervezték, részben a könyvkereskedelem, részben e célból kioktatott és utraküldött könyvkereskedő-segédek útján.

Mi volt tehát természetesebb annál, mint hogy mi, akik állandóan és szünet nélkül a könyv terjesztése problémájával foglalkoztunk, a külföldön fényesen bevált kísérletet hazánkban is próbára akartuk tenni.

1885-ben kezdtük meg kicsiben és szerényen, tapogatózva és megfelelő elővigyázattal e rendbeli működésünket azon a ma már primitívnek látszó módon, hogy általános elterjesztésre alkalmas soknemű kiadványainkat diszes bekötésekben nagyobb példányszámban ládába pakoltattuk, azokat egyetlenegy, e feladattal megbízott közegünk vasuton magával vitte és azután csoportonként összeállítva, az illető városban elhelyezni próbálta akként, hogy egy nagyobb könyvsorozatot kiállított ott, ahol tömegesebben voltak együtt az értelmiség képviselői: megyeházán, városházán, felsőbb tanintézetben, gyárakban és hasonló helyeken. Oda meghívta az érdeklődőket, azok ott kiválasztották maguknak az őket érdeklő könyveket, azokat mindjárt át is vették, a nyomban kiállított átvételi elismervényt és hozzáfüggesztett fizetési kötelezvényt aláírták és ezzel az ügylet be volt fejezve.

Ez volt a részletüzleti könyvterjesztés kezdete Magyarországon. Cégünk kezdeményezéséből indult az ki, amit ezuttal azért emelek ki, mert *Wiesner* a magyar könyvkereskedelemtől irt könyvében tévesen másnak tulajdonítja a magyarországi részletüzlet kezdeményezését, egy oly cégnek, amely csak három évvel ezután alakult meg.

A természetben való rögtönös szállítása a könyveknek azonban nem volt fenntartható, mert e mellett a módszer mellett teljesen az illető utazóra volt bízva, hogy ő kinek adja át a nála levő könyveket, kit részesít hitelben. Neki módjában sem volt az illető vevők hitelképessége felől információt szerezni, hiszen az ügylet nyomban létrejött és ebből a rendszerből ily körülmények között hovatovább mind nagyobb inkonveniciák és károk keletkeztek.

Maga a terjesztés elég szépen látszott sikerülni azokban a kisebb méreteknél, amelyeken eleinte több okból nem akartunk túlmenni. Módosítani kellett tehát a rendszert magát, még pedig abban az irányban, hogy most már csak minta-kötetekkel láttuk el az utazót és rendelőlappal. A minta-kötet teljes tájékoztatást nyújthatott a rendelőnek a könyv belső tartalma, kiállítása, bekötése tekintetében és a rendelőlappal felvilágosította őt az árak és feltételek felől. Összeállítottunk kisebb-nagyobb csoportokat szépirodalmi, utazási és egyéb könyveinkből, azután különösen más kiadóknak jogi munkáiból, mint amelyekről már akciónak elején kitűnt, hogy azok valóságos szükségletet elégítenek ki és hogy azokat a legműveltebb réteg, a joggyakornokok, aljegyzők, albirák továbbművelődésre kész ifjú nemzedéke készséggel megrendeli és így felszerelve 2–3 utazót, megbízható, szorgalmas, ügyes embereket küldöttünk ki az ország különböző részeibe.

Lassan-lassan fejlesztettük ezt az üzletágat. Túlságos nagy mértékben nem engedhettük kifejlődni, mert hiszen a hosszú idejű hitelezés folytán igen nagy befektetéssel jártak ezek az ügyletek.

Közben külföldi, nevezetesen bécsi könyvkereskedő cégek is próbáltak Magyarországon ezen az úton könyveket terjesztetni és 1888-ban egy boroszlói cég fiálét nyitott Budapesten könyvterjesztési célból. Ebből a fiáléből keletkezett azután az *Aufrecht és Goldschmied* cég, amellyel akkor természetesen mint versenytárral állottunk szemben, annál is inkább, mert a cég kizárólag német munkákat terjesztett, első sorban német lexikonokat, de amely céget azután a *Pallas-Lexikon* terjesztése alkalmával meg tudtunk nyerni a magyar könyv részére. Innen kezdve néhány évtizeden keresztül a nevezett céggel karöltve szolgáltuk a magyar könyvterjesztés ügyét.

A nagyüzem

Az első nagy lökést ennek az ügynök a *Pallas Lexikona* adta meg, amint erről egy előbbi fejezetben beszámoltam.

Amikor 1895-ben vállalatunk részvénytársasággá alakult át, a könyvterjesztésnek teljesen kiépített szervezet állott rendelkezésére. És éppen ezért joggal lehetett feltételezni, hogy az akkori nagy könyvkiadó vállalatok kész örömet fognak részt venni az általunk tervezett alakulásban. Nem tették, saját kárukra, mert akkor már bizonyosra volt vehető, hogy a millennium alkalmára mindegyik cég egy-egy nagyobb publikációt óhajt közrebocsátani, felbátorítva egyrészt a *Pallas Lexikon*ának, másrészt a *Jókai-összkiadás*nak sikere által és hogy ilyenbe semmiképpen sem foghat anélkül, hogy magának a mi terjesztési szervezetünk közreműködését a terjesztés és elhelyezés körül ne biztosítaná.

Csak most tűnt ki, hogy a mi koncepciónk a közös vállalat megalapítására mennyire helyes volt, sokkal helyesebb és előnyösebb az ő szempontjukból, mint a magunké. A mi eredeti

tervünk szerint annak a közösen megalapítandó vállalatnak igazgatásában, ügyvitelében és eredményeiben az egyes kiadócégek részt vettek volna a mellett, hogy ennek kialakítása, természetesen ingerenciájuk mellett, az egyes kiadócégek kiadói érdekeinek folytonos szemmel tartásával történt volna meg. Most az a helyzet állott elő, hogy magát az organizációt igénybe kellett venniük, sőt biztosítaniok maguknak. E nélkül tervezett vállalataikat meg nem valósíthatták volna, ellenben a terjesztő-vállalat ügyvitelére semmiféle ingerenciájuk nem volt, az kizárólag a mi vezetésünk alatt állott.

Az alábbiakban ki akarom mutatni, minő szerepe volt terjesztő-szervezetünknek mindazoknak a vállalatoknak sikerre vitelében, amelyeket más könyvkiadó cégek bocsátottak közre; azokról az irodalmi vállalkozásokról, amelyeket mi magunk, vagy a kiadásra nézve másokkal társulva jelentettünk meg, önálló fejezetekben óhajtok beszámolni.

Mielőtt ezeknek a vállalatoknak felsorolásába fognék, amelyek az utolsó 25 év magyar irodalmi termelésének jóformán egészét felölelik, meg kell állapítanom, hogy amely irodalmi műnek terjesztését intézetünk magára vállalta, azt teljes lélekkel, tökéletes odaadással, minden erőmegfeszítéssel akként terjesztette, amint azt a viszonyok és körülmények megengedték és ugyanúgy, mint hogyha saját kiadványa, saját vállalkozása lett volna, és meg kell állapítanom, hogy soha egyetlen oldalról sem érte cégünket gáncs vagy szemrehányás azért, hogy esetleg a magunkra vállalt feladat teljesítésében ellanyhulás állott volna be. Amely munkát mi jónak tartottunk arra, hogy terjesztési üzemünkbe felvegyük, azt teljes erővel, teljes gőzzel, teljes odaadással terjesztettük, azzal magunkat azonosítottuk, azért, ha kellett, harcba szállottunk nehéz körülmények között, azért, tekintet nélkül saját károsodásunkra, a végletekig exponáltuk magunkat.

A magyar nemzet millenniumi története

Az első a sorban az *Athenaeum* részvénytársaság által közrebocsátott „*A magyar nemzet története*” millenniumi emlékkiadása volt. Erről a munkáról el lehet mondani, hogy igazán szerencsés gondolat szüleménye kiadói szempontból, hiszen mi lehetett alkalmasabb a közönség érdeklődésének felkeltésére Magyarország ezeréves fennállásának emlékünnepe, mint egy oly nagy történelmi mű, amely az ezeréves nemzet történelmébe és történelmi szellemébe vezeti be a ma élő nemzedéket. Előre látható volt, hogy minden fényes ünneplés mellett is a millenniumi évet ez a munka fogja emlékeztetessé tenni, ha sikerül akként szerkeszteni, kiállítani és közrebocsátani, mint ezt az ünnepi alkalom jelentősége megkívánja. Ily körülmények között csak természetes, ha szívesen vállalkoztunk arra, hogy ennek a munkának terjesztéséből kivegyük részünket és még természetesebb, hogy a kiadó szemében a mi készségünk szinte a biztos siker zálogát jelentette, nemcsak azért, mert a mi részvételünk a terjesztésben a priori egy nagy példányszám biztosítását jelentette és mert a mi nagykörű propagandánk a munka lanszmozgása szempontjából a terjesztés egyéb tényezőit is szinte biztos sikerhez juttatta, hanem főként azért, mert a mi közreműködésünk egy ily nagy kockázattal járó vállalatnak megindítása küszöbén a kiadót megnyugtathatta anyagi érdekeltiségének sorsára vonatkozólag.

És mégis! mégis beállott az az eset a tárgyalások során, hogy nekünk magát a kiadót kellett saját érdekei megóvása mellett kapacitálnunk, magát a kiadót kellett mindazok tekintetében meggyőznünk, amelyekről neki első sorban kellett volna meggyőződnie lennie.

Ha ma végignézek azokon a régi írásokon, leveleken és feljegyzéseken, melyek megőrzik emlékét azoknak a tárgyalásoknak, amelyek ebben az ügyben közöttünk folytak, szinte hinni

sem akarom, minő apróságokon múlt ennek a nagyszabású kiadványnak sorsa, minő lehetetlen és jelentéktelen körülményeken múlt, hogy mi esetleg egészen visszavonuljunk tőle.

Hiszen igen sok az a többé-kevésbbé fontos dolog, amiről ilyenkor tárgyalni kell, magának a munkának tartalma, szerkezete, munkatársai, illusztrációja, minderről természetesen informálva akar lenni az, aki a terjesztés kockázatát magára vállalja, azután a kiadás mikéntje, időpontja, a rabattfeltételek, az átvételi terminusok, a fizetési módok, a sajtóbeli reklámok, a hirdetési ügyek, a nyomtatványok és azok szétküldésének módjai, az ügynökök jutalékainak kérdése, az általános szállítási feltételek és sok más ilyen részletkérdés kerül megbeszélésre és vár döntésre; de ebben az esetben még sok egyéb kérdés is merült fel, olyan kérdések, amelyekben meg kellett védeni az Athenaeum munkáját magával az Athenaeummal szemben.

A kiadó-társulat egyebek közt füzetes kiadást óhajtott közrebocsátani a műből. Mi elleneztük, mert tapasztalataink arra az eredményre vezettek, hogy ily füzetes kiadásnak sikere már nem lehet többé, de érthető okokból árt a kötetes kiadás terjesztésének. Oly csökönyös ellenállásra találtunk e ponton, hogy végre is azt kellett magunknak mondanunk, hogy a kárt elsősorban a kiadó-társulat fogja elszenvedni. Hadd csinálják meg a füzetes kiadást és győződjenek meg róla, hogy ennek ideje rég leáldozott.

Mikor már ott tartottunk, hogy a végleges szerződést meg kell kötni és a pontozatok megszerkesztésére került a sor, ezek közé a kiadó oly lehetetlen pontokat vett föl, hogy az egész ügy sikerét kockáztatta velük. Nem volt kellő érzéke még akkor azon különleges igények iránt, amelyek vele járnak az ily nagyszabású terjesztéssel a hitelezés terén, a rabatt terén, a propaganda terén. És olyanokat akart velünk elfogadtatni, amelyeket mi még tárgyalni sem akartunk. Pönálékat akart érvényesíteni, ha ezt vagy azt a nyomtatványt nem akkor és úgy bocsátjuk közre, mint tervezve van. Szem elől tévesztette, hogy ilyenmő összeköttetés alapfeltételét nem szigorú és pönálékkal körülbástyázott szerződések, hanem a közös érdek, a helyes, igazságos gondolkodás és a kereskedői korrekt eljárás alkotják. Különös kívánságai közül csak egyet említek fel, mint kuriózumot. Birság terhe mellett akart minket kötelezni arra, hogy az általunk szerkesztett nyomtatványokhoz az ő hozzájárulását kikérjük. Ezt a kívánságát egyszerűen monstruózusnak deklaráltuk és kijelentettük írásban, hogy:

„Azok a nyomtatványok, amelyeket cégünk évek óta egyes irodalmi vállalatok lanszirozása vagy a könyvvásárlás előmozdítása érdekében közrebocsátott, nemcsak cégeket és annak renoméját, hanem a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem színvonalát is oly mértékben emelték és közelismerés szerint annyira kitértek mindenkor az üzleti előkelőség és a praktikus cél szempontjának helyes és tapintatos megóvása tekintetében, hogy sokkal inkább indokoltnak láttuk volna, ha az Athenaeum tekintetes igazgatósága minket arra szólít fel, amint azt hasonló esetekben a többi kiadók kivétel nélkül megtették, hogy az általa kibocsátandó nyomtatványoknak megszerkesztéséhez tapasztalás nyújtotta megjegyzéseinkkel mi járuljunk hozzá, amint az ügy érdekében készségesen meg is teszünk.”

Érveink ezen pont és a többi hasonló tekintetében is, úgy látszik, meggyőzhették a kiadót, mert a szerződés mindezeknek kiküszöbölésével simán létre is jött, mondhatjuk, nagy szerencséjére ennek a munkának, mert annak sikerét tényleg mi biztosítottuk. Egész terjesztési szervezetünket a millennium évében ennek a munkának terjesztésére állítottuk be, minden egyéb akció kikapcsolásával. Magán a millenniumi kiállításon megszerveztük a rendelések gyűjtésének dolgát. És ha az *Athenaeum* 50. évfordulója alkalmából közzétett igen értékes disztribúciónak szerzője, dr. Szabó László azt mondja, hogy: „Csupán künn, a kiállítási pavillonban több, mint 1000 új megrendelő jelentkezett. A nagy műből 20.000 példány került forgalomba. Ez az óriási példányszám már nagy anyagi sikert is jelentett: az eredmény

felülmulta magának az Athenaeumnak várakozását is”, – akkor én ezt helybenhagyom azzal, hogy bizony az az 1000 új megrendelő nem igen „jelentkezett” ott, hanem azon több ezer ember közül vált a munka megrendelőjévé, akiket ottani kirendeltségünk élén a derék *Kerpel* hónapokon át tartó lankadatlan fáradtsággal és buzgalommal a milleniumi emlékmű részére megnyert, és helybenhagyom azzal, hogy a 20.000 példánynak több mint felét közvetlenül a mi intézetünk helyezte el.

A siker teljes volt, az Athenaeumra nézve egészen váratlan volt, munkánk ránk nézve is eredményes volt.

Az Athenaeum egyéb kiadványainak terjesztése

Az *Athenaeum*-mal a milleniumi történet révén fennállott összeköttetés egész ideje alatt a kiadó-társulat egyéb jelentékenyebb kiadványait is behatóan terjesztettük. Az *Athenaeum* ebben az időszakban igen buzgó kiadói működést fejtett ki, olyan műveket adván ki, amelyek terjesztésére a mi terjesztő szervezetünk kiválóan alkalmas volt. Akkor bocsátotta közre *Madách Imre* „Ember tragédiája” diszkiadását, *Petőfi*-nek nagy összkiadását, a *Dárdai*-féle törvénytárakat, amelyek a jogászság körében igen nagy népszerűsége tettek szert. *Bárony István* munkáinak diszkiadásait, a *Beöthy Zsolt* illusztrált irodalomtörténetét és még többrendbeli népszerű munkát. A forgalom akkora arányokat öltött, hogy kíváncsún mutatkozott a két társulat között évekre szóló szerződésnek létesítése, hogy egyrészt a kiadótársulat biztosítva legyen arról, hogy kiadványai állandó gondozásban fognak részesülni, másrészt a terjesztő cég biztosítva legyen arról, hogy mindig kellő számú kiadásról fog a kiadó gondoskodni és ahhoz képest rendezkedhessék be. Mindkét érdeknek megfelelően kötöttük meg 1901 május 31-én azt a szerződést, amely addig is, de azóta is mind a mai napig az ilyenfajta szerződések sorában, tekintettel az ország felvevő képességének arányaira, a legelső helyet foglalja el. Kötelezettséget vállaltunk arra, hogy öt éven át 650.000 korona boltiáru könyvet veszünk át az *Athenaeum* különböző meglevő kiadásaiból, bele nem értve a „*Magyar Nemzet Története*”-nek kötetét, valamint a szerződés tartama alatt kiadandó új műveket. Ugyanilyen összeg átvételére kötelezte magát egyidejűleg az *Aufrecht és Goldschmied* cég, úgy hogy a két terjesztő vállalat együttesen 1.300.000 korona boltiáru könyvnek megvételét biztosította az *Athenaeum* kiadótársulatnak a legközelebbi öt évre.

Az *Athenaeum* ezzel szemben arra kötelezte magát, hogy a szerződés lejártáig, azaz 1907 június 30-ig a mi cégünket és a velünk egyidejűleg szerződő *Aufrecht és Goldschmied* céget fogja az elvállalt kötelezettség folytán kiadványai kizárólagos részletüzleti débiteurjének tekinteni.

Ezt a szerződést mindkét fél hiven meg is tartotta. 1907 július 1-én azonban az *Athenaeum* azt nem újította meg, hanem saját maga alapított meg egy új terjesztő vállalatot. Vajjon az ezzel elért sikere felér-e azokkal az effektív eredményekkel, amelyeket ama szerződés nyújtott neki, azt megítélni nincsen módomban.

„A Műveltség Könyvtára”

A harmadik nagy ügyletünk az *Athenaeummal* „*A Műveltség Könyvtára*”-nak kiadása és terjesztése körül bonyolódott le, elég érdekes körülmények között.

Az *Athenaeum* monográfusa erről a jelentékeny vállalkozásról mondanivalóját a következő szavakkal vezeti be: „Az új század küszöbén roppant divatba jött a magyar könyvkeres-

kedelemben a részletüzlet. Az általános szokás alól nem vonhatta ki magát az Athenaeum sem s hogy a részletüzlettel foglalkozott cégeknek anyagot adjon, kiadta „*A Műveltség Könyvtárát*”.

Az Athenaeum monografusát hézagosan informálták ebben az esetben is; ez egész másképpen történt, egész más volt az eredete, indoka, célja.

Ennek a vállalatnak ilyen beállítása annál kevésbé helyeselhető, mert „*A Műveltség Könyvtára*” – amint ma majdnem a maga teljességében kibontakozik előttünk – valósággal egyik primipilus munkája a magyar irodalomnak és maga *Szabó László*, az Athenaeum monográfusa teljes mértékben méltányolja azt a nagy kiadói és szerkesztői munkát, melyet a munka kezdeményezője és mindvégig irányítója, *Ranschburg Viktor*, az Athenaeum igazgatója, e munka körül végzett.

Ez lelkes, öntudatos és szakavatott munka volt és mindenki az meggyőződést kell ébresztenie, hogy aki kiadói tevékenységének súlypontját ennek a műnek létrehozására szentelte, az nem egyszerűen egy üzleti konjunktúrába akart belehelyezkedni, hanem a maga társaságának chef d’oeuvre-jét akarta megalkotni.

A fentiekből kiderül, hogy mikor az Athenaeum megkötötte velünk az 1901 május 31-iki szerződést, melyben minket és a másik említett terjesztőcéget megtette a maga kiadványai débiteurjének – semmi oka és módja nem volt többé a részletüzlet részére ily nagyméretű munkát kezdeményezni.

Ha ilyen szándéka volt, az csak más motivumból táplálkozhatott. Abból, hogy a tervezett munkát az irodalom és tudomány szempontjából igen jelentősnek, a saját kiadvállalata részéről igen fontosnak tarthatta, – annyira, hogy a fennforgó nehézségek ellenére is meg kellett kísérelni a terv keresztülvitelét.

1902 őszén közölte velünk tervét, hogy megtudja, vajjon az általános konzum-szerződés keretein kívül hajlandók vagyunk-e annak megvalósítását előmozdítani terjesztő-szervezetünk sorompóba állításával.

Az első terv igen tetszetős volt; szerencsésen volt megfogalmazva. Egy tíz kötetre tervezett munkáról volt szó, mely magában foglalja Magyarország történetét, a világ történetét, a magyar irodalom és a világirodalom történetét, a művészet történetét, az utolsó száz év technikai fejlődését, egy kötetet az égről és a földről, a természet könyvét és az Ember című kötetet.

Mi hosszabb tárgyalások nélkül késznek nyilatkoztunk a terv megvalósításához egész erőnkkel hozzájárulni, ugyanily elhatározásra birtuk érdektársunkat, az *Aufrecht és Goldschmied* cég főnökét is és így gyors cselekvésre volt kilátás.

Akkor azonban különös eset történt. Egy napon felkeresett engem *Wolfner József* kiadó-kollegám, a *Singer és Wolfner* kiadó-cég egyik tulajdonosa és bizalmasan közölte velem, hogy egy nagyobb kiadói tervvel foglalkozik, arról nézetemet szeretné tudni és esetleg arról is tanácskozni, miként kooperálhatna a két vállalat a terv sikeres keresztülvitele érdekében. A terv, amelyet előttem nagy vonásokban vázolt, majdnem egész mivoltában azonos volt az Athenaeum tervével.

Képzeltető, hogy a bizalmas közlés engem igen kényes helyzetbe juttatott. *Wolfner József*-et jóbarátaim közé soroltam, kit nemcsak mint kollegát, hanem rokonszenves egyéniségénél és kiváló emberi tulajdonságainál fogva is nagyrabecsültem, de ezenkívül is a legprimitívebb tisztesség sem engedhette, hogy homályban hagyjam őt a körülmények felől. Közöltem tehát vele azonnal, hogy még egy másik kiadó-vállalat is jóformán ugyanezzel a tervvel foglalkozik,

azt velünk ugyancsak bizalmasan közölte, mi már most is angazsáltaknak érezzük magunkat azzal szemben és így az ő dolgával csak az esetben foglalkozhatnánk, ha felhatalmazna arra, hogy tervét a másik féllel közöljük és arra törekedhetnénk, hogy azután közöttük valamely formában érdekközösség jöhessen létre.

Wolfner megadta ehhez beleegyezését, mert maga is látta, hogy mást a felmerült helyzetben nem lehet tenni. Összehoztuk a két érdektársat, megkezdődtek a tárgyalások, soká, talán túlsoká is tartottak – mert csak 1903 nyarán jutottak odáig a felek, hogy papírra vethették azt a szándékukat, hogy a munkát közösen bocsátják ki ketten: az *Athenaeum* és a *Singer és Wolfner* cég, terjesztését pedig mink és az *Aufrecht és Goldschmied* cég látjuk el.

De ezenközben maga az objektum, a kiadás tárgyát alkotó munka terve tökéletesen megváltozott. Az történt ugyanis közben, hogy 1903 tavaszán a berlini *Bong-féle* kiadványvállalat közzétette a „*Weltall und Menschheit*” című munkának prospektusát és rendkívül szép illusztrációinak mutatványait. A közzétett tervezet szerint ez oly munkának látszott, amely a magyar közönségnél is nagy érdeklődésre számíthatott, mert hiszen tárgya az ember évezredes küzdelme a természet erőivel szemben, a primitív kezdettől fogva azokig a nagy és elhatározó győzelmekig, amelyek az embert a világ urává tették.

Mi mindenesetre tájékozódni óhajtottunk ebben az ügyben, mert elég jelentősnek tartottuk azt és *Révai Ödön* 1903 április havában személyesen felkereste a Berlinben székelő kiadót, hogy vele egy esetleges magyar kiadás módozatairól beszélgesse. Akkor arról értesült, hogy már más magyar kiadó is fordult ez ügyben a *Bong* céghez és ő addig, amíg azzal tisztában nincsen, bővebb felvilágosításokat nem is adhat. Közben arról értesültünk, hogy még egy harmadik és talán egy negyedik cég is érdeklődik a *Bong* munkája iránt, amelyről időközben különben is köztudomásúvá vált, hogy azt jóformán a világ minden nyelvére le fogják fordítani, még franciára is, ami valóban páratlan eredmény volt. Mi a *Bonggal* való érintkezéseinkről az *Athenaeum*-ot természetesen értesítettük, mert bár teljesen eltérő két munkáról volt szó, mégsem gondoltuk lehetségesnek, hogy két ilyen munka egyazon időben magyar nyelven megjelenhessék.

Mi úgy képzeltük, hogy amennyiben az üzleti okosság úgy kívánná, hogy a *Bong-féle* mű jelenjék meg és ne az *Athenaeum* terve valósíttassék meg, akkor az *Athenaeum* ebben vállalna részt. Ezekről a körülményekről a *Bong* céget értesítettük is azzal, hogy lehetetlen ránk nézve lojalitási okokból egyidőben kétfelé tárgyalni, úgy hogy neki elhatározásra kell jutnia a magyar kiadást illetően.

Bong-nak ugyanis közben az az ötlete támadt, hogy ő maga bocsátaná közre a magyar kiadást és erre nézve tett tapogatózó lépéseket. Közben Budapesten is járt, bennünket felkeresett és mégis arra az eredményre jutott, hogy jobb lesz a munka kiadására nézve valamelyik meglevő vállalattal megegyezésre lépni. Minthogy a *Bong-féle* műnek megjelenése más oldalról nagy veszedelmet jelentett volna az *Athenaeum* tervére, ez utóbbi is célszerűbbnek tartotta akkor lemondani a maga tervéről és a tárgyalásokat a *Bong-féle* orientáció irányában folytatni velünk s a *Singer és Wolfner* céggel is.

Akkor azután hosszú hónapokon át tartó tárgyalások után végre 1903 június 20-án kelt jegyzőkönyvben papírra tették a felek megállapodásaikat, amelyek szerint az *Athenaeum* és a *Singer és Wolfner* cég együttesen közre fogják bocsátani a „*Weltall und Menschheit*” című munkát magyar nyelven, az eredetivel teljesen azonos kiállításban, másfelől a *Révai Testvérek Részvénytársaság* és az *Aufrecht és Goldschmied* cég e munka magyar kiadásából összesen 45.000 kötetet fognak átvenni. A jegyzőkönyvbe a felek felvettek egy pontot, amelyben kifejtették, hogy amennyiben a jelen vállalatra vonatkozólag végleges szerződés bármely oknál

fogva létre nem jön, a szerződő feleknek szabadságukban marad a *Bong*-céggel közvetlenül szerződni.

E jegyzőkönyv aláírása után az *Athenaeum* igazgatójával, *Ranschburg Viktor*-ral Berlinbe utaztam, hogy *Bong*-ot a történekről értesítsük és arra kérjük, hogy az eddigi megbeszélések és tárgyalások alapján, amelyeket mi vele folytattunk, a végleges szerződést most már az *Athenaeum*-mal szíveskedjék megkötni. Ez meg is történt, akként, hogy az *Athenaeum* megszerezte a *Bong* munkája összes képeinek közlési jogát tekintélyes összegért.

Mikor hazajöttünk, a részletesebb tárgyalásokra térhetett át a két kiadó egymás között és akkor az történt, hogy a *Singer és Wolfner cég* egyszerre csak lemondott a vállalatban való részvételről. Megint teljesen új helyzet előtt állottunk, amelyet akkor megoldani annál nehezebb volt, mert július havában voltunk és az összes érdekeltek a szélrózsa minden irányában elszórva nyaraltak. Megint az a gondolat került előtérbe, hogy magában a kiadásban is részesedjünk mind az *Athenaeum*-mal együtt, illetve, hogy a *Singer és Wolfner cég* helyébe mi lépünk az *Aufrecht és Goldschmied* céggel együtt. Ennek a kombinációnak sikerében azonban mi nem bízunk. *Goldschmied* ugyanis levélben közölte velünk, hogy az ő meggyőződése szerint a *Singer és Wolfner cég* azon okból ugrott ki a vállalatból s vonult vissza a megkötendő szerződés elől, mert az *Athenaeum* nyomdai árait, mint túl magasakat, elfogadnia nem lehetett. E mellett a felfogás mellett nem igen lehetett kilátás arra, hogy az *Aufrecht és Goldschmied* cég akceptálna azokat az árakat, mert akik a kiadói ügyletekben nem eléggé járatosak és amellet kicsinyes szempontok szerint gondolkodnak, nem igen értik meg azt, hogy ily nagyobb szabású terv létrehozásánál fillérek nem játszhatnak döntő szerepet.

Azt, hogy miért lépett vissza a *Singer és Wolfner cég*, voltaképpen sohasem tudtuk meg hitelesen. Állítólag azért, mert egyik nagy papírszállító cég tulajdonosa és a cégnek jóindulatú barátja lebeszélte arról, hogy ily túlnagy és túlkockázatos vállalkozásba fogjon. Lehetséges, hogy így volt.

Az *Athenaeum* sokáig gondolkodott, hogy a fennforgó viszonyok között minő elhatározásra lépjen. A *Bong*-féle illusztratív anyag biztosítva volt, erről az oldalról veszély nem fenyegette és teljesen visszanyervén akció-szabadságát, végre mégis arra az elhatározásra jutott, hogy visszatér a „*Műveltség Könyvtára*”-nak általa megállapított eredeti programjára és azt viszi keresztül. Így is történt és ma megállapíthatjuk, hogy a „*Műveltség Könyvtára*” felépítésében, szerkezetében és főbb tartalmában teljesen eredeti magyar munka.

A terjesztés körüli feladatot ennél a munkánál is ugyanazzal az egyszerűséggel végeztük, mint eddigél minden egyes esetben, addig a pillanatig, amíg ez módunkban állott. Ez pedig csak addig tartott, amíg az *Athenaeum* konzum-szerződésünk lejártá után meg nem valósította azt az ügylátszik régen táplált vágyát, hogy önálló részletüzleti szervezettel terjeszti saját kiadványait. Így történt, hogy a „*Műveltség Könyvtára*” példányaiból mi magunk ugyan igen tetemes példányszámot, körülbelül hatezeret helyeztünk el és elhelyezhettünk volna talán még többet is, de akciónk utóbb derékon ketté tört. Volt-e az *Athenaeum*nak ebből előnye vagy sem, azt nem tudom megítélni.

Egy komplikációról azonban még meg kell emlékezmem. 1906-ban a *Bong* cég egy új munkát készült közrebocsátani „*Der Mensch und die Erde*” cím alatt. Az első művel való páratlan siker birta erre és tény, hogy ezek a *Bong*-féle művek egészen új módját honosították meg az illusztrációnak, valóban rendkívüli érdekességű és fasciáló képeket közölve. A *Bong* cég ezúttal is hozzánk fordult, felajánlván nekünk ennek a műnek magyar kiadását. Mi az ügy alapos megvizsgálása után 1906 december havában következőkben ismertettük álláspontunkat a *Bong* céggel:

„Mint annak idején közöltük az önök nálunk járt cégvezetőjével, a „*Der Mensch und die Erde*” magyar kiadásának legnagyobb akadályá az, hogy az Athenaeum által kiadott „*Műveltség könyvtára*” majdnem azonos tartalommal jelenik meg. Az Athenaeum munkájának szerkesztősege, úgy látszik, teljesen kiszabadította magát a „*Weltall und Menschheit*” békóiból és öntudatosan vagy öntudatlanul majdnem ugyanazt adja, természetesen más feldolgozásban, amit az önök munkája tartalmaz. Az Athenaeum munkájának a közelmúltban megjelent kötete, „*A föld*” amint szakemberektől halljuk, igen sikerült összefoglalása mindannak, ami az önök nagyszabású munkájában a közvetlen ismertetésre nézve részben meg van valósítva, részben kilátásba van helyezve.

Bizonyára lehetséges, hogy az önök munkájában sok foglaltatik majd, ami az Athenaeum munkája mellett is érdemes arra, hogy magyar nyelven feldolgoztassék, annak mintegy kiegészítéseképpen, de a jelen időpont semmi esetre sem alkalmas erre.

Midőn tehát közöljük azt az elhatározásunkat, hogy a szóbanforgó mű magyar kiadását nem bocsáthatjuk közre, egyszersmind tudatjuk, hogy ezen elhatározásunknál nemcsak az a tárgyilagos momentum vezérel bennünket, hogy csak oly cikkel szabad a közönség elé lépnünk, amely iránt felvevő képességgel bír, hanem az a körülmény is, – amely a mi kiadói működésünknek mindig alapvető gondolata volt, – hogy elkerüljük egy oly munka megalkotását, amelynek csak az az egy kétséges érdeme van, hogy verseny-munka.”

A Franklin-Társulattal való összeköttetés

Ha az *Athenaeum*-mal ilyen egészséges üzleti érdekközösségen alapuló baráti összeköttetés állott fenn, akkor a másik nagy magyar könyvkiadó-vállalattal, a *Franklin-Társulat*-tal a közös termelés és a kölcsönös érdekek terén szinte összeforrottnak mondhattuk vállalatunkat.

A nagy sérelem, mely a *Méhner-üzlet* ügyében velünk megesett és amelyet mi akkor is, később is, ma is *König Gyula* személyének tudunk be, nem akadályozhatta meg, hogy a *Franklin-Társulat*-al a további üzleti összeköttetést fenn ne tartsuk, mert hiszen a Jókai-összkiadás révén össze voltunk kapcsolva vele nemcsak materiális és technikai tekintetben, hanem erkölcsi tekintetben is, mert mi a magunk részéről soha sem szüntünk meg elismeréssel és hálával gondolni azokra a Franklin-társulati igazgatósági tagokra, akik bennünket a Jókai nemzeti kiadása körüli fáradozásainkban előmozdítottak. Egyébként is a Franklin-társulat ügyvezető igazgatójával és többi igazgatósági tagjával a legjobb viszonyban álltunk, egyikhez-másikhoz engem különösen bizalmas baráti viszony fűzött és ezek mindnyájan elismerésre méltó módon és szíves jóindulattal törekedtek a megtörtént sérelemért kiengesztelni és annak helyrehozását a jövőben megígérni.

A *Franklin-Társulat* a legnagyobb magyar könyvkiadóvállalat volt, nyomdája a legelső rendű műintézet és komplikált feladatok megoldására alkalmas, csak természetes tehát, hogy nekünk nagy érdekünk volt az intézettel lehetőleg jó viszonyban lenni, mert hiszen nagy perspektívák nyíltak meg részünkre is ebből az összeköttetésből.

Bekövetkezett tehát a közös munka egy oly időszaka, amely a magyar könyvkiadáság legszebb korszakának mondható. Már 1895-ben a millennium alkalmára indítottuk meg együtt a „*Teljes Magyar Törvénytar*”-at és két évvel rá a „*Nagy Képes Világtörténet*”-et. Erről a két vállalkozásról külön fejezetekben óhajtok megemlékezni, mert ezeknek nemcsak terjesztésében, hanem szerkesztésében és kiadásában is résztvettünk, ezeket tehát e szempontból is ismertetnem kell e munka keretében.

Ezer és ezer kiadvány között, melyeket a kiadók létrehozni akarnak, van egyetlen egy fajta, amit minden nemzet irodalmában a legelső helyre tesznek, mindenütt erkölcsi szempontból a legfontosabbnak, a legelőkelőbbnek, anyagi szempontból a legbiztosabbnak, a legjövődelmzőbbnek tartanak. Ez az egy kiadvány egy nemzet klasszikus íróinak gyűjteménye. Magyarországon is több rendbeli kísérlet történt ily gyűjtemények közrebocsátásával. *Heckenast Gusztáv* adta ki annak idején a „*Nemzeti Könyvtár*”-ban az akkori írók műveinek javát. Később *Aigner Lajos* próbálkozott meg e feladattal és ugyancsak „*Nemzeti Könyvtár*” cím alatt bocsátott közre mintegy negyven kötetet; ez a gyűjtemény kevésbé értékes, mind a megválogatást, mind a szerkesztést illetően.

Az újabb időben a magyar klasszikus írók gyűjteményes kiadását szinte lehetetlenné tette az a körülmény, hogy a legkiválóbb írók munkái még nem szabadultak fel, azaz még mindig annak a kiadónak a birtokában voltak, aki a szerzőtől a jogot magához váltotta, amely a szerzői jogról szóló törvény értelmében az író halála után is még 30 esztendeig védve volt.

Az újabb nagy magyar íróknak, *Vörösmarty-nak*, *Tompá-nak*, *Garay-nak* szerzői joga *Méhner Vilmos* könyvkiadó-vállalatáé volt. Amikor azt a *Franklin-Társulat* megvette, hozzájutott ezekhez a jogokhoz és miután ő birta *Bajza*, *Czuczor*, *Kemény Zsigmond*, *Szigligeti* és *Vajda János* szerzői jogát, miután az ő kiadásában jelentek meg a múltban is *Berzsenyi Dániel*, *Csokonai*, a *Kisfaludy*-ak, *Kölcsey Ferenc*, *Irinyi Miklós* munkái, a Franklin-Társulat látszott hivatottnak ily gyűjteményes klasszikus könyvtár kiadására, ha meg tudja szerezni *Arany János* munkáinak kiadási jogát; ezen fordult meg ennek az ideának megvalósulása. Sokat meghánytuk-vetettük a gondolatot a Franklin-Társulat igazgatóival. Biztosra vettük, hogy *Csiky Gergely*-nek, *Madách Imré*-nek és *Reviczky Gyula*-nak kiadására a jogot az érdekelt kiadók meg fogják adni. *Eötvös József*-re és *Jókai Mór*-ra vonatkozólag mi eleve biztosítottuk az átengedést, *Petőfi Sándor* már szabaddá lett és így mi sem állott volna útjában annak, hogy végre-valahára a magyar irodalom is megalkossa a maga klasszikusainak gyűjteményét, csak *Arany János* munkáival lehetne valamiképpen rendbejönni; ez volt a legnehezebb pont, ez akadályozhatta meg az egész tervet, mert *Arany* nélkül magyar klasszikus gyűjtemény kiadása épp oly elképzelhetetlen, mint ahogy elképzelhetetlen volna egy angol klasszikus gyűjtemény *Shakespeare* nélkül és egy francia gyűjtemény *Molière* nélkül.

Vége ez a nehézség is megoldásra jutott; nagy története van ennek is.

Arany János munkái

Arany János munkáinak kiadója *Ráth Mór* volt. Ő vezette be az írói szerződésnek azt a formáját, hogy egy bizonyos évszámkörre kötötte le egy írónak munkáját, bizonyos összeg fizetése ellenében; így *Arany János*-tól legutóbb azt a jogot szerezte meg, hogy 1889-től 1900 január 1-ig kiadhatja Aranynak minden munkáját bárminő példányszámban, bárminő kiadásban, bizonyos tiszteletdíj fizetése ellenében. Az ily szerződés mindig az író sérelmével jár; ez természetes is, mert hiszen a kiadónak módjában van az utolsó esztendőben annyit nyomtatni, hogy a rákövetkező évkörben a munka forgalmi értéke teljesen leszáll.

Ráth Mór nem volt ebben a helyzetben, mert viszonyai annyira rosszra fordultak, hogy előre volt látható, hogy sem *Arany* munkáinak új kiadását el nem fogja vállalhatni, sem az utolsó esztendőben nagyszámú utánnyomásokat nem lesz képes eszközölni.

Arany János szerzi jogának lejártá természetesen az összes nagyobb kiadókat érdekelte. A szerzői jogok akkori tulajdonosának, özv. *Arany Lászlóné* úrnőnek több kiadó-vállalat tett jó eleve ajánlatot. Voltaképpen mindenki hiábavalónak tekintett minden próbálkozást, abban a

meggyőződésben, hogy mindenesetre a *Franklin-Társulat* fogja ezeket a jogokat magához váltani, minthogy most már a többi klasszikus is nála van és mindenki ismerte a kapcsolatot, amely az Arany-családot a Franklin-Társulathoz fűzte, hiszen *Arany László* igazgatósági tagja volt a Franklin-Társulatnak éveken át.

1899 november havában azonban felkeresett engemet *dr. Hajduska Emil*, a Földhitelintézet ügyésze és *Arany Lászlóné* nevében egyenesen felszólított, tegyünk ajánlatot *Arany* műveire vonatkozólag. Minthogy *dr. Hajduska* tudomásom szerint a Franklinnak is ügyvédje volt, nem titkolhattam el meglepetésemet a velem közölt felszólításon és kijelentettem, hogy ily ajánlat megtevése bizonyára meddő volna, hiszen előrelátható és szinte köztudomásu, hogy *Arany* munkáit a *Franklin-Társulat* fogja megszerezni. *Dr. Hajduska* erre a maga részéről kijelentette, hogy igen sajtószzerű helyzet állott elő ebben a kérdésben, amelyben a látszat szerint a kiadók egyenesen a *Franklin-Társulat* kényének szolgálatjára ki az Arany-örökösöket. Magyar irodalmi vállalat mégsem teheti azt, hogy egyáltalában nem reagál ily irányú felszólításra, ámde ha ezt mi így helyesnek véljük, akkor közöljük elhatározásunkat az Arany-örökösökkel. Egyébként kijelentette, hogy ebben az ügyben nem képviseli a *Franklin Társulat*-ot, hanem *Arany Lászlóné*-t. Nehéz helyzetben voltunk, azt az ódiumot nem vehettük magunkra, hogy kimondják azt, hogy *Arany János* munkáinak kiadása előtt kitérünk, viszont a *Franklin-Társulat*-tal szemben nem tehattuk meg azt, hogy az ő háta megett adjunk be ajánlatot Aranyra, amikor együttesen tervezgettük a magyar remekírók kiadását, majd, amikor Arany kiadásának joga tisztázva lesz.

Tisztán kellett ebben az ügyben látni és ezért a *Franklin-Társulat*-ot értesítettük *dr. Hajduska* felhívásáról. A *Franklin-Társulat* igazgatói is átlátták helyzetünk kényességét és arra kértek, hogy további lépéseink megtétele előtt még egyszer értekezzünk velük, mert ők az ügyet igazgatósági ülés elé viszik. Ez megtörtént és eredményeként azt közölték velünk, hogy a *Franklin-Társulat* nem vethet gátat annak, hogy mi vagy más is ne pályázzunk Arany munkáira, ők azonban szeretnék, ha bizonyos jogot részükre fenntarthatnánk, különösen az iskolai kiadások tekintetében. Arról, hogy a remekírók összkiadását az esetben is meg lehet valósítani, ha *Arany János* munkáit mi bírnók, egyébként meg vannak győződve, mert meg fogjuk találni ennek a módját.

Mi alapos megfontolás után, melybe még egyéb közben felmerült ügy is belejátszott, 1899 november 25-én átnyújtottuk ajánlatunkat *Arany Lászlóné*-nak, azzal a kikötéssel, hogy annak tartalmát senkivel sem közli és oly ígéret ellenében, hogy amennyiben az a legkedvezőbb, azt feltétlenül elfogadja. E kikötéseink igen természetesek voltak; egyfelől nem akartuk, hogy a mi ajánlatunk tartalmának megtudása után más azt túlszárnyalhassa, másrészt nem akartuk, hogy a mi ajánlatunk eszközül szolgálhasson arra, hogy más pályázó vagy maga a *Franklin-Társulat* kénytelen legyen velünk licitációba bocsátkozni.

Személyesen adtam át ajánlatunkat *özv. Arany Lászlóné*-nak, kijelentvén, hogy csak a közölt kikötések ellenében adhatom azt át és tekintem azt fennállóknak. Ő a kikötéseket elfogadta és az ajánlatot átvette; az, különböző módozatok útján, végeredményben *Arany János* összes írói hagyatéka szerzői jogáért 246.000 koronát ajánlott fel.

Arról tudomásunk volt, hogy *Ráth Mór* jogai az év végével megszűnnek és hogy neki opciója van, melynek értelmében a szerződés csak akkor emelkedhetik érvényre, ha *Ráth Mór* opcióját nem gyakorolja. Hogy ezt gyakorolhatná, erre kilátás éppenséggel nem volt, erre senki nem gondolt.

Ajánlatunk felette meglepte az érdekelt Arany-örökös, mert minden eddigi méretet túlszárnyalt; magyar viszonyok között óriásinak mondható tiszteletdíjat jelentett. A mi ajánlatunk

alapjául igen gondos kiadói számítások és nagyszabású tervek szolgáltak. *Arany* munkáinak előterjesztése tekintetében igen érdekes különböző terveink voltak és meg voltunk győződve, hogy azok megvalósítása esetén az általunk felajánlott negyedmilliós tiszteletdíj mellett is vállalatunk meg fogja találni számláját. Amennyire kellemesen lepte meg *Arany*né-t ajánlatunk tartalma, épp annyira feszélyezte őt titokban tartására vonatkozó ígérete; nem is lehetett ezen csodálkozni, hiszen egy egyedülálló asszonyról volt szó, aki ilyen fontos ügyben mégis csak tanácskozni akart valakivel, aki iránt teljes bizalommal viseltetik. Aggodalmait közölte velünk, melyeket azután a következő levéllel óhajtottunk eloszlatni; érdekessé teszi ezt a levelet tartalmán kívül az is, hogy annak szövegét *Voinovich Géza*, *Arany Lászlóné* későbbi férje írta, aki akkor társulatunknál mint irodalmi vállalatunk szerkesztője előkelő helyet foglalt el és kivel ezeket az ügyeket annál is inkább megtanácskoztuk, mert hiszen a tervezett *Arany*-kiadásoknak is ő volt a kiszemelt szerkesztője. A levél a következőképpen hangzik:

„Mélyen Tisztelt Nagyságos Asszonyom!

Rendkívül sajnáljuk, hogy Nagyságos Asszonyomat ajánlatunkkal ily kínos helyzetbe hoztuk. S mivel ezen ajánlatunk okozta ezt, kötelességünknek érezzük, hogy a magunk részéről tőlünk telhetőleg megkönnyítsük a helyzet nehézségeit.

Abban a feltevésben, hogy mind anyagilag, mind erkölcsileg, *Arany* munkáinak terjesztését illetőleg mi tettünk legjobb ajánlatot, nyújtunk legtöbb garanciát, azt kell gondolnunk, hogy egyedül Gyulai Pál ömértóságának személye az, kire Nagyságod még tekintettel van. Mert hogy e munkák elhelyezésénél egy intézet sem részesül előnyben, azt világosan látjuk abból, hogy maga a költő fia, már mint a *Franklin* igazgatója, *Ráth*nak adta el azokat. Hogy tehát Nagyságod helyzetét tőlünk telhetőleg megkönnyítsük, belenyugszunk abba, ha ajánlatunkra vonatkozólag *Arany* legnagyobb tisztelőjének, legjobb barátjának, Gyulai Pál méltóságának tanácsát és véleményét kikérné. Kettős reményben tesszük ezt. Oly magasra becsüljük Gyulai Pál jellemét, hogy meggyőződésünk szerint a legnagyobb objektivitással fogja tekinteni az ügyet, s a fősúlyt, mint mi is, *Arany* munkáinak előterjesztésére helyezi. S azt hisszük, ez iránt, hogy egyebet ne is említsünk, *Jókai Mór* munkáinak terjesztésénél elért nagy sikerünk őt épp úgy megnyugtathatja, mint Nagyságodat.

Másodszor: Erősen hisszük, hogy amit Nagyságodtól barátilag megtud, az az személyes titka marad, melyet minden körülmények közt a legnagyobb diszkrécióban fog tartani.

Felhatalmazzuk tehát Nagyságodat, hogy ajánlatunk tartalmát Gyulai Pállal, mint Nagyságod meghitt barátjával közölje, úgy hogy arról Gyulai Pál, mint a *Franklin-Társulat* igazgatója, tudomást ne vegyen. Végül bizunk abban is, hogy ő – bár egy konkurrens társaság igazgatója – sokkal nagyobb tisztelettel van *Arany János*, s nagyobb barátsággal Nagyságod iránt, hogysem ne azon ajánlat mellett emelne szót, mely *Arany* népszerűsítését s a család érdekét egyaránt legjobban kielégíti.

Az ő igazságszeretetében, s Nagyságod mély belátásában bizunk.”

*Arany*né ajánlatunkat elfogadta, velünk a szerződést megkötötte és kezéhez lefizettük a 60.000 koronás első részletet. Ebben a szerződésben a *Franklin-Társulat*-nak biztosítottuk a nála folyamatban levő kiadások további folytatását a „*Jeles Irók Iskolai Tára*”-ban, valamint biztosítottuk a *Kisfaludy-Társaság* *Shakespeare*-fordításának három *Arany János*-féle fordítását („*Szentivánéji álom*”, „*János király*” és „*Hamlet*”). Mindezeknek a kiadásoknak honoráriumuma is természetesen meg volt állapítva. Ez a szerződés tehát a *Franklin-Társulat* tudtával és hozzájárulásával jött létre. De a *Franklin-Társulat* nem érte be ezzel, hanem a neki jutott jogokat velünk külön kötendő szerződésben akarta magának biztosítani és ennek folytán

a *Franklin-Társulat*-tal is létrejött a mindazokat magában foglaló szabatos szerződés 1900 január hó 9-én. Minden teljesen rendben volt és mi elkészültünk a nagy feladatra.

Közben január 1-én *Ráth Mór* jelentkezett. Levélben közölte *Arany Lászlóné*-val, hogy az elővételi jogot gyakorolni akarja. A fennforgó viszonyok között ezt a jelentkezést komolyan venni nem lehetett, mert hiszen köztudomású volt, hogy *Ráth Mór* nincsen abban a helyzetben, hogy az opcióval élhessen, de kizártnak látszott az is, hogy más valaki részére tehessen kísérletet, mert hiszen arról feltétlenül tudnunk kellett volna, ha a könyvkiadók valamelyikének ilyen szándéka lett volna. Az egyetlen számbavehető versenytárs, a *Franklin-Társulat*, hónapok óta közvetlenül tárgyalhatott volna, amint hogy eleinte tárgyalt is és előnyösebben juthatott volna *Arany* munkáihoz még a mi segítségünkkel is, mint a *Ráth*-féle opció gyakorlása útján.

*Arany*né *Ráth* levelére azt az egyetlen választ adta, amelyet adhatott, hogy t. i. a sors által gondjaira bízott nagybecsű irodalmi kincscsel szemben az az erkölcsi kötelessége van, hogy azt oly kiadói kezékbe tegye le, amelyekben a folytatólagos kiadásokra, a legtágabb értelemben vett terjesztésre és népszerűsítésre a legnagyobb biztosítékot nyeri. Hogy a *Ráth Mór* cég ezidőszerint szakszerű vezető hijján ezekkel a biztosítékokkal nem rendelkezik, az nem szorul bizonyításra. Ha tehát a cég elővételi jogával mégis élni óhajt, nyilvánvaló, hogy azt másra óhajtja átruházni, esetleg az egész cégnek eladása útján. Ily körülmények közt *Arany*né esetleg egy teljesen ismeretlen céggel állván szemben, további elhatározására döntő befolyású az, hogy kié a cég, bir-e azokkal az üzleti képességekkel és eszközökkel, amelyek *Arany* műveinek az eddiginél is nagyobb arányú terjesztését is biztosítják és képes-e oly anyagi garanciákat nyújtani, amelyek egy hosszú időre szóló szerződés pontos megtartását mindenben biztosítják. Minthogy több ajánlat érkezett *Arany*néhez, olyan, mely rövid időre szóló megvételről szól (10 évre) és olyan, mely a szerzői jog egész hátralévő védelmi idejére szól, olyan, mely egyszerre való készpénzfizetését ajánlja meg a vételi összegnek és olyan, mely hosszabb lejáratú fizetési határidők megállapítását veszi igénybe – minthogy a *Ráth*-cégnak joga van hozzá és *Arany*né ezt a jogot teljes mértékben kénytelen elismerni, természetes, hogy az általa elfogadni kívánt legkedvezőbb ajánlatot közölte a *Ráth*-céggel. Tisztában kell azonban lennie a fent vázolt garanciák tekintetében és tudnia kell, hogy kivel áll szemben, mert nem szabad abba a kényszerhelyzetbe jutnia, hogy esetleg átruházás útján egy előtte ismeretlen céggel oly hosszú szerződéses viszonyban álljon, mely vagyona jelentékeny részének biztonságát esetleg kérdésessé tenné.

Ráth Mór nevében a levelezést ebben az ügyben *Ráth Mór*né jegyezte, de *Ráth György* kúriai tanácselnök intézte az ügyöket, mert *Ráth Mór* egészségi állapota már nem volt olyan, hogy ezeket a fontos ügyeket maga bonyolíthatta volna le.

Az ügy gyorsan bonyolódott le; január 12-én a *Franklin-Társulat* igazgatója, *Benkő Gyula* a következő levelet intézte hozzám:

Bp. 12. I. 1900.

Tisztelt Révai Ur!

Nehogy másoktól előbb tudja meg, én közlöm Révai úrral, hogy a *Franklin Ráth*-tal megegyezett az *Arany*-opcióra nézve s ezt ma gyakorolta.

A dolog tegnap dőlt el, miután *Ráth* 10-én megkínált bennünket és már pár nappal előbb szóval jelezte volt szándékát.

A fordulatot ebben az ügyben *Kónyi Manó* idézte elő, aki szemrehányásokat tett az igazgatóknak s nagy energiával kapacitálta *Kornfeldet* és *Pallavicinit* és pedig sikerrel.

Be fogja látni, hogy én utolsó ittlétekor az ügy elárulója nem lehettem. Állásom tiltott ilyet. De azt ígérem, s ebbe már több beleszólásom is van, hogy mindent kész vagyok megtenni arra, hogy mint üzlettől, önök az Aranytól el ne essenek, mindent megcsinálhassanak, amit megcsináltak volna vele amúgy, ha az önöké lett volna, sőt a klasszikusok összkiadását akár mindjárt meg is kezdhették, ha erre kedvük van.

Aminthogy én nem haragudtam meg, mikor önök elvették Aranyt tőlünk, remélem, Ön se neheztel mindig igaz hivére.

Tisztelője

Benkő

Két nappal utóbb *Arany Lászlóné* is felkeresett soraival:

Hétfő, 15/1. 1900.

Tisztelt Révai Úr!

Hajduskától hallom, hogy meg fog látogatni.

Kérem, tudassa velem, mikor jön.

Meg szeretném Önnek köszönni irántam való figyelmét, előzékenységet és meg akarom Önnek szóval is mondani, mennyire sajnálom azt, ami Önnel boldogult apósom munkái kiadása ügyében történt.

A rövidke idő alatt, melyben összeköttetésben állottam Önnel, megtanultam Önt őszintén tisztelni és becsülni, kérem, fogadja ennek kifejezését.

Szives barátságos üdvözlettel

Arany Lászlóné

Egy bájos, szép és okos asszonynak meleg kézszorításával fejeződött be rám nézve az ügy. Befejeződött, sajnós. *Arany János* munkáira nézve is. Húsz esztendő múlt el azóta anélkül, hogy Arany János munkái olyan népszerűekké váltak volna, mint annak idején szemem előtt lebegett.

„Magyar Remekirók”

Azzal, hogy a *Franklin-Társulat* Arany munkáinak birtokába jutott, valóra válhatott tehát a „*Magyar Remekirók*” kiadása egy oly gyűjteményben, amelyben mindaz benne van, amit az irodalomból a művelt magyarnak ismernie kell, mindaz, ami maradandó, ami el nem avult, amit a mai ember épp úgy olvashat, mint az elmúlt idők embere.

Meg lehetett végre alkotni azt a nagy nemzeti jelentőségű vállalatot, mely minden kulturnemzetnél a legelső helyen áll, amely nemzedékről nemzedékre átöröklődik. Igen beható és hosszas tanácskozások előzték meg a munka tartalmának végleges megállapítását; tényleg az volt a cél, mindent felvenni benne, ami értéknek megmarad a múltból, színét-javát az egész magyar irodalomnak, és mindent kihagyni belőle, ami fölösleges, amit ma olvasni többé nem érdemes.

A kiválasztást és megszerkesztést a legelső irodalmi férfiakra bízta, azokra, akik az illető klasszikusok műveivel foglalkoztak és erre a kritikai munkára képesek voltak. Mikor mindezek az előkészítő munkálatok javában folytak, magát a terjesztésnek fontos kérdését is mindenképen előkészítettük. A szerződés a Franklin-Társulat és a terjesztő cégek között 1901

június 18-án köttetett meg és e szerződés értelmében a mi cégünk 3000 teljes példány átvételére kötelezte magát. Ugyanilyen átvételi kötelezettséget vállalt az *Aufrecht* és *Goldschmied* cég, úgy hogy a „*Magyar Remekírók*” 6000 példányának átvétele a kiadóra nézve a megindulás pillanatában biztosítva volt. Az általunk elhelyezett példányszám vég-eredményben 5300-nál valamivel több volt, körülbelül ugyanannyi lehetett a másik cégé is; természetesen a munka későbbi sorozataiból valamivel kevesebb példány kelt el.

A terjesztés előkészítésénél a multnak tapasztalatai voltak mértékadók és általában el kell ismerni, hogy a kiadóvállalatot is az ügysző méltó nagy szempontok vezérelték ebben a tekintetben. Több, mint félmillió prospektus és sok egyéb nyomtatvány készült a legszebb, a nyomdai intézethez méltó kiállításban, mert hiszen itt megint olyan mű terjesztése forgott szóban, mely a legnagyobb általánosság szempontjából volt elbírálandó, amellyel igazán mindenkire fordulhattunk, mint annak idején a *Pallas Lexikoná*-val.

Minden arra engedett következtetni, hogy most igazán a legnagyobb sikerre lehet biztosan számítani, hiszen minden tényező közrehatott ahhoz. Magának a munkának kétségtelen jelentősége, célszerű megszerkesztési módja, előkelő kiállítása, olcsósága és a gondosan előkészített propaganda és terjesztés.

És még valami! Az, hogy ezúttal teljesen ki volt zárva a konkurrencia! Mindent nyugodtan elő lehetett készíteni, nyílt ajtók mellett, nem volt ok a titkolódzásra. Hiszen itt együtt voltak az összes klasszikusok, azok felett más nem rendelkezhetett és a vállalatnak le volt kötve a két nagy terjesztő cég egész ügyszői apparátusával!

Ki lesz bolond ilyenkor valamilyen másod- vagy harmadrendű cikkel előhozakodni, azt forgalomba hozni akkor, mikor az irodalomnak legjava, a klasszikusok gyűjteménye indul útnak, hogy meghódítsa a maga közönségét, melyről fel lehetett tenni, hogy várva várja már ezt a munkát.

Remekíró-gyűjtemény remekírók nélkül

Hát akadt ilyen bolond is! Mert Magyarországon minden lehetséges. És kisült, hogy nem is olyan bolond! Mert Magyarországon tényleg ki lehet adni klasszikus-gyűjteményt klasszikusok nélkül is. Itt lehet hirdetni ilyen remekíró-gyűjteményt *Bajza*, *Czuczor*, *Deák Ferenc*, *Eötvös József*, *Garay János*, *Kemény Zsigmond*, *Szigligeti*, *Tompa Mihály*, *Vörösmarty*, *Vajda János* és *Arany János* nélkül is.

És itt el lehet terjesztetni egy ily klasszikusok nélküli klasszikus gyűjteményt az ország nagy terjesztő vállalatainak közreműködése nélkül is.

Mindez külön magyar specialitás, más normális és kulturált országban el sem volna képzelhető. Nem is történt meg sehol egyebütt, ellenben nálunk megtörtént a következő eset:

Még meg sem kezdtük volt a „*Magyar Remekírók*” terjesztését, még közzé sem volt téve a prospektus, még csak jelezve volt a sajtó útján a nagy irodalmi eseménynek a bekövetkezése, amidőn egyszerre a lapokban felbukkantak kis hírek és hirdetések, jelezvén azt, hogy egy bécsi cég magyar remekírók könyvtárának terjesztésére keres utazókat. Senkisé megérteni ezeket a hirdetéseket, mert hiszen a „*Remekírók*” terjesztő cégei Budapesten székeltek és nem engedtek át példányokat semminemű bécsi cégnek. Nemsokára azután világosabbá vált a hirdetés, jelezvén, hogy „*Remekírók képes könyvtára*” cím alatt a magyar és a világirodalom kincsesháza fog megjelenni. Ujabb hirdetésekből azután kiderült, hogy ezt a vállalatot a *Lampel-Wodianer* cég fogja közzétenni. Mindenki kíváncsi volt rá, miként adhat

ki egy 50 kötetes klasszikus gyűjteményt valaki akkor, amikor az összes klasszikusok egy más cégnél vannak monopolizálva. Megjött azután erre is a válasz. Közzétették a részletes prospektust, amelyből kitűnt, hogy az 50 kötetből 20 idegen irodalmi, a külföldi klasszikus irodalomból való kötet, 17 kötet a felszabadult magyar írók munkáiból való, 6 kötet olyan, amelynek szerzői joga részben az Athenaeumé, részben az Akadémiáé, 5 kötet olyan, amelyről maga a prospektus is beismeri, hogy csak akkor fognak megjelenhetni, amikor a törvény szerint közkinccsé válnak és végül kettő olyan, amelyet ez a prospektus tett meg klasszikussá. Így alakult ki egy nagy irodalmi vállalatnak tartalomjegyzéke. Nem lehet tagadni, hogy ez a jegyzék igen ügyesen volt összeállítva, sem azt, hogy ebben igen értékes munkák voltak felsorolva, mind a világirodalomból, mind a hazai irodalomból, de azt állítani, hogy ez a gyűjtemény a magyar remekírókat tartalmazná, a legjobb akarattal sem lehetett.

A *Franklin-Társulat* hirdapokban közzétett hirdetéseiben tiltakozott is az ellen, hogy ez a kiadás összetévesztessék az ő kiadásával és figyelmeztette a közönséget, hogy a két vállalatot ne tévessze össze egymással. E hirdetéseiben joggal hivatkozott arra, hogy a „*Magyar Remekírók*” igazi főműveinek kizárólagos kiadási joga egyedül a *Franklin Társulat*-ot illeti meg és tiltakozott az ellen, hogy bárki hirdetéseiben felsorolja olyan írók munkáit, amelyek csak hosszú évek múltán fognak felszabadulni. A *Franklin-Társulat* ez írók munkáinak hirdetése miatt, hiszen *Garay*-ról, *Tompá*-ról és *Vörösmarty*-ról volt szó, peres úton fel is léphetett volna a kiadó cég ellen, mert ezzel neki nagy kárt okozhatott, de nem tette. Ellenben a *Wodianer*-cég keresetet indított a *Franklin-Társulat* ellen ama tiltakozó hirdetés miatt és megindult egy pör, amely ennek az ügynek összes szennyét feltárta és felkavarta. Mert sok szenny kavardott fel. Mindaz, ami a részlet-üzlet terén mint undok visszaélés a közönség emlékezetében van még ma is, az mind ebben a remekíróakcióban kezdődött.

Egy bécsi cég, a *Max Herzig*-féle *Central-Buchhandlung* vállalta volt el ennek a „*Remekírók képes könyvtára*”-nak magyarországi terjesztését és azt a versenynek legkiméletlenebb eszközeivel akként vitte véghez, hogy százával és ezrével keletkeztek a kellemetlen pörök. Magához a *Franklin-Társulathoz*, mint a „*Magyar Remekírók*” kiadójához, tömegesen érkeztek a közönség köréből a panaszok a mindennemű félrevezetési manőverek miatt, a sajtó nyílt-tere állandóan tele volt visszaélések felsorolásával. És a részlet-üzlet diszkreditálását, az ügynökök korrumpálását oly alaposan elvégezte ennek a cégnek ez az egyetlen akciója, hogy azt évek hosszú során folytatott reparáló munka sem bírta helyrehozni. Minden, amiről hirhadt a magyarországi könyv-részlet-üzlet és ami azután törvényes intézkedéseket vont maga után, ebből a remekíró-akcióból keletkezett. Mindazok a furfangok, melyekkel lelkiismeretlen közegek egyeseket behálóztak és teljesíthetetlen kötelezettségekbe belevittek, ebben az akcióban jelentkeztek először, visszataszító hatásukat kiterjesztvén minden egyéb, szolid bázison alapuló ügylettel szemben is. És ez az akció tette tönkre mindazt az évek hosszú során kifejtett munkát, amellyel a külföldi versenyt ki akartuk küszöbölni Magyarországból. A „*Remekírók képes könyvtára*” újra behozta a külföldet a maga nyersségével és kiméletlenségével, amellyel Magyarországot balkáni kizsákmányolható területnek nézte, objektumaként a pusztító garázdálkodásnak. Ez a kétségtelen eredménye és sikere megvolt a „*Remekírók képes könyvtára*”-nak; egyéb sikereiről nem tudok beszámolni.

Egyéb Franklin-kiadványok

Az említett három főmunkán kívül a *Franklin-Társulat* igen nagyszámú népszerű kiadványainak terjesztésével természetesen az élénk üzleti összeköttetés folyamán intézetünk állandóan és behatóan foglalkozott. A helyzethez alkalmazkodó, mindig változó megállapo-

dások szabályozták ezt a forgalmat, melynek méretei időnként igen nagyok voltak. Hogy csak egy példát említsek, a magyar *Shakespeare* új kiadásának közrebocsátására a mi bátorító szavunk birta rá a *Franklin-Társulatot*. Ebből a munkából azután egymagából 3000 példánynál többet helyeztünk el.

Minden vállalat, amelyet a *Franklin-Társulat* ebben az időszakban közzétett, teljes sikert aratott a mi közreműködésünkkel, a mi terjesztésünk révén. A később közrebocsátott „*Magyar Regényírók*” című vállalatánál ez a siker nem következett be, erről azonban a „*Klasszikus Regénytár*” kapcsán fogok szólni.

A nagyüzem és a Singer és Wolfner cég

Azoknak a cégeknek sorában, amelyek az utolsó évtizedekben a magyar irodalmi termelés körül kétségtelenül nagy érdemeket szereztek maguknak, első helyen áll a *Singer és Wolfner* cég, amely a magyar szépirodalom és az ifjúsági irodalom kultiválását tűzte ki célul. Bár a mi speciális terjesztő szervezetünk részére alkalmas nagy kiadványokat ez a cég nem produkált, mégis valahányszor sorozatos könyvgyűjteményt bocsátott közre, bennünk mindig készséges támogatóra talált, így a *Gáspár*-féle utazási műnek is sok ezer példányát helyeztük el és igen tekintélyes példányszámot az „*Egyetemes Regénytár*”-ból a „*Vidám Könyvtár*”-ból, a *Tóth Béla* anekdota-gyűjteményéből, valamint azokból a gyűjteményes kiadásokból, melyeket a cég az idők során közrebocsátott, nevezetesen *Gárdonyi Géza* és *Herczeg Ferenc* munkáiból.

Brehm Állatvilága

Egyik nevezetes állomása a könyvterjesztő nagy üzemnek *Brehm Alfréd* német természettudós világhírű munkájának magyar kiadása volt. A *Légrády Testvérek* cég, amely mint lapkiadó igen jelentékeny szerepet játszott már akkor is és amely a „*Pesti Hírlap*” megalapításával vetette meg voltaképpen alapját az egész nagyrafejllett modern magyar lapkiadásnak, könyvkiadói téren nem igen mozgott. Csak alkalomadtán adott ki egy-egy szépirodalmi vagy ifjúsági munkát, főképp a „*Pesti Hírlap*” munkatársainak műveit, inkább irodalompártolás címén, mint üzleti vállalkozásként. De most, úgy látszik, a cég is kedvet kapott, hogy részt vegyen abban a nagy forgalomban, amely a részlet-üzlet után megnyílt a kiadók előtt és elhatározta, hogy közzéteszi magyar nyelven *Brehm* „*Tierleben*” című művét.

Erre az elhatározásra nyomdai becsvágy is sarkalhatta a céget, mert érthető és méltányolható, ha egy nagy nyomdai műintézet azoknak a remek, több színnyomású képeknek reprodukciójával jelenik meg a könyvkiadói téren, amelyek *Brehm* munkáját annak belső értékes tartalmán kívül oly becsessé tették. Tervük véglegesítése előtt hozzánk fordultak és miután magunk is meg voltunk győződve arról, hogy a *Brehm* magyar kiadása irodalmunknak csak dicsőére válhat és közreműködésünket a terjesztés körül készséggel kilátásba helyezzük, a *Légrády* cég megkötötte a szerződést a lipcsei kiadóval, amely őt mind a szövegnek felhasználására, mind a képeknek reprodukciójára feljogosította.

Az „*Állatok világa*” tényleg magában álló munka az irodalomban. *Brehm*-nek sikerült megoldania azt a nehéz kérdést, hogy érthető, élvezetes modorban, kellemes olvasmányként kezelje a természettudománynak azokat az ismereteit, amelyeket eddig a közönség csak száraz és unalmas közlésekből ismerhetett meg. Ennek a leíró képességnek köszönhetette ez a munka, hogy több százezer példányban terjedt el a világ minden nyelvén. Biztosan lehetett arra szá-

mitani, hogy Magyarországon, ahol az intelligens közönségnek is színe-java állattenyésztéssel, vadászattal foglalkozik, ennek a munkának lesz közönsége. És lett is.

A kiadó dicséretére el lehet mondani, hogy mindenképpen számolt a magára vállalt feladat jelentőségével. Nem adott száraz fordítást, hanem új munkát, annál is inkább, mert hiszen a természettudományban folytonos haladás van és különösen *Brehm Alfréd* munkája, amely biológiai alapon nyugszik, a biológia előrehaladásával mindig kiegészítésre, helyreigazításra szorul.

Légrádyék a munkát *Méhely Lajos* szerkesztésére bízták, aki jeles munkatársak segítségével akként felelt meg a magára vállalt feladatnak, hogy *Tóth Béla*, aki maga is félig-meddig természettudós volt, egy cikkében, amelyet a magyar *Brehm* első kötetének közrebocsátása alkalmával írt, lelkesen felkiált:

„Ez nem idegen, ez nem átültetés, ez nemzeti munka és szeretnők megszoritani Méhely Lajos professzor kezét: „Bocsássa meg bizalmatlanságunkat! Mi azt hittük, hogy Ön és dolgozótársai, a jeles zoológusok, csak átültetik azt az óriási művet. S csak most láttuk, milyen munkát végeznek Önök, milyen magyar munkát!”

Érdekes, hogy *Tóth Béla* bizalmatlansága és töprenkedése abból indul ki, hogy voltaképpen mire való volt ezt a munkát magyarul kiadni. Szerinte a művelt magyarság ma már nem szorul német tolmácsra, mert tud és olvas itt mindenki németül. A tudomány, az ismeretnépszerűsítés német munkáinak magyarítása szerinte felesleges, mert ez az irodalom ránk nézve körülbelül olyan, mint a zsidó anekdotában a rabbi pápaszeme: akinek nincs rá szüksége, annak nem kell, akinek meg szüksége van rá, az már úgyis régen szert tett rá.

És különösen azért akad fenn *Tóth Béla* a *Brehm* magyar kiadásán, mert azt mondja, hogy *Brehm* nemcsak kiváló tudós volt, hanem remek író is. Nagy művésze a német nyelvnek és a német lélek szerint való nemzeti író, akit hiába fordítanak le akármilyen nyelvre a legjelesebb tollak: német marad az. Azután a maga gyönyörű dialektikájával önmaga ellen fordul *Tóth Béla* és azt mondja:

„Mégis jól tették, hogy ezt a munkát kiadták, mert a magyar művelődésnek éppen olyan minőségű, fajtájú állattani munkára volt szüksége, amilyen a *Brehm*, mert a *Brehm* a magyar gondolkodással rokon munka. Az író nagy német stilművészete mellett is a munka szerkezete és egész módszere igazi ellentéte a germán tudomány és népszerűsítés eddigi alkotásainak. Homály helyett derült világosság, szárazság helyett kerekded előadás, nagyképűség helyett művészi egyszerűség, gépies adathalmaz helyett az állatvilág életének színes, eleven képe. Ha *Flaubert* és *Balzac* kezdték keresni és látni az igazi embert: *Brehm* kezdte keresni és látni az igazi állatot. A biológiai állattan sohasem járhat többé más uton, ha nem akar hátrafelé lépni s a műveltek számára való élet-históriai ismeretterjesztés is mindig csak *Brehm Alfréd* iskoláját követheti.”

*

A magyar közönség szívesen fogadta a *Brehm* magyar kiadását, de kitűnt, hogy a természettudományi munkának magyar közönsége mégsem akkora, mint aminőnek gondoltuk. Ezúttal a könyvkereskedelmet egy közös körlevélben értesítettük a mű megindításáról, mert a *Légrády-cég* a könyvkereskedői terjesztést is, illetve a könyvkereskedőknek való kiszolgáltatását a példányoknak ránk bízta, éppen tekintettel arra, hogy akkori helyzetében nem tartott fenn élénkebb összeköttetést különösen a vidéki könyvkereskedelemmel. Mi 2000 példánynak átvételére köteleztük magunkat, *Aufrecht* és *Goldschmied-cég* is ezret vett át, úgy, hogy 3000 példány volt a munkának biztosítva már a megjelenés előtt, elkelt belőle mintegy 6000 példány, ami mégis tisztos siker ilyen szakmunkánál.

Jogtudományi munkák. Hangzatos című „diszművek”

Még sok más mű a kevésbé jelentősek és a kisebb terjedelműek közül volt akkor tárgya ennek a terjesztési üzemnek, többek között a *Grill* cég által közrebocsátott különböző jogtudományi kiadványok is, amelyeknek terjesztési monopóliumát bizta ránk egyidőben a nevezett kiadó cég.

Mi szívesen vállalkoztunk minden szép, jó és nemes tartalmu műnek lanszizálására és terjesztésére, de sohasem vállalkoztunk oly műveknek forgalomba hozatalára, amelyek a közönségnek kiaknázására voltak alapítva, amelyek belső tartalom nélkül, érték nélkül, tetszetős és hangzatos címek alatt azon célból voltak közrebocsátva, hogy a hiszékeny közönség könnyelműsége révén egyesek megcsinálhassák a maguk üzleteit. Nem múlt el esztendő, hogy a bécsi *Max Herzig* cég meg ne kísérelte volna, minket az ő kiadványainak terjesztésére rábírtani és nem volt csábító eszköz, amelyet ily irányban ki nem fejtett volna, de mi nem voltunk rábíthatók sem „*Az ősi erény*”, sem „*A nemzeti dicsőség*”, sem „*A király könyve*”, sem más ily hangzatos című, igen nagy áru, belsőleg azonban igen kis értékű művek terjesztésében való közreműködésre.

A „Révai-Kalendárium”

A terjesztés céljaira ezekben az esztendőben nagy könyvkatalógusokat is bocsátottunk közre, nem száraz könyvjegyzékeket, hanem úgynevezett *catalogue raisonné*-kat bírálatokat és könyvismertetéseket magában foglaló jegyzékeket.

Eddigélé csak az egyes kiadók adták ki a maguk kiadványainak katalógusait, hol egyszerű felsorolásával a kiadásoknak, hol képmutatványokkal ellátva. Azonkívül megjelent évenként egy u. n. „*Általános Könyvjegyzék*”, amely az irodalomban forgalomban levő műveknek szakszerinti száraz felsorolását tartalmazta.

A mi jegyzékünk, amelyet „*Révai-katalógus*” név bocsátottunk közre, egészen új csapáson indult. Mi t. i. mindazokkal a kiadókkal, akiknek munkáit terjesztettük, saját kiadványaiknak illusztrált és diszkiállítású jegyzékét nyomattuk ki azonos alakban és mindezeket a jegyzékeket a magunk kiadásainak hasonló jegyzékével együtt együvé kötve egy tekintélyes könyvben egyesítettük. Ezt a katalógust azután nagy példányszámban terjesztettük el.

1901-től kezdve új alakot adtunk katalógusainknak és megváltoztattuk szerkezetüket is. „*Révai-kalendárium*” név alatt bocsátottunk közre évenként egy útmutatót a magyar irodalomban, amely a naptári részen kívül és az esztendő legkiválóbb irodalmi újdonságainak ismertetésén felül még az irodalom kiválóbb műveinek teljes jegyzékét, bibliográfiáját is magában foglalta, azonfelül pedig az egyes kiadóknak a fentiekben már vázolt önálló jegyzékeit is.

A legnevezetesebb újítás azonban az volt, hogy az 1901. évi „*Révai-kalendárium*” az irodalmi propaganda és a könyvvásárlásra való ösztönzés céljából irodalmi esszét tett közzé jelesebb íróinktól és mutatványokat az év legnevezetesebb műveiből.

Szenzációszámra ment a *Szomaházy István* által szerkesztett és igazán páratlan ötletességű „*Révai-kalendárium*” amelynek egyik cikkében elmondja *Eötvös Károly*-lyal való ismeretségének történetét. *Pap Dániel*, ez a korán elhunyt finom lélekrajzoló író „*Hova lett a Mátyás király könyvtára?*” című cikkében a könyvajándékozás ellen ír, *Brandes György*, a nagyhirű esztétikus „*Mit olvassunk?*” című cikkében útbaigazítást ad erre a fontos kérdésre nézve,

azután jön egy humorisztikus cikk a „*Nagy Képes Világtörténet*”-ről, egy 3 felvonásos színmű, amelyben a *Lexikont* szerepelteti az író, egy elbeszélés „*Hammerschmied házassága*” cím alatt, amelynek tárgya *Jókai Mór* könyveinek hatása; „*Alice levelei*” című levélváltásban *Eötvös József*-fel foglalkozik és még sok ehhez hasonló elmés és megkapó közlemény foglaltatik ebben a kötetben. Többek között *Ágai Adolf*-tól „*A próféta nevében*” című cikk, amely a könyvvásárlás mellett tör lándzsát.

Ez az *Ágai*-féle cikk igen érdekes levélváltásra adott alkalmat. *Ágai* ugyanis cikkét nem a „*Révai-kalendárium*” részére írta, hanem spontán elhatározásból írta meg tárcáját abban a lapban, ahova rendszeren írni szokott. Én elolvasván érdekes tárcáját, azzal a kéréssel fordultam hozzá, hogy miután a legközelebbi jövőben szokásos könyvjegyzékünket naptár-alakban fogjuk kiadni és ebben könyvvásárlásra buzdító tendenciózus cikkeket is óhajtunk közzétenni, engedje meg, hogy mint ilyent, „*A próféta nevében*” című tárcáját is lenyomathassuk kalendáriumunkban.

Erre azután *Ágai*-tól a következő kedves sorokat kaptam:

„Tisztelt uram, barátom! Ha megengedi abba a cikkbe belekorrigálom azt, hogy: neki áll egy-egy honi könyvkiadó és a magyar autor kötött és kötetlen műveiből összeállítva chrestomathiát és dalkönyvecskét, ingyen szerzett munkát olvasatlan, de annál olvasottabb ezekben terjeszt országga, – szívesen egyezek bele „fügés” cikkem közlésébe. Nem gúnyolódás vagy Önnek tett szemrehányásképp mondom ezt, de mert tudom, hogy *Leyrer–Lantosi* s *Lampelt*-ől kezdve, *Futó* és *Botlikon* (*Laufer* és *Stolp*) keresztül egész *Grill Rikárdig* sok pénzt kerestek így hazai kiadók, míg hazai írók abból egy, – kezdve a rézgarason a mai fillérig, – de egy szemet sem láttak: csak természetes kiegészítést szolgáltatnék (ennek az állapotnak is a fölemlítésével) a mi magyarhoni könyvszerzési és könyvkiadási irományainkhoz. Beleegyeznek?

Hive kézszorítással

Ágai Adolf.”

Erre a levélre én a következőkben válaszoltam:

„Igen tisztelt Doktor ur!

Szeretetremlő sorait megkaptam és teljes szívből méltánylom. Kiadó létemre is a legnagyobb mérvben jogosultnak találom azt a felháborodást, amelyet az íróknak érezniök kell az attentátumok láttára, melyeket egyes kiadók az elmúlt éveikben a szedettvetett antológiák kiadása által úgy írói reputációjuk, mint zsebük ellen elkövettek.

Mindennek ellenére azonban nagyon szépen kérem, méltóztassék belenyugodni abba, hogy ezen igazán sikerült tárcáját változtatás nélkül, szó szerint úgy közöljük abban az irodalmi propagandának szánt naptárban, amint az első ízben megjelent.

Okaim, melyekkel t. Doktor urat is meggyőzni remélem, a következők:

1. A tárcacikk, amelyet ujjal is igen nagy élvezettel olvastam el, oly szépen van megkomponálva és annyira felöleli az irodalom s könyvvásárlás összes specifikus magyar bajait, melyek a publikumra tartoznak, hogy csak zavarólag hatna, ha abba olyan valami kerülne bele, ami a kiadók és írók egymás közötti speciális viszonyait illeti.

2. Az 1884. XVI. törvénycikk becikkelyezése, tehát 16 év óta, ilyenmő antológiák kiadása teljesen lehetetlenné van téve és azóta ilyenek nem is jelennek meg, sőt a régi antológiák is azóta teljesen kikerültek a forgalomból. Ha ma valaki költői vagy prózai művekből antológiás művet óhajt közrebocsátani, azt csak az összes szerzők bele-

egyezésével és díjazása mellett teheti és úgy tudjuk, hogy az egyetlen ezidőszerint forgalomban lévő ilyenmű mű, a Wodianer által kiadott és Radó Antal által szerkesztett „Költők Albuma” is így módon jött létre. Tárgytalan lenne tehát egy oly kinövését a kiadáságnak ostromozni, mely már nem is létezik, mely teljesen és egyszersmindenkorra a törvény erejénél fogva is ki van pusztítva, olyannyira, hogy maga a közönség is szinte elidegenedett ettől a könyvfajtától és amennyire a múltban talán lukratív volt az ilyenek kiadása, ma a Wodianer-féle szép kiállítású mű sem örvend semminemű kelendőségnek.

3. De legfőbb okunk arra, hogy t. Doktor urat felkérjük ezen belekorrigálás elejtésére, az, hogy a szóban forgó kalendáriumot a Révai Testvérek saját könyvterjesztési céljaik előmozdítása végett adják ki és ezen minőségben ez a könyv a cégnek remélhetőleg egy hathatós és üdvös reklámeszköze lesz. Már most minő furcsa színben tűnne fel a cég, mely azt a nagy publicitást, mely ezen naptárral rendelkezésére áll, arra használná fel, hogy saját kollégáit a közönség előtt diszkreditálja. Ezért az inkollegialitásért még az sem szolgálhat mentségül, hogy a cikket oly kiváló és országsszerte ismeretes autoritás jegyezné, mint a minőt t. Doktor úrban van szerencsénk tisztelhetni.

Mindezek tekintetbevételével remélem, hogy el méltóztatik állani a cikknek kiegészítésétől a jelzett irányban s midőn úgy ezért, mint a közlés szives megengedéseért őszinte köszönetemet kifejezem, vagyok mély tisztelettel

kész kötelezett híve
Révai Mór”

A *Szomaházy* zseniális naptárszerkesztése igazán nagy és méltó feltűnést keltett. Ötletessége mindenfelől elismeréssel találkozott és mi úgy éreztük, hogy nagy szolgálatot tettünk az ügynek, midőn *Szomaházy*-t e feladat részére megnyertük. Könnyen nem ment a dolog, mert amilyen ötletgazdag és kitűnő tollú író, épp olyan bohém volt *Szomaházy*, legalább abban az időben. Hogy milyen nehéz volt tőle akkor kéziratot, korrekturát, revíziót kapni, azt talán a mai *Szomaházy* maga sem hiszi el, mert azóta, amint hallom, az íróvilág legpontosabb emberei közé avanszált.

A jövő évi naptár megint más irányú volt. Nem volt szabad mindig ugyanazt nyújtani a közönségnek, különben megunta volna. A humoros cikkek helyébe most komoly cikkek következtek. *Voinovich Géza*, *Mikszáth Kálmán*, *Bródy Sándor*, *Hevesi Sándor*, *Molnár Géza*, *Győry Ilona*, *Meller Simon* és *Roboz Andor* írták ennek a könyvjegyzék-naptárnak az értékes cikkeit. *Mikszáth Kálmán* híres elmélkedése a Jókai Mórok-ról itt jelent meg először.

1903-tól kezdve bizonyos változáson ment át a naptár könyvészeti része, mivel a közönséget megzavarta az, hogy a munkák kiadók szerint és nem szakmák szerint vannak felsorolva és így akár egy-egy írónak munkáit is többfelé kellett megkeresni; innen kezdve már rendszeresen, szakmák szerint közöltük az összes könyvészeti adalékokat, a megjelent művek felsorolását s az egyes művekről szóló ismertetéseket. Az irodalmi tartalom azonban megmaradt, mert ez volt fő vonzóereje a „*Révai-kalendárium*”-nak, mely ebben a formában egészen 1907-ig jelent meg.

Megjelent, holott szemmel láthatólag megszűnt a hatása és eredménye. Nagy diszparitás állott be a kalendáriumra fordított költségek és annak anyagi hozadéka között. Már az 1902-es kalendárium bevezetésében elmondottuk, hogy:

„Mint minden, aminek sikere van, utánzóra akad a „*Révai-kalendárium*” is. Elégtétel ez nekünk is, meg azoknak is, akik becsét felismervén – örömmel fogadták, szívesen használták a Révai-kalendáriumot, ami új és jó kapocsá lőn intézetünk és a magyar intelligencia között.”

Ennek az elégtételnek azonban csak addig örvehdhattunk, amig e nembeli propaganda-akciónknak is sikere volt, de midőn aztán a rákövetkező években mind többen és többen, nemcsak ugyanilyen szerkezetű és című irodalmi értesítőt adtak ki, hanem közleményeinket, hirdetési szövegeinket szó szerint lemásolták, még a betű-tipust is, amellyel azokat ki-nyomattuk, akkor évről-évre észrevehetően lelohadt az érdeklődés és a hatás.

A mi kalendáriumunk igen költséges volt, 45–60.000 példányban nyomattuk ki és küldöttük szét teljesen ingyen. Beértük azzal, ha a hozzánk beérkező rendelések a ráfordított költségnek felét megtérítik, de mikor ez a nagy utánzási mánia kiütött és jóformán az összes, velünk versenyző terjesztő cégek alakban, kiállításban, szövegben, rendszerben teljesen egyező ugyanilyen naptárt adtak ki, oly közönségessé és megszokottá vált a dolog, hogy már sem a miénknek, sem az övének egyáltalában nem volt semmi hatása.

1908-ban még egy kísérletet tettünk akként, hogy a naptár címét megváltoztattuk. Az 1908. évit teljesen eltérő alakban, igen elegáns tipográfiai kiállításban „*Ambrus Zoltán-naptár*” cím alatt tettük közzé azzal a föltevessel, hogy ezentúl, amennyiben a propagandának ez a neve folytatható lesz, azt minden évben az esztendő kimagasló irodalmi eseményének neve alatt fogjuk közrebocsátani, talán így védekezhettünk az utánzásokkal szemben.

A következő évben a *Lexikon* firmája alatt óhajtottuk volna kiadni az irodalmi értesítőt, de akkor már megkezdődött az a visszavonás, mely a *Lexikon* kiadása és terjesztése tárgyában bennünket egy nagy kiadóvállalattal meghasonlásba vitt, aminek következményeképen azután egész terjesztő-üzleti politikánkat megváltoztattuk. Nem volt többé gyakorlati célja e propaganda-eszköz további folytatásának és kiépítésének. Az „*Ambrus Zoltán-naptár*” volt azóta a mai napig is a legutolsó kimerítő, szakszerű, jól megszerkesztett tájékoztató könyvjegyzék és irodalmi útmutató. Több ilyet sem mi nem adtunk ki, sem mások. Még évekig reklamáta a közönség, amely igazán megkedvelte az irodalmi értesítőnek ezt a fajtáját, de végre mégis bele kellett törődnie, hogy megszűnt. Lesz-e még valaha feltámadása?

A terjesztő szervezet jelentősége

Lesz feltámadása, ha maga a mi könyvterjesztő nagyüzemünk újra feltámad valaha, mert mint sok egyébnek, ennek is végét szakította a háború. Ma már mintegy történeti távlatból meg lehet állapítani, hogy minden nagy irodalmi alkotás, amely az utolsó évtizedekben Magyarországon létrejött, a mi intézetünk kezdeményezésével, közbejöttével, közreműködésével, ingerenciájával és belekapcsolásával jött létre.

Korszakos irodalmi vállalatok keletkeztek tisztán a mi szervezetünk révén és segítségével. Amidőn ezeken a lapokon a mi intézetünk történetét megírom, egyszersmind az egész ujabbkori magyar könyvtermelés történetét írom meg. Nem marad ki abból egy érték sem és senki rossz néven nem veheti tőlem, ha ezt ezúttal meg is állapítom. Mert ez a megállapítás egyetlen elégtételem, egyetlen eredményem.

A magyar művelődés történetének egy fontos korszakával számolok itt be és kimutatom, hogy 25 év alatt az irodalom és a könyvtermelés terén nagyobbat haladtunk, mint tevékenységünk bármely egyéb terén. A nyolcvanas években ott tartottunk irodalom dolgában, a hol a legkisebb népek, ma ott állunk, a hol a legnagyobb és leggazdagabb nemzetek. A magyar könyvkiadás az egyetlen dolog, amely vetekedhetik a nagy nemzetek eredményeivel és ez a magyar könyvkiadók érdeme. És érdeme ezeknek az, hogy kiderítették, hogy Magyarországon sokkal erősebb szellemi élet van, mint bárki is képzelte volna.

Most már büszkén rá lehet mutatni arra az szervezatra, amelynek ez a fejlődés köszönhető, mert most már nem fog az üzleti érdekeltség és reklám látszatával hatni az ilyen megállapítás, mert hiszen szét van rombolva az egész szervezet és porban hever minden, amit annyi esztendőn keresztül nehéz munkával sikerült megalkotni.

Ezt újra megalkotni csak akkor lehet, ha újra lesz Magyarország, ha újra lesz nemzeti élete – de akkor meg is kell alkotni, mint kipróbált intézményt, mint a nemzeti kultúra erős pillérét.

XVII. A NAGYÜZEM KINÖVÉSEI

Azzal szemben, hogy a nagyüzem oly rendkívüli befolyást gyakorolt a könyvkiadásra és a könyvterjesztésre, rá kell mutatni e helyütt ennek árnyoldalaira is.

Kétségtelen, hogy az irodalmi termelés nagyszerűen fellendült és hogy a közönségre is igen üdvös hatásúnak bizonyult a rendszer. Eltekintve attól, hogy alig érezhető kis megterhelés mellett juthatott a legjelentékenyebb irodalmi művek birtokába, meg lehetett nyugodva az iránt is, hogy nem fizeti túl azt, amit vesz, mint másnemű beszerzéseknél, mert a könyvek épp úgy a rendes bolti áron jutottak forgalomba a részletfizetés mellett, mint a rendes könyvkereskedői uton.

Évekig nem is mutatkozott semmi baj; a közönség megszokta az új rendszert, hozzászokott lassan ahhoz is, hogy pontosan törlessze apró részleteit, szinte meghitt, bizalmas viszony fejlődött ki a közönség és a két-három terjesztő vállalat között az állandó kontaktusnál fogva; a közönség szívesen fogadta a könyvutazókat, ezeket a valóságos irodalmi hirtvivőket, akik rendes időközökben keresték fel megszokott rendelőiket egy-egy kiváló újdonsággal.

Idővel azután, látva, hogy ezek a könyvutazók meglehetősen nagy jövedelemre tesznek szert, oly elemek is tódultak erre a térre, akik hamarosan túltették magukat azokon a korlátokon, melyek közt a reális üzletszerzésnek maradnia kellett. De ez még nem lett volna nagy baj; ezen lehetett segíteni. A két nagy terjesztő-vállalat, mely hosszú ideig egyedül uralkodott a piacon, teljes harmóniában működött, e téren nem versengett egymással, nem licitálta túl egymást sem a közönségnek megállapítandó szállítási feltételek, sem az utazóknak adandó jutalékok dolgában és így módjukban volt lenyesni az egyes kinövéseket. Még akkor sem történhetett nagyobb baj, mikor új kisebb részletüzletek keletkeztek, mert a két vezető tényező és a kiadók azokat is rászorították a szolid ügyvitelre.

Az egész nagy és súlyos veszedelem akkor zúdult ránk, mikor az osztrák verseny árasztotta el az országot, mikor a „*Remekírók képes könyvtára*” látszólagos hazai vállalkozás képében jelentkezett és mikor ennek ügynökei egyszerre, mint a forró számum, végigsüvitettek az országon. A különböző visszaélések, amiket ezek elkövettek, oly visszatetszést szültek, hogy hangos lett az ország a felmerült panaszoktól. Sajtónyilatkozatok, képviselőházi felszólalások, a kamarákhoz küldött beadványok foglalkoztak ezekkel az ügyekkel és egyszerre csak szőnyegre került a kereskedelmi életnek egy fontos kérdése: a megrendelések gyűjtésének szabadsága vagy korlátozása.

Voltaképen az árurészletüzlet minden más terén mutatkoztak már eddig is súlyos visszaélések, a kis emberek kárára elkövetett árfelhajtások, uzsoraügyletek, értéken aluli selejtes áruknak szállítása és más effélék. A gazdasági gépek eladása körül és a varrógép-üzletben mutatkoztak főleg ezek a bajok – de a nagy nyilvánosságra csak a könyvrészletüzletben felmerült visszaélések hozták ezeket.

Most már illetékes helyen foglalkozni kellett a kérdéssel. Egyik indítvány a másikat kergette; jogászegyleti értekezletek, szaktudományi cikkek foglalkoztak az ügygel, mint ilyenkor rendesen – reakciós irányban, mert ezzel remélik lecsillapítani a felzúdult közvéleményt. Végre megszületett: a megrendelések gyűjtéséről szóló törvény tervezete, mely egyszerre véget vetett volna minden ilyen visszaélésnek, de magának a könyvrészletüzletnek és magának az erre felépített irodalomnak is. Akkor aztán észbe kaptak az irodalom közvetlen érdekeltjei, az

írók is, és jóformán az utolsó pillanatban vetették magukat közbe egy beadvánnyal, melyben kimutatták a tervezett intézkedésnek katasztrófális hatását szellemi kultúránkra.

Rámutattak azokra a nagy nehézségekre, melyekkel a magyar könyvek kiadása és terjesztése jár. Hiszen a magyar könyv sorsa az országnak és ezenfelül is a nemzetiségi vidékeknek, határaihoz van kötve és ez a sors legtöbbször felette mostoha. Kimutatták, hogy az irodalmi termékeknek szinte egyedül célravezető értékesítő módja kitűnő és nem pótolható szolgáltatokat tesz a magyarság és a művelődés ügyének és hogy ők nem engedhetik, hogy nemzeti műveltségünket ettől a leghatásosabb terjesztési módtól megfosszák.

A beadványnak ezúttal meg volt a hatása. Az akkori kereskedelmi miniszter, *Hegedüs Sándor* – maga is író-ember – helyes érzéssel kivette a könyvüzletet a megrendelések gyűjtését szabályozó törvényjavaslat hatásköréből.

Minket mindezek a legközvetlenebbül érdekeltek, azért saját hatáskörünkben meg is tettünk mindent a bajok orvoslása érdekében.

Most még jobban megválogattuk utazóinkat, még szigorúbb utasításokkal láttuk el őket, még jobban kitanítottuk őket kötelességeikre és most már bevezettük a reverzálisok rendszerét. Reverzalist kellett aláírnia és itthagynia minden egyes utazónak, amelyben elismeri egyebek közt, hogy utasításainkat átvette, azokhoz szigorúan alkalmazkodni köteles és különösen azt, hogy semmi néven nevezendő, a valóságnak meg nem felelő állítást, ígéretet, érvet, indokot, vagy megtévesztésre alkalmas túlzást alkalmaznia nem szabad.

Csak aki a rendkívül szigorú feltételeket magában foglaló reverzalist aláírta – csak azt bocsátottuk útra.

De ezenfelül a régente jól bevált rendszerhez folyamodtunk, ahhoz, hogy a közönséget felvilágosítsuk. Mindenekelőtt a mi saját jó közönségünkhöz, a mi vevőünkhöz és rendelőinkhez fordultunk egy „*Bizalmas Tájékoztató*”-val, melyben ezt az egész kérdést a közönség szempontjából törekedtünk megvilágítani. Ezt a „*Tájékoztatót*” azután eljuttattuk minden egyes vevőünkhöz több példányban is, kérve, hogy közölje tartalmát más irodalombarátokkal is. Találtunk azután módot rá, hogy még nagyobb publicitást is adhassunk felvilágosító írásunknak, mely így több 100.000 példányban jutott el a közönséghez.

Ebben a „*Tájékoztató*”-ban megismertettük a közönséggel ennek az intézménynek üdvös hatását és kinövéseit, valamint azokat az eszközöket és módokat, melyekkel ez utóbbiak ellen a közönség védekezhetik.

Nem fért hozzá kétség, hogy az a hatás, melyet a nagyüzemben terjesztett irodalmi művek az olvasók lelkére és műveltségére gyakoroltak, közművelődésünk szemmel látható emelkedésében kifejezésre jut és hogy ezren és ezren megszerették az intézményt, mert ezt jónak, üdvösnek, célszerűnek, kényelmesnek, sőt nélkülözhetetlennek ismerték fel.

Mint minden emberi alkotásnak, ennek is megvannak a maga hibái, tulkapásai, kinövésai, melyeket azonban közös akarattal ki lehet küszöbölni. Mi magunk tereltük a közönség figyelmét a soknemű visszaélésre és megmutattuk, miként lehet ezekkel szemben védekezni. Egyébként készségünket fejeztük ki, hogy minden tudomásunkra jutó esetben segítségére leszünk az illető károsultnak. Külön osztályt szerveztünk ezeknek a panaszoknak felvételére és elintézésére és sok kellemetlen ügyet intéztünk el barátságos uton közbenjárásunkkal.

Én meg vagyok róla győződve, hogy a mi tájékoztató írásainknak megvolt a kellő hatásuk, mert az ügyek idővel normálisabb mederbe terelődtek.

De hát minálunk egy felkapott jelszóval nem lehet oly gyorsan végezni. Az árurészletüzletnek megvoltak a maga kinövései, a könyvrészletüzlet bajai jelentkeztek a leghangosabban ebben az egy esetben, midőn egy bécsi céget és annak ügynöki hadát eresztette rá egy magyar kiadócég a magyar közönségre és ettől az időponttól kezdve – bár pillanatnyilag elmúlt a veszedelem – nem lehetett többé nyugta ennek az üzletágnak.

Minduntalan újra és újra szabályozni akarták. Jött az árurészletüzletről szóló 1903-iki Plósz-féle javaslat. Ez ellen újra fel kellett venni a küzdelmet. Ez egyszerűen ki akarta önteni a vízzel együtt a gyermeket is. Minden intézkedés egyébként is azt látszott célozni, hogy egyenesen kiszolgáltatassa ezt az üzletágot a nem szolid elemek kizsákmányolásának.

Visszaélések egyébként másutt is fordultak elő, külföldön is. Ott segítettek a bajokon célra-vezető törvények után, de úgy, hogy magát az intézményt megmentették, mert fontosnak, életbevágóan fontosnak tartották. Pedig Németországban, Franciaországban nem volt akkora nemzeti jelentősége, mint a mi kicsiny, magára utalt, szűk nyelvterületünkön.

A Plósz-féle javaslat egy hivatalos ankét elé került. Ezen az ankéten módomban volt kifejtteni a magam véleményét egyes intézkedéseiről. Módomban volt vázolni azt a nemzetnevelő hatást, melyet elsősorban a könyvek olvasása gyakorol és rámutatni arra, hogy oly korban, amidőn az állam és társadalom vállvetve működik közre abban, hogy a nemzeti irodalom propagálásával nemzeti műveltséget létesítsen, midőn maga az állam ennek érdekében rendkívüli anyagi áldozatokat hoz és midőn kiadók és kiadótársulatoknak ebben kifejtett nagy eredményeivel állunk szemben, akkor azt a fontos kulturtényezőt, amelynek ezek az eredmények köszönhetők, működésében megbénítani nem szabad.

A tanácskozás során módomban volt rámutatni arra, hogy egy igen nagybecsű, tudományos mű kiadásáról folytak értekezések a helybeli kiadótársulatok között, amelyek azért rekedtek meg, mert az illetők arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szőnyegen levő törvényjavaslat létesítése esetén az illető művet közre nem bocsáthatják. Akkor nem nevezhettem meg, de ma már elmondhatom, hogy a „*Műveltség könyvtára*”-ról volt szó, ennek sorsa függött a Plósz-féle javaslat sorsától.

Azután rámutattam arra, hogy a könyvkereskedelmi részletüzlet szorította ki a ponyva-irodalmat és részben a német irodalmat is az országból. Végül pedig kimutattam azt az óriási változást, amely az írók szellemi munkájának díjazása tekintetében a múlthoz képest a modern terjesztési nagyüzem folytán beállott. A legnagyobb magyar írók összes munkáit 10–15 évvel ezelőtt alig lehetett értékesíteni néhány ezer koronáért. *Tompa* összes munkáit 3000 koronáért, *Bajza*-ét 3000-ért, *Czuczor*-ét 1400 koronáért, *Garai*-ét 500 koronáért, *Vajda János*-ét 1000 koronáért és *Vörösmarty*-ét 16.000 koronáért vették meg örök áron a kiadók. Ezzel szemben a könyvkereskedői részletüzlet eredményei folytán juthatott *Jókai* még életében közel egy félmillió tiszteletdíjhoz (nem számítva az azutáni jövedelmeket), így volt elérhető *Arany János* munkáiért 260.000 korona tiszteletdíj, *Eötvös József* új kiadásáért mintegy 50.000 korona, egy-egy új írónk néhány kötetes gyűjteményéért 30–50.000 korona. Rámutattam azokra a tiszteletdíjakra, amelyeket népszerű íróink akkor (1903-ban) kaptak, például *Mikszáth Kálmán* 5–6000 koronát, *Herczeg Ferenc* 4–5000 koronát, *Gárdonyi Géza* ugyanannyit egy-egy kötetért, holott még egészen rövid idővel azelőtt 2–3–400 korona volt az az összeg, amit egy-egy 10–15 ives kötetnek egy kiadásáért ajánlottak a kiadók. Mindezek beszédes adatok voltak és ez az ankét el is buktatta a javaslatot.

Akkor azután jött egy új kormány, amely az új ipartörvényt akarta megalkotni és ennek keretén belül szabályozni a kérdést. Újra sorompóba kellett állítani minden tényezőt. Akkor a *Magyar Könyvkereskedők Egylete* mutatott rá a könyvkereskedelem nagy fontosságára és

életbevágó érdekeire. Részletes kimutatásokban igazolták az utóbbi években közzétett nagy irodalmi vállalatok kelendőségének adatait és azt, hogy e terjesztési akció folytán néhány év alatt összehasonlíthatatlanul több magyar könyv terjedt el, mint az azt megelőző századokban. Az egyesület beadványában felsorolta az összes irodalmi vállalatokat, melyek ezen a módon elterjedtek és azt a kérdést vetette fel, hogy ezek nélkül a kiadványok nélkül, amelyek pedig kizárólag ennek az üzletágnak köszönik megjelenésüket, volna-e egyáltalán magyar irodalom, volna-e magyar közművelődés.

Ebből sem lett törvény. A politika eltemette ezt is, de a kérdés nyugvópontra nem jutott. Beterjesztették az új perrendtartást és ebbe belevették azt a paragrafust, mely az illetékesség kérdését szabályozza és amelyet a nagyüzemmel foglalkozó vállalatok magukra nézve a legveszedelmesebbnek tartottak. Ott azután valóságos sérelem érte a könyvkereskedelmet, melynek hatása csak azért nem volt eddig, mert hiszen a nemsokára azután kitört világháború felborított mindent.

Mi lesz a jövőben, nem lehet tudni. Ez a könyv maga beszédes bizonyítéka annak, hogy a könyv elterjesztésének módja minő nagy jelentőségű.

*

Mindabból a nagy anyagból, amely a nagyüzem kinövései címén az évek során összegyűlt, egy erős tanulság domborodik ki, az, hogy csak feltétlenül becses és irodalmilag értékes műveket szabad terjeszteni, mert akkor kinövések egyáltalában nem is lehetségesek. Abból a sok száz és ezer adatból, amely az idők során megvizsgálásra került, kétségtelenül meg volt állapítható egy tény: az, hogy a részletüzlet körüli visszaélések rendszerint selejtes, felesleges, valódi szükségletet ki nem elégítő, csak a közönség kiaknázására készített vagy összeállított művek terjesztésénél fordultak elő. Olyanoknál, amelyek a közönség ellenérzésével találkozhatnak, amelyeket csak különleges fífikákkal és rábeszélő eszközökkel lehetett a közönségre rátukmálni.

Az az értékes kiadvány, amelynek ára arányban áll belső értékével, mely állandó becsü értéket juttat a megrendelő házába, olyat, amelynek ő mindenkor örül és amelyre ráfordított pénzét nem sajnálja, nem szorul arra, hogy félrevezetés útján és az üzletszerzésnek meg nem engedett eszközeivel terjesztessék.

Ha értéktelen tákolmányokkal, vagy külsőségekkel megtévesztő luxusjellegű munkákkal, pompázó, de értéktelen és drága diszalbumokkal köszönt be a könyvtutató és ilyeneket erőszakol rá a jóhiszemű közönségre, akkor nem lehet csodálkozni, ha a közönség elidegenedik magától a könyvvásárlástól és tartózkodik azután az igazán becses művek megvételétől is. Ez a biztos út arra, hogy az irodalomnak ellenségeket szerezzünk a helyett, hogy jóbarátainak számát szaporítanók.

A részletüzlet teremtette meg a magyar könyv közönségét azáltal, hogy házába vitte a könyvet és megkedveltette vele. Kötelessége meg is óvni azt a közönséget a silány munkáktól. Csak jó könyvet szabad a közönségnek adni és akkor soha sincsen megcsalva, félrevezetve és megkárosítva, akkor azután nem lesznek kinövései ennek az üzletágnak.

Mi nagy küzdelmeket folytattunk ennek az eszmének diadaláért, valóságos élethalálharcot azért, hogy fenntarthassuk azt a nagynehezen megalapított intézményt és arra a meggyőződésre jutottunk, hogy semmiféle törvényes intézkedés nem képes annyira megóvni ennek a könyvterjesztő-rendszernek tisztességét, becsületét és méltóságát, mint ha maguk az érdekeltek ennek biztosítása végett szövetségre lépnek. Meg voltunk győződve róla, hogy ha a kiadó-vállalatok és a terjesztőcégek egymással megállapodnak mindazokra nézve, amiket a

tapasztalat megérlelt, akkor egyszerre el fog tűnni minden bogáncs és kóró és a maga tisztaságában itt fog állani újra a szervezet úgy, ahogy annak idején meg lett alapozva.

Társaságunk részéről különösen *Révai Ödön* foglalkozott behatóan hónapokon keresztül ennek az eszmének szolgálatában mindazzal, ami célirányosnak mutatkozott. Nagy segítségére volt fáradozásaiban az Athenaeum igazgatója, *Schwarz Félix* is. Mindkettőjüknek sikerült is az érdekelt feleket a legfontosabb pontokra nézve egyező felfogásra, egyező elhatározásra bírni. De midőn az utolsó konferenciára gyűltek össze az érdekelt felek és az egész műre már csak a pontot kellett rátenni, akkor elbukott az egész ügy és megsemmisült hónapok munkája.

Minden nehéz feltételben megegyeztek a felek, ami kizárja az illetéktelen és káros versengést, még csak azt kellett elhatározni, ami a legtermészetesebb volt, ami szinte magától értetődő volt, hogy egy-egy idényben csak egy kiadó bocsáthat közre egy új terjesztési cikket és hogy az új cikkek közrebocsátására nézve a kiadók bizonyos sorrendet állapítsanak meg egymás között. Csak így vált volna lehetségessé a versengés és az azzal járó túlekedés kiküszöbölése és a közönség megóvása az ügynökök folytonos megrohanásától.

De amit mindenki természetesnek és magától értetődőnek tartott, azt ellenezte az értekezleten a *Franklin-Társulat* képviselője: *Kőnig Gyula*. Megint *Kőnig Gyula*. Mert ő mindent ellenezett, amit más jónak tartott, ez volt a természete, ez volt az egyénisége és ezzel ütötte agyon az utolsó percben azt az egyetlen célravezető eszközt, amelyet a többiek oly igen melegen, szívésen és lelkesen védelmeztek.

Talán még valaha vissza lehet térni erre a dologra is, ha majd levonjuk a háború tanulságait, nemcsak a világháborúét, hanem a könyvkiadók saját külön háborújának tanulságait is.

MÁSODIK KÖTET

XVIII. AZ ISKOLA SZOLGÁLATÁBAN

Az intézet fejlődésével szinte vele járt, hogy előbb-utóbb mégis csak arra is kellett gondolni, hogy ki ne zárjuk magunkat teljesen az irodalom azon ágának műveléséből, mely a tanítás, az iskola szolgálatában áll. Ezt üzletpolitikai okok is indokolták. A szortiment-könyvkereskedések, különösen a vidékiek, sokkal behatóbban terjesztették annak a könyvkiadóvállalatnak kiadványait, amely tankönyvekkel is rendelkezett és e téren bizonyos előnyökhöz, kedvezésekhez juttathatta alkalomadtán a könyvkereskedőt. Elhatároztuk tehát, hogy mi is, bár nem túl nagy mértékben, részt veszünk a tankönyvkiadásban és alkalomadtán kibővítjük vállalatunkat ily irányban. Nemsokára nyílt is erre alkalom.

A Lauffer Vilmos-féle könyvkiadóvállalat

A részvénytársaság megalakulása utáni első évben, 1896-ban, egy régi, nagyhirű könyvkiadóvállalat vált eladóvá. A *Lauffer Vilmos*-féle könyvkiadóvállalat tulajdonosa meghalt és leányai, illetőleg vejei eladóvá tették az üzletet.

Lauffer Vilmos Németországból ideszármazott könyvkereskedő volt. Személyesen soha sem ismertem. Abból, amit róla édesatyámtól hallottam, azt kell következtetnem, hogy önfejlő, nyakas, mondjuk ki egyenesen, goromba német volt. Élete végén egy nagy könyvkiadóvállalatot hagyott hátra, ezért érdemes vele foglalkozni és azért is, mert tanulságok vannak az ő életében is. Amit róla tudok, azt vállalatának attól a főtisztviselőjétől tudom, aki az üzlet megvételekor annak vezetője volt és aki azután az üzlettel együtt átlépett társaságunk kötelékébe.

Lauffer Vilmos az ötvenes évek elején került Magyarországra és itt könyvkereskedősegédi állást kapott a *Geibel* cégnél, később megismerkedvén *Stolp Károly*-lyal, vele együtt könyvkereskedést nyitott 1854-ben *Lauffer és Stolp* cég alatt. A tőkét az üzlethez *Stolp* adta, mert *Lauffer* egészen szegény ember volt. Ugy látszik, kettejük között a nagyobb értelmi erőt *Lauffer* képviselte, mert a társak nem jól férvén meg egymással, mégis a tőkés *Stolp* volt az, akit *Lauffer* kitett a könyvkereskedésből; azután maga mellé vette *Tivadar* öccsét, de azzal sem tudott összeférni. A *Lauffer Testvérek* cég csak egy évig állott fenn, mint ilyen, *Tivadar* azután kilépett és egy még máig fennálló kölcsönkönyvtárt alapított. A testvérek harminc esztendeig nem érintkeztek egymással.

Még a váci-utcai üzletben kezdte meg *Lauffer* egész kicsinyben a könyvkiadást. Teljesen a gyakorlati életnek szánt könyveket adott ki; többek között *Samarjay* német nyelven szerkesztett magyar nyelvtanát és a *Bauer-féle* német nyelvtant; ezeknek a könyveknek a sikerét azóta sem érte utól egyetlen egy magyar kiadvány sem, száznál több kiadást értek rövid idő alatt. Azután érintkezésbe lépett az akkori idők tanférfaival: *Klamarikkal*, *Báránnyal* s elemi iskolai és középiskolai tankönyveket bocsátott közre, közben felhagyott a szortiment-könyvkereskedéssel és teljesen a kiadóvállalatnak szentelte magát. A tankönyvek mellett igen ügybuzgó működést fejtett ki az ifjúsági irodalom terén, a szépirodalmat sem hanyagolta el, de itt is, mint más téren, az anyagi szempont és a biztos siker volt döntő rá nézve. Kiadta az akkori idők szenzációs munkáit, Born „*Második Izabella*”, *Spanyolhon elűzött királynője*, vagy a *Madridi udvar*” című 13 kötetes munkáját, ugyane szerző „*Egy világváros titkai*” című tizkötetes művét, „*Casanova emlékiratai*”-t 22 kötetben, *Dumas Sándor*, *Sue* nagy regényeit.

Ezek mellett a komoly történeti irodalmat ápolta, felismerte helyes érzékkel, hogy a hatvanas években a magyar közönség főként a történelmi irodalom iránt érdeklődik és kiadta *Thaly Kálmán*, *Szalay László*, *Toldy István*, *Török János* munkáit. Magyar irodalmi műveken kívül adott ki német, sőt tót könyveket is. Ha az általa utoljára 1888-ban közzétett 80 oldalnyi kiadványi jegyzékét átnézzük, ebben a kiadványok igen nagy számát látjuk felvéve, talán másfélezeret, igaz, hogy igen nagy számban vannak képviselve az u. n. bizományi cikkek. A szerzők, akik saját költségükön nyomatták ki könyveiket, egy könyvkereskedőnek adták át azokat kezelés és eladás végett. Ily címen igen sok könyv jutott a Lauffer-féle könyvkiadó-hivatalba; ezek között a bizományi cikkek között volt a *Forray-család* által közzétett páratlan szép diszmű, gróf Forray utazási albuma, 40 színnyomatu, valóban mesterileg készült táj- és néprajzi képpel és a *herceg Esterházy-család* ozorai vadászatairól szóló vadászati diszalbum, szintén remek kiállításban.

Lauffer Vilmos sohasem tanult meg magyarul, minden körlevelét német nyelven bocsátotta közre, minden szerződést német nyelven fogalmazott meg, jóformán megkövetelte üzletfeleitől, hogy németül tudjanak és németül levelezzenek, de amellett büszke volt arra, hogy a magyar király a koronás arany érdemkereszt tulajdonosává nevezte ki és ezt könyvjegyzékein mindig különösen feltüntette a kiállítási érmek mellett.

Ha most, midőn a világháború likvidációja során Magyarország ezeresztendős életét meg akarják semmisíteni és indokul azt hozzák fel ellene, hogy sovíniszta volt, türelmetlen volt a nemzetiségekkel szemben, intoleráns volt a másajkuakkal szemben, erőszakosan és tüzzel-vassal magyarosított, – akkor jó lenne a *Lauffer Vilmos* esetére hivatkozni és megkérdezni, van-e az öt világrészben egyetlenegy ország, amelyben lehetséges volna az, hogy valaki ebben a helyzetben, a nemzeti irodalom műveinek kiadójaként, a nemzet nyelvének még legprimitívebb elemeit se sajátítsa el. És jó lenne rámutatni arra, hogy mindazok a nagy nevű magyar írók, akik akkor a 60-as és 70-es években a nemzeti ujjáébredés írói voltak, német nyelven leveleztek és szerződtek a német anyanyelvű kiadóval.

Asbóth Lajos 1848-iki tábornok, *Balogh Zoltán*, *Beniczky Emil*, *Berczik Árpád*, *Bernáth Gáspár*, *Bozóky Alajos*, *Csengey Gusztáv*, *Csengery Antal*, *Csukássy József*, *Fáy András*, gróf *Festetics Béla*, *Garay Jánosné*, *Hevesi Lajos*, *Hollán Ernő*, *Jósika Júlia bárónő*, gróf *Károlyi Tibor*, *Kérékgyártó Árpád*, *Kubinyi Ferenc*, *Kunoss Endre*, *Lauka Gusztáv*, gróf *Lázár Kálmán*, *Lisznay Kálmán*, *Ormódy Bertalan*, báró *Podmaniczky Frigyes*, *Salamon Ferenc*, *Szalay László*, *Thaly Kálmán*, *Török János*, *Toldy István*, *Torkos László*, *Vachot Imre*, *Vas Gereben* és *Vécsey Sándor* német nyelven fogalmazott szerződéseit találom a *Lauffer Vilmos* okmánytárában.

Egyetlenegy neves embernek magyar nyelvű levelét találtam ott, de ez azután az igazán nagyok közül való volt. *Deák Ferenc* 1863-ból való levele a *Vörösmarty* munkáinak kiadása tárgyában. Ez a levél bizonyossága annak, hogy *Deák Ferenc* az élet hétköznapi apróbb ügyeit is ugyanazzal a magasrendű igazságérzettel és puritán erkölcsi felfogással intézte, mint a nagy országos ügyeket. Érdekesnek tartom a levelet itt ebből az okból is szószerint közölni, de azért is, mert egyszersmind élénk világot vet az akkori felfogásra ezekben a kérdésekben.

A *Deák Ferenc* gyönyörű kézírásában épen megóvott levelet hasonmásban a tuloldalakon közlöm.

Kiviláglik ebből a levélből, hogy nem a *Lauffer* ajánlata volt az, amely *Deák Ferencet* és barátait rábirta arra, hogy egyelőre a többi ajánlatot fel se bontsák, mert a *Lauffer* ajánlata, amint az a *Deák* levele mellett fekvő fogalmazványból kitűnik, nagyon cifra volt. Ő t. i. az 1863 február végén beadott ajánlatában *Vörösmarty* összes munkáinak tízévre való kiadási

jogáért 8000 osztrák értékű forintot ajánl fel, de miután „különös súlyt helyezne arra, hogy ezek a munkák az ő kiadványi katalógusába bekebelezhetők legyenek, az esetre, ha egy ugyanolyan magasságú ajánlat érkezne be, a magáét 100 forinttal felemelné; a felüljánlást kiterjeszti oly ajánlatokra is, amelyek 9000 forintig emelkednek.”

Ha ily ajánlatokkal pályáztak az akkori kiadók, akkor igazán csak a *Deák Ferenc* puritán becsületessége volt képes ezt az ügyet a Vörösmarty-árvák, az irodalom és az igazság érdekeinek szemmel tartásával becsületesen dűlőre vinni.

Deák Ferenc levelén kívül azután a sok ezer okmány között még egyetlenegy embernek levelét találok, aki nem volt hajlandó németül levelezni, de nem azért, mert nem akart, hanem azért, mert nem tudott. Egy kecskeméti nyomdatulajdonos, *Szilády Károly fia*, írja 1872 június 10-iki levelében *Lauffer*-nek:

„A német nyelvnek én nem vagyok annyira birtokában, hogy azon különös fáradság nagy idővesztés nélkül levezhessek; – hibás, megmosolyogható iratot pedig nem szoktam tollam alól kiereszteni. Ezen egyszerű ok miatt tehát a közöttünk levél-cserének csupán azon egy expediense lehet: miszerint tessék önnek ezután is a német nyelvet használni, én azt jól megértem; – de a nagyon is méltányos viszonzosság kedvéért tessék azután megérteni, avagy magának megmagyaráztatni az én magyar nyelvű leveleimet is!”

„Miután Ön a célba vett nyomtatásnak legközelebbi Pesten létem alkalmakor általam személyesen s előszóval előadott árait csakugyan nem jól emlékezik: – feltételeimet ujjal tüzetesen elősorolom, mint következnek:

1. Egy kis nyolcadrétű 16 paginás iv tömött, de sima szedésű, garmond antiquából, elvállalom 6 frt 65 kr., azaz hat forint hatvanöt krajcárért; stb., stb.”

És lám, *Lauffer Vilmos* megértette ezt a levelet, mert arról volt szó, hogy 6 forint 65 krajcárért, úgy látszik tehát, jóval olcsóbban, mint a pesti könyvnyomdász, kiszedetett a számára *Szilády Károly fia* egy iv szöveget és *Lauffer Vilmos* igen számító, takarékos ember volt. Ezt a nyelvet nagyon jól megértette.

Takarékos, tevékeny, szorgalmas és igen szerény igényű ember volt magánéletében is. Ennek a rendkívüli takarékoságnak és igénytelenségnek tulajdonítható, hogy midőn 1896-ban meghalt, leányaira tisztességes polgári vagyont hagyhatott.

Mikor nekünk felajánlották a *Lauffer-féle* könyvkiadó vállalatot megvételre, abban a saját-szerű helyzetben találtuk magunkat, hogy a vállalatot, annak kiadványait egyáltalában nem ismertük, előttünk és mások előtt is valóban rejtett könyvek voltak azok, melyek az raktáraiban összegyűltek. *Lauffer Vilmos* alig néhány könyvkereskedővel tartott fenn számlai összeköttetést, és az akkori stílus szerint úgy vélt helyesen eljárni, hogyha kiadványait csak különböző zaklatások kíséretében juttatja el más könyvkereskedőkhöz is. Megkívánta, hogy mindenki boldognak érezze magát, akinek ő juttatott valamit kiadványaiból; így azután, különösen az utolsó években, amidőn már mások is adtak ki ifjúsági iratokat és szépirodalmi könyveket, a kinyomott könyvek raktáron maradtak olyan tömegben, hogy szinte elképesztő volt a látvány, amidőn mi ezeket a raktárakat most először szemügyre vettük; részletes leltár nem állott rendelkezésre és miután mi az örökösökkel meglehetősen gyorsan megegyeztünk a vételár tekintetében, legelső feladatunk az volt, hogy ebben az óriási könyvtömegben valahogyan eligazodjunk. Az Ujvilág-utcai (most Semmelweis-utcai) ház pincéje és padlása, a Laudon-utcai háznak óriási méretű raktárai tele meg tele voltak könyvkötegekkel, amelyeket

évtizedes por lepett. Hónapokig tartott, amíg ebben az Augiás-istállóban némi rendet tettünk és megállapítottuk a készleteket. Éveken keresztül újabb meg újabb árleszállítások útján törekedtünk megszabadulni ettől a rengeteg sok könyvtől, a végén azután, ami így el nem kelt, makulátúrába került. Amit a további gondozásra és kiépítésre megtartottunk, az ifjúsági iratok és a tankönyvek voltak. Ez utóbbiak között volt több jó és kelendő könyv.

A tankönyvkiadás bajai

A *tankönyv* egyáltalában a magyar kiadóüzemben a legelső helyen áll, ezt tekinti mindenki a legbiztosabb, az egyedül biztos üzletnek. Régebben a *naptár* még vetekedett vele üzleti érték dolgában, de a naptár-bélyeg eltörlése után ennek jelentősége megszűnt, mert lábrakapott az ingyenes naptárküldés szokása.

Én a magam személyében mindig fáztam a tankönyvkiadástól, antipatikus volt nekem pályám kezdetén, antipatikus ma is. Mindamellett helyeselnem kellett vállalatunk igazgatóságának azt a véleményét, hogy nem kell elzárkózunk ezelől a szakmánkban jóformán egyedül lukratív ágazat elől, és ha nem is foglalkozunk vele abban a mértékben, mint a nagy tankönyvkiadók, mégis már üzletpolitikai okokból is célszerű bizonyos mértékben tankönyvkiadással is foglalkozni. Ez a szempont volt döntő a Lauffer-üzlet megvételénél és ez irányította azután a többi ide vágó vállalkozásunkat is.

A *Lauffer-féle* tankönyv-vállalattal való foglalkozás nem növelte szimpátiámat a tankönyvkiadás iránt; az ügyek egészen rendesen bonyolódtak le és anyagi szempontból sem volt ok panaszra, mégis, bármennyire tartózkodtunk a tankönyv körüli tülekedéstől, belekerültünk annak sodrába. A tankönyvgyártás akkor virágzott legjobban Magyarországon. A kiadóknak érdekük volt tankönyv-gyártmányaikat biztos révbe juttatni. Mi beértük volna azzal, ha az általunk megvett tankönyvekkel megtartjuk azokat a pozíciókat, amelyekben ezekkel a könyvekkel benne voltunk és lemondtunk volna a nagyobb szabású tankönyvtermelésről, de a többiek versengése ezt a nyugalmas folytatását az üzletágnak nem engedte meg.

Azzal tisztában volt mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozott, hogy azt a sok tankönyvet nem annyira a hivatás iránti lelkesedés és a tudomány iránti szeretet, nem a jogos ambíció hozza létre, hanem az anyagi haszon után való vágyakozás vezérli azokat a hivatottság nélküli szerzőket, akik tíz könyvből összelopkodnak egy tizenegyediket. Ezért az így előállott túlprodukciónak rendesen a kiadókat tették felelőssé. A kiadók igen nehéz helyzetben voltak, ha az X-i gimnáziumi tanárnak azt az ajánlatát, hogy egy új földrajzot, vagy egy új magyar nyelvtant ír, a kiadó el nem fogadta, mert ki volt téve annak, hogy a haragos szerző az illető kiadó egyéb kiadványait is kidobja ebből az iskolából. A kiadó, minél nagyobb tankönyvkiadó volt az illető, minél jobban el voltak terjedve tankönyvei az iskolákban, annál védtelenebbül állott a tankönyvirók ajánlataival szemben.

A közoktatásügyi minisztériumnak tudtára adták ezeket a bajokat, de nem bírta magát elhatározni a gyökeres segítségre, pedig a minisztérium az approbáció útján, illetőleg annak megtagadásával gyökeresen segíthetett volna a bajon. De ilyenkor más szempontok érvényesültek. A benyújtott kész, kiszedett, kinyomtatott könyvvel szemben nem lehetett kegyetlenül eljárni, mert azért megharagudott volna a szerző, akinek esetleg értékes összeköttetései voltak és igen nagy anyagi kárt szenvedett volna a kiadó, aki már nehéz ezreket fektetett bele előre a könyvbe. Ilyen okokból azután jóformán minden könyv keresztülment az engedélyezésen és odáig jutottunk, hogy egy-egy tárgynak egy-egy iskola nem részére való tankönyveinek száma háromszorosan vagy négyszeresen túlszármalta a nagy német birodalom tankönyveinek számát.

Mikor *Szász Károly*, a képviselőház későbbi elnöke, vezette a kultuszminisztérium irodalmi osztályát, én azt a javaslatot tettem neki, hogy a minisztérium fogadja el a tankönyveket író-gépes kéziratban bírálatra. Akkor a szerző, vagy a kiadó legfeljebb a leírás költségét kockáztatja és a minisztérium anyagi és humanitárius szempontok által nincsen feszélyezve az engedélyezés tekintetében. Ily gépirásos kézirat visszautasítása nem tesz tönkre egzisztenciát és nem pusztít anyagi érdekekben. Javaslatom, bár rokonszenvvvel találkozott, mind a mai napig megvalósítva nincsen.

Egy derék ember

Néhány esztendeig folytattuk a *Lauffer*-féle mérsékelt keretben a tankönyvkiadást és meggyőződünk róla, hogy azt, ha le nem akarjuk magunkat szoríttatni a térről, intenzívebben kell folytatni. Minthogy nem akartuk szaporítani a tankönyvek számát és azok bevezetése érdekében küzdelemben bocsátkozni a nagy tankönyvkiadó vállalatokkal, ennek az intenzív fejlesztésnek legcélszerűbb módjául az kínálkozott, hogy a meglevő tankönyvek közül törekedjünk bizonyos mennyiséget és fajtát magunkhoz váltani.

Tudván azt, hogy az *Eggenberger-féle* könyvkereskedés tulajdonosa, *Hoffmann Alfréd*, korára való tekintettel, lassan vissza akar vonulni a kiadóvállalat vezetésétől, tervbe vettük az ő tankönyvüzletének megvásárlását. Ez a terv még nekem is tetszett, aki pedig mindig húzódoztam a tankönyvüzlettől, tetszett pedig azért, mert az *Eggenberger-féle* tankönyvüzlet igazán jó könyvekkel rendelkezett, az egész egy organikus bázison volt felépítve, értelemmel vezetve és meglátszott rajta jeles pedagógiai íróknak irányítása. Az *Eggenberger-féle* kiadványok azonfelül igen szépen és tetszetősen voltak kiállítva, gondos tipográfiával, jó papíron, nem túldrága áron kerültek forgalomba; azonkívül reméltük, hogy *Hoffmann Alfréd* olyan ember, akivel könnyen lehet megegyezésre jutni, mert lojálisnak, előzékenynek és korrektnek ismertük; az is volt, és számításunk éppen ezen a ponton mutatkozott hibásnak, mert mikor *Hoffmann Alfréd*-ot felkerestem és terveinket előadtam neki, ő mindjárt kijelentette, hogy kiadói vállalatát ugyan el akarja adni, azonban tekintettel arra, hogy őt az *Athenaeum* néhány évvel ezelőtt megválasztotta igazgatóságának tagjául, nézete szerint az *Athenaeum* iránti lojalitás megköveteli, hogy tankönyv-vállalatát az *Athenaeumnak* adja át, vagy legalább is azt kínálja meg vele elsősorban.

Hoffmann Alfrédnek igaza volt, a lojalitás és a korrektség tényleg megkivánta, de milyen kevés *Hoffmann Alfréd* sétál közöttünk. Ő azután tényleg megemlítette az ügyet az *Athenaeumnak*, az természetesen kapva kapott rajta és 1898-ban az összes *Eggenberger-féle* kiadványok az *Athenaeum* birtokába jutottak; magát a becslést is az *Athenaeumra* bízta *Hoffmann*, aki az egész üzletet az őt jellemző gavallérsággal bonyolította le.

Hoffmann Alfréd, amint ebből a dologból is látszik, egyike volt a magyar könyvkereskedelem legértékesebb egyéniségeinek; rokonszenves modorával lebilincselte mindazokat, akik közelébe jutottak. Az ő üzleti helyisége az u. n. „*Eggenbergeriánium*” valóban a legjelesebb tudósok gyülekező helye volt, még akkor is, mikor kiadói működésével felhagyott és csak szortiment-üzletet folytatott, ő hozzá az embereket nem az érdek kapcsolta, hanem személyének őszinte megbecsülése.

A könyvkereskedelemben beállott viszonyok és az *Athenaeum* ügyeinek átmenetileg rosszabbra fordulása ezt a türelmes és szelid embert elkészerítette és egy önfeledt pillanatban, amikor vártuk, hogy mint a könyvkereskedők együletének elnöke, annak közgyűlését megnyissa, önkezeivel vetett véget életének. Kár érte, egyike volt a legderékabbnak a mi körünkben.

A Stampfel-féle kiadóvállalat

Amennyire nagyrabecsültem *Hoffmann Alfréd*-ot nobilis elhatározásáért, az üzleti dolgokban oly ritka önzetlen lojalitásáért – épp annyira sajnáltam, hogy elestünk az ő kiadóvállalatától, mely tankönyvüzletünk fejlődését bizonyára igen előnyösen befolyásolta volna.

Maradtunk tehát a régi keretekben mindaddig, amíg 1904-ben nem kínálkozott újra alkalom e keretek kibővítésére. Akkor értesített minket intézetünk egy régi barátja arról, hogy *Stampfel Károly* pozsonyi könyvkiadó egészségi állapotára való tekintettel el akarja adni könyvkiadó-vállalatát.

A *Stampfel-féle könyvkiadóvállalat* egyike a legszebb fejlődésű kiadóvállalatoknak, az egyetlen, amely az újabb korban a vidéken keletkezett és nagy lendületet vett. *Stampfel Károly* nagy műveltségű könyvkereskedő volt és midőn 1873-ban a Pozsonyban már 1715-ben megalapított könyvkereskedést megvette, azt teljesen új alapokra fektette, bebizonyítván, hogy vidéki városban is lehet élénk szellemi életet kifejleszteni, ha megvan a hozzávaló, a rátermett ember, aki meg tudja indítani a folyamatot. *Stampfel* egész sorozatát alapította az irodalmi vállalatoknak és mind ott gyökereztek az ő városának talajában. Az odaváló középiskolai és akadémiai tanárokat sorakoztatta fel rendre, mint gyűjteményeinek munkatársait és sokan közülük éppen ott kifejtett irodalmi működésük folytán kerültek később előkelő állásokba.

A *Stampfel-féle könyvkiadóhivatal* sok kitűnő tankönyvön és becses ifjúsági iraton kívül megindította az előnyösen ismert „*Tudományos zsebkönyvtár*” című gyűjteményes vállalatot, az első ilyenű vállalatot hazánkban, amely feladatául tűzte ki az angol primerek mintájára minden tudományszakból egy kis kézi könyvecskét mintegy káté formában közzétenni abból a célból, hogy bárki különös előképzettség nélkül is ezekből a kis kézikönyvecskékből az illető tudományszak elemeivel megismerkedhessék. Ő adta ki az „*Egyetemes Ismeretek Tára*”-nak gyűjteményét, a „*Hazafias könyvtár*”-t *Gaal Mózes* szerkesztésében, az „*Ifjúsági könyvtár*”-t *Szemák István* szerkesztésében, az „*Ifjúság könyvesháza*”-t *dr. Fésűs György* szerkesztésében, a „*Kortársaink*” című, életrajzokat tartalmazó gyűjteményt *dr. Fésűs György* szerkesztésében, a „*Magyar Helikon*”-t, ugyancsak jeles férfiak életrajzait tartalmazó gyűjteményt *dr. Zólyomy Lajos* szerkesztésében, a „*Nemzetünk nagy költői*” című gyűjteményt *Gaal Mózes* szerkesztésében, a „*Tanulók könyvtára*”-t *Dávid István* szerkesztésében és ezekenfelül még sok, igen becses, nagyrészt pedagógiai munkát. Kitűnő német összekötetéseire támaszkodva kiadta német nyelven *Jókai Mór*-nak néhány nagy regényét, *Kossuth Lajos*-nak az emigrációból való iratait, *Pulszky Ferenc*-nek „*Életem és korom*” című 4 kötetes munkáját és *Wirkner Lajos* emlékeit.

Mi elvi hajlandóságunkat kifejezván ajánlattevő üzletbarátunk előtt, a velünk közölt adatok tanulmányozásába belefogtunk. Ez a munka igen könnyű volt. Ellentétben a *Lauffer-féle* rendetlenséggel és a tulajdonos halála okozta fejetlenséggel, – itt *Stampfel Károly* oly minuciózus részletességgel és pontossággal adta kezünkre az összes adatokat, amelyek vállalatának megbírálására alkalmasak voltak, hogy igazán könnyen lehetett tájékozódni bennük. 1904 május 23-án *Székely Ferenc*cel átmentem Pozsonyba, hogy ott a helyszínén is megnézzük a kiadványi készleteket és azok tartozékait és ott folytassuk a megbeszéléseket. Annyira imponáló rendben volt tartva ez az egész vállalat, leltára, üzleti könyvei, egész kezelése, hogy igazán rövid néhány óra alatt minden felől tájékozódhattunk és még ott, azon a napon megállapodhattunk a vétel iránt, jegyzőkönyvbe is foglalhattuk megállapodásainkat. Néhány nappal rá, 1904 május 31-én jött létre a végleges szerződés.

Ezt követte a nagy könyvvándorlás, a készleteknek Pozsonyból Budapestre való hozatala és átvétele. Az üzletátvételtől közös körlevélben értesítettük a könyvkereskedelmet és a Stampfel-féle könyvkiadóvállalat összes munkatársait, valamint arról is, hogy a *Stampfel-céget* fenn akarjuk továbbra is tartani, dokumentálásul annak, hogy intézetünk az ő vállalatának továbbvitelében ugyanazon fenkölt szellemet fogja irányadónak tekinteni, mely *Stampfel Károly*-t kiadói téren, tevékenységének hosszú ideje alatt mindenkor vezérelte; éppen ezért óhajtjuk, hogy címében is tovább éljen a vállalat.

A Dobrowsky és Franke-féle kiadóvállalat

A Stampfel és Lauffer-vállalatban most már sok, igen tekintélyes tankönyv felett rendelkezünk, melyek azonban főként a vidéki iskolákban foglaltak helyet, mert mindkét vállalatnak szerzői nagyobbbrészt vidéki intézeteknél működő tanárok voltak. Ez a körülmény volt főoka annak, hogy midőn még ugyanazon év, 1904 nyarán az a lehetőség kínálkozott, hogy megvásárolhassuk a *Dobrowsky és Franke* cég kiadványait, ebbe a vásárlásba gyorsan beleugrottunk. A *Dobrowsky és Franke* cég volt tulajdonképpen a mi, 1869-ben megalapított könyvkereskedésünknek jogutódja. Kiadványait is azokon az alapokon folytatta, amelyek neki ez üzleti átvételből jóformán önként ölébe hullottak és igen ügyesen kiépítette abban az irányban, hogy Budapest főváros elemi iskolai könyvszükségletét láthatta el olvasókönyvekkel, számtani könyvekkel, nyelvtanokkal, földrajzokkal és egyéb szükségletekkel.

Én éppen azon a ponton féltem a dologtól, amely azt indokolni látszott, éppen azoknak a budapesti fővárosi iskolaügyi hatóságoktól függő tankönyveknek jövő sorsa iránt tápláltam bizonytalan félelmet, amely később indokoltnak bizonyult.

Végzetes hiba

A *Dobrowsky és Franke*-féle kiadványokat beleolvasztottuk a *Stampfel-féle* kiadóhivatalba. Most már azután igazán a nagy tankönyvkiadók sorába kerültünk és vállalatunknak ez az osztálya teljesen önálló vezetést igényelt. Erre a vezetésre meghívtuk a *Wodianer*-cég egy hajdani főtisztviselőjét, abban a hiszemben, hogy az erre alkalmas is lesz, hiszen kitűnő iskolája volt.

Bárminő vélemények voltak is a könyvkereskedelemben arról az ügyvitelről, amely a *Wodianer-féle* tankönyvvállalatot a legelső helyre juttatta és valóban nagyszerű eredményeket ért el, nekem mindig az volt a nézetem, hogy annak a rendszernek minden kinövései mellett is maga az az alkotómunka, amelyet *Wodianer Arthur* tankönyvvállalatának kiépítésében végzett, teljes elismerést érdemel mindazoktól, akik meg tudják becsülni az önálló gondolkodáson és kombináción alapuló céltudatos munkát. Hiszen lehet a verseny formáit kritizálnunk, mégis el kell ismernünk, hogy aki a versenyben győztes marad, annál nagyobb munkát végzett, minél nehezebbé tették neki versenytársai a sikert. Az az egy bizonyos, hogy a régiebb, gazdagabb és jobban bevezetett tankönyvkiadókat a *Wodianer* tankönyvvállalata idővel kiszorította pozíciójukból és vállalata már szinte a tankönyv-monopóliumhoz közeledett.

Joggal fel lehetett tenni, hogy aki ebből az iskolából került ki, az jól megtanulta a maga mesterségét. Tévedés volt. Ráillett arra az egyébként becsületes férfiúra Schillernek az a mondása:

„Wie er räuspert, und wie er spuckt,
Das habt ihr ihm glücklich abgeguckt;
Aber sein Schenie, ich meine, sein Geist
Sich nicht auf der Wachparade weist.”

Ebben a versben az illető üzletvezető működésének egész bírálata benne foglaltatik. Ő megállapított programmal vette át a tankönyvvállalat vezetését, amely program papíron kifogástalan volt. A kivitelben azután egészen másként festett a dolog.

Nem volt szerencséje a munkatársak megválasztásában, nem birta gazdaságosan szervezni a propagandát, nem tudott megküzdeni a nehéz versennyel, nem birta előre vinni a vállalatot. Az előállítási költségek az akkori bérvizonyok válságai közepett mindig emelkedtek, a forgalom legjobb esetben is ugyanaz maradt.

Egyébként nemcsak ő volt a hibás, mi is hibásak voltunk. Mindig megbosszulja magát az, ha valakinek a rendszerét egyszerűen utánózni akarják. Sem a politikában, sem a gazdasági életben nem lehet egyszerűen lemásolni másnak a rendszerét, még ha az bevált is, sőt akkor legkevésbé. A mi hibánk volt, olyan egyéniséget tenni meg vezetőnek, aki nem tudott vezetni, olyat állítani az ügyek élére, aki csak másolni tudott, eredeti, alkotó gondolatra nem volt képes. – Ez ellenkezett a mi vállalatunk szellemével és hagyományaival, azért ebben kudarcot kellett vallanunk.

Kisérletek a versengés megszüntetésére

Amikor mi most már három tankönyv-vállalat egyesítése után e téren is számbaveendő tényezővé váltunk, már folyamatban voltak bizonyos bizalmas jellegű tapogatódzások és tanácskozások az egyes kiadóvállalatok közt, nem lehetne-e a már igazán túlságos mértékben lábra kapott versengést és az ebből származó sok kellemetlenséget valamiképpen megszüntetni.

Ugy látszott akkor, hogy ez sikerülni fog, hogy az összes tényezők érettek már rá és az a remény is hozzájárult ahhoz, hogy a nagy tankönyvüzlet-alapításba belemenjünk.

Az összes érdekelt felek behatóan foglalkoztak akkor ezekkel a kérdésekkel és elhatározták, hogy az egész üzleti ágat egészséges alapon rekonstruálni fogják. Valami olyan megoldás lebegett a felek szeme előtt, amelyben az érdekek azonossága nyerjen kifejezést, minden külön érdek megszűnjék és egyik fél se szenvedjen sérelmet.

Már előre ki volt mondva, hogy ez az egyesülés nem céloz áremeléseket, nem célozza sem a közvetítő könyvkereskedelemnek, sem a nagy közönségnek nagyobb megterheltetését és így nem járhat a kartellszerű szövetségek hátrányaival.

A tervezett egyesülés az üzletág egészségtelen kinövéseit akarta eltávolítani, a meddő és céltalan kiadásokat, költségeket, beruházásokat mellőzni, a termelést gazdaságosabbá és olcsóbbá tenni, a propagandát realisabb alapra fektetni.

De bármennyire felismerték az összes érdekelt felek egy ilyen célú egyesülés előnyeit – ezúttal mégsem jött létre. Még mindig merültek fel skrupulusok egyiknél vagy másiknál és mindegyik szerette volna az egyesülés előtt a nagy fővárosi tankönyv-pályázat eredményét bevárni, melyhez mindenki nagy reményeket fűzött.

A főváros tankönyv-pályázata

Be is következett mihamarabb az az időpont, amidőn a főváros avultaknak deklarálta az iskoláiba bevezetett tankönyveket és új pályázatot hirdetett azokra.

Nagy garral történt ez a dolog. Részletes utasítások adattak ki a megszerkesztendő tankönyvek tartalma tekintetében, különleges bíráló bizottságok alakultak a különböző tárgyú tankönyvek elbírálására. Minden olyan mezbe volt öltöztetve, mintha ezúttal *valóságos* pályázatról volna szó, amelynél a legjobbat, a legmegfelelőbbet, a leghasználhatóbbat akarják kikeresni a pályázó művek közül, minden protekció, minden egyoldalú kedvezés, minden panama kikerülésével.

A rendezés – mert valóságos színházi regie látszott intézni ennek a pályázatnak dolgát – mindenképen azon volt, hogy a pályázat komolysága és jelentősége minél jobban kidomborodjék, de a végén mégis csak kisült, hogy közönséges vásári komédia volt az egész.

Csakhowy drága komédia. Ugy gondolom, másokra nézve is, de különösen mi ránk nézve, akik még sohasem vettünk részt semmiféle pályázatban és akik annál komolyabban vettünk részt ebben, mert hiszen ránk nézve egy elfoglalt pozíció megtartásáról volt ezúttal szó.

Több mint 100.000 koronát költöttünk el arra, hogy ezt a néhány elemi iskolai könyvet a célhoz méltóan előállithassuk és versenyképessé tegyük. Megbuktunk az egész vonalon.

Sem akkor nem volt értelme, még kevésbbé volna annak értelme ma, hogy e felett keseregjünk. Nem is hinné el senki, hogy okunk van rá. Egyszerűen azt kell logikus fővel gondolni, hogy mi rossz könyvekkel pályáztunk, mások ellenben jókkal, természetes, hogy alul maradtunk. Magunk is ezt gondoltuk volna, csakhowy...

Csakhowy volt két tünet ebben a pályázatban, mely kizárta ezt a következtetést.

Mi oly nagy jelentőséget tulajdonítottunk annak, hogy minő könyvből fog a jövő nemzedék Budapesten tanulni, hogy a legelső tekintélyt kértük fel arra, hogy az ABC-és könyvnek és az Olvasókönyveknek szerkesztését vezesse.

Egyik legelső pedagógusunkat, *Alexander Bernát* egyetemi tanárt kértük fel arra, hogy álljon élére annak a gyakorlati tanférfiakból álló csoportnak, mely már igazolta volt rátermettségét ezen a téren. *Alexander* a nagy feladathoz méltó komolysággal szentelte magát ennek a munkának, majdnem egy évig jóformán kizárólag evvel foglalkozott. Hogy mily behatóan, azzal beszámolt abban a könyvben, melyet „*Az olvasókönyvről*” cím alatt kiadott. És ő, akinek ebből a könyvből tanulták meg és tanulják ma is az olvasókönyvek szerzői, hogyan kell megszerkeszteni ezt a legfontosabb tanítási eszközt, hogy a mi különleges nemzeti céljainknak megfeleljen: a maga szerkesztette olvasókönyvekkel – megbukott.

De bele kellett nyugodni; hiszen nem lehet azt bebizonyítani apodiktice és kétségen felül, hogy X könyve jobb, mint Y-é, mert érveket bőven lehet felhozni mindkettő mellett, vagy ellen.

De a másik dologba már nem lehet belenyugodni, mert ez még a laikus előtt is, a kis gyermek előtt is, a teljesen tudatlan ember előtt is világossá és kétségtelenné teszi, hogy ez a pályázat lelkiismeretlen emberek lelkiismeretlen komédiája volt.

Egy atlasz története

A pályázat egyik fontos tárgya egy népiskolai földrajzi atlasz volt. Ilyen atlasz nagy dolog. Aki néhány fillérért megveszi, az nem is sejtig mily nagy munkát, mily sok időbe kerülő munkát, mily sok embernek évekig tartó munkáját és mily sok-sok pénzt emészt föl egy ilyen kis atlasz.

Mi a *Dobrowsky és Franke* kiadványaival együtt átvettük a népiskolai atlaszt is, ez volt a legértékesebb és legdrágább alkatrésze ennek a kiadvállalatnak. Az atlaszt Dobrowskyék is évente kijavították, megújították, hiszen a térképészeti tudomány folyton haladt, és törekedtek azt a kellő színvonalon tartani. Ezért állandó szerény díjazásban részesítették a szerzőt is.

Mikor a pályázat ideje elkövetkezett, az volt a helyzet, hogy ez volt másodmagával egyébként is az egyedüli ilyen népiskolai atlasz egész irodalmunkban, mindenben megfelelő volt eddig is, a főváros iskoláiba be volt vezetve eddig is, sőt az egész országban is; csak be kell nyújtani és annál biztosabb a siker, mert hiszen jóformán versenytársa sincs. Arra, hogy a rendelkezésre álló idő alatt új atlaszt csináljon más kiadó – józan ésszel gondolni sem lehetett.

Mindamellett minket annyira hevitett az ambíció, hogy minél tökéletesebbet nyújtsunk, hogy nem értük be a meglévő atlasszal, hanem a legszebbet akartuk nyújtani, amit a kartográfia előállítani képes.

Mindenekelőtt még egy szerkesztőt szerződtettünk az atlaszhoz, mert *Dobrowskyék* bizalmasan figyelmeztettek arra, hogy a szerzőt ellenőrizni kell, nem mindig megbízhatók a revíziói.

Azután elhatároztuk, hogy még egy pár új térképpel szaporítjuk a térképek számát és a meglevők némelyike helyébe új köveket metszetünk, mert némely kövek elkoptak az idők folyamán – némelyek pedig, különösen a hegy- és vízrajziak, most tökéletesebb módon készíthetők, mint néhány évvel ezelőtt. Igénybe vettük egy elsőrangú németországi földrajzi intézet egész apparátusát ennek a kis atlasznak az érdekében és *Révai Ödön*, aki ennek az ügynek gondozását magára vállalta, egy álló esztendő odaadó munkáját szentelte neki.

Az eredmény oly szép és tökéletes kis taneszköz volt, amelynél különbet sem Párisban, sem Londonban, sem Rómában, sem Berlinben nem használtak a gyermekek, öröm volt ránézni.

Ellenben Budapest székesfőváros tankönyvpályázatán ez az atlasz elbukott!

És vajjon melyik nyerte el a pálmát? Milyen atlasz volt az, amely ezeknek a nagyszerű bíráló szakférfiaknak tetszését megnyerte?

Ugyanannak a szerzőnek egy másik atlasza! Ugyanaz a szerző, mint kisült, egy zágrábi könyomdai intézet részére szerkesztett (!) egy másik atlaszt, amelyet az az intézet olyképen állított elő, ahogy még hasonló művet elő nem állítottak! Még a legprimitívebb népeknél sem, amelyek a könyvnyomtatást és a litográfiát már bevezették. Még Ázsiában sem, még Afrikában sem. Oly valami megbotránkoztató fürtelem volt ez az u. n. földrajzi atlasz, hogy el sem lehet azt képzelni. A tipográfia és a litográfia legelején ily durva, ily nyers, ily vad és képtelen munka sehol a világon nem látott napvilágot.

És hogy ez a híres bíráló-bizottság ezt az atlaszt elfogadta és approbálta és az iskolákba bevezette és a gyermekeknek annak megvásárlását megengedte, sőt elrendelte – és hogy a tanügyi osztály vezetője az erről szóló okmányt aláírta – az a legnagyobb kulturbotrány volt, amely valaha megesett.

Azaz, hogy a botrány amilyen nagy volt – épp oly csendes is volt. Mert mi nem csaptunk vele zajt. Minek is? Ha nagyon felkavarjuk a dolgot, megeshetett volna, hogy még egy bizottságot alakítanak más fővárosi tanárokból és tisztviselőkből és azok képesek par ordre du mufti bélyeges okmányt kiállítani arról, hogy ez a botokud atlasz (pardon, még a botokudok is különb atlaszt használnak, ha földrajzot tanulnak) a kartográfia egy elsőrendű remeke, méltó arra, hogy a legközelebbi kiállításon megkapja a nagy díjat.

Folytatása azért mégis volt az ügynek, sajtószerű és cifra folytatása. Egy szép napon ugyanis megjelent nálam a tanszermuzeum igazgatója, mint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium

kiküldöttje, azzal a megbizással, hogy vizsgálatot indítson a mi atlaszunk ügyében, főként abban az irányban, vajjon az hazai ipartermék-e. A dolog annál csodálatosabb volt, mert hiszen az *atlasz*-t már talán húsz év óta állandóan approbálta a közoktatásügyi minisztérium; a fővárosi pályázatra benyújtott kiadás is approbálva volt, mert hiszen e nélkül nem is pályázhatott volna és így a minisztérium, ha az atlasz létrejövetelének körülményeire kíváncsi volt, e hosszú idő alatt e tekintetben tájékozódhatott volna. A kiküldött miniszteri megbízott kérdésére felvilágosítottuk őt az igazsághoz hiven. Igazoltuk, hogy az atlasz szellemi része, szerkesztése, megrajzolása, köbevése itthon történik, kinyomtatása ellenben Lipcsében, minthogy nálunk erre alkalmas nyomdai intézet nincsen. Az egyetlen, amely szóba jöhetne, hasonló atlasszal versenytársunk és így a munkát el sem vállalhatná. Kénytelenségből odakünt nyomatjuk tehát az atlaszt és ezzel egyszersmind nyomdailag tökéletes kivitelét is biztosítjuk.

Hogy éppen most tette vizsgálat tárgyává a minisztérium ezt az ügyet, az felette megdöbbentő volt. Szinte hihetetlennek tartottam, hogy erre vonatkozólag tárgyi ok forogna fenn és hogy ez összeköttetésben lenne a pályázat ügyével. Ámbár nem látszott lehetetlenségnek az sem, hogy érdekelt részről feljelentést tettek a minisztérium illetékes ügyosztályában, hogy a pályázat képtelen döntése valamikép indokoltnak lássák azzal, hogy a mi atlaszunk nem egészben honi ipartermék. Én a magam részéről hajlandóbb voltam ezt az egész ügyet személyem ellen irányuló politikai üldözésnek tekinteni, mert abba az időbe esett, amikor a koalíció uralomra jutása és a szabadelvű párt bukása után nem egy tünet mutatott arra, hogy azok a politikusok, akik hivek maradtak a szabadelvű párthoz, ilyenmő zaklatásoknak vannak kitéve.

Minthogy ebben nem tudtam világosan tájékozódni, felkerestem az akkor teljes visszavonultságban élő *Tisza Istvánt*, elmondtam neki az egész dolgot és tanácsát kértem, hogy vajjon egyik vagy másik irányban tegyek-e valamit. Ő kilátástalannak mondott bármely lépést, minthogy az az irányzat, amely akkor egész közéletünket áthatotta, kulturális és gazdasági életünkön talán még mélyebb sebeket ejtett, mint a politikában.

Egyet mégis felelősségre kellett vonni. A szerzőt! Aki elkövette azt a páratlan eljárást, hogy nevét odaadta egy ugyanolyan fajta, ugyanazon iskolánem részére készülő, ugyanolyan rendeltetésű és ugyanarra a pályázatra szánt atlaszhoz, de nemcsak a nevét, hanem a munkáját is, közreműködését, tudását, és mindazt az anyagot, melyet mi bocsátottunk rendelkezésére, a lipcsei földrajzi intézet anyagát, a mi tulajdonunkat adta oda hátunk mögött, tudunkon kívül, titokban, a velünk konkurráló versenytársnak.

Társulatunk megbizta jogtanácsosát, hogy a hűtlen szerző ellen indítsa meg a pert. De ez az ügyvéd előbb beszélni akart a leendő alperessel, meg akarta nézni, meg akart győződni róla, hogy épelméjű emberrel van-e dolga, alkalmat akart neki adni valamilyen kimagyarázásra, valamilyen kommentálásra.

És akkor ez a jeles pedagógus, ez a nagy férfiú, azzal indokolta eljárását, hogy a Révai-cég vele nem bánt el úgy, ahogy más íróval el szokott bánni! Jókainak százezreket tudott szerezni és ő rá nem gondolt! Ő csak azt kapja, ami számára szerződésileg biztosítva van. Pedig van ő is valamilyen legény, megérdemelne ő is olyan pártfogást, mint más!!

És ezt az indokolást, ezt a magyarázatot egészen természetesnek tartotta, eljárását nem is vélte szükségesnek menteni és csak mikor figyelmeztették eljárásának komoly következményeire, akkor küldte el a tulajdon ügyvéd-fiát, hogy védje meg valahogy az apját. Végül is futni engedték a szegény ördögöt.

Azóta elmúlt sok esztendő. A nagy férfiú, a *Jókai* versenytársa, rég el van feledve, az ő kakuk-fércművének sincs nyoma többé. De most, hogy kikiváncozott belőlem ez az épületes történet, hadd mondjam ki, hadd valljam be végre teljes őszinteséggel, hogy *ezért nem szerettem*

foglalkozni a tankönyvek kiadásával, ezért húzódoztam ettől mindig és nem bírtam belemelegedni még akkor sem, mikor már nagy érdekek ezt kívánták volna, mert nem bírtam elviselni az érintkezést az effajta szerzőkkel, azokkal a felfuvalkodott üres és önhitt lényekkel, akik, ha egy olvasókönyvet összetákolnak, egy iskolakönyvet összeollóztak, már úgy járnak-kelnek közöttünk a földön, mintha az Olympos nagyjai közé tartoznának.

Akinek megadatott, hogy ennek a nemzetnek a legnagyobb elméivel érintkezhetett, aki élvezte éveken át nap-nap mellett az *Eötvös Károly* páratlan magyar elméjének megnyilatkozását, a *Mikszáth Kálmán* sziporkázó szellemét, a *Jókai Mór* fonséges humorát és mindezekben a valódi nagysággal járó szerénységet – az nem tűrheti azoknak a szellemileg kicsinyeknek önhitt lényét, akikről ezekben a sorokban szó esett. Ezért nem akartam iskolakönyvek kiadója lenni, ezért nem boldogulhattam ebben, mikor belekerültem ezért akartam végül is megválni tőle.

Újabb kísérletek a tankönyvbajok orvoslására

Ez volt most már fővágyam. De többi igazgatótársamé is.

Az volt az általános vélemény, hogy a fővárosi tankönyvpályázat problematikus eredménye után talán megérett az idő a harmadév előtti terv megvalósítására.

Igazgatóságunk *Révai Ödönt* küldte ki ennek a dolognak tanulmányozására, az érintkezések újra felvételére. Ez neki való feladat volt. Mert benne meg van a szükséges kitartás, szívésség és türelem, ilyen hosszú tárgyalásokba elmélyedni, gyűléseken résztvenni, ily bonyolult ügyekben expozékat készíteni, ellentétes érdekek kiegyenlítésén fáradozni.

Tisztében eljárva, most a legnagyobb készségre talált mindenfelől.

Az utolsó években még féktelenebbé nőtt versengés folytán már kérdésessé vált egyáltalában a tankönyvüzlet jövedelmezősége. Improduktív kiadások, meddő költségek, túltermelés folytán keletkezett károk és számos kinövés, sokféle baj kívánatossá tették mindenkire nézve az egész szervezet újjászervezését, a visszas állapothoz megváltását.

A tankönyvkiadók most már jóformán abban versengtek egymással, hogy a megoldás melyik legcélszerűbb módját ajánlják.

Az első tervezetet a *Franklin-Társulat* igazgatója, *Gárdos Alfréd* készítette. Ez valamilyen trust-szerű megoldást javasolt. A terv többféle módosításon ment keresztül. A konferenciákon résztvettek a *Franklin-Méhner-Wodianer* cégek részéről *Gárdos Alfréd*, az *Athenaeum* részéről *Schvarcz Félix*, a *Singer és Wolfner* cég részéről *Wolfner József*, a *Révai-Lauffer-Stampfel* vállalatok nevében *Révai Ödön*.

A sokféle javaslatból végre kialakult valami egészséges terv. Egy közösen megalapítandó olyan szerv, mely az egész tankönyvüzletet az iskolaügy érdekeinek és az egyes cégek anyagi érdekeinek szemmel tartása mellett normális alapokon rekonstruálja.

Az összes felmerült tervek s az azokhoz kapcsolt észrevételek és módosítások tekintetbevételével elkészítendő szerződés-tervezetnek kidolgozásával *Révai Ödönt* bizták meg, ki azután a komplikált és sok águ-bogu anyagot szerves egésszé alakította. Egy új részvénytársaság megalakítását vették tervbe, amely átvegye az összes tankönyvkiadók összes tankönyvkiadványait és amelyben minden kiadó abban a percentuális arányban részesedik, amennyi forgalmat jelentenek az általa átadott tankönyvek.

Az ügynek ebben a stádiumában a *Szent István Társulathoz* fordultak átirattal a tanácskozó kiadók, mivel természetesen őt is meg akarták nyerni az eszmének. Bár a *Szent István Társulat* – fejtették ki ebben – kifejezett jellegénél fogva a tankönyvirodalomnak csak egy speciális ágát műveli és bár természetesnek tartják, hogy a Szent István Társulat hivatásánál fogva még a többi feleknél is gondosabban tartozik őrödni a felett, hogy a tervezett alakulásnál ezek a célok szem elől ne tévesztessenek – az egyesült kiadók hiszik, hogy a tervezett vállalat keretén belül nem csak azt lehet biztosítani, hogy a Szent István Társulat által közrebocsátott könyvek katolikus jellege továbbra is fenntartassék, hanem a Társulatnak és kiadványainak az eddiginél is nagyobb befolyást lehet biztosítani a katolikus iskolákra a többi kiadók sérelme nélkül, mivel az érdekek, amelyeket a kiadóknak eddigelé katolikus jellegű kiadványaiknak terjesztésénél gondolniok kellett, az egyesítés folytán önként megszűnnének.

A *Szent István Társulat* belevonása a tervezett alakításba nem járt eredménnyel; hosszas tárgyalások indultak meg, amelyeken különösen *Erdősi Károly* és *Simonyi-Semadam Sándor* vettek részt. De végül is a társulat igazgatósága, tekintettel speciális jellegére, helyesnek vélte lemondani arról, hogy a tervezett alakulásban résztvegyen, magát így önállóságától megfossza. És mivel a többiek nem gondolták a célt teljesen elérhetőnek, ha egy olyan jelentékeny tankönyvkiadó azután is külön utakon járhat, az egész ügy – ezúttal másodszor, közvetlenül a véglegesítés előtt – újra ad acta tétetett.

Megszabadulunk a tankönyvektől

Az eredménytelen tárgyalásoknak azonban ránk való kihatásukban mégis volt valami eredményük. Tankönyvkiadó kollégáink ezeknek az eszmecseréknek folyamán meggyőződtek arról, amit különben sem titkoltunk már, hogy mi a tankönyvvállalattól szívesen megszabadulunk, mivel különösen a fővárosi tankönyvpályázat esete alaposan elvette tőle a kedvünket.

A *Franklin-Társulat* is tett egy javaslatot az átvételre vonatkozólag, az *Athenaeum* is. Az elsőt nem tartottuk tárgyalásra alkalmas alapnak, el is ejtettük, ellenben az *Athenaeummal* az ő javaslata felől megindultak a tárgyalások, amelyek – mint nálunk egyáltalában az ilyen ügyek – gyors eredményre vezettek.

1908 január 31-én jött létre az a szerződés, amellyel összes tankönyveinket a rokon jellegű kiadványainkkal együtt eladjuk az *Athenaeumnak*. Csak a híres Népiskolai Atlasz volt kivéve az ügyletből. Ezt a *Singer és Wolfner*-cég, a fővárosi elemi iskolai könyvek kiadója vette meg.

Az elemi iskolai könyveket az *Athenaeum* mindjárt átadta a *Franklin-Társulatnak*, úgy, hogy a maga kezelésében csak a különböző fajtájú középiskolai könyvek maradtak meg.

A kartellszerű megállapodás azután végre mégis csak létrejött a tankönyvkiadók között olyanformán, hogy mindegyiknek a forgalmi összeg után bizonyos százalékos részesedés biztosított. Azóta a tankönyvvállalatok harmónikusan folytatják üzemüket csendesen egymás mellett.

XIX. SZAPORULATOK – TERJESZKEDÉSEK

Aigner Lajos kiadványai

Az igazi kiadónak csak az a könyv szerez valódi örömet, amelyet ő maga csinált, maga alkotott meg. A kiadó úgy van kiadványaival, mint a szülő gyermekével. Gondosan neveli az örökbefogadott gyermeket is, de ez mégsem az igazi, ez mégsem az édes gyermeke.

E felfogás ellenére is az idők során sok mindennemű kész vállalatot vagy egész üzletet kebeleztünk be saját vállalatunkba; minden ilyen tranzakciónak meg volt a maga különös oka. A legelső az *Aigner-féle kiadványok* egy részének megvásárlása volt.

Aigner Lajosról már több ízben megemlékeztem. Egyike volt a legműveltebb könyvkereskedőknek, de voltak irodalmi becsvágai is. Tán ez utóbbiak okozták, hogy nem szentelte magát teljes lélekkel hivatásának és így szép és sokat ígérő kezdet után gyorsan jutott lejtőre, amelyen csak lefelé lehet csúszni. A könyvkereskedő mestersége Magyarországon egész embert kíván, egy egész embernek minden tehetségét, minden munkáját, teljes odaadását.

Aigner Lajos egy-két értékes esztétikai munkának megírása után irodalomtörténeti buvárlatokkal foglalkozott; ezen a téren elismerésre méltó munkát végzett ugyan, de olyat, amelyet épp oly jól, talán még jobban, bármelyik középiskolai tanár elvégezhetett volna; amellet természetesen csak félig szentelte magát kiadói üzletének, amelyet néhány igen jó és kelendő tankönyv-kiadványa tett egy időben gyümölcsözővé. A tankönyv-kiadás terén elfoglalt pozíciójából kisodorta a konkurrencia és ő ott maradt a „*Figyelő*”-vel, a „*Hazánk*”-kal, a „*Nemzeti könyvtár*”-ral és a „*Magyar könyvesház*”-zal, ezekkel a csak áldozatokat igénylő vállalatokkal. Soká ezt nem bírhatta el, 1889-ben kénytelen volt a Váci-utca 1. sz. alatti Lykaházban elfoglalt szép, nagy üzleti helyiséget otthagyni és a Zsibárus-utcába költözni.

Nekünk közben szűk lett a Váci-utca 13. sz. alatti helyiségünk és nagyon szerettük volna az Aigner-félét megkapni. Aigner késznek nyilatkozott nekünk ezirányban segítségünkre lenni, azonban feltételül azt kötötte ki, hogy a raktár-helyiségben elraktározott nagy készleteit vegyük át, mert azokat nem tudná hol elhelyezni. Ezek a készletek főként a „*Nemzeti könyvtár*” köteteiből állottak. Mintegy negyvenezer kötetet kellett átvennünk. Ahhoz, hogy ezt a gyűjteményt folytassuk, nem éreztünk magunkban semmi kedvet. A „*Nemzeti könyvtár*” igen értékes gyűjtemény volt irodalomtörténeti szempontból, hiszen *Kazinczy, Mikes, Kármán, Vitkovits, Dajka, Irinyi, Sárossy, Dugonits, Gál, Vachot, Czakó* munkáit kezdte közölni, de egész szerkezete, a szerzők megválasztása, a művek szerkesztési módja semmi képen sem tehetette ezt a gyűjteményt népszerűvé. Mi a készleteken az idők során nagynehezen túladtunk, célunkat elértük, a helyiségbe beköltöztünk és ott is maradtunk mindaddig, amíg az Üllői-uti könyvesházba át nem mentünk.

A „Központi Antiquárium”

Egy könyvkiadó üzletében, különösen annak kezdő stádiumában, amidőn állandó a kísérletezés, igen sok anyag gyűl össze, amelyet rendes úton tovább értékesíteni nem lehet; ezt az anyagot igen jelentékenyen megsaporította az Aigner-féle vétel. Célirányosnak mutatkozott tehát, ettől a nagy könyv-tömegtől valahogy célszerű uton megszabadulni és minthogy a vállalat tisztviselői közül egyike a tehetségesebbeknek önállósítási gondolatokkal foglalko-

zott, elhatároztuk egy modern antiquárium alapítását abból a célból, hogy elsősorban az árleszállításra alkalmas kiadványokat és főként az Aigner-féle anyagot értékesítsük.

Igy alakult meg a *Központi Antiquárium és könyvkerekedés* címe alatt, *Magyar József* vezetésével az a vállalat, amely a Múzeum-köruton még ma is fennáll.

Mielőtt részvénytársasággá alakult át törzsvállalatunk, a Központi Antiquáriumban való részesedésünket likvidáltuk és a vállalatot teljesen átengedtük *Magyar Józsefnek*.

Egy nagy magyar kiadó

Említettem volt már a részvénytársaság megalapítása kapcsán, hogy már akkor tervbe vettük volt a *Ráth Mór*-féle könyvkiadóvállalat megszerzését, mert a viszonyok ott akként alakultak, hogy szinte bizonyosnak tetszett, hogy előbb-utóbb erre sor kerülhet.

1895-ben említette előttem egy jó ismerősöm, *Ráth Mór* házában lakó ügyvéd, nem volnánk-e hajlandók arról tárgyalni; ő úgy tudja, hogy *Ráth Mór* teljesen vissza akar vonulni, összehozott ebben az ügyben a fiatal *Ráth Gyulával*, aki azután készségesen átadta a szükséges leltári adatokat és megadta a kívánt felvilágosításokat. *Ráth Gyula* igen derék fiatal ember volt, de félénk, önállóság híján való, aki semmiről sem mert nyilatkozni édesapja megkérdezése nélkül, így azután soká tartottak a vele való tárgyalások, közben belementünk a nyárba, *Ráth Mór* elutazott, a dolog elhúzódott és miután ősszel nem tért rá vissza, azt kellett gondolnunk, elejtette az eszmét. Én nem tartottam helyénvalónak, sürgetőleg fellépni és így a dolog akkor elaludt.

1899 október 4-én egyszer csak sajátkezűleg irt levelet kapok *Ráth Mór*-tól, melyhez az említett ügyvédnek is volt egy levele csatolva. Ebben a *Ráth Mór*-hoz intézett levélben azt írja az ügyvéd, hogy a *Révai Testvérek*-kel három év előtt abbanmaradt a tárgyalás, mert a kívánt adatokat nem kaphatta meg. Az említett céggel azóta is összeköttetésben állván, tudja, hogy ott megvan a hajlandóság a tárgyalást újból felvenni. Ha e kezdeményezése itt is visszhangra talál, tessék vele rendelkezni.

Ráth Mór kísérő levele így hangzott:

„Tisztelt Kartárs ur! A mellékelt dr. H.-féle levelet nem értem. Hiszen közöttünk való tárgyalásra nem emlékszem? De ilyenre a Dr. ur közbenjárása nem is lenne szükséges.

Azt hallom, hogy Önök Eötvös minden kiadási jogát megszerezték. Ez esetben hajlandó lennék, hogy egymást ne rontsuk, készleteimet Önöknek eladni. Szíves üdvözléssel

Budapest, 1899. október 3.

Ráth Mór s. k.”

Szószerint közlöm ezt a ritka és kitüntető levelet. Igazán ritka, mert nem hiszem, hogy még valaki, legkevésbé pályatársai közül valaki, kapott volna *Ráth Mór*-tól sajátkezűleg irt levelet, és kitüntető, mert az már egészen bizonyos, hogy ezen a szívélyes hangon senkivel nem levelezett.

Akkori összeköttetésünk során még intézett hozzám néhány sajátkezű levelet (hivatalosan, a cég nevében és aláírásával sokat) – mind rendkívül barátságos hangon voltak tartva. Mindig „tisztelt” vagy „kedves kollégának” szólít, mindig baráti üdvözléssel zárja leveleit.

Honnét ez a nagy előzékenység a *Ráth Mór* részéről, akit mindenki emberkerülő, nyers modorú, goromba, gögös és megközelíthetetlen embernek ismert – hirtől, mert személyesen nem ismerte őt senki. Még saját cégének alkalmazottai sem.

Mint a Dalai Láma, úgy zárkózott el lakásában, nem érintkezett családján kívül senkivel, nem járt sehová, saját üzletvezetőjének is csak írásos ukázokban adta ki rendelkezéseit. Azt beszélték akkor, hogy 20–25 év óta nem volt benn saját üzleti helyiségében, hogy családja éppen azért bírta rá, hogy saját könyvesboltját kerülje, mert oly goromba volt ott megforduló előkelő klienseivel, hogy azok sorra otthagyták. Az a hír járt róla, hogy az egyetlen *Deák Ferenc* volt, akinek előtte tekintélye volt, akivel szemben előzékeny magatartást tanúsított, mikor az naponta megfordult a Ráth-féle könyvesboltban. De már *Gyulai Pál*-lal összeakadt akárhányszor. Csakhogy ez fölébe is tudott kerekedni; meg is cselekedte akárhányszor és híre kelt a Ráth-féle könyvesboltban vívott gyakori szócsatáknak.

De ha ott hagyta is pulpitusát és íróasztalát – azért mégis intézett mindent – tudott mindenről, beleegyezése nélkül semmit sem volt szabad elintézni, minden apróság átment a kezén, minden rendelést megvizsgált, minden szállítást ellenőrizett és ez mind együtt – nem kis dolog; mert nincs körülményesebb, pepecselőbb munka a szortiment-könyvkereskedésnél.

E mellett kiadványai ügyét is kizárólag maga intézte. Az pedig nagy dolog volt, mert sok kiadványa volt és előállításuk rendkívüli gondozást igényelt.

Ráth Mór igazán nagy kiadó volt, a legkülönb a maga korában. Az általa kiadott munkák az irodalom legbecsesebbjei voltak; külső kiállításuk páratlanul szép és előkelő, igazán finom izlésről tanúskodó. Még ma sem érte utól senki, de meg sem közelítette senki az ő kiadásainak eleganciáját. Szinte érthetetlen, hogy bírta magát elhatározni annak a finom és drága papirosnak felhasználására, amelyen jelentékenyebb kiadásait nyomatta. Nem emlékezem, hogy láttam volna Ráth Mór-féle kiadást, mely ne lett volna famentes papíron nyomtatva. Ez pedig nagy luxus volt már akkor is.

Ha a *Ráth Mór* kiadói tevékenységét az ő kiadói katalógusa alapján bíráljuk el, azoknak a könyveknek tömege és jelentősége szerint, amelyek az ő nevével láttak napvilágot, akkor ő nemcsak hazájának első kiadója a maga korában, hanem az európai nagy kiadók sorában is egyik első helyet tölti be.

Bámulatos az a sokoldalú tevékenység, melyet ő 1854-től, vállalata megalapításától mintegy a 80-as évek derekáig kifejtett; különösen az, amelynek során 1867 után az akkori kormánnyal egyetértésben gondoskodott az abszolutizmus után ébredő nemzet mindennemű szellemi szükségleteiről. Az iskolák mindennemű tanszerekkel való gyors ellátásának ügyében – mondják – csodákat művelt. Egyáltalában bámulatra méltó munkaerő lehetett élete javakorában.

Ha végigtekintünk az általa kiadott művek során, az akkori kor legjelentékenyebb munkáit találjuk együtt és ha ama élő irodalomban azokat szemeljük ki, amelyek abból a korból maradtak ránk és még ma is aktuálisak, még ma is állandó becsük – akkor bizonyára a Ráth Mór kiadásait válogattuk össze.

Hogy e mellett a nagyvonású kiadói működés mellett, a kiadványok külső kiállítására fordított pazar bőkezősége mellett, a terjesztés tekintetében végtelenül kicsinyes, a könyvkereskedőkel való érintkezésben érthetetlenül oktalan volt – ez ennek az eredeti egyéniségnek alig felfogható sajátságosága és tragikumája.

Ennek tulajdonítható, hogy a legszebb, a legelismertebb, a legkeresettebb, a legnépszerűbb könyvek kiadója valóságos, számbavehető sikert soha sem tudott elérni, hogy sisyphusi mun-

kát végzett egész életén át és hogy a leggazdagabb magyar irodalmi kincsesbánya fejedelmi ura koldusszegényen halt meg.

Engem mindig felette érdekelt ez az erős egyéniség, akit csak kiadványaiból és a róla terjesztett legendákból ismertem. Sohasem gondoltam, hogy valaha is személyesen megismerkedem vele; hiszen teljesen elzárkózott a világtól. Ez, még ha akartam volna is, teljes lehetetlenségnek látszott. És mégis megtörtént. Egészen váratlanul és eléggé kellemes módon.

Szabadságidőmet Ausseeban töltöttem azon a nyáron. Valamelyik nap átsétáltam Alt-Ausseebe, az erdőben szembetalálkoztam a fiatal *Ráth*-tal, aki egy öreg ur mellett haladt. Megállt, üdvözölt és bemutatott édesapjának, *Ráth Mór*-nak. Most már hármasan sétáltunk tovább, beszélgettünk sok mindenféléről és midőn estefelé a Ráthék lakása elé érkeztünk és én elbúcsúztam tőlük, az öreg ur meghívott, hogy másnap délután látogassam meg. Ettől a naptól kezdve gyakran voltam nála és vele együtt hosszú sétákon és rám nézve igen becses eszmecsereiben némileg megismerkedhettem ennek az igen művelt és érdekes embernek igazi lényével és sajátos különbségeivel. Velem szemben mindig igen udvarias volt, igazi érdeklődéssel látszott viseltetni irányomban, talán szabad mondanom, hogy megkedvelt és szívesen vette társaságomat.

Igy történt, hogy midőn ama kezdeményezés folytán hozzám intézte levelét, azon a bizalmas hangon közelített meg, mely régen történt ausseei találkozásunk visszhangja volt.

Én a levélre adott válaszütemben emlékeztettem őt azokra a tárgyalásokra, melyeket 1895-ben fiával folytattam. Egyetlen fia súlyos betegség áldozatául esett és én éppen e felett beszélgetve az illető ügyvéddel, az kifejezést adott annak a meggyőződésének, hogy most bizonyára fokozott mértékben kíván az üzleti gondoktól szabadulni.

Mindezek kapcsán közöltem vele, hogy az utóbbi napokban találkoztam a szóban forgó ügyvéddel és arról a nagy csapásról beszéltem, amely őt, az apát és minket is, a kollégákat érte kitűnő és mindenki előtt rokonszenves fiának korai elvesztésével. Ez alkalommal megemlékeztünk a három év előtti bizalmas tanácskozásokról és az ügyvéd kérdezte tőlem, vajjon most is megvolna-e bennünk a hajlandóság, hogy az elejtett fonalat újra felvegyük, amire én természetesen igenlő választ adtam.

Ami *báró Eötvös József* műveit illeti, értesítettem arról, hogy azoknak kiadási jogát *báró Eötvös Loránd* az Eötvös alap tanítói házára ruházta át, a mi intézetünk a kiadás terjesztésével van megbízva. Ennek folytán magától értetődik, hogy a létesítendő új kiadásnak sikere és terjesztése érdekében volna, hogy az eddigi és a jövő kiadás egymást ne rontsa és ennek megbeszélése végett bármikor szívesen állok rendelkezésére.

Erre azonnal irt válaszában arról értesített *Ráth Mór*, hogy visszaemlékezik arra, hogy 1895-ben nagy beteg volt, alig volt akkor remény, hogy valaha üzleti dologgal foglalkozhassék és akkor történhetek ezek a tárgyalások. Ugy gondolja egyébként, hogy minden közbenjárás közöttünk felesleges, legjobb lesz, ha közvetlenül érintkezünk ezekben az ügyekben. Miután egészségi állapota nem engedi meg, hogy felkeressen, legközelebb közölni fogja a napot és órát, amikor ő nála háborítatlanul megbeszélhetjük a dolgokat.

Ettől fogva gyakran érintkeztünk. Az *Eötvös József* Ráthnál meglevő készleteinek megváltását tárgyaltuk. Nem volt köztünk eltérés a vételár tekintetében, de nehezen ment a leltár pontos összeállítása és a különböző tartozékok jogviszonyainak megállapítása. Így nevezetesen a rendkívül szép kötési lemezek tulajdonjogának átruházása körül merültek fel nehézségek, melyekben a Ráth-féle Eötvös-kiadások forgalomba kerültek.

Én szerettem volna akkor az egész üzlet megvételéről tárgyalni amidőn az Arany-opció is elintézést nyert volna, *Ráth Mór* gyakran beszélt is erről, de valahogy tartózkodott attól, hogy leltárát megmutassa. Ő talán rég megfedkezett arról, hogy az 1895. évi leltári adatok birtokban vannak, hiszen azokat akkor fia közölte velem. Vagy talán restelte megmutatni, hogy azóta minő változások állottak be ezekben a készletekben, mert mindig csak általánosságban tért vissza erre a dologra, kijelentvén, hogy mindenekeelőtt az Eötvös dolgát akarja nyélbeütni, azután tárgyalni fogjuk ezt is.

Az *Eötvös* munkáinak átvételére vonatkozó szerződés november 3-án aláírásra is került. *Ráth Mór* azután megint súlyos betegségbe esett, a tárgyalások nem voltak folytathatók. A lebonyolítás körüli levelezést attól az időponttól kezdve *Ráth Mórné* folytatta velünk. December vége felé azután kereste ebben az ügyben az érintkezést velünk *Ráth György* táblai tanácselnök, *Ráth Mór* testvéröccse. Ő kiragadott egy pontot az egész komplexumból, arra kért választ igennel vagy nemmel. Mikor információt kértünk az illető tételtől, azt kereken megtagadta.

Lehet, hogy igen jeles bíró volt, de bátyjának ügyeit nem jól intézte. Mert látván a rendes kereskedelmi szokás szerint való tárgyalás lehetetlenségét, oly proposíciót tettem neki, amely az egész ügyet minden további nehézség nélkül bátyjára nézve fényesen megoldotta, őt tetemes anyagi előnyökhöz juttatta volna.

Ugyanis azt ajánlottuk neki, hogy tekintet nélkül a könyvek értékének becslésére, számára és minőségére, az összes készleteket bolti ár szerinti összegben összeállítva, akként vesszük át, hogy ötféle rabatt-kategóriát állítunk fel, az első 100.000 koronáért a legnagyobb összeget, a második 100.000 koronáért a rá következő összeget és így tovább likvidáljuk. Ő azonban ezt mindaddig tárgyalni nem akarta, míg az ő lehetetlen részletkérdésére meg nem kapja az igent vagy a nemet. Megkapta tehát a nemet. A tárgyalás megszakadt és a *Ráth*-féle üzlet soha többé nem vált eladhatóvá. Az egyetlen érték, amelyet még belőle kifacsart *Ráth György*, az a megváltási összeg volt, amelyet a *Franklin-Társulat* az Arany-készletekért fizetett.

Ami még valamiképpen értékesíthető volt a javaművekből, az utazási műveket, a *Benvenuto Cellini* életrajzát, a *Jókai „Benyovszky”*-ját, a *Deák Ferenc* leveleit és gondolatait, *Horváth Mihály* történeti könyveit, *Vámbéry* munkáját, *Halévy*, *Hugo*, *Tolsztoj*, *Dickens*, *Manzoni*, *Maupassant*, *Scott*, *Laboulaye*, *Gregorovius*, *Thackeray*, *Turgenyev* és *Verne* munkáit 1905-ben vettük meg *Ráth Mór* utódjától. Annak az összegnek egy kis hányadáért, amelyet annak idején felajánlottunk volt érte.

Az egész ügynek emléke ma már csak néhány elsárgult írói szerződés és nyugta, melyek érdekesen fogják valamikor a jövőben megvilágítani annak a kornak irodalmi viszonyait.

Egy óráig a Pfeifer-könyvkereskedés tulajdonosai

Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése is a mienk volt egy óra hosszáig. Ennek története a következő.

A *Jókai*-összkiadás története során elmondottam, minő nehézségek között született meg az a megállapodás, amellyel az összkiadás részére biztosítottuk a *Pfeifer Ferdinánd* kiadásában megjelent *Jókai*-munkákat. Ez a megállapodás csak korlátolt példányszámra vonatkozott, amidőn az kimerült, meg kellett hosszabbítani. A meghosszabbítás alkalmából *Jókai Mór* a következő levelet írta *Pfeifer István*-hoz:

„Igen tisztelt Pfeifer ur! Kedves Barátom!

Örömmel értesültem arról, hogy Ön a tulajdonát képező műveimnek a 100 kötetes összkiadás számára való átengedése tárgyában a szerződést a Révai-Társasággal meghosszabbította.

Minthogy ezáltal lehetővé tette műveim e legnagyobb és legjelentékenyebb kiadásának zavartalan folytatását, a magam részéről indítatva érzem magamat, Önnek szives köszönetemet kifejezni.

A Révai-Társaság által kiadott és terjesztett összkiadásból engem megillető jövedelmek majdnem 60 éves írói pályám egyedüli anyagi eredményei és minden, amit családomnak anyagiakban hátrahagyhatok. Nemcsak erkölcsi, de anyagi érdekem is ennek folytán, hogy ezen kiadás, melynek minden kötete után engem osztalék illet meg, folytatható legyen mindaddig, amíg a magyar közönség munkáim iránt érdeklődik. Épp ezért hiszem és remélem, hogy nemcsak tisztelt Pfeifer ur, hanem azok is, akik Ön után következnek, ugyanazzal a jóindulattal fognak irántam és jogutódaim iránt viseltetni, amellyel Ön mindenkor megajándékozott.

Legnagyobb tiszteletem és baráti üdvözetem mellett maradok

Budapest, 1903. november 21.

Igaz hive és tisztelője
Dr. Jókai Mór.”

Ez a levél folyománya volt annak, hogy mi Jókaival közöltük volt és abba az 1903-as jegyzőkönyvbe is befoglaltattuk, hogy a *Pfeifer-céggel* való újabb megállapodás szerint a cég kötelezettséget vállalt, hogy azon esetre, ha a korlátlan tulajdonát tevő Jókai-művek tulajdonjogát bármikor eladni szándékoznék akár külön, akár a többi kiadványokkal együtt, – vagy többi kiadványaival és a szortiment-könyvkereskedéssel együtt, minket e szándékáról értesíteni fog és részünkre elővételi jogot biztosít a rá nézve legkedvezőbb ajánlat alapján.

Pfeifer István 1909-ben elhalálozott és családja felszólított, tegyünk javaslatot a Jókai-művek tárgyában. Mi többféle alternatív javaslatot tettünk mind a további példányonkénti részletezésre, mind a végleges megvételre vonatkozólag. Ez utóbbi tekintetében oly magas összeget ajánlottunk fel, hogy eleve is kizártnak kellett tartanunk, hogy bárki ennél nagyobb ajánlatot tehessen a családnak, aminthogy ezek a jogok ránk nézve, a Nemzeti kiadás kiadóiira nézve, tényleg a legnagyobb értékűek voltak.

A család azonban nem birt elhatározásra jutni. Mi tanácsoltuk volt, hogy a szortiment-üzletet külön adják el, a Jókai-jogokat is külön és azonfelül értékesíthetők azután a többi kiadványok is, amelyek különben már ebben az időben igen jelentéktelenek voltak. Másfelől azonban azt tanácsolták, hogy az egész vállalatot egy tömegben értékesítsék. Többfelé intéztek is felszólítást ajánlattételre. De úgy látszik, csak egy oldalról kaptak ajánlatot tényleg az egész komplexumra, a *Franklin-Társulat* részéről. Ezen annál inkább csodálkozhattunk, mert hiszen a *Franklin-Társulat* legjobban tudhatta és tudta is, hogy ránk nézve és a Jókai-összkiadásra nézve életbevágó érdek, hogy a Jókai-művek hozzánk kerüljenek, ismerte is Jókainak e tekintetben kifejezett végakarátát, mert hiszen azt más formában *Jókai* a *Franklin-Társulattal* is közölte és így az ajánlattételnek gyakorlati célja nem lehetett. Megvolt azonban az a hatása, hogy több mint felével emelték a vételárat amely oly magasra rúgott immár, hogy semmi arányban nem állott a szóban forgó kötetek értékesíthetőségének mértékével.

A *Franklin-Társulat* éppen csak kárt okozhatott nekünk evvel az ajánlattal, de magának semmi esetre sem használhatott, mert teljességgel ki volt zárva, és ezt jól tudta, hogy mi

lemondjunk a Jókai-művekről. Így történt, hogy midőn azután velünk a *Franklin-Társulat* magas ajánlata közölgetett, mi kénytelenek voltunk azt szó nélkül elfogadni és az egész *Pfeifer-féle üzletet átvenni*. A szortiment-könyvkereskedést nyomban átadtuk előzetes megállapodás értelmében *Rényi Károly* könyvkereskedőnek, neki adtuk át a többi kiadványokat is, magunknak nem tartottunk meg egyebet, mint a „Nemzeti kiadás”-ban 15 kötetet tevő Jókai-munkákat.

A központi bizományi osztály

Rényi Károly azonban nem sokáig tartotta meg a Pfeifer-céget. Az ő munkaerejét túlságosan igénybe vette az általa alapított *Magyarországi könyvkereskedők központi bizományi üzlete*.

Ez a bizományi üzlet sajátságos fajtája a könyvkereskedelemnek. A közönség jóformán nem is tud létezéséről, pedig igen fontos szerve a könyvárusok egymás közötti összeköttetésének. Ily bizományi üzletek csak az egyes országok gócpontjain állnak fenn, így Párisban, Londonban, Lipcsében, Bécsben, Budapesten. A bizományoshoz címezve küldi el a vidéki könyvkereskedő összes rendelőcéduláit, az szétosztatja azokat a kiadók között, akik összes küldeményeiket a bizományoshoz küldik. A bizományos az egy-egy könyvkereskedő részére beérkezett összes küldeményeket és értesítéseket hetenként egyszer vagy kétszer bálába, ládába vagy postacsomagokba csomagolva küldi el a maga kommittenseinek. Csak így válik lehetségessé a gazdaságos expedició, mert ha a kassai vagy debreceni könyvkereskedőnek minden egyes kiadó rendeléseit postán expediálná, ez oly óriási költségekkel járna, ami felette megdrágítaná a könyvek árát. Csakis a bizományos útján érhetők el e részben nagy megtakarítások. A bizományos teljesíti a fizetéseket is az ő kommittense helyett, ő váltja be a készpénzcsomagokat, ő jár el mindennemű megbízásban, ő képviseli egyáltalában a kommittensnek mindennemű érdekét. A bizományos tájékoztatva van minden egyes kommittensének szükséglete, üzleti forgalma és anyagi helyzete felől és igen nagy diszkrécióval tartozik kezelni kommittenseinek ügyeit. Ilyen üzlete volt *Rényi Károlynak* és ezért mondott le rövid idő múlva a Pfeifer-féle szortiment-könyvkereskedésről, átadván azt a Zeidler-Testvéreknek.

De midőn 1916-ban az *Eggenberger-féle* szortiment-üzlet eladóvá vált, *Rényi Károly* mégis csak visszatért első szerelméhez, megvette az *Eggenberger-féle* könyvkereskedést és ránt ruházta a bizományi üzletet, amelyet mi a legnehezebb időben, a háború közepett vettünk át, illetve egyesítettünk a már nálunk megvolt bizományi üzlettel, úgy, hogy most az egész ország majdnem összes könyvkereskedői ezen ügyeik tekintetében a mi bizományi osztályunkban vannak összpontosítva.

A „Könyves Kálmán” műkiadóintézet

Intézetünk az idők folyamán több vállalatban vállalt részesedést. Ezek közül első sorban megemlítendő a *Könyves Kálmán magyar műkiadó részvénytársaság*, amelyet 1891-ben alapított meg egy kis szövetkezet. A cél, amely ezt a vállalatot létrehozta, az volt, hogy kiváló magyar festők arra alkalmas képeit művészi reprodukciókban adja ki és terjessze a vállalat és ily uton szorítsa ki az értéktelen és izléstelen olajnyomatokat, amelyekkel nagyrészt külföldi ügynökök az országot elárasztják.

Az első ilyenmű vállalkozása a műkiadó társaságnak *Munkácsy*-nak „*Honfoglalás*” című képe volt. A siker túlszárnyalta a legvérmesebb várakozásokat, mégis rövid idő múlva inogni

kezdett a vállalat, mert ügyvitele nem felelt meg azoknak a fontos kereskedelmi és pénzügyi szempontoknak, amelyek figyelembevétele nélkül a legjobb vállalat sem virágozhatik.

Minthogy a *Könyves Kálmán* a Jókai-összkiadás terjesztésében is részt vállalt, mi is nagy mértékben érdekelve voltunk és midőn a vállalat válságba jutott, a többi hitelező minket szólított fel arra, hogy a szanálás műveletét hajtsuk végre, ha lehet. Ezt a nagy nehézséggel járó feladatot akkor társaságunk nevében *Révai Ödön* vállalta magára, aki azt sikerrel keresztül is vitte. A *Könyves Kálmán*-ból virágzó vállalat lett, amely a magyar festők munkái reprodukcióinak széleskörű elhelyezést biztosított nemcsak idehaza, hanem a külföldön is. Berlinben és Bécsben fiókokat nyitott, amelyek a magyar művészet termékeit nagy mértékben propagálják odakünn. A *Könyves Kálmán*, mint műkiadó vállalat, nagy nevet és becsületet szerzett a magyar művészetnek.

A berlini kísérlet

Igen kevesen tudják még szűkebb pályatársaink közül is, hogy intézetünk egy időben egy németországi könyvkiadó-vállalatban is vállalt részesedést. Midőn a „*Klasszikus Regénytár*”-at megindítani készültünk, az eredeti terv az volt, hogy ezt a munkát illusztrálva adjuk ki; minthogy pedig itt különböző nemzetek irodalmi főműveinek kiadása forgott szóban, egy ilyen illusztrált kiadást csak akként lehetett volna keresztülvinni, ha a francia, angol, német, stb. műveket francia, angol, német és más művészek illusztrálják.

Mi tehát akként akartuk tervünket keresztülvinni, hogy ugyanilyen klasszikus regénytárak adassanak ki francia, angol, német, esetleg olasz nyelven is és az illusztrációkat egymás között kicseréljük. Erre vonatkozólag mindenekelőtt Németországban tapogatódtunk, ahol az eszme egy legelsőrendű német könyvkiadó vállalat részéről a leglelkesebb fogadtatásra talált. Közben a véletlen úgy irányította, hogy figyelmünk ráterelődött *Bárd Gyula* berlini kiadóra, aki magyar származású fiatalember létére művészi kiadványaival Berlinben már akkor nagy elismerésre tett szert. Cégének akkori kiadásaiban ő alkalmazta először az u. n. Rembrandt-heliogravűröket, azokat a mélynyomásokat, amelyek gyorsajton állithatók elő. Minthogy ez a nagyszerű találmány minket felette érdekelt és *Bárd* az illető londoni intézet révén magának Németország részére jóformán monopóliumot biztosított volt, mi bele akarván kapcsolódni ebbe az ügybe, legcélszerűbbnek találtuk részt vállalni a *Bárd-féle vállalatban*, amely különben is anyagilag igen gyengén volt megalapozva. Intézetünk társul lépett be a *Bárd, Marquart u. Co.* című kiadóvállalatba azzal a célzattal, hogy ennek segítségével viszi keresztül először a „*Klasszikus Regénytár*” illusztrálásának ügyét, azután pedig más oly vállalkozásokat, amelyek kizárólag magyar nyelven nem alkothatók meg, de megvalósíthatók fényes eredménnyel, ha több nyelvű kiadás egyszerre válik lehetővé.

Bárd Gyula-ban mag voltak bizonyos fokig az előfeltételek ily nagyszabású terv keresztülvitelére. Megvolt benne a kellő műveltség, a művészi érzék, a kiadói intuición és a mi nagy perspektívájú terveinknek megértése; társában, *Marquart Eugen*-ben viszont megvolt a német embert jellemző megbízhatóság, az ügyvitelben az üzleti korrektség és pontosság.

Egy ideig előnyösen látszottak egymást kiegészíteni, utóbb azonban mindkettőjük féltékenysége egymásra kellemetlen helyzeteket teremtett. A cég egy pár nagyszerű monográfia-gyűjteményt bocsátott közre, azokat az ismert szép és értékes gyűjteményeket, melyek legelsőrendű férfiak szerkesztésében jelentek meg. A „*Die Kunst*” című gyűjtemény *Richard Muther* szerkesztésében, „*Die Musik*” *Richard Strauss* vezetésével, „*Die Literatur*” *Georg Brandes* irányításával és „*Die Kultur*” *Kornelius Gurlitt* neve alatt.

Ezek a kiadványok mintaszerű kiállításuk és aránylag olcsó áruk miatt nagy feltűnést keltettek a német könyvpiacra. Fennmaradásuknak azonban előfeltétele volt, hogy a Rembrandt-heliogravűrt célszerűen ki lehessen aknázni, ami csak úgy lehetséges, ha az ezen rendszer szerint készülő képekből nagy példányszám nyomatik egyszerre. Ez viszont csak akként vihető keresztül, ha ugyanezek a kiadványok más nyelveken is megjelennek.

Mi a magyar kiadást már elő is készítettük, a francia kiadás is jóformán biztosítva volt, amellel állandóan tárgyaltunk londoni üzletbarátunkkal, aki közvetítette a még mindig titokban működő nyomda között és közöttünk az érintkezést. *Bárd Gyula* már beutazta fél Európát, hogy ezeknek a monográfiáknak, valamint egy már akkor tervezett más nagy munkának, egy Rembrandt-heliogravűrökkel diszitendő bibliának a különböző nemzetek nyelvén való kiadását előkészítse. Mégsem kerülhetett ezekre sor, mert közben a társak jelentékeny kis dolgok miatt összekülönböztek egymással és az együttműködés úgyszólván lehetlenné vált. Szinte nevetséges felemlíteni, mégis érdekes, hogy ily nagy tervek keresztülvitelére hivatott emberek a felett veszekedtek, hogy a hó végén melyikük kézbesítse a tisztviselőknek a fizetést. Mindegyik magának követelte ezt a júst, az egyik azért, mert idősebb, a másik azért, mert tevékenyebb tagja a cégnek.

Ily viszálykodások mellett nem volt kilátás rá, hogy egészséges irányban fejlődjék a vállalat és mi, akik különben is messze voltunk és csak a legteljesebb harmónia esetén érvényesíthettük volna ingerenciánkat a vállalat vitelére, alig egy év elmultával jónak tartottuk visszavonulni, ami azután némi károsodás révén sikerült is. A társak szétváltak és most mindegyik a maga útján jár, egyik sem azzal a sikerrel, amely bekövetkezett volna, ha együtt maradnak és velünk együtt keresztülviszik a Rembrandt-heliogravűrré alapított nagyszabású vállalatok egész sorozatát.

Az „Universitas”

Egy további vállalkozás, amelyben irányadó részt vállaltunk, 1911-ben jött létre *Universitas* cím alatt.

Azok a budapesti könyvkereskedők, akik az egyetemi ifjúsággal, különösen pedig az orvostanhallgatókkal a legélénkebb kapcsolatban állottak és ismerték mindazt a nyomorúságot, amely abból származott, hogy nincsenek gyakorlati tankönyvek, összeálltak egy új kiadó-társaság alapítására, amelynek feladata gondoskodni az egyetemi hallgatók részére rövid, de gyakorlati és kimerítő tankönyvekről.

Elsősorban az orvosi tudomány nagy hézagainak betöltéséről volt szó. Ebből a célból alakult meg az *Universitas* könyvkiadó-társaság, tapasztalt könyvkereskedőknek és kiadóknak társasága. Mindenekelőtt az orvosi tudománynak minden ágában a legjobb szakértőket igyekezett megnyerni jó és értékes tankönyvek írására. Igen értékes tanácsokkal és útbaigazításokkal látta el mindjárt a megalapításkor az *Universitas*-t *dr. Nékám Lajos* professzor, aki a kiadó-társulat és az egyetem arravaló tanárai között mintegy kapcsolatot képezett. Az *Universitas* lázas működést fejtett ki, hogy lehetőleg négy-öt éven belül az egész tananyag célszerű tankönyvekben feldolgozásra kerüljön. Munkáját azonban derékon törte a háború. Mintegy 20 kitűnő tankönyvet közrebocsáthatott *dr. Buday Dezső*, *dr. Feleky Hugó*, *dr. Hári Pál*, *dr. Hoór Károly*, *dr. Jendrassik Ernő*, *dr. Kenézy Gyula*, *dr. Lenhossék Mihály*, *dr. Moravcsik Ernő Emil*, *dr. Nékám Lajos*, *dr. Reinbold Béla*, *dr. Tellyesniczky Kálmán*, *dr. Rhorer László*, *dr. Szabó József*, *dr. Veress Elemér* tollából; a többi előkészületben levő mű sorsa most mindazoktól a tényezőktől függ, amelyek a szellemi és ipari munka újra felvételét hazánkban valamikor talán csak lehetővé fogják tenni.

Az Universitas 1911-ben alakult meg oly gazdag programmal, mely a fejlődő és viruló Magyarországot tartotta szem előtt. Miként fogja programját megvalósítani, miként fog e nagyraihivatott vállalat maga elé tűzött feladatának megfelelni, az attól függ, hogy a jövő Magyarország miként fog kialakulni területileg, gazdaságilag és szellemileg.

XX. AZ ALVÁLLALATOK

Ennek a könyvnek őszintének és igaznak kell lennie. Ha nem az, akkor még azok szemében sincs becse, akik mint szakmabeliek esetleg érdeklődnek a benne foglaltak iránt. Törekedtem is mindent úgy rajzolni, ahogy valóban megtörtént és ha ez nem sikerült mindenben, – ennek csak fogyatékos erőm az oka, nem pedig az, mintha bármit is jobb színben, szebb világításban akarnék feltüntetni.

Ha azt akarom, hogy ennek a vállalati önéletrajznak oktató hatása legyen legalább az utánunk következő ifjabb nemzedékre – pedig erre igenis törekszem, – akkor nem szabad hibákat elrejtennem ott, a hol azok valóban megtörténtek.

Ugy érzem, ebben a szellemben bíráltam az eddigiekben is mindazt, ami sorra került, a magam hibáit épp úgy, mint a mások tévedéseit, és ehhez a módszerhez kell ragaszkodnom különösen ebben a fejezetben, mely ennek a könyvnek legszomorúbb fejezete lesz, mert be fog számolni az intézetnek legszerencsétlenebb vállalkozásairól.

A terjesztési nagyüzem, amint az erről szóló fejezetben láttuk, a múlt század utolsó évtizedében igen nagy arányokban fejlődött. A szemmel látható sikerek sokakat vonzottak erre a kereseti forrásra, mely úgy kívülről nézve könnyűnek és biztosnak látszott. Megfelelő tőkeerő nélkül derűre-borura keletkeztek kisebb-nagyobb részletüzletek, melyekről ugyan szinte matematikai biztonsággal előre meg lehetett állapítani, hogy mikor fognak megszűnni, de amelyek ezalatt az idő alatt mégis igen sok bajt okozhattak és okoztak – és nagyon hátráltatták a viszonyok javulását.

A mi nagykiterjedésű terjesztő üzemünkben legközvetlenebbül tapasztaltuk mindazt a sok bajt, mely minduntalan változó formában jelentkezett; ott szenvedtünk legtöbbet ezek alatt a viszonyok alatt és így foglalkozni kellett azzal a kérdéssel, mi itt a teendő?

Az a gondolat, hogy a sok kis outsiderszt lehetőleg egy kalap alá kellene hozni, egységes irányítás alá és azonos elvek szerint kellene adminisztrálni – elvileg egészen helyesnek látszott.

A gondolat maga nem kifogásolható; mint rendszer a papíron bizonyára szépen kialakítható, bölcs paragrafusokba szedhető.

De hogy fest vajjon az életben? a valóságban? a gyakorlati kivitelben?

Az angolnak van egy szava, egy vezéreszméje, egy principiuma, mely irányítja ennek a világművet gyakorló nemzetnek minden cselekedetét. „Men, not measures.” „Ember kell, nem rendszabály.” – Az angolnál ez jelszó a politikában, vezérelv az üzleti életben, irányító momentum a magándolgokban.

Mit érünk a legszebb rendszabállyal, ha nincs hozzávaló emberünk, akire rábízhatnók a keresztülvitelt? Mit érünk a legideálisabb koncepcióval, ha nincs emberünk, aki azt gyakorlatilag valóra váltsa?

Az volt a végzetes tévedésünk, és ebbe bukott bele minden szép akarásunk, hogy az a gondolat vált nálunk úrrá: meg kell csinálni a jó, okos intézményt, a gyümölcsözőnek ígérkező üzleti vállalatot – majd akad ember, aki alkalmas ezt vezetni. Legyen meg az üzlet, – majd lesz hozzá ember.

És nem akadt ember hozzá, sohasem akadt! Mert ebben az országban csak a legritkább esetekben akadnak emberek, akik egy komoly és felelősséggel járó oly feladat megoldására alkalmasak, amely munkával, nagy, komoly, becsületes munkával és odaadással jár.

Nagy dolog, ha valaki egy életen keresztül egy ilyen emberre akad. Ez már főnyeremény. De hogy 6–8 vállalat részére akadjon 6–8 ilyen alkalmas vezető – az már a fantasztikus utópiák sorába tartozik.

Mikor a világháború során úgy fordult, hogy benn voltunk Szerbiában, Romániában, hatáskörünk kiterjedt jóformán az egész Keletre, akkor egy igen nagy budapesti bank igazgatója azt beszélte nekem, hogy négy arra való fiatal embert keres, akik lemennének Keletre, ott a terepet jól kitanulmányoznák, kereskedelmi, ipari, közgazdasági összeköttetéseket szereznének, nagy vállalkozásokat kezdeményeznének és vezetnének. Mindegyik azt a bizonyos marsallbotot kapja a tarsolyába. Határtalan lehetőségek, szédítő perspektívák nyílnak meg előttük, nagyszerű karrier kínálkozik arra való embereknek. Arra kért, ha tudok ilyen fiatal embereket, küldjem el hozzá. Én is kerestem, kutattam, ő is, mások is. De bizony csak nem találtunk senkit – nem kínálkozott senki. Elmúlt egy hét, két hét, három hét, négy hét, – megint csak összetalálkoztam bankigazgató barátommal és konstatáltuk, hogy nincs egész Magyarországon négy olyan fiatal ember, aki a szóbanforgó missziót elvállalni képes és hajlandó is. Így akartuk mi meghódítani a Keletet kereskedelmileg, iparilag, így akartunk mi a háborúból a magunk részére gazdasági előnyöket szerezni.

Ha ilyen nagy kilátások mellett nem lehetett kvalifikált embereket találni – mennyivel kevésbbé lett volna szabad erre alapítani vállalatainkat, amelyek éppen csak anyagilag elégíthették ki az ambíciókat, egyébként azonban igen nagy munkateljesítési igényeket támasztottak embereinkkel szemben.

Azután decentralizálni akartuk az üzemet anyag és hely szerint: az egyik alvállalat foglalkozék csak egy bizonyos fajtájú irodalommal, kultiváljon csak egy bizonyos fajtájú publikumot egy erre speciálisan alkalmas ügynöki kar segítségével, – egy másik csak egy körülhatárolt vidéket öleljen fel és azt dolgozza fel annál intenzívebben.

De nem ezt az eredményt értük el. Hanem a decentralizációval decentralizáltuk a tehetséget, az egységes organizációt, a rendet, a szabatos elintézkést – és nagyranöveltük kisagyú, apró emberekben az önhittséget, a fegyelmezetlenséget, a pongyolaságot, a léha rendetlenséget. Kiadtuk kezünkől az intézkedés módját és lehetőségét és arra nem alkalmas emberekkel kezeltettük vagyonerőteinket; azok lelkiismeretes (!) ügykezelésére bíztuk a nagyüzem legfontosabb életbevágó ügyét: a hitelmegállapítás dolgát, és midőn rájöttünk, hogy ezek, akár tudatlanságból, akár járatlanságból, akár léhaságból és lelkiismeretlenségből, rosszul kezelték a dolgokat – akkor már késő volt, akkor már el volt herdálva a rájuk bízott tetemes tőkevagyon.

De az egy kézben való koncentráció sem sikerült. Amikor ma bekapcsoltunk egy ilyen outsidert, holnap más keletkezett helyette; nyilvánvaló volt, hogy most már csak azért is fognak alapítani ilyen vállalatokat, hogy azokat azután mi megváltsuk.

Céltalan volna ezeknek az alvállalatoknak még akár csak címük szerinti felsorolásával is feleleveníteni emléküket; ma már mindnyájan a múltéi, a csendes felszámolás révébe jutottak mindannyian. Sok, sok pénze veszett el a Társaságnak, de ez még nem volt a legnagyobb baj, ez utóvégre is helyrehozható, de sok értékes esztendő és jobbra hivatott erőértékek pocsékolódtak el ezekben az experimentumokban – és ez soha nem hozható többé helyre. Ez volt vállalatunknak eddig legnagyobb vesztesége.

XXI. KÖNYVESHÁZ AZ ÜLLŐI-UTON

Azok a különböző kiadói és terjesztői vállalkozások, társas alakulások és alvállalatok nagy személyzetet vettek igénybe. A Váci-utca 1. sz. alatti házban, bár az első emelet felé mindinkább terjeszkedtünk, nem birtuk elhelyezni az egyre szaporodó irodai személyzetet.

Aki tudja, mily rendkívüli nehézségekkel, mily nagy károkkal és főként mily nagy költségekkel jár egy oly hivatal költözködése, amely millió és millió okmányt őriz, amelynél a legkülönbözőbb ügyiratoknak mindig evidenciában és könnyen hozzáférhetőeknek kell lenniök: az érhetőnek fogja találni azt a vágyat, hogy ezúttal már nem oly helyiséget kerestünk, amely egy pár esztendeig megint megfelel a szükségletnek, de amelyet azután megint ott kell hagynunk. Ezenfelül szinte lehetetlen kész bérházakban megfelelő helyiségeket találni, amelyek nagy irodák elhelyezésére és könyvkészletek elraktározására alkalmasak. Mindezekből az okokból ki akartuk kerülni az örökös vándorlást és azzal a gondolattal kezdtünk foglalkozni, hogy a vállalat céljainak megfelelő helyiséget építsünk.

Nagy és terjedelmes helyiségekre volt szükségünk. Ilyeneket a város belterületén fölépíteni nem lehetett. Arra kellett tehát gondolnunk, hogy kijebb megyünk, valamelyik külső kerületbe. Ezzel azonban az is járt, hogy magáról a könyvkereskedésről, a szortiment-üzletről lemondjunk, mert ennek előfeltétele a forgalmas utca.

Bármily viszontagságokon ment keresztül a szortiment könyvkereskedésnek megalapítása, folytatása, megszűnése, újból való megalapítása, virágzásra való emelése és idáig való folytatása, én mégis a mellett voltam, hogy inkább mondjunk le róla és helyezzük át vállalatunkat egy csöndesebb vidékre és olyan helyre, ahol a terjeszkedésnek mi sem áll útjában.

Nézetemet többféle szempont irányította. Egyrészt az, hogy vállalatunknak főereje most már a nagy üzem volt, amelyet a könyvkereskedési détailforgalom kényszerűsége inkább megzavart, mintsem előmozdított, hogy továbbá kiadói működésünk oly nagy mérveket öltött, hogy szinte kívánatosá vált reánk nézve a budapesti könyvpiac biztosítása érdekében, hogy ne legyünk versenytársai a többi könyvkereskedőknek, ilyképen biztosítván kiadványaink részére az összes szortiment-üzletek teljes jóindulatát. Végül pedig az a sajnálatos körülmény, hogy a szortiment-könyvkereskedésünkben alkalmazott könyvkereskedői szakemberek nem voltak képesek kellően reprezentálni a céget.

Édesatyám személyes közreműködése már 1895-ben megszűnt, öcsém a nagyüzem vezetésével volt elfoglalva, engemet a vállalat megalapításától kezdve teljesen lefoglalt a kizárólag az én vállaimra neheződő kiadói üzlet vezetése, úgy, hogy a szortiment az utóbbi években teljesen olyan segédekre volt bízva, akik rendelkeztek ugyan a megkívánt szakismertetekkel, de nem rendelkeztek azok felett az egyéni tulajdonságok felett, amelyek a mi vállalatunk színvonalának megfeleltek volna.

Minduntalan kellemetlenségek merültek fel. Mi a cégnek országos hírnevet szereztünk, amelyet ezek a fiatal emberek a Váci-utcai könyvesboltban egyes vevőkkel szemben tanúsított viselkedésükkel minduntalan megtépáztak. Az emeleti irodából egy európai színvonalú, nagy kultureszméktől hevített üzletvezetőség levelezett Magyarország legműveltebb irodalomkedvelő közönségével és a földszinten egy greizlerei szatócsmódra járt el ugyanannak a közönségnek egy igen kiváló részével, a budapesti könyvkedvelőkkel. Reám nézve ez volt egyik fő oka annak, hogy könnyen elejtsem a szortiment-üzlet folytatásának gondolatát.

Az igazgatóság csatlakozott felfogásomhoz és midőn az Üllő-uton és a Szentkirályi-utcában is kínálkozott egy-egy alkalmas telek, a végső elhatározás mégis az Üllői-ut mellett szólt, mert a Szentkirályi-utca való áttelepítést akkor még túlmerésznek gondolták néhányan, attól tartván, hogy ezzel teljesen kikapcsolódunk a város forgalmából.

Neki indultunk tehát az építésnek, amelyet igen gondos tervezések előztek meg. Ezúttal nem az építész vezette az építetőt, ellenkezőleg, az építető irányította az építész munkáját. Csak így vált lehetővé egy célszerű könyvesház konstruálása, ami nem kisebbíti érdemét annak az építésznek, aki helyeslően a szándékokat és megismerően a szükségleteket, beleélte magát a rá nézve is új feladatba. Majdnem két évtizede épült meg az Üllői-út 18. sz. alatti könyvesház *Sterk Izidor* műépítész terve alapján és az ő ügybuzgó vezetése mellett és ily hosszú idő után is megállapíthatjuk, hogy amennyire a szükségleteket és a valószínű fejlődést előre lehetett látni, az épület megfelelt a maga céljának. Valódi, praktikus könyvesháznak vált be. Tágas, nagy és világos helyiségei nagyszámú, sürgő-forgó személyzet befogadására bizonyultak alkalmasoknak.

Az épület gerince egy nagy könyvcsarnok volt, amely a kiadóvállalat összes kiadványainak kézi készleteit foglalta magában. A kinyomatott könyvtömegek oly nagy helyet foglalnak el és oly nagy súlyúak, hogy azokat füzetlen állapotban rendesen nagy földszinti vagy pince-raktárakban helyezik el a kiadók. A kiadóhivatal helyiségeiben mindegyik könyvből csak kelendőségéhez képest kisebb füzőt, vagy bekötött példányszámot tartanak készleten. Ezt nevezik kézi készletnek. Innen történik azután a kiszolgáltatás, a könyvkereskedők rendelkezésére elintézése. Ebben a nagy csarnokban, mely körülfutó könyvállványaival olyan hatást tesz a belépőre, mint egy nagy nyilvános könyvtár – hiszen 424 négyszögméter térfogatú volt, – az állványokból kiépített utcákban voltak elhelyezve a kézi készlet könyvtömegei, valamint a kiadóhivatal tisztviselőinek íróasztalai és pultjai.

A terembe magába egy nagy előcsarnok vezetett, amelynek különleges rendeltetése volt. Nyilvános olvasószobát akartunk a közönség rendelkezésére bocsátani, olyant, ahol az irodalmi újdonságokkal megismerkedhetik. Kényelmes körülfutó ülő alkalmatosságok, székek és divánok, kis asztalok voltak elhelyezve és azokon az aktuális irodalmi újdonságok. Azonfelül a nevezetesebb könyvészeti és kritikai heti lapok, becsesebb revük, továbbá idegen nyelvű szótárak, lexikonok, cimkönyvek, vasúti menetrendek és hasonló szükséges segédkönyvek állottak a közönség rendelkezésére. Néhány íróasztal is volt ott felállítva a könyvesház vendégeinek kényelmére. Egy művelt fiatalember az intézet tisztviselői közül volt állandóan az olvasóteremben abból a célból, hogy bárminő irodalmi érdeklődésben tájékoztatást nyújtson a látogatóknak, bármely készleten levő új könyvet megtekintésre előadhasson, egyáltalában a látogatóknak mindennemű felvilágosítással szolgálhasson. Mintegy 10.000 szétküldött belépőjegy útján hívtuk meg elsősorban saját klientélánkat az olvasószobának igénybevételére, de rendelkezésre bocsátottuk azt bárkinek szabad és díjtalan használatra, elsősorban az egyetemi ifjúságnak. Rövid ideig meglehetősen nagy volt a közönség érdeklődése fővárosunknak ezen egészen új intézménye iránt, de azután mindinkább el-lanyhult és hova-tovább alig kereste fel valaki ezt a helyiséget.

A nagy előcsarnokból kétágú lépcső vezetett fel a galériákra, amelyeken az írógépek voltak elhelyezve és azoknak kezelő személyzete. Ezekből a galériákból nyíltak az egyes termek és szobák. Ezekben voltak az igazgatóság helyiségei, tanácskozó terme, szerkesztőségi helyiségek, amelyekben a nagyobb művek kiadása alkalmával az illető munkára vonatkozó szak-könyvtár és mindennemű illusztratív anyag gyűlt egybe, azután a főkönyvelés, főpénztár, titkárság és levelezés stb. helyiségei, valamint az intézetnek saját becses bibliográfiai és könyvkereskedelmi szakkönyvtára is. Az egész akként volt elrendezve; hogy az iroda vezetője

egy pontról jóformán áttekinthette az egész üzemet. Bonyolultnak látszott, mégis egészen egyszerű volt a berendezés és beosztás.

A nagy irodaterem a félemeleten köröskörül vasszekrényekben magában foglalta a nagyszámú üzleti könyvet abc-sorrendben, úgy hogy bárki bármely percben akármelyik könyvhöz kényelmesen hozzáférhetett, hogy az előjegyzést megtehesse. Ehhez a teremhez kapcsolódik az irattár is, ahol az összes ügydarabok ugyancsak alfabetikus sorrendben rekeszekben vannak elhelyezve egy, a különleges célnak megfelelő irattári rendszer alapján. E mellett van a nyomtatványraktár, melyben szám szerinti sorrendben vannak elhelyezve az állandó használatra szánt nyomtatványok százai.

Talán fel sem kell említeni, hogy az egész épületnek modern felépítése mellett a higiénikus követelményekre kiváló súlyt helyeztünk. Mosdó, toilette- és garderober-szobák állanak a személyzet rendelkezésére, szellőztető készülékek, központi légfűtés, pormentes gipszcementpadló és mindenütt abszolút világosság.

*

Amikor a könyvesház elkészült és abban az intézet elhelyezkedett, nagyobb ünnepély keretében óhajtottuk azt felavatni. Ezt a célt akként valósítottuk meg, hogy az intézet nagy könyves-termében estélyt rendeztem 1900 év január hó 21-én, amelyre meg voltak hiva a vállalat összes irodalmi munkatársai és a főváros jóformán egész szellemi világa. Azoknak a barátainknak a közreműködése, akik felkérésemre segédkeztek ennek az estélynek rendezésében, azt egy nagy fővárosi szenzációvá avatták.

Márkus Miksa vezetése alatt állottak össze: *Szomaházy István, Rákosi Viktor, Csók István, Kertész Ella, Molnár Ferenc, Feiks Jenő* és az azóta elhaltak: *Makai Emil, Bálint Dezső, Zoltán Jenő, Márkus Géza* és fiatalságuk egész hevével és zsenialitásuk teljességével valóban oly tüneményes estét varázsoltak elő az irodalomnak felszentelendő csarnokban, aminőre a főváros társadalmi életében még nem volt példa. Szellemes előadások, alkalmi színmű, stilszerű diszlet, minden, amivel a vendégek seregét mulattatták, művészi izlésű, megkapó szellemességű és főként eredeti volt.

*

Az estély elmúlt és megkezdődött a munka és folyik azóta szakadatlanul. Az idők folyamán az elhelyezésben némi változás állott be. A nagy csarnok mögötti üres telken nyomda épült. Nem a társaság nyomdája volt, mégis rendelkezésére állott és előnyére volt a vállalatnak, hogy saját telepén egy nyomda működött. Később azután a nyomda elhurcolkodott, a nagy üvegtetős helyiség szabaddá lett és akkor a kiadóvállalat kézi készleteit oda helyeztük át, miután már előbb is az olvasótermet, mint feleslegeset, megszüntettük volt.

Az irodákat a lármás utcai traktusból csendesebb helyre óhajtván áthozni, a szomszédos báró Radvánszky-féle ház helyiségeivel kapcsoltuk össze és oda tettük át a levelezést, a jogügyi osztályt és ujabban a Lexikon szerkesztőségét.

Ma mindezek a nagy és tágas helyiségek jóformán üresek. A háború itt is nagy pusztítást vitt véghez. A személyzet leapadt negyedrésszére, a munka talán egy tizedrésszére. A nagy könyvesház termei ma szomorúak, várják a feltámadást!

XXII. A „CORPUS JURIS HUNGARICI”

A „Codex Hungaricus”

Mikor a millennium megünneplésének ideje közeledett, minden nagyobb kiadóvállalat azzal foglalkozott, minő irodalmi vállalattal kellene hozzájárulnia ennek a korszakos emlékesztendőnek a megünnepléséhez. Minket voltaképp legkevésbé foglalkoztatott ez a jubiláris feladat, mert mi még erősen benne voltunk két nagy vállalkozásunkban, a „*Pallas Nagy Lexikoná*”-ban és a *Jókai* nemzeti diszkiadásában. Ezenfelül pedig részt vállaltunk az Athenaeum millennárius emlékművének, „*A magyar nemzet történeté*”-nek terjesztésében.

Mindemellett nekem is megvoltak a magam idevágó tervei, amelyek elejtését sajnáltam volna. Vannak irodalmi tervek, melyek belső becsük és állandó értékük mellett is csak egy alkalomhoz szabva valósíthatók meg, mert rá vannak utalva arra a közérdeklődésre, melyet csak bizonyos nagy alkalmak, bizonyos erős áramlatok teremthetnek meg.

Ilyen terv volt az, mely célba vette egy teljes magyar törvénytárnak ez alkalomból való megvalósítását, amely tervvel már huzamosabb ideje foglalkoztam.

De minthogy mi túlon túl el voltunk látva munkával és mivel természetesnek tartottam, hogy minden kiadó ki akarja venni részét a millennium megünnepléséből, minthogy anyagi szempontból, befektetések tekintetében is eléggé le voltunk kötve a folyamatban lévő vállalatok által – azt gondoltam, mindenképpen helyesebb, ha ez iránt a terv iránt más kiadó érdeklődését törekszem fölkelteni, akként, hogy mi is részt vegyünk benne. Így a munka, a tőkeszolgáltatás és a kockázat megoszlik kettőnk között, ami oly nagy előnyöket rejt magában, hogy készséggel rá lehet állani arra, hogy az esetleges hasznót is meg kell osztani a társsal.

A nagy kiadók között az *Athenaeum* már előkészületeket tett a millenniumi történetre, a *Franklin-Társulat*-ról még nem tudtuk, készít-e elő valamit. Azért, amikor a terv teljesen kialakult bennem – bizalmasan közöltem azt a Franklin akkori új igazgatójával *Benkő Gyulával*. Akkor még lehetett ilyen bizalmas közléseket tenni.

Benkő Gyula azonnal felfogta a terv jelentőségét, sietett azt igazgatósága elé terjeszteni és ott egészen szokatlan gyorsasággal foghattunk hozzá már néhány nap múlva a részletes tárgyaláshoz.

Maga a terv igazán önként kínálkozott, ott hevert – ahogy mondani szokás – jóformán az utcán. Hiszen a millennium megünneplésére semmi sem látszott alkalmasabbnak, mint egy oly mű, mely leghivebben tükrözi vissza az ezeresztendő alkotmányt, mely leghivebben örökíti meg a nemzet ezeréves múltjának politikai, köz- és magánjogi történetét. És valóban, Magyarország állami életének folytonosságát alig lehetne maradandóbb művel igazolni, mint törvényeink együttes teljes kiadásával.

De ezen eszmei cél mellett gyakorlati tekintetben is elsőrangú feladatnak kellett felismerni a tervezett vállalatot, amint azt mi meg akartuk valósítani.

Mert amidőn időbeli sorrendben akartuk adni az összes törvényeket a magyar királyság fennállása óta a millenniumig – egyszersmind úgy gondoltuk a gyűjtemény megszerkesztését, hogy minden törvénycikk és ennek minden szakasza, sőt minden egyes mondata mellett az olvasó azonnal feltalálja annak jelzését, vajjon érvényben van-e még? s ha nem, mely későbbi jogszabály (törvény vagy annak valamely szakasza stb.) módosítja azt vagy helyezi hatályon

kivül, úgy hogy minden egyes jogintézménynek történelmi fejlődése keletkezésétől kezdve fel legyen tüntetve.

Az egymással rokon tartalmú törvények közt a kapcsolatot folytonos utalások jelzik. A törvénycikkek egyes szakaszainak egymásra való vonatkozását is folytonosan jelzik az utalások, úgy hogy bármely, törvénnyel szabályozott jogi kérdésre azonnal teljes, a kérdés minden oldalát megvilágító, hiteles, tájékoztató választ kapunk.

A teljes Magyar Törvénytár tervezésénél természetesen gondolni kellett mindjárt annak folytatására is. Mert ha nem sikerül a rendszert valahogy a további kötetekben is megvalósítani – akkor néhány év múlva mégis csak elavul a törzsmunka. De sikerült ezt a nehéz kérdést akként megoldani, hogy a később következő kötetekhez pótló cédulákat csatoltunk, melyek a már megjelent kötetekben foglalt törvényeken történt módosításokat feltüntetik és könnyű szerrel beilleszthetők a megfelelő helyre. Így biztosítottuk a gyűjtemény folytonos áttekinthetőségét és további időszerűségét is.

Ez a sarkalatos része a programnak kiváló jogtudósokkal és gyakorlati jogászokkal való tüzetes megbeszélések után végleg meg volt már állapítva, midőn hírül vettük, hogy a *Grill-féle* könyvkiadóvállalat, mely a jogtudományi irodalom terén széleskörű tevékenységet fejtett ki, ugyancsak egy új magyar törvénytárat készít elő és annak szerkesztésével *dr. Márkus Dezső*-t, annyi jogi munka szorgalmas szerkesztőjét és szerzőjét bizta meg.

Világos volt, hogy két ily gyűjtemény egyszerre a magyar könyvpiacra nem jelenhetik meg, ezt könyvpiacunk el nem bírja és ily versengéssel csak rontanók a munkákat is, a kiadói kilátásokat is. Itt valamelyes módot kell találni az ellentétes érdekek kiegyenlítésére.

Én vállaltam magamra, hogy ebben az irányban tárgyalni fogok a *Grill-féle* könyvkiadóvállalat tulajdonosaival, a *Strasser Testvérek*-kel. E tárgyalások során kiderült, hogy ők már sokkal előhaladottabb stádiumban vannak ezzel a művel, mint mi – hiszen már sajtó alá volt adva az anyag egy része. Kiderült az is, hogy *Márkus Dezső* már évek óta dolgozik a gyűjtemény anyagán, a jegyzeteken és az utalásokon, de azért a két terv mégsem volt teljesen azonos. Mert a Grillék munkája csak a még hatályban lévő törvényeket akarta felvenni, a hatályukat veszített törvényeket teljesen mellőzni kívánta.

Éppen ezért a sarkalatos különbségért sikerült azután az érdekelték között a békés meg egyezés. Mert *Márkus Dezső*, amint a mi programunkról értesült, az őt jellemző lángoló lelkesedéssel szállt sikra amellet a program mellett – rögtön felismervén a terv monumentalitását – szemben az ő tervüknek tiszta gyakorlatiásával.

Most már könnyen ment a kiegyenlítés munkája. *Grillék* készeknek nyilatkoztak lemondani tervük keresztülviteléről, előzetes befektetéseiket megtérítettük, kötelezettségeiket átvettük, őket magukat is a létesítendő vállalat terjesztésében érdekeltük, ami nagy előnyt jelentett a „*Corpus Juris*”-ra, mert a *Grill-cégnek* a jogászközönség körében nagy vevőköre volt és nagy bizalomnak örvendett.

A legnagyobb előnye azonban a Törvénytár-vállalatnak abból származott, hogy *Márkus Dezső*-ben arra való, rátermett szerkesztőt nyert, aki ezt a nagy munkát tekintette élete főművének és egész becsvágyával látott neki a magára vállalt szép feladatnak.

Most már megindulhatott a kiadói munka. Az első volt a nagy vállalat tipográfiai elrendezésének kérdése. Ez ebben az esetben nem volt könnyű. Hiszen meg kellett szemmel láthatólag különböztetni az érvényben lévő törvényeket az érvényben nem lévőkől, a jegyzeteket, az utalásokat, a költségvetéseket, tabellákat más-más betűtípussal jelölni; amellet gondoskodni

róla, hogy az óriási anyag el legyen helyezhető abban a 20 kötetben, illetve azon a 600 iven, mely az árszámítás alapja volt.

Ha valaha, ezúttal igazán nagy probléma volt a tipografiai legcélszerűbb beosztás. Ezt ezúttal is a *Hirsch Lipót* nagy technikai jártassága oldotta meg. A világhírű párisi *Didot*-cég egyik írásfajtájának matricáját szerezte meg, egy a maga nemében ritka éles és olvasható betűfajt, mely a mellett oly keskeny, hogy talán egy harmaddal több betű fér abból egy sorba, mint a rendes vágású mediaeval betüből. Ezzel a betűvel nyugodtan mentünk neki az óriási anyagnak és szinte bizonyosra vettük, hogy számításainkban valami lényegesen nem csalódhatunk. Alapos számítások ezúttal nem voltak előre eszközölhetők. Hiszen akkor tudni kellett volna, mi lesz, mint érvényben lévő, nagyobb betűvel és mi kisebb betűvel kiszedve, mennyi lesz az utalás és jegyzet, mennyire fog terjedni az eredeti latin nyelvű szöveg magyar fordítása és még sok egyéb befolyásolhatta a terjedelmet.

A Didot-betűvel lehetővé vált a leggazdaságosabb beosztás mellett elérni azt, hogy mégis nagy és könnyen olvasható betűvel szépen és előkelően állíttassék elő e mű. És egyúttal gyorsan is. Hiszen a millenniumra volt szánva. A kiszabott terjedelem megtartására még egy igen fontos indok volt mérvadó. A képviselőház nagynevű elnöke, *Szilágyi Dezső* értesült a „*Corpus Juris*” tervezéséről, s az igen nagymértékben felkeltette érdeklődését. Valahogy össze szeretne volna kapcsolni ezt az igazi millennáris kiadást az új országházának most már mindinkább közeledő megnyitásával. Azt szeretne volna, hogy minden képviselő ott találjon egy példányt a maga ülőhelyén a saját használatára. Kombinálgatta is, lehetne-e egy ilyen teljes példányt ott elhelyezni abban a fiókban; erről az építészekkel, berendező művészekkel konferált is; minthogy a szűkre szabott ülőhely előtti fiókban mégse fért volna el a „*Teljes Törvénytár*” – utóbb abban állapodott meg magában és ezt az óhaját közölte a belső berendezés tervezőivel, hogy azokat a fiókokat, amelyek a képviselőknek egy külön helyiségben majd rendelkezésükre fognak állani (a buffet előtti teremben), készítsék akkora nagyságban, hogy a többi holmi mellett a *Teljes Törvénytár* is el legyen ott helyezhető.

Szilágyi Dezső-nek ez kedves gondolata volt; mikor az első sorozata megjelent a „*Corpus Juris*”-nak – méregette is annak valószínű volumenjét. Mi csak megtartottuk, amennyire lehetett, a térfogatot – de mire erre a dologra rákerülhetett volna a sor, *Szilágyi Dezső* már nem volt a képviselőház elnöke, már nem intézkedhetett benne. Mire az új parlament megnyílt – *Szilágyi Dezső* már nem volt az élők sorában.

A Párisból érkezett matricák segítségével egész sereg betüöntőgép hónapokon át öntötte az új betűket, úgy hogy a Franklin-nyomda képes volt azután 180–200 ivre való betűt egyazon időben felhasználni szedésre. Csak ez tette lehetővé a munka gyors elkészítését rövid néhány év alatt.

Egyébként köztünk és a *Franklin-Társulat* között a kiadásra nézve oly szerződés jött létre, mely szerint a két fél alkalmi egyesülésbe lép és közös vállalatot alapít a „*Corpus Juris Hungarici*” kiadására. A kiadvány létesítése a *Franklin-Társulat* hatáskörébe tartozik, a terjesztés intézése, főként pedig a propaganda minket illet. Az első kiadás példányszáma 3000-ben volt megállapítva; ebből a példányszámból mi kötelezőleg átveszünk a magunk üzeme részére 1500 példányt, a többi példány a könyvkereskedőknek és a többi részletcégnek fog kiszolgáltatni.

Munkánknak sikere volt, mi a magunk üzemében 1900 példányt helyeztünk el, a többiek is annyit, hogy a példányszámot fel lehetett emelni 6000-re.

Az 1000–1895-iki törvényeket magában foglaló törzsmunka befejeztével a folytatás kiadása is közös számlára történt. Minden évben egy-egy új kötet jelent meg, az előző évi országgyűlési törvényeket foglalván magában, ugyanazon rendszerű szerkesztésben.

Ezek az évi kötetek különböző okokból nagy költségeket emésztettek fel, úgy hogy 1902-ben arról értesített bennünket a *Franklin-Társulat*, hogy a vállalat véglebonyolítása előreláthatólag veszteséggel fog záródni és ezért szívesen venné, ha a szerződés felbontásához hozzájárulnánk, mert könyvelési szempontból jobban szeretné, ha nem volna többé az elszámolási kötelezettség által feszélyezve.

Mi meghajolva a velünk közölt indokok előtt – a tőlünk kért beleegyezést megadtuk és 1903 január 8-án megszűntünk a „*Corpus Juris Hungarici*” társkiadói lenni.

*

Idővel a „*Corpus Juris*” a maga nagyértékű teljességével és az évenként megjelenő új kötetek bőségével a gyakorlat embereire nézve bizonyos értelemben célszerűtlennek kezdett mutatkozni. Ezenfelül is már igen drága volt, mert bizony az évi törvénykötetek összeállítása nem felelt meg teljesen az eredeti programnak; terjedelmes miniszteri indokolások és bizottsági tárgyalások bő kivonata, amelyekre a gyakorlat embereinek alig van szükségük, léptek a törvénykönyv használhatóságát fokozó utalások és jegyzetek helyére. Mindez nemcsak gyakorlati használhatóságát befolyásolta, hanem igen tetemes mértékben a kötetek bolti árát is.

Minthogy a „*Corpus Juris Hungarici*” amúgy is elfogyó félben volt, közel volt a gondolat, hogy egy új törvénytárat kellene most már megalkotni a gyakorló jogász igényeinek kielégítése végett, amely a törvényes intézkedések tömkelegéből mindazt kiragadja, ami él, ami gyakorlati alkalmazásban van. Természetes, hogy ily törvénygyűjtemény is csak akkor felelhet meg rendeltetésének, ha az egyes törvényes intézkedések között való kapcsolatot is kitünteti, utal a korrespondeáló törvényekre, az azokat kiegészítő rendeletekre és így az összes élő jogszabályokat felöleli. Kétséget nem szenvedett, hogy egy ilyen törvénygyűjtemény a valóságos szükséglet talajából fakad.

Normális körülmények között a legtermészetesebb lett volna, ezt az új törvénytárat, amint annak szükségességéről meggyőződünk, ugyanazon a módon létrehozni, mint ahogy a „*Corpus Juris*”-t megalkottuk, társas viszonyban a *Franklin-Társulattal*. Ez azonban nem volt lehetséges. Közben a viszony a két intézet között a *Lexikon* körül történtek folytán annyira megromlott, hogy üdvös együttműködésre gondolni sem lehetett.

Magunknak kellett az eszmét megvalósítani. *Grecsák Károly* kuriai tanácselnököt, a magyar jogi irodalom kiváló művelőjét nyertük meg szerkesztőül. Ő maga mellé vette szerkesztőtársakul *dr. Lányi Mártont*, *dr. Ráth-Végh Istvánt* és *dr. Sándor Aladár-t* és ezekkel együtt alkotta meg azt a törvénygyűjteményt, amely a fent vázolt szempontoknak megfelelt és amelyet mi „*Codex Hungaricus*” cím alatt 10 kötetben közrebocsátottunk 1911-ben olyképpen, hogy a 10 kötetes törzsmunka az alkalmazásban levő magyar törvényeket 1910-ig bezárólag magában foglalja.

A „*Codex Hungaricus*” gyakorlatiását talán semmi sem igazolja jobban, mint hogy ugyanazon időben a „*Corpus Juris Hungarici*” kiadója is teljesen azonos elvekből kiindulva, *Márkus Dezső* szerkesztése mellett egy 6 kötetes munkában bocsátotta közre a hatályos magyar törvények gyűjteményét. Egyik kiadó sem tudott bizonyára a másik szándékáról. Így történt, hogy két teljesen azonos célzatú és azonos tartalmú munka létesült, holott az ügynek magának, de különösen a közönségnek bizonyára érdekében állott volna, ha kettő helyett egy törvénygyűjtemény készül és nyomatik lehető legnagyobb példányszámban és aránylag jutányosabb áron.

Mint sok egyebet, ezt is megakadályozta a normális kereteken tulcsapott versengés szelleme.

XXIII. A „NAGY KÉPES VILÁGTÖRTÉNET”

Mindazok az irodalmi vállalatok, melyek a múlt század utolsó évtizedeiben megindultak, 1898-ban jóformán be is fejeződtek. A *Pallas Nagy Lexikona*, a *Jókai-összkiadás*, a *Magyar nemzet története*, a közönség kezében volt. Megnyílt a tér új tevékenységre. Új munkáról kellett gondoskodni, hogy a terjesztő szervezetet fenn lehessen tartani, de különösen azért, hogy azt a nagy és lelkes közönséget, melyet sikerült a közrebocsátott elsőrangú nagy művekkel meghódítani az irodalomnak, továbbra is össze lehessen tartani.

Most látszott bekövetkezettnek a helyes időpont arra, hogy egy régi tervünket végre lehessen hajtani. Régen felismertük, hogy egy magyar modern világtörténeti munkának kiadása ismeretterjesztő irodalmunkban valóban hézagpótló volna.

Az utolsó világtörténelmi mű, amely magyar nyelven megjelent, a *Ribáry–Molnár–Marczali-féle „Képes Világtörténet”* volt a *Méhner Vilmos* kiadásában. Ennek a munkának szerzői joga az összes illusztratív anyaggal a *Méhner-féle* kiadóvállalattal együtt a Franklin-Társulat birtokába jutott. Bár a Ribáry-féle világtörténet nem elégitette ki azokat az igényeket, amelyek az igazán művelt közönségnek szánt modern világtörténelemhez fűzhetők, mégis feltehető volt, hogy a *Franklin-Társulat* a munkának új kiadását közre fogja bocsátani, talán éppen azért, mert népszerű tárgyalási és még inkább illusztratív modoránál fogva tágabb körök érdeklődésére számíthat.

Amint mindenkor arra törekedtünk, hogy kikerüljük az áldatlan versengést, a felesleges erőpocsékolást, az irodalomtermelés érdekében, úgy ezuttal is az volt a meggyőződésünk, hogy a leghelyesebben járunk el, ha a *Franklin-Társulat*-ot értesítjük tervezgetésünkről és megtudjuk, hogy szándékában van-e a Ribáry-féle világtörténet újabb kiadása, esetleg a kiadásról való lemondása ellenértékeképpen részt akar-e vállalni az általunk közrebocsátani szándékolt munkában. A *Franklin-Társulat* készséggel ráállott ajánlatunkra, mint a „*Corpus Juris*”-nál, alkalmi egyesülésre léptünk, ezúttal azonban úgy, hogy a vállalat egész vitelét, kiadói ügykezelését és terjesztésének gondozását is mi vállaltuk magunkra. A két társulat a munka könyvkereskedői kezelése részére külön kiadói osztályt szervezett, mely „*Franklin – Révai-féle Történet Vállalat*” cím alatt kizárólag a Világtörténet expedálásának és kiszolgálásának intézésére volt hivatva.

Mi nagy reményeket fűztünk a „*Nagy Képes Világtörténet*” kiadásához, mert úgy éreztük, hogy ez lesz az első igazi nagy világtörténeti mű, mely magyar nyelven megjelenik. Mindazok a munkák, melyek idáig közre voltak bocsátva, idegen munkák átdolgozásai voltak, oly idegen munkáké, amelyek jóformán teljesen megfeledkeztek a magyarságról és vagy egyáltalában nem, vagy egy idegen nemzet életébe olvasztva láttak meg bennünket.

Úgy éreztük, hogy ezúttal olyan munkát kell megalkotni, amely a szereplő magyarságot is beállítja a világtörténet folyamatába, az őt megillető helyre, amely kimutatja azokat a szálakat, amelyekkel a magyarság a világ életében elvegyült.

Avval a sok kicsinyléssel, rosszindulattal és tudatlansággal szemben, mellyel a magyarságot kevés kivétellel a külföldi történetírók tárgyalták, ebben a munkában kellett megállapítani a magyarság szerepét a világtörténelemben. A külföldi történeti munkákból ez sohasem domborodott ki, ezekből sohasem tűnt ki, hogy a magyarságnak földrajzi fekvésénél fogva minő hivatás jutott Európában, és hogy éppen helyzeténél fogva több ízben mentette meg az európai kultúrát a végpusztulástól.

Ezt az igazságot egyszer már tárgyilagosan bele kellett illeszteni egy oly munkába, amely az egész világ fejlődését, az egész emberiség történetét ölelte fel; ez önálló tudományos cél volt ennek a munkának elsőrendű hivatása.

És azt óhajtottuk, hogy e munka segítségével a magyar közönség a saját szemével lássa a világ történetét, nem pedig azoknak az idegen íróknak szemével, akik munkájukat az ő nemzetük számára írták meg német, francia, angol vagy olasz nyelven.

Célunkat akként véltük legjobban elérhetőnek, ha több tudós történetírót szólítunk fel a munka megírására. Ily módon lehetővé válik azután, hogy minden tudós annak a kornak történetét írja meg, amellyel leginkább foglalkozott, amelyet leginkább ismer.

Igy oszlott meg azután az ó-kor történetének megírása *Fogarassy Albert*, *Geréb József*, *Goldziher Ignác* és *Gyomlay Gyula*, a középkor története *Borovszky Samu*, *Mika Sándor*, *Schönherr Gyula* és *Csuday Jenő* között, miglen az új-kornak a megírását *Marczali Henrik* vállalta magára. Ez utóbbi az egész mű egységes szerkesztésének gondját is magára vette. Az első kötet kivételével mind eredeti munka volt. Az első kötet részére szaktudósaink ajánlatára *Maspero*-nak a kelet ó-kori népeiről írt kitűnő munkáját használtuk fel, egyrészt, mert ennek a szakmának hazai művelője nem volt, másrészt, mert hiszen a nemzeti szempont ennek a kötetnek megírásánál még nem juthatott érvényre.

A „*Nagy Képes Világtörténet*”-ről írván, külön ki kell emelni annak illusztratív rendszerét, amely teljesen új, minálunk úttörő volt.

A történeti munkák iránt akként próbálták a közönség érdeklődését felkelteni, hogy a múlt eseményeit a művészi képzelet alkotásaiban mutatták be. Az ilyen képek szépek voltak, de nem voltak hivek, nem voltak megbízhatók és nem ábrázoltak mást, mint azt, ahogy az illető rajzoló azt az eseményt elképzelte. Ezek a képek rendszerint a történetnek szenzációs eseményeit illusztrálták, a tömeg érdeklődését így remélvén fölkelteni.

Mi az illusztrálásnak ezt a módját teljesen mellőztük, annyira, hogy még azokat a világhírű képeket sem reprodukáltuk, amelyek nagy történeti festőktől valók és szinte már belerögződtek a közönség képzeletébe. Nekünk határozott programunk volt, hogy csak az egykorú és megmaradt emlékeket fogjuk művészi reprodukciókban közölni, azért a „*Nagy Képes Világtörténet*” nem tartalmaz egyetlenegy szabad fantázia szerint rajzolt arcot, egyetlenegy későbbi korszakból származott metszetet és semminemű tisztán diszitő jellegű anachronisztikus illusztrációt.

A nagy munkának minden egyes illusztrációja hiteles kép. Fennmaradt régi arcképek, történeti műemlékek képei, fontos történelmi okiratok és művelődéstörténeti kéziratok másolatai. A hol kellett, ott a színes képek reprodukcióját vettük igénybe és bőven adtuk a történelmi térképeket, mert a történeti események megértéséhez a tényeknek megfelelő hű és megbízható térképek szükségesek.

A „*Nagy Képes Világtörténet*” illusztrálása tudományos alapossággal készült, ami csak úgy volt lehetséges, hogy a munkának egyébként is segédszerkesztője, *Voinovich Géza*, lelkiismeretes ügybuzgósággal, nagy tudással és körültekintéssel vállalta magára az illusztratív szerkesztő munkáját is.

Hogy a „*Nagy Képes Világtörténet*” ily irányú autentikus képekkel való illusztrálását biztosítsuk, a mű megindítása előtt érintkezésbe léptünk a berlini *Historischer Verlag*-gal melynek kiadásában jelent meg a nagy *Oncken*-féle világtörténet is. Én magam jártam 1896-ban Berlinben ennek a kérdésnek tanulmányozása végett és meggyőződést szereztem arról, hogy a *Historischer Verlag* birtokában levő képek mind a nagy európai muzeumokban meglevő

eredetieknek facsimiléi. A *Historischer Verlag* vezetőjével, Baumgärtel-lel, egy igen művelt német könyvkiadóval együtt tanulmányoztuk a berlini gyűjteményeket, hogy megállapítsuk, minő irányban szorul még kiegészítésre a meglévő igen gazdag anyag.

Ezt a nagy anyagot biztosítottuk munkánk részére. Minden rendelkezésünkre állott, ami a *Historischer Verlag* tulajdonában volt, azzal a kötelezettségünkkel szemben, hogy legalább 40.000 márka áru képanyagot fogunk átvenni és hogy továbbá a saját magunk által megszerzendő magyar anyagból legalább 100 képet fogunk a berlini kiadónak átengedni.

De mi evvel az anyaggal nem értük be, speciális szerkesztési szempontjaink megkivánták, hogy a páratlan bőségű anyagot még más kútforrásokból is kiegészítsük. Ez a kiegészítés Voinovich Géza tanulmányai alapján történt, aki a muzeális anyagon kívül belevonta még a Perrot és Chipiez, Stade, Lacroix, Yriarte, Menard, Le Bon, Jacquemin, Gouse, Schumberger munkáiban foglalt anyagot, természetesen ezeken kívül az egész magyar régészeti irodalmat, az „*Archaeologiai Értesítő*”-t, a Hampel és Miskovszky-féle munkákat is áttanulmányozta. Mindezek felül maguk a szerzők az ő gazdag anyagukból is kijelöltek egyes képeket.

Ennek a szerkesztési módszernek köszönhetjük, hogy a „*Nagy Képes Világtörténet*” szebben, jobban és gazdagabban van illusztrálva, mint bármely hasonló terjedelmű és hasonló irányú munka az egész világ irodalmában. Ezt csak az tudja méltányolni, aki tudja, hogy minő rendkívüli fáradtsággal, mennyi utánjárással jár egy-egy tárgynak felkutatása, családi, vagy nyilvános könyvtárakban, levéltárakban, muzeumokban, főúri gyűjteményekben és egyes amatőrök és gyűjtők szekrényeiben.

A kiadó dolga volt azután ezeknek a képeknek legnagyobb műszaki tökéletességgel való reprodukálásáról gondoskodni, ami sikerült is.

*

A „*Nagy Képes Világtörténet*” terjesztése ugyanazon módon volt előkészítve, mint ahogy az ilyen nagy vállalatoknál ez már szokásos volt. Ezúttal azonban még a szokottnál is több történt. És ez volt a baj. Ennek a munkának terjesztése körül nagy hibák történtek.

A tapasztalás igazolta, hogy ezeknek a nagy áru és voluminózus munkáknak terjesztése csak a részletüzlet már megszokott formái között járhat sikerrel. A szortiment-könyvkereskedő legjobb akarata mellett is csak egyes példányokat helyezhet el szórványosan, nagyobb sikert csak úgy érhet el, ha minden tekintetben a nagy üzemre rendezkedik be. Ezt az ország egyes nagyobb városaiban egyes könyvkereskedők némi sikerrel meg is kísérelték, nagyobb részük azonban nem volt számbavehető az ilyen művek terjesztésénél.

Mégis azok, akik most a *Világtörténet* terjesztésének ügyét irányították, újabb kísérletet akartak tenni a könyvkereskedelemmel. És ez okból a munkát füzetes kiadásban is közrebocsátották, de magának a kötetes kiadásnak terjesztését is a könyvkereskedelem feladatává tüzték ki akként, hogy mindkét kiadás propagálását parallel módon indítsák meg. Abból indultak ki, hogy a könyvkereskedelemnek is érdeke, hogy a rendelőknek azt a számát, melyet az utóbbi években megjelent és befejezeteknek tekinthető nagy művekkel elérnie sikerült, folytatólag is megtartsa, illetőleg lekösse a „*Nagy Képes Világtörténet*” útján.

Ez elvileg mind igen helyes volt, azonban nem számolt a magyar könyvkereskedelemben még mindig meglevő vis inertiae-val és nem számolt azzal a leküzdhetetlen elemi nehézséggel, melyre fent utaltam és mely a könyvkereskedelmet természetes okokból kikapcsolja a nagyobb és részletfizetési üzemre berendezett kiadványok terjesztéséből.

Külön propaganda indult meg a könyvkereskedelem megnyerésére és buzditására. Ennek során éppen a vidéki könyvkereskedők szüntelen panaszkodásaira utaltak, mint bizonyítékára

annak, hogy a kiváló irodalmi művek jól elterjeszthetők, ha az állítólag közönyös publikumnak célravezető eszközökkel a helyébe hozzuk a könyveket. A kiadók éppen ezért egy életrevaló, erélyes és ügybuzgó terjesztési apparátushoz voltak kénytelenek folyamodni, mert ilyet a könyvkereskedelem nekik nem nyújtott. Bizonyítsa be ezúttal a könyvkereskedelem, hogy ezt a feladatot magára tudja vállalni és akkor mindazok a panaszok önmaguktól meg fognak szünni. Ennek a különleges propagandának nem volt sikere, amint nem is lehetett, az a hátránya azonban megvolt, hogy bizonyos városokat és vidékeket teljesen kikapcsolt a terjesztési akcióból, az arra hivatottak közül többen elkedvetlenedtek és ezt azután a munka sikere sinylette meg.

A „*Nagy Képes Világtörténet*”, mely 15.000 példányra volt kalkulálva, csak mintegy 6–7000 példányban kelt el. Ebből a példányszámból saját terjesztő osztályunk majdnem 4000-et helyezett el. A nyolcadik kötettől kezdve leszállítottuk a példányszám nyomtatását 8000 példányra, ami az ilyen munkáknál magában álló jelenség volt.

Lehet, hogy a munka kelendőségét egyéb körülmények is befolyásolták, de meggyőződésem szerint főként a terjesztés körül elkövetett hibáink okozták a passzív eredményt.

Egyébként talán jó, hogy így volt, mert hiszen csak most a világháború során tűnt ki a valóság, hogy minő szerepet töltött be Magyarország a világ történelmében. Csak most tűnt ki, hogy mennyi ellensége, rosszakarója, mennyi károkozója volt. Csak most tűnt ki, hogy jó szomszédai rossz szomszédai voltak, hogy az a kapcsolat, amelyet velük fenntartott, vesztére szolgált, hogy politikájára, nemzetközi missziójára nézve félrevezették, hogy jóhiszeműségében megcsalták.

A „*Nagy Képes Világtörténet*” nem teljes munka. Annak utolsó, befejező köteteit még ezután kell megírni. Ezek fogják betetőzni ezt a munkát és hiszem, hogy a magyar közönség csak ezután fogja igazán méltányolni ezt a neki szánt és kiegészítő kötetei által olyannyira aktuálissá válандó munkát, mert nagy megpróbáltatásaiból azt a tapasztalatot merítette, hogy a nemzet életét, fejlődését és fennmaradását mennyire befolyásolja a világtörténelmi kapcsolat.

XXIV. BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF

Van bizonyos körforgás a dolgokban. A trónörökös könyvét azért bizták ránk, mert *Jókai* ragaszkodott ehhez, azután a Jókai-jubileumot elnöki minőségében *Eötvös Lóránd báró* vezette; akkori érintkezésünk folyománya volt, hogy most viszont ő ragaszkodott ahhoz, hogy édesatyja munkáinak összkiadását mi intézzük, ezzel összekötött terveit mi hajtsuk végre.

Ruskin-nak, a nagy angol szociológusnak egy könyvében – melyet talán még lehetséges lesz magyar nyelven is kiadni – azt olvastam valamikor, hogy senkinek sem kell oly kényesnek lennie a becsületére, mint a kereskedőnek, az üzletembernek, senkinek sem kell oly féltékenyen őrködni a maga reputációja felett – mert senkinek sem fizeti ki magát annyira az, ha becsületes és ha az emberek nem csalódnak benne, mint az üzletembernek.

Angol viszonyok között *Ruskin*-nak bizonyára igaza van – a mi magyar viszonyaink között én ezt az igazságot alig tapasztaltam. Egész pályámon talán a fentemlített két eset az egyedüli, melyben elismerés nyilatkozik a természetes köteleességteljesítésért.

Engem különben sohasem vezérelt ez az angol szempont, mely teljesen megfelel az angol erkölcsi felfogásnak, hogy a jó megtermi a gyümölcsöt – hanem inkább az, hogy az embernek törekednie kell a jobbak elismerésére, mert ez bizonyos foku kielégülést okoz. Édesatyám, a kiváló *Goethe*-ismerő, már kora fiatalságomban sokszor ismételte előttem *Goethe*-nek ezt a mondását:

„Und wer den Besten seiner Zeit genug gethan,
Der hat gelebt für alle Zeiten.”

Életem legszebb emlékei, legértékesebb eredményei közé sorolom, hogy korunk e két igazán legjobbjának elismerését velük együtt véghezvitt dolgok lebonyolításában sikerült kivivnom.

*

Báró Eötvös Loránd bizonyára már régebben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy édesatyja munkáit egy különleges céllal kapcsolatba hozva fogja kiadni. Lehet, hogy a *Jókai* nemzeti diszkidása adta meg az impulzust hozzá. Amikor velem legelőször beszélt erről az ügyről, teljesen kiforrott tervvel állottam szemben.

1898 május havában közölte velem azt a szándékát, hogy néhai édesatyja munkáit, mihelyt azok felszabadulnak a jelenlegi kiadó rendelkezési joga alól, teljes és egyöntetű szép kiadásban szeretné közrebocsátani, még pedig akként, hogy ő és családja teljesen lemondván minden jövedelemről, tiszteletdíjról, részesedésről – a kiadás egész jövedelmét a *Magyarországi Tanitók Házá*-nak engedné át. Minthogy meg van győződve arról, hogy csak gondos kiadói kezelés és megfelelő propaganda mellett vihető sikerre az ő szándéka; minthogy közös munkánkra visszaemlékezve, hiszi, hogy szívesen leszek segítségére céljai elérésében, arra kér, foglalkozzam ezzel a dologgal és beszéljük meg együtt, mik lesznek a teendők.

Én természetesen egy pillanatnyi gondolkodás nélkül örömet készítettem nyilatkoztam megtisztelő felhívása folytán minden erőmmel az ügynek szolgálatába állni és most azután elkövetkeztek azok a kellemes konferenciák, amelyek során az ügynek összes részleteit meghánytuk-vetettük. *Báró Eötvös* könyvtári szobájában folytak le ezek a tanácskozások, ahol én hetenként többször a kora reggeli órákban megjelentem, mert ilyenkor ért rá legjobban.

A sok kérdés között a legfontosabb és a legsürgősebb volt az eddigi kiadások ügye és az eddigi kiadóval, *Ráth Mór*-ral való lebonyolítás. Mig ez valamely formában meg nem történt, jóformán semmihez sem lehetett hozzáfogni.

Ugy vettem észre, hogy *báró Eötvös*, aki különben senkiről sem szokott rosszalólag nyilatkozni, *Ráth Mór*-ra haragudott, azért, mert a szerződéskötés idején, tiz vagy husz évvel azelőtt, ő vállalkozott *Eötvös József* összes műveinek kiadására és ennek a kötelezettségének nem felelt meg. Kiadta a szépirodalmi főműveket és a beszédeket – az előbbieket az évek során újabb kiadásokban is, – de a politikai essayk kiadását évről-évre halasztotta, azután végképp elejtette. *Báró Eötvös Loránd* éppen arra alapította azt a reményét, hogy sikerül a munkákat felszabadítani, bárminő előjogokat biztosítson is a szerződés *Ráth*-nak – hogy *Ráth* nem teljesítette ama szerződés feltételeit.

Benkő Kálmán volt *báró Eötvös* jogi tanácsadója ebben az ügyben és az ő tanácsára irt azután levelet *Ráth Mór*-nak ebben az értelemben, szorgalmazván a szerződés végleges felbontását. Azután elutazott rendes nyaralóhelyére, Schluderbachba, Déltirolba és a további teendőket őszre halasztotta.

Sürgős a dolog már azért sem volt, mert a *Ráth Mór*-tól való békés megválás esetén sem lehetett volna előbb hozzáfogni a kiadáshoz, mint amikor a neki biztosított exploitálási idő lejár, azaz 1900 elején.

Ősszel tehát újra felvettük a megbeszélések fonalát és miután mindent alaposan letárgyaltunk, arra kért *báró Eötvös Loránd*, készítsek az egészről egy mindent felölelő expozét a saját legjobb meggyőződéseim szerint.

Ezt az expozét elkészítettem. Ki volt fejtve benne, hogy *báró Eötvös Loránd* az édesapja összes irodalmi műveit magában foglaló összkiadást olyképen akarja közrebocsátani, hogy a kiadásnak az írói tulajdonjogi értékesítéséből keletkező jövedelem az *Országos Tanitói Egyesület Eötvös-alapja* javára gyümölcsözőzék és mozdítsa elő ennek az alapnak nemzeti és humanitárius céljait. A gyakorlati keresztülvitel tekintetében megállapítottam, minő intézkedések szükségesek az írói tulajdonjognak az Eötvös-alapra örök időkre való átruházása miatt. Mit kell tenni, hogy az Eötvös-alap minden anyagi kockázattól mentesíttessék, minő módozat kínálkozik legcélszerűbbnek arra, hogy a lehető legnagyobb anyagi eredmény éressék el. Ki volt fejtve, mi legyen a kiadvállalattal kötendő szerződésnek tartalma, mi legyen az Eötvös-alap feladata a munka propagandája szempontjából, minő legyen *báró Eötvös*-nek ingerenciája a szerkesztő személyének kijelölésére s utbaigazításokkal és utmutatásokkal való ellátására, minő legyen maga a tervbe vett összkiadás és az esetleg később következő egyes kiadások. Részletesen kiterjeszkedtem az elszámolási módozatokra az alappal és a nyilvánossággal szemben. Megjelöltem *báró Eötvös József* életrajza megírásának a dolgát és mindazokat az egyébként fontos részleteket, amelyek egy ily irodalmi vállalkozás megindításánál figyelembe jönnek.

Báró Eötvös Loránd előterjesztésemet teljes mértékben helyeselvén, ennek alapján lépett érintkezésbe a *Tanitók Házának* akkori vezetőségével. A vezetőség élén egy igen kiváló és derék férfi állott, *Péterffy Sándor*, „a magyar tanitók atyja” – ezt a címet adták neki már életében pályatársai. Az Eötvös-alapot 1875-ben azért alapította meg a néptanitói kar, hogy *Eötvös József* szellemében megfeleljen azoknak a magasabbrendű nevelési feladatoknak, amelyek teljesítésére saját fiaikkal szemben elsősorban a néptanitók hivatottak. Főrendeltetése az volt, hogy a tanitóknak szellemi tehetségekkel megáldott fiait főiskolai oktatásban lehessen részesíteni; hogy e célból az Eötvös-alap házában vagy házaiban lehetőleg ingyenes ellátáshoz jussanak. Ezt a nemes célú intézményt akarta *báró Eötvös Loránd* fejedelmi adományával

céljaiban megerősíteni. Ennek az adománynak átvételére, az egész ügynek vitelére képzelni sem lehetett hivatottabb egyéniséget, mint volt a *Péterffy Sándoré*.

Egyesületi ténykedésről és nagy felelősségről volt szó, ennek folytán természetesen nem volt kikerülhető a gyakori ülésezés ebben az ügyben.

Az Eötvös-alap mindenekelőtt egy kisebb bizottságot küldött ki. Ez a bizottság volt hivatva a *báró Eötvös Loránd* részére készült expozéban foglaltak szerint mindent véglegesíteni, a szükséges szerződéseket megkötni, a további teendőket megalapozni. Érdekes tünet, hogy a velünk kötendő szerződés minden pontjára nézve elfogadták az expozéba foglaltakat, szinte szó szerint átvették annak szövegét, csak egy ponton merültek fel a legkülönbözőbb kívánságok és indítványok, t. i. abban, hogy mi történjék a munkákkal, a kiadásokkal, ha az Eötvös-alap és a kiadótársulat között valami kollízió állna be, vagy a kiadótársulat nem teljesítené magára vállalt kötelességeit. Ezen a ponton a bizottságnak minden tagja új és új módosításokkal állott elő. Ránk azt a benyomást tette ez, hogy ezek az igen derék és lelkes férfiak, nagyjából kitűnő tankönyvek írói, tankönyvkiadványaik révén több ízben összeütközésekbe kerülhettek a kiadókkal, azért oly elővigyázatosak és előrelátók egy hosszú időre tervezett szerződésnek megfogalmazásánál.

Mi mindezekre a pontozatokra egyáltalában nem tettünk megjegyzést tárgyalásaink során. De mivel sok indítvány merült fel, azt proponáltam, terjesszük mind *báró Eötvös Loránd* elé, ő válassza ki a legmegfelelőbbet, amit mi azután mint szerződő fél elfogadunk. Indítványomat melegen pártolta a kitűnő *György Aladár*, aki nagy szeretettel és csodálatos eréllyel járt el ebben, úgy, mint minden más kulturális ügyben is. *Eötvös Loránd*, amint átnézte az összes alternatív proposíciókat, egy nagy kék ceruzával áthuzta mind, mondván, hogy ilyen kautélakra a mi vállalatunkkal szemben szükség egyáltalában nincs. Senkisé is örült jobban ennek, mint a derék *Péterffy Sándor*, akit társainak tulbuzgósága nem éppen kellemesen érintett.

A végrehajtó bizottság lelkesedéssel indult neki a propagatív munkának. Megszervezte a nagy bizottságot és annak elnökeiül felkérte *Wlassics Gyulá-t*, *Jókai Mór-t* és *Beöthy Zsolt-ot*. *Jókai Mór* kijelentette, hogy nem akar ezuttal csak pictus masculus lenni, tényleges részt akar venni a munkában, legfőképpen pedig magának kéri a közönséghez intézendő felhívásnak a megszerkesztését. *Jókai Mór* viszonzni akarta *Eötvös Loránd-nak*, amit az az ő jubileuma alkalmával érette tett.

Az a nagy bizottság, amelyet a tanítók összeállítottak, gondos és lelkiismeretes munka eredménye volt. Nem találomra nyomatták oda azokat a neveket, mert minden egyes tagját ennek a bizottságnak szóban vagy írásban felkérték, hogy vegyen részt az Eötvös-alapnak ebben a nagy munkájában. Érdekes az a lelkesedés, amely abban a számos levélben megnyilatkozik, amely az Eötvös-alaphoz ezektől a bizottsági tagoktól eljutott.

Nagy előkészületek után végre 1899 november 13-án volt megtartható a nagy bizottság alakuló gyűlése, *Jókai Mór* elnöklete alatt. *Jókai* gyönyörű beszédben vezette be az akciót.

„Az a nagy szellem – mondotta – ki életében annyit tett a hazai közművelődés legérdemesebb és legszegényebb osztályának emelésére, még holta után is áldást hint kegyeltjeire. Báró Eötvös József halott keze kinyul a koporsóból, hogy a népnevelés bajnokait gyámolítsa: hát a mi élő kezeink nem segítenek-e neki ez áldott munkájában? Meg vagyok felőle győződve, hogy egy ily illusztris társaság buzgó közreműködése mellett teljes sikerre jut az élénk kitűzött kettős cél: legnagyobb irónk szellemének monumentális megörökítése és legérdemesebb tanító osztályunk sorsának enyhítése.”

Az Eötvös-alap vezetősége megtett mindent, amit tehetett az ügy érdekében. A tanítói és tanári egyesületeket felhívta, hogy tartsanak *Eötvösről* felolvasásokat, a pedagógiai és vidéki

napilapokban elhelyeztetett *Eötvös*-t ismertető cikkeket, az irodalmi társaságokat felkérte, hogy foglalkozzanak *Eötvössel*, a társadalom különböző rétegeit belevonta a mozgalomba és minden módon törekedett azt sikerre vinni. A propaganda, a szétküldött nyomtatványok száma messze meghaladta a Jókai-akciót.

A legelső publikáció egy 32 oldalas kis füzet volt, ily cím alatt: „*Báró Eötvös József a magyar irodalomban.*” Ezt az Eötvös-bizottság abból a célból bocsátotta közre, hogy az iskolákban terjesztessék és nagy példányszámban küldte szét az egyes iskolákhoz. Az érdekes füzet magyar írók munkáiból vett idézetekben külön-külön fejezetekben ismerteti *Eötvöst*, mint embert, mint író, mint költőt, mint államférfiut, mint szónokot, azután ismerteti *Eötvös* egyes műveit ugyancsak egykoru írók kritikáiból vett idézetekben: külön-külön a „*Karthausi*”, „*A falu jegyzője*”, „*A XIX. század uralkodó eszméi*”, „*Magyarország 1514-ben*”, „*Gondolatok*” című munkáit és egy fejezetben egyéb műveit. Azután jön egy külön fejezet ily cím alatt: „*Eötvös és a tanítószág*”, *Péterffy Sándor*-nak egy ismertető cikke, a cikksorozatot bezárja az Eötvös-alap országos tanítói segélyegyesületéről szóló tájékoztató, végül pedig *báró Eötvös József* összes művei új kiadásának ismertetése és programja.

Az eredmény mindezek mellett sem állt arányban a rá fordított nagyszabású propagatív munkával. Összesen 1300 előfizetés érkezett be, ennyi példányban készülhetett *báró Eötvös József* összes műveinek ez az emlékkiadása. Ezzel egyidejűleg készült azonban az a másik kiadás, amelynek hivatása volt, hogy a részletfizetési nagyüzem útján jusson el a közönség körébe. Ebből mintegy 3000 példányt helyeztünk el. Természetes, hogy *Eötvös József* egyes munkái ezenkívül több kiadásban is megjelentek.

*

Az eredmény mérsékelt volta bizonyára a kor irodalmi ízlésének változásában találja magyarázatát. Mert *Eötvös József* műveinek tárgya még akkor nem avult el, amint nem avult el ma sem.

Ezt legjobban fejezte ki legilletékesebb bírálója *Eötvös* regényeinek, *Jókai Mór*, aki az általa szerkesztett felhívásban *Eötvös* regényeit így jellemezte:

„*Báró Eötvös Józsefnek minden regénye korszakot jelző fenomenális alkotás volt: „A Karthausi”, „A Falu jegyzője”, a „Magyarország 1514-ben.” Az eszmék gazdagsága, a sziv mély érzelmei elfeledtetik az olvasóval, hogy ezek irányregények; de maga az irány, a kitűzött cél is oly isteni eredetű: a rokonszenv az elnyomott néposztály, a kitaszított vallásfelekezet iránt; hivatkozás az emberiségre a szabadság, az egyenlőség igazai végett.*

És mindez eszméknek a győzelmét megérte, sőt kivívni segített az államférfi, amiket mint költő odarajzolt az égre, odavarázsolt a délibábra. A Fata Morgana álompalotái kővé váltak: a költő megérte saját apoteózisát a nemzeti átalakulás korszakában.

Azért fokozott érdekűek *báró Eötvös József* művei most, amidőn azokat mint kivívott győzelmek történeteit olvassuk: költői szépségeik a mai kor teljes világításában még jobban kitűnnek.”

A kiadóbizottság a maga részéről mindenképen igazolni akarta azt a nagyfokú jelentőséget, melyet *báró Eötvös József* műveinek tulajdonított. Egy oly kiadást létesített munkáiból, aminő eddigelé magyar nyelven egyáltalában nem jelent meg. Eltekintve attól, hogy *Eötvös József* összes munkái első, igazán teljes gyűjteményét adta, gondoskodott arról is, hogy ez a gyűjtemény oly szerkesztésben lásson napvilágot, amely azt a szó szoros értelmében vett igazi

kritikai összkiadássá teszi. A bizottság joggal hivatkozhatott arra, hogy ily gondos kritikai kiadásban még nem jelent meg magyar próza-író.

Báró Eötvös Lórándnak fenn volt tartva, hogy a szerkesztő személyét megválassza. Az ő választása *dr. Voinovich Gézára* esett egy javaslat alapján, melyet *Voinovich* az Eötvös-művek szerkesztésére vonatkozólag felszólításunkra elkészített.

Ebben a javaslatban kifejtette nézeteit arról, miként kell ily kiadásokat rendezni.

Szerinte írók összes műveinek kiadásánál kétféle eljárást lehet tapasztalni. Az egyik az, midőn a kiadó betűhíven közli az első kiadást, a sajtóhibáknak is pontos megtartásával, legfeljebb a jegyzetben javítja ki ezeket. Ilyenek például a „*Régi Magyar Könyvtár*” kiadásai.

A másik mód az, midőn a kiadó némi jogot ad magának; beiktat egy-egy tollban maradt szót, a verseknél a variánsok közül az ítélete szerint legjobbat iktatja be a szövegből, a többi jegyzetekben közli, szóval megteszi azt, de szűk korlátok között, amit az író maga is megtett volna, ha művei új kiadását maga bocsáthatná közre. Ilyenek *Gyulai Pál* kiadásai: *Vörösmarty*, *Madách* munkái.

Eötvös József munkáinál a két mód összeolvasztása volna a legajánlatosabb. A betűhív kiadás nem kívánatos, mert a régi ortográfia nagyon megnehezíti az olvasást. Minden egyébben az első kiadáshoz kellene ragaszkodni, mely az író életében, az ő felügyelete alatt készült, annál is inkább, mert a Ráth-féle későbbi kiadás egyes esetekben némi eltérést mutat az első eredeti kiadástól, egyet-mást rövidítve ad vissza. Ezeknél vissza kellene térni az eredetihez.

Az egyes kötetek végén ma már némi kis felvilágosításra volna szükség; néhány sorban el kellene mondani, hány kiadást ért az illető mű, felsorolni fordításait, s közölni Eötvös és barátainak leveleiből azon helyeket, melyek a munkára, annak megírására, Eötvös céljaira, a mű alapeszméjére, alapeszméjének fejlődésére vonatkoznak, ha ilyeneknek nyomára akadhat. Röviden szólva, adni kellene az illető könyv történetét. Ez elsősorban az irodalomtörténetet érdekli ugyan, de nem lehet máshol helye és sehol sem szükségesebb, mint Eötvös kiadásának jegyzeteiben. És lehetséges is oly röviden összefoglalni, hogy a nagy közönségnek se váljék terhére.

A kiadás magában foglalhatná *Eötvös* összes magyar nyelvű munkáit, az idegen (német) nyelvűekről bővebb tartalmi ösmertetéseket lehetne adni valamely rokontárgyú kötet végén. A kötetek egymásutánjában legtermészetesebb az időrendi sorrend, némi szakcsoportosítással párosulva. Így a „*Karthausi*” nyitná meg a sort, követnék azt többi regényei, elbeszélései, színművei, azután következnenek a röpiratok, majd az államtudományi munkák, végül a „*Gondolatok*”, az író egész pályájának összefoglalásaképpen, mert hiszen ezekben egy egész nagy világfelfogás van letéve. Az utolsó kötetben jönnének az életrajz előtt költeményei, mint az író költői önéletrajza, az életrajznak legfontosabb kiegészítői.

A század legérdekesebb és legértékesebb mémoiréjával érne fel, ha levélváltásából egy vagy két kötetnyit össze lehetne gyűjteni, sőtét korok történetére vetne nagy fényt és nagy nyereség volna a közönségre, a filozófiára és a történettudományra egyaránt.

Báró Eötvös Loránd Voinovich Gézának itt kivonatosan ismertetett szerkesztői tervét a maga egészében helybenhagyta és *Voinovich* e tervet alapján szerkesztette meg a gyűjteményt és tette azt tényleg a magyar irodalom egyik legbecsesebb publikációjává.

A dolog nem volt könnyű. Hosszú idők mulasztásait kellett helyrehozni. *Eötvös József*-nek könyvalakban megjelent kötetén kívül minden egyebet a muzeumokba dugott és elsárgult folyóiratokból kellett összeböngészni. Igen nagy tájékozottság, nagy irodalmi ismeretek és nagy lelkiismeretesség és szorgalom kell az ily munkához.

Át kellett kutatni a „Társalkodó”-t, az „Athenaeum”-ot, az „Életképek”-et, a „Budapesti Szemlé”-t, a „Koszoru”-t, a „Politikai Hetilap”-ot, a „Pesti Divatlap”-ot, sőt még oly szaklapot is, aminő a „Vadász- és Versenylap”. Ezenfelül pedig, különösen a levelek felkutatása céljából, még a 60-as és 70-es évek napilapjai közül is a „Magyarország”-ot, a „Hon”-t, az „Ellenőr”-t, a „Reform”-ot, a „Fővárosi Lapok”-at. Ki kellett kutatni a kiadatlan munkákat, mert ilyenek is voltak, többek közt a „Kritikusok” című vigjáték 1831-ből és a „Götz von Berlichingen” fordítása 1830-ból. Külön feladata volt a szerkesztőnek Eötvös politikai cikkeinek összegyűjtése a „Pesti Napló”-ból és a „Politikai Hetilap”-ból, ahol azokat közzétette. Mind ennek az anyagnak mindenekelőtt rendezése és terjedelmének megállapítása volt az első feladat, hogy meg lehessen állapítani az összkiadás kötetszámát és kalkulálni lehessen annak árát.

Eötvös József összkiadása tényleg ezen szempontok szerint van megszerkesztve. Mindenütt helyre van állítva az erősen megrongált hiteles első szöveg, azon változásokkal, melyeket az Eötvös életében megjelent utolsó kiadás bizonyára magától az író kezétől mutat. A kiadás elrendezése is a programnak megfelelő.

Mikor közzétettük a könyvkereskedőknek szóló körlevelet és ebben különös nyomatékkal hangoztattuk, hogy íme az első teljes kiadását tesszük közzé báró Eötvös József munkáinak, Ráth Mór, az előbbi kiadás kiadója, ezt magára nézve sérelmesnek tekintette. Ő még akkor nem tudhatta, minő gazdag anyag van birtokunkban. Neheztelését közölte is velünk, mire mi az alábbi levelet intéztük hozzá:

Nagyságos

Ráth Mór urnak

Budapesten.

Őszinte sajnálattal értesülünk arról, hogy Nagyságod az általunk báró Eötvös József összes munkái közrebocsátása tárgyában szétküldött könyvárusi körlevél némely passzusát félreértésből olyképpen magyarázza, mintha annak célja volna a Nagyságod által kibocsátott Eötvös-kiadás kisebbitése és kiváló és megérdemlett hírnévnek örvendő cégének diszkreditálása.

Semmi sem áll távolabb tőlünk, mint az a szándék, melynek sem indító oka, sem célja, sem haszna nincs és nem is lehet.

Bár azt is lehetne mondanunk, hogy körlevelekben sohasem szokásos a vállalatok kisebbitése, sőt ellenkezőleg az ily fajta üzleti körlevelek tartalmában rejlik, hogy abban a hirdetett vállalatokról minden szépet és jót kiemeljünk, még sem evvel az érvel őhajtjuk Nagyságodat meggyőzni arról, hogy körlevelünkben éppenséggel semminemű alluzió Nagyságod előbbeni Eötvös-vállalatára nincs. Mert midőn mi azt állítjuk, hogy báró Eötvös József művei eddig teljes egyöntetű és a magyar viszonyokhoz képest jutányos kiadásban nem voltak kaphatók, egyszerűen azon felhívás alapján állunk, melyet az Országos Eötvös-Bizottság, mint a vállalat tulajdonosa tett közzé és azon szerződés alapján, melyet mi, a közrebocsátással megbízott cég, a bizottsággal kötöttünk.

Tudjuk, hogy egy vagy két műve Eötvösnek Nagyságod kiadásában a drága kiadás mellett olcsóbb kiadásban is volt időnként kapható, mint aminő ára az egyöntetűség kedvéért az illető műnek a mi kiadásunkban esetleg lesz. De nem is az van a körlevélben mondva, hogy ezen művek még soha ily jutányos kiadásban nem voltak kaphatók, hanem 3 tényező van egymás mellé állítva és az van mondva benne, hogy teljes kiadásban, egyöntetű kiadásban és viszonyainkhoz képest jutányos kiadásban e művek

eddig nem voltak kaphatók. Tehát itt mind a 3 jelzőt egymás mellé állítva, derül ki az, amit mi tiszta igazságnak felismerve közöltünk a körlevélben.

A vállalat közzétett programjából is kitűnik egyébként, hogy annak 20 kötetéből körülbelül 7 kötet lesz olyan, amely eddig egyáltalában a Nagyságod által közrebocsátott gyűjteményes kiadásban nem jelent meg. Ama, tudtunkkal 19 kötetben megjelent kiadás, ha emlékezetünk nem csal és amennyiben a különböző időszakokban megjelent katalógusokból csak hozzávetőleg bírjuk kikalkulálni, fűzve mintegy 50 forintba kerül. Azon 19 kötetnek megfelelő kötet-szám a mi kiadásunkban 13 kötetet fog kitenni, ezekre eső ár 26 forintot tesz ki. Ha tehát az 50 forintot a 26 forinttal egybevetjük, teljes alapossággal állithatjuk azt, hogy ezen kiadás jutányosabb minden eddig létezett kiadásnál és minthogy ez a kiadás tényleg mint összkiadás jelentkezik, mint ilyen kerül elsősorban forgalomba, nem változtat ezen a tényen semmit sem az, hogy esetleg egyik vagy másik mű a beosztás és az egyöntetűség kedvéért talán a mi kiadásunkban néhány krajcárral drágább leszen, mint a kegyed kiadásában az illető kötetek.

Reméljük, hogy jelen felvilágosító soraink Nagyságodat teljesen meggyőzik afelől, hogy körlevelünk szerkesztésénél éppenséggel nem volt szándékunk Eötvös előbbi kiadásait bármi tekintetben elhomályosítani, mert hisz ennek semmi célja és rációja nem lett volna.

Őszintén sajnáljuk, hogy körlevelünk ily gondolatot ébresztett Nagyságodban és különösen sajnáljuk azért, mert azok körében, akik Nagyságod elévülhetetlen és hervadhatatlan kiadói érdemeit mindig a legnagyobb készséggel elismerik és méltányolják, magunknak vindikáljuk az első helyet.

Hisszük, hogy jelen felvilágosító soraink a félreértést eloszlatják és maradunk

kiváló tisztelettel
Révai Testvérek R.-T.

A valóságban több mint 7 kötettel szaporodott ez a kiadás a Ráth kiadásával szemben. Mert még az önála megjelent kötetek is, például az „*Elbeszélések*” kötete is új anyaggal bővült. Két értékes, eddig kiadatlan elbeszélését találjuk benne Eötvösnek, „*A puszta lak*” és a „*Magyar élet*” címűeket és egy regénytöröredéket „*A XIX. század bárói*” címmel, melyet főművének szánt. A beszédek között is van több új. A tanulmányok kötete egészen új. Az ebben a kötetben foglalt kisebb irodalmi és társadalmi tárgyú cikkek nem jelentek meg azóta, hogy a 40-es évek elején akkori folyóiratokban láttak napvilágot. Ebben a kötetben van egyebek közt a híres Petőfi-bírálat, irodalmunkban az első méltányló szó *Petőfi*-ről. A Ráth-kiadás nem közölte volt a „*Reform*”-ot, a „*Kelet népe és a Pesti Napló*” annak idején nagy feltűnést keltett röpiratot, mely védelmébe veszi *Kossuth*-ot *Széchenyi* heves támadásaival szemben.

Különösen emelik ezeknek a köteteknek értékét azok a jegyzetek, melyek ezeket a munkákat a kor keretébe illesztik bele és megmagyarázzák keletkezésük történetét is.

A *nemzetiségi kérdés*-ről szóló kötet is először jelenik meg itt, összefoglalván Eötvös-nek a nemzetiségi kérdésről irt összes dolgozatait. A több ívnyi jegyzetekben Eötvös-nek erről a kérdéstről irt német nyelvű munkái is bővein ismertetve vannak világos és áttekinthető módon, egyes tárgykörök szerint. Ennek a kötetnek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Eötvös József-et ma is a nemzetiségi kérdés legalaposabb ismerőjének tartják és minduntalan hivatkoznak rá. A kisebb politikai cikkek kötete is ebben a kiadásban jelent meg legelőször. A „*Gondolatok*” kötete is kiegészült a hátrahagyott iratok közt talált anyaggal. Végül egészen új a leveleket tartalmazó kötet, mely mindazt felöleli, amit egyáltalában meg lehetett találni. Egy magyar munkában teljesen szokatlan név- és tárgy-mutató a levelekhez

megkönnyíti az ebben a levélgyűjteményben foglalt gazdag anyagban való tájékozódást. Az egész kiadást méltóan lezárja *Eötvös József*-nek életrajza a szerkesztő tollából. Ennek az életrajznak megírására *báró Eötvös Loránd* kívánságára a Magyar Tudományos Akadémia tűzött ki 2000 koronás pályadíjat. Ezuttal először nem egy nagy és terjedős munkát kívántak, nem száraz adathalmazt, hanem egy essayt, mely az embernek, írónak és államférfinak és egyúttal egész korának képét nyujtsa azon hatás rajza mellett, melyet *Eötvös* korától vett és korára és nemzetére gyakorolt.

Mi sem természetesebb, mint hogy a pályadíjat a beérkezett három pályamű között az *Eötvös*-kiadás szerkesztője nyerte meg, valódi essay-szerű dolgozatával. Hiszen ő foglalkozott legbehatóbban *Eötvös* irodalmi működésével és személyével és ő hozta felszínre *Eötvös* rejtett irodalmi kincseit.

A kiadás mindenképen méltó volt *báró Eötvös József*-hez. Ha az akkori kor nem bírta kellő mértékben értékelni e kiadás jelentőségét, talán nem szabad feladni a reményt, hogy az újabb nemzedék, amely újra szemben áll azokkal a problémákkal, amelyekkel *Eötvös József* foglalkozott, újra szemben áll a vallásfelekezeti kérdéssel, a nemzetiségi kérdéssel, az állam fennmaradásának kérdésével, a változott viszonyok között új művelődési, iskoláztatási és új társadalmi kérdésekkel – vissza fog térni *Eötvös József*-hez. És vissza fog térni különösen az a nép, amely felszabadulását, emberi és hazafiui jogainak megadását e mű hatásának köszönheti a múltban és fogja köszönni a jövőben.

Talán meg fog valósulni *Jókai*-nak az a mondása: „Amely háznak a mestergerendáján *báró Eötvös József* könyve ott fog állni, arra a házra áldás száll az égből.”

XXV. EÖTVÖS KÁROLY

Kiadói szemmel nézve, nem képzelhető érdekesebb dolog, mint *Eötvös Károly* beilleszkedése az irodalomba. Egy ember, aki majdnem 60 esztendő, amikor első könyvét közzéteszi, aki addig egy páratlan szép és gazdag pályát futott be, mint szónok, mint politikus, mint ügyvéd, sőt mint író is. Mert benne élt a köztudatban, hogy *Eötvös Károly* fényes tollú írója a magyarságnak, csak hogy még nem írta meg azokat a könyveket, amelyek benne élnek. De elbeszélte páratlan zamatú magyarsággal, ragyogó stílusban, elmondotta tartalmukat itt is, ott is, barátai, hívei, bámulói körében. Benne élt a nemzetben ez a tudat, és ezért nem csudálkozott senki sem azon, amikor egyszerre csak 1900 október 15-én a magyar irodalomnak egy nagy eseményét jelentettük: *Eötvös Károly* szépirodalmi és korjelző munkái egy egész sorozatának megjelenését.

Talán két esztendővel ez előtt a terminus előtt kezdte *Eötvös Károly* az „*Egyetértés*” tárcájában közzétenni gróf *Károlyi Gábor* feljegyzéseit. Senki sem tudta biztosan, hogy ki ezeknek a szerzője, *Eötvös Károly*-e, vagy *Károlyi Gábor*. *Károlyi* írta-e és bizta rá közzétételüket *Eötvös*-re, vagy *Károlyi* jegyzetei alapján *Eötvös*-nek önálló iratai-e ezek? A kapcsolatot nem lehetett megállapítani. Az „*Egyetértés*” szerkesztősége is szándékosan homályban hagyta e kérdés felől azokat, akik felvilágosításért hozzáfordultak. *Eötvös* is titokzatosan mosolygott, ha ez a kérdés szóba került. Különben is egészen apró *mémoire*-nak szánta *Eötvös* a *Károlyi Gábor* feljegyzéseit. Inkább politikai tendenciával fogott hozzá, semmint azért, hogy irodalmi munkát alkosson. Munka közben nőtt korrajzzá ez a mű, a magyar irodalom egyik legérdekesebb *mémoire*-munkája. Persze *elejétől végig teljesen Eötvös Károly munkája ez*, melyből gróf *Károlyi Gábor* soha egy sort sem írt meg. Jegyzeteket sem hagyott hátra, önéletrajz sem maradt utána, tisztán emlékezetből írta meg *Eötvös Károly* az egész munkát úgy, ahogy az előttünk van a maga történeti igazságra törekvő regényszerűségében.

Eötvös Károly-t a politika bírta rá, hogy az „*Egyetértés*” szerkesztésében részt vegyen, de a *Károlyi Gábor* följegyzéseinek sikere elfeledtette vele politikai céljait és folytatni akarta tárcaközleményeit, amelyek oly nagy elismerést szereztek neki. Ezért kezdte meg „*Utazás a Balaton körül*” cím alatt azokat a feljegyzéseket, amelyekből azután az ő főműve vált, az a munka, amelyben önmagát multa felül, amelyhez foghatót többé nem írt. E munka írása közben fordultam hozzá azzal, hogy e munkáját is, a *Károlyi Gábor*-ról szólót is közzé óhajtjuk tenni könyvalakban. *Eötvös Károly*-t az irodalmi sikerek, amelyeket az „*Egyetértés*” tárcaközleményei részére termettek, egészen felfrissítették, megfiatalították; bámulatos kitartással dolgozott abban az időben, nap-nap mellett írt egy-egy tárcaközleményt, rövid hetek alatt írta meg „*Baltoni utazás*”-át és tele volt új eszmékkel, új tervekkel.

Mikor fölkerestem, elmondotta ezeket a terveket, vagy 15 kötetnek címét, tartalmát sorolta fel előttem, úgy hogy én most már nem a két mű kiadásáról, hanem mindjárt egy gyűjteményes kiadásról beszéltem vele.

A világirodalomban páratlan tünet, hogy egy író, akinek még soha meg nem jelent egy kötete, egyszerre összegyűjtött munkáinak kiadásával lépjen a közönség elé, és egy kiadó, aki vaktában előlegezi egy 60 esztendő „fiatal tehetségnek” azt a bizalmat, amit egy összkiadás rendezése jelent.

De én meg akartam fogni *Eötvös Károly*-t azon a ponton, ahol ő megfogható volt; hiúságánál, ambíciójánál, magyar virtuskodásánál. Tudtam, ha valami, hát az fogja őt ösztökélni az írásra,

hogy művei ily különleges módon kerülnek kiadásra, az egész világon ő lesz az első író, aki egy összkiadásban kezdi meg írói pályafutását.

Számításom bevált, *Eötvös*-t fellelkesítette a gondolat, lázba ejtette, megkettőzött szorgalommal dolgozott, szinte egyszerre akarta megírni azokat a köteteket, amelyeknek biztosítása lehetővé tette a kiadás megindítását. Mert világos, hogy a vállalkozásba nem foghattunk bele csupán ígérek alapján, szerzői program alapján, még szerződés alapján sem. Ahhoz, hogy az összkiadást megindíthassuk, legalább 6–8 kötet kéziratának kezünkben kellett lenni és kezünkben is volt rövid idő alatt.

És megindultunk vele. Kitünt, hogy *Eötvös*-nek voltak már régebbi írásai is, amelyekről senki sem tudott, ő maga is megfeledkezett róluk. Voltak elbeszélései elrejtve a „*Vasárnapi Ujság*” régi évfolyamaiban, amiket csak kissé ki kellett simítani. Volt egy nagyobb munkája: „*Aki örökké bujdosott*”, amely annak idején észrevétlen maradt, holott pedig *Eötvös* egész írói erejét mutatta. Voltak *mémoire*-szerű kisebb dolgozatai, melyeket senki sem vett észre, nem is neki tulajdonították. Mindez egyszerre érték lett a „*Balatoni utazás*” által, amely páratlan szenzációt jelentett a magyar irodalomban.

És mindez igazolja, hogy igenis lehet felfedezni írókat, akik maguk sem tudják, hogy az, és lehet a kellő módon hatni rá, hogy tehetségét ne hagyja parlagon heverni. *Eötvös Károly* husz évvel azelőtt írt meg egy pár szép munkát, de nem folytatta az írást, mert senki sem ismerte fel az értékét.

Most, hogy a körülmények rábirták, hogy újra kezébe vegye szépirói tollát, biztatni kellett, hogy azt ki ne ejtse kezéből és ezt a biztatást végeztük el mi. Ha van érdemünk abban, hogy *Eötvös Károly* néhány kötetével gazdagodott a magyar irodalom, akkor ebben van, semmi másban.

Vajjon mi lett volna *Eötvös*-ből, az íróból, ha husz évvel előbb kezdi kifejteni írói tevékenységét, vajjon írt volna-e megkomponált regényeket, elbeszéléseket, színműveket, amikre későbbi években mindig készült, ha az irodalomnak él, ahelyett, hogy politikával emésztette erejét, ki tudná azt megmondani?

Hogy egészen nagy és gazdag irodalmi termelése jóformán kizárólag *mémoire*-szerű munkákból áll, az annak tulajdonítható nézetem szerint, hogy változatos és gazdag életében oly sok minden történt vele és körülötte, annyi emberrel érintkezett, annyi ügybe volt beavatva, annyi dologban volt benn a politikai és közéletben, hogy akkor, amikor öreg korára írni kezdett, mindenekelőtt az emlékeknek ezt a nagy tömegét kellett papírra vetnie.

Mielőtt munkái megjelentek, levelet írt hozzám *Eötvös Károly*, amelyben felsorolja mindazoknak a munkáknak a címeit, amelyeket megírt és közzé akar tenni és még ezenfelül mintegy 18 kötet tervét közölte velem. Megírta mind rövid idő alatt, egynek kivételével, amelynek címe „*Nagykőrös határain*” lett volna és amelyben az Alföld Duna-Tisza-közéi erős, büszke faját akarta volna irodalmunkba bevezetni és idegen nemzetek előtt ismeretessé tenni. Közli velem ezt a jegyzéket azzal az indokolással: „Hiszen a Te szíves baráti figyelmed, buzdításod birt rá ennek kiadására.”

Az első mű, amelyet közzétettünk, az „*Utazás a Balaton körül*” volt.

Egy hosszú kiadói pálya végén megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának.

Legkiválóbb esztétikusaink újabb irodalmunk legkitünőbb termékének mondták *Eötvös* munkáját, egy öserejű, igazi magyar humoru és zseniális lélek megnyilatkozásának. Ki nem

fogytak a dicséretekből, szinte csodálatos egyértelműséggel hangzottak el a bírálók ditirambusai. Megállapították, hogy ez a mű a nagy magyar írók sorába helyezte *Eötvös*-t.

Lehet, hogy ha harminc évvel hamarabb írja meg és teszi közzé ezt a munkáját, akkor nem megy olyan szenzációszámra, mint most. Lehet, hogy a nagy föltünéshöz hozzájárult az, hogy itt valóságos csoda történt. Egy ember, akiről mindenki azt gondolhatta, hogy befejezte pályafutását, elérte a legmagasabb fokot, ami elérhető, azt a közbecsülést, amely zsenijének kijárt, most mintha pályát változtatott volna, s az új pályán való első lépésével rögtön elérte a tetőfokot.

Eötvös Károly-nak ezzel a munkájával szemben még a sablonos kritika is elhallgatott. A munka nem volt besorozható semmiféle rendszerbe, nem volt az sem regény, sem dráma, sem elbeszélés, sem rajz, nem volt sem bölcsélet, sem lélektan, nem volt történet és nem volt utleírás és mégis mindebből volt valami benne és mégis egységesnek hatott a munka és ezért még a sablonos kritika képviselői, a tanárok, sőt azok első sorban kívánták, hogy minél gyorsabban felvétesse a munkának legszebb részletei az iskolai olvasókönyvekbe. Azt mondták, hogy ez a mű az írásművészetnek olyan magaslatán áll, hogy azt már tulszárnyalni nem lehet.

Amilyen megtisztelő volt mindez a dicséret *Eötvös Károly*-ra, ép annyira – mondhatni – jóformán káros volt későbbi munkáinak értékelésére nézve. Előre elfogulttá tette a közönséget későbbi munkáival szemben. Hogyha ma végignézzük az ő egész írói működését, szinte igazoltnak látjuk akkori ditirambikus magasztalását a „*Balatoni utazás*”-nak, de azt is, hogy még sok értékes munkája van *Eötvös Károly*-nak ezenkívül is.

Nem minden munkája egyforma értékű, de mindegyik munkája visszatükrözi az ő fényes írói kvalitásait.

*

Mi az, amivel *Eötvös Károly* egyszerre meghódította a közönséget, milyen tulajdonságainak köszönheti a sikereit? Egyik kritikusa, *Hevesi Sándor* így jelölte meg ennek okát: „A sok fölösleges író nyomában végre megjelent az az egy, akire igazán szükségünk volt, hogy eszünkbe jusson újra az, amit annyian próbáltak velünk elfelejtetni, hogy magyarok vagyunk.”

Ugy látszik, mintha a dekadencia felé hajló korban szükség lett volna valakire, aki erre emlékeztesse a nemzetet és erre senki sem volt alkalmasabb *Eötvös Károly*-nál. Az ő törhetetlen fajszeretete, hamisítatlan magyarsága, rajongása minden iránt, ami magyar, predesztinálták erre a szerepre.

Történeti rajzai tükrei a magyar nép lelkének, a magyar karakternek. Tökéletes lélektani ábrázolásai a magyar faj minden osztályának, a magyar nemzet minden rétegének. Művésziileg tökéletes megérzékeltetése a magyar levegőnek, a magyar tájnak, a magyar flórának, a magyar állatvilágnak, a földnek és az embereknek. Témái kiterjeszkednek a magyarság összes életviszonyaira, azoknak minden apró részletére, minden jellemző vonására. És példátlan sikerének talán van még egy magyarázata, amellyel *Baráth Ferenc* magyarázta az ő nagy hatását. Ez a kitűnő esztétikus nagy tanulmányt írt *Eötvös*-ről, mint íróról és abban *Eötvös nagy egészséges voltában* találja jelentőségének magyarázatát. Hivatkozik a nagy angol íróra, *Carlyle*-ra, aki

„nem győzi eléggé hangoztatni, hogy „áldott az egészséges természet” és azt mondja, hogy „valóban a legnagyobb áldás, ami az embernek a földön juthat, az egészség.” A testé is, de még inkább a léleké. Az az összhangzatos erő és nyugalom, amely minden helyzetben, minden viszonyok közt világosan látja, hogy mit kell cselekednie s azt

megteszi minden habozás nélkül; s mindent, amit tesz, cselekszi legjobb tehetsége szerint. Tisztán lát: nem ingadozik, nem kételkedik; s ha szól, szól szíve szerint, bátran, szabadon. Eötvös e részben egyike legegészségesebb íróinknak; nagy, erős szívvel és hatalmas értelemmel, amelynek sokfelé csapongó ereje, ötletei szinte zavarba hozzák az olvasót. *Őszinte*, igaz ember; nem árul zsákban macskát; néha szinte a tulzásig, a tetszelgésig őszinte; de ez is jobb, mint az ellenkezője. És *egész ember*, ami nagy szó; a fél, a negyed és nyolcadrés emberek mai korában megbecsülhetetlen kincs. Felemelni bennünket nem igen törekszik, csak kivételesen; rendesen inkább levon maga mellé, a gyakorlati élet színvonalára és ott jókedvűen élcel, magyaráz, oktat, humorizál, mint egy sokat tapasztalt, sokat tudó vezető, akinek társaságában jól érezzük magunkat. De van két húrja, amelyen nagy hatással tud játszani. Az egyik a *hazaszeretet*: ennek a földnek, ennek a fajnak s közös történetünknek erős, meleg szeretése; a másik a kálvinista *vallásos érzés*, mely a zsoltárok éneklésével ajkán, nyugodtan, rendületlenül néz szembe élettel és halállal. Mikor e két érzés valamelyike megkapja szívét, akkor a fenségesig emelkedik s minket is magával ragad. Könyvének leggyönyörűbb lapjai ez érzések termékei.”

Ugyancsak ő állapítja meg Eötvös-ről azt az ideális vonást, amely megnyilatkozik a „hősök” tiszteletében. A nagyoknak, a derekaknak, a nálunknál jobbaknak tiszteletében. Ahogy *Deák*-ról, ahogy *Vörösmarty*-ról, ahogy *Jókai*-ról ír, az mutatja, hogy ezt az érzést, a nagyoknak tiszteletét milyen nagyra tartja. Ez szinte még gyermekkorában beleplántált érzéseinek legerősebbike.

A „hősök” tisztelete is a magyarság kiválóságáról való felfogásával párosul benne. Mikor egy ízben *Blaháné*-ről nyilatkozik, azt írja róla: „Csak ő a valóság és az igazság, a magyarság és a szépség.” És *Jókai*-ról megemlékezvén, betekintést enged ebbe az érzésébe:

„Határtalanul szerettem a nagy költőt gyerekkorom óta. Ha együtt voltunk: soha szemem róla le nem vettem, egyetlen szavát, egyetlen mozdulatát megfigyelni el nem mulasztottam. Se Deákot, se Kossuthot soha nagyobb figyelemmel nem kísértem, mint őt. Abból a nemzedékből, melyet néhány szereplőjében én is ismertem, e három férfiú emelkedett ki a csillagok magasságáig. Tudom, hogy sokan nem így vélekednek. De akik nem így vélekednek: azok magyar érzését nem is *becsülöm ám valami magas értékűnek*.”

A magyarság!

Ebben nyilatkozik meg Eötvös-nek legerősebb jellemvonása. Minden ízében, eszejárásában, egész életfelfogásában egészen és erősen magyar. Nemzedékének legerősebb magyarja: gondolkodása, tudása, műveltsége, észjárása, humora és stílusa mind a legtisztább magyarság.

Különösen stílusa, prózája, ragyogó nyelvművészete.

Ez hódította meg részére első percben a mesterségbeli embereket. Lefegyverezte legelső sorban a skolasztikus kritikusokat. Ennek köszönhette, hogy vele szemben a legkisebb féltékenység, a legcsekélyebb irigység sem nyilatkozott meg azok részéről, akik egy újabb írónak ily diadalmas bevonulását az irodalomba más viszonyok között talán nem nézték volna oly jó szemmel. Mindenki elismerte és ebben nem volt eltérés, hogy magyarul szebben, zamatosabban, zengzetesebben, tisztábban írni nem lehet, mint Eötvös *Károly* irt. Hogy a törzsökös magyar észjárást, a logikus, tiszta magyar gondolkodást, az érthető, világos, magyar beszédet semmiféle írásfajta nem fejezi ki oly művészi tökéletességgel, mint az Eötvös *Károly* prózája.

A nyelvtudományi folyóiratok vetélkedtek Eötvös stílusának és nyelvezetének méltatásában s legkényesebb és legkövetelőbb akkori írónk, *Tóth Béla* az Eötvös prózáját mondotta a legjobbnak, amink van.

Tóth Béla-nak különben az Eötvös sikere nagy elégtétel is volt, mert mielőtt még Eötvösnek egy munkája megjelent volna, 1899-ben egy tanulmányt írt „*Vers és próza*” cím alatt a „*Pesti Hírlap*”-ban. Ebben a tanulmányában fájdalmasan állapítja meg, hogy a mi jelenünket a hanyatlás korszakának fogják nevezni a jövőben és felkiált:

„Egy emberünk van, aki a magyar prózairás művészetének megalkotója lehet vala, ha fényes tehetségét nem pazarolja annyi felé, szinte azt kell mondanom: iránytalanul. Ha az az ember, akiről beszélek, *Eötvös Károly*, dicső tehetségének egy részét olyan tanulmányokra fordítja, amilyenekre fordította *Arany János* a magáét, azt mondom: ő alkotja vala meg a jelen század magyar prózáját, amely kihat a jövőben is, mert az az örökkévaló néplélekből való művészet. Írása még így is tanulmánya, sőt példája lesz az utánunk következőknek, mert kétségen kívül a legjobb, ami ettől a kortól tellett.”

Írta ezeket *Tóth Béla* jóval a „*Balatoni utazás*” megjelenése előtt és mikor azután rendre jöttek az *Eötvös Károly* könyvei, akkor azt írta egy alkalommal, amidőn a magyar nyelv új tudományos szótáráról volt szó, hogy *Eötvös Károly*-nak minden írása forrás nekünk:

„ezek egy nagy magyar, túl a dunai, kálvinista, rusztikus művész alkotásai; határkövek a magyar prozológia történetében, egyszerűen adatok. És nem jó munkása a nyelvnek az, aki azt mondja, hogy ez az anyag mellőzhető, akkora benne a törvényszerűség és az ihlettel teljes művészet.”

Ehhez fogható elégtétele *Tóth Béla*-nak talán nem volt életében.

*

Ezek voltak *Eötvös Károly* hirtelen támadt írói népszerűségének objektív indokai, de voltak annak szubjektív indokai is.

Egy író, hogy a közönség észrevegye, méltányolja, kegyeibe fogadja, adminisztrálni kell. *Eötvös Károly*-nál, mikor íróvá lett, ez már teljesen felesleges volt, mert Eötvös már akkor az ország egyik legnépszerűbb embere volt. Tudták róla, hogy talán a legnagyobb szónok, mindenesetre a leghiresebb ügyvéd, ragyogó tollu publicista, egyik leghatalmasabb eszű embere ennek az országnak, egyik legnagyobb stílusú férfia ennek a kornak.

Voltak barátai, voltak ellenségei, része volt a legnagyobb népszerűségben, a legmélyebb gyűlöletben, hőse és központja volt egy világgraszáló nagy ügynek, szóval igaz nagy alakja volt már akkor ennek az országnak. Kevés embernek volt annyi bámulója és tisztelője, kevésnek volt annyi ellensége, mint *Eötvös Károly*-nak. Mozgalmas politikai pályája során mindig az előtérben állott. Néha mellette volt az egész ország minden rokonszenve, azután ellene fordult egy időre az egész közvélemény.

Nevét ismerte minden ember Magyarországon, de legfőképpen az egész magyar intelligencia. És ezért soha sem volt kiadónak könnyebb dolga írójával, mint nekünk *Eötvös Károly*-lyal. Jóformán nem is kellett propagálni, nem kellett lanszírozni, önmagától következett be a *mise en scène*. Evvel a kiadónak alig volt dolga, de annál több dolga volt azután egyébbel, azzal, hogy a közzétett program pontos megtartását biztosítsa. Ez kiadói becsület dolga volt.

Eötvös Károly hivatásában, foglalkozásában, munkabeosztásában is közismerten tipikus magyar szokásokat elevenített meg. Ha kellett, sokat dolgozott, sokat birt el, igen nagy

munkateljesítményekre volt képes. De rendesen lusta volt, csevegéssel, adomázással, kedves társalgással töltötte idejét.

Ilyen természetű ember ígéretében bizni, és ebben bizva ily nagy programmal a közönség elé lépni – veszedelmes. Hiszen igaz, hogy az első kötetek nagy sikere után csodálatos szorgalommal vetette rá magát az írásra, elhanyagolta irodáját, el a politikát, el a saját gazdasági ügyeit, teljesen az irodalomnak élt, de amennyire a hangulatok embere volt, attól kellett tartani, hogy ez a nagy szorgalom nem tart örökké.

Az a nagy felbuzdulás, amely *Eötvös*-t ebben az időben írásra sarkalta, egyben ráutalt arra az eszközre, amellyel őt állandóan munkára lehet serkenteni. Sem anyagi, sem egyéb szempontok arra nem voltak alkalmasak, csak egyetlen egyben lehetett bizni: nagy hiuságában. Mert *Eötvös Károly* még hiúbb volt, mint aminők a nagy írók rendesen lenni szoktak. Csodálatos az, hogy mennyi dicséretet birt el. Szinte szüksége volt rá, hogy dicsérjék, hogy beszéljenek róla, hogy elismerjék. Ez volt az ő éltető eleme, az ő buzdítója, az ő ösztönzője. Tudta, hogy milyen nagy író ő, mégis újra hallani akarta azoktól, akikkel érintkezett, olvasni akarta azokból az írásokból, amelyek róla szóltak.

És ez jó volt így, mert ennek köszönhetjük, hogy nemcsak az első programot tarthattuk meg, hanem a másodikat is, nemcsak 12 kötetet adhattunk ki, hanem még másik 12-öt is.

Ha a „*vajda*”, ahogy őt szűkebb baráti körben neveztük, ellankadt, gondoskodni kellett valami cikkről, vagy ünneplésről, mely őt új munkára serkenti. Milyen jó volt, hogy akkor erre a célra rendelkezésre állott az „*Egyetértés*.”

Eötvös Károly-nak nem tűnt föl, hogy egyszer csak minden külső ok nélkül egy-egy ismertető tanulmány jelenik meg róla. Ő nem csodálkozott ezen, természetesnek találta. Szűkebb köre tudta, hogy ennek mi a célja.

Egyéb ünneplések is hozzájárultak ahhoz, hogy megmozgassák a vajdát, hogy kezébe adják a tollat. Hol egy-egy társaskör rendezett ünnepélyt, hol maga a szerkesztőség, hol a Petőfi-Társaság. Ilyenkor rendesen *Eötvös Károly* volt az ünneplés központja, a tósztok célpontja, a dítirambok tárgya. Egy-egy ily ünneplés felvillanyozta és megint biztosan lehetett egy-két kötet elkészülésére számítani, persze csak folytatásokban, mert *Eötvös Károly* minden művét tárcafolytatásokban írta meg. Ha nem így jelentek volna meg írásai, bizonyára sohasem íródnak meg. Mert szüksége volt neki arra is, hogy az ő meghitt köre, Abbázia-beli társasága esténként szóvá tegye a reggeli lapokban megjelent folytatást, hol az volt az aznapi beszélgetés tárgya. Ilyenkor azután tovább szötte a témát, mesélt és mesélt róla annyit, hogy akár tíz tárca is tellett volna belőle és akkor azután a legközelebbi napokban biztosítva voltak a folytatások.

Mikor első szerződésünk létrejött vele, kiadói szempontokból azt kötöttük ki, hogy a tisztaeszlári perről szóló munkáját nem folytatásokban írja meg, illetve nem teszi közzé a lapban. Ennek könyvalakban kellett volna csak megjelennie és több nyelven egyszerre, ami csak így volt biztosítható. A lapközlésről való lemondásért a rendesnél sokkal nagyobb honorárium illette volna meg *Eötvöst* és azonfelül az idegen nyelvű kiadások tiszteletdíja is.

Ezt a pontját szerződésünknek nem birtuk végrehajtani. *Eötvös* sehogy sem fogott hozzá a munkához, minden biztatás hiábavaló volt, mindig ígért és sohasem teljesítette ígéretét. A végén azután magunk voltunk kénytelenek őt felkérni a szerződés idevágó pontjának megváltoztatására, magunk kértük arra, hogy írja meg csak folytatásokban és tegye közzé az „*Egyetértés*”-ben a munkát. Akkor azután hozzá is fogott és csodálatra méltó szorgalommal, gyors egymásutánban írta meg 60 ives művét.

Íróknál egyébként gyakori dolog az, hogy csak bizonyos külső kényszer alatt szánják rá magukat arra, hogy egy munkához hozzáfogjanak és azt rendszeresen folytassák. A kiadóval szemben vállalt obligót sokan nem tekintik olyannak – de a közönséggel szemben vállalt kötelezettség erkölcsi kényszere alól kevesen tudják magukat kivonni. A legnagyobb ur a „*Folytatása következik.*” Ez az a valóságos kategorikus imperativus, amely nélkül sok munka megiratlan maradt volna.

Ez különben egyebüttl sincs másképp. A „*Temps*” hirneves szerkesztője, *Adrien Hebrard* rábirta volt *Anatole France*-t, hogy bizonyos meghatározott napokon ismertesse a francia irodalmi eseményeket a „*Temps*” megfelelő rovatában. Mikor azután *France* a „*Temps*”-ben közölt tanulmányainak javát kötetben kiadta – e felette értékes essay-gyűjteményt *Hebrard*-nak ajánlotta és a kötet elé irt klasszikus szépségű előszóban ezt a következőkkel indokolja:

„Engedje meg, hogy ezt a könyvet Önnek ajánljam; tartozom vele Önnek, mert Ön nélkül ez a könyv nem lenne. Azt hiszem, Önnek valami talizmánja van. Ön azt teszi, amit akar. Belőlem rendszeres és periodikus író csinált. Ön győzedelmeskedett az én tunyaságom felett... Hogy engem termékennyé tett, biztosítom róla, ez valóban csodálatos. Még az én kitűnő *Calmann-Lévy* barátomnak sem sikerült hat év alatt velem egyetlenegy könyvet megírni...”

*

Érdekesebben jellemzi *Eötvös Károly* hiuságában gyökeredző ambícióját *Herman Ottó* egy adaléka. Valamikor a hetvenes évek végén a „*Vasárnapi Ujság*” szerkesztőségében és a Holzwarth nagy asztala körül nagy és heves szóharcok folytak *Eötvös Károly* és *Herman Ottó* között. Valamelyik ilyen összecsapásnál *Eötvös* minden argumentumából kifogyván, végre nagy haragjában odaszól *Herman Ottó*-nak, hogy tudja meg, hogy nevénél és hajánál fogva sohasem lesz döntő szava a nemzet közügyében. *Herman Ottó* azt felelte: „Én megengedem ugyan, hogy hajamnál és nevemnél fogva nem lesz döntő szavam a nemzet közügyében; de ha ma meghalok, életemnek már nyoma marad a magyar tudományban. Neked pedig semmi nyomod nem marad, mert nem írtál könyvet.”

„Majd megmutatom én neked az én nyomomat,” – ez volt akkor *Eötvös* utolsó szava ebben a vitában.

Sok év múlva azután egy szép napon beállított *Eötvös Károly* *Herman Ottó*hoz. A legénye letett az asztalra 20 ékes kötésű könyvet, a vajda pedig így szólt:

„No, Ottó, itt hozom a nyomokat. Ebben a 20 könyvben sok olyan rész van, amit hiába keresnél a világirodalomban; azután mindvégig magyar írás... Nem az a nyavalyás fajta, mint az Akadémiáé, amelynek nyelve a magyarhoz hasonló ugyan, de nem az; ördög tudja, mi fajta!”

Ilyen volt az *Eötvös Károly* írói hiusága. A *Herman Ottó* bántalmát nem bírta elviselni, egy negyed század múlva beállított hozzá és prezentálta neki az egész könyvtárt, amelyet megírt, hogy nyoma maradjon a magyar irodalomban.

*

Amióta megkapta az írás láza, mindig azzal foglalkozott, hogy azt a rengeteg sok témát, ami agyában volt, megírhasa könyvben. Mindig új és új terveket szőtt. Új és új kötet-összeállításokat közölt velem, egész nyalábszámra vannak előttem ezek a kézirat-összeállítások, amelyeken a meglevőkön kívül *mindig új kötetek* címei szerepelnek. Egy részét ezeknek a terveinek meg is valósította. A megjelent 24 kötetén kívül még néhány kötetre való kézirattal rendelkezünk, amelyet kedvező időpontban közzé is fogunk tenni. Akkor lesz csak teljes az *Eötvös Károly* oeuvreje.

Felette érdekes lehet a közönségre nézve, hogy az az író, aki oly abszolút sikert aratott mindjárt első munkájával és a legnehezebben meghódítható részét a közönségnek, saját írotársait, oly tökéletesen a maga részére hódította, minő könyvkereskedői sikert ért el könyveivel. A kérdésre könnyű kielégítő választ adni. *Eötvös Károly* könyvtárusi sikere is, a mi viszonyainkat tekintetbe véve, mondhatni, fenomenális volt.

Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18–20.000 példányban keltek el. A későbbiek kisebb példányszámban. *Eötvös Károly* közönsége nagyobb volt más magyar író közönségénél, annál a rendes közönségnél, amely minden jó magyar könyvet megvesz. Az *Eötvös* esetében szaporodott ez a közönség azokkal, akik őt speciálisan magyarságáért karolták fel, továbbá a reformátusokkal, akik büszkék voltak rá és a zsidókkal, akik hálájukat akarták vele szemben kifejezésre juttatni.

Bár *Eötvös Károly* nem azért indult el írónak, hogy ebből pénzkereseti forrást teremtsen magának, viszonyai mégis úgy alakultak, hogy élete utolsó éveiben könyveinek jövedelméből élt.

Igazi magyarnak bizonyul *Eötvös Károly* abban is, hogy rosszul gazdálkodott. Valósággal eltűnt lába alól a föld, a birtok és a ház is. Ügyvédi irodáját elhanyagolta, nagy ügyei megszűntek, jövedelmei elmaradtak, ellenben költségei megmaradtak. Egyszer csak azon vette magát észre, hogy rá van utalva írói jövedelmeire.

Ugy tudom, tisztességes jövedelme volt azoknál a lapoknál is, amelyeknek dolgozott. Könyveinél a legmagasabb tiszteletdíj volt megállapítva, amelyet magyar író addig élvezett. A kötetenkénti fix 3000 koronás honoráriumon felül minden egyes eladott kötet után egy royalty járt neki, amely évenként 6–8–10.000 koronát tett ki.

Egy-két évvel halála előtt azzal a sürgős kéressel fordult hozzám, hogy a megjelent 24 kötet után őt megillető járulékot váltsuk meg 32.000 koronával és mi akkor nyomatékos kívánságának, viszonyaira való tekintettel, kénytelenek voltunk engedni, bár ilyen egyszeri megváltásnak soha sem voltunk barátai, mert ez mindig ellenkezik az író érdekeivel.

Amilyen gyorsan felkapta *Eötvös Károly*-t a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szűnt az iránta való érdeklődés. Az utolsó esztendőiben munkái kimentek a divatból, nem voltak többé kelendők, még akkor sem, amikor a háború során a közönség eddig nem tapasztalt mértékben kezdte a könyveket vásárolni. *Eötvös Károly*-t elmellőzte ez az áramlat, ő nem illett bele abba a szellembe, amely a vásárló közönséget irányította. *Eötvös Károly* nem annak a kornak az írója, amelynek eredménye a mai szétzüllesztett, elemeire felbomlott, létében megtámadott, szinte halálra ítélt Magyarország.

De meg vagyok győződve róla teljes bizonyossággal, hogy *Eötvös Károly*-nak megjön még a maga ideje, amikor a magyarságnak is megjön a maga ideje. Talán egészen közel van az az idő, talán már itt is van.

Egy névtelen bírálója írja *Eötvös Károly*-ról, hogy: „Mulattat, gyönyörködtet, olykor oktat is és amellet minden sorából a „Hazádnak rendületlenül” alaphangjai csendülnek felénk.”

Eötvös Károly-ra még nagy szüksége lesz a magyar nemzetnek, el fog jönni az ő kora, munkái népszerűbbek lesznek, mint voltak valaha.

XXVI. RÁKOSI VIKTOR

Nem tudom, hogy van egyebüttl, minálunk az volt a szokás, hogy ha valaki beteg volt, mindenekelőtt arról történjék gondoskodás, hogy ne engedje át magát a szomorkodásnak. Ha már fizikailag beteg az ember, legalább lelkileg ne hagyja el magát.

Mikor én fiatal koromban egyszer huzamosabb ideig fekvő beteg voltam szüleim házában, édesapám, az a komoly ember, aki olyan nagyon ügyelt gyermekei olvasmányának megválasztására, legnagyobb meglepetésemre *Kock Pál* néhány regényét hozta oda ágyamhoz, azt mondván, olvassam ezek közül valamelyiket – ez jókedvre fog hangolni.

Nem győztem csodálkozni ezen a nagy tolerancián, de éltem a szabadsággal. Még ma is emlékszem rá, hogy a „*La pucelle de Belleville*” című *Kock*-regény olvasása közben sokszor hangosan felkacagtam, pedig ez nehezemre esett, mert fájdalommal járt.

Évek múltán megint valami betegség miatt a szobához voltam szögezve és akkor a kezembe akadt *Rákosi Viktor*-nak „*Rejtett fészkek*” című kötete. Hogy melyik humoreszkje volt, arra már nem emlékszem, de azt tudom, hogy a szó szoros értelmében meghempergetett a diványon és oly kedvre hangolt, hogy egészen megfeledkeztem bajomról.

Azóta kezdtem figyelni *Rákosi Viktor* írói munkásságát és megcsodálni azt a rendszeres nagy termékenységet, amellyel minden héten ugyanazon a helyen megjelent olvasói előtt, ugyanazzal a frissességgel és jókedvvel.

Évek múltán azután, mikor láttam, hogy a közönség szívesen veszi kedvelt íróinak összkiadásait és körülnéztem, hogy az eddigiek után mely magyar írónak a munkái alkalmasak összkiadásba való gyűjtésre és a közönség körében való sikeres terjesztésre, az első között *Rákosi Viktor*-ra gondoltam. Fel is kerestem azonnal és megtettem javaslataimat, amelyek a szerzőt felette meglepték. Meglepték, ámbár *Rákosi Viktor* az önértetes írók sorába tartozik, kik a maguk értéke felől tisztában vannak és aki bizonyára gondolt arra, hogy munkái nem fogják a lapok tárcahasábjain, vagy a szórványosan megjelent kötetekben pályájukat befejezni. De mintha korainak tartotta volna ezt, mintha későbbre várta volna csak. Fiatalnak, munkabírónak tudta és érezte magát és bizonyára azt gondolta, hogy java munkáit még csak ezután fogja megírni.

Ennek a gondolatnak megfelelően jött létre azután közöttünk a megállapodás is a gyűjteményes kiadásra nézve. Rendelkezés történt abban nemcsak a meglevő, hanem a később megjelenő munkákról is. Egyébként azoknak az érzelmeknek, amelyeket az összkiadás lehetősége és valósága keltett benne, kifejezést is adott a maga impulzív modorában egy gyönyörű levélben, melyet akkoriban hozzám intézett.

A levél így szól:

„Kedves Barátom!

Mikor legelőször felszólítottál, hogy álljunk össze és valamennyi munkámat rendezzük egyöntetű kiadásban sajtó alá, úgy éreztem magamat, mint egy birtokos, akinek a dominiumát tagosítani készülnek.

Mert hej, sokfelé szétszórva fekszenek irodalmi működésem parcellái. Sok könyvekben hever, itt is, ott is, különböző kiadóknál; de a legtöbb napi, legfeljebb heti életű ujságok-

ban lappang, melyeket reggel kezébe vesz a nyájas olvasó, s este már vajat takar bele a gondos olvasóné.

S reggel akár a könnyezésig megkacagtattad, akár a megindulás hullámaival söpörted végig a szívet: este kisdéd alkotásodra borul a halál árnyéka, s a legjobb esetben a befőttes üvegek barátságos sorfalának szolgálsz fejkendőjéül.

Csak később jöttem rá arra a filozófiai álláspontra, hogy hiszen az ujság olyan, mint a nap: este nem hal meg, csak lenyugszik, hogy másnap friss ragyogással keljen fel. S eljön majd az a nap is, melyen az évek hosszú során át az egyes ujságszámokkal lenyugodott és elfelejtett kis munkák is fel fognak kelni, hogy új életet kezdjenek.

És eljött.

Látom kikelni zörgő papiros-sirjukból tizenennyolc évi munkásságom termékeit, kezdve a *Sturm und Drang* korszakától végig a férfikornak ugynevezett legszebb évein egész a mai napig, amikor már ezüstsálak csillámlanak meg a hajamban, s amikor már, ha elgondolkodom, úgy találom, hogy jóformán több barátom van kint a temetőben, mint idebent a városban.

Igaz, hogy jogom is van az öregséghez, mert régen kezdtem, tejfeles száju diák voltam, mikor már különböző szerkesztőségek füstös szobáiban firkálgattam és temérdek éjszakán át virrasztottam, hallgatva a gépek dübörgését.

Nem aludtam, de álmodtam. Az író különben is olyan isten teremtménye, aki keveset alszik, de sokat álmodik.

Nem panaszkodom: sok álmom beteljesedett, egyik legnagyobb, munkáim összkiadása, most valósul meg.

Ez a tizenkét kötet az én szobortalapzatom: ezen lesz szerencsém életnagyságban a tisztelt közönség elé léphetni.

És remélem, ki fog derülni, hogy nincs igaza Gyulai Pálnak, aki azt állítja, hogy az ujságírás tönkreteszi a tehetségeket.

Amire Gyulai Pál biztosan ezt fogja felelni: Ohó, nem fog kiderülni semmi, hisz Uraságod nem tehetség!

Ebbe is belenyugszom. Álláspontom ez: *Üss, de olvass el!*

De mégis, záradékul ennyit: Akinek valaha mosolyt csaltam az arcára, akinek a bosszúság egy ráncát levasaltam homlokáról, vagy a meghatottságnak egy könnycseppjét varázsoltam szempillájára: fogadja szívesen könyveimet.

Ezt akartam neked megírni, igaz hived

Rákosi Viktor.

Csak hogy a gyűjteményes kiadást nagy nehézségek leküzdése előzte meg, hiszen ami könyve eddig megjelent, az mind különböző kiadóknak a kezén volt. Volt néhány kötete az *Athenaeum* kiadásában, néhány a *Singer és Wolfner*-cégnél, egyiket *Ráth Mór* adta ki. Mindezeket meg kellett váltani, fel kellett szabadítani. Ez az illető kiadók előzékeny szívesességéből sikerült is.

Ebben a tekintetben, ezt ezuttal szívesen állapítom meg, a magyar kiadók nem okoztak egymásnak nehézségeket. Készséggel előmozdította egyik a másiknak ilyenmü vállalkozását, természetesen saját érdekeinek józan mérlegelésével és biztosításával. Ily értelemben kötött szerződéseink rendelkeztek „*A polgárháboru*”, „*Téli rege*”, *Barnabás rabsága*”, „*Zuboly*,

Gyalu és Tárta”, „*Rejtett fészkek*”, „*Verőfény*”, „*Humoreszkek*”, „*Ujabb humoreszkek*”, „*A bujtogatók*” és a „*Korhadt fakesztek*” című munkákról.

Azért említem meg ezeket névszerint, mert ezek a címek jórészt végleg eltűntek az összkiadásban, amely új alapon, új szempontok szerint volt szerkesztve. Biztosítva lett volna mindaz, amit *Rákosi Viktor* megírt, azaz, hogy nem is ő, hanem *Sipulusz*.

Eddigi munkáinak javarésze tudniillik *Sipulusz* írói név alatt jelent meg. Ezt az álnevet választotta magának, e név alatt írta a „*Budapesti Hírlap*”-ban az ő vasárnapi tárcáit, ez alatt a név alatt vált ismeretessé írói egyénisége és amikor kiadni készültünk összegyűjtött munkáit, akkor vettük észre, hogy voltaképpen egy jóformán ismeretlen író munkáit akarjuk a közönségnek nyújtani, mert amennyire jól ismerte a magyar közönség egy része *Sipulusz*-t, épp annyira nem ismerte *Rákosi Viktor*-t.

Ő nála az álnev nem azt jelentette, amit más írónál, aki gyakran változtatja is álnevét; ezt ugyan ő is tette, mert hiszen írt ő *Vasárlarc* és *Puszpáng* név alatt is; de ő nála a *Sipulusz* álnev irányt, műfajt jelentett és a *Rákosi Viktor* név alatt írt munkák megint más irányt, más műfajt, más tartalmat, más világot.

A közönség *Sipulusz*-t ismerte. Nem is tartotta lehetségesnek, hogy a tréfás, mindig jókedvű, mindig derült hangulatu, mindig nevetető *Sipulusz* képes legyen azoknak a komoly hangulatu könyveknek megírására, amelyek eddig *Rákosi Viktor* neve alatt megjelentek.

Azáltal, hogy ezt a két nevet vezette be az irodalomba, ő maga nehezítette meg a maga dolgát. Neki kétszer kellett kiküzdenie a közönség elismerését. *Sipulusz*-nak ez könnyen sikerült, annál nehezebben *Rákosi Viktor*-nak, mert *Rákosi Viktor*-nak meg kellett küzdenie *Sipulusz* népszerűségével és a közönségnek azzal a hitetlenségével, hogy a két név alatt egy-ugyanazon ember rejtőzik. Minél jobban ismerték és szerették az ő humorisztikus rajzait és elbeszéléseit, azt a külön világot, amelyben az ő pompás alakjai, az ő eleven típusai mozognak, az ő különleges humorát, amely eltér a nagy magyar humoristákétól, eltér a *Jókai*-, a *Mikszáth*-, az *Eötvös Károly*-étől, azt a speciális *Sipulusz*-féle komikumot, amelyre akkor is rá lehetett ismerni, ha nem írta alá a nevét, – annál nehezebben hitték el azt, hogy ő lehet egyszersmind szerzője a *Rákosi Viktor* neve alatt megjelent munkáknak.

A közönségnek, mint mindenben, ebben is helyes érzéke nyilatkozott, mert tényleg két író jelentkezik benne. Egy egészen eredeti genreű humorista, akinek nincsenek elődjei sem a magunk irodalmában, sem a külföldön, és egy értékes regény- és elbeszélés-író, kinek néhány munkája a magyar irodalom legjobb értékei közé tartozik.

Sipulusz-nak nagy sikerei voltak. Munkáival nagy közönséget teremtett magának. Akik mindenkit össze akarnak hasonlítani valakivel, *Mark Twain*-hoz hasonlították. Helytelenül, mert teljesen különböznek egymástól, egyik egészen amerikai író, a másik egészen magyar író. Az amerikaiak is tiltakoznának az összehasonlítás ellen, mi is tiltakozunk ellene.

De éppen, mert oly nagy sikerei voltak *Sipulusz*-nak, hosszú ideig csak ő szerepelt az irodalomban. Csak később kapott kedvet megszólalni komoly írói mivoltában. A *Sipulusz* sikere hátráltatta a *Rákosi* működését. A két író egy személyben nehéz probléma volt. Ha eleinte azonban nehéz küzdelmekkel járt is, a *Rákosi Viktor* erős egyénisége mégis diadalmaszkodott és ma a közönség egyformán becsüli és értékeli a humoreszkek íróját és az „*Elnémult harangok*” íróját. Ma az egyik épp olyan népszerű, mint a másik. Sőt talán azt lehetne mondani, hogy *Rákosi Viktor* elhomályosította kissé *Sipulusz* népszerűségét. Mert az „*Elnémult harangok*”-at és a „*Korhadt fakesztek*”-et ma már egyértelműleg fő munkáinak tartja mindenki.

Amennyire témái és azok megírása tekintetében elüt mindenkitől, teljesen egyéni és eredeti, és amennyire pl. tökéletes ellentéte *Eötvös Károly*-nak tárgyai megválasztásában, modorában, stílusában, nyelvében, mégis jellemzésül jóformán ugyanazokat a fővonásokat lehet róla elmondani, mint amelyek *Eötvös Károly*-t jellemzik. Az ő világa is a körülöttünk élő emberek és a köznapi események világa. Az ő alaptónusa is a magyarság erős átérzése, az az erős hazafias érzés, amely hozzá köti az országhoz. Nagy világműveltsége mellett speciálisan magyar fajszeretete és a magyar hagyományok tisztelete. Ugyanaz a hőskultusz, mely *Eötvös Károly*-ban megvolt és amely *Rákosi Viktor*-t ihletett költőjévé avatta a magyar hősi korszaknak. A nagy termékenységben is hasonlítanak egymáshoz és az egészséges felfogásban, a magyar józanságban és gondolkodásban, a derült világnézetben, a világ jókedvű megítélésében.

Ez oly erős tulajdonsága *Rákosi Viktor*-nak, hogy még hosszú évek óta tartó súlyos fizikai állapota sem képes megrontani. Nem képes erőt venni rajta és az olvasó, aki az ő szinte kicsapongó jókedvű és kacagtató írásait olvassa, még csak nem is sejti, hogy azok írója súlyos betegségben, betegágyban írta azokat.

Sokat lehetne mondani még erről a kettős íróról, de hiszen ennek a könyvnek nem az a célja, hogy értékelje azokat, akikről szó van benne, hanem hogy egyes adalékokat nyújtson azok későbbi értékeléséhez. Ezek közül természetesen itt elsősorban az a viszony jöhet szóba, amelyben a szerző a kiadóval szemben áll, mert ez intim voltánál és azoknál a különböző kapcsolatoknál fogva, melyeket ez a tény létrehoz, igen nagy mértékben alkalmas a szerző megítélésére.

*

Rákosi Viktor viszonyát kiadójához legplasztikusabban lehetne bemutatni levelezésünk útján. Mert sűrű levelezés folyt közöttünk, különösen az utóbbi években, amikor a szerző betegsége folytán ritkábban érintkeztünk személyesen. Maga *Rákosi Viktor* állapítja meg egyik kelet nélkül hozzám intézett levelében, mert érdekes szokása, hogy alig ír egy-egy levelére dátumot:

„A Révai-Rákosi féle levelezés oly méreteket kezd ölteni, hogy néhai Kazinczy Ferencét már is elhomályosítottuk, – remélem, hogy e leveleket külön ki fogod adni és kellő honoráriumban részesíteni.”

Érdemes is volna ezeket a leveleket, már t. i. a *Rákosi Viktor*-éit, vagy jobban mondva a *Sipulusz*-éit, külön kiadni, mert ő csakugyan mestere a levélnek. Ezek a levelek visszatükröztetik egész lényét, kedvességét és mindenekfelett fönséges humorát.

Mégis későbbi időre kell hagyni ezek közzétételét, mert sok minden előfordul bennük, sok kényes ügy, más kiadók dolgai, vállalatai, konfliktusok más kiadókkal az ő munkái miatt és mindenféle oly téma, mely ma még eleven érdekeket sérthet, később talán csak irodalomtörténeti érdekességü lesz.

Néhány jellemző sort néhány levélből, amely talán ily szempontból nem eshetik kifogás alá, itt mégis közölni akarok.

Mikor a gyűjteményes kiadás elkészült, a nyomdának, a „*Budapesti Hírlap*”-nak egyik korrektora *Rákosi Viktor* közvetítésével levelet juttatott hozzám, amelyben írja, hogy ő végezte el az első korrekturát és a géprevíziót, még pedig a legnagyobb gonddal, sőt arra is ügyelt, nehogy valami kétszer legyen benne a gyűjteményben, és ez okból előzetesen is átnézte a kéziratokat. Mindezekre való tekintettel a teljes műből egy diszkiadásu tiszteletpéldányt kér. Ezt a levelet *Sipulusz* a következő sorok kíséretében küldte be hozzám:

„Kedves Barátom!

Ez az ur kétszer pénzért elolvasta és harmadszor *ingyen* el akarja olvasni a műveimet. Mielőtt kitömnék, teljesítsd, kérlek, a kérését.”

Egy alkalommal 1908-ban a következőket írja nekem:

„Mielőtt elbujnál valami tengeri fürdőre és mielőtt elnyeletnél valami cápa által, még én is figyelmeztetlek, amit július 2-ára ígértél, t. i. 2000 K előlegre, amelyet ezen a szent napon kapandó leszek tőled.

Tudom, kedves Móric, hogy ez neked kellemetlen, mert becsületes ember lévén, kénytelen vagy az ígéretedet megtartani. A pénzre okvetlenül számítok, valamint októberben újabb 2000-re megállapodásunk szerint.”

Erre a levélre a következőkben válaszoltam:

„Vettem szíves leveledet és annak nem azért örvendtem, mert a 2000 K előleget szóba hoztad, hanem, mert levelednek humoros és jókedvű hangja azt sejteti velem, hogy egészen jól érzed magadat.

Mivel fényes emlékezőtehetséged a szóbanforgó előleg tekintetében kitűnően bevált, csodálom, hogy az ügyről nem teszel említést, mely közöttünk beszéd tárgya volt.

(Valami új irodalmi vállalat tervéről volt szó.)

Talán lennél szíves most velem közölni, hogy az ügyben mitévők legyünk.

Még t. i. annakidején otthagytam nálad egy tervezetet, hogy annak átnézése után engemet értesíteni és magadhoz hívni szíveskedjél, hogy a kívánt előlegnek is bizonyos alapot adjunk valamely formában.”

November 10-én újra szóba hozza az előleg második részletét, a következő kedves sorok kíséretében:

„Budapest, 1908 november 10.

Kedves Barátom!

Ne felejtsd el abbeli régi ígéretedet, hogy még ez őszy folyamán újabb kétezer korona előleget kapok a vállalatától azon kívül, amit már kaptam. Miután tudom, hogy te azon gentlemanek közé tartozol, akik azt tartják, hogy „ígérni nehéz, megtartani könnyű” – bizton számítok a pénzre. De csakis számítok, anélkül, hogy egyelőre fölvenném. Téged azonban figyelmeztetlek rá, mert attól tartok, ha sokáig hallgatok, mégis elfelejtkezel róla. A *nagy munka* különben nem halad, csak tervek vannak még, de kidolgozás nélkül.

Igaz barátsággal ölel

Rákosi Viktor.”

*

Rákosi Viktor munkáit sokszor fordították külföldi nyelvekre, különösen németre, anélkül, hogy arra a szerzőtől vagy a kiadótól engedélyt kértek volna. Több ízben megtörtént, hogy meg sem nevezték őt, mint szerzőt, hanem egyszerűen plagizálták. Ilyen esetre vonatkozik a következő levele:

„Mellékelve küldök egy füzetet, melyet valami ismeretlen barátomtól kaptam. Ez a „*Polgárháboru*” című regényemnek plagizálása. Ez a kalóz engem nem értesített, engedélyemet nem kérte és pénzt nem adott. Amit nekem juttat, annyi, hogy a sajátkezüleg

írott előszóban kegyeskedik megemlíteni Sipuluszt. A címet és a neveket megváltoztatja, itt-ott egy kicsit föleresztette a dolgot valami német general-safttal, de különben szórul-szóra az én regényem. S még ehhez az arcképét is odanyomatja a címlapra. Hasonlítsd össze, kérlek, az eredetivel. Mit lehetne tenni? Hisz ha ilyesmit türünk, a szemünket is kilopják. Szemtelenség azt hinni, hogy azzal a kis eldugott megemlékezéssel megelégedhetünk, mintha a legnagyobb szerencsének tarthatnók, hogy Kürschner ur vállalatában részt vehetünk. R... ur pedig, aki a rá nézve legkedvezőbb esetben is csak fordító, ott pöffeszkedik a pofájával, a kezeirásával és az életrajzával. A napokban találkoztam a másik zshivánnal, s ettől hallottam, hogy R... jelenleg Darmstadtban lapszerkesztő, de nem tudom, hogy ez igaz-e.

Szives barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.”

Válaszom a levélre így hangzott:

„Kedves Barátom!

Szives leveledben közölt dolog engem is rendkívüli módon felháborított, azonban nézetem szerint a dologban anyagi érdekeid szempontjából valamit tenni alig lehet. Minthogy mi magyarok nem vagyunk benne a berni konvencióban, nálunk a szerzői jog fordítások tekintetében csak szerződések útján van biztosítva a külföldön, úgy, mint ahogy az irodalmi műveket hazai törvényünk megvédi. A mi törvényünk szerint öt év a védelmi idő. Minthogy a „*Polgárháború*” már sokkal előbb jelent meg, ez a munka valósággal „vogelfrei” a külföldi literatúrában.

Amit az a R... nevezetű ur tett, az etikai szempontból mindenesetre igen elítélendő és ha meg akarod publicisztikailag támadni, igen helyesen teszed, – de per útján vele szemben vagy a kiadójával szemben fellépni helytelen volna. Ha kívánod, a kiadónak mi írhatunk egy levelet, amelyben az eljárásról véleményünket elmondjuk, tisztán abból a célból, hogy a jövőre nézve hasonló konterband ellen tiltakozzunk. Magától értetődőleg teljes készséggel állok rendelkezésedre minden tekintetben.

A 2000 koronát november 28-ra előjegyeztük.

Örülök, hogy legközelebb viszontlátlak és maradok szives üdvözléssel, kész hived

Révai Mór.”

Evvel a plágium-üggyel valamelyest kapcsolatban áll egy másik érdekes fordítási ügy, mely bevilágít némileg a németországi kiadói viszonyokba és amelyből látjuk, hogy ott sem tejfel minden, sőt!! A *Rákosi Viktor* levelében említett ismeretlen barát hozzám fordult levélben azzal az ajánlattal, hogy miután ő évek óta foglalkozik magyar munkáknak németre való átdolgozásával és e téren „tollának művei” a legnagyobb kedveltségnek örvendenek Németországban, sőt Amerikában is, miután leginkább a humoros és satirikus fajt kultiválja, nagyon rokonszenves neki *Sipulusz* iránya és tőle több munkát már sikeresen át is dolgozott németre, *átdolgozott*, mert szoros betűszerinti fordításban *Sipulusz* a nagy német közönségnek sok tekintetben idegen és érthetetlen maradna.

Ennek előrebocsátása után azt az ajánlatot teszi, hogy adjunk ki ebben a német átdolgozásban 5–6 kötet *Sipulusz*-munkát, mert ezek a humoros művek Németországban óriási kelendőségnek örvendenek és részvénytársaságunk „terjedelmes” üzletet szerezne.

Mi e levélre azt válaszoltuk, hogy a felvetett ideát magunk is igen életrevalónak találjuk, minthogy azonban mi német munkákat nem adhatunk ki, ajánlatosnak véljük, hogy egy német kiadót nyerjen meg, akivel azután a továbbiakra nézve érintkezésbe léphetünk.

Az ő kezdeményezése folytán azután nemsokára fel is keresett bennünket egy előttünk ismeretlen német kiadó, aki késznek nyilatkozott a szerinte is kelendőnek ígérkező művek kiadására, egyben tudakolta a feltételeket.

Mi a szerző javára fizetendő kötetenkénti fix összeget, vagy példányonkénti percentuális részesedést kötöttünk ki elvben és kértük az ő konkrét javaslatát, hogy azt a szerzővel közölhessük. A konkrét javaslat meg is érkezett. Tíz nyomtatott ívért 50 márka honoráriumot ajánlott fel. Mi az ajánlatot meg sem értettük, annyira lehetetlennek látszott az, hogy egy német kiadó ilyenkor ajánlotta fel az 50 márkát. Mindamellet közöltük a szerzővel és vártuk válaszát. Csak később sült ki, hogy az 50 márka 10 ivre vonatkozik.

Az ajánlatra a szerző következő levelet intézte hozzánk:

„1906. febr. 13.

Ha levelüket jól megértettem, a német kiadó 10 ivenként 50 márkát, vagyis ivenként 5 márkát ajánl.

Mivel az ajánlatban nincs szó arról:

1. Hány kötetet akar a kiadó ilyen föltételek mellett kiadni?
2. Hány példányban akarja az egyes köteteket nyomtatni?
3. Kizárólagos jogot akar-e kapni munkáim fordítására?
4. Az 5 márkából levonatik-e még a fordító járuléka, esetleg a R. T. haszna?

– én az ajánlatot nem fogadom el.

Tisztelettel

Rákosi Viktor.”

Mi természetesen örömmel értesültünk a szerzőnek általunk is helyeselt álláspontjáról, közöltük is ezt a német kiadóval, aki azután azt írta nekünk, hogy a szerző legyen szives tekintetbe venni azt, hogy őt Németországban előbb be kell vezetni, ami nem is olyan könnyű munka és igen költségessé válhatik és hogy még német, jól bevezetett írók sem kapnak nagyobb tiszteletdíjat, eredeti munkáért, mint amennyit ő felajánlott!! Hivatkozik e tekintetben arra, hogy ő maga egy német kiadótól 2 kötet novelláért 100 márkát kapott kötetenként, amely közléséből azután kivettük, hogy az illető kiadó maga is német író. Mi azután azt proponáltuk a kiadónak, hogy hajlandók vagyunk rábírni a szerzőt arra, hogy 1 vagy 2 kötetet engedjen át teljesen ingyen a német kiadás céljaira, azzal a feltétellel, hogy a folytatólagos köteteket kiadásonként fizetendő tiszteletdíj mellett fogja siker esetén közrebocsátani. A német kiadó azonban ezt a teljesen kockázatmentes ajánlatot sem tette magáévá.

Évek multán azután *Kohut Adolf* hazánkfia közvetlenül fordult a szerzőhöz és kért tőle fordítási jogosítást, amire a szerző a magyar író hagyományos könnyelműségével azt válaszolta, hogy kötetben való kiadás dolgában forduljon hozzám, ellenben *lapok számára bármikor fordíthat.*

Mikor aztán Kohut erre való hivatkozással tőlünk a kötetek beküldését kérte és megküldte a *Rákosi Viktor* levelének másolatát, kénytelenek voltunk kedves szerzőnk liberális ajánlatát megcáfolni, illetve visszavonni és azt közölni *Kohut*-tal, hogy:

„intézetünk az ő szerzői műveinek fordítási joga feletti rendelkezési jogot azért tartotta fenn magának, minthogy a magyar írók közismerten könnyelműen járnak el és elővigyázatlanságukban saját magukat igen gyakran érzékenyen megkárosítják. Rákosi Viktor-nak az a megjegyzése, hogy folyóiratokban és ujságokban tetszése szerint bármit publikálhat az ő munkáiból, ellenkezik az ő érdekeivel és ennek megvédésére hivatott megállapodásunkkal. Ő jóhiszeműleg adott Önnek e tekintetben hibás felvilágosítást.”

Biztosak voltunk benne, hogy *Kohut Adolf* hazánkfia, maga is íróember, a szerző érdekeinek megvédésében segítségünkre lesz és ebben nem is csalódtunk.

Hogy *Rákosi Viktor* munkáiból mit és mennyit fordítottak német nyelvre, azt megállapítani nem lehet, azért, mert rendszerint engedély nélkül jártak el az u. n. átdolgozók. A háború folyamán, 1916 közepén tábori levelezőlapon közli egyik híve a szerzőnek, hogy a fedezékben bosszankodik azon, hogy egy irodalmi briganti egy régi munkáját németre fordította és saját neve alatt adta ki. Meg is jelölte a kiadót, a kiadás nevét és címét, de mikor az illető munkát a szerző részére meg akartuk szerezni, arról értesített, hogy az végleg elfogyott. Soha sem láthatta saját munkáját idegen név alatt.

*

Egy alkalommal küldtem neki egy új szerződést, illetőleg annak a szerződésnek a fogalmazványát, amelyet ő már aláírt, – azzal, hogy a „*szerződési ellenlevelet*” küldöm. – „Igen rossz magyar szó, helyett kifundálhatnál valami jobbat,” amire azzal válaszolt, hogy „ha a szerződés – *kontraktus*, akkor a szerződési ellenlevél – *rekontraktus*. Tőled függ, hogy ezt a kiadók üzleti nyelvén meghonosítsd.” Mire a legközelebbi alkalommal azt írtam neki, hogy „a beküldött etimológiai adalékot köszönettel veszem, de kételkedem benne, hogy sikerülne azt a kiadók köre által elfogadtatni.”

1910 október 10-én megint valami honorárium-ügyben írja a következő levelet:

„Budapest, 1910 október 10.

Tisztelt Kiadó ur!

Legutóbbi Betsesére megjegyzéseim a következők: „Ön mélyen hallgat arról, amiről én magasan beszélek. Az én időmben a kiadók némi általános műveltséggel bírtak, úgy látszik, most ezen a téren is hanyatlás állott be. De annyit mégis megkivánhatunk Öntől a mostani szomorú időkben is, hogy legalább az Ember tragédiáját ösmerje. Vagy legalább az első képet olvassa el belőle. Ebben az első képben azt mondja a derék Lucifer, a kiváló könyvkiadó: Nem adhatok mást, csak mi lényegem. Önnek, uram, mint kiadónak, lényege a honorárium, hát akkor miért hallgat erről legutóbbi Betsesében? Már szeptemberben esedékes volt kétezer korona, most már októbert irunk és én attól félek, hogy uraságod Fiumében horgonyzó jachtján monte-carlói birtokára utazik. Azért bátor vagyok önt csülökre szólítani, arra a csülökre, melynek csontját mindig én eszem meg.

Kedves barátom, különben pedig szeretném tudni, hogy mikorra tervezed a négy kötet megjelenését? Ime már Sebestyént is elvettétek tőlem a Lexikon számára, pedig a magyar irodalomban ő az egyetlen megbízható ember, akire föltétlenül számítani lehet. Amit ígér, azt meg is tartja. Megjegyzem, hogy nemcsak egy ötödik kötet van még kész az összegyűjtött munkákból, hanem egy ifjúsági kötet is; ha most multkori szavadnál fognálak, hogy ezentul ezeket is kiadod minden évben, nagyon meg volnál akadva. Csakhogy nem teszem, mert nem akarok az idén többet kiadni. Választ kérek, tisztelt kiadó ur.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.”

Válaszul ezeket irtam:

„1910 okt. 12.

Kedves Barátom!

Ma vett, felette komoly hangu leveled rendkívül megdöbbenett. Nem vagyok képes megérteni, hogy miként történhetett ez a mulasztás. Utolsó, természetesen kelet nélküli Betsesedben az esedékes 2000 koronáról való rész annyira el volt dugva az egyéb szellemes tartalomban, hogy még ma is csak harmadszori keresésre találtam meg. De miután végre megtaláltam ezt a nagybecsü reklamációdát, sietek az összeget Neked egyidejűleg megküldeni a postatakarékpénztár útján egy olyan csekkel, amelyet a legközelebbi postahivatal is szívesen (vagy esetleg nem szívesen) bevált.

A négy kötet megjelenését akkorára tervezem, amikor készen lesznek. Hamarabb semmi esetre meg nem jelenhetnek. Légy szíves tehát pontos revízió útján gondoskodni arról, hogy a négy kötet is mielőbb elkészüljön.

Sebestyén Károly biztos emberünk, megígérte, hogy ír a B. H.-nak és ezen ígéretét meg fogja tartani.

A bejelentett ifjúsági kötetnek teljes bátorsággal nézek elébe és maradok szívélyes üdvözléssel

kész hived
Révai Mór.”

Nehogy újra magára vonja afeletti rosszalásomat, hogy levelét nem látja el kelettel, legközelebbi érdemleges levele elibe a következő sorokat írja:

To the editor of the

„Rákosi Viktor összegyűjtött munkái”.

Tisztelt dátumsmokk ur!

Miután ön a dátumok elfelejtését mindig szememre lobbantja, ma délután irandó levelem dátumát előre van szerencsém elküldeni, nehogy véletlenül kimaradjon. Ime:

Budapest, 1910 okt. 18.

Kiváló tisztelettel:
Sipulusz.

*

Az 1910 folyamán közzéteendő újabb négy kötet közrebocsátása tekintetében nem voltunk egy nézeten. *Rákosi Viktor* mindenképen azt szerette volna, hogy azok karácsonyra jelenjenek meg. Mi ezt mindenképen elleneztük, mert egészen elhibázott dolognak tartottuk mást, mint ifjúsági könyveket, vagy karácsonyi diszmunkát, ily időtájt kiadni. Ezt közöltem is a szerzővel. Megértve türelmetlenségét, mellyel az új köteteket szeretné a világba küldeni, mégis arra kellett kérnem, hogy az ügy érdekében ezt a türelmetlenségét még egy ideig fēkezze. A négy Rákosi-kötetnek, irom neki, vagy meg kellett volna már jelennie november folyamán, vagy feltétlenül várni kell vele január hónapig. A Révai Testvérek kiadóhivatalának elvi álláspontja, hogy karácsonyra könyvet ki nem ad, minthogy évtizedes praxis igazolja, hogy a közönség egész éven át nem vásárol ugyan könyvet, de karácsonyra még kevésbbé. Régi babona a karácsonyi könyvpiac, melynek már sok érdemes író és még érdemesebb könyv esett áldozatul. Éppen ezért el fogjuk halasztani a megjelentetést és hogy új könyvek utáni égő

vágyának valamiképen mégis megfelelhessünk, keresünk majd valami könyvet, amelyet neki karácsonyra megküldhetünk, ámbár attól tartunk, hogy a négy Rákosi-kötethez méltót az ideai termésben nem fogunk találni.

Ilyen nézeteltérés szolgáltatott alkalmat 1910 november 29-iki levelére:

„Budapest, 1910 november 29.

Kedves Barátom!

Nekem hiába beszélsz, sohase fogom neked elhinni, hogy karácsony előtt van a legrosszabb könyvüzlet. Az összes könyvkereskedők az ellenkezőjét mondják. De magam is tudom, hogy néhai Molnár Antal és Tábori Róbert, a legnagyobb szerkesztőségi könyvmarderek is kénytelenek voltak karácsony előtt pénzen néhány könyvet venni. Bosszant az is, hogy ilyenkor minden valamirevaló író neve szerepel a karácsonyi könyvpiacon, én pedig, aki a legszebb négy könyvvel állhatnék ki, a hallgatásnak fenséges köpenyegébe burkolódom. Annyit megtehetnél, hogy hirdesd a lapokban, mint legszebb karácsonyi ajándékot, Rákosi Viktor husz kötetét és jelentsd, hogy januárban jön az új négy kötet. Ha ugyan jön és el nem méltóztatol ezt is halasztani. Kértelek, hogy legalább öt vagy hat kötetet adjuk ki. Egyebet is kértem, ami már nem a könyveimre vonatkozik, ezen kérésem elől is a kitérő sinekre robogtál. Szerencséd, hogy nem vagyok elég egészséges ahhoz, hogy memoárokat írhassek.

De elhagyom a rekriminációk tövises ösvényét. Legutóbbi leveledben azt ígérted, hogy karácsonyra valami szép könyvet küldesz nekem (csak nem a Lexikont?) és leveledet befejezed egy általános természetű ígérettel, mely úgy hangzik, hogy „egyébként mindenkor rendelkezésedre áll” Révai Mór. Ugy értsem ezt, hogy kifizeted az ötödik kötetet is, melynek kéziratát, ha tetszik, rögtön átadhatom? Vagy úgy értsem, hogy nem vonod le a négyezer koronányi előlegemet? Vagy úgy értsem, hogy öt kötetet számítás javamra, tehát tizezer korona helyett tizenkettőezeröttszáz koronát és ebből vonod le a négyezer korona előleget? Mely esetben a végleges leszámolásakor nekem még járó körülbelül kétezer korona helyett négyezeröttszáz koronát kapandanék? Ezek azok a kérdések, amelyek izgatottságban tartják kedélyemet, s ezekre a kérdésekre kérek feleletet. S azt hiszem, annak semmi akadályja nincs, hogy e felelet még a karácsonyi ünnepek előtt megjelenjék.

Visszafojtott dühvel üdvözl

nyilvános barátod és intim ellenséged
Rákosi Viktor.”

Tényleg a *Lexikon*-t küldöttem meg neki, aminek felette örült. A következő sorokban köszönte meg:

„Budapest, 1910 december 27.

Kedves Barátom!

Ezuttal mindenféle tréfát félretéve, megköszönöm a gyönyörű Révai-Lexikon első kötetét. Bizonyos, hogy a nevedet ezzel odaszögezted a magyar irodalom égboltozatára, s azt onnan többé semmi le nem veszi. Gratulálok hozzá és örülök neki. De a dicsőség el ne szédítsen, s el ne felejtkezzél egyéb csillagokról sem.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.”

1911 tavaszán értesítettem róla, hogy szabadságomról hazajöttem és hogy folytathatjuk megbeszéléseinket. Erre március 24-én a következő levelet intézi hozzám:

„Budapest, 1911 március 24.

Kedves Barátom!

Örömmel veszem tudomásul, hogy ötheti távollét után hazajöttél. De nem hallgathatom el azt a megjegyzésem, hogy eljárásodat egy kissé könnyelműnek tekintem. Vagy nem könnyelműség-e az, hogy amint az én összegyűjtött munkáimból egy kis jövedelmünk van, azt te rögtön elutazod? Ilyenformám a jövőendő befektetésekre semmi félretett pénzünk nem marad.

Hogy a kritikák mikor jelentek meg, azt bizony én nem tudom pontosan megállapítani.

Kedves Móric, tedd a szivedre a kezedet és valld be, hogy ezzel a husz kötettel nem vallottunk szégyent, se te, sem én. A husz kötetem megjelenése óta hozzám érkezett levelek alapján magam is kezdem hinni, hogy szegény Mikszáth meghalván, én vagyok Magyarország legelső írója. Vannak bámulóim, akik egyenesen kineveztek ezzé, mintha az valami jól fizetett hivatal volna, fix angazsmával. Én persze nem tiltakozom az ilyesmik ellen, de neked megvallom őszintén, hogy egy embert elősmerek magamnál különbnek, már tudniillik az élők közül, (a halottak közül sokat), ez pedig nem más, mint Herczeg Ferenc, akinek munkáit rendkívül szeretem és csodálom. Nem is hiszed, hogy milyen nagy dolog ez, mert én vagyok az egyetlen magyar író, aki képes arra, hogy legalább egyet a kortársak közül különbnek ismerjen el magánál. Az ifjak nem úgy indulnak, hogy egyhamar ledönthetnének bennünket piedesztálunkról. Még Molnár Ferenc sem, pedig elősmerem, hogy ő a legzseniálisabb ember az egész magyar irodalomban. A maga zsánerében hors concours. Egyébként figyelmeztetek, hogy két ifjúsági regény már legközelebb készen lesz, van-e illusztrátor hozzá? Vagy nem kell?

Egészségi állapotom egészen jó, remélem, nem is lesz rosszabb.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.”

*

Egészsége javultával kedélyállapota is megjavult, régi jó kedve visszatért. Akkortájt irt Sipulusz-tárcái ennek az ő saját külön genre-jének a legjavából valók. Akkor irta meg egy bájos és felette ötletes tréfás tárcában „*Küzdelem egy szebb jövőért*” cím alatt azokat az állítólagos küzdelmeket, melyeket kiadójával az újabb négy kötet közrebocsátása és a honorárium felemelése érdekében meg kellett vívnia. Ebben a tárcában még feleségem kis kutyájáról is említést tesz és úgy állítja be, mintha az mérges, gonosz kis kutya volna, aki erős gyűlölettel viseltetik az írók iránt, holott ritka szelidségű, kedves és intelligens állat volt.

Ezt már nem lehetett annyiban hagyni; engem megtehetett a tárcájában Caligula császárnak, rám disputálhatott egy kacsalábon forgó tündér-kastélyt, automobillal és garage-zsal, narancs- és citromligetekkel, de a kis kutyát, az aranyos *Bobby*-t megbántani nem volt szabad. A kutya tulajdonosnője is, maga *Bobby* is, fel voltak háborodva. *Bobby* mindenképen nyilatkozni akart. De hát kérdéses volt, helyet ad-e a „*Budapesti Hirlap*” egy saját belső munkatársa ellen irányuló nyilatkozatnak, pláne ha az egy kis kutyától ered. Sikerült végre *Bobby*-t annyira lecsillapítani, hogy beírta azzal, hogy levelet ír *Sipulusz*-nak, persze asszonykája segítségével, amelyben őt különböző tévedései felől felvilágosítja. A levél kissé hosszúra nyúlt, de hűségesen kifejezi az akkori izgalmakat. Szövege a következő:

„Kedves Sipulusz Bácsi!

Nagyon köszönöm k. megemlékezését rólam is, utolsó tárcájában. Pedig hát személyesen nem is ismerjük egymást. Én, hírből persze, már régen ismerem Önt, valószínűleg Ön is így van velem. Nem szerénytelenség mondatja ezt velem. Engem nagyon sokan ismernek, szeretnek, s bizony az irodalomban sem ma szerepelek először. Már novellában is előfordultam. Ugy bizony. Ha az íróbácsik eljöttek ide látogatóba az uracskámékhoz, annyira megkedveltek engem, hogy féléjszakákon az ölükben tartottak, s azután, ha kutyáról irtak, az már csak Bobby lehetett.

Igaz viszont, hogy humorista csak most irt rólam először. No de meg is látszik! Meg kell jegyeznem, hogy én egy világjárt, sokat utazott és látott, tapasztalt, – s amint sokszor hallok, hogy mondják – nagyon intelligens kis kutya vagyok. Akárhányszor mondják az asszonykámnak, hogy cirkuszban is fölléphetnék, úgy mint pl. a Reinhardt bácsiék! Pedig én még csak németül sem tudok, mert születésre angol, nevelésre nézve magyar vagyok, s már most csak magyarul értek.

De bevallom őszintén (mert azok, akik már tudnak valamit, nem restelik bevallani azt, amit még nem tudnak), hogy fogalmam sem volt arról, mi az egy humorista.

Most már az asszonyka megmagyarázta, s így inkább kezdem megérteni a bácsi tárcájában előforduló, eddig előttem homályos dolgokat.

A humorista egy olyan bácsi, aki mindig derült, vidám dolgokat ír. Az embereknek jótevője, mert fölvidítja, megnevetteti őket. No de már most honnan szedje ezeket a dolgokat, mikor az élet oly szomorú, annyira tele van bajjal-búval, gonddal?

Hát a fejéből, a fantáziájából, így mondta az asszonyka. No és most már az én kis kutyaeszemmel is megértettem, hogy ha egyszer az íróbácsi az alakjait az életből veszi is, minden, amit róluk ír, az már csak költemény, amely az ő fantáziájában fogamzott meg.

Most már megértem, hogy miért írta az én szegény agyonhajszolt, örök robotban görnyedő gazdámról, hogy úgy él, mint Caligula császár! Hát persze, ha a valót megírja, az nem lett volna csöppet sem mulatságos! Mikor a gazdám az ujságot az asszonykámnak akarta átadni, hogy ő is elolvassa a bácsi tárcáját, hát ő bizony a konyhában a létrán állt és a falat sárgára pingálta.

Én nem ismerem azt a Caligula császárt, de mégsem hiszem róla, hölgy az ő asszonykája is, a császárnéni, még a konyháját is maga pingálta volna, hogy megspórolja a piktórokat.

De valamit hallottam mégis róla! Hogy a lovát kinevezte konzulnak. De ebben, hogy ő is „kinevezett”, inkább Sipulusz bácsihoz hasonlít. Mert a bácsi a gazdámnak az üres ládáit, amelyekben idehurcolták a holmiját, s amelyek egy garagenak csufolt helyiségben vannak, kinevezte automobilnak.

Pedig én tudom legjobban, mennyit lótok, futok, kutyagolok az én szegény asszonykámmal. A városi urak, akik a szabályrendeleteket csinálják, úgy látszik minden állatot jobb szeretnek, mint a kutyusokat. Ugy hallottam pld., hogy a nagy lakásdrágaság dacára, holmi vérszopó állatoknak mindenütt még ingyen lakás is kijár, és egy művelt, tiszta, jól nevelt kis kutyának még a villamosra se szabad fölszállni. Pedig ha én föl-szállok, az asszonykám ölében ülök, nem lát, nem hall senki sem engem. Sem helyet nem foglalok, sem terhére nem vagyok senkinek sem. Mig holmi kis lármás, piszkos kétlábuak beszállnak a villamosba, nem fizetnek, helyet elfoglalnak, lármáznak és a

piszkos lábukat beletörlik a szomszéd néni szoknyájába, a szembenülő bácsi nadrágjába. Nekik szabad.

S én mindezt onnan tudom, hogy ha már nagyon fáradtak vagyunk és már nem tudunk tovább gyalogolni, akkor az asszonyka kigombolja a kabátját engem aládug, és én fölszállok inkognitóban. S azután egy-egy gomblyukon keresztül, vagy télen a muff alatt nézem a világot s teszem tapasztalataimat.

No hát, kedves Sipulusz bácsi, ilyen a mi automobilunk!

No meg ami a Caligula-i életet illeti, hát én azt hiszem, hogy egész Magyarország összes írói együttvéve nem dolgoznak annyit, oly véres verejtékkal, mint az én szegény gazdám életében egymaga dolgozott. Én tudom legjobban, mert még ha hazajön későn este, én az ölébe ülök és csak nézem, hogy megint nekifog a munkának és egyre csak dolgozik. Mostanában éppen valami nagy könyvbe bujik mindig, azt javitgatja éjjel-nappal, és bizony nem nagyon dicséri gyakran azokat az íróbácsikat, akik azt a nagy könyvet csupa rövid kis cikkel teleirták. Az asszonyka eleget is mondja neki, hogy micsoda nyomorúságos egy foglalkozás az, amely egy életen át ilyen örökös, szünet nélküli robottal jár!

S végre ami engem illet, hát még az ellenségem (ha ugyan van) sem foghatja rám, hogy én mérges kis kutya lennék. Sőt ellenkezőleg. Mindenki azt mondja, – nem egyszer hallottam, – hogy ennyi intelligencia, ennyi jóssággal és hűséggel párosulva – csak kutyában lehet. Az emberek, ha okosak, akkor rendesen nem nagyon jók, ha jószívűek – nem tulságosan bántja őket az ész.

De ugy-e Sipulusz bácsi, most már tudom, mi a humorista? Egy olyan íróbácsi, aki mindannak a fordítottját írja meg, amit az életben lát.

Egy verejtékes gondteli életből lesz egy Caligula-i, ládából automobil, s egy hűséges, jólelkű kis szelid kutyából egy gonosz, mérges kis eb.

No de én is bosszút álltam, hogy egy ilyen rettentő hosszú episztolában mondtam el a tárcá olvasásakor keletkezett érzelmeimet.

Másrészt azonban bebizonyítom, hogy jóindulatu kis jószág vagyok én mégis. Nagyon csunya színben örökitett meg a halhatatlanság számára, és én mégsem haragszom.

A gazdám, s bizonyára a többi olvasói is, mulattak a tárcán, s habár az én rovásomra is – én megbocsájtok.

S ha egyszer, remélem nemsokára, eljön hozzánk, igen barátságosan fogja nyújtani békepacsiját hűséges

Bobbyja.”

*

Régi tervem volt a magyar népmese anyagából egy szép mesés könyvet megteremteni erre hivatott poétával a gyermekek részére. Soha sem sikerült megvalósítani. A *Jókai* meséskönyve is ennek az ötletnek köszönheti eredetét, de *Jókai* nem tudott mást írni, csak *Jókai*-mesét. *Mikszáth* is kísérletet tett felszólításomra ebben az irányban, de nem volt hozzá való kitartása. *Rákosi Viktor*-t kértem fel, hogy foglalkozzék a gondolattal, vizsgálja meg, alkalmasnak tartja-e önmagát erre a szép feladatra. El is küldtem neki az egész magyar népmese-anyagot, egy egész kis könyvtárt. Erre írja nekem 1911 május 18-án a következőket:

„Megkaptam a mesék tömegeit. Rettenetes! Ezek az emberek mindent feldolgoztak. Nekem a rókának már csak harmadik bőre maradt. A Halászei kitűnő tanmesék

lehetnek, de minden zamatból ki vannak vetköztetve. Benedek meséi valósággal ijesztő tömeg. Ez az ember egy valóságos rotációs gép. Bámulom a szorgalmát és azt, hogy mindent egyformán jól meg tud csinálni. Ilyen körülmények közt az ember nem tehet mást, mint hogy teljes poétai szabadsággal megy neki a mesének, s a motívumokat meghagyva, ezek alapján egészen új történeteket komponál. Nem tudom, mit szólna például a publikum Sipuluszi hangon és modorban megírt népmesékhez? Ez nem végleges válaszem, egyelőre még tanulmányozok.

Igaz barátsággal köszönt

Sipulusz.”

Ugyanebben az esztendőben készült *Rákosi Viktor* kutya-könyve. Egy igen szép mese két kutyáról, amelyet a „*Jó Pajtás*”-ban tett közzé és amelyet azután illusztrált diszkiadásban óhajtottunk kibocsátani. Igen sikerült munkának tartottam és szerettem volna valóban szép diszkiadást csinálni belőle. *Rákosi Viktor* ez alkalommal jóvá akarta tenni, amit ama tárcában Bobbyval szemben vétkezett és igazi írói szeretetreméltósággal elhatározta, hogy az egyik kutyát *Bobby*-nak fogja nevezni. (Eredetileg *Hektor*-nak írta).

Ezt a szándékát neki levélben megköszöntem, mire ő azután 1911 augusztus 20-án *Bobby*-hoz intézett levélben válaszolt:

„Kedves Bobby!

Kis hamis, maga olyan módon akar bejutni az irodalomtörténetbe, vagy legalább is a Révai-Lexikonba, hogy Sipulusszal irodalmi levelezésbe bocsátkozik. Nagy pechje, vagyis pekkje, *Rákosi Jenő* szerint, hogy én nem vagyok *Wlassics Gyula*, s leveleim, még ha megíródnak is, igen rövidek szoktak lenni. Most is csak azért írok, hogy egy nagy szivességre kérjem. Én ugyanis elhatároztam, hogy a kutyaregényemben *Hektor* nevét *Bobbyra* magyarosítom, mert ez szebben hangzik, címül pedig azt adom, hogy *Bobby és Csiba*. Arra kérem tehát magát, kedves Bobby, hogy vegye elő regényemet, s ahol *Hektort* lát, oda írjon bele mindenüvé *Bobby*-t. A legvégén aztán előjön egy új kutya, akinek *Bobby* a neve, ezt meg változtassa át *Hektorra*. Remélem, nem nagy munka, s a reklámért, amelyet magának csinálók, kapok egy *Bobby*-szobrot.

Az asszonykájának pedig mondja meg, hogy mondja meg az uracskájának, hogy az őszre igazán megérdemlek egy kis reklámfüzetet, azzal a *Glatz-féle* kitűnő arcképpel az élen. Nem kell annak nagynak lenni, talán elég lesz négy kis oldal, amelyet a francia füzetekbe szoktak betenni. Különben mondja meg azt is a *Mesternek*, ha sikerül őt légy pillanatra a gletserek közt a *Lexikonból* kihuzni, hogy az őszre van már egy pár nagy kiadási tervem, majd kirukkolunk, ha itthon lesz. Különben jó mulatságot kívánok, s vegyék tudomásul, hogy a kormány legközelebb meg fog bukni.

Adja át kérem gazdájának szíves üdvözetemet, igaz hívük

Sipulusz bácsi.”

Ez a névcsera meglehetősen nyugtalanítja, mert november 28-iki levelében újra visszatér rá. Akkor bemutatta volt neki *Zádor István* a könyvhöz készült rajzait. Ezek módfelett elragadták. Nagyon tetszettek neki.

„A *Bobby* alakja nagyon kedves, csak valamivel nagyobbnak kellene lennie, hogy jobban kiemelkedjék a kolumnából. A könyvben persze *Bobby* másképp van leírva, de jobb lesz, ha a könyv igazodik az illusztrációhoz. Nagyon kérem önagyságát, hogy legyen kegyes a szöveget eszerint megváltoztatni. Nekem nagyon keserves volna emiatt

még egyszer végigolvasni saját szennyművemet, önegységének pedig kellemes munka lesz, ha Bobby világhírű karrierjére gondol. De nagyon kérem önegységát, hogy a Hektor név megváltoztatásáról se feledkezzék meg. A végén aztán előfordul egy Bobby nevű, közönséges kutya, azt tessék Hektorra keresztelni. Nehogy úgy járjunk, hogy egy-két helyen a Hektor név mégis bennmaradjon, ajánlom a következő eljárást: minden intézménynek és így a Révai Testvérek vállalatnak is van egy hasznavehetetlen tagja, akit nem lehet elbocsátani, mert jó fiú és sehol sem kapna állást, ezt meg kell bízni azzal, hogy önegysége munkája után vegye elő még egyszer a regényt, olvassa végig figyelmesen és minden bennmaradt Hektorért egy korona jutalmat kap. Az eljárás nem biztos ugyan, de legalább elmondhatjuk, hogy mindent elkövettünk a könyv hibátlanúsága érdekében.

Barátilag köszönt

Rákosi Viktor.”

A *Bobby*-könyv, illetve annak késedelmes megjelenése, amit az illusztrálás és a diszkiállítás okoz, igen izgatja a szerzőt, aki különben is ez időtájt betegsége folytán ingerült. 1911 december 16-án türelmetlenségének kifejezést is ad.

„Kedves Barátom!

A Dunántuli Közművelődési Egyesülettől egy levelet kaptam, amelyben egy rám nézve kellemes dologról értesít. E levél azonban csak azáltal válik kellemessé, ha te kiegészíted, amire ott utalás is történik, most tehát várom ezt a kiegészítést.

Látván a karácsony előtti könyvmozgalmakat, a napról-napra nyakamba szakadó könyvhirdetéseket, igazán roppant röstellem és fáj, hogy kölcsönös indolenciánk folytán mi a piacon nem vagyunk képviselve. Egy betű sem hirdeti sehol a nagy mindenségben, hogy van egy bizonyos Révai Testvérek könyvkiadó cég, s annak egy Rákosi Viktor nevezetű írója husz kötettel. Semmi sem hirdeti, hogy micsoda remek kis kutyás könyvünk vár a kiadásra, ami, ha látom a karácsonyi könyvvásárt, mondhatom, hogy szenzációt csinálna a többi között. Semmi, semmi, hallgatunk, mint dinnye a fűben. No de ezen már hiába lamentálunk, majd elő fogunk cammogni valamikor áprilisban, amikor a kutya sem fog törődni a könyvekkel. Ugy nézünk majd ki, mint a korcsolya-felkötöző, aki májusban a hirdetések útján kezd keresni klienseket. Csak azt sajnálom, hogy mire ez a kedves kis könyvem megjelenik, elmegy a kedvem tőle teljesen, úgy nézek rá, mint az apa, ki mindenáron fiút akar és hosszas várakozás után mégis lánya születik. Legalább hét levelet kaptam, amely kérdi, hogy megjelenik-e az idén?

No de nem folytatom tovább.

Isten veled, igaz hived

Sipulusz.”

Erre a levélre már kimerítőbben kellett válaszolni, mert hiszen indolenciával vádolja a kiadót:

„1911 dec. 20.

Kedves Barátom!

A Dunántuli Közművelődési Egyesület levelének kiegészítését abban a pillanatban elküldöm neked, mikor az hozzánk érkezik. Azt hiszem, hogy ez 1–2 napon belül meglesz és az összegnek 5 percig sem lesz alkalma itt nálunk megmelegedni.

Nagybecsű leveled egyéb tartalmára, úgy látom, már reflektálnom kell, ámbár az utóbbi egynéhány leveledben ugyanezen panaszos nóta ismétlődik és én mégsem tettem rá megjegyzést. De azt hiszem, ez most már kötelességem, mivel: Qui tacet, consentire videtur.

Kedves Barátom! Te, aki mint *Rákosi Viktor* komoly és realista történetíró vagy és mint *Sipulusz* egyike a legnagyobb fantáziával megáldott humoristáknak, mindkét minőségben bizonyára jól láttad megfigyeléseid folyamán, hogy a magyar könyvkiadó élete igazán tele van kellemetlenséggel, zaklatással, örült munkával és sok-sok csalódással, – kevés örömmel, sok-sok bosszúsággal. Ami ezt a zaklatott életet némileg tűrhetővé tenné, ez a kellemes összeköttetés a szellem munkásaival. Én, akinek a kellemetlenségekből igen sok jutott osztályrészül, akként véltem tűrhetővé tenni az életemet, hogy munkatársakul is a magyar irodalom legnagyobb humoristáit választottam ki, akként okoskodva, hogy az a vidámság és jókedv, mely belőlük kisugárzik, némileg ellensúlyozni fogja mindazt a többi bajt és viszontagságot, mellyel ez a pálya jár.

A nagy humoristáink közül jóformán már csak te vagy életben és ime ez utóbbi időben te is oly dolgokért teszel engem felelőssé és oly mulasztásokat tulajdonítasz nekem, amelyekért igazán nem vállalhatom a felelősséget. Egy pár évvel ezelőtt a legnagyobb lelkesedéssel karoltam fel egy eszmédet, a honi ismertető könyvek dolgát, de te nem irtad meg őket. Később közölted velem a katonai könyv ideáját, ennek megírására, részbeni összeállítására is serkentettelek, de te nem csináltad meg. Utóbb én vettem fel a mesék megírásának valóban hálás témáját, mindeddig nem fogtál hozzá. És most mindezeknek elmaradásáért engemet okolsz. A kis kutyás könyvnek dolgában már többször biztosítottalak arról, hogy ezt a nekem speciell rendkívül szimpatikus és kedves könyvet oly gonddal és szeretettel készítem elő, amennyi gondot és szeretetet más kiadó 100 könyvre együttvéve nem pazarol. Ki is fejtettem, hogy a beállott késedelemért nem vállalhatom a felelősséget, mert hiszen én csak szeptember végén intézkedhettem az illusztrációk dolgában és ahhoz, hogy egy oly tömegét a képeknek valaki jól megcsinálja, mint amennyi a könyvben jönni fog, tényleg néhány hónap idő szükséges. Zádor éppen tegnapelőtt adta be a kész munkát, már csak a címlap, előzőkép-papír és bekötési táblarajz van hátra. Hiszen úgy ahogy összeütni egy ilyen könyvet, valamirevaló nyomda nyolc nap alatt is képes. De úgy megcsinálni egy könyvet, ahogy mi akarjuk megcsinálni a kutyás könyvedet, ahhoz legalább is egy félesztendő szükséges.

Bocsáss meg, kedves Barátom, hogy ezeket itt elmondom, de én csak azokért a könyveidért akarom vállalni a felelősséget, amelyeket tényleg megírsz és amelyeket mi kiadunk, – *de nem azokért, amelyeket nem írsz meg és amelyek ennek folytán kiadhatókká nem válnak.*

Ezek után pedig végül arra kérlek, légy szives, írd nekem ezután derültebb leveleket, mert panaszkodni én is tudok.

Szívélyes üdvözléssel

kész híved:
Révai Mór.”

Egy alkalommal elküldtem az ő munkáinak egy diszpéndányát akkor férjhez ment leányának. Ezt a kis figyelmet a következő meleg sorokban köszönte meg:

„Budapest, 1912 szept. 18.

Kedves Barátom!

A lányom nevében megköszönöm, hogy összegyűjtött Apját megküldted neki. Én leszek a koronatanu arra, hogy a könyvkiadók közt gavallérok is vannak. A mesékért ne küldj el, mert most újra olvasgatom őket. Még egy darabig hadd nézegessem, talán lesz belőle valami.

Igaz barátsággal ölel

Rákosi Viktor.”

Bobby végre megjelent. Teljes tetszését nyerte meg a szerzőnek. Ennek kifejezést is adott a következő hangulatos sorokban.

„Budapest, 1912 nov. 20.

Kedves Barátom!

Bobby fenomenális és szédítő. Minden ízében művészi és ötletes, a maga nemében humorosnak is mondható, de persze nem torzításos és elrajzolásos humor, ami itt talán nem is volna helyén. Kellő reklám mellett ez a könyv nagy föltűnést keltene, de hát így még azt sem tudom, hogy a katalógustokban milyen helyet fog elfoglalni?

Szíves üdvözlettel köszönt

Rákosi Viktor.”

*

A háboru nehéz viszonyok közé juttatta a könyvkiadók ügyét. Alig volt papiros, alig állott rendelkezésre munkaerő. A nagybeteg költő mégis szeretne volna két munkáját közzétetni. Eltértünk, hogy kivánságát teljesíthessük, a négy kötetes szeriában való közrebocsátástól és törekedtünk a nehéz körülmények között és sok akadály leküzdésével is e két munkáját 1917 folyamán annál is inkább közrebocsátani, mert azok bizonyos tekintetben a háboruval kapcsolatosak voltak. Az egyik a „*Don Karaszkó*”, a másik az „*Uj fakesztek*”. A szerző méltányolta is eljárásunkat és a következő sorokat intézte hozzám:

„Kedves Barátom!

Köszönöm könyveim megjelenésének kedvező elintézését. Belementél, mielőtt a legsúlyosabb argumentumokkal kirukkoltam volna, de hát te azokat megsejtetted, ami nobiles érzésre és gondolkozásra vall. És ez az, ami nekem jól esik. Hát persze, hogy rám nézve óriási különbség, hogy most októberben jelenik-e meg, vagy pedig a jövő esztendő október havában. Hisz minden hónap, amit megérek, különös kegye és ajándéka az Uristennek, de hát ez csak szubjektív ok, szomorú is, hallgassunk róla. Elég az hozzá, hogy most már nyugodt vagyok és várom október elsejét. Már régen irtam volna neked, de ez utóbbi hetekben folyton rosszul voltam. Látod-e a lapokban, hogy milyen rengeteg könyv jelenik meg szakadatlanul? Megjegyzem, hogy ha kevés a két kötetre a kézirat, van még itthon pótlás céljából.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.

Budapest, 1917 jun. 25.”

*

Amiket közöltem, csekély töredéke annak a gazdag levelezésnek, melyet *Rákosi Viktor*-ral folytattam. De ezek a szemelvények is talán jobban megvilágítják az embert, mint irodalmi munkái. Közvetlenségükkel, nyíltságukkal, szabad hangjukkal betekintést engednek a költő műhelyébe, feltárják gondolkodását tárgyairól, olvasóiról, véleményét írásairól, könyveiről, gondoskodását azok sorsáról és fellebbentik a fátyolt titkos tervezgetéseiről.

És ez utóbbi egyik legérdekesebb része a *Rákosi Viktor* irói mivoltának. Folyton új terveket forral agyában, új és új ötletekkel terhes. Szeretettel kidolgozza őket, mindjobban belemelegedik, tüzzel és fiatalos lelkesedéssel buzog tervei mellett, meggyőződéssel kapacitálja azokat, akiket terveibe bele akar avatni, akikkel azokat meg akarja valósítani – ezután következik egy súlyos betegségi roham – és a legszebb terv is dugába dől.

Igy jártunk több irodalmi tervével. Engem nem kellett soká kapacitálni. Ezek az ő tervei oly okosak, oly átgondoltan praktikusok és oly meggyőzően szépek voltak, hogy én kész örömet kezdtem azokról tárgyalni és szerettem volna megvalósítani őket. De nem lehetett. Vele azért nem, mert fizikai állapotában nem bírt a szükséges aktivitással, nélküle azért nem, mert neki méltán fájt volna, ha az ő kigondolásait, az ő terveit mások viszik keresztül. És ki bírna Sipulusznak fájdalmat okozni?

Ezek közt a tervek közt különösen egy volt, amelyet nagyon szerettem volna megvalósítani. Most már lehet róla beszélni, most már aztán igazán tárgytalan lett az eszme. Egy honismerető gyűjteményt akart részben megírni, részben szerkeszteni *Rákosi Viktor*, melyet kisalaku, diszesen illusztrált, elegáns kiállítású és kötésű kötetekben akartunk volna közrebocsátani „*A mi hazánk*” vagy hasonló cím alatt. Hogy minő hévvel és lelkesedéssel karolta fel az ügyet *Rákosi Viktor*, mutatja következő levele, melyet egyik tanácskozásunkat követő napon írt:

„Budapest, 1908 február 13.

Kedves Barátom!

Fél éjszaka nem tudtam aludni a sok tervezgetéstől. És pedig nemcsak a könyveim tartalmán törtem a fejemet, hanem a külső formátumon is. Az embernek mindenféle kavargó a fejében. Először az jutott eszembe, hogy talán régi kódex-imitáció köntösébe lehetne bujtatni a könyvecskéket. Vagy talán olyan primitív külső, mint a ponyvairódmű könyveké, jobban megfelelne? Persze ez is művészi kivitelben! Vagy az Endrődi Sándor kuruc dalainak formája? Ha jól emlékszem, valami 16. századbeli rásaszövet-utánzatba volt kötve. Pardon, most jut eszembe, hogy ez Bródy Sándornak valamelyik könyve lehetett. Endrődi bőrbe kötözve jelent meg. Avagy nem lenne-e jó kapcsos biblia-alak, bőrdombormivű címlappal? A tizenkét kötet elhelyeztetnék egy külön e célra készült szekrényben, amelynek a nézővel szemben levő része egy művészi kivitelű *székely kaput* ábrázolna. Jancsó Benedeknek van Maros-Tordamegyében egy háza, sőt Petelei Istvánnak is, mindegyiknek remek őseredeti székely kapuja van, akármelyik mintául vehető. Megjegyzem, hogy a kapunak keskeny zsindelyes teteje van, mely végighúzódik fölötté. E tető alatt van a kapuszélességű tábla, amely a ház történetét írja meg: „*Ezt a házat Isten segedelmével építette öreg Jantsó Benedek.*” stb. Erre a helyre felirandó volna a könyvek közös címe: *A mi hazánk*. (Rovásos írás modorában, de latin betűkkel!) Na hát állj elő vén Márkus és vedd le a süvegedet, mert ez kitűnő idea! Mi? Az a baj, hogy csupa olyan ideám jön, a melyek a külső sikert biztosítják. Remélem, hogy neked hasonló eszméid vannak a belső tartalomra vonatkozólag. Ja igaz! A kapun festés van, talán a Feszty körképéből ez a részlet: Árpád a vezérekkel, lóháton a hegytetőről végignéz az elfoglalandó hazán. Kedves Móric, nincs nálatok egy üresedésben levő igazgatói állás, mert akkor az Uránia helyett inkább oda pályáznék? E pillanatban határozott tehetséget érzek magamban e hivatalra. Ez a könyvszekrény-eszme maga alkalmas arra, hogy 12 könyvemnek óriási propagandát

csináljon. Te tegnap azt mondtad, hogy már ma hozzáfogtok a munkához. Ime levelem bizonyítja, hogy én is hozzáfogtam. Csak helyezd el ezen soraimat a többi, e könyvre vonatkozó anyag közé, azt hiszem, tekintélyes massa lesz. Igérem, hogy bárminő jelentéktelennek látszó kis eszmém lesz, azonnal megirom neked.

Igaz barátsággal ölel

őszinte hived
Rákosi Viktor.”

Szép terv volt mindenképen.

*

Rákosi Viktor műveinek kiadására vonatkozólag 1900 május hó 14-én állapotunk meg véglegesen, de csak három esztendő múlva adhattuk ki az első, négy kötetből álló sorozatot.

Addig nagy munkát kellett végezni. Tájékozódást nyerni, rendet teremteni abban az óriási anyagban, mely rendelkezésünkre állott. Megint csak az intézet kipróbált, lelkiismeretes s irodalmi ízléssel és szerkesztői rutinnal bíró szerkesztőjére, *Voinovich Gézá*-ra várt ez a feladat.

És ő szeretettel és passzióval végezte el. Mindenekelőtt össze kellett hordani az egész anyagot, a lapok, folyóiratok, almanachok, naptárak, alkalmi publikációk homályából, azután mindent elolvasni, kiválasztani a napi érdekűt, az aktuálist, az újságírói, a riport-munkát és azt kiselejtezni, – a fennmaradót osztályozni, megfésülni, csoportosítani, kötetekké szerkeszteni.

Sipulusz maga is elcsodálkozott, mikor látta, hogy minő nagy munka folyik az ő kész dolgaival, melyekről azt hitte, csak ki kell vágni a lapból a tárcahasáboakat, odaadni a szedőnek és punktum. De meg kell jegyezni, hogy ez a nagy munka csak a *Sipulusz* munkái körül volt, a *Rákosi Viktor* munkái úgy készen mehettek a nyomdába, ahogy első ízben megjelentek.

Ezekről már ő maga gondoskodott volt. Ezeket tartotta az ő igazi irodalmi műveinek. De azokká váltak a *Sipulusz* írásai is egy gondos szerkesztői kéz alatt.

*

Rákosi Viktor munkáinak gyűjteményes kiadása rokonszenves visszhangot keltett a nagy közönség körében. Akik csak a népszerű *Sipulusz*-t várták, kellemes meglepetésben részesültek az értékes *Rákosi Viktor* által. *Többet* kaptak, mint amennyit reméltek és azt az emberek mindig szívesen veszik.

És ezt a *többet* azután megfelelően értékelték is. Az összkiadás könyvkereskedői sikere, számokban kifejezve, mintegy 10.000 példánnyal jelölhető meg, de a speciális *Rákosi*-kötetek: a ragyogó nemzeti érzéssel teli „*Elnémult harangok*” és a nemzeti hősokeket dicsőítő „*Korhadrt fakeresztek*” – külön kiadásokban sokkal nagyobb példányszámban keltek el. *Rákosi Viktor* valósággal legyőzte *Sipulusz*-t.

És ebből az érdekes tényből levonhatjuk azt a következtetést, hogy *Rákosi Viktor* költői műveinek jövője biztosítva van.

A magyar nép lelkivilágának, érzéseinek, vágyainak, örömeinek és fájdalmanak, bánatának és reményének fanatikus hitteli szószólója megértésre talált nemzeténél és bizonyára egyike lesz azoknak, akikhez fordulni fognak majd a jövő nemzedékek akkor, amikor a nemzet nagy történelmi multja alapján, ezen a legbiztosabb talajon és a magyarság legjobb és legnemesebb érzéseire támaszkodva fel akarják építeni újra a magyarság épületét, biztosítani akarják új ezer esztendőre a nemzet életét.

XXVII. A „KLASSZIKUS REGÉNYTÁR”

Végzetes indiszkrécio

Egy előző fejezetben említettem már, hogy az a terv merült fel és foglalkoztatott bennünket, hogy egy világirodalmi regényvállalatot indítsunk meg külföldi kiadókkal karöltve, a modern illusztrációra alapítva. Ott el is mondtam, hogy ez a nagy globális vállalkozás miért nem jött akkor létre. Bizonyára lehetett volna más uton megvalósítani a tervet, ha az itthoni dolgok nem ösztökélnek sietésre.

Mert míg odakünn kergettük a kék madarat, addig itthon különös események történtek.

1914 március elején eljött hozzám az *Aufrecht és Goldschmied* cég főnöke és azt az indítványt tette, indítsunk meg egy regényvállalatot a legjobb külföldi regényekből, mert nézete szerint ennek most jó kelendősége volna. Ő maga is szívesen venne részt ebben a vállalkozásban.

Bármily diszkrétén kezeltük eddig a magunk tervét, most már nem lehetett *Goldschmied* előtt elhallgatni, – ha ugyan nem árulta el neki máris valamelyik irodai alkalmazottunk – azt a tervet, mely hónapok óta foglalkoztatott. Ha nem szólunk most róla, szinte felbátorítottuk volna arra, hogy azt más kiadóval közölje, nem tekintve, hogy később, mikor az a regényvállalat tényleg megindul, joggal mondhatta volna, hogy az ő gondolatát sajátítottuk ki.

Kénytelen voltam tehát őt beavatni tervünkbe, megmutattam a szobámban felhalmozott sok száz francia, angol, olasz és egyéb regénykiadást, amelyeket tanulmányozás céljából gyűjtöttünk akkor össze és meggyőztem, de egyszersmind meg is nyugtattam afelől, hogy a dologgal a legkomolyabban foglalkozunk és afelől is biztosítottam, hogy ebben a dologban is vele karöltve akarunk eljárni, a terjesztés tekintetében számítunk is rá, sőt, ha részt akar benne venni, készséggel adunk részt neki a kiadásban is. Ezt ő örömdetes tudomásul vette azzal a kijelentéssel, hogy bevárja, míg előkészületeinkkel és számításainkkal annyira vagyunk, hogy megkezdhezzük a konkrét tárgyalást. Azonban *Goldschmied* csendesen várakozni nem volt képes – ő fecsegett akkor is, mikor saját magának kára származhatott belőle. Így tett ezuttal is. Elfecsegte *Franklinéknak* a tervünket, amint az nemsokára kiderült.

Előkészületeinket befejezván, március 21-én és 22-én tárgyalunk *Goldschmied*-del azon az alapon, hogy az ő cége mintegy kiadói közösségben lesz velünk, s a vállalat sikerét a 10.000 példányra tervezett kiadás felének átvétele által biztosítja.

Március 24-én hiteles forrásból értesültünk arról, hogy a *Franklin-Társulat* egy hasonnemű versenyvállalat létesítésén dolgozik. *König Gyula* ugyanis felkeresett, hogy megtudja, hiteles-e az a hír, hogy mi egy ilyen vállalatot készülünk közrebocsátani. Módomban volt ezt neki kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal kimutatni. Ő valamiféle megegyezést hozott szóba, mire én kijelentettem, hogy mint máskor is, most is készséggel kerüljük el a harcot, ha ezt tisztes-séges megegyezéssel kikerülhetjük – de mi feltétlenül kihozzuk a vállalatot, amelyre már igen nagy előkészületeket tettünk. Ő szerette volna husvét utánra halasztani a dolgok továbbfűzését, mert a küszöbön levő ünnepekre Olaszországba készült – de én nyíltan megmondtam, hogy az összes munkálatokat folytatni fogom és bár eredetileg az volt a szándékunk, hogy ősszel jelentetjük meg a szóban forgó vállalatot (hiszen közben a külföldi kiadások ügyét akartuk elintézni) – már husvét után azonnal hirdetni fogjuk, tekintet nélkül a velük való tranzakcióra, amelyre egyébként készek vagyunk.

Április 2-án *Goldschmied* le akarta is szállítani az ő részesedését 40:60 arányában, amibe mi bele is egyeztünk – a tárgyalás mégis eredmény nélkül megszakadt, mert az esetleges nyereség felosztására vonatkozó kulcsot *Goldschmied* nem akarta elfogadni.

Bár sok mindenféle előkészület megvolt, mégis rendkívüli munkát kellett teljesíteni néhány nap alatt, hogy késedelem nélkül meg lehessen indítani a vállalatot. Az egész igazgatóságból egyedül én voltam akkor Budapesten és magamnak kellett viselnem az egész felelősséget a súlyos következményekkel járó elhatározásokért, melyeket az új helyzet parancsolt.

Április 3-án közöltük a lapokban a „*Klasszikus Regénytár*” közrebocsátását. A kocka el volt vetve – visszatérés többé nem volt lehetséges.

Rákövetkező nap újra felkeresett *Goldschmied* és hajlandónak nyilatkozott a tárgyalások újból való felvételére, valamint készségét fejezte ki arra nézve, hogy a *Franklin-(Wodianer)* vállalat részéről fenyegető veszély elhárítására a maga részéről mindent meg fog tenni. Ehhez képest ő készítette elő azt a megállapodást, mely azután a *Franklin-Társulattal* április 8-án tényleg létre jött.

Közben t. i. a *Franklin-Társulat* meghirdette a maga tervezett vállalatát, a „*Világirodalom klasszikus regényei*” cím alatt a lapokban. A megállapodás szerint a *Franklin-Társulat* ennek a vállalatnak megjelenését a körülményekhez képest egy-két-három évvel elhalasztotta, minek ellenében mi (az *Aufrecht és Goldschmied* céggel közösen) az általuk kiadandó regénytárból 450.000 kötetet fogunk a megállapított módozatok mellett átvenni. Egyben meg volt állapítva, hogy a *Franklin-Társulat* az ő gyűjteményébe nem vehet fel oly regényt, amely a mienkben előfordul.

Hogyan történt, hogy a *Franklin-Társulat* egyáltalában ily vállalat tervével foglalkozott? A *Franklin-Társulat* abban az esztendőben vette meg a *Wodianer-féle* könyvkiadóvállalatot. Ez a nagy és jelentékeny könyvkiadóvállalat jóformán kizárólag az iskolakönyvek és a pedagógiai irodalom terén vált ki. Az utolsó esztendőben komolyan foglalkozván az eladás gondolatával, a cégtulajdonos, nyilván abban a meggyőződésben, hogy könnyíteni fogja az eladást, ha tervbe vett életrevaló vállalatokra vonatkozó szerződésekkel rendelkezik, mindennemű ilyen szerződés létesítésére törekedett. Jóformán évtizedek munkáját kitöltő irodalmi gyűjtemények közrebocsátására egyazon időben szerződött különböző szerkesztőkkel és írókkal. Így többek közt a „*Világirodalom klasszikus regényei*” című vállalatra *Radó Antal*-lal és *Tóth Béla*-val, azután egy „*Magyar Regényírók*” című vállalat szerkesztésére, illetőleg a bevezető cikkek megírására nyerte meg *Mikszáth Kálmán*-t. Ugyancsak *Mikszáth Kálmán*-nal kötött szerződést egy olynemű „*Olcsó regénytár*” kiadására, mely az „*Egyetemes Regénytár*” formájában ennek a versenytársa kívánt lenni.

Amikor a megállapodás a *Franklin-Társulat*-tal megvolt és így biztosítva volt erről a részről a béke, folytattuk *Goldschmied*-dal való tárgyalásainkat. Most már közöltük vele részletes *programmunkat* is és ő mindenekelőtt ezt kifogásolta, de ezenfelül az anyagi elrendezés tekintetében lehetetlen volt vele zöld ágra jutni. Ő még sohasem vett részt könyvkiadói vállalkozásban és így fennakadt jóformán minden egyes pontján azoknak a nagy költségeknek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely kiadói tervet becsületesen végre lehessen hajtani. Sem az előállítás, sem a szerkesztés, sem a propaganda tekintetében nem akarta elfogadni az előírányzott összegeket alapul és csak oly fix átvételi áron óhajtotta a maga kötetszámát átvenni, amely ő rá nézve minden további kockázatot kizár. Ebben a fix átvételi árban azonban nem tudtunk megegyezni.

Akkor azután előállott a legkalandosabb ajánlatokkal és mialatt mi néhány napi gondolkodási időt tartottunk fenn magunknak, azalatt ő összes utazóit arra utasította, hogy „*A Magyar és a*

Világirodalom Kincsestára” című, valamilyen előttünk ismeretlen vállalatot terjesszék, eltiltva őket a „*Klasszikus Regénytár*” további terjesztésétől. Ez a csak címében létező vállalat voltaképp meglevő készleteknek ily cím alatt való összefoglalása volt. Erről értesülvén, kijelentettük neki, hogy amennyiben ezt a terjesztést azonnal abba nem hagyja, mi tovább nem tárgyalunk a „*Klasszikus Regénytár*” ügyében. Abbahagyta és újra megkezdődött a véget nem érő, napról-napra új és új változatokban bővelkedő tárgyalás, amely végül is eredménytelen maradt. A közbeeső időben ugyanis már tapasztalhatta azt, hogy a „*Klasszikus Regénytár*”, amelyhez mindenki igen nagy reményeket fűzött, nem bizonyul annak a könnyen terjeszthető, üzletileg is kitűnő vállalatnak, aminek ő is tartotta. A különböző teljesíthetetlen feltételek azt a célt szolgálták, hogy ő szóval vállalt kötelezettségétől megszabaduljon. Meg is szabadult, magunkra maradtunk a terjesztéssel. Amit a megindítás körül rontani lehetett, azt bőven megcselekedte és azután egészen magunkra hagyott.

Huszonkét év óta együttesen vittük diadalra a magyar könyvkiadásnak azokat a termékeit, amelyeket a különböző kiadók közrebocsátottak. A magunk kiadásaival ezen idő alatt is magunkra maradtunk. A „*Klasszikus Regénytár*” volt az első kísérlet, hogy *Goldschmied* belekapcsolódjék a mi kiadói érdekeink előmozdításába is. Az ő sajátos üzletpolitikai felfogásánál és eljárásánál fogva ez sem sikerült. Többé sohasem társultunk, de ezen időponttól kezdve cégének jelentősége a magyar irodalmi termékek terjesztése tekintetében fokozatosan alá is szállott, más tényezők léptek helyébe.

Goldschmied szerepe

Talán helyénvaló, hogy ebben a könyvben és ezen a helyen ennek a *Goldschmied*-nak szerepét a magyar könyvterjesztés terén megállapítsuk. Mert kétségtelenül volt szerepe benne. Még pedig az én nézetem szerint végzetes szerepe.

Goldschmied Bernát kétségtelenül igen eszes, kiváló kereskedői kvalitásokkal rendelkező, gyors felfogású, biztos ítéletű ember, de eszét és szellemét rendszeren arra használta fel, hogy a mások eszén tuljárjon; a vele való tárgyalás rendszeren szellemi torna volt, ahol ő nem annyira az igazságért vagy a maga igazáért küzdött, mint inkább azért, hogy felül maradjon, hogy a tárgyalók ismerjék el az ő szellemi felsőségét.

Hogy ezt elérje, minden eszközt felhasznált. Ártatlannak tetsző adomákon kezdte, azután az élc, a gúny, a szatíra fegyvereivel folytatta és ha rá került a sor, vagy célravezetőnek tartotta, a nyers és brutális személyes támadástól, sőt a terrorizálástól sem riadt vissza.

A megkötött szerződést szigorúan megtartotta, betű szerint lojálisan is; de míg odáig eljutott valaki, hogy vele a szerződést megköthesse – nagy kálváriát kellett végigjárnia.

A terjesztő vállalat bizonyos fokig eldöntötte a sorsát a nagy irodalmi vállalkozásoknak, ezt a helyzetet *Goldschmied* minden egyes esetben a kiadók megfélemlítésére használta fel; a szállítási feltételek megállapításában gyakran oly túlzásokra ragadtatta magát, melyek a kiadókat méltán elkészerítették, annál is inkább, mert e mellett nem volt képes lemondani arról az izléstelen szokásáról, hogy anyagi eredményeivel, vállalata sikereivel minduntalan kérkedjék.

Mindezek a tulajdonságok érthetővé teszik, hogy a kiadók körében idővel nagy ellenérzés keletkezett az ő személyével szemben és nem lehet csodálkozni azon, ha egyik is, másik is függetleníteni akarta magát tőle.

Nekünk egészen sajátos viszonyunk volt vele. Mint terjesztővállalat, érdektársak voltunk és ezen a részen teljes harmóniában voltunk vele, mert ő lojálisan megtartotta a korrekt

üzletvitel érdekében közösen megállapított mindennemű módozatokat. Nekünk is nagy érdekünk volt, hogy ezen a téren békésen egymás mellett és ne egymás ellen dolgozzunk, mert a nagy terjesztési akciókat nem lehetett volna sikerrel keresztülvinni, ha a mindenkor nagy nehézségekhez még a versenytárssal való vesződségek is hozzájárultak volna. Háborus állapotban nem lehetett volna mindazokat a propaganda-akciókat véghez vinni, melyek csak csendes és békés módon sikerülhetnek.

De mint kiadónak, még rosszabb volt a helyzetünk vele szemben, mint a többieknek. A többieket csak kinozta, minket mint kiadókat egyszerűen bojkottált, – s ha még csak ezt tette volna; de nemcsak teljesen mellőzte kiadványainkat terjesztő üzemében, hanem rendesen olyankor, mikor egy-egy új vállalatunkat kezdtük lanszizni – olyankor talált ő mindig valamilyen cikket, melyet pont akkor kellett forgalomba hozni, hogy ezzel a mi munkánkat megzavarja.

Ahogy a „*Klasszikus Regénytár*” terjesztésének megkezdésekor „*A Magyar és a Világirodalom Kincsestára*”-t kaparta ki az ismeretlenség homályából, ép úgy a *Jókai-összkiadás* terjesztésének küszöbén felfedezte azt, hogy a harminc év óta forgalomban levő kis népies kiadás igen alkalmas terjesztési cikk, mert egyrészt zavart fog okozni az összkiadás terjesztésében, másrészt nagy forgalmat lehet elérni annak a propaganda-akciónak hatása alatt, melyet mi az összkiadás érdekében kifejtettünk. Ezt az eljárást azután ismételte több ízben is, más és más változatban és ezzel megmutatta azt az utat, amely az illojális üzleti verseny terén később mind nagyobb mérveket öltött és a könyvkiadói és terjesztői békés foglalkozást Magyarországon valóságos háborus állapottá változtatta át.

Azt hiszem, nem vagyok igazságtalan, midőn ezekben megállapítani törekszem azt a szerepet, amely *Goldschmied Bernát*-ot a magyar könyv-üzem terén megillette, amely időnként igen jelentékeny volt és mindig igen áldásos lehetett volna. Azt hiszem, senkisé is fogja megtagadhatni az elismerést azoktól, akik mégis évtizedeken át fenn tudtak tartani egy összeköttetést oly üzletféllel, akinek ilyen alaptermészete volt. Mert ez igazán nem volt könnyű. De le kellett küzdeni a nehézségeket és sok minden egyebet, propter bonum pacis.

A „Klasszikus Regénytár” programja

Ilyen nehézségek előzték meg annak a vállalatnak megszületését, amelyet irodalmunk legjobbjai nemcsak az intézet, hanem az egész magyar irodalom legkiválóbb kiadói vállalkozásának mondanak.

Irodalmi színvonala abban a percben volt eldöntve, amikor a „*Klasszikus Regénytár*” szerkesztőiül *Ambrus Zoltán*-t és *Voinovich Gézát*-t nyertük meg. Ez azt jelentette, hogy nemcsak üzleti és kiadói szempontok lesznek mérvadók a gyűjtemény köteteinek megválogatásában, hanem főként irodalmi és művészeti szempontok. Mi teljesen szabad kezét adtuk e tekintetben a szerkesztőknek.

Az első program-tervezetet *Ambrus Zoltán* csinálta, aki három sorozatban állította össze a kiadandó művek jegyzékét, az első sorozatba sorozván a feltétlenül felveendőket, a másodikba a másodsorban szöbakerülőket és a harmadik sorozatba az esetleg felvehetőket, ha van még hely. *Ambrus Zoltán*-nak ez az első összeállítása, ez a mintegy 70 munkát felölelő jegyzék, egy nagy műveltségű, kiváló izlésű, finom érzésű irodalmi ember egész élete tanulmányainak és olvasmányainak a leszűrődése. Ez az alap-jegyzék volt a kiinduló pont további tárgyalásaink, további elhatározásaink tekintetében. A program megállapításának munkája még

csak ezután kezdődött, hiszen különböző szempontokat kellett figyelembe venni, irodalmiakat és gyakorlatiakat egyaránt.

Ambrus Zoltán első programja a feladatot, hogy úgy mondjam, abszolút oldotta meg. Mindazt felölelte, aminek kiadása a tervezett gyűjteményben kívánatos. Most már arra kellett tekintettel lenni, vajjon ezekből a munkákból mi van meg magyarul, mi van meg jó fordításban és milyen kiadásban? Kapható-e, vagy elfogyott-e? Elvül tüztük ki, semmi olyat közre nem bocsátani, ami más kiadónál már megjelent és forgalomban van, továbbá semmi olyat, ami a közkeletű olcsó kiadásokban, például az „*Olcsó Könyvtár*”-ban, az „*Egyetemes Regénytár*”-ban, vagy az „*Athenaeum Olvasótára*”-ban kapható. Ezt az elvet azonban egész szigorúságában végrehajtani mégsem lehetett, mert azt, ami rossz vagy avult fordításban volt meg az irodalomban, mégis ki kellett újra adni. Hiszen például a legnagyobb regényírónak, *Dickens*-nek sok műve jelent meg magyarul, de egy sem volt kapható a mai igényeknek megfelelő fordításban.

Azután volt még egy fontos szempont, amely a végleges programot befolyásolta. Kívánatos volt, hogy minden nemzet irodalmának legjava benne legyen a „*Klasszikus Regénytár*”-ban, mégis a német irodalmat háttérbe kellett szorítanunk gyakorlati okokból és a közönség érdekében. Számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy Magyarországon jóformán minden művelt ember olvas németül is és hogy a német irodalom főművei itt igen nagy mértékben el vannak terjedve és könnyen hozzáférhetők az olcsó gyűjteményekben, így például a *Reclam*-félében is.

A „*Klasszikus Regénytár*” szerkesztésének egyik alapelve volt, hogy minden munkát eredetiből fordíttasson. Mikor azután a kötetek szétosztására került a sor, kitűnt, hogy vannak kötetek, amelyek eredetiből nem fordíthatók le, mert nem találunk az illető nyelvet tudó, arra való művészi fordítót. Ezeket egyelőre ki kellett kapcsolni a programból.

Mindezeknek az előtanulmányoknak megejtése után azután elővettük az összes programokat, amelyek elkészültek, mert mindenki készített ilyet; kiadóvállalatunk összes számbajöhető tényezői épp úgy, mint fordítóink, megpróbálkoztak ezzel a feladattal, hogy össze lehessen vetni a szerkesztők által készített programmal és esetleg amazokat kiegészíteni. Közös konferencián azután végleg megállapítottuk azoknak a munkáknak sorjegyzékét, amelyek feltétlenül felveendők és amelyek fordítását meg lehet kezdeni. Itt került azután szóba az a fent említett *Goldschmied*-féle jegyzék is, amely egészen más szempontok szerint készült és amelyet mi sem, de még kevésbé szerkesztőink nem tehettek magukévá. Hiszen abban a jegyzékben még olyan írók is szerepeltek, mint *Schwartz Mária Zsófia*, *Carlén-Flygare Emilia*, *Bremer Friderika*, *Hackländer*, *Auerbach*, *Brachvogel*, *Ebers*, *Spielhagen*. Oly írók, kiket a mi szerkesztőink teljességgel nem állítottak egy sorba azokkal az írókkal, akiknek munkáiból végül is kialakult a „*Klasszikus Regénytár*”. Kialakult úgy, ahogy ma előttünk van, megvalósítván azt, amit a kiadók célul tűztek ki maguknak.

A „*Klasszikus Regénytár*” csak elsőrangú írók abszolút becsű, világhírű műveit öleli fel, olyanokat, amelyeknek jelentősége a világirodalomban meg van állapítva, olyanokat, amelyeket minden művelt embernek mulhatatlanul ismernie kell. Mellőztük mindazokat a zajos, de múló értékű nagyságokat, akiket a divat szeszélye hirtelen felkap és akik épp oly gyorsan feledésbe merülnek, mint amilyen zajjal bejárták a világot.

A kiválogatás a képzelhető legnagyobb gonddal történt. A legjelesebb magyar írók és esztétikusok tanácsadással támogatták a szerkesztőket, de igénybe vettük külföldi nagy esztétikusok tanácsát is, így például a *Georg Brandes*-ét. Az északi irodalmak tekintetében sem szerkesztőink, sem más felkért tanácsadóink nem voltak teljesen biztosak a helyes megválasztás

tekintetében és ezért fordultunk *Brandes*-hez, aki azután kijelölte nekünk a svéd, norvég és dán irodalomnak főműveit.

Amint végleg kialakult a program, csaknem kivétel nélkül oly regényeket tartalmazott, amelyek magyarul vagy egyáltalában nincsenek meg, vagy pedig csak régi, nem teljes, gyenge és csonka, hűtlen és hiányos fordításokban láttak napvilágot.

A „*Klasszikus Regénytár*” nem foglalhatja magában a világ összes jó regényeit, ezt nem tűzhette ki céljául, mert akkor több száz kötetre terjedne a gyűjtemény, de amiket felölel, azok legmonumentálisabb alkotásai a külföldi irodalmak legjelesebb íróinak, a műfai remekei; azok a munkák, amelyeknek irodalmi becsét és jelentőségét a köztudat szentesítette; azok a kincsei a külföld elbeszélő irodalmának, amelyek ismerete egyesek művelődésére és egész nemzeti műveltségnek kifejlődésére nézve egyaránt nélkülözhetetlenek; azok a mesterművek, amelyeket a magunk szellemi vagyonához hozzá kell csatolnunk; azok az örökbecsű munkák, amelyek felett már elhaladt az idő és amelynek kiállották ennek a legszigorubb kritikusnak az ítéletét is.

A következő íróknak legjellegzetesebb műveit öleli fel a „*Klasszikus Regénytár*” első hatvan kötetes sorozata, u. m.: *Alarcon, Balzac, Bulwer, Cherbuliez, Daudet, Dickens, Dosztojevszkij, id. Dumas, ifj. Dumas, Flaubert, France, Gogoly, Goncsarov, Goncourt, Hugo, Jacobsen, Keller, Lermontov, Maupassant, Meyer K. F., Scott, Stendhal, Thackeray, Turgenyev, Zola.*

A fordítások

Hiába lett volna azonban a legszebb program és a leggondosabb kiválasztás, ha nem sikerül biztosítanunk azt, hogy ezek a munkák hiven visszaadják a klasszikus eredetét; csak a hű és művészi fordítás alkalmas arra, hogy az eredetinek szépségeit, az írók stíljét és egyéni sajátosságait visszatükröztesse, sőt lehet mondani, hogy a művészi fordítás szinte jobban megóvjá a klasszikus regényt az elavulástól, mint maga az eredeti mű. Mert a legnagyobb író nyelve is elavul 50–100 év alatt, a stílus változik, a színek elfakulnak, de a jó fordítás azon a másik nyelven, azon a mai nyelven adja vissza azt frissen és elevenen. Van arra több példa a világirodalomban. Például a *Claude Tillier* híres műve, a „*Mon oncle Benjamin*” Franciaországban az elavult művek sorába tartozott, amikor *Ludwig Paul*-nak klasszikus német fordítása megint felelevenítette és az örökbecsű klasszikus művek sorozatába állította be.

Hogy kiváló és művészi fordításokhoz jussunk, a legkiválóbb magyar írókat és a fordítás terén valóban bevált mestereket szólítottuk fel közreműködésre. *Ambrus Zoltán, Ambrozovics Dezső, Adorján Sándor, Balla Mihály, Fáy J. Béla, Győry Ilona, Hevesi Sándor, Ignótus, ifj. Korányi Frigyes, Lándor Tivadar, Mikes Lajos, Ritoók Emma, Salgó Ernő, Szabó Endre, Szécsy Károlyné, Vértesi Jenő, Voinovich Géza* örömmel vállalkoztak fordítói munkára, hogy a „*Klasszikus Regénytár*” sorsát biztosítsák. Igen sokan ajánlkoztak fordításra olyanok, akiknek gyakorlatuk volt e téren, de akiket a „*Klasszikus Regénytár*” mellőzni kényszerült, mert teljesen eltévesztette volna hivatását, ha ugyanolyan gyárilag készült fordításokat adott volna, mint a minőkkel a könyvpiac el volt árasztva. Mert valósággal el volt árasztva a legképtelenebb fordításokkal, a leglehetőlenebb kiadásokkal.

A spekuláció mindenképen hatalmába kerítette a külföldi regényirodalmat. Aminek külföldön valamelyes sikere volt, azt kiadták magyarul, hevenyészett, lelkiismeretlen, csonkitott fordításban. Legjellemzőbb példája ezeknek *Zolá*-nak híres ciklusa „*A Rougon-Macquart család.*” Ennek a ciklusnak néhány kötetét előkelő kiadóink adták ki teljes egészükben, értékes fordításban. De legtöbb kötete valóban gyalázatos kiadásban jelent meg. Tudnivaló

Zolá-ról, hogy leplezetlen meztelenségben találja fel azt, amit el akar mondani és ennek folytán sok regényében olyan nuditások fordulnak elő, amelyek érzécsiklandoztató tartalmuknál fogva az olvasók bizonyos rétegeire nagy vonzó erőt gyakorolnak. Aki Zola műveinek ezt a vonását kellőképpen kiaknázza, jó vásárra számíthat. Ez az oka annak, hogy az u. n. zugkiadók rávetették magukat erre az értékes íróra, de úgy, hogy könyveit megfosztották irodalmi értéküktől, dugárut készítettek belőle, amely a pikáns könyv mezében jelentkezik. Így keletkezett a Zola munkáiból egy sereg ponyvakiadás, amely lehetetlenné tette, hogy ugyanazon műveknek jó kiadásai is napvilágot lássanak, mert a teljes és becsületes kiadás ezekkel a ponyvakötetekkel nem vehette fel a versenyt.

Mi mintaszerű fordításokat akartunk, azokat csak íróművészek készíthették el.

Csak ilyen fordításokkal érhattük el a „Klasszikus Regénytár” köteteivel azt a célt, amit a művészi fordításnak el kell érnie, hogy az irodalomnak, az íróknak és a közönségnek egyaránt izlését, kritikáját, ismereteit fejlessze és művészi gyönyörűséget szerezzen az olvasónak. A „Klasszikus Regénytár”-ról el lehet mondani, hogy megtermékenyítette a magyar szellemet és a magyar kultúrát, fejlesztette és előbbre vitte a magyar nyelvet, az irodalmat, a műveltséget és ítéletet. El lehet mondani, hogy nem hogy elnyomta volna a nemzeti irodalmat, hanem egyenesen gazdagította azt; akik elsősorban hálásak voltak a „Klasszikus Regénytár” létrehozásáért, azok maguk a mai kornak tehetséges, hivatott, jeles és nemzeti érzésű magyar írói voltak.

Gazdaságos berendezés

A külső kiállítás is nagy szerepet játszott a „Klasszikus Regénytár” programjában. A nagyobb lélegzetű könyv olvasója mindig panaszkodik, hogy a könyv, különösen, ha be van kötve, nehéz, az ember elfárad, ha a kezében tartja. Evvel a jogos panasszal számot vetve, oly helykönnyű papírt készítettünk a „Klasszikus Regénytár” kötetei számára, hogy még a 30 ives kötet bekötött állapotban is egészen könnyű, mintegy 40 gramm súlyú. A papírt ezenfelül simítatlanul készítettük oly módon, hogy ne kápráztassa, ne rontsa a szemet, hogy a betűk jobban élesedjenek ki rajta, mint a simított papíron, hogy az olvasás ne váljék fárasztóvá.

A legnehezebb kérdés volt a betűfaj kiválasztásának kérdése. Ez szorosan összefüggött az egész vállalat ökonómiájával. Az angol standard-könyvet az teszi oly bámulatosan olcsóvá, hogy a nagy terjedelmű könyveket kis betűkkel nyomtatják és így aránylag kevés papírt fogyasztanak, kevés nyomtatási költséget okoznak. Ezt azonban Magyarországon nem lehet megtenni, mert a közönség hozzá van szokva a nagy betűs könyvekhez. Mi a nehéz problémát, hogy minél több tartalmat hozzunk minél kevesebb iven, akként oldottuk meg, hogy a szokásos garmond betű helyett borgis betűt alkalmaztunk, de ritkítás útján elértük azt, hogy garmond kinézése van a betűnek és az olvasó azt nagynak nézi. Csak így érhattuk el, hogy a „Klasszikus Regénytár” egy-egy ivére 34000 betűt helyezhettünk el és csak ily tipográfiai berendezés mellett vált lehetővé az olyan hatalmas nagy munkáknak, mint a *Dosztojevszkij* „*Raszkolnyikov*”-ja *Tolsztoj* „*Háború és béke*” című műve vagy a *Dickens* nagy regényei, 1–2–3 kötetben való elhelyezése.

*

Ezzel az ökonómiával, amelyet a szedés tekintetében tartottunk szem előtt, volt kapcsolatos egy további fontos problémája a „Klasszikus Regénytár”-nak: az olcsó árak megszabása. Abból a természetszerű okoskodásból kellett kiindulni, hogy az ilyen gazdaságosan kiállított köteteket igen nagy példányszámban kell eladni, hogy a költségek megtérüljenek, viszont igen

nagy példányszámot csak úgy lehet elhelyezni, ha az eladási ár olcsó. Ez magától értetődő circulus vitiosus.

Abban az időben a magyar regényirodalomban szokásos nyomdai kiállítás mellett átlag 20–22000 betű szokott egy iven elhelyezést nyerni és egy ilyen ivenk rendes bolti ára 20–24 fillér volt.

Ezzel szemben mi a „*Klasszikus Regénytár*”-nál 34000 betűt helyeztünk el egy iven és annak bolti árát 10–12 fillérben állapítottuk meg: nyilvánvaló, hogy négyszer jutányosabb köteteket adtunk, mint az akkor forgalomban volt munkák; kétszer annyi tartalom mellett felényi ár.

A magas irodalmi színvonal a technikai kiállítás tökélyével párosult, hogy a *legolcsóbb árért* nyújtson oly irodalmi gyűjteményt, minőket csak a nagy nemzetek mutathatnak fel azért, mert náluk az ily irodalmi kiadványokat óriási példányszámban vásárolja a közönség. Mi kísérletet akartunk tenni a rendkívül jutányos bolti ár megállapításával arra nézve, lehet-e a mi szűk nyelvterületünkön is a nagyközönségnek szánt műveket oly jutányos áron közrebocsátani, mint ahogy a művelt nyugaton a kiadók az irodalmi művek népszerűsítésének érdekében ezt nagy sikerrel gyakorolják. Ha ebben meg nem csalódunk, akkor be lesz igazolva, hogy hazánkban is lehet jó könyveket szép kiállításban kiadni, ha azok olcsók; ha ez a kísérletünk sikert arat, úgy reméltük, új és nagy perspektívák nyílnak a hazai könyvtermelés részére. Megcáfoltatik a magyar könyv drágaságáról szóló panasz és ki lesz jelölve az út, amelyen a jövőben haladnunk kell.

A „*Klasszikus Regénytár*” minden kellékével rendelkezett a sikernek, mint ezt az akkori sajtó meg is állapította; joggal számíthatott a képzelhető legnagyobb elterjedésre, a közönség teljes meghódítására.

Az első elismerés

A megindítás körül felmerült fantasztikus nehézségek ellenére is, az első sorozat, melyet csak 1904 őszén akartunk közrebocsátani, már ugyanazon év május hónapjában készült el, habár egy szépséghibával jött is világra. Ebbe a sorozatba ugyanis, hogy az 5 kötet meglegyen, kénytelenek voltunk *Dickens* „*Twist Olivér*”-ját a régi *Gondol Dániel*-féle fordításban adni, amelyet ugyan *Voinovich Géza* gyökeresen átdolgozott, de amely mindannak dacára mégsem állhat azon a színvonalon, mint későbbi *Dickens*-fordításaink.

A rendkívüli munka mindnyájunkat kimerített, de különösen szerkesztőnket, *Voinovich Gézát*-t, akinek akkor vállalatunk igazgatósága külön köszönetét fejezte ki az első sorozatnak nehéz körülmények között való sajtó alá rendezésében kifejtett működéséért és felkérte, hogy ebben a nagy és terhes munkában tulságosan igénybe vett idegzetét restaurálja hosszabb pihenéssel.

Az első sorozat megjelenése azok körében váltotta ki a legnagyobb elismerést, akik legnehezebben hajlandók az elismerés pálmáját átnyújtani. Egy korán elhunyt, nagy tehetségű magyar író, *Thury Zoltán* volt az első, aki melegen gratulált nekünk a kiadáshoz, megjegyzéseket fűzván azokhoz az ügyekhez, amelyek a kiadást megelőzték.

„Elszomorító az – mondja ő – hogy ebben a kis országban, a kis piacon, ha valaki csinál valami szép dolgot, rögtön ugyanannak az ideának a kihasználásával, de a publikum nivójához leereszkedve, annak a gyengéjét felhasználva, igyekeznek agyoncsapni a konkurrensok. Nekem nem fáj a Révai Testvérek feje, hanem végtelenül bánt az, ha csak 10 vagy 100 példányt is ezekből a kiadásokból a *Klasszikus Regénytár* helyett fognak

megvásárolni. Sérelem ez és nem az Önök szempontjából, mert hát Önök megbirkóznak a versennyel, hanem az olvasóközönség szempontjából, amelyet ily lelkiismeretlenül traktál az élelmeskedés.

Egyébként fogadja igazán őszinte gratulációmát a Klasszikus Regénytárhoz. Fokozódik a gyönyörűségem mindig, amikor csak kezembe veszem a kötetét és ha majd teljes lesz a kiadás, becsületünkre válnék, ha legalább rá pillantana a külföld is valami kiállításon, s látná, hogy ilyen könyvkiadásunk is van. Csoda szép, csoda olcsó és végül felemeli az embert a nivó, amelyen áll.”

A Thury Zoltán kívánsága hamarabb teljesedett be, mint ahogy akár ő, akár mi gondoltuk volna. A magyar nyelvű „*Klasszikus Regénytár*”-t a külföld jóformán hamarabb vette észre, mint maga Magyarország, amelynek számára készült. Ez így történt.

Mi többek között az Angliában levő *Gineverné Győry Ilonát* is felkértük a „*Klasszikus Regénytár*”-ban való közreműködésre. *Győry Ilona* a korán elhunyt, kiváló magyar írónak, *Győry Vilmos*-nak Angliában férjhezment leánya, aki régi hazájával állandó kapcsolatot tartott fenn és új hazájában meg nem szűnő lelkesedéssel képviselte Magyarország érdekeit. Előadásokat tartott, ismertetéseket közölt Magyarországról és barátokat törekedett neki szerezni. Mi úgy gondoltuk, hogy a legnagyobb angol íróknak, *Dickens*-nek és *Thackeray*-nek lefordítását legcélszerűbb olyan valakire bízni, aki ott él abban az angol társadalomban, amelynek életével foglalkoznak ezek az írók; aki „érzi Dickenst és Thackerayt”, aki szeretettel fogja ezeknek a műveknek szépségeit a magyar olvasó előtt feltárni. Ezért fordultunk *Győry Ilonához*, akinek megbízhatósága a fordítás terén előtünk ismeretes volt.

Angliában éppen akkor ujult fel a rajongás *Dickens*-ért és azok az angolok, akik tudomást szereztek *Győry Ilona* útján arról, hogy egy magyar regényvállalat indult meg, amely nagy mérvben a Dickens-kultusz szolgálatában áll, ezt igen nagyra becsülték. Akkoriban történt, hogy a Londonban élő magyarok angolokkal együtt megalakították a *Hungarian Society*-t, a „Magyar társaság”-ot, mely igazi állandó magyar központ akart lenni és egyúttal az angolok figyelmét Magyarország felé fordítani. E társaság útján, melynek tagjai az angol szellemi élet elsőrangú notabilitásai voltak, értesültek az angolok a „*Klasszikus Regénytár*”-ról és annak törekvéseiről és *Stead*, az angol irodalmi élet legelső szerepvivője, a „*Review of Reviews*” szerkesztője, akinek háza jóformán központja volt az angol irodalmi életnek, a „*Klasszikus Regénytár*” láttára ezeket mondotta:

„A legértékesebb és leghasznosabb irodalmi vállalkozás, aminek csak sikere lehet. Igazán csodálom, hogy mi, angolok, nem szerkesztettünk ilyen gyűjteményt.”

„Kéziratbevasalás”

Szükségünk is volt azonban ilyen szórványos elismerésekre, mert igen sok bajjal kellett megküzdünk. Az olvasó erről alig alkothat magának fogalmat. Mikor a kész munka a kezében van, nem sejtheti azokat a nehézségeket, melyek annak születését megelőzték. Az olvasó azt gondolja, nincsen ebben semmi rendkívüliség, a kiadó megrendeli X. Y.-nál a fordítást, az beszállítja, nyomdába kerül, elkészül és pont. Csakhogy egész másként áll ez a gyakorlatban, különösen az olyan nagy vállalatnál, mint aminő a „*Klasszikus Regénytár*” volt, amelynek annyi fordítót kellett egyazon időben foglalkoztatnia, hogy a sorozatok pontos megjelenését biztosítsa. A kiadónak pontosnak kell lenni, mert ő a legnagyobb urral, a közön-séggel áll szemben, de a fordító nem érzi azt, hogy neki is pontosnak kell lennie a kiadóval szemben. Sőt tudván azt, hogy kivüle mások is dolgoznak a vállalatnak, elbizza magát, hogy

ha ő késik is, majd a másik elkészíti a maga munkáját és így az 5 kötetes sorozat biztosítva lesz nélküle is.

Szinte hihetetlen, hogy minő küzködések árán tud csak létrejönni egy ilyen 60 kötetes gyűjtemény, mennyi jóindulat, mennyi energia, mennyi türelem emésztődik fel, amíg tető alá jut az egész vállalat.

Szinte elképzelhetetlen, hogy minő fantázia emésztődik fel a kifogásokban, amelyekkel az egyes munkatársak mulasztásaikat magyarázni és menteni próbálják. Kötetekre rug az a levelezés, melyet a szerkesztők sürgetések dolgában kénytelenek folytatni. Voltak abban jószándéku ígéretek és megbízhatatlan hitegetések, de az egyikben épp oly kevésbé lehetett bízni, mint a másokban. A becsületszónak nagy szerepe volt – még több az ünnepélyes ígéreteknek.

„Kéziratbevasalás”-nak nevezik szerkesztői műnyelven azt az eljárást, amelyet gyakorolni kell abból a célból, hogy a szerkesztő hozzájuthasson a kézirathoz. Ez az eljárás az illető munkatárs egyéniségéhez alkalmazkodik. Egyiknél szigorral lehet boldogulni, másiknál előzőkeny engedékenységgel. Az egyik meg van sértve, ha nem adunk hitelt kifogásainak és mentegetődzéseinek, a másik számít rá, hogy tamáskodni fogunk benne és dokumentumokkal felszerelve állít be, mulasztásait kimagyarázni. A legközelebb fekvő és leggyakoribb kifogás a betegség, hiszen tény, hogy beteg állapotban az ember nem képes szellemi munkára, de hát nem is a saját betegségét hozza fel okul a mulasztásra egyik-másik fordító, hanem a feleségéét, a gyermekéét, még az anyósáét is. Azután jön az álmatlanság; az álmatlanságban szenvedő ember kedvetlen, ilyen állapotban nem lehet dolgozni. Mikor már nagyon sürgős volt egyik fordítónk munkája, rábirtuk, utazzék el délvidékre, heverje ki ott az álmatlanságát és fejezze be munkáját. El is utazott, onnan azonban azt írta, hogy még rosszabbul van, ez a hely nagyon rosszat tesz neki, azért haza utazik és majd befejezi munkáját otthon.

Volt olyan munkatárs, aki vállalkozott egy terminusra, de azt meg nem tartotta, azt mondván, csak úgy tud dolgozni, ha megfelelő előleget kap, hogy a munka ideje alatt biztosítva legyen a megélhetése. Ez világos és érthető beszéd volt, megkapta az előleget és az új terminust, melyet épp úgy elmulasztott, mint az előzőt, csak hogy ehhez azt a magyarázatot fűzte, hogy nem tud dolgozni, mert pénz után kell járnia, olyan munka után, amelyet azután fognak neki megfizetni; nem tud elvégezni olyan munkát, amelynek árát már megette. Volt olyan munkatárs, aki azért kért munkát, mert a fordítói munkában ki akarta pihenni másnemű szellemi munkásságát. Azután pedig azért nem végezte el a rá bízott munkát, mert szellemileg és fizikailag egyaránt ki volt merülve.

A kézirat bevasalása részére a „*Klasszikus Regénytár*”-nak külön tisztviselőt kellett alkalmaznia, a „sürgető kisasszonyt”, aki egyebet sem tett, mint megállapította a terminusok meg nem tartását és sürgető leveleket írkált, azonfelül egy külön sürgető szolgát kellett beállítani, akinek feladata volt, jóformán naponként felkeresni mindazokat a munkatársakat, akiknél a kéziratok esedékesek voltak. Ennek a szolgának ügyes embernek kellett lennie, ki kellett kémlelnie minden egyes munkatárs élete szokásait, tartózkodási helyét, azt, hogy mikor kel fel, és hogy mikor fekszik le, hol található a nap különböző szakaiban, mert ha reggel a lakásán kereste, azzal küldte el, hogy a kézirat a szerkesztőségben van és ha estefelé ott kereste, azzal bocsátotta el, hogy jöjjön el holnap ebéd után a kávéházba. Hogy melyikbe, azt a szolgának tudnia kellett; jóformán minden reggel végigjárta a munkatársakat ez a sürgető szolga, akinek alkalmazkodnia kellett a munkatárs természetéhez. Ha zaklatás után vélt célt érni, zaklatott és alkalmatlankodott, amíg meg nem unták és át nem adták a sürgetett kéziratot, már csak azért is, hogy megszabaduljanak a zaklatástól; ha jószívű emberrel volt dolga, akkor kérésre, könyörgésre fogta a dolgot és volt olyan eset, amikor igen lusta munkatárs szinte azért

fejezte be majdnem pontosan munkáját, hogy a szolga iránti jóindulatát és szivességét kimutassa.

A legkülönbözőbb eszközökhöz kellett folyamodni; némelyiknél az volt a baj, ha sürgették, azt mondta, nem hagyják nyugton, nem tud dolgozni, másnál az volt a baj, ha nem sürgették; mikor reklamáltak kéziratát, még ő állott elő szemrehányásokkal, mért nem sürgették, honnan tudja ő azt, hogy a munka sürgős. Mikor öt-hat levél eredmény nélkül és válasz nélkül maradt a szerkesztő vagy a sürgető kisasszony személyesen felkereste a munkatársat, akkor azzal állott elő, hogy nem kapta meg a leveleket, sohasem látott egyet sem; azontul be kellett vezetni a szállító-jegyekkel való értesítést, a retur-recepiszt.

És mi mindennel nem kellett megfenyegetni a munkatársakat! A szerkesztő megindító levelekben vázolta, hogy minő utálatos szörnyeteg az a szedőgép, amely csak úgy falja a kéziratot és minő rossz az, hogy a kiadó a nyomdával szerződött bizonyos időpontok megtartására és ha a szerkesztőség nem ad anyagot a szedőgépnek és a nyomtatógépnek, akkor a kiadó a kárba-vesztett időért is tartozik fizetni és ezt nem hajthatja be máson, mint a mulasztásban vétkes munkatárson; mindezzel hatni próbált a szerkesztő a munkatársra, de nem sok eredményt ért el.

Alkalmazásba jutottak azután más eszközök, az a proposíció, hogy rendelkezésre bocsátunk a fordítónak egy gyorsíró, akinek ő a fordítást lediktálja; azután az, hogy jöjjön be naponként hozzánk az irodába kitűzött időben és ott végezze el munkáját. Ez oly erkölcsi kényszer volt, amelyet egy alkalommal maga a munkatárs proponált.

Érdekes az a balanszírozás, amelyet egyes munkatársak a terminussal végeztek; megkülönböztetett egy első, második, harmadik terminust, mikor azután ezt sem tartotta meg, akkor azzal állott elő, hogy hiszen ez még nem a legvégső terminus, mert ennek azután, mondotta önérzettel, mindig ura marad. Mikor ezt a legvégső terminust is elmulasztotta, azt hozta fel mentségül, illetőleg magyarázatul, hogy úgy értesült, hogy a szóbanforgó kötetnek még nincsen meg a bevezető előszava, tehát lehetetlen, hogy az ő fordításán muljék a kötet megjelenésének késése.

Némelyik munkatársnál a határidő megtartására külön tiszteletdíjat kellett megállapítani, egy külön utólagos prémiumot, hogy vállalt kötelezettségét megtartsa; némelyik munkatársnál már az eredeti szerződésben kétféle honoráriumot kellett megállapítani, a rendes fordítói honoráriumot és egy magasabbat arra az esetre, ha a kéziratot pontosan beszállítja.

Legrosszabb dolgunk volt a kéziratok behajtása körül, ha valami nyomdász-sztrájk vagy könyvkötő-sztrájk állott be. Ha ilyenek csak hire volt is a levegőben, ez elég ok volt arra, hogy a fordítók némelyike beszüntesse munkáját. Mi ilyenkor azon az állásponton állottunk, hogy annál jobban kell sietnünk, hiszen törekednünk kell a sztrájk előtt elkészülnünk. Ők pedig úgy magyarázták a dolgot, minek erőltessük meg magunkat, hiszen úgy sem lehet megjelenni a sztrájk miatt. Némelyik író jól ismerve önmagát, azt proponálta, hogy oly szerződést kössünk vele, amely szerint a honoráriumot csak a teljes kézirat beadása után kapja, mi ebbe természetesen szívesen beleegyeztünk, de azután jöttek a levelek, hivatkozással az ismeretes „körülményekre”, amelyek sajnosan úgy alakultak ki, hogy terve ellenére mégis előleget kell kérnie a honoráriumra.

Mikor már minden eszközből kifogyott a szerkesztő, akkor a legvégsővel fenyegette meg a késedelmes munkatársát, azzal, hogy a fordítást mással fogja végeztetni, de ezzel se ment sokra, mert ezt a bejelentését azzal a kikötéssel fogadta a munkatárs, hogy a könyvben meg legyen jelölve, honnan kezdve fordított más, mert hiszen ő lelkiismeretes munkát végez és

nem akarja, hogy neve alatt esetleg rosszabb fordítás jelenjen meg és ebben a munkatársnak volt igaza.

Egy különösen késedelmes munkatárs egy igen erélyes hangú sürgető levél folytán eljött hozzám panaszkodni, hogy milyen méltánytalanság történik vele, amidőn őt sürgetik, holott három hete influenzás beteg volt. Igen ám, csak hogy mi nem ezt a három hetet kerestük tisztelt munkatársunkon, hanem azt a másfél esztendő, amely megelőzte azt a három hetet és azt a terminust, amely másfél esztendővel azelőtt lejárt.

Ugyanezzel a munkatárssal egy összejövetel volt megbeszélve egy alkalommal, amelyre én mintegy husz percnyi késéssel mentem el, ami énnám igen szokatlan volt; az illető munkatárs türelmetlenül távozott, ugylátszik, megneheztelt, mert amidőn egy barátjával találkozva azt kérdeztem, miképen lehetne vele mégis összejönni, tőle tudtam meg, hogy egy meg beszélt találkozáson husz percet várakozott reám. Én erre azt irtam neki:

„A legteljesebb mértékben méltánylom az Ön szives előzékenységét, mégis engedje megjegyezmem, hogy én magam Önre csak a szóbanforgó ügyben 1906 október 1-e, tehát közel négy év óta várok, és hogy különösen az utóbbi megbeszélt találkozásnak csak a megállapításával is néhány hónapig volt szives megvárakoztatni.

Tekintettel ezekre az évekre és hónapokra, talán szives lesz megbocsájtani, ha én május 6-án arra a megbeszélésre 20 perc késéssel érkeztem meg és talán fel fog menteni az alól, hogy hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazoljam, hogy egyik hozzám tartozóm egészségi állapota aznap indokolta tette, hogy egynéhány perccel később hagyjam el lakásomat, remélem ezt annál inkább, mert hiszen Ön 20 perc késésemre három és fél évi *késedelmi* előleget vett már fel.”

Ilyen multságaink voltak a kéziratok bevasalása körül. De ezektől a munkatársaktól legalább bevasaltuk a kéziratokat, ha nagy nehézségek árán is. De voltak olyanok is, akiktől sohasem tudtuk megkapni a megrendelt munkát; hány szerződés készült hiába, egy vagy két évi várakozás után lemondott az illető, akkor új fordító után kellett nézni, új szerződést kellett kötni. Néhány fordítónál „*elveszett*” (!) a kézirat. Az egyiknél hurcolkodás volt és elkallódott a félig kész kézirat, nem bírja megtalálni. A másiknál állítólag tűzvész pusztította el egy nagy regénynek a felét. Egy harmadik szőrén-szálán elveszett. Három ilyen nagy kéziratot jelentettek be nekünk elveszettnek, sohasem volt többé feltámadásuk.

Mindezeket a bajokat türelemmel kellett elviselni, mert a kiválasztott fordítókat jobbakkal helyettesíteni nem volt módunkban. Mi mindjárt a legjobbakat választottuk ki és kénytelenek voltunk az írók életével együttjáró bohém szokásokkal és felfogásokkal megküzdni.

A protekció ugyan ezt a vállalatot sem akarta elkerülni, de nem tudott hozzáférközni, egyetlenegy esetben mégis bevette a bevehetetlen várat, egyetlenegy esetben ment bele jó-hiszeműen az egyik szerkesztő egy fordítási megbízásba, különösen meleg ajánlás folytán, de meg is járta vele.

A vállalat legelején volt.

„Bocsánatot kérek – írja *Ambrus Zoltán Voinovich Gézának*, – hogy X rémes fordításával annyi bajt okoztam Önnek. Jó lecke volt nekem, amit nem fogok elfelejteni, ha még ajánlgatnának valakit ... mihelyt egy szabad órához jutok, bemegyek ... sok haszontalanság sok időt rabol el tőlem, két délutánt kellett eltöltenem azzal, hogy 20 levélre feleljek, amelyek mind fordításokat kínálnak és ezt a keserű poharat mégsem tolhatom el magamtól, mert ugyis sok az ellenségem, gyártani nem akarom őket.”

Az volt a szerencse, hogy mindjárt a vállalat elején történt ez az eset és azontul minden ajánlás ab ovo ki volt zárva.

Egyik kritikus azt írta éppen a „*Klasszikus Regénytár*” mintaszerű fordításaira utalva, hogy nálunk azért van olyan sok magyartalan és Leiter Jakabos fordítás, mert a legtöbb fordító nem tudja tisztességesen azt a nyelvet, amelyből fordít, de ez még nem volna veszedelem, ha legalább *tudnák*, hogy *nem tudják*. A „*Klasszikus Regénytár*” szerkesztőit és kiadóit az ilyen fordítóktól csak az mentette meg, hogy csak olyant bíztak meg fordítói munkával, akiről *tudták*, hogy *tud* fordítani.

Ezt oly következetesen vittük keresztül, hogy még azokat a fordításokat sem használtuk fel a „*Klasszikus Regénytár*”-ban, amelyekről a nagyközönség tudta, vagy legalább hitte, hogy jók, amelyekről kialakult a közvélemény, a közhit, amelyet egyik ember átvesz a másiktól, meg se vizsgál közelebbről és elfogad kész valóságnak.

Ilyen közhit befolyása alatt a „*Klasszikus Regénytár*” tervezése alkalmából mintegy 20–22 műről lehetett volna feltenni, hogy azok kisebb-nagyobb simitással még ebben a nagy igényű gyűjteményben is felhasználhatók.

Ebben a feltevésben a kiadóvállalat meg is szerezte mintegy 8 írói mű fordításának közlési jogát, de mikor rá került a sor és a szerkesztők gondosan átnézték a szóbanforgó műveket, kitűnt, hogy semmit sem használhatunk belőlük, félre kellett tenni és újra lefordíttatni, pedig éppen a „*Klasszikus Regénytár*” leghatalmasabb, legnagyobb regényeiről volt szó. Ujra kellett lefordítani Victor Hugo-nak a „*Nyomorultak*”, Tolsztoj-nak a „*Háború és béke*” című munkáit, pedig ezekről az volt a köztudat, hogy a meglévő fordítások jók, hivek és teljesek; nem voltak sem jók, sem hivek, sem teljesek, el kellett őket ejteni. Mindössze saját munkatársainknak, így Fáy J. Bélá-nak, Adorján Sándor-nak és Szabó Endré-nek egy-egy fordítását használhattuk fel a magyar fordítási irodalom egész rengetegéből.

Bevezető tanulmányok

Hogy a művelt olvasó, aki természetszerűen érdeklődik egy klasszikus munka szerzője iránt is, mind az íróról, mind pedig az ő munkájáról igaz képet nyerhessen, oly bevezető tanulmányok közzétételét határoztuk el, amelyek a gyűjteménybe felvett írók rövid életrajzát és írói jellemzését adják; tömör és művészi gonddal megírt essayket akartunk adni, nem nagyképű és részletekben elmerülő értekezéseket, de élvezettel olvasható tanulmányokat. Ezeknek az egyes írókat komoly kritikai méltatásban részesítő essayeknek megírását biztosítva láttuk maguknak a szerkesztőknek személyében.

Kész szerencse, hogy legalább a bevezetésekkel nem volt annyi bajunk, mint a fordításokkal. Hogy minő lelkiismeretességgel viselték a szerkesztők ennek gondját, azt egy érdekes eset világítja meg.

Tolsztoj művei közül eredetileg a „*Karenina Anna*” és a „*Háború és béke*” kiadása volt tervbe véve. Később e terv annyiban módosult, hogy szóba került a „*Feltámadás*”-nak kiadása, esetleg a „*Háború és béke*” mellőzésével, minthogy ez utóbbiról akkor még az volt a vélelem, hogy a Ráth Mór-nál megjelent magyar fordítás teljes és méltó ennek a műnek a jelentőségéhez. Amikor a „*Karenina Anna*” 1905-ben megjelent, Voinovich szerkesztő sürgőnyi hívás folytán kénytelen volt Kolozsvárra utazni egyetemi előadásainak megtartása végett és meg volt gátolva az általa vállalt Tolsztoj-előszó megírásában. Akkor elhatároztuk közösen, hogy a bevezetést egy másik Tolsztoj-munkához fogjuk csatolni, még pedig a „*Feltámadás*”-hoz.

A „*Feltámadás*” kézírata, amint már fent jeleztem volt, elveszett! A fordító nem találta meg, le kellett róla mondani. Már most mi történjék az elmaradt bevezetéssel? A „*Klasszikus Regénytár*” következetes szerkesztési módja nem engedte meg azt, hogy Tolsztoj-bevezetés egyáltalán ne legyen benne.

Mikor a „*Feltámadás*” kényszerű elmaradását az akkor falun tartózkodó szerzővel, Voinovich Géza-val közöltük és egyszersmind megírtuk neki, hogy tanácstalanok vagyunk ebben az ügyben, nem tudjuk, miként lehetne a kérdést megoldani, akkor tőle a következő levelet kaptuk:

„A Tolsztoj-kötet elhagyásával szemben sok, sok skrupulusom van. A „*Feltámadás*” elhagyása nem nagy baj, – de az előszó elmaradása kettős hiba: a cégre s ránk, szerkesztőkre nézve, akik egyaránt nem tartjuk meg ígéretünket és pedig oly szemet szuró módon, hogy éppen a legérdekesebb író műveit eresztjük utnak kísérő szó nélkül. Ez okvetlen lármát és resensust kelt. A Philologiai Közlöny már azt is kifogásolja, hogy a Maupassant-előszó nincs az első Maupassant-kötetben. Hogy ez a cégre nézve anyagi kárt okozhat, megrontva a vállalat hitelét, az sem hagyhat engem közönyösen, kit az intézethez annyi szál fűzött és fűz.

Azonban nem kevésbé kényes pont a második: a szerkesztők írói tisztessége. Amit mi ezzel elkövetünk: az tőlünk kettőnkől a becsapással határos könnyelműség, s helyzetem még annyival nehezebb, mert Ambrus érdekét is nekem kell védelmeznem: aki eddig nem tud e tervről. Nem szükség azt előttem részleteznem, mennyire kinos volna bensőleg s megalázó másképp, ha a vállalat, melyet olyan lelkiismeretes gondoztam éveken át, egy ilyen szépség- és erkölcsi hibával jutna céljához, hogy magam, ki oly érdemtelenül annyi elismerését élveztem írói tisztességemnek, most magam volnék az, ki ezt meghazudtolom; s főként egy kritikai folyóirat szerkesztője kövesse el ezt, akinek az ily eljárás ellen harcot kellene indítani.

Sok kinos töprengés után, száz szónak is egy a vége, az egyetlen lehetséges módnak azt találom, ha a cég megigérné magának és nekünk, hogy a Tolsztoj-előszót azért megíratná, kinyomatná, s a rendes előfizetőknek megküldené, alkalmas kapoccsal ellátva, hogy a Tolsztoj-kötetek egyikébe beilleszthető legyen. Elejére pedig egy piros vagy fehér lapot illesztene, melyen elmondaná: miért jelenik ez meg így külön.

Légy szíves kérlek ezt meggondolni – ilyesmi különben már szóban volt köztünk – s megírni, hogy belenyugszol-e?”

Én kapva-kaptam a szerkesztő okos megoldási módján és meg is írtam neki azonnal a cég nevében, hogy a Tolsztoj-előszót meg fogjuk íratni, kinyomatni és a rendes előfizetőknek megküldeni oly adjusztálásban, hogy az a Tolsztoj egyik kötetébe beleilleszthető legyen. Előre pedig egy fehér lapot fogunk illeszteni, amelyen elmondjuk, miért jelenik meg ez így külön. A még csak ezután forgalomba kerülő példányokhoz természetesen itt helyben hozzá lesz csatolva az előszó. Ezt a kijelentést annál szivesebben teszem, mivel magam is multkor ilyenfélét proponáltam.

A „*Klasszikus Regénytár*” bevezető előszavai csak növelték azt az elismerést, amelyben ez a vállalat az irodalom és a kritika részéről találkozott. Egy-két kevésbé sikerült bevezetésen kívül, a legnagyobb részük a magyar essay-irodalomnak legszebb darabjai közé tartozik. Röviden és pregnánsul vannak megírva és biztosan megrajzolt körvonalakban törekszenek megvilágítani az írónak lelki képét, főbb jellemvonásait, munkásságának jelentőségét, saját hazájának és a világirodalomnak szempontjából. Nem külső vonásokat és mindenütt kapható

életrajzi adatokat adnak, hanem az igazi jellemző vonásokat, azokat, amelyek nagyságuknak alapjait törekszenek az olvasó elé tárni.

A „*Klasszikus Regénytár*” bevezetései esztétikai irodalmunk gazdagodását jelentik.

A siker elmaradt

Ily idegsorvasztó nehézségekkel kellett megküzdenünk, hogy következetesen és becsületesen keresztülvigyük azt a programot, amelyre szinte felesküdtünk ennél a vállalatnál.

Ha magának a „*Klasszikus Regénytár*”-nak mindenki által elismert koncepciója nem biztosítja a sikert – maga ez a szivós küzdelem az elemekkel, az emberekkel, a nehézségekkel talán érdemessé tette a harcosokat arra, hogy sikert arassanak.

De ettől a megérdemelt sikertől elestünk, ez nem jutott osztályrészünkül. Csak magunkból, hitünkbelől merithettünk erőt a küzdelem folytatására. Önmagunkat bátorítottuk. Talán legjobban jellemzi akkori hangulatunkat és felfogásunkat egy levélnek néhány sora, melyet az akkor falun tartózkodó *Voinovich*-nak írtam 1906 május 5-én, körülbelül az ötödik sorozat megjelenésének idején. Akkoriban olvastam el nagy élvezettel „*Copperfield Dávid*” és a „*Pickwick Club*” akkor elkészült fordítását és ez olvasmány behatása alatt írom:

„E két mű elolvasása még jobban megerősített abban a meggyőződésben, hogy a „*Klasszikus Regénytár*”-ral valóban nagybecsű, igazán valeurös munkát nyújtunk és hiszem azt is, hogy ezt a jobb közönség előbb-utóbb észre is fogja venni. Igen örvendek, hogy leveleiből látom, hogy a vállalat iránti érdeklődésed jelenlegi felelősségteljes munkakörödben meg nem csappant és így hiszem, hogy valahogy csak sikerül majd sok mindenféle akadály leküzdésével ezt a vállalatot az eredeti programhoz hiven szerkesztőnek és kiadónak le nem lohadó lelkesedésével végig vinni.”

A lelkesedés mindvégig megmaradt – erről tanuskodnak a további sorozatok – de a siker csak nem jelentkezett a további években sem. És mikor 1911 november havában a „*Klasszikus Regénytár*” befejeztével intézetünk igazgatósága hivatalos levélben bucsuzik a szerkesztőtől – egyuttal kijelenti, hogy:

„az annak idején megállapított és viszonyainkhoz képest eléggé szigorú programnak és a szerkesztők ügybuzgóságának köszönhető, hogy ezen vállalat, ha anyagi eredményeket nem is hozott a könyvkereskedelemben azóta beállott sajnálatos viszonyok folytán, mégis nagy morális sikernek minősíthető, amennyiben a legjobbak elismerésével találkozik.”

Mi joggal ezeknek a viszonyoknak is tulajdonítottuk, hogy mi, akik sikerre vittük a *Franklin* vállalatát, az *Athenaeum* nagy munkáit – a magunk, a siker minden attribútumával körülbástyázott vállalatát ezuttal nem birtuk még csak mérsékelt sikerre sem vinni.

Tízezer példány volt az a minimális példányszám, melyet el kellett volna helyeznünk, hogy valahogy épen kikerüljünk ebből a dologból; hiszen az eladási árat azért szabtuk oly teljesen szokatlan alacsonyra, hogy ezt a példányszámot biztosítsuk ez úton.

Ezzel szemben még ötezerre sem rugott az eladott példányok száma és bármennyire biztattuk magunkat a jövővel – mégis abba a kényes helyzetbe kerültünk, hogy a IX-ik sorozattól kezdve a kinyomatott példányszámot 10.000-ról le kellett szállítani 6000-re.

Ezt kettős okból kellett tennünk: igen nagy és terjedelmes raktáraink nem bírták többé befogadni a jövő reményében kinyomatott és megmaradt nagy készleteket és pénztárunk nem

birta többé az igen nagy beruházási költségeket. Ma már el lehet mondani, nincs is okunk elhallgatni, hogy a „*Klasszikus Regénytár*” deficitje akkor már jó néhány százezer koronát tett ki.

Késő siker

És jöttek-mentek az esztendők és a „*Klasszikus Regénytár*” kötetei csak alig mozdultak meg az ő katakombá-állványaikon, nem akartak megfogyni, nem akartak helyet adni új jövevényeknek. Egyszer csak – egyszer csak bekövetkezett a csoda: a magyarság elkezdett olvasni. Künn a lövészárokból el kellett üzni valamivel a rettentő egyhangúságot, itthon a házában le kellett csillapítani valamivel a borzasztó idegességet és bizonytalanságot – és akkor egyszerre csak felfedezték a *könyvet*.

Abban a lelkiállapotban, azokban a rettenetes komoly napokban nem lehetett elővenni a megszokott léha olvasmányt, a muló értékű, mulattató és szórakoztató irodalmat, valami mélyebb, valami tartalmasabb szellemi táplálék volt csak képes megkapni a figyelmet, kiragadni a gondolatokat a borzasztóan sivár jelenből és menekülni velük más idők, más tájak, más emberek, más viszonyok felé. Erre csak a nagy elbeszélők voltak képesek. Azok az örökbecsű mesterművek, melyek időn és téren túl szólnak az emberről – az emberhez.

És akkor végre belemarkolt a magyar olvasók új serege a rég feltárt kincsesbányába, a „*Klasszikus Regénytár*”-ba. Akkor végre felfedezte, végre megszerette.

Ha későn is, végre elérkezett a „*Klasszikus Regénytár*” korszaka, ha nehezen is, végre meghódította a maga részére a közönséget. A győzelem teljes volt. Ma ott vannak ezek a kötetek mindenütt, ahol jó könyvet olvasnak – ma végre kiürültek a kiadói katakombák, hogy új könyveknek, új „*Klasszikus Regénytár*”-nak csináljanak helyet.

Új „Klasszikus Regénytár”

Mert a kiadó javíthatatlan. Semmiféle tapasztalat ki nem józanítja, semmiféle kudarc el nem bátortalanítja, semmiféle okoskodás nem képes vele elfogadtatni és elhíttetni azt, hogy amit ő és még sok-sok hozzáértő ember jónak és okosnak tartott, az rossz és ostoba volna.

Hiábavalók a keserves kinlódások, hiábavalók az éveken át tartó idegrontó izgalmak, hiába a nagy anyagi veszteségek – a kiadó nem a már befutott utat nézi, hanem az út folytatására és végére gondol. Nem a már előtte fekvő hatvan kötetben leli örömét és abban, hogy végre mégis csak megszülettek – hanem az a másik hatvan kötet lebeg mindig szemei előtt, melyet akkor el kellett hagynia, melyet bizton közrebocsátott volna, ha a vállalat „beütött volna”.

Azután jön a dicséret, az elismerés, néha még a hizelgés is. Mind azt sugják a kiadónak: Jelentőséges vállalkozást létesítettél – nevezetes aktust vittél véghez művelődés dolgában – eltaláltad, aminek szükségét, ha rögtön nem is, de érezni fogják feltétlen bizonyossággal – nagy pillanatban kaptad meg a közönséget és bejegyezted nevedet ezzel a vállalkozásoddal a magyar kulturtörténetbe. És a kiadó hiszi mindezt, mert jól esik hinnie, mert mindez megegyezik az ő hitével; éled, újra éled az ő ambíciója, amelyet semmi sem éleszt annyira, mint az elismerés, a megértés.

És oly időben, melyet alkalmasnak tartottunk arra, hogy felvegyük újra a termelő munkát, a háborúnak rémes pusztításai után, oly pillanatban, midőn kilátás volt arra, hogy a fegyverek zaját fel fogja váltani a csendes, békés, kulturális munka és a népek irtózatossá válását a

kölcsönös megértés, az egymáshoz való közeledés, hozzáfogtunk ahhoz, amivel régen biztattuk mindazokat, akik a „*Klasszikus Regénytár*” igazi, őszinte és meggyőződéses hivei voltak. Hozzáfogtunk a „*Klasszikus Regénytár*” újabb sorozatának előkészítéséhez. Abban a bejelentésben, mellyel elhatározásunkat közöltük a közönséggel, meg is mondtuk indokát annak, hogy minden, a háboru folytán félbe maradt vállalatunk közül, miért éppen ezt indítjuk meg, amely a közönség szemében már be is van fejezve. Megmondottuk, hogy:

„Magyarország sorsa ezeréves történelmének legnagyobb fordulópontjához jutott. Ezekben a válságos napokban még semmiképp nem látható az ország jövő kialakulásának képe, az azonban előrelátható már most, hogy relációink a világ művelt nemzeteivel elevenebbek lesznek és úgy kulturális, mint gazdasági téren nem fogunk oly izolált életet élni, mint a múltban.

Ennek az új nemzetközi helyzetünknek előfeltétele, hogy megismerkedjünk a művelt nemzetek kulturájával, amint mi is arra törekszünk, hogy ők viszont megismerkedjenek a mi magyar kulturánkkal.

A megismerés legbiztosabb módja az, ha az egyes nemzetek nagy íróinak örökbecsű munkáiból törekszünk magunknak képet alkotni az illető nemzet lelkéről, szelleméről, kulturállapotáról.”

A „*Klasszikus Regénytár*” eredeti céljaihoz tehát egy új hivatás járult hozzá. A program kibővült egy oly feladattal, amelyet a magyar közönség bizonyára meg fog érteni és méltányolni fog, hiszen a béke utáni olthatatlan vágyat is ez az érzés táplálta.

Minden kellőképp elő volt készítve. Egy páratlanul gazdag programja az új sorozatnak ki volt nyomtatva. Prospektusok el voltak készítve, a szétküldési munkák folyamatba voltak téve, márciusban kiadtuk az új sorozat első köteteit, megjelent az új *Daudet*-kötet, az új *Dosztojevszkij*-kötet, bejelentettük az új *Hugo Victor*-t, az új *Bourget*-t, március 18-án az akkori napok hangulatának megfelelő falragaszt ragasztottunk ki a fővárosban és a vidéken, amelyben annak a gondolatnak adtunk kifejezést, hogy Magyarország világközi helyzetét és nemzetközi megmaradását elsősorban kulturális téren fogjuk biztosíthatni, hogy a nemzet jövőjének legnagyobb biztosítéka Magyarország magasabb rendű műveltsége. Ennek eszközei pedig a világ legnagyobb íróinak örökbecsű munkái.

A véletlenség folytán vörös festékkel nyomtatott nagy és feltűnő falragaszokat azonban harmadnap még nagyobb, még feltűnőbb, még vörösebb falragaszokkal ragasztották át. Megjelent a proletárdiktatura és elsöpört mindent, a „*Klasszikus Regénytár*”-t is.

Mikor tizenötévi várakozás után végre abban a tudatban voltunk, hogy ime megjött ennek a vállalkozásnak is az ideje, hogy ime a közönség felismerte becsét és jelentőségét, hogy most már közszükségletté vált, amit legjobb esetben luxusnak tartottak még nemrég, mikor meg lehettünk győződve, hogy most már jól előkészített talajon, teljes biztonsággal és teljes sikerrel folytathatjuk az annak idején abbahagyott munkát: akkor egyszerre ránk csapott gyilkos lehellelével a mindent elsorvasztó és elenyésztető diktatura és a megszületés pillanatában meg is ölte vállalkozásunkat.

Most itt állunk előkészített köteteinkkel egy ország romjain, teljes gazdasági züllöttség közepette és várjuk bizonytalanul és tétovázva, vajjon lesz-e módunk folytatni és befejezni a művet, amely még késői sikere után is oly határtalan és végtelen csalódást okozott.

XXVIII. ABONYI LAJOS

Abonyi Lajos-t nem ismertem személyesen. Valamikor a „*Regényvilág*” idején levélbeli összeköttetésben voltam vele, mert hiszen egyik legszebb munkáját, „*Az özvegy tehénkéje*”-t a „*Regényvilág*” számára írta. Amit róla tudok, azt *Ágai Adolf*-tól tudom, aki igen nagy tisztelője és hive volt. Tudom azt, hogy elvonult, egyszerű, eseménytelen életet élt, a falusi magyar földbirtokos-gazda életét, aki csak úgy mellékesen foglalkozott az írással és szinte vendégnek tekintette magát az irodalomban. Saját falujában sem tudták róla, hogy író. Mikor egyszer egy író társa felkereste és *Abonyi Lajos* lakását tudakolta, senkisem tudta azt megmondani, mert nem ismerték ezen az írói néven, csak tulajdonképpeni családi néven, *Marton Ferenc* néven.

Sok könyve jelent meg és aratott szép sikert, el is fogyott a könyvpiacra, de újra ki nem adatott, mert *Abonyi Lajos*, úgy látszik, annyira szerény ember volt, hogy mint *Ágai*-hoz intézett egyik levelében írja, második kiadásra szégyelte felajánlani munkáit és minthogy más sem gondolt rá, *Abonyi Lajos* egész életének munkássága közel volt ahhoz, hogy a végleges enyészetnek essék áldozatául.

Egyesek azonban fenntartották munkáinak emlékét azáltal, hogy állandóan keresték azokat a könyvkereskedésekben, különösen az antikváriumokban és így ráterelték a könyvkereskedők figyelmét. Így történt azután, hogy egy könyvkiadó vállalat összeköttetésbe lépett a már elhunyt író fiával, *dr. Marton Lajos*-sal a jeles fiatal tudóssal és megváltotta tőle a jogot *Abonyi Lajos* munkáinak újból való kiadására. Ez az alkalmi kiadótársaság azonban nem tartotta magát hivatottnak a kiadás eszközlésére és a mi intézetünket kínálta meg avval. Mi természetesen a legnagyobb készséggel vállalkoztunk rá, mert hiszen lehetetlen is lett volna egy kiadónak, aki a legmagyarabb írók munkáit akarta egyesíteni kiadó vállalatában, *Abonyi Lajos*-t mellőzni akkor, amikor alkalom kínálkozik ennek a tipikus magyar írónak felelevenítésére.

Mert csak felelevenítésről volt szó. Mi legalább úgy hittük, mert az a körülmény, hogy oly sűrűn keresték *Abonyi* egyes munkáit a könyvkereskedésekben, azt a látszatot keltette, mintha igen sokan volnának, akik ezeket a munkákat birni óhajtják. Ez, mint utóbb kiderült, optikai csalódás volt, amely a könyvkereskedelmi forgalomban gyakran megtörténik. Ugyanaz az ember jelentkezik több könyvkereskedésben és mindig más és más időben, keresvén ezt vagy azt a munkát. Ez a gyakori kereslet azután azt a látszatot kelti a könyvkereskedőkben, mintha sokan érdeklődnének egy mű iránt, mintha igen nagy volna a kereslet. Ezt az optikai csalódást még növeli, hogy egyik könyvkereskedő a másikinál is keresteti a munkát és időnként ismétli ezt.

A felelevenítés ebben az esetben is azt jelentette, hogy az író munkájának értéke mérlegre kerül halála után, hogy megállapíttassék, vajjon elbirja-e a próbát, mert az írói nagyság próbája voltaképpen az író halála után következik be.

Abonyi Lajos kiállotta a próbát. Mi megkísérlettük felkelteni ujlag az érdeklődést az ő költészete iránt és ha nagy sikert nem is értünk el vele, mégis megmentettük az utókor számára ezt az értékes író és értékes munkáit. Ha nem is sikerült az egész magyar társadalomnak érdeklődését felkelteni, mégis sikerült *Abonyi Lajos* körül csoportosítani egy jelentékeny számát a magyar olvasóknak, akik bizonyára hálával viseltetnek a költő iránt, akinek annyi igaz élvezetet köszönhetnek.

Mert *Abonyi Lajos* ma is nagy érték azok szemében, akik a törölmetszett poézisnek, humornak, kedélynek barátjai.

Abonyi Lajos a régi magyar világnak poétája. Munkáiban visszatükröződik a puszták élete, a vármegye élete, a falu élete tipikus alakjaival, az urak és parasztok, az asszonyok és gyermekek eredeti mivoltukban, egy költői lelkű író bájos romanticizmusától besugározva. Aki a hipermodern irodalom termékeitől megcsömörölve, a költészet tiszta forrásához akar menekülni, az *Abonyi Lajos*-nak igazi magyar romanticizmusában megnyugvást talál. Akit kifárasztottak az örökös problémakeresések, a mai irodalom sokféle színe és bizonytalan keresése és aki vissza akar térni az egyszerűséghez, a természetességhez, az ősi forráshoz, az *Abonyi Lajos* munkáiban megtalálja, amit keres. Az ő történeteinek talaja, alakjai, alakjainak gondolatvilága, érzései mind ebből a földből termettek, a magyar föld illatát lehelik felénk, azt, ami magyar volt és örökké magyar is fog maradni. Éppen ezért az ő munkái nincsenek alávétve a muló divatnak. Valahányszor vissza akarunk térni az ősi forráshoz, mindig vissza fogunk térni *Abonyi* írásaihoz és ha meg akarunk ismerkedni a magyar néppel a maga igaz mivoltában, akkor *Abonyi Lajos* munkáit fogjuk elővenni, mert ő, amint egyik bírálója, *Ábrányi Emil* egyik tanulmányában róla megállapította, valójában a magyar nép regényírója.

És ha valamikor más lesz a magyar nép élete a nádfedelesek házaiban és más lesz a gondolkodás és az élet az alföld délibábos pusztáin, akkor is vissza fognak térni a mi utódaink *Abonyi Lajos*-hoz, hogy általa az ő korának embereivel ismerkedjenek meg. Mert ő mindig kutforrás lesz, mert igazi és őszinte írója volt népének. Nem szépitett ott, a hol talán lett volna eltakarnivaló és nem kereste a rosszaló építetönöket. Romanticizmusa mellett is egészséges realizmus lengi át műveit, amelyek telve vannak sok színmagyar dolognak document-humain-jével, oly igazi emberi dokumentummal, mintha akárcsak *Zola* népleíró és népjellemző sorait olvasnánk. Ő nem a világot mozgató eszmék és áramlatok visszatükrözését adja munkáiban, hanem az egyszerű embernek mindennapi bajait és küzdelmeit az élettel, embertársaival, előítéletekkel szemben és minthogy ezeket felfogásban, hangban, irányban és jellemzésben hiven adja vissza, örök életet biztosít magának. Senkisé is figyelte meg nálánál jobban a magyar népet, senkisé is ismerte jobban annak szokását, hajlamát, mindennemű tulajdonságát. És amilyen jól megfigyelte ezeket, éppen olyan jól és hiven tudta visszaadni írásaiban megfigyeléseit.

Nálunk mindenkit össze szoktak hasonlítani valakivel, saját nagyságainkat más nagyságokon mérlegeljük. *Abonyi Lajos*-t is összehasonlították *Turgenyev*-vel, *Gottfried Keller*-rel, *Konrad Ferdinand Meyer*-rel, sőt *Tolsztoj*-jal is. Azt mondták róla, éppen olyan népies, mint ezek a nagy orosz és svájci elbeszélők. Nem tudom, ismerte-e őket, olvasta-e és mennyire, az az egy bizonyos, hogy nem utánozta őket, mert izról-izre magyar és eredeti, mert magyar – és magyar, mert népies.

És amilyen magyar tárgyaiban és megfigyeléseiben, leírásaiban és jellemzéseiben, éppen olyan magyar nyelvén és stílusában is. És ez a nyelv is örök életet biztosít neki, mert a váltakozó áramlatokkal együtt a nyelv is állandó veszélyeknek van kitéve, idegenszerűségeket vesz fel magába, elszintelenedik. Akkor azután szükségessé válik a megújulás, amikor a régi nagy írókat kell elővenni, hogy megtisztítsuk a nyelvet az idők folyamán ráragadt salaktól. A jövő magyarjai az *Abonyi Lajos* tiszta magyar nyelvéhez fognak folyamodni, amidőn a magyar nyelv megtisztításáról lesz szó. És nem hiába fognak hozzá folyamodni.

Lehetett-e vajjon ezt a szintiszta magyar író ki nem adni, mikor alkalom kínálkozott rá? Lehetett-e kitérni a kísérlet érdekessége elől, vajjon fel lehet-e eleveníteni újra egész értékében?

Mindenekelőtt arravaló szerkesztőről kellett gondoskodni, kongeniális íróról, aki szeretettel fog hozzá nehéz feladatához. A feladat nehéz volt két okból. Először is össze kellett szedni a sokfelé, már rég elfeledett folyóiratokban szétszórt munkákat. A „*Hölgyfutár*”, a „*Délibáb*”, a „*Nővilág*”, a „*Koszoru*”, a „*Nefelejts*”, a „*Visszhang*”, az „*Uj Idők*”, a „*Szépirodalmi Figyelő*”, ezek a rég elfelejtett és csak a muzeumokban felfalálható folyóiratok, azután az akkori idők alkalmi kiadványai, a „*Kossuth-Album*”, a „*Honvéd-Album*”, a „*Honvédménház évkönyve*”, a nagy képes naptárak tartalmazták azt a sok-sok elbeszélést, amelyet *Abonyi Lajos* a mult század második felében közzétett.

És mikor az anyag együtt volt, akkor tűnt ki, hogy az egyes író stílusa sem ment a környező hatásoktól; az ötvenes évek *Abonyi*-ja mégis más volt, mint a nyolcvanas évek *Abonyi*-ja. Az ötvenes években lehetett még oly terjengős mondatokkal dolgozni, aminőkkel ugyanannak az írónak későbbi tisztult stílusában már nem találkozunk.

Endrődi Sándor-ra hárult a nagy feladat, hogy ebbe egyenletességet és harmóniát hozzon, hogy összevonja azt, ami összevonható és a kezdő *Abonyi* stílusa ne térjen el a kész *Abonyi* stílusától. Mindennek a nehéz feladatnak kötelességtudással és lelkesedéssel felelt meg és az ő érdeme az *Abonyi* összkiadásának előttünk való szerkezete. Komoly kritikával, nagy szeretettel végezte munkáját, a nehéz gyűjtési munkát is, a még nehezebb gyomlálási munkát is. Átplántálta *Abonyi* munkáit a multból a jelenbe és megmentette a jövőnek.

Abonyi Lajos műveinek tárgya és tartalma, az, hogy a magyar életet rajzolják minden lehető vonatkozásában és a magyar típusokat minden változatukban, kíváncsossá tette, hogy ezek a munkák az összkiadás közrebocsátása alkalmából illusztrálva jelenjenek meg, hogy szinte megrögzítve legyenek átadhatók az utókornak a típusok, a házak, a környezet, a tájak és minden, ami valósággal illusztrálja az alakok életét. Sikerült is egy pár jeles művészt megnyerni erre a feladatra. Aki gondosan átnézte *Abonyi* munkáinak magyar illusztrált kiadását, az készséggel el fogja ismerni, hogy egész irodalmunkban nincsen oly gazdagon, szinte pazarul illusztrált munka, mint ez és hogy a képekben, amelyeket közöl, igazi élet lüktet, amely visszatükrözteti a lerajzolt alakok minden jellemvonását, az elbeszélésnek hangulatát, levegőjét. A mű illusztrálására felkért művészek, *Garay Ákos*, *Gara Richárd* és *Sarkadi Emil*, művészi feladatukat sikeresen oldották meg.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz, hogy ebben a gondos szerkesztésben és a hozzá méltó illusztrálásban elfeledettségük mellett is közönséget hódítottak maguknak és hiszem, hogy fognak hódítani a jövőben is. *Abonyi Lajos* költészete és nemes magyarsága bizonyára hathatós eszköze lesz a jövőben is az izlés felszabadításának a hipermodern áramlatok káros behatása alól és a magyar irodalom nemzeti szellemének, szemben azokkal az áramlatokkal, amelyek ezt meghamisítani alkalmasak.

Ez lesz azután valamikor az *Abonyi Lajos* munkáinak igazi renaissance-a.

XXIX. AMBRUS ZOLTÁN

Most, hogy ehhez a fejezethez érek, hogy végigmentem egész során a magyar íróknak, az az aggodalom fog el, hogy némelyek azt találják hinni – hisz erre nagy a hajlamosság nálunk – hogy mégis csak voltaképen reklámcélokból készül ez a könyv, különben lehetetlen volna, hogy a kiadó minden íróját megdicsérje, mindegyiknek kiválóságát külön feltüntesse és örökéletűségét bizonyítsa.

Aggódva gondolok erre, mert ha valakinél, hát *Ambrus Zoltán*-nál tényleg ehhez a módszerhez kell folyamodnom, hogy igazoljam azt, hogy műveinek összkiadása indokolt volt.

Mert hiszen a többieknél, akiről eddig szó volt, kiadói szempontból az az indok foroghatott volna fenn, hogy elismert, népszerű, a nagyközönségnél befogadott írókról volt szó, ott nem kell indokolni, hogy a kiadó ezt a népszerűséget az író, a közönség és a maga érdekében kiaknázni természetes kötelességének tartja.

De *Ambrus Zoltán*-nál nem ez az eset forgott fenn. *Ambrus Zoltán* nem volt a nagyközönség körében elfogadott és népszerű író, amikor intézetemet rábirtam arra, hogy műveit egy szép összkiadásban közrebocsássa. Az ujságírás révén ismert író volt, de ez az ismertség, ez az ujságírói hírnév nem olyas valami, amire bizton számítani lehet. *Ambrus Zoltán* igen rosszul volt adminisztrálva, oly rosszul, hogy szinte jobb lett volna kiadói szempontból, ha nevét egyáltalában nem ismerik, ha mint teljesen új név bukkan elő az ismeretlenség homályából.

Sok kitűnő munkája a legkülönbözőbb álnevek alatt jelent meg, a legkülönbözőbb lapokban és folyóiratokban. Ezeknek a lapoknak és folyóiratoknak iránya annyira homlokegyenest ellenkezett egymással, hogy gondolni sem lehetett arra, mintha az egyiknek X álnevű munkatársa azonos lenne a másikkal ugyancsak X álnevű munkatársával. *Ambrus Zoltán* jószívűségből és uri non-chalance-szal nevét odakölcsönözte bármelyik jóbarátja vagy pajtása vállalatához cégérül, mert írotársai mindig igen nagyrabecsülték nevét, de ez a körülmény nem előnyére, hanem inkább hátrányára vált az ő neve megbecsülésének.

Ha ily viszonyok közt egy kiadó azt határozza el magában, hogy ennek az oly rosszul adminisztrált írónak munkáit törekszik majd megszerezni és egyöntetű összkiadásban közrebocsátani, ennek csak egy oka és magyarázata lehet, az, hogy ennek az írónak munkásságát rendkívül nagyrabecsüli, igazi nagy értéknek tudja, és a visszás körülmények ellenére is bizik vállalkozásának sikerében.

Ez az eset forgott fenn *Ambrus Zoltán* kiadása tekintetében.

A nagyközönség előtt jóformán ismeretlen *Ambrus Zoltán*-t megkülönböztetett helyre juttatta az irodalomban írotársainak elismerése. Az írók körében *Ambrus Zoltán* mindig az első helyen állott. Más írot pályatársai csak akkor ismernek el, mikor már kénytelenek vele, amikor a közönség elsőrangú íróul fogadta, mikor már mindenki approbálta.

Ambrus Zoltán az egyetlen egész újkori irodalmunkban, aki előtt a hozzáértők meghódoltak, mielőtt még a közönségé lett volna, az egyetlen, akit maguk írotársai emeltek magas polcra, mielőtt még a nagyközönségnek írója lett volna, az egyetlen, akit első kritikai és szépirodalmi munkái után szeretettel társul fogadtak az öregebb írók és szeretettel mesterül fogadtak a fiatalabb írók.

Nem gondolkodóba ejtő dolog-e, hogy ily rendkívüli körülmények között mégsem tudott bekövetkezni az *Ambrus Zoltán* érvényesülése, ha benne magában nem volt is meg az a

tehetség, hogy utat törjön magának, hogy kiküzdje, kiverelkedje magának az érvényesülést, hogy megteremtse magának a közönséget.

Én azt hiszem, a probléma kulcsa *Ambrus* munkáiban van és nem személyében vagy ügyességének kisebb-nagyobb fokában.

Ha így nézzük a dolgokat, akkor nincs is probléma, mert egészen egyszerű, természetes dologgal állunk szemközt.

Ambrus Zoltán a magyar művelt intelligencia írója és ebben meg van szabva hatásának, elterjedésének, népszerűségének határa.

Ő hivatott tolmácsolója a modern magyar intelligencia gondolkodásának – de viszont csak ez az intelligencia képes az ő műveinek, szellemének, színvonalának értékelésére. Ő irodalmunkban egymagában álló, külön, önálló egyéniség; művei különböznek más írók munkáitól, felfogásban, megírásban, felépítésben – azért ő nem is lehet azoknak az olvasóknak írója, akik a más írók munkáinak az olvasói.

Ambrus szereti az egyszerűséget, a természetességet és a világosságot, mindamellet finom és artisztikus. Egyik bírálója szerint írásai emlékeztetnek a régi magyar ötvösművészet remekeire. „Filigrán munkák, de nem kicsinyesek, szép zománcuak, finom színűnek, de nem mesterkéltek, de nem rikitóak.”

Mindezekkel a tulajdonságaival ő csak az igazi intelligencia írója lehetett és nem lehetett több közönsége, mint amennyi az igazi intelligenciából, a legműveltebb elemekből kitelik. Az ő írásait csak a finomabb elmék tudják igazán élvezni és ezért az ő könyvei körülbelül fokmérői annak, mennyi ily finom elméjű, előkelő intelligenciájú olvasó van Magyarországon. Ő az élite-közönség írója és az élite-közönség az ő hű publikuma.

*

A kiadót, akinek ez volt a felfogása *Ambrus Zoltán*-ról, rendkívül izgatta, vajjon tud-e a kiadói propaganda ily esetben lényegesen változtatni a dolgokon. Erre a kérdésre keresett választ és ehhez képest irányította az akciót.

Az *Ambrus* műveinek gyűjteményes kiadását is más kiadókkal folytatott tárgyalások előzték meg. Nem sok munkája jelent ugyan meg a szerzőnek mindaddig könyvkiadásban, de ezek nélkül egy gyűjteményes kiadást rendezni még sem lehetett volna; fokozta a nehézséget, hogy főművei, két nagy regénye, a „*Midás király*” és a „*Solus eris*” el voltak ugyan adva más kiadónak, de még nem jelentek meg: kéziratban is lehettek még vagy sajtó alatt – előkészületben. A szerzőnek ezek felett multhatatlanul újra rendelkeznie kell.

Ezért úgy kellett vele megkötnünk a szerződést 1902 december 26-án, hogy amennyiben nem tudja felszabadítani munkáit, jogunk lesz visszalépni a szerződéstől.

A „*Szines Könyvek*”, az „*Egyetemes Regénytár*” az „*Athenaeum Olvasótára*” és a „*Magyar Könyvtár*” című gyűjteményekben jelentek volt meg egyes dolgozatai; teljesen önállóan eddiggelé egyetlen egy sem. Nevezett gyűjtemények kiadói és szerkesztői készséggel rendelkezésre bocsátották *Ambrus Zoltán*-nak azt a jogot, hogy a szóban forgó műveket közzétehesse újra egy gyűjteményes kiadásban. Ezek a tárgyalások persze sokáig tartottak, azonfelül is, mielőtt az ily összkiadás szerkesztéséhez és sajtó alá adásához hozzá lehet fogni, teljesen tájékozottnak kell lennie a szerzőnek összes írásai felől, hogy az anyagot célszerűen el lehessen rendezni és így bizony három esztendeig tartott, amíg az *Ambrus*-kiadást meg lehetett indítani. Az anyag összehordása nem is volt könnyű; *Ambrus Zoltán* nélkül sohasem készülhetett volna el, hiszen kisebb írásainak javarésze mindennemű álnév alatt jelent meg folyó-

iratokban, lapokban elszórva és *Ambrus* bizonyára sohasem gondolt rá, hogy azokat onnan még valamikor elő kell kotorászni. Amikor a nagy anyagösszehordási művelet befejezést nyert, elkezdődött a rendezés munkája.

Az első u. n. tükröt ezuttal is *Voinovich Géza* készítette el. Ő csoportosította a novellákat fantasztikus, realisztikus, vidám, groteszk tárgyak szerint kötetekké, ő rendezte az irodalmi, a színházi, az esztétikai, a tárcanyagot és ezzel nagyon megkönnyítette *Ambrus*-nak a dolgát, mert magának a szerkesztésnek munkáját *Ambrus Zoltán* magának tartotta fenn. El is végezte lelkiismeretesen, ami nem volt ezuttal kis dolog, mert az összkiadás spektrumán át nézve, jóformán minden egyes cikket át kellett alakítani, ki kellett egészíteni, módosítani és az egész anyagot egységes szempontok szerint simítani.

Mikor mindez készen volt és az első sorozat kikerült a sajtó alól, akkor elkezdődött egy, a maga nemében páratlan propaganda-akció. Nem is egy, hanem több különböző tartalmu, formájú és szerkezetű prospektus jelent meg abból a célból, hogy mindenekelőtt rátereljük a közönség figyelmét az íróra. Ezek közül a prospektusok közül különösen kivált az egyik, amelyet a magyar írók szerkesztettek. Az ő körükből indult ki az az eszme, hogy *Ambrus Zoltán* kiválóságát valamely különleges formában kell a közönség előtt feltárni és így született meg az a gondolat, hogy huszonnégy előkelő író szerkesztésében egy prospektus lásson napvilágot, mely *Ambrus Zoltán*-t ismertesse. Ez az előkelő formájú és rendkívülisége folytán is felette érdekes és feltűnést keltő prospektus az írók kezeirásainak facsimile reprodukciójában közölte véleményüket *Ambrus Zoltán*-ról. Az írók maguk fektettek rá súlyt, hogy az ő nézetük szerint első magyar stilstát ők vezessék be a nagy olvasóközönségbe, ezáltal tanúságot téven amellet, minő nagy tekintélynek és szeretetnek örvend író társai között *Ambrus Zoltán*. *Mikszáth Kálmán, Beöthy Zsolt, Endrődi Sándor, Herczeg Ferencz, Radó Antal, Kóbor Tamás, Veigelsberg Leó, Szabóné Nogáll Janka, Heltai Jenő, Gárdonyi Géza, Szomaházy István, Kenedi Géza, Salgó Ernő, Alexander Bernát, Szabó Endre, Molnár Géza, Béla Henrik, Szemere György, Ignotus, Szöllősi Zsigmond, Kozma Andor, Pekár Gyula, Lyka Károly, Bródy Sándor* tesznek tanúságot ebben az ő adalékaikat tartalmazó prospektusban arról, hogy *Ambrus Zoltán*-t ők maguk között is kiválóságnak tartják. Magának ennek a prospektusnak szerkesztésével *Bródy Sándor* foglalkozott igaz szeretettel és ritka odaadással.

Az ismertetés nagy munkáját lényegesen előmozdította az, hogy ezuttal a legkülönbözőbb irányú lapok is őszinte elismerő bírálatokat közöltek a szerzőről. Ami addig hátránya volt az ő emelkedésének, hogy nem volt hozzákapcsolva egyetlen laphoz sem, úgy, hogy az a magának vallotta volna, az most előnyére vált. Az összes lapok rendelkezésére állottak, mert nem volt egyedül egy lapnak érdekkörébe kapcsolva.

Intézetünknel is mindnyájan vállvetve vetélkedtek egymással abban, hogy minő új és hatékony eszközökkel lehetne fokozni az ismertető propagandát. Az a nagy, tulajdonképen az írók által közrebocsátott prospektus 80.000 példányban jelent meg, akkor azután azt az eszmét vetette fel egyik igazgató, hogy miután azt alakjánál fogva senki megőrizni nem fogja, egy olyan füzetet kellene csinálni, melynek minden egyes lapján egy-egy autogramm volna, azonkívül a hírlapokban közölt tárcáknak rövid kivonata volna közlendő és egyáltalában a szerzőnek és műveinek ismertetése. Az ily füzetelaku publikációt az emberek könnyebben kezelik, meg is tartják, besorozzák könyveik közé. Elkészült ez a füzet is igen diszes kiadásban és nagy példányszámban. Elkészült azonkívül egy harmadik prospektus is, megint más alakban és másnemű terjesztésre alkalmas előállításban. Később az 1908-ik évi „*Révai-Kalendárium*”-ot is „*Ambrus Zoltán-naptár*” cím alatt tettük közzé, hogy evvel is dokumentálja az intézet a kiadásnak eseményszerűségét.

*

Ámbár ez a sok ismertetés, ez a maga nemében egészen szokatlan publicitás szinte az újdonság ingerétől fosztotta meg a munkák megjelenését – az első sorozat mégis a szenzáció erejével hatott. Leginkább azokat lepte meg, akik jól ismerték *Ambrus* munkásságát, magukat az írókat. Mert ez az első sorozat a „*Midás király*”-t hozta, *Ambrus Zoltán*-nak azt a nagy regényét, melyet jóformán senki sem ismert.

Erről a regényről valóságos legendák keringtek. Az idősebb írók és némely olvasók emlékeztek rá, hogy mintegy tizenöt évvel azelőtt egy napilap, a „Magyar Hírlap” tárcarovatában közölt egy ily című regényt, mely arról vált nevezetessé, hogy sohasem szakadt vége. Elmultak hosszú hetek és hónapok és a regény csak mindig folyt, nem akart vége lenni. Már közmondásossá vált írói körökben és ha valamit rendkívül hosszúnak, szinte végtelennek akartak jellemezni, azt mondták, olyan, mint a „*Midás király*”. Azt is beszélték, hogy a szerző sehogysem közeledvén a regény végéhez – a szerkesztő, *Horváth Gyula* végre ráparancsolt, hogy záros határidőn belül, talán három nap alatt, okvetetlenül fejezze be munkáját, mert lap-érdekből multhatatlanul egy új angol regényt kell kezdeni.

Azt is mondták, a kézirat ott hever évek óta egy elsőrangú kiadó kéziratárában; az nem meri kiszedetni, mert oly nagy a regény, hogy lehetetlen piacra hozni.

Mindez tulzás volt. „*Midás király*” mindössze 147 folytatásban jelent meg; azért oly sokban, mert a lap csak rövid, 1–1½ hasábos folytatásokat adott. Igaz, hogy nagy regény volt, de távolról sem olyan terjengős, mint a regényirodalomnak akárhány nagy terméke.

Magunk is féltünk tőle ebből a szempontból – azért pontosan kimérettük terjedelmét, mielőtt sajtó alá adtuk. Kitűnt, hogy mindössze 20.120 sort tesz ki, ami – ha rendes 3 laphasábon jelenik meg, amint szokásos volt – 71 folytatásban 2 és fél hónapi közlési időt jelentett volna.

„*Midás király*” igen nagy meglepetés volt, a kétkötetes regényt az ujabbkori magyar irodalom legszebb művei közé helyezték kritikusai, az elsők között is első helyre.

A magyar regényírás egyik legnagyobb remekének mondták, amely *Kemény Zsigmond* legjobb regényei mellé állítható.

Még tán soha így nem írtak magyar regényről, ahogy többek között a magyar nő-írók legelseje, *Szabóné Nogáll Janka* ír „*Midás király*”-ról. Pedig regények dolgában ők a fontosak, a döntők – a nők.

„Tétlenül, üres szívvvel, alvó sejtelmekkel, gyönyörök és álmok hiján ülnek ezek az olvasók, a Dickens, Thackeray, Jókai, Turgenyev, Daudet árvái és szomjas várakozással néznek a jövőbe, mely egykor tán kipótolja nekik azt, amivel ez a tevékeny, virágzó, termelő napi irodalom adós maradt.

És jön *Midás király*. És egyszerre arannyá, kincssé válik minden, ahová ennek a regénynek a nagy, tiszta szépségei behatolnak. Új világok nyílnak meg a csüggedt, szomjas szívek előtt s mi újra érezzük az igazi nagy regények minden gyönyörét.”

„*Midás király*”-nak, az első sorozatnak, és azután a rákövetkezőknek, az egész *Ambrus*-kiadásnak végig igen szép irodalmi sikere volt, igazi, intenzív, mélyreható, az egyes megjelenő sorozatokkal csak fokozódó sikere; publikum-sikere is volt, bár nem oly zajos és nem oly általános, mint ama nagy propaganda után remélni lehetett.

De hát *Ambrus Zoltán* az intelligencia írója – a propaganda sem érhetett el egyebet, mint hogy ezt az egész *Ambrus*-intelligenciát összehozza.

És össze is hozta az igazán művelt olvasókat és ezekből kialakult az a mai *Ambrus*-közönség, melyből ki fog sarjadoszni a nagyobb holnapi *Ambrus*-olvasóközönség.

Lehet, hogy Ambrus műveltségi viszonyainkhoz képest korán jött – de hát az nem baj, legalább itt lesz akkor, mikor már itt lesz az az új generáció, akinek a számára érdemes volt így írni.

Igy fogta fel *Ambrus* írásait a nagyon kritikus *Mikszáth Kálmán* is, midőn azt írja róluk:

„Ambrus a legkedvesebb íróim közül való. Kétszer szoktam könyveit átolvasni. Egyszer, hogy élvezzek, másodszor, hogy tanuljak. Munkái olyanok, mint a calville-almák, melyek nagyon sokáig elállnak, miután fájukról leszakadtak, sőt minél tovább állnak, annál zamatosabbak. A hasonlat csak annyiban sántít, hogy *az almáknál a calville-almáknak kell még érniök, az Ambrus műveinél pedig az olvasóknak.*”

XXX. MIKSZÁTH KÁLMÁN

Megismerkedésünk

Összeköttetésem Mikszáth Kálmánnal jóformán akkor vette kezdetét, mikor kiadói tevékenységem megindult. Akkor lépett ő az írói pályára. A kettő majdnem naptárilag összeesett. Ha az ő életkörülményei folytán első írásait véletlenül nem Budapesten és nem mi bocsátottuk is közre – első öntudatos kiadói mégis mi voltunk – az elsők, akik tudták, hogy az írói pálya, mely ezekkel a művekkel kezdődik – a legnagyobb magasságok felé indul.

A mi összeköttetésünk *Mikszáth*-tal 1881-ben kezdődött, röviddel a „*Regényvilág*” megindulása után, melynek a második évfolyamtól kezdve már értékes munkatársa volt – nyomon követte a *Jókai*-val való összeköttetésünket és tartott egészen az ő váratlanul bekövetkezett halála percéig.

Ez egész hosszú időn át – majdnem harminc esztendeig – intézetünk kiadói működésének egyik fő tárgya az ő munkái voltak, úgy, hogy a nagy nyilvánosság szemében is intézetünk neve a két dioszkur: *Jókai és Mikszáth* névével összekapcsoltan vált ismeretessé.

Majdnem két évtizedig szépirodalmi irányu kiadói tevékenységünket kizárólag e két legnagyobb írónk műveivel való foglalkozás töltötte ki; *Mikszáth* körül bizonyos tekintetben még jobban, mint *Jókai* körül. Mert *Jókai*, mikor 1881-től kezdve kiadói lettünk, már dicsősége tetőpontján állott, emberi előrelátás szerint már túl volt élete nagy korszakán, itt a kiadóra nézve már csak az elismert nagy írói érték konzerválásáról, a példátlan népszerűség fenntartásáról, a nagy nimbusz megóvásáról lehetett szó, – holott *Mikszáth Kálmán*-nál épp ellenkezőleg arról volt szó, hogy *Jókai* mellett őt is fogadja el a nemzet nagy írójának, a *Jókai* zsenije mellett ismerje el az ő zsenijét is, *Jókai* kultuszának csorbitása nélkül az ő műveit is illessze be nagy szellemi értékei közé.

Ehhez a kiadói feladathoz mindenekelőtt az kellett, hogy maga a kiadó legyen meggyőződve *Mikszáth Kálmán* nagy valeurjéről. Ez az előfeltétel megvolt.

Megismerkedésem *Mikszáth Kálmán*-nal saját szerű körülmények között történt. Egy szegedi származású, igen előkelő műveltségű fiatal hölgy, *Enyedy Lukács*, későbbi országgyűlési képviselő húga hozta szóba először az ő nevét előttem; úgy említette, hogy van a bátyja mellett, aki akkor a „*Szegedi Napló*”-t adta ki, egy fiatal ujságíró, akiben ő rendkívüli írói kvalitásokat sejt. Igaz ugyan, hogy csak ujságírói cikkeket ismer tőle, riportokat, karcolatokat (ez a kifejezés akkor bukkant fel először, talán éppen a *Mikszáth* alkotása volt), satirikus rajzokat egyes szereplő városi alakokról, de minden írásában – legyen az bármilyen jelentéktelen tárgy – valami egészen ujszerű hang, sziporkázó szellemesség, eredeti felfogás nyilatkozik.

Azon voltam, hogy ezeket az egészen ismeretlen dolgokat megkaphassam. Kezemhez is jutott a „*Szegedi Napló*” egy pár száma, de kisült az is, hogy az író néhány művét már kiadta könyvalakban is. Így két kötet elbeszélést már 1874-ben saját neve alatt, s *Kákay Aranyos No. 3.* álnéven „*Ujabb fény- és árnyképek*”-et és „*Szeged pusztulása*”-ról ugyancsak ilyen *Kákay Aranyos*-féle lapközleményeket összegyűjtve. Az „*Elbeszélések*” még nem sejtették a később kibontakozott nagy tehetséget. A részben satirikus, részben politikai izű írások ujságírói munkák voltak, noha már ezekben is jelentkezett a későbbi *Mikszáth*, de nem annyira a belletrista, mint inkább a karcolatíró. Találó ötletei a satira leendő mesterét sejtetik inkább,

mint a költői művek alkotóját. Az ő tehetségének felismerése mindenesetre inkább intuíció dolga volt, aminthogy az ilyen felismerés rendszeren az.

Aki *Mikszáth* iránt abban az időben érdeklődött, az arról értesült, hogy Szegeden igen nagyra tartották. De ennek nem volt szabad megtévesztenie az érdeklődőt, mert hiszen nyilvánvaló, hogy ez lokálpatriotizmus volt. Egy tehetséges fiatal író elmegy a nagy alföldi városba és éles megfigyeléssel észrevesz mindent, ami abban a városban érdekes és eredeti, azt, amit maguk a város lakói nem vettek idáig észre; mindezt igen jól megírt közleményekben, vezércikkekben, tárcákban, karcolatokban és szinikritikákban akként értékesíti, hogy magát a várost eddig nem sejtett jelentőségre emeli. Mindez helyi nagysággá avatja ugyan a szegedi dolgok íróját, de nem biztos jele az írói jelentőségnek.

Mikszáth igazi nagyságát az mutatja, hogy már abban a lokális irodalmi működésben is többen megsejtették az igazi nagy tehetséget.

Mert voltak mások is, akik hirül hozták *Mikszáth* különleges irodalmi tevékenységét, különösen amidőn a szegedi árvíz idején írta azokat az országszerte feltűnést keltő közleményeket, amelyeket azután „*Szeged pusztulása*” és „*Tisza Lajos és udvara*” című füzetekben össze is gyűjtött. Voltaképp ezek terelték feléje a figyelmet és így nemcsak én, akit figyelmessé tettek rá, de mások is a budapesti irodalmi emberek közül, várták az ő eljövetelét.

A Korona-társaság

Abban az időben volt Budapesten a fiatal íróknak egy állandó találkozóhelye, ahova jóformán mindazok eljártak, akik a szépirodalom, a kritika, a színház és a művészet eseményei iránt érdeklődtek. A váci-utcai „*Korona*”-kávéház nagy kerek asztalánál jöttek össze esténként. A közönség „*Korona-társaság*”-nak nevezte ezt a lármás kört, mely hangos vitáival felverte az egyébként csendes belvárosi kávéház nyugalmit. *Szana Tamás, Reviczky Gyula, Inczédy László, Gozdu Elek, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, Koroda Pál, Margitay Dezső, Méray-Horváth Károly, Farnady József, Bartók Lajos, Komócsy József, Rudnyánszky Gyula*, a művészek közül *Zala György, Tölgyessy Arthur, Greguss Imre, báró Mednyánszky László, Pállik Béla, Roskovits Ignác, Vágó Pál, Mészöly Géza, Zimay László* voltak állandó látogatói az asztalnak, hol engem is szívesen láttak.

Azt hallottam volt, hogy *Mikszáth Kálmán* Szegedről, ahol őt annyi szeretet környékezte, a fővárosba akar jönni, mert írói becsvágyának itt tágabb tere nyílik. Régebbi ismerősei is vártak rá, tudták, hogy nem érheti be Szegeddel és kétségtelenül nagy, de mégis csak vidéki sikereivel. Meg voltam győződve, hogy Pestre jövet a Korona-társaságot felkeresi és módomban lesz vele itt megismerkedni. Így is történt.

Mikszáth Kálmán, aki életrajzírói szerint igen szegényen, egy gallérral érkezett Szegedre, onnan igen gazdag podgyásszal érkezett meg Budapestre, magával hozta a „*Tót atyafiak*” első kész kiadását, melyet még Szegeden az *Endrényi Testvérek* nyomtak ki, és magával hozta a „*Jó palócok*” kéziratát.

A „*Tót atyafiak*” című kötet írói körökben igen nagy feltűnést keltett. *Mikszáth Kálmán* központja lett egyszerre a Korona-társaságnak. Körülötte csoportosultak a többiek, benne látták a fiatal irodalom leendő vezérét. A „*Jó palócok*” kéziratának egyes részeit itt olvasták fel először. Az asztaltársaság tagjai szinte areopágot ültek az egyes novellák felett, de nem oly értelemben, hogy bírálják a csodaszép prózában írt költeményeket, hanem azért, hogy segítsék a szerzőt abban, hogy még tökéletesebbé alkossa azokat. Minden felesleges szót ki akartak vele hagyni, mindent össze akartak tömöríteni és e csodaszép elbeszélések mindegyikéből a

műfaj remekét óhajtották volna megteremteni. Egyik-másik szinte tulzásba akarta vinni a dolgot a rövidség, koncentráció, zárt kompozíció tekintetében. *Mikszáth* jó érzéke elfogadott mindent, ami helyes volt, de nem ment bele a tulzásokba. A társaság egyik tagja még azt is szerette volna elérni, hogy a „*Jó palócok*” minden egyes elbeszélése egyforma hosszú legyen, ugyanannyi sort tartalmazzon az egyik, mint a másik.

Heteken át a „*Jó palócok*” alakjai, tárgyai, címei voltak ennek az író-társaságnak társalgási témái. Ugy beszéltünk az egyes alakokról, mint ahogy a politikában vagy a közéletben szereplő élő emberekről szokás beszélni. A Péri-lányok szép hajáról, a szegény Gélyi János lovairól, a Bede Anna tartozásáról, a Bágyi csodáról, a pogány Filcsikről úgy diskurálgattunk ott, hogy a szomszéd asztaloknál felfüleltek az emberek, csodálkozó tekintettel néztek ránk, hogy micsoda soha nem hallott emberekről folyik itt a társalgás.

És mikor azután a „*Jó palócok*” rövid idő múlva könyvalakban megjelent, ugyanezek az írók, a kerek asztal tagjai, az akkori budapesti napilapok irodalmi munkatársai, oly büszkélkedve irtak lapjaikban erről a munkáról, mint akik a könyv szépségeiből maguknak is joggal vindikálhatnak egy kis részt.

Akik el tudtak disputálni hosszú estéken át egy-egy kifejezés, egy-egy mondat, egy-egy fordulat felett, azok lapjaik útján hűségesen, villámgyorsan és lelkesedéssel szerte az országba vitték hírét ennek a nevezetes könyvnek. Alig volt példa arra, hogy írói hírnév oly hirtelenséggel bukkanjon fel, mint a *Mikszáth Kálmán*-é.

Abban az időben, amikor *Mikszáth Kálmán* Szegedről Pestre jött, nevezetes változás történt a „*Pesti Hírlap*” szerkesztőségében. Az egész szerkesztőség ugyanis a kiadóval keletkezett összeütközés miatt egyszerre otthagyta az ujságot. *Légrády Károly* csodálatraméltó ügyességgel már másnap új, bár még ideiglenes munkatársakkal volt képes megjelentetni lapját. A „*Pesti Hírlap*” megürült íróasztalainak egyikéhez jutott *Mikszáth Kálmán*, hogy azután innen évtizedeken keresztül magának és lapjának meghódítsa az országot.

A véletlen folytán odakerülvén a „*Pesti Hírlap*”-hoz, szinte természetes, hogy a „*Jó palócok*” közrebocsátására új gazdáját, a *Légrády Testvérek* céget kérte fel. Így került ez a könyv, valamint a „*Tót atyafiak*” új kiadása is a *Légrády Testvérek* könyvkiadó üzemébe, noha a cég akkoriban nem foglalkozott könyvkiadással és nem is volt erre berendezve.

Az első könyv

Én megismerkedésünk első percétől nem titkoltam *Mikszáth* előtt, hogy a mi kiadóvállalatunkban hűséges kiadóra találna. Ugy is alakult a dolog. Azontul könyveit mi tettük közzé. Nem volt ez akkor anyagi kérdés a szerzőre nézve, mert egyik kiadó épp oly kevés tiszteletdíjat fizetett, mint a másik. A könyvek igen kis példányszámban készültek és az iv szerinti honorárium 15–30 frt. között váltakozott. Igaz, hogy ez a pénzösszeg akkor több volt, mint ma a tizszerese.

Első könyve, amelyet közzétettünk, egy kis ünnepi kiadás volt.

A bevezető könyv ünnepi mezben jelent meg, az utolsó, befejező publikáció is nagy ünnepi esemény volt.

A *Petőfi-Társaság*, a *Kisfaludy-Társaság* szokatlan sietséggel választották meg *Mikszáth Kálmán*-t tagjukká. A „*Jó palócok*”-nak és a „*Tót atyafiak*”-nak ez volt nyilvánvaló elismerése. Székfoglaló előadásokul a *Petőfi-Társaságban* a „*Frivol akta*” című elbeszélést, a *Kisfaludy-Társaságban* „*A brézói ludak*” című rajzát olvasta fel *Mikszáth*. Ezt a két székfoglaló

elbeszélést akartuk, mint ünnepi kiadványt, külön kiadni, azzal a szerzőnek örömet szerezni és a publikum figyelmét a szerzőre felhívni. Felkértük *Törs Kálmán*-t, hogy írjon *Mikszáth Kálmán*-ról ismertető cikket, felhívtuk *Mikszáth*-ot, hogy írja meg a saját ábrázatáról szóló ismertetést.

Hollandi Van-Geldern papiroson nyomtatott elzevir-alaku kötetet készítettünk, néhány szép rajzzal diszítve, pergament borítékba burkolva, megcsináltattuk arcképét heliogravűrben és felkértük *Jókai Mór*-t, hogy a könyvhöz irandó előszóval ő maga vezesse be *Mikszáth*ot ünnepélyesen az irodalomba. *Jókai* a következő levelet intézte akkor hozzám:

„Kedves Barátom!

Ön engem arra szólított fel, hogy *Mikszáth Kálmán* beszélyei elé irjak ajánló szót az olvasóközönséghez.

Önkénytelenül eszembe jut erre az egyszeri tudós, ki késő este nála mulató vendégeinek azt mondta, hogy nézzék csak, milyen szépen süt a hold odakinn: s hogy jobban láthassák, fogta az argandi lámpát, kivitte: annak a világánál mutatta be a holdat.

*Mikszáth*nak nincs szüksége az én argandi lámpásomra. Meg fogják őt látni a saját talentuma fényétől. Aki az elbeszéléseit olvasni kezdi, le nem teszi, amíg végig nem olvasta, s csak azt sajnálja, hogy miért nem több?

Mikszáth valódi tehetség, akit nem szabad dicsérni, hogy meg ne álljon ott, ahol elkezdte: hanem írjon mindig jobbat a megelőzőnél, s igyekezzék fölfelé. Eredeti genree, szellemes irmodora remélteti, hogy kiváló elbeszélő költője lesz a magyar irodalomnak.

Barátilag üdvözlöm Önt.

Igaz tisztelője

(1882)

Jókai Mór.”

Ilyen nem mindennapi módon vezettük be leendő *Mikszáth*-kiadásainkat a magyar könyvpiacra. Jelezni akartuk, hogy nagy és kiváló író az, aki most *Jókai* mellett és *Jókai* ajánlásával helyet kér magának a közönség szeretetében és jelezni akartuk, hogy nagy megtiszteltetésnek érezzük magunkra nézve, hogy ennek a nagy írónak munkáit mi fogjuk a magyar közönséghez eljuttatni.

Mikszáth társaságában

Minden feljogosított erre a feltevésre.

Attól a perctől kezdve, hogy megismerkedtem *Mikszáth Kálmán*-nal, tisztában voltam azzal, hogy ő nem olyan író, mint más. Rá nézve egy könyv sorsa nincs elintézve azzal, hogy kiadója van rá. Azoktól, akik iránta, az ő könyvei iránt érdeklődnek, egészen mást várt. Legelső sorban kiadóitól várta azt, hogy témáival, alakjaival együtt éljenek, hogy mintegy segítsék őt munkájában, hogy disputálhasson velük, hogy egy-egy nuancenak szinte kipróbálhassa a hatását rajtuk.

Szóról-szóra igaz, amit egyhelyütt megemlít egyik életrajzírója. Arról folyt a vita, a jelennek vagy a jövőnek ír-e az író? *Mikszáth* magára vonatkozóan ezt mondta:

– „Nem tudom bizonyosan, a jelennek irok-e, vagy a jövőnek, de annyit tudok, hogy a kiadóimnak irok.”

De mindaz, amit a kiadójától elvárt, szinte megkövetelt, nem volt valami terhes, sőt ellenkezőleg, a képzelhető legnagyobb szellemi élvezet jutott cserébe azért a kis időbeli vagy kényelmi áldozatért.

Természetes, hogy nekem hivatásomból kifolyólag írókkal állandó érintkezésem volt, de senki mással az érintkezés nem volt és nem is lehetett oly mélyreható, oly intenzív, oly bensőséges, mint *Mikszáth Kálmán*-nal.

Mikszáth megkövetelte attól, akivel ő intim módon érintkezett – kevesen voltak, akiket így elfogadott maga mellé – hogy jóformán az ő életét élje, az ő időbeosztásába illeszkedjék bele, vele töltse mindazt az idejét, amely beleesik a *Mikszáth* szabad idejébe, vele étkezzék, vele töltse a kávéházi időt, a hosszú estét, mely legtöbbször belenyult a kora reggeli órákba.

De mindezért bőséges jutalom járt, szinte fejedelmi jutalom. Aki *Mikszáth*-tal így együtt volt, az egészen különleges atmoszférában élt: az ő szellemi légkörében, az ő tárgyaiban, az ő ötleteiben, az ő zseniális kigondolásaiban, az ő szellemének tréfás játékaiban, az ő adomás világában.

De volt még fokozása is az élvezetnek. Amikor nagy események játszódtak le a politikában, amikor krízisek voltak, viharok a képviselőházban, válságok a kormányban, amikor „helyzetek” voltak és mi *Mikszáth Kálmán*-tól hallottuk a még jóformán csak beszéd közben kialakuló nézetét a fennforgó kérdésekről, a helyzet lehető kialakulásáról: azt a nézetet, mely az ő száján alig kiejtve – már szinte megoldást is jelentett.

De még ennek is volt fokozása. A legnagyobb és legtisztább élvezet, felejthetetlen impresszió: mikor a hallgatóból médium, önkénytelen és öntudatlan munkatárs, a szellemi munka részese lett.

Mikszáth Kálmán páratlan elbeszélő volt. Akik társaságában voltak, gyönyörűséggel hallgatták mesélését. De ő nem azt mesélte el, amit megírt, hanem azt, amit meg fog írni. Látni akarta a hatást, amit az elbeszélés a hallgatóra tesz, elég érdekesítő-e, eléggé megkapó-e, elég fordultatos-e, hol lankad el esetleg a figyelem, mi ejti gondolkodóba a hallgatót, nem homályos-e? Önmagát akarta ellenőrizni, eléggé folyamatos-e az elbeszélés, nincsenek-e benne zökkenők, ugrások? Szívesen vette ilyenkor a figyelmeztetést, sőt el is várta, ámbar rendszerint rájött magától is arra, ami hiba esetleg jelentkezett.

Mikszáth társaságában lenni akkor, amikor így elmondotta egy-egy megírandó elbeszélését – a szellemi élvezet tetőpontja volt; a hallgató tanuja volt az alkotásnak, mert beszéd közben komponálta meg a meséjét. Ha nem volt vele megelégedve, másnap más körben újra elmondotta – másképp. Néha harmadszor is sorra került egy-egy elbeszélés, mielőtt leírásához hozzáfogott. Azok az elbeszélések, melyeket élőszóval tökéletesen elmondott és azután így le tudott írni, voltak az ő mesterművei. De bizony néha a tollal való leírás az eleven mögött maradt. Megfordítva alig történt.

Témái

De *Mikszáth* nemcsak azért mondotta el témáit és azok feldolgozását, hogy környezetén mintegy kipróbálja azokat, hanem azért is, mert ő tényleg mindig *valakinek* írta a dolgait, mindig valakit vagy valakit tartott szem előtt, mikor valaminek megírásába belefogott.

Rendesen a kiadónak, a szerkesztőnek, egy-egy vacsorázó pajtásnak vagy annak írta meg a dolgait, akitől a témát, az anyagot kapta. Meg akarta mutatni, mit tud ő abból az anyagból csinálni.

Az anyag, a téma volt nála a fődolog. Ő igazán az életből és nem könyvekből vette tárgyait. Saját életének, különösen gyermek- és ifjúkorának emlékei voltak leggazdagabb kútforrásai; de azonfelül mindenki hordott neki anyagot, aki vele érintkezésben volt; a szerkesztők, képviselőtársai, a Ház folyosója, vacsoráló kompániája, mindenki, aki tudta, hogy mi érdekli őt. Még író-társai is, akik a különleges, neki való anyaggal nem is tudtak volna mit kezdeni. Nem is volt olyan nehéz neki alkalmas tárggyal kedveskedni, mert egy jó ötlet, egy szellemes fordulat, egy jellemző kifejezés, amelyet valakitől hallottunk, elég volt ahhoz, hogy *Mikszáth* leleményessége valamit csináljon belőle.

Anekdótákból, amiket az idők során száz és száz ember mondott el egymásnak, nagyszerű elbeszéléseket tudott megkomponálni; hogyan tudott volna egy jó ötlet segítségével egy élvezetes tárcát megírni.

Ő maga soha sem tagadta, hogy témáit innen is, onnan is kapja, sőt néha a könyv címében még meg is jelölte a kútforrást. A „*Klub és folyosó*” kötetet azért nevezte így, mert a hozzá való témákat képviselőtársai adták a klubban és a folyosón. Meg is írta több helyütt, hogy mennyire támogatták őt barátai – az anyaghordással. Ezek közé tartozott *Tisza Kálmán* is, aki sokszor közölt vele érdekes magyar különlegességeket. „Most is meg tudom mondani egyik vagy másik helyen, – írja, – ez itt a Tisza téglája.”

Írói lelkiismeretessége

Még valamiben különbözött *Mikszáth* sok más írótól. Rendkívüli írói lelkiismeretességében. Az újság részére sokszor olyat kellett megírnia, ami nem volt egészen kedvére való, napi érdekű cikket, croquist, aktualitást; ami azonban kötetbe volt felveendő, ott skrupulozítása nem ismert határt. Egy-egy ilyen új kötet megszerkesztésénél, amelybe lapokban szétszórt dolgai kerültek, a képzelhető legnagyobb gonddal válogatta össze a közleményeket; sokszor vitatkozni kellett vele és kegyelmet kérni valamely kedves mű részére, amelyet ő azonban nem tartott elég jelentékenynek arra, hogy kötetbe felvegye. Rendszeren a *Scarron* jelzésű cikkei voltak ilyenek, ezek az adomaszerű tárcái, amelyeket már megírásuknál rövid életűeknek tartott; azért jegyezte álnévvel.

Ily vitatkozásoknál azzal döntötte el a kérdést, hogy amit *Scarron* írt, azt *Mikszáth Kálmán* csak akkor veheti figyelembe, ha *Scarron* is tekintettel volt *Mikszáth Kálmán*-ra.

Még szigorubb volt, mikor munkái már gyűjteményes kiadásban jelentek meg; akkor minden egyes közleményt újra elbírált, hogy sub specie aeternitatis beillik-e munkái közé.

Ez a rendkívüli gondosság és lelkiismeretesség azután sajátságos konfliktusba hozta őt a nyomdákkal. Soha sem tudott megbarátkozni azzal, hogy a szedés gépies, technikai művelet és a szedő nem igen tehet róla, ha hibás betűk itt-ott belekerülnek a szövegbe. Ez rendszeren akkor történik, mikor a szedőszekrény illető fiókjába hibás betű keveredik, amelyet aztán a szedő gépiesen emel ki onnan és illeszt a sorba. Ily hiba ki nem kerülhet a legjobb szedőnél sem és ezt helyrehozni feladata a házi korrektornak és a szerzőnek.

Az ő kéziratából különben is nehéz volt jól szedni, mert bizony rossz kéziratot adott a nyomdának. Egészen apró betűket írt, nem tett ékezetet a betűkre, csak igen ritkán; az interpunkciót rendszeren elhagyta és mindezekben való eligazodást, mindezek pótlását a szedőtől várta. Ahol állandóan dolgozott, az újság-nyomdában már be volt egy-két szedő tanulva a *Mikszáth*-kéziratokra, ott nem volt baj, de ha más nyomdába került a kézírata és olyan szedő kezeibe, akinek az ő kéziratával még nem volt dolga, – akkor bizony baj volt. Ilyenkor éktelen haragra lobban; egy ily alkalommal írja nekem:

„... A Katánghy-könyvet kijavítva itt küldöm, megjegyezvén, hogy a beli szedők a világ legrosszabb szedői (ezerszer mondtam én azt); a hol még a korrekt, *hibátlan* nyomtatásból sem tudnak szedni, ott már megszűnik minden.”

A gépszedéssel különösen nem tud megbarátkozni; a szedőgép ugyanis kész sorokat önt ki; ha egy betűhibát, vagy mást kijavítunk, az egész sort újra ki kell szedni és újra kiönteni; ilyenkor bizony megesik, hogy a megjelölt hibát kijavítja, de új hibát ejt a szedő. Itt nincs más segítség, mint kijelölni a hibát és újra szedetni, amíg hibátlan szedés áll elő.

Mikszáth a technika vívmányai, a nagy találmányok iránt nem igen tudott lelkesedni; sokszor ismételte meggyőződéssel azt a mondását, hogy a koppantó volt az utolsó nagy és hasznos találmánya az emberiségnek; a szedőgép, a technika ez igazi csodája, sem igen hatja meg, mert megint csak kifakad egyszer:

„... fájdalom, borzasztó rossz nyomda, négyszer is ki kell igazitanom, míg ők egyszer észreveszik és megcsinálják – és mialatt megcsinálják, új hibák állanak elő a szövegben; hogy mi módon jönnek létre, megfoghatatlan rejtély.”

Aki annyi rejtélyt meg tudott oldani, aki annyira belelátott az emberi lélekbe és úgy meg tudta magyarázni az események logikáját, az sehogy sem akarta belátni azt, hogy a gép csak gép. Mindent meg lehetett vele értetni, csak azt nem, hogy a sajtóhibát csak úgy lehet elkerülni, ha kijavítjuk és alkalmat adunk a szedőnek arra, hogy a hibás szedést jó szedéssel pótolja.

Szorgalma

Talán éppen ez a nagy lelkiismeretesség volt az oka annak, hogy olyan nagyon nehezen lehetett *Mikszáth*-tól kéziratot kapni, mert hiszen azt mondani, amit sokan kartársai közül ráfogtak, hogy ősi magyar tunyasággal huzódzik a munkától, igazán nem lehetett. Ennek ellentmond 50 kötet munkája és az a bibliografiai jegyzék a *Rubinyi* életrajzi könyvében, amely felsorolja az ebbe a kiadásba fel nem vett írásainak igen nagy tömegét.

Ha volt témája, akkor dolgozott, sőt lázas türelmetlenséggel és igen szorgalmasan dolgozott nappal is, este is, éjszaka is. Neki az íráshoz hangulat kellett és az megvolt, mihelyt a téma kedvére való volt. De nem szeretete kiadni a kezéből a kéziratot, amíg maga nem volt teljesen megelégedve vele és nem szeretett megrendelésre dolgozni.

Nevének oly csengése volt, hogy a szépirodalmi lapok valósággal versengtek érte. Nem gondolták lehetőknek, hogy egy évfolyamban legalább *egy* Mikszáth-közlemény ne legyen, legalább a karácsonyi szám ne tartalmazzon ilyet. Karácsony felé aztán úgy megrohanták tárcákért, elbeszélésekért, hogy meg keltett volna sokszoroznia önmagát, hogy minden kívánságnak megfeleljen. Azzal, hogy nem volt lelke megtagadni senkitől és ígéretet tett mindenkinek, magára zuditotta az összes szerkesztőségek kiküldötteit, akik valósággal ostromolták lakását. Ilyenkor csak családja gondosságának köszönhette, hogy egyáltalában dolgozni engedték.

Csak egy ember volt, akinek soha nem tudott ellentállni, aki mindig tudott tőle kéziratot kapni, aki előre merte hirdetni, hogy karácsonykor hoz Mikszáth-elbeszélést: ez *Nagy Miklós*, a „*Vasárnapi Ujság*” szerkesztője volt, aki csodálatraméltó kitartással napokig, hetekig tudott *Mikszáth* nyomában járni, órákig várt rá a szerkesztőségben, vele vacsorált, elkísérte haza és ha látta, hogy alkotó kedvében van, képes volt éjszaka is ott maradni és bevárni, amíg megírja a számára való elbeszélést.

Akit annyira megkönyékez mindenki, aki annyira benne van a közérdeklődésben, annyira részese a közönség kegyének, az joggal elvárhatta kiadója részéről is a különleges elbánást, szokásainak, természetének figyelembevételét. Ez irányította *Mikszáth Kálmán*-nal való érintkezésemet, amely a legélénkebb, szinte mindennapos volt megismerkedésünk első órájától kezdve hosszú ideig. Csak az állandó és intim érintkezés tette lehetővé, hogy könyvei, amelyek abban az időben megjelentek, úgy jöhettek világra, hogy minden tekintetben feltűnést keltettek. Minden könyve jóformán egy-egy ünnepi kiadvány volt, eltérő a többi könyvektől alakban, papirban, kiállításban, stílusban, egész megjelenésében. Ezt csak az a szeretet tette lehetővé, amely a szerzőt a kiadóval egyesítette a könyv előállításában. Mert szeretettel készültek ezek a könyvek. Azt akartuk elérni mindegyikkel, hogy azt mondják róla: ilyen még nem volt.

„*A tekintetes vármegye*” szép nagy oktáv kiadása volt az első illusztrált Mikszáth-könyv. Az ifjabb művésznemzedék egy kitűnő rajzolóját, *Mannheimer Gusztávot* biztunk meg a nem könnyű feladattal, mert a témákat *Mikszáth* jelölte ki, minden egyes rajzot ő bírálta felül és igen szigorú kritikus volt, igen nagy igényeket támasztott a rajzokkal szemben. El is készült finom velin papíron, gyönyörű kötésben és igazán szép illusztrációkkal egy olyan szép könyv, aminő addig a magyar könyvpiacon nem igen volt. Horribilis ára is volt, egész 3 forintba került, el is kelt sok példányban – 1200-ban – rövid idő alatt. A sajtó nagyon melegen fogadta az akkor még „tehetséges fiatal írónk”-nak ezt az első fővárosi kiadványát.

Azután jött 1883-ban a „*Nemzetes uraimék*”, „*Mácsik, a nagyerejű*”, *Mikszáth* első regénye, megint egészen új köntösben, új illusztratív modorban, „*Buchschmuck*”-osan, iniciálékkal, vignettákkal, fejlécekkel gondosan feldiszitve *Gyulay László* finom művészetével.

Egy-egy ilyen könyvnek elkészítése hetekig foglalkoztatta a szerzőt és kiadót, mindennapos érintkezést, folytonos tanácskozást tett szükségessé. *Mikszáth* megkívánta könyvének a szép köntöst; e részben valami pompaszeretet lakozott benne: egy ilyen szép könyv látása új könyv megírására ösztökölte.

Azután az volt a kívánsága, adjunk ki egyszerűen egy könyvet. Ilyen volt „*Az apró gentry és a nép*”. Majd olyan köntösben is meg akart jelenni, mint amilyenben a nagy francia regényírók, szép ritkított szedéssel, egyszerű sárga borítékban. Figyelmeztettem rá, hogy ez nem lesz jó, mert a fekete nyomás a sárga borítékon mégis csak fekete-sárga borítékot eredményez. A sárga borítékhoz ragaszkodott, de a nyomást más színben alkalmaztuk, ha jól emlékszem, piros színben.

Megint valami új, diszes, a többiektől eltérő alakban és szedésben, egész másnemű papíron bocsátottuk közre a „*Klub és folyosó*” s az „*Urak és parasztok*” című köteteket.

Közben sikerült felkelteni érdeklődését az ifjúsági irodalom iránt és ennek eredménye volt „*A két koldusdiák*”, amelyet az akkor kiadásunkban megjelenő „*Magyar Ifjúság*” részére írt. „*A két koldusdiák*” illusztrálására igen nagy súlyt helyezett. Szinte annyi időt fordított megint *Mannheimer*-nek, az illusztrátornak utbaigazítására, a képtémák kiválasztására és megbeszélésére, mint amennyi idő alatt a könyvet magát megírta.

Mindezek a könyvei 1882 és 84 közötti esztendőkből jelentek meg. Mindegyikre vonatkozólag szerződést kötöttünk és az akkori idők viszonyaihoz képest 1200–1500 példányos kiadásért ivenkint 30–40 forintnyi tiszteletdíjat fizettünk. Ebben a tiszteletdíj-megállapításban

már kifejezést nyert a *Mikszáth* különös értéke és népszerűsége, mert nagyobb volt egy negyedrésszel, mint a többi írók átlaghonorárium.

1885-ben aztán oly szerződést kötöttünk *Mikszáth*-tal, amelynek értelmében minden ezentul megírandó és kiadandó munkája kiadási jogát nekünk biztosítja és mi kiadásonként, egy-egy kiadást 1200–1800 példányban állapítva meg, ivenként 40 forintot tartozunk fizetni. Ez a szerződés *Mikszáth Kálmán* kívánságára jött létre, aki felkért, hogy egy, a régi időből való, rá nézve kellemetlen adósságát egyenlítsük ki és ily szerződéssel akart biztosítani követelésünk tekintetében.

Már most ennek a szerződésnek alapján adtuk ki a további köteteket: a „*Magyarország lovagvárai*”-t, a „*Frivól akta*” új kiadását, a „*Beszélő köntös*”-t. Mindezek a könyvek el is fogytak, új kiadásuk vált szükségessé.

Az első gyűjteményes kiadás

Ekkor támadt *Mikszáth Kálmán*-nak az a gondolata, nem volna-e jó, ha mi megváltanánk e könyvek kiadási jogát egy egyszerre fizetendő nagyobb összegért és felhívott, hogy erre nézve gondoljak ki valamit. Kigondolásom eredménye az volt, hogy füzetekben kellene közrebocsátani a *Mikszáth* munkáit, amit azonban csak úgy lehet eredménnyel megkockáztatni, ha 50–60 füzet számára biztosítva van az anyag, mert a füzetes terjesztés igen költséges és csak akkor eszközölhető, ha a nagy költség minél nagyobb füzetszámmal oszlik fel. Közöltem is gondolatomat *Mikszáth*-tal, aki annak felette megörült. Az igazi népszerűsítés legfogantasabb eszközét látta meg ebben és a terv kivitelét akként akarta lehetővé tenni, hogy a már eddigi nálunk megjelent hét kötethez megszerzi a *Légrády Testvérek* kiadásában levő „*Tót atyafiak*”-at és „*Jó palócok*”-at, amelyekre vonatkozólag közölte velünk, hogy a kiadási jog közte és a *Légrády Testvérek* között vitás; megszerzi továbbá az 1885-iki szerződésünk határozmányainak mellőzésével *Singer és Wolfner* által kiadott két kisebb munkát: „*A lohinai fű*” és „*A fészek regényei*” címűeket; biztosít afelől, hogy a füzetes kiadás közrebocsátása közben, azaz a legközelebbi egy-két év alatt további köteteket fog megírni, úgy, hogy mi kb. 12 kötetre biztosan számíthatunk. Ez alapon azután kidolgoztam egy szerződési tervezetet, amelynek értelmében ezt a 12 kötetet 5000 forinttal váltjuk meg, azonfelül pedig az 1885-i szerződés szerinti honoráriumot még külön fizetjük neki mindazon munkák után, amelyeket újonnan megír és beilleszt ebbe a gyűjteménybe. Külön honorárium illeti meg azonkívül a „*Tót atyafiak*”-ért és a „*Jó palócok*”-ért.

Abban az időben, amidőn egy-egy jobb író egy-egy kötetért 150–200 forint honoráriumot kapott, *Mikszáth*-nak 200–400 forint különleges tiszteletdíj járt, miért is ajánlatunk igen kedvező volt, mert hiszen ez a szerződés végeredményben mintegy 12.000 forintot jelentett akkor, amikor nagyra voltak vele, hogy egy kiadó *Tompa Mihály* összes munkáinak örökjogáért 1500 forintot fizetett, *Vörösmarty* összes munkáiért pedig 8000 forintot. Maga *Mikszáth* is igen meg volt elégedve ajánlatunkkal.

Megkötöttük a szerződést és megindítottuk a füzetes kiadást. Ennek, mindig csak az akkori méreteket véve tekintetbe, igen szép sikere volt, majdnem 2000 példány kelt el belőle. Később zökkenések állottak be, nem volt kézirat, nem jelenhettünk meg pontosan, hetek, hónapok multak el, míg egy-egy új füzet ki volt adható, azután pedig egészen el kellett altatni a kiadást.

Közben az új terjesztési üzem, a részletfizetésre való eladás jött divatba és amikor 6 kötetünk megvolt abból az összegyűjtött *Mikszáth*-kiadásból, megpróbálkoztunk ebben az új üzemben is. A siker igen tekintélyes volt. 3–4000 példány kelt el az első akció alkalmából. Nagynehe-

zen megszülettek a további kötetek is, amelyeket azután a megrendelőknek folytatásképpen megküldöttünk. Ezek száma folytatólagos agitációnk folytán közben megnőtt, már 9–10.000 körül járt.

Mindezekről a rendkívüli eredményekről én a szerzőt állandóan értesítettem, tudtam, hogy örülni fog nekik. Örült is, de idővel valami keserűség fogta el, amit nem is titkolt. Az az érzése volt, hogy tekintettel a nagy eredményre, ő meg van rövidítve honorárium tekintetében a saját maga által proponált szerződéssel. A viszony köztünk nem volt olyan, hogy én egyszerűen a megkötött szerződésre, mint befejezett ügyletre hivatkozzam, hanem azt mondtam *Mikszáth*-nak, hogy módot és alkalmat fogunk találni arra, hogy vélt anyagi sérelmeit reparáljuk.

Mikor az összegyűjtött munkák 11-ik kötete megjelent, írásba foglalt kész új szerződéssel mentem el hozzá. E szerződés szerint *Mikszáth Kálmán* a legközelebbi 10 évre a *Révai Testvérek*-nek köti le könyvalakban megjelenő irodalmi munkáit. Mindazokért a munkákért, amelyeket már előzőleg újságban közölt, ivenként 130 forintot, azokért, amelyek seholsem jelentek meg, ivenként 160 forint honoráriumot kap. Ezt a szerződési tervezetet 1895 nyarán közöltem *Mikszáth Kálmán*-nal, akit az érthető módon meglepett, mert ilyen honoráriumot Magyarországon író akkoriban nem kapott.

Ezt a honoráriumot rendes körülmények között nem is lehetett megadni. Erre csak nekünk volt módunk, aminek igen egyszerű a nyitja. Mi a kiadandó köteteket, ha azok nem túl hosszú időközökben jelennek meg, folytatásképpen, könyvkereskedői műszóval élve, „kontinuációképpen” mintegy 8–10.000 példányban reméltük szétküldhetni és biztunk benne, hogy még további példányokat is tudunk elhelyezni. Mi tehát megkockáztathattuk ily nagy tiszteletdíj megállapítását. Különösen akkor, amikor ezzel egyszersmind az első sorozatnál felpanaszolt sérelmet is orvosolni akartuk.

Mikszáth meg volt hatva az ajánlattól és a szerződés aláírását másnapra ígérte; de másnap nem hozta el a szerződést, sem harmadnap, sem negyednap, egyáltalában nem hozta el. Elmaradt, meg sem látogatott, láthatatlanná vált. Másoktól azonban úgy hallottam, hogy szinte azonos feltételek mellett szerződött a *Légrády Testvérek* céggel.

A Légrády-kiadás

Engem *Mikszáth* akkori eljárása végtelenül bántott, nem üzleti és nem anyagi okokból. Mégis törekedtem azt magamban kimagyarázni és kutattam az okokat, amelyek elhatározására bírhatták. Valószínűnek látszik, hogy érdekei követelheték tőle, hogy előnyben részesítse azt a kiadó céget, amely lapja útján neki nagy jövedelmet és nagy pozíciót biztosított.

A *Légrády Testvérek* cég, amint azt már előzőleg érintettem, abban az időben nem volt könyvkiadó. Fényes és értelemmel, sőt zsenialitással vezetett lapvállalata teljesen abszorbeálta a céget. Később, mikor *Légrády Károly* fiai igen gondos tanulmányok elvégzése után beléptek a cégbe, igen jelentékeny könyvkiadóvállalatot is alapítottak és virágzásra emelték, de akkor még semminemű előfeltétele nem volt annak, hogy a cég egy *Mikszáth*-fajta író kiadhasson és sikerrel elterjeszthessen.

Pedig abban az időszakban írta meg *Mikszáth* az ő legszebb munkáit, ez a decennium volt az ő delelője, és ezek a legszebb munkái nem kerültek kellőképp a közönség kezébe. *Légrády*-ék kinyomatták azokat felette diszes kiadásban, illusztrálva, szép kötésben és közrebocsátották szokatlan magas áron. El is adtak belőlük néhány száz példányt és ezzel aztán az egész ügy be volt fejezve. A „*Szent Péter esernyője*” és a „*Besztercze ostroma*” és a „*Kisértet Lublón*” és

az „*Uj Zrinyiász*” és mind a többi mestermű ezekben a szép kiadásokban ottmaradtak *Légrády*-éknál, ellenben a mi üzleti könyveinkbe be volt jegyezve 10.000 olyan cím, aki örült volna, ha *Mikszáth*-nak ezeket a mesterműveit megküldjük nekik.

Hogy ez a kiadói vállalkozás mennyire nem sikerült, arról akkor győződünk meg, amikor az ügynek egy későbbi stádiumában a könyveket átvettük *Légrády*-éktól és jóformán mind ott találtuk és mind átvettük, ami ki volt nyomva belőlük. Némelyikből alig hiányzott néhány száz példány, noha a *Légrády*-ék kiadásában megjelent *Mikszáth*-művek sokkal különbek, mint azok, amelyek írói pályája elején a mi kiadásunkban láttak napvilágot. Azok a munkák a csúcsai az ő egész írói tevékenységének és ezek a munkák ismeretlenek maradtak hosszú-hosszu éveken át a magyar közönség előtt. Ha a magyar közönség nem ismerte meg *Mikszáth*-ot a maga teljes, fényében, vagy nem ismerte meg eléggé, akkor ennek az az oka, hogy ezek a könyvek ily szerencsétlen körülmények között jelentek meg, hogy a „*Pernye*” című kötet 15000 példányban került a közönség közé és a „*Szent Péter esernyője*” talán 500 példányban.

Rájött arra maga *Mikszáth Kálmán* is, de csak nagysokára. De amikor rájött, akkor azután szeretett volna valahogy segíteni a dolgon. Azzal az ideával állt elő: ejtsük módját annak, hogy könyveit megküldhessük a régi *Mikszáth*-vevőknek. A gondolat tetszetős volt, bár nagyon is elkésett. Közben évek multak el és az ilyen „kontinuáció” nem tartható fenn örökké. Mégis az ő kezdeményezése folytán érintkezésbe léptünk *Légrády*-ékkal, hogy a dolgot valahogy lehetővé tegyünk. Első kísérletre azonban ez nem sikerült, oly ellentétek merültek fel, amelyeket nem tudtunk megoldani.

Egy évre rá újra kezdeményezte *Mikszáth Kálmán* az ügyet, újra beszélt *Légrády*-ékkal, velünk is. Akkor azután hosszas tárgyalások után létre jött egy megállapodás, amely megállapodás azonban nem juttatott bennünket a könyvekhez, hanem pert eredményezett a kiadók között. A pert nem bírói ítélettel, hanem egyezséggel fejeztük be.

A kiegyezésnek részünkről előfeltétele az volt, hogy *Mikszáth*-nak mindazon műveit, amelyek a *Légrády Testvérek* cégnél megjelentek, tőlük tulajdonul meg akarjuk váltani. Ezt azért akartuk, hogy ezeknek a kellemetlen *Mikszáth*-differenciáknak egyszer s mindenkorra véget vessünk, a közönséggel szemben vállalt kötelezettségünknek megfelelhessünk és a szerzőnek írói érdekeit megóvhassuk. Ez volt a vezéreszme. Keresztülvitele pedig úgy történt, hogy a *Légrády Testvérek* cégnél levő mintegy 140.000 korona bolti áru *Mikszáth*-készleteket átvettük, azonkívül megtérítettük az összes kifizetett honoráriumokat eredeti összegükben azon kulcs szerint, amelyet annak idején magunk állapítottunk volt meg, azaz ivenkint 320 koronával. Az ily címen kifizetett összeg meghaladta a 80.000 koronát. Ekként hosszas hányattatás után *Mikszáth* egész írói dominiuma felett rendelkezünk. Ki is adtuk sorban egymásután a köteteket abban a szép és közkedveltségnek örvendő gyűjteményes kiadásban, de arra, hogy el is juttathassuk őket a régi *Mikszáth*-vevőknek „kontinuáció”-képen, most már késő volt. Sokkal, de sokkal kisebb példányszámmal kellett beérnünk, mint a minőt az első 12 kötetből elhelyeztünk.

Baráti érintkezés

Nem volnék őszinte, ha be nem ismerném, hogy az az eljárás, mely a *Légrády*-féle szerződéshez vezetett, érintkezésünk intim jellegén – legalább egy időre – nagy csorbát ütött.

De a személyes érintkezést folytattuk a *Légrády*-féle szerződés fennállása alatt is az eddigi módon – most már kikapcsolva belőle minden anyagi látszatú elemet – és én különös súlyt helyeztem arra, hogy sem ő, sem mások ne mondhassák, hogy megszűnván az anyagi érdek –

a baráti érintkezés is megszűnt. *Mikszáth*-nak szüksége volt néhány emberrel való állandó érintkezésre, szüksége volt arra, hogy megszokott embereit maga körül tudja, azokkal minden őt érdeklő dolgot közöljön és megbeszéljen és én nem akartam magam kivonni az ő köréből azért, mert megszűntem kiadója lenni. Sőt ellenkezőleg, ettől az időponttól kezdve még készségesebben állottam rendelkezésére minden tekintetben. Ennek a gondolkodásnak felelt meg az is, hogy az abban az esztendőben megalakult részvénytársaság igazgatóságába is megválasztottuk – akkor, mikor ő magát a vállalat érdekszférájából kikapcsolta.

Mikor itt ennek a mi sokoldalú érintkezésünknek néhány jellemző adalékát el akarom mondani, mert azt hiszem, hogy hozzájárulhatnak a költő jellemrajzának kialakításához – nem választhatom el mondanivalómat időrendileg az üzleti szakítás előtti és utáni időre; erre nincs szükség, mert a közöttünk levő kapcsolat már csak a megszokás folytán is mindinkább elmélyült.

Az magától értetődik, hogy az ilyen állandó együttlét, mindennapi együttebédelés a Kis pipában, együtt vacsorálás a legkülönbözőbb vendéglőkben, csak legénysorban élő emberek között lehetséges.

Én az voltam akkor, de vajjon *Mikszáth* is az volt-e? Az még előttem is nagy talány volt. E ponton hallgatóg és zárkózott volt.

Mikor már bizalmasabb lábon volt velem, egyszer-másszor egy nő leveleiből olvasott fel részleteket, mint a levélírás remek példáit; én nem kérdeztem, kitől valók e levelek; egy ízben azt mondja: „Kaptam levelet az Ilonkától. Így csak nő tud írni, olyan közvetlenséggel, olyan természetesen”. Mindjárt fel is olvasta elejétől végig: sok egyéb között az is benne volt, hogy „az Ilonka” azt olvasta az ujságban, hogy Mikszáth Erdélybe készül, nemsokára hidegre fordul ott az idő, vigyen magával okvetetlenül bundát és lábzsákot; bundát esetleg kaphat kölcsön, lábzsákot, vagy botost, ha nem tud Pesten szerezni, – majd küld ő hazulról.

– Hát ki az az Ilonka? kérdeztem végül olyan ártatlan arccal, mintha mit sem sejtjenék.

– A feleségem, hát nem tudja? Válogéltban vagyunk.

Ezt már nem hagyhattam annyiban.

– Ennek a levélnek a hangja és ahogy azt felolvasta, arra vall, hogy – nem szabad elválniok. Hiszen maguk szeretik egymást, hát miért akarnak elválni?

Mikszáth nem felelt semmit, csak úgy rám nézett, mintha valami nagy és csodálatos dolgot mondtam volna, valami nagy és meglepő felfedezést közöltem volna vele. Nem beszélt velem soha többet erről a dologról.

De mikor néhány hónap múlva egyszer értem küldött, hogy beteg, látogassam meg és az esti órákban felmentem hozzá az akkori Régi posta-utcai lakására – a homályos szobán keresztülment egy nő, kinek csak silhouettejét láttam a félhomályban, *Mikszáth* nem mutatott be, de mikor azután még egyszer keresztülment, nyilván a konyhából jövet, azt kérdezi, mint a világ legtermészetesebb dolgát:

– Hát nem ismeri az Ilonkát?

Erre felállottam, meghajtottam magam, ettől a perctől kezdve tudtam, hogy feleséges ember. Az idők folyamán aztán módomban volt meggyőződni arról, hogy Mikszáth a legpéldásabb és legboldogabb családi életet élte és feleségéről megállapítottam, hogy a legodaadóbb, legmegértőbb hitves, méltó életetpárja egy nagy embernek.

Csak később, mikor gyermekei nagyobbacskák lettek, kezdett beszélgetni róluk és akkor a világ legtermészetesebb dolgának tartotta, hogy mindenki tudjon a *Lacika*, a *Berci* és a *Jánoska* létezéséről és azok viselt dolgairól.

Amikor a gyermekek mindenféle dolgait előadta, azokat, amikből azután a világ legszebb gyermekköltészete fakadt („*A ló, a báránka és a nyúl*”, „*A fiam uram lovai*”, „*A németke*”, „*Az első bánat*”, „*A én pohárom*”, „*A diplomata*” és többiek) a szellemes és fordultatos causeur ihletett költővé magasztosult. Soha még gyermekekről ily szépen nem meséltek, soha viselt dolgaikról ily gyönyörűen nem irtak. Boldog gyermekek! Még ők nem is sejtették, minő híres apának gyermekei és már az egész ország tudott róluk, ismerte őket, jobban, mint akár a király gyerekeit. Mert a legszebb mesék róluk szóltak.

Mindig kedvenc gondolatom volt ezeket a saját fiairól szóló elbeszéléseket egy kötetben egyesíteni – nem tudtam keresztülvinni, csak a jubiláris kiadás „*A gyerekek*” című kötetében.

Az István-társaság

Ebben a korban, mikor a gyermekek már témák voltak, *Mikszáth* gyakran otthon töltötte az estéket, de a rendes vacsora-kompániákat mégis rendszeresen felkereste a megállapított napokon. Erre neki szüksége volt, ugyanis mint újságírónak, ugyanis mint írónak.

Valahányszor nagyobb társaságban voltunk együtt, amikor a toasztokra került a sor, *Mikszáth*ot mindig én köszöntöttem fel, ez szinte előjogom és specialitásom volt, olyannyira, hogy midőn egy alkalommal farsangot temetni voltunk valahova meghíva és ő akadályozva volt a megjelenésben, levélben kért, hogy mentsem ki a háziasszony előtt távolmaradását és levelét ekként fejezi be:

„Csak egy dolog okoz skrupulust. Ha netán Ön toasztot akarna rám mondani (minthogy tudvalevőleg rajtam tanult toasztozni) ez némileg habozásba ejt, hogy a témáját rontom; de hiszen élünk még mi ezután is.”

Mikor képviselő lett, mind ritkábban jött el a Korona kerek asztalához, mert a politika más körökbe vonzotta. Szívesen látott vendég volt ő a különböző politikai színezetű összejöveteli helyeken, leginkább az Angol királynő-beli keddi vacsorákon, amelyeken *Tisza Kálmán* és az ő szűkebb köre szokott megjelenni.

De az írói társaságot egészen nem hanyagolta el; mikor a régi fészek már idegenné vált – új emberek jöttek lassan a régiek helyére – maga alakított egy-két ilyen vacsorázó kompániát, más-más estére biztosítván magának a rendes társaságot. Az egyikben *Csiky Gergely*, *Bartók Lajos*, *Ábrányi Kornél*; a másikban *Szabó Endre*, *Endrődi Sándor*, *Pósa Lajos*, *Sebők Zsigmond*, *László Mihály*, *Kenedi Géza* és *Kacsovich Géza* voltak a törzstagok. Ezekhez csatlakozott azután egy gyakran váltakozó kör.

De aki annyira központja minden társaságnak, a végén nem kerülheti el, hogy ne legyen külön asztaltársasága és hozzá való helyisége. Meglett az is. Az István-szálló *Mikszáth*-szobája. A derék *Gundel* jóvoltából pompás hely. A falakon *Mikszáth* műveiből vett alakok – *Mirkovszky Géza* falfestményei, *Mikszáth* arcképe – az egész szoba szeretettel és izléssel berendezve.

És minő szócsaták viharzottak itt el! Ha *Szilágyi Dezső*-t elfogta vitázó kedve – rendszeren ide jött el, kiadta a témát, a vezérszót, amelyről szó legyen, elmondta a maga rendszeren merész véleményét és várta, hogy meginduljon a vita. Ha senki sem mert hozzászólni a tárgyhöz és ellenvéleményt mondani – pedig ez volt *Szilágyi* kedvére való, mert akkor lehetett csak disputálni, érveket és ellenérveket felhozni, – akkor *Mikszáth*, ki itt jóformán háziurnak érezte

magát, felvette az odadobott keztyűt és vitába szállt a hatalmas *Szilágyi*-val. Ez azután igazán nagy gaudiuma volt a hallgatóságnak. Emlékezetes est mindenkinek.

És minő társaság járt ide! Az összes vezető politikusok, a közélet minden nevezetes alakja. *Tisza Kálmán, Horváth Gyula, Lukács Béla, Klapka György, Kemény János, Radó Kálmán, Darányi Ignác, Bánffy Dezső, Wlassics Gyula, Berzeviczy Albert, Roszner Ervin, Tisza István, Beöthy Aldzsi, Barcsay Ákos és Domokos, Vörös László, gróf Pongrácz Károly, Terényi Lajos, Rosenberg Gyula, dr. Farkas László, Molnár Béla, Kabos Ferenc, Pap Géza, Szily Pongrácz, Telegdy József, Kállay Albert, Szemere György, Lehoczky Vilmos, Rudnyánszky Béla, Örley Kálmán, Purgly Sándor, Láng Lajos, Pulszky Ágost, gróf Festetics Andor* és sokan mások. Egyidőben, nagy pártharcok idején, még *Jókai Mór* is.

Ezeknek a Mikszáth-vacsoráknak, főként az István-szállóbelieknek, nagy irodalmi jelentőségük is volt. *Ezek vitték bele az irodalmat a politikai életbe.*

Aki az Istvánba jött, annak otthonosnak kellett lennie az irodalomban, de különösen jól kellett ismernie a Mikszáth-témákat és írásokat.

Ott beszéltek a pribolyi országutról, a fekete kakasról, a Plutóról, Pali bácsiról, gróf Butlerről, Filcsikről, Mácsikról, Prakovszkiról – szégyen lett volna bárkire nézve, ezeket nem ismerni. Nem jöhetett volna el újra a Mikszáth-szobába.

Nagy dolog volt ez akkor – a politikát megbarátkoztatni az irodalommal.

Mikor az István főherceg-szállodát bezárták 1904-ben, megszűnt a Mikszáth-szoba is. *Mikszáth* maga parentálta el, valóságos „nekrológot” írt róla a „*Vasárnapi Ujság*”-ban.

Amíg lehetett, részt vettem ezeken a különböző összejöveteleken; amikor megházasodni készültem, egy régi ígéretet kellett beváltanom. Valami fogadásból kifolyólag azt ígértem volt *Mikszáth Kálmán*-nak, hogy oly lakomát rendezünk a tiszteletére, amelynél ő fogja megállapítani a meghívandó vendégek jegyzékét és az elkészítendő ételek sorát. Az irodalminak nevezett vacsorát a Nemzeti Kaszinóban a Palkovics éttermében tartottuk meg.

E vacsora két dolog miatt válik említésre méltóvá. Először azért, mert első eset volt nálunk, hogy egy író tiszteletére kiadja ily ünnepi lakomát adott, másodszer azért, mert az ország nagyhatalmu miniszterelnöke *Tisza Kálmán* megaprehendálta, hogy őt nem hívták meg; meg is üzente ezt fia, *Tisza István* útján. Hiába bizonykodtunk mi, akik a vacsorát rendeztük, *Mikszáth* is, meg én is, hogy nem mertük meghívni a generálist ehhez a „cigánylakomához”, – *Tisza Kálmán* azt üzente volt, hogy ahol az irodalom ünnepet ül, ott a miniszterelnöknek is jelen dukál lenni.

Mikszáth olvasmányai

Mikszáth Kálmán nem igen tudott idegen nyelveket, életrajzírói megemlítik ugyan, hogy szülei német szóra küldték, de sohasem tanulta meg a német nyelvet sem. Olvasmányaiban kizárólag a magyar nyelvre volt utalva és a külföldi irodalomból is csak azt ismerhette meg, ami magyarra le volt fordítva. Sajátságos intuícióval kitalálta, hogy mi a neki való olvasmány és még rossz fordításból is meg tudta állapítani, ki a nagy író. Ellentétben *Jókai*-val, ő szeretett olvasni, leginkább szerette a nagy angol írókat, mert hamarosan rájött, hogy a regény- és mémoire-irodalomban ezek az igaziak, csak azután jönnek a franciák és csak nagysokára a németek.

Az angolok között legtöbbször becsülte *Dickens*-t és *Kipling*-et. Mikor a „*Klasszikus Regénytár*”-t kiadtuk, ígéretet tettem neki, hogy a programmon túl is fogunk Dickens-köteteket lefordíttatni önálló külön kiadásban, ha ő először ír a magyar Dickens-kiadáshoz. Erre ő készséggel vállalkozott és maga sürgette folyton az újabb és újabb Dickens-kiadásokat. Talán ennek a sürgetésnek is van némi része abban, hogy a „*Klasszikus Regénytár*” aránylag sok Dickens-művet ölelt fel. *Dickens* művei közül *Copperfield Dávid* történetét becsülte legtöbbször.

A francia írók közül szerette *Daudet Alfonz*-ot és különösen *Maupassant*-t. Ennek elbeszélései nagy hatással voltak rá. A naturalizmus nem izgatta fel. Nem tulajdonított neki nagy jelentőséget. Különböző is semmiféle irányt nem tartott véglegesnek és nem is tartotta fontosnak, hogy ki milyen csoporthoz csatlakozik, hanem azt, hogyan ír és hogyan tud publikumot hódítani.

Egyszer jelenlétemben szóba került a sokat vitatott *Ady Endre*. Egyik fiatal író elmondotta neki *Ady* egy novellájának tartalmát és kérte véleményét *Ady*-ról, az ő köréről, a „Nyugatosok”-ról. *Mikszáth* igen megfontoltan válaszolt. Nem az a fontos – ezek voltak körülbelül szavai – hogy minő témát dolgoznak fel ezek a fiatal írók, sem az, hogy minő eszméket akarnak propagálni írásaikban, fontos az, van-e tehetségük, tudnak-e írni, meg tudják-e fogni a közönséget és meg tudják-e tartani. Ha igen, akkor lesz belőlük valami, ha nem, hiába tülekednek.

Ilyen szempontból nézte az orosz irodalmat is. Főbe helyezte az összes népszerű íróknak *Dosztojevszkij*-t. Szerette volna minden munkáját elolvasni, de ez nem volt lehetséges, mert akkor még csak a „*Bűn és Bünhődés*” volt meg magyar nyelven. Ha irodalomra került a sor, senkiről sem beszélt annyit, mint *Dosztojevszkij*-ről.

Az angol történetírókra én tereltem figyelmét. *Macaulay*-ra és *Carlyle*-ra is. Semmi nagyobb hatással nem volt azután *Mikszáth*-ra, mint ennek a két írónak essay-i és egyéb történeti munkái.

1886-ban rábirtam *Mikszáth*-ot, hogy nézzen kissé körül külföldön is. Eddigél Magyarországon kívül csak *Gleichenberg* fürdőt ismerte, oda el szeretett járogatni. Ezuttal eljött velem Ausztriába, ahol bejártuk a *Salzkammergut*-ot, annak szép fürdőhelyeit és városait, azután átmertünk *Bajorország*-ba; napokig tartózkodtam vele *München*-ben és még egy-két szép helyütt.

Ezen az úton beszéltem neki *Macaulay*-ról, akinek egy essay-kötetét magammal vittem. Rendesen elmondtam neki nappal annak az essaynek a tartalmát, amelyet előtte való este olvastam és ezzel annyira felcsigáztam az érdeklődését, hogy nem hagyott békét, azt kívánta, hogy magyarul olvassam fel neki azt, mert csak úgy ismerkedhetik meg az íróval.

Nem volt könnyű feladat; az angol szöveget magam előtt tartva próbáltam azt ex abrupto magyarra átültetni, ami persze különösen az első időben csak némi bizonytalan dadogás kíséretében sikerült. *Mikszáth* azonban ezzel is meg volt elégedve, sőt jobbnak tartotta az én eleven fordításomat azoknál, amelyeket utóbb meg tudott szerezni. Mindig ígértem volt neki, hogy *Macaulay* összes essay-át le fogjuk fordíttatni arra való fordítóval és magyarul kiadjuk. A fordítások el is készültek, sajtókészen várják a kiadást, de *Mikszáth* már nem érthette meg ennek a vágyának teljesülését.

Ezen az utazáson sok érdekeset figyelt meg. Egyet-mást le is írt „*Utazás a németek között*” című ciklusában. De mivel akkoriban sok baja volt gyomorhurutjával és nem bírta el a német kosztot, a harmadik hét végével már türelmetlen lett, mindenképpen haza akart utazni. El is indultam vele és egyfolytában utaztunk *Budapest*-ig. A *Keleti pályaudvar*-nál szálltunk le és

mielőtt még utját folytatta volna falun lakó családjához, ott a pályaudvari vendéglőben együtt, bucsuzóul meg akartunk ebédelni. Mielőtt az ebédet megrendelhettük volna, arra ment a pincér egy tál párolgó turóscsuszával, *Mikszáth* kiveszi a kezéből a tálat, leteszi maga elé az asztalra és ünnepélyesen felkiált: „Leborulok a nemzet nagysága előtt”. Gyomorhurut ide, gyomorhurut oda, velem együtt kiürítette az egész nagy tálat. A németek gyöngéjeleite nem birta bevenni, ezt a nehéz, zsíros ételt elfogyasztotta virtusból, hazafiságtól megilletődötten. Ilyen a magyar ember.

Mikszáth külföldön

De nem csak *Mikszáth* vette észre korának nagy külföldi íróit, hanem a külföld is észrevette *Mikszáth Kálmán*-t, hamarabb, mint bármelyik más írónkat. Szinte egyidejűleg azzal, hogy Magyarországon is észrevették. Talán azért volt ez, mert azzal a kis zsánerrel, a rajzzal tűnt fel, amely odakünn is népszerű volt. „*A jó palócok*” és a „*Tót atyafiak*” egy-egy elbeszélését közölték valamely külföldi lapban, talán legelőször svéd nyelven, ennek híre azután tovább ment és egyszer csak észre lehetett venni, hogy *Mikszáth* a nagy külföldi sajtóban polgárjogot szerzett magának, anélkül, hogy valamit is tett volna ő vagy más ennek érdekében.

A *Mikszáth* itthoni népszerűségének igen nagy előnyére vált ez; a külföldi portéka mindig imponál a magyar embernek; az, hogy *Mikszáth*-ot a külföldi lapok közölni kezdték, itthon is nagy elismerést szerzett neki és ha semmit sem tehettünk akkor annak az érdekében, hogy munkáit eljuttassuk a külföldre, mert hiszen ez magától ment, megtettünk mindent, hogy külföldi híre eljusson Magyarországra. Gyors itthoni népszerűségének talán ez egyik főtenyezője volt: a külföldi elismerés helyes adminisztrálása. Tényleg alig van *Mikszáth*-nak szebb elbeszélése, mely ne volna több nyelvre lefordítva. A „*Jó palócok*”-nak öt kiadását ösmerjük; le van fordítva angolra, franciára, németre, cseh és svéd nyelvre. A „*Tót atyafiak*” le van fordítva német, finn, norvég, tót és cseh nyelvre. Ezeknek a köteteknek egyes elbeszélései azonfelül még jóformán minden egyes európai nyelvre. A „*Szent Péter esernyője*” le van fordítva angol, francia, cseh, holland, német, olasz, román, svéd, lengyel, horvát nyelvre. Franciául és németül kétféle kiadás is jelent meg.

Heinlein István, volt muzeumi bibliográfus, egyetemi tanár, 99 oly munkáját sorolja fel *Mikszáth Kálmán*-nak, amelyek egy vagy több idegen nyelvű fordításban megjelentek. Helyesen mondta *Beöthy Zolt*, midőn *Mikszáth*-ot ünnepelte, hogy *Mikszáth*-nak köszönhetjük, hogy „kulturánknak legalább egy ágával oly magaslaton lengethetjük győzelmi lobogónkat, honnan az egész művelt világ megláthatja”, mert *Mikszáth*-ot tényleg észrevette, meglátta és méltányolta az egész művelt világ.

Kiadói jogok ég és föld között

Az a tranzakció, mely az abbamaradt per folytán létrejött a *Légrády Testvérek* céggel, a maga nemében egész különleges interregnumot hozott létre. *Légrádyék* miránk ruházták át a nekik szerződésileg biztosított jogokat. Ehhez képest már most 1906-ig mi voltunk jogosítva a *Mikszáth* új munkáinak kiadására, illetőleg mi gyakorolhattuk a *Légrádyék* jogait. Megállapodásunk *Légrády*-ékkal 1905 július 30-án kelt, de ennek a jognak gyakorlása egy nagy akadályba ütközött. Kisült utóbb ugyanis, hogy *Mikszáth*-nak a *Franklin-Társulat*-tal van egy szerződése, mely ennek a társaságnak 1902 július 1-től kezdődőleg biztosítja *Mikszáth Kálmán* egész írói működésének kizárólagosságát. Az a sajátságos helyzet állott tehát elő, hogy ha *Mikszáth* munkáiból valamit ki akarunk adni, amihez feltétlenül jogunk van 1906-ig,

Mikszáth csak az esetre adhat nekünk kéziratot, ha erre a *Franklin-Társulat* beleegyezését előzetesen megkapja, amint ez az alábbiakból ki fog tűnni.

A Franklin-szerződésben természetesen gondoskodva van arról is, hogy *Légrádyék* 1905 december 31-ig jogosítottak *Mikszáth* műveinek kiadására, de meg van állapítva az is, hogy amennyiben ők ezzel a joggal élni nem kívánnak, akkor elsősorban a *Franklin-Társulat*-ot tartozik a szerző a munkával megkínálni.

„Interregnum”-nak neveztem ezt az állapotot, pedig talán jobb lett volna „ég és föld között lebegés” állapotának nevezni, mert hiszen nyilvánvaló, hogy miután összes *Mikszáth*-kiadványaikat *Légrádyék* ránk ruházták, ők a kiadás jogával élni nem fognak, ellenben *Mikszáth* elsősorban a *Franklin-Társulat*-ot kényszerülve megkínálni kéziratával, mi még ezen időn belül sem élhetnénk a ránk ruházott joggal.

Hogy miért kötötte meg *Mikszáth Kálmán* ezt a szerződést a *Franklin-Társulat*-tal, az akkor is talány volt előttem, ma is az. Még rejtélyesebb, hogy miért tartotta szükségesnek már 1902-ben magát arról biztosítani, hogy 1906-ban kiadója lesz. Hiszen neki valóban nem kellett aggódnia, hogy kiadó nélkül marad. Ez a Franklin-szerződés bizonyára összefüggésben van az ő akkori ujságírói helyzetével, azzal, hogy körülbelül abban az időtájban a „*Pesti Hírlap*”-ot otthagyván, átment az „*Az Ujság*”-hoz és egyidejűleg főmunkatársa lett a „*Vasárnapi Ujság*”-nak. Igaz, ebben a szerződésben neki azért, hogy összes irodalmi munkásságát kizárólag a *Franklin-Társulat*-nak fogja szentelni, mérsékelt havi fixum volt megállapítva, viszont igaz az is, hogy a könyvekért fizetendő ivenkénti tiszteletdíj kisebb volt, mint aminőt mi annak idején neki felajánlottunk volt.

Mikszáth nekem a *Franklin-Társulat*-tal kötött szerződést később megmutatta, sőt egy másolatát is elhelyezte nálam, hogy elhalálózása esetén ismerjem a helyzetet. Én nem tartottam ildomosnak akkor ezekről hozzá kérdést intézni, különben is post festa történt volna. Gyakorlatilag minket nem is érdekelt a kiadások tekintetében felmerülő probléma, mert hiszen 1905 második felében voltunk, *Mikszáth* összegyűjthette tehát mindazt, amit könyvalakban ki akar adni, egy esztendő múlva átadhatta volna új kiadójának, a *Franklin-Társulat*-nak és így mi ezen időben nem is kerültünk volna abba a helyzetbe, hogy *Mikszáth*-művet kiadjunk. Azonban nem így történt.

A Jókai-életrajz

Jókai Mór-t elszólította a halál és azok között az intézkedések között, amelyekkel társaságunk *Jókai Mór* iránti kegyeletének kifejezést akart adni, a legelső az volt, hogy gondoskodjunk hozzá méltó életrajzának megírásáról. Tudtuk, hogy ezzel igen nehéz feladatot veszünk magunkra, hiszen egész irodalmunkban az életrajz volt az a műfaj, amelyet legkevésbé kultiváltak íróink. Jóformán egyetlen irodalmi életrajzunk volt: *Gyulai Pál*-nak *Vörösmarty*-életrajza. Nem volt akkoriban *Deák*-nak, *Kossuth*-nak, *Széchenyi*-nek, *Petőfi*-nek méltó életrajza. Éreztük annak a nehézségét, hogy egy körünkől alig távozott nagy ember életrajza azon frissiben megírassék, de nem akartuk, hogy *Jókai* is imént megnevezett nagyjaink sorsára jusson, akiről még ma sem szól hozzájuk méltó életrajzi munka.

Mikor a Jókai-életrajz tervét koncipiáltam, *Mikszáth Kálmán*-ra gondoltam elsősorban. Amióta *Macaulay*-val, *Carlyle*-lal megismerkedett, mindig arról ábrándozott, hogy ilyen biográfiai munkát szeretne írni, mert hiszi, hogy az neki sikerülne. Sokat beszéltünk róla, hogy *Deák Ferenc*-ről írná meg ezt a munkát. *Görgey* is szóba került, de mind egyformán nehéz volt, mert hiányzott a hozzá való anyag és évekig tartó forrástanulmányokra *Mikszáth*

nem szentelhetette idejét. Ez természetének sem felelt meg, de anyagilag is rendkívül káros lett volna rá nézve.

Jókai most elhalálozván; ő benne is az az eszme kelt életre, hogy voltaképp *Jókai* volna az, akiről ő azt a régen áhitott mestermunkáját megírhatná. Mint író mindenesetre közelebb is esik hozzá, mint *Deák Ferenc*, vagy *Görgey Arthur*. Sokat érintkezett vele, ismerni véli, gyermekkor óta rajongó tisztelettel viseltetik iránta, a legnagyobbak közé sorolja, mind oly körülmény, amely őt jóformán a *Jókai-életrajz* megírására predesztinálja.

Hiszen már foglalkozott is evvel a dologgal, sok évvel ezelőtt, amikor *Jókai* életét versekben írta meg a „*Jó könyvek*” című népies vállalatba. Ez a verses életrajz tanúságot tesz amellett, minő rajongással írta ő *Jókairól*. Később is minden alkalmat megragadott, hogy *Jókai* iránti szeretetének és tiszteletének kifejezést adjon, valahányszor alkalom kínálkozott rá, mindig írt róla, beszélt róla és ünnepelte őt. Én emlékeztem rá, minő extázisban volt akkor, amikor a verses füzetét írta meg *Jókairól* és annak folytatásait nap-nap mellett elhozta és felolvasta nekem. Én biztam benne, hogy a *Jókairól* szóló életrajzot ő *Jókaihoz* és magához méltóan meg fogja írni.

Akként alakítottuk a külső körülményeket is, hogy teljes odaadással szentelhesse magát ennek a feladatnak. Oly tiszteletdíjat állapítottunk meg ezért a könyvért, amelyhez foghatót nem fizettek akkoriban Magyarországon, 20.000 koronát. Ebből a pénzből építette fel *Mikszáth* Horpácson lakóházát, melyet az építési összeg eredetére való tekintettel *Jókai-ház*-nak nevezett el.

Anyagösszehordás

Mikszáth teljes hévvel feküdt neki ennek a munkának. Mindenfelől összehordta az anyagot, mindennek alaposan utánanézett, elutazott azokra a helyekre, ahol *Jókai* tartózkodott. Komáromban összeköttetésbe lépett azokkal az emberekkel, akiktől becses adatokat remélhetett, különösen a *Jókai-család* tagjaival; elolvasta a kötetszámra menő napló-jegyzeteket, amelyeket egyes családtagok szivesek voltak rendelkezésére bocsátani. Szóval a legnagyobb ambícióval fogott hozzá a munkához, mert annak elvállalása után érezte csak voltaképpen súlyát annak, minő nagy feladatot vállalt magára. Nagy dolog volt ez, abból a rengeteg anyagból, amit összehordtak az ügy iránt érdeklődők és abból, amit mi az egész *Jókai irodalom* összeírásával és összegyűjtésével rendelkezésére adtunk, kiszemelni a jelentékenyt, a jellemzőt, a fontosat, a használhatót és kiselejtezni a jelentéktelent, a feleslegeset, a közömböset, a hitelt nem érdemlőt. Nagy feladat volt ez, különösen olyan embernek, aki ily munkához nem volt szokva. A megírás gyönyörűség volt neki és könnyen ment. De az adatgyűjtő munka rá nézve voltaképpen napszámos-munka volt, mégis vállalta, mégis elvégezte, mert csak így juthatott céljához.

„Bizony sisyphusi munka volt – mondta ő maga – nekem laikusnak. Mert mikor már megírtam egy jó darabot, föl-fölbukkant valami új adat, mely összes eddigi okoskodásaimat halomra döntötte. Ugy voltam vele, mint a kaláris-fűzők, vagy új fonalat kellett huznom a kalárisokba, vagy új kalárisokat a fonálra, valahol mindig romlott. Hanem hát sok jó emberem volt, akik mindenben segítettek adattal, jó tanáccsal. Felkotorászták a levéltárakat, beküldtek leveleket, okmányokat, visszaemlékezéseket.

De még ez se lett volna elég. A barátaim segítségével nem mentem volna semmire, éreztem, hogy az ellenségeimet is be kell fogni a munkába.

Ez pedig úgy történt, hogy amelyik fejezetben, vagy életrészletben hézag mutatkozott, ahol homály volt vagy valami ellentmondásszerű látszott és ahol nem éreztem magamat biztosnak, azt leköszöltem a lapokban mutatványnak, mire megindultak a cáfolatok, helyreigazítások s mindenféle fajtájú fenekedések, melyektől a csontjaim el nem törtek, hanem ahelyett olyan világosság gyúlt a bizonytalan adatok ködébe, hogy szilárd lépésekkel haladhattam tovább. Szóval a barátaimnál csak az ellenségeim segíthettek nagyobb igyekezettel.”

Az olvasó, mikor a kész munka előtt van, el sem tudja képzelni, mennyi utánjárás, mennyi kutatás, mennyi vizsgálódás eredménye az. *Mikszáth Kálmán* két télen át dolgozott ezen a munkán. Azt írja maga, hogy azért télen, mert csak akkor tud dolgozni, mikor a természet alszik, mikor a természet ébren van, akkor álmodni és politizálni szokott. Mindkét télen át jóformán naponként dél felé bejött hozzánk és átadott valami komissziót. A levelezést ugyanis nem ő maga végezte, mert ez is nagyon akadályozta volna munkájában. A mi irodánk végezte helyette ezt a munkát, az fordult levélben mindazokhoz, akiktől valamely felvilágosítás kellett volna; sokszor igen jelentéktelen apró dolgokról, sokszor igen fontos dologról kellett tudakozódni.

A Szent Benedek-rend házfőnökségét kellett például megkeresni aziránt, hogy *Jókai* kitől, mikor és mily összegért szerezte meg a balatonfüredi villát és mikor, kinek és mily okokból adott tul rajta. Hiszen ezeket az adatokat a telekkönyvből is meg lehetett volna tudni, azonban mégis a rendhez fordultunk, mert hisz voltaképpen nem tisztán a számbeli adatokra van az életrajzírónak szüksége, hanem inkább oly körülményekre, amelyek világot vetnek *Jókai Mór*-nak Balatonfüreden töltött napjaira, amelyek a villavételrel és eladással kétségtelenül összefüggnek.

A *Jókai*-életrajz egyebek közt magában foglalja Budavár bevételének körülményeit is. Ebben azután oly dolgok fordultak elő, amelyek aggályosak voltak. Meg kellett végre hitelesen állapítani, igaz-e, hogy *Windischgraetz* halomra lövette a pesti házakat és igaz-e, hogy *Görgey* lövette a királyi várakat, vagy ha nem lövette, felgyúlt-e és szenvedett-e sérüléseket? Erre a két kérdésre *Görgey Arthur* maga adhatott leghitelesebb felvilágosítást. Levéllel őt terhelni nem lehetett, személyesen kellett tőle kérni a választ, amelyet készséggel meg is adott és amely egyik részében teljesen ellenkezett az addig terjesztett híradásokkal.

Mikszáth természetesen nem közölte *Görgey* válaszát a két kérdésre, mert hiszen őt csak az eredmény érdekelte. Helyénvalónak találom, minthogy ezek a válaszok felette érdekesek, itt közölni az akkor feljegyzett szövegben. Arra a kérdésre, hogy igaz-e, hogy *Windischgraetz* halomra lövette a pesti házakat, *Görgey* a következőket jelentette ki:

„*Windischgraetz* Budavár ostroma idején nem volt a várban, hanem már ki volt üzve az országból. A vár parancsnoka *Hentzi* volt, kinek vagy 4000 ember állt rendelkezésére. Mielőtt az ostromot megkezdhettem volna – ugymond *Görgey* – felhívást intéztem *Hentzi*hez, hogy adja meg magát, amely esetben szabad elvonulást biztosítok neki és seregének. Ha nem adja meg magát és a harcot kívánja, akkor is tisztességes kapitulációt biztosítok neki, ha Pestet nem löveti és a Lánchidat nem bántja.

Hentzi azonban *Jellasics* részéről biztosítást kapván arról, hogy idejekorán felmentő csapatok fognak rendelkezésére állani, azt határozta, hogy a várat fel nem adja, kiméletet nem gyakorol, hanem minden lövést, amely a várra történik, huszszorosan viszonzoz és pedig Pestre és a Lánchidra.

Én ennek folytán megüzentem *Hentzinek*, hogy amennyiben azt a fenyegetését, hogy Pestet halomra löveti és a Lánchidat felrobbantja, beváltja, kard élére hányom őt és

embereit. Ki is adtam a parancsot, hogy foglyot ejtetni nem szabad, hanem kard élére kell hányni mindenkit.

Pest házai tényleg halomra lövettek, de nem *Windischgraetz*, hanem *Hentzi* által. Mindez okmányyszerűleg meg van „*Mein Leben und Wirken in Ungarn*” című művemben, melynek a tiszta igazságon alapuló adatait senkisé sem cáfolta meg.”

Ellenben a másik kérdésre, hogy igaz-e, hogy *Görgey Arthur* lövette a királyi várlakot, ezt válaszolta:

„Az, hogy én a várlakot lövettem volna, legenda, mely *Kossuthné*től ered, aki abban a hitben volt, hogy én a várlakot azért lövettem, hogy ő bele ne költözhessék.

Az tény, hogy a királyi várlak kigyulladt. Kigyulladt pedig kartács-lövéstől, amely véletlenül érte a várat. Arra, hogy a várat fel kell gyújtani, én parancsot nem adtam. A Gellért-hegyen volt csillagvizsgáló mellett volt felállítva egy ágyuüteg. Ennek az ágyuütegnek lövésétől gyulladt ki a várlak, aminthogy kigyulladtak egyéb házak is. Ez elkerülhető nem volt, de – mint említettem – arra, hogy a várlakot fel kell gyújtani, parancsot nem adtam.”

Ami összeköttetés csak volt, mind felhasználtuk az adatok érdekében. Egy napon azzal állít be *Mikszáth*, hogy sehogysem tudja megállapítani *Laborfalvy Róza* születési évét. Nincs ennél könnyebb, mondom én, kiküldök valakit a kerepesi temetőbe, megnézzük a sírkövén. De hát a sírkövén nem volt kiírva a születési éve, akkor azután *Lévay József*-hez fordultunk Miskolcra azzal a kéréssel, hogy a miskolci anyakönyvben puhatoltassa ki *Jókainé* születési évét.

Abban az esztendőben a vacsorálások tisztára a *Jókai* életrajzának voltak szentelve. Minden estére más-más valakit hívott meg *Mikszáth* vacsorára azok közül, akik *Jókai*-val sűrűbben érintkeztek, akiktől jellemző adatokat remélhetett, vagy akiknek megbízásokat adhatott, hogy ilyen vagy olyan adatoknak járjanak utána. Nagy segítségünkre volt ebben a dologban az örökké fürge és örökké szolgálatra kész *Nagy Miklós*.

A próbakiadás

A *Jókai*-életrajz megírása más tekintetben is teljesen különbözött *Mikszáth* eddigi írási rendszerétől. Ez volt az első munka életében, amely nem jelent meg az újságban, amelyet nem adhatott ki folytatásokban, amelyért nem jelentkezhetett esténként a legfélelmetesebb kézirat-bevasaló, a szedőgyerek. Ezt a munkáját úgy keltett megírnia *Mikszáth*-nak, hogy a kézirat majd csak akkor kerül nyomdába, mikor a mű teljesen készen lesz. Néhány mutatványt ugyan közölt egyik-másik lapban, de ezek is a kevésbbé fontosak közül valók voltak. Minthogy azonban *Mikszáth* hozzászólt ahhoz egész életén át, hogy amit ma megírt, azt holnap már olvassák és ahhoz holnap hozzászóljanak, a *Jókai*-életrajznál ezt a nyilvánosságot akként pótolta, hogy naponként eljött hozzánk és felolvasta többünk előtt az előtte való nap megírt penzumot. Ezzel megint mi jutottunk a maga nemében páratlan élvezethez. Hosszu időn át ennek a munkának büvkörében éltünk.

Mikor a mű, eléggé gyorsan, teljesen elkészült, sajtó alá adtuk és végleges kinyomatása előtt u. n. próbakiadást rendeztünk. Körülbelül 30 példányt nyomattunk ki összesen, nagy, széles margóju papirosra. Ezek a példányok kézirat gyanánt voltak kinyomtatva abból a célból, hogy azok, akik *Jókai Mór* élete körülményei iránt tájékozva vannak, átnézhessék ezt a kéziratot és figyelmeztethessék a szerzőt esetleg egyes tévedésekre. Azzal a kéréssel küldtük szét ezeket a példányokat az illetőknek, hogy a margóra tegyék meg bármilyen megjegyzéseiket és e

tekintetben ne legyenek szégyenlősek, ne feszélyeztessék magukat semmiféle szempont által. Minthogy a szerző írói ambíciójának egész teljességében a nagy költőhöz méltó művet óhajt adni, annak, főként adatai tekintetében, tévedésektől annyira mentnek kell lennie, amennyire ezt a kortársak visszaemlékezései lehetővé teszik. Ennek a kíváncsatos célnak megvalósításához mindenkinek hozzá kell járulnia.

Hozzá is járult mindenki; igen értékes helyreigazításokat és új adatokat közöltek ezen az úton Feszty Árpád, Peti Mária, Hegedüs Sándor és neje Jókai Jolán, Ihász Lajos, Jókai rokonai. Azután a komáromi Tuba János, a Jókai-bibliografus Szinnyi József, a Jókai-életrajzíró Szabó László, továbbá Keszler József, Alexander Bernát, Nagy Miklós, Voinovich Géza, Rubinyi Mózes. Végül a legértékesebb javításokat eszközölte Beöthy Zsolt és – Gyulai Pál. Különösen kedvesek voltak ez utóbbinak megjegyzései. Egy helyütt egy Jókai-regényről szólva, azt jegyzi meg Mikszáth: „Bizony nehéz jó regényt írni”. Erre odajegyezte Gyulai Pál a margóra: „Még nehezebb jó életrajzot írni.” Ebben kritikai élvődés, incselkedés volt és talán dicséret is.

Egyébként maga Mikszáth Kálmán ezekről a marginális megjegyzésekről „A tökéletes könyv” címen levelet írt a „Vasárnapi Ujság” szerkesztőjéhez. Ebben megírja, hogy a Jókai-életrajz kézirati próbakötetei most a tél elején kezdenek visszazálingózni és olyan érdeklődéssel várja őket, mint Noé a szétküldött galambjait. Tréfálkozva ír arról, hogy minden megjegyzést tekintetbe vesz és a szerint igazítja helyre az illető mondatot. De hát az egyik ezt kifogásolja, a másik amazt és ha mindegyiket követi, akkor a végén nem marad meg belőle semmi. A visszaérkezett próbapéldányok között – írja – utolsónak kapta meg Feszty Róza példányát levél kíséretében, amelyben azt mondja a többi között: „Ezt tartom a maga legtökéletesebb munkájának”. Mikszáth már most szinte önmagát figurázza ki, azt mondván, hogy mire az utolsó példány adatait és helyreigazításait is mobilizálja, az egész könyvből egyetlen sor sem fog megmaradni: „Ime hát ez volna az én legtökéletesebb könyvem.” A tréfás levelet ekként fejezi be:

„Itt állok tisztelt Barátaim a romokon. A margókról fölszippantott jegyzetek fülembé dongnak, mint egy méhraj, melyet fel kell szedni és egyetlen köpübe rakni. Éjjel-nappal ezt csinálom és nem kezdhetek e percben másba, mert ha e méhek szétröpködnek a fejemből, soha semmi hatalom azokat össze nem fogdossa.”

Mikor végre elkészült ezzel az ő legnehezebb munkájával, a felszippantott jegyzetek feldolgozásával, akkor a kész könyvet a következő sorokkal küldte el hozzám:

Kedves Mór !
Nagyon örülök a könyvnek mint a kis
szemed világára ; öt nagyon sokatmondó részt a
3 soha többé nem bironom meg olvasni
megcsinálni . Ha lehet küldd el
munkáid a nyomdát és rendelés - el
hogy szerezhet vele !
Egy tisztelettel
Mikszáth

A nagy szenzáció

Az annyi gonddal elkészült könyv végre 1906 december havában megjelenhetett.

Bár sokan tudtak előzetesen róla, mégis a szenzáció erejével hatott. Oly országos érdeklődést keltett, aminőre irodalmunkban talán *Arany János* „*Toldi szerelmé*”-nek megjelenése óta, tehát több mint harminc esztendő óta nem volt példa.

A közönség és a kritika nagy elismeréssel fogadta a munkát, de voltak különvélemények is, sőt emelkedtek erősen gáncsoló hangok is.

Általában elismerték, hogy a költő életét és korát, őt magát és a vele két évtizeden át szerepelt személyiségeket rendkívül éles világításban mutatja be, hogy egész ambíciójával törekedett arra, hogy méltó képét adja a mi nagy Jókainknak, hogy a nagyszerű korképben a mult század minden szellemi és társadalmi áramlata ott hullámszik előttünk s a háttérből szilárdan válik ki a költő életnagyságú alakja. Kiemelték, hogy ez egy jelentékeny író véleménye egy nagy lángelméről, hogy így csak egy nagy magyar író beszélhet egy másik nagy magyar íróról – de voltak olyanok is, akik a feladatot megoldhatatlannak mondták, mert Jókairól ma még nem lehet életrajzot írni és hogy *Mikszáth* ezt a lehetetlennek látszó feladatot Kolumbuszi egyszerűséggel akként oldotta meg, hogy regényt irt Jókai életéről...

Voltak, akik lelkesen vallották, hogy ebben a munkában a kongeniális *Mikszáth* ércnél és márványnál becsesebb emléket állított Jókainak és hogy ennél pompásabb irodalmi alkotás évek óta nem jelent meg a könyvpiacra, de voltak, akik megharagudtak *Mikszáth*-ra, amiért Jókait több helyütt gyöngé embernek mutatta be, némelyik munkáját erősen megkritizálta és voltak, akik még a kiadót is támadták azért, amiért egy *Jókai* ünneplésére szánt munkának – ezt a művet adta ki.

Voltak, akik készségesen elismerték, hogy *Mikszáth* alapos készütséggel fogott a munkához és történetírói komolysággal törekedett feladatát megoldani, az igazságot kikutatni és megállapítani, de voltak, akik néhány jelentéktelen tévedésért és némely dolognak az övéktől eltérő felfogásáért a munkát leszólták és irodalmi értékét kétségbe vonták. Talán sohasem hullámszottak annyira vélemények és ellenvélemények, mint e körül a könyv körül. Mégis az elismerő, dicsérő, sőt rajongó vélemények voltak tulnyomó többségben.

A probléma, amely körül a legélénkebb vita folyt, különben elég érdekes volt: melyik az igazibb történetírás: a késő utódé-e, vagy a mai szemlélőé?

Az egyik oldalon azt mondták: aki benne él az eseményekben, az nem lehet azok hűséges leírója. Hiszen saját szemével csak a maga dolgát és a legszűkebb környezetét látja; nem láthatja világosan az események hatását az intézményekre, az emberekre, a korra.

A másik oldalon viszont azzal érveltek, hogy a jövő historikusa is csak a kortársak feljegyzéseiből írhatja meg egy korszaknak, egy osztálynak, egy embernek életét. Ez a feljegyzés tehát akkor is értékes, ha hézagos – mert megbecsülhetetlen anyagot szolgáltat a jövőnek.

De akik tárgyilagosan beszéltek és irtak erről a dologról, azok megengedték, hogy lehet a felől vitatkozni, vajjon nem korai-e már most beállítani *Jókai*-t a maga irodalomtörténeti helyére, vajjon az, hogy még tegnap itt járt köztünk, nem zavarja-e a mi tisztánlátásunkat, nem tesz-e elfogulttá vele szemben – de ezek is úgy vélekedtek, hogy örök kár lett volna, ha egy olyan nagy írói kortárs, mint *Mikszáth* volt, nem rögzíti meg a *Jókai* egyéniségét úgy, ahogy ő látta – elevenen és természetesen, az íróasztalnál, a baráti körben, a családi életben, a parlamentben, a tarokk-kompániában, a munkában, a szórakozásban és a közéletben.

Hiszen lesznek bizonyára majd később, akik *Jókai*-ról kitűnő életrajzi műveket fognak írni, egészen más szempontokból és egészen más módon – de ezek mellett is mindig meg fog maradni nagy értéke annak a színes és eleven könyvnek, amelyben a *Jókai* nagy kortársa a maga egész egyéni sajátosságát kifejezésre juttatta.

A leggyakoribb és látszatra legindokoltabb kifogás a *Mikszáth* beállítása ellen az volt, hogy túlságosan láthatóvá tette *Jókai* emberi gyengeségeit. Még *Gyulai Pál* is ezt kifogásolta, persze azért, hogy viszont azt mondhassa, hogy mint író nagyobbnak festette, mint ahogy megérdemelte.

Erre a vádra, úgy hiszem, legjobban megfelelt egy igen okos és művelt asszony, *Jókai*-nak személyes ismerőse, családjának bizalmas barátja és a költő nagy tisztelője. Egy éppen nem nyilvánosságra szánt magánlevélben írja a következőket:

„Én mint Jókainak feltétlen imádója, aki emberi hibáin keresztül is megláttam benne a félistent, azt szeretném, ha néhol, ott ahol a szerző a *Jókai* emberi és államférfíúi gyöngéit megemlíti, nagyobb és mélyebb belátások nyílnának egy nem ezen a földön élő lélek perspektívába. De ez, azt hiszem, nem egyéb, mint egy asszonyi lélek szentimentalizmusa...”

Beállítani egy kortársunkat, bármily nagy volt is, mint *abszolút félistent*, a mai szkeptikus világban lehetetlen. Itt élnek körülöttünk azok, akik a *Jókai* politikai és emberi pályafutását a szemük előtt látták lefolyni, és akik kézzelfogható dolgok és látszatok után ítélik meg a nagy embert és nem vesznek maguknak annyi fáradságot, hogy meg akarják érteni cselekedeteinek indító okait. Én szerintem a mai világban okosabb az emberek kíváncsiságára és hitetlenségére számítani, mint a naivitásukra...”

Ilyen okos és hüvös gondolatokat váltott ki ez a csodálatos könyv egy gyenge, szentimentális asszonyból.

Egy erős és realista férfi-író ellenben, kritikus elme és szigorú szemlélő, az erős hatásról, amelyet a mű rá gyakorolt, nem tud beszámolni, csak úgy, ha maga is költővé válik:

„Ki mer ítélni, amikor gyenge kezéből leteszi ezt a két nagy könyvet, amit Mikszáth Kálmán írt *Jókai Mórról*? Én csak rajongani tudok, bámulni és olvasni. Igen: olvasni és egyre olvasni...”

Ha az ember még egyszer husz éves lehetne, bátor és szókimondó...

Ha nem volna olyan becsstelen dolog mifelénk a föltétlen hódolat, akkor én most, ebben a percben leírnám a vakmerőnek tetsző mondást, hogy a maga fajtájában ez a legtokéletesebb könyv, amit valaha magyarul megírtak.

Micsoda gazdagság, micsoda pompa. Mennyi kincs. Nem is könyvet olvasok, meseországban járok. Tündéri kert, fejedelmi palota. Amin járok, ez nem szőnyeg, se nem lágy homok, hanem csupa virág. Hogy ilyen szép virágok is vannak a világon? Máshol és máskor még soha sem nyíltak. Mindeniknek ezer illata van és ezer színe. És mosolyogni is tudnak ezek a virágok, s beszélgetni, finom, csengettyűszóval muzsikálnak és nevetgélnek. Milyen különös kert ez.”

A közjogi regény

Az interregnumban *Mikszáth* még egy új munka tervével állott elő. Ki akarta adni „in politicis” írt cikkeit, amelyekbe szépirodalmi elementumok is voltak vegyítve. Nagy anyag gyűlt össze, de ő igen szigorúan rostálta meg; a végén mégis csak két kötet lett belőle. „*Kortársaim*” cím alatt jelent meg.

De nekem is volt egy tervem, melyről szerettem volna, ha *Mikszáth* megvalósítja. Egy közjogi regény megírására gondoltam.

Mikor Londonban jártam és *Jarrold* angol kiadóval, a Jókai-fordítások révén már ismerünk, arról az örök témáról beszélgettem, melyről mindig szó esik, ha magyar ember külföldivel összekerül, – ő penditette meg azt az eszmét, hogy jó volna az angol közönséget a mi közjogi és politikai helyzetünk nehéz és bonyolult kérdésével megismertetni. Azon a módon, ahogy azt az angol átlagközönség megszokta és szereti. Oly regény segítségével, mely szórakoztató és tanulságos. Az angol, mondja *Jarrold*, a legelvontabb kérdésekkel is így szeret megismerkedni.

A magyar közjog kérdése különben is aktuálissá vált egy nagy tanulmány folytán, mely akkor jelent meg *gróf Apponyi Albert* tollából egy igen előkelő angol folyóiratban.

Én megígértem *Jarrold*-nak, hogy törekedni fogok ily regény megírására rábírni egy erre alkalmas magyar író, lehetőleg ugyanazt, akinek munkáját, „*Szent Péter esernyője*”-t ugyan-csak ő adta ki angol nyelven.

Közöltem *Jarrold*-dal való megbeszélésünket *Győry Iloná*-val is, aki minden magyar ügynek valóságos nagykövete volt Londonban. Ezt a regényt különben neki kellett volna angolra fordítania.

Hazajövet előadtam tervünket *Mikszáth Kálmán*-nak, akinek tetszett a gondolat, hogy most közvetlenül az angol közönség részére lenne alkalma írni és megígérte, hogy foglalkozni fog a dologgal, majd kikombinálja, hogy lehetne megcsinálni.

De *Győry Ilona* is beszélt odakünn erről a tervről, mert egyszer csak azt közli velem, hogy *Heinemann* angol kiadó szívesen kiadna olyan tárgyú regényt, mint aminőről köztünk szó volt, ha kaphatna ilyet. A regényben kellene, hogy legyen politika, társadalmi élet, udvari levegő, magyarázat Ausztria és Magyarország viszonyairól.

Már most egyszerre két kiadó is vállalkozik erre a dologra. Hisz ez pompás! Ezt az alkalmat meg kell ragadni. Siettem is értesíteni *Győry Ilonát*, hogy többekkel beszéltem ennek a külföldet érdeklő magyar tárgyú regénynek megírásáról és itt általában az a nézet uralkodik, hogy ily mű megírására, miután *Mikszáth* már *Jarrold*-nak van lekötve, leginkább *Kóbor Tamás* lenne alkalmas.

Kóbor Tamás nem vállalta a feladatot; *Mikszáth* mindjobban megbarátkozott a tervvel. Mikor *Győry Ilona* 1905 karácsony táján hazalátogatott, felkereste *Mikszáth*-ot is és behatóan megbeszélte vele a regény dolgát, fordítását és egyebeket. *Mikszáth* a dolgot oly fontosnak tartotta, hogy az ő híres Almanach-előszavai témájául 1905-ben ezt dolgozta fel – és azt indítványozta, hogy az írók ezentúl közjogunk köréből merítsék néha a regény- és novellatémákat.

Ő maga hozzá is fogott ennek a nehéz feladatnak megoldásához röviddel a Jókai-biográfia közrebocsátása után, de csak az elejét írta meg. A mű címe: „*Az amerikai menyecske*”. Ez az egy befejezetlen munkája maradt fenn. Ebben is szerencséje volt. Hiszen a közös-ügyes közjogi regény ma már anakronizmus, teljesen felesleges, idejét mult csodabogár volna. Kommentárt kellene hozzá írni és megmagyarázni a külföldnek azt a csodát, hogy két ország, melyről mindig az volt a hiedelem, hogy egymásra vannak utalva – csak úgy tud egymástól független élethez jutni, hogyha mind a kettő elpusztul, tönkremegy.

Ha *Mikszáth* ma élne – bizonyára és joggal mondaná: Mégis csak okosabb volt nem sietni vele.

Érdekes és még ma is aktuális és tanulságos, amit *Győry Ilona* ez alkalommal a magyar irodalom angolországi ismertetése tárgyában ír:

„Olyan írókat mint pl. *Ambrus Zoltán* és még néhány, kellene valamelyik jobb folyóiratban kezdetben bemutatni s azután folytatni. Nálunk az a baj, hogy tulságos, szinte kuriozitásszámba menő speciális magyar dolgokat fordítanak először és azt a nehezen mozduló angol közönség nem mindjárt veszi be. Ha mi is angoltól mindjárt először, teszem azt, egy cornwallisi érthetetlen tájszólásban irt dolgot kapnánk!?...”

Rubinyi könyve

Azon a ponton voltunk, hogy befejezzük a gyűjteményes kiadást. Hiszen minden ki volt már adva, amit *Légrádyék*-től és az ő utjukon átvettünk, megjelent benne a Jókai-biografia, előkészületben volt a „*Kortársak*” két kötete, – most már semmi sem volt hátra, mert hiszen az ezután megírandók a szerződés értelmében már a *Franklin-Társulat*-ot illetik.

De még mielőtt kiadásunk ebbe a stádiumba jutott, egy ismert nevű fiatal magyar tudós, *Rubinyi Mózes dr.* sajtószzerű ajánlattal keresett fel. Azzal, hogy ő készít egy *Mikszáth-szótárt*. Ki is fejtette előttem, hogy az új magyar irodalom munkásai között senki sincs, kinek *Jókain* kívül köznyelvünk fejlődésére olyan nagy hatása volna, mint *Mikszáth Kálmán*-nak. Stílusával iskolát teremtett, fordulatait mindenki utánozza, aki ma ír Magyarországon. De nyelvi hatása ezekben éppen nem merül ki. Amivel elragad, meghat, vagy mosolyra kelt, az az ő kimeríthetetlen, egyéni természetű *szókincse*.

Ennek a nagy szókincsnek szótárszerű feldolgozása, *Mikszáth* nyelvi egyéniségének, valamint egyéni stílusának jellemzése gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt szép feladat volna és ha mi a terv kivitelével megbiznók, ő, *Rubinyi* lelkiismeretes munkával a bizalomra érdemesnek mutatkoznék.

Nekem tetszett a vállalkozó szellemű fiatal tudós önérzetes önbizalommal előadott terve és bár tisztában voltam azzal, hogy az általa gondolt 5–6 iven alig lehet a tervet megvalósítani – megbiztam a szótár megszerkesztésével és rendelkezésére bocsátottam az összes szükséges anyagot.

A feladat nagyobb volt, mint aminőnek a szerző eleinte látta. Munkaközben nőtt meg nagyobbá. Minél jobban elmerül *Mikszáth* munkáiba, annál nagyobbra nőtt megfigyeléseinek, szempontjainak száma.

Most már nem akarta beérni azzal, hogy száraz szótárt adjon, hanem emellett *Mikszáth* elbeszéléseit jellemző leíró természetét szerette volna adatokkal jellemezni és ezzel az ő hatását és ennek a hatásnak nagy jövőjét igazán megvilágítani. Én bátorítottam a szerzőt, hogy abban az irányban terjessze ki munkáját, amelyben azután önálló fejezetekben ismerteti *Mikszáth* ritmusát, fordulatait, rövid mondatait, ismétléseit és jellemzésének stílári eszközeit. De még egy nagy nehézség merült fel munkaközben, amelyre a szerző nem volt elkészülve. Közbejött a *Légrády*-tranzakció és a *Mikszáth*-munkák általunk létesített új kiadásai. Az vált ennek-folytán szükségessé, hogy a szótárbeli hivatkozások már most az új kiadások, az egyöntetű gyűjteményes kiadások kötetszámait és lapszámait tüntessék fel. Jóformán az egész munkát át kellett dolgoznia ebből a szempontból. Így történt, hogy a mű csak későbbre készült el. Jubiláris munka lett belőle, mert tényleg a jubileum előestéjén adtuk ki, mint első ünnepi kiadványt. A *Mikszáth*-irodalom egyik legbecesebb munkája lett és az is fog maradni.

Ezzel a Rubinyi-féle kötettel befejeztük a *Mikszáth* összegyűjtött munkáit, mintegy zárkövét tettük le a 34 kötetre felszaporodott tekintélyes gyűjteménynek. Soha sem gondoltuk, hogy mi még valaha kiadói minőségben összekerülünk *Mikszáth*-tal, aki nagy okossága mellett sehogy sem bírta felfogni azt, hogy minő nagy értékű az íróra, ha egyetlen kiadója van, aki teljesen azonosítja magát az író érdekeivel és aki csak monopolisztikus helyzetben teheti meg az írónak anyagi és erkölcsi tekintetben azokat a szolgálatokat, melyekre az joggal számít.

Az „Országos Hirlap”

Mikszáth Kálmán lapot akart alapítani. Ez volt fővágya; évekig erről ábrándozott; nem tartotta teljesnek a politikus és az író életét, ha nem rendelkezik saját külön organummal.

Különben is a hatalmat tartotta a legfőbb dolognak, amire az embernek érdemes vágyódni. Neki, aki a legnagyobb tehetség birtokában volt, nem igen imponált más tehetség, de imponált a hatalom, imponált az erős ember, aki a hatalmat gyakorolja. Így a magyar politikában *Tisza Kálmán* és báró *Bánffy Dezső*. Ez utóbbit különösen egy szellemes aperçujéért becsülte. Mikor szóba került valami hatalmi visszaélés, ezt mondotta *Bánffy*: „Mire való volna a hatalom, ha nem lehetne visszaélni vele?” E mondásban ugyan több az eszprit, mint az igazság, de *Mikszáth*-nak az tetszett benne, hogy erős hatalmi érzést fejezett ki.

A modern hatalmi eszközök között az újságot tartotta a legfőbbnek, minden emberi hatalom forrásának és főeszközének. A lapvezér hatalmát többre becsülte, mint a hadvezérét, nagyobbra tartotta hatalmi körét és befolyását. A modern korban az újság ad erőt a közélet emberének, ezzel uralkodik a szellemeken és a szellemi hatalom ma erősebb, mint a fegyveré. Bárcsak az ő korabeli magyar államférfiak is ezen a nézetten lettek volna, talán nem jutottunk volna el idáig. De egyiknek sem volt érzéke a sajtó hatalma iránt, egyik sem tudta felfogni, hogy az minő áldást tud terjeszteni és minő rombolást tud véghezvinni, a szerint, amint jó kézben vagy rossz kézben van, a szerint, amint építő vagy destruktív irányban használják fel.

Mikszáth Kálmán-t fellelkesítette az a gondolat, hogy neki saját lapja legyen. Képviselőtársai között sok barátja volt, nagy körben jelentékeny befolyásra tett szert, ebben a körben folyton erről a gondolatáról, erről a vágyáról beszélt és itt állandóan biztatták is, hogy valósítsa meg. Csakhogy ez nem olyan könnyű ám! Lapalapításhoz sok pénz kell, még a soknál is több. Akadt egy jóbarát, aki erről is gondoskodott.

Szentmártoni Radó Kálmán egy aláírási iven összehozta *Mikszáth*-nak mintegy 45 hívét. Mindegyik kötelezettséget vállalt arra, hogy 5000 forinttal alapító részesévé válik egy *Mikszáth Kálmán* által megalapítandó és szerkesztendő napilapnak. Egész csinos összeg volt, majdnem félmillió korona. Mikor így papíron együtt volt az összeg, felkeresett engem *Mikszáth* azzal, hogy intézetünk is vegyen részt lapja alapításában. Én a felszólítást elhárítottam, mert az volt akkor a véleményem, hogy kiadónak csak ártalmára lehet, ha lapnál vállal részesedést, pláne olyanál, amely a létező lapokkal a versenyt felvenni indul meg. A kiadó rá van utalva az összes lapok jóindulatára, nem tanácsos rá nézve egyetlen lapnál érdekeltséget vállalni.

Mikszáth belátta, hogy érvelésem helyes; de mindenképpen azon fáradozott, hogy saját személyemben álljak mellé és legyen segítségére ebben a dologban. Erre sem volt hajlandóságom, féltem attól a sokfejú társaságtól, mely majd a lap vitelére és kezelésére nézve is igyekszik befolyását érvényesíteni és féltem attól, hogy végül mégis csak engem fog terhelni az ódium, ha a dolog nem talál sikerülni, mert hiszen én volnék a szakember. *Mikszáth* nagy energiát fejtett ki közreműködésem megnyerése végett, legközelebbi hozzám tartozóimat is felkérte, hogy birjanak rá a lapvállalatban való közreműködésre. Mindennemű ígéretekkel törekedett

aggályaimat eloszlatni, az egész intézkedési jogot, az ügyvitel irányítását mind rám akarta bízni, de én szilárdul tartottam magam, semmiféle csábításnak nem engedtem. Nem akartam kockára tenni hosszú éveken át nehezen megszerzett kiadói reputációm. Attól tartottam, hogy ez a lapvállalkozás, melyben annyi heterogén érdekű és felfogású ember vesz részt, nem fogja tudni felvenni a versenyt a már meglevő, egységesen és kitűnően vezetett, virágzó lapvállalatokkal.

Akkor azután előállott *Mikszáth* a nagy ágyuval. Régi barátságunkra való hivatkozással egyenesen követelte tőlem, hogy cserben ne hagyjam, álljak mellé, segítsem őt ebben a dologban, amelytől visszalépni már nem tud, de amelyet, mint mondotta, keresztülvinni sem képes nélkülem. Ő maga a lapkiadási ügyekhez nem ért, őt jobbról is, balról is meg fogják csalni és lopni. Most már benne van a dologban, nagy felelősség terheli barátaival szemben, nagy kudarc volna rá nézve a nyilvánosság előtt, ha vissza kellene lépnie, mert már minden hidat elégetett maga mögött. Barátságomtól elvárja, hogy meghozzam neki azt az áldozatot, hogy az ő lapvállalata ügyét kezembe veszem és megvalósítom. Ennek az argumentumnak nem lehetett ellenállni. Így kerültem én az „*Országos Hírlap*” érdekkörébe mindjárt az elején, de nem elég korán ahhoz, hogy már nagy, sarkalatos hibák elkövetését megakadályozhattam volna.

Mikor már benne voltam a dologban, kisült, hogy az alapítók egyike, *Szemere Attila*, a lapnak önálló nyomdát akart berendezni és vacsora-diskurzusok által felhatalmazottnak vélte magát arra, hogy a rotációs gépeket nyomban meg is rendelje egy külföldi nagy gyárban. Amikor ez a rendelés tudomásomra jutott, figyelmeztettem *Mikszáth*-ot arra a veszélyre, amely abban rejlik, hogy a tőkét, mely éppen csak talán a lap megindításához és egy éven át való folytatásához lehet elegendő, a nyomdai berendezés eméssze fel. Ajánlottam, hogy ezt a rendeltetést vissza kell vonni, a lapot addig, amíg meg nem erősödik, meglevő nyomdában kell készíttetni, saját nyomdára és saját gépekre csak nagysokára lehet gondolni. *Mikszáth* átlátta érvelésem helyességét, de nem tudott segíteni rajta, a rendeltetést többé visszavonni nem lehetett. Belátta azonban azt is, hogy nekem lehetetlen részt vennem oly üzleti vállalkozásban, amelyben *Szemere Attila* befolyása ily mértékben érvényesül. És minthogy ismételt lemondásomat semmiképp tudomásul venni nem akarta, szentül megígérte, hogy *Szemeré*-nek a lap körül semminemű befolyást és működési kört nem fog engedni. Ezt az ígéretet meg is tartotta. Sajnos, késő volt, mert a *Szemere Attila* géprendelése katasztrofális szerepet játszott a vállalat életében.

Szemere Attila egyike volt a kor legérdekesebb magyarjainak. Igen nagy műveltségű, igazi európai ember; a mellett áthatva attól, hogy rá Magyarországon nagy szerep vár, erre predestinálnak tudta magát. Mint az első magyar minisztérium egyik tagjának fia, sohasem titkolta, hogy vezető szerepre érez magában hivatottságot. Szellemes ember volt, nagyszerű causeur, kiváló műértő, elég jól forgatta a tollat is. De e kitűnő tulajdonságai mellett könnyelmű volt a végletekig. Tele volt mindig üzleti ötletekkel, nagyszerű kigondolásokkal, fényes eszmékkel, némelyiket a maga javára briliánsul keresztül is vitte, még ha veszedelembé sodorta is azt, aki vele esetleg társult és benne megbizott. Elindult Amerikába, hogy egy bizalmas jóbarátjának zseniális találmánya részére finánc-csoportot alakítson és az előmunkálatok fejében oly óriási összegeket számított fel, amelyeknek Európában való felhasználása körülbelül elegendő lett volna az illető technikai találmány üzleti kiaknázására. *Szemere Attila* igazi magyar uri bohém volt. Egyik nap százazrek felett rendelkezett és úgy élt, mint egy herceg, a másik nap 150 forint havi fizetésért beállott egy lap munkatársának és élt havi 150 forintból, a Kis pipában ebédelve és vacsorálva. Nyilvánvaló volt, hogy ily diszpozícióju embernek egy keletkező és igen szolid ügyvitelre utalt lapvállalatra befolyást engedni – ennek a vállalatnak halálát

jelentette volna. Az okos *Mikszáth* ezt azonnal belátta és igen ügyesen szabadult meg *Szemere* közreműködésétől.

Az „*Országos Hirlap*” megindult, minden számában visszatükrözte *Mikszáth* szellemét és szerkesztői leleményességét. Egy kiváló munkatársi gárda, köztük a nagytehetségű *Pap Dániel*, a páratlan szorgalmu *Kálnoki Izidor*, az éles szellemű *Molnár Géza*, a jóhumoru *Lipcsey Ádám*, a nagy tudású *Keszler József*, a soha eléggé nem méltányolt *Kozma Andor* előkelő színvonalu lappá emelték. A közönség a lapot felkarolta, sokkal jobban terjedt, mint kezdődő lapvállalatok az első időben terjedni szoktak. Szerte az országban sok barátja volt a lapnak, előfizetőinek száma napról-napra gyarapodott, mégis egy évi fennállás után anyagi zavarok állottak be, mert a társrészesek nem fizették be teljesen az aláírt összegeket, a befizetett összeg nagyobbik fele pedig a nyomdai gépek vételárára használódott fel.

Magam igen nagy munkát szenteltem a lapnak, nagy odaadással végeztem a megindítással járó ezerféle teendőt és mindenképpen azon voltam, hogy kitűnő adminisztráció berendezésével megbízható, szilárd alapra fektessem a lapvállalatot. Az anyagi nehézségek sem okoztak volna tulságos gondot, mert kilátás volt egyrészt arra, hogy a hátralékos befizetések be fognak folyni rövid időn, másrészt *Mikszáth* biztos kilátásba helyezte azt, hogy ujév körül a lapnak nagyobb pénzösszeg fog rendelkezésére állani és így végleges megerősödéséig bizton nézhet elébe a jövőnek. Éppen erre a biztos kilátásra való tekintettel kért fel engem arra, hogy addig is a szükséges tőkét előlegezzem a lapnak kölcsönképpen. Ezt meg is tettem, mert magam is tudtam, hogy amaz összeg tényleg rendelkezésére fog állani *Mikszáth*-nak a lap céljaira.

De nem így történt, hanem ujév körül *Mikszáth Kálmán* a szerkesztőség legnagyobb megdöbbenésére, barátjainak legnagyobb csalódására a lapot hirtelen beszüntette, az előfizetőket átadta a „*Pesti Hirlap*”-nak; az „*Országos Hirlap*”-nak vége volt.

Senkisem tudta megérteni, hogy egy jól indult lap, mely mindvégig tetemes példányszámban nyomtatott, mégis megbukik. Az „*Országos Hirlap*” nem bukott meg; hanem agyonütötte az, aki életre hozta.

Hogy ennek miért kellett így történni, az örök talány fog maradni. Én azt az összeget, melyet a lapnak *Mikszáth Kálmán*-ra való tekintettel, az ő felkérésére előlegeztem volt, sohasem kaptam vissza. Ez az összeg igen tetemes volt. Igen sok munkával lehetett csak ilyet előteremteni.

Ezek az ügyek bennünket teljesen elidegenítettek egymástól, éveken át jóformán megszűnt köztünk minden érintkezés. Ha találkoztunk is, nem igen váltottunk szót egymással. De hát örökké a harag sem tart és mikor azután a *Mikszáth* műveinek Légrádyéktól való átvétele érdekében mégis csak kíváncsi volt az egymással való érintkezés, lassankint újra összekerültünk. A viszony azonban nem volt a régi, mindig valami árnyék lebegett közöttünk. Arra, hogy az összeköttetés közöttünk mint író és kiadó között valamikor még szorosabbra fog fűződni, igazán nem lehetett gondolni. Pedig ez történt.

Negyven éves jubileum

Mikszáth barátai felfedezték, hogy nemsokára 40 éve lesz annak, hogy első irodalmi munkáját közzétette. Elhatározták, hogy ezt az évfordulót megünneplik. Mozgalmat indítottak egymás között már 1908 vége felé ebben az ügyben. *Beöthy Zsolt* tette meg az indítványt a *Kisfaludy-Társaság*-nak 1909. évi február 21-én tartott ülésén, hogy országos ünnepet kell rendezni *Mikszáth* 40 éves írói jubileumára. Az indítványt lelkesedéssel fogadta a *Kisfaludy-Társaság* s a hozzá csatlakozott többi irodalmi társaságunk.

Az irodalmi társulatok kiküldötteiből alakult meg az az első bizottság, amelynek *Beöthy Zsolt* előterjeszthette programját. Ennek a programnak gerince ugyanaz volt, ami annak idején a Jókai-jubileumot emlékeztetett, az a gondolat ugyanis, hogy *Mikszáth* műveinek népszerűsítése után a költő részére nemzeti ajándék biztosítsák. Ezt a programot kiadó nélkül nem lehetett keresztülvinni, még kiadóval is csak úgy, ha a program érdekében lemond a maga szerzett jogairól. Meg kellett indulniok a tárgyalásoknak a mi intézetünkkel.

Mikszáth legjobban volt érdekelt ebben, mert bár munkáiból egy gyűjteményes kiadás már létezett, de ez minden organikus eszme nélkül csak azon mód jött létre, ahogy a különböző kötetek egymáshoz sorakoztak. Új kiadás alkalmat adhatott a szerzőnek arra, hogy munkáit akként rendezze el, ahogy azokat végleges kiadásban látni szeretné. De azonfelül is érdekelt volt a dologban az által, hogy az ily módon létrejövő összkiadás teszi hasonlatossá jubileumát a Jókai-jubileumhoz. Ez pedig a legnagyobb elismerés, amit a nemzet neki nyújthat.

Az irodalmi társaságok által kiküldött bizottság érintkezésbe lépett az ügy megindítása végett *Mikszáth*-tal is, velünk is és a dolog természetéből folyt, hogy most már *Mikszáth*-nak közvetlenül kellett velünk érintkezést keresnie azoknak a körülményeknek megbeszélése végett, amelyek egy ily kiadásnak létesítését lehetővé teszik. Mert a dolog ránk nézve nem volt olyan egyszerű, mint a *Jókai* esetében. Mi csak imént váltottuk meg nagy összeggel ezeknek a munkáknak szerzői jogát *Légrádyék*-tól és mielőtt még abba a helyzetbe jutunk, hogy valamely módon amortizáljuk a nagy befektetést, már is arról volt szó, hogy lemondjunk a korlátlan tulajdonunkban levő művek kiadási jogáról a szerző javára, legalább is bizonyos példányszám erejéig.

Igen sok érv szólott ellene annak, hogy erre ráálljunk. Mellette csak egyetlen érv volt felhozható, az, hogy amint vázlatomból bizonyára még a laikus olvasó is kiveheti, a forgalomban levő *Mikszáth*-kiadás keletkezésének körülményei kizárták azt, hogy ennek érdekében nagyszabású akciót fejthetünk volna ki; hogy a husz éven át tartott szakgatott megjelenés lehetetlenné tette, hogy *Mikszáth* művei terjesztését organikus módon eszközöljük. Fel lehetett volna tételezni, hogy ha most egy nagyobb propaganda-akció indul meg a *Mikszáth* munkái érdekében, az vissza fog hatni az ő műveinek terjesztésére általában is, de különösen lehetővé fogja tenni oly ökonomikus berendezésű kiadásnak nagyobb mérvű elterjesztését, mely jutányosabb áron juttathatja el munkáit a közönséghez, mint ahogy ez addig lehetséges volt.

Akkori megfontolásainkban helyet foglalt más körülmény is. Nem volt szabad szem előtt téveszteni azt a körülményt, hogy *Mikszáth Kálmán*-nak bár műveit mindannyian a jelenkori magyar irodalom kétségen felül legjelesebb műveinek tartjuk és bár meg vagyunk győződve afelől, hogy azokat még a késő utódok is olvasni fogják, – még sincs az a népszerűsége és nimbusza, mint *Jókai Mór*-nak, és nem volt szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy egy hasonnemű akció a mai viszonyok között alig talál olyan visszhangra a közönség legtágabb köreiben, mint aminővel a Jókai-akció találkozott.

Ezt a körülményt azonban ellensúlyozza másfelől az, hogy ma már a könyvterjesztés fejlettebb és intenzívebb formái felett rendelkezünk, és könnyebben tudunk nagyszabású akciót fogantatni, mint annak idején.

Mindezeknek a megfontolásoknak eredménye volt az az elhatározás, hogy teljes mértékben rendelkezésére bocsátjuk minden tapasztalatunkat és ügyszeretetünket a *Mikszáth*-bizottságnak oly célból, hogy közös erővel sikerre vigyük a tervbe vett kiadást. A szerzővel is, a bizottsággal is mindenekelőtt meg kellett állapodni a különböző kérdések elrendezése felől. Szerződést magával a szerzővel nem kellett kötnünk ezuttal, hiszen a munkák kiadói és

szerzői joga a mienk volt, de alábbi levélben értesítettük őt arról, miként óhajtjuk ezt a dolgot vele szemben elintézni:

„Tudomást szereztünk arról, hogy Nagyságod barátai 40 éves írói működésének megünneplését célozzák és hogy ezt az alkalmat fel akarják használni arra, hogy a közönségben a nemzeti szépirodalmunk iránti lelkesedést felébresszék.

Értesüléseink szerint az a terv merült fel az Ön barátai körében, hogy a nagyobb irodalmi társulatokat fel fogják szólítani arra, hogy országos bizottsággá alakulva, olyformán intézzék a tervbevett irodalmi ünnepélyt, hogy annak mintegy kimagasló pontja Nagyságod műveinek egy oly gyűjteményes kiadása legyen, mely célszerű és gazdaságos kiállításánál és jutányos áránál fogva alkalmas legyen minél szélesebb rétegekben való elterjesztésre. Az eszme megpendítői úgy vélekednek, hogy méltányos és kívánatos volna, hogy műveinek ez alkalomból ilyformán közrebocsátandó gyűjteményes kiadásának írói jövedelme Önt illesse meg, egyrészt kárpótlásul azért, hogy írói pályája kezdetén munkái belső értékével arányban nem álló csekély tiszteletdíjért volt kénytelen akkori irodalmi viszonyainknál fogva művei szerzői jogát értékesíteni, másrészt példaadásul arra, hogy a nemzet megbecsüli és tehetségéhez képest anyagiakban is jutalmazza azokat az íróit, akik a nemzeti irodalmat maradandó becsű művekkel gazdagították.

Az Ön anyagi részesedését olyképen óhajtják barátai megállapítandónak, hogy lehetőségessé váljék a tervezett kiadás jövedelméből Nagyságod számára való megszerzése és örök tulajdonába való átengedése egy szülőföldjén levő kis birtoktestnek, mely valaha anyai részről családjaé volt. A kiadás sikerét olyképp vélik biztosíthatónak, hogy a megalkotandó bizottság társadalmi uton az összes mérvadó tényezőket, testületeket, hatóságokat, magánosokat az akcióban való részvételre felszólítja és ily módon annyi előfizetőt gyűjt, hogy a nemzeti jutalomdíj jellegével bíró összeg az előfizetési pénzekből kikerüljön.

Tudomásunkra jutott, hogy Nagyságod szívesen fogadta a rokonszenvnek és megbecsülésnek ezen megnyilvánulását, a terv gyakorlati keresztülvitelének lehetőségét azonban attól kellett függővé tennie, vajjon sikerül-e kiadóival, tekintettel a fennálló szerződésekre, oly megállapodást létesítenie, mely a terv keresztülvitelének nem áll útjában.

Tekintettel arra, hogy a kiadásunkban megjelent műveinek örökjogon korlátlan tulajdonosai vagyunk és hogy ezen művek után Nagyságodat többé írói tiszteletdíj nem illeti, mi, mihelyt barátai által felvetett kiadói terv és annak célzata tudomásunkra jutott, elhatároztuk, hogy a fentiekben vázolt terv keresztülvitelét nemcsak lehetővé tenni, hanem a magunk részéről is teljes erővel előmozdítani fogjuk.”

Tudomására juttattuk továbbá azt is, hogy a bizottsággal megállapítottuk a kiadásnak formáját, terjedelmét és anyagi ügyvitelét. A kiadás összeállítását, a művek megválogatását és elrendezését a szerzőnek tartottuk fenn, ugyyszintén a revíziót is. A husz kötetre tervezett kiadás példányonkénti árát 80 koronában állapítottuk meg, amelynek fele írói tiszteletdíjul neki jutna, másik fele pedig a könyvek előállítására fordíthatnák.

Közlöttük vele azt is, hogy ezt a kiadást csak az esetre fogjuk közrebocsátani, ha legalább 2500 előfizetője lesz és végül azt, hogy kapcsolatosan a társadalmi uton intézendő előfizetői akcióval, eme kiadást üzletszerűen is fogjuk terjesztetni és abban a terjesztésben is részesíteni óhajtjuk őt, méltányolni óhajtván azt a körülményt, hogy az előfizetési akció útján kifejtendő publicitás a jubileumi kiadásnak rendes könyvkereskedői és részletfizetési uton való elterjesztését is elő fogja mozdítani.

Azt az előfeltételt, hogy a kiadást csak 2500 előfizető biztosítása esetén bocsájthatjuk közre, az a körülmény tette szükségessé, hogy a megállapított rendkívül olcsó ár ezen példányszámra volt kalkulálva. Ez a példányszám pedig a következőképpen állott elő: Vármegyénként összeállítottuk a magyar ajku lakosságot és azt a bizonyos percentuális számot, amely a lakosság értelmi fokához képest fel volt vehető, mint ennek az ügynek a pártolója. Végeredményül, mint elérhető példányszám 2500 jött ki; de abban még nem nyugodtunk meg. Összeállítottuk intézmények és osztályok szerint csoportosítva is a várható megrendeléseket és ebben az összeállításban is 2560 példányra jutottunk. Így teljes nyugodtsággal alapul vehettük ezt a számot és ehhez képest állapíthattuk meg az előfizetési árat.

A bizottság megkezdte munkáját. Megalakította a különböző nagyobb és kisebb bizottságokat és közzétette az előfizetési felhívást *Beöthy Zsolt* remek fogalmazásában.

Ebben a felhívásban azzal fordul a magyar műveltséghez és a magyar közérzéshez, a magyar észhez és a magyar szívhöz, hogy ennek az ügynek támogatásával tegyék lehetővé a nemzet hálájának méltó kifejezését. Amint teljes életében azon dolgozott *Mikszáth Kálmán*, hogy ez a föld a mi nemzetünké maradjon, fejezzük ki iránta hálánkat azzal, hogy ennek a földnek azt a kicsiny darabját, melyet elődeinek, apáinak verejtéke öntözött, ajándékozzuk vissza neki.

A társadalom vezető egyéneiből alakult bizottság nagy munkát végzett, amint arról a jegyzőkönyvek tanuskodnak. A sok indítvány közül az ünneplés módozataira nézve végül a következőkben állapodott meg: díszülést fog tartani, melyen az irodalmi küldötségek, társulatok és testületek átadják üdvözlésüket. Az összkiadást közre fogja bocsátani olyképpen, hogy ennek jövedelmét az ünnepeltnek nemzeti tiszteletdíjképpen felajánlja és felhasználja arra, hogy Mikszáth részére szülőföldjén oly birtoktest legyen megszerezhető, mely valamikor családja birtokában volt; a történeti arcképcsarnok részére kiváló festő el fogja készíteni arcképét. Ünnepi kiadvány fog készülni, valamely illusztrált lap után, írók és államférfiak adalékaival. A tanintézeteket fel fogják szólítani arra, hogy *Mikszáth*-ot ünnepi iskolai üléseken ismertessék a tanuló ifjúság körében; a vidéki irodalmi társaságokat fel fogják szólítani, hogy saját hatáskörükben is rendezzenek Mikszáth-ünnepeket és ezeket hozzák kapcsolatba az országos ünnepel, hogy így az egész ünneplés egységessé váljék.

Ezek a program-pontok mind hűségesen keresztülvitettek. A bizottság *Szundy Károly* személyében külön ügyvezető titkárt alkalmazott mindezeknek az ügyeknek intézésére.

Megindult a nagyszabású akció országszerte, úgy, hogy a jubileum voltaképpen egy évig tartó ünnepélyből állott.

A bizottság annyira biztos volt a maga akciójának sikerében, hogy már 1909 június 22-én tartott ülésében elhatározta a nemzeti ajándékképpen megszerzendő birtok-részleteknek opciók útján való biztosítását.

Megindult az előfizetőgyűjtő akció is, de igen lassan haladt. Ebben az időben a legádázabb politikai küzdelmek foglalták el az egész közéletet. Az alkotmány gépezete megállott. Senki sem volt biztos benne, mi történik holnap. Mindenki leste a legközelebbi jövőt. A politikai és társadalmi disszonanciáktól visszhangzott a sajtó, legrosszabb idő volt ez magyar kulturális ünnepre. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy az akció e részének nem mutatkozott kellő sikere, úgy hogy a bizottság szükségesnek találta, ősszel, november 16-án a nagy bizottság elnökének, *gróf Apponyi Albert*-nek vezetésével tartott nagy ülésén ujjal komoly felszólítással fordulni a nemzethez.

Ebben az ülésben rövid szavakkal, de mintha márványba vésett szavak lettek volna, *gróf Apponyi Albert* az akciónak nagy jelentőségét tárta fel:

„Mai napság a szellemi élet tele van egyfelől azzal a felületességgel, melyet a pillanat és a napi események szenzációihoz való tapadottság idéz elő a lelkekben, másfelől mindenféle beteges, romlott irodalmi irányzatokkal, amelyek a modernséget igénylik a maguk számára. Ilyen légkörben élve, ezen ferdeségek, ezen kinövészek elleni tiltakozás jellegével bír az, midőn egy olyan írónak ünneplésére és méltánylására szervezkedünk, aki ugyyszólván minden ízében egészséges, aki megleste a magyar nép-léleknek megnyilatkozásait és ezeket úgy tudja irodalmi alakban visszaadni, mint a ma élők között igen kevesen. Ezért a Mikszáth-jubileum-bizottság szerintem nemzeti munkát végez, esztétikai munkát végez, állást foglal az irodalomnak nemzeti jellege mellett, állást foglal az irodalomnak egészsége mellett, állást foglal az irodalomnak igazsága mellett mindazokkal a jelenségekkel szemben, amelyek egy beteg kozmopolitizmusnak és egy idegen rendszer tultengésére alapított egészségtelen jelenségeknek olyképen való vázolására törekszenek, mint hogyha azokból állana az emberi lélek, az emberek belső élete.”

A közélet azonban akkor nem volt fogékony az ilyen eszmék iránt. A bizottság minden ügybuzgalma mellett és annak ellenére, hogy valóban nagystilű propagatív akciót fejtett ki, a jubileumig nem tudott összehozni 1020 előfizetőnél többet. Ennyit jelentett be az elnök az 1909 április 23-iki ülésen. Hozzátette, hogy rövid idő alatt várhatók még a főváros és a kormány előfizetései a városi és állami középiskolák számára. Ez a része az akciónak tehát nem sikerült. Legalább nem teljesen, pedig ennek sikere érdekében intézetünk le is mondott a maga részéről saját könyvkereskedői akciójáról.

A jubileumi bizottságnak 1909 október 12-iki ülésén a jegyzőkönyv szerint az előfizetésekről szóló jelentéssel kapcsolatban előterjeszti az elnök, hogy:

„*Mikszáth* műveinek kiadójával, a *Révai Testvérek Irodalmi Int. r.-t.*-gal kötött szerződés értelmében a részvénytársaság ugyan jogosítva van az előfizető-gyűjtő akcióval párhuzamosan rendes könyvkereskedői és részletüzleti terjesztést is foganatosítani, tekintettel azonban arra, hogy ezen terjesztés az ő nézete szerint az előfizető-gyűjtő akciót esetleg megbénítaná, azon reménynek ad kifejezést, hogy a kiadó lehetőleg mindaddig a rendes könyvkereskedői terjesztést nem fogja megkezdeni, míg az előfizetés sikere biztosítottak nem látszik.”

Az intézet a bizottság óhaját teljesítette. Elhalasztotta saját akciójának megkezdését.

De ebbeli készségünk ellenére, utóbb mégis felmerült az a kívánság, hogy a mi terjesztésünket tegyük folyamatba, hogy biztosíthassuk magának a kiadásnak létesítését és az anyagi cél elérését. Ennek a nagyüzemi terjesztésnek érdekében a *Grill*-féle terjesztő vállalattal léptünk szoros nexusba.

Mikszáth Kálmán-t természetesen nagyon izgatta abban az időben ennek az egész akciónak a sikere és több ízben kifejezte előttünk aggályait.

Ezek folytán 1909 december 24-én hozzá intézett levélben nyugtattuk meg:

„Nagyságod velünk szemben afölötti aggályának adott kifejezést, hogy a mindent megrontó politikai és közéleti válságos viszonyok között a jubileum alkalmából megindított előfizetési akció nem fog abban a mértékben sikerülni, ahogy az gondolta volt és ennek folytán azon várakozásnak adott kifejezést velünk szemben, hogy a jubiláris kiadásnak részletüzleti terjesztését oly odaadással fogjuk foganatosítani, hogy az ebből Nagyságodat megillető jövedelem az előfizetési akció gyenge sikerét helyreüsse.

Együttal azon óhaját is kifejezte, hogy a részletüzleti akció révén már a jubileum alkalmával egy tetemes összeg, mint a jubiláris alap tartozéka, ki legyen mutatható.

Mi ezek folytán elvállaljuk a szavatosságot azért, hogy a jubiláris kiadásnak részletüzleti terjesztése címén Nagyságodat legalább 30.000 K, azaz Harmincezer korona fogja megilletni.”

Szavatossági nyilatkozatunkat néhány formai kikötéshez kötöttük, amelyet azután a Mikszáth-jubileum végrehajtó-bizottsága is tudomásul vett.

Az volt a reményünk, hogy a saját nagyüzemű terjesztésünk által elő fogjuk teremteni a még hiányzó pénzösszeget, hogy a birtok-vétel simán lebonyolítható legyen.

Az előfizetési akcióban már nem igen lehetett biznunk, mert hiszen megtörtént az az eset, hogy egy magyar város közgyűlése elhatározta, hogy a városi gimnázium részére megrendeli Mikszáth műveit diszkiadásban 120 K összegben. A város ezen határozatát a városi ügyész megfeleltette azzal az indokolással, hogy a városnak nincs ilyesmire pénze. A lapok mint teljesen hihetetlen dogot közölték ezt az esetet, pedig megtörtént más formában egyebütt is, amennyiben az aláírási ívet egyes helyekről azzal küldték vissza, hogy nincs rá fedezet.

Hiába mozgósította a bizottság az irodalmi társulatokat, megyéket és városokat, a közművelődési egyesületeket, az iskolákat és az olvasóköroket, a dolog sehogy sem akart előrehaladni és a végén még sem maradt hátra egyéb, mint megbizni a mi terjesztési akciónk sikerében, mert csak ez teheti lehetővé a kiadás elkészítését.

Sokan azt mondták, hogy *Mikszáth* munkái már nagyon el vannak terjedve, azért nem lehet összehozni 2500 előfizetőt. Pedig ez tévedés volt. Talán inkább az volt az oka, hogy kevésbé voltak elterjedve. Legalább abból, hogy a Jókai munkáiból száz- és százezer kötet volt a közönség kezén, mégis akkor váltak jóformán közkinccsé, mikor a nemzeti diszkiadást hoztuk megfelelő eszközökkel forgalomba: azt lehetne következtetni, hogy könnyebb jobban elterjeszteni azt, ami már a közönség kezén forog és előtte ismert, mint azt, amit kevésbé ismer.

A kiadás előkészítéséhez a szerző maga hozzálátott és mi bizva a sikerben, már sajtó alá is adtuk; azt akartuk, hogy a jubileum napjára egy sorozat készen álljon. Írásainak elrendezésében *Rubinyi Mózes* segített a szerzőnek, aki a szótárszerkesztés alkalmával teljesen beleélte magát a *Mikszáth* munkáiba.

Mikszáth-nak ez a munka és minden, ami a jubileum körül lejátszódott, nagy gyönyörűséget okozott. Munkáinak elrendezése és voltaképpen első ízben való szerkesztése rá nézve szinte az alkotás gyönyörével járt. Visszaemlékezett azokra az időkre, amikor egy-egy munkáját írta és azokra a körülményekre, amelyek között régebbi művei keletkeztek és amelyek annyira eltértek a mai helyzettől.

A posta naponként leveleket hozott *Mikszáth*-nak. Üdvözlő iratok érkeztek különböző társulatoktól, iskoláktól, egyesektől és intézményektől. Mindezekre a levelekre válaszolni kellett. *Mikszáth* nem volt nagy levélíró, de most úgy érezte, minden levélre külön választ kell küldenie.

Én csak véletlenül tudtam meg ezt. Egy este meglátogattam, azután együtt mentünk a klubba. Utközben elmondotta annak a levélnek a tartalmát, amelyet az nap valamely egyletnek küldött. Kértem, hogy a másolatot adja át nekem. Csak ekkor sült ki, hogy ő már igen sok ilyen levelet küldött volt el és egyetlen-egyről sincs másolata. Ez a dolog nagyon bántott engem. Szemrehányást is tettem neki, amiért ezeket a leveleket csak úgy kiküldötte a világba, holott én nagyon szívesen készíttettem volna róluk másolatot, mert a levelek – a hallottak után ítélve – igen értékesek voltak és be kellett volna azokat sorozni művei összkiadásába.

Mikszáth maga is felette sajnálta most már, hogy erre nem volt ügyelettel. Meg is ígérte, hogy valahogy összeállítja azoknak a címeit, akikhez levelet intézett, de erre azután már nem került

sor. Az a néhány levél, amelyről tudomást szereztem, éppen olyan örökbecsű, mint *Mikszáth* egyéb írása. Örök kár lett volna, ha nem írja meg őket *Mikszáth*, de éppen olyan örök kár, hogy nincsenek együtt mind ezek a levelek.

Ez a kettős munka: az összkiadás szerkesztése és az üdvözlő levelekre való válaszolás teljesen kitöltötte *Mikszáth* életét ebben az időben; ezekkel foglalkozott, egy időre visszavonulva a politikai élettől, várva azt a nagy napot, amidőn őt nagy elődjéhez, *Jókai*-hoz hasonlóan, egy egész nemzet ünnepléssel fogja körülrajongani.

A jubileum

Ez a nagy nap 1910 május hó 16-án be is köszöntött. Pünkösöd második napja volt, erre a napra elült a politikai visszavonás. A *Mikszáth-ünnep* kedvéért kikapcsolták a pártok küzdelmeiket. Teljes treuga dei állott be erre az egy napra, amelyen a nemzet hódolt *Mikszáth Kálmán* zsenijének.

Az ünnep maga szép és felemelő volt, nem lármás és nem harsogó, hanem intim és lelkes. Dobszó nélkül, nagyhangu frázisok nélkül, őszinte szeretettel, meggyőződéssel, elismeréssel ünnepelték azok, akiket erre a célra kiküldöttek, *Mikszáth*-ban a nemzet géniuszát, őt magát, mint az élő írók legnagyobbikát. *Beöthy Zsolt*, *Kozma Andor*, gróf *Zichy János*, *Berzeviczy Albert*, *Sághy Gyula*, *Ferenczi Zoltán* beszédei kifejezést adtak annak az igazi és őszinte hódolatnak, amely e napon a nemzetet egyik fiának tiszteletében egyesítette.

Mikszáth elérte a legnagyobbat, amit író életében elérhet. Láthatta saját dicsőségét teljes valóságában, tapasztalhatta kortársainak elismerését, élvezhette munkásságának gyümölcsét. Mindenkit mélyen meghatott azzal a mondásával, amellyel köszönő beszédet és az ünnepet befejezte, midőn a közönséget felszólította, hogy azzal a tudattal oszoljon haza, „*hogy láttak ma végre egy boldog embert.*”

Csak egy küldöttség hiányzott a sok között: új kerületének küldöttsége; meg is említette beszédében: „bizony elhozhatták volna már a mandátumot is”.

Talán ha elhozzák neki akkor ezt is és nem megy az őszi rossz időjárásban a havasok közé, nem következett volna be oly gyorsan halála.

De nem is halt volna meg mint boldog ember.

Irigylésre méltó sorsa megóvta őt attól, hogy túlélje saját nagyszerű felmagasztalását. Dicsősége és boldogsága tetőpontján tűnt el. Megadatott neki, hogy ne érje meg a világháborút és ami azután bekövetkezett.

Az örökség

De miránk két terhes örökséget hagyott. Azt, hogy megvalósítsuk, amire kötelezve voltunk vele szemben mindannyian: a birtokkvételt és azt, amivel különösen minket bizott volt meg már évekkel ezelőtt: hátrahagyott munkáinak kiadását.

A birtokkvétel ügye rosszul állott; az előfizetési akció nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött reményeket, a könyvterjesztő akciónak pedig váratlanul bekövetkezett halála vetett véget.

A *Mikszáth* halála után néhány nappal megtartott végrehajtóbizottsági ülésen társaságunk ügyésze, dr. *Ardó*, bejelentette, hogy az eddigi gyűjtés eredménye 1761 példány, minek folytán a birtokvásárlásra rendelkezésre álló alap összesen 70.000 korona. A vételár az összes

költséggel mintegy 125.000 korona lesz, tehát még 55.000 korona lenne fedezendő. Ezen 55.000 koronából a részletüzleti terjesztés címén Mikszáth-nak kifizetendő 30.000 korona levonása után végeredménykép még 25.000 korona volna fedezendő.

Az elnöklő *Beöthy Zsolt* szerint *Mikszáth Kálmán* családja érdekében tettük meg azt, amit megtettünk. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ennek a megvásárolt birtoknak minden ügye kedvezően bonyolítottassék le. Ezért három tagu kuratórium küldetett ki *Beöthy Zsolt*, *Bartóky József* és *Herczeg Ferenc* személyében az ügyek további intézésére.

A könyvárusi, illetve részletüzleti terjesztést *Mikszáth* halála után nem lehetett folytatni, különösen azon a módon, mely a könyvterjesztési üzemekben akkor lábra kapott és mely ez esetben sértette volna a kegyeletet. A nehézségekhez hozzájárult, hogy az állami hatóságok a megváltozott körülmények között a kilátásba helyezett rendelésekkel késlekedtek, sőt azokat részben teljesen mellőzni akarták.

Egészen képtelen helyzet állott elő. A birtoktestek már részben át voltak véve, de az átírás természetesen nem történhetett meg, hiszen nagy hátralék állott fenn – még annak a 30.000 koronának befizetése után is, melyet mi vállaltunk volt magunkra. A Mikszáth-örökösöket nem lehetett abban a helyzetben hagyni, hogy tetemes adóssággal terhelten vegyék át ezeket a földeket – ez nem lett volna méltó a nemzethez, mely csak az imént fogadta meg, hogy nagy költője emlékét meg fogja őrizni. Mindenféle terv merült fel – mind nehézségekbe ütközött. Végre azt gondolták az arra illetékesek, hogy ha a könyvtárak részére át lehetne venni azt az 500 példányát a jubiláris kiadásnak, mely e célra ki volt nyomva és eltérő kötetbeosztása folytán nem volt felhasználható a könyvárusi terjesztésre – akkor talán megoldható lesz ez a súlyos anyagi kérdés is.

Igy is történt; sokáig huzódott az ügy – végre 1914 június havában mégis csak befejezést nyert; *akkor vehették át végre Mikszáth örökösei az első magyar írói dominiumot.*

A hátrahagyott iratok

Egyidejűleg elintéződött az összkiadás és a hátrahagyott iratok sorsa is. *Mikszáth Kálmán* ugyanis még 1906-ban felszólított bennünket arra, hogy vegyük meg tőle mindazt, amit hosszú írói pályáján a lapokban elszórva megjelentetett, de könyvalakban ki nem adott, holmi apróság-féléket, amelyek könyveibe nem illettek be, de melyekben sok értékes maradt, amit sajnálna, ha elveszne és ami írói egyéniségének kiegészítéséhez tartozik, azonkívül elnöki beszédei, toszttjai, országgyűlési apróságok, mindenféle formájú nyilatkozatok, nekrológok, könyvismertetések, szinibirátok egész raja van különösen a „*Szegedi Napló*”-ban, amiknek egy részét érdemes megmenteni, minthogy akkor, amikor megjelentek, kedvenc csemegéje voltak a közönségnek, most is és később még inkább, korrajzi beccsel is bírván, megérdemlik a felszínrehozatalt.

Mindezeknek az összeszedését ránk bizta és a kiadási jogot ránk ruházta. Minthogy azonban ez alkalmasint már csak halála után történik meg egy nagy végleges kiadásnál, arra kér minket, hogy az értéktelent, a haszontalant, vagy csak a szavakat szaporított kegyetlenül hagyjuk elveszni. Hivatkozik arra, hogy ő maga teljes életében skrupulózus volt és lelkiismeretes az írásban, de még inkább a kötetben való nyilvánosságra hozatalban, ebben tehát járjunk el intenciói szerint.

Mikszáth Kálmán hátrahagyott iratainak kiadására sokkal hamarabb került sor, mintsem azt bárki is gondolta volna. A terminust az ő halála szabta meg.

Mi az egyöntetű teljes kiadás reményében már előbb megbíztuk azt a fiatal tudóst, aki az ő művei tanulmányozásának szentelte magát, hogy azoknak az elrejtett írásoknak felkutatását vállalja magára, amikről itt szó volt. Azért bíztuk meg már akkor, hogy ebben a munkában *Mikszáth* is segítségére lehessen, mert hiszen igen sok névtelenül megjelent közleményről lehetett szó és mégis csak biztosabb, ha maga a szerző állapítja meg azok szerzőségét. *Rubinyi Mózes* ugyan bízott magában, hogy ő kétségtelenül meg fogja állapítani azt, ami a *Mikszáth* tollából kikerült, még ha álnév alatt, vagy ha aláírás nélkül van is. Mégis biztosabbnak véltük a *Mikszáth* közreműködését ebben a kutató és megállapító munkában, mert hiszen abban az időben többen egyenesen utánozták az ő stílusát és írásmódját. Azt hitték, hogy ha rajzokat írnak ugyanazokról a magyar alakokról, amelyeket *Mikszáth* vett tolla hegyére és ha stílusának sajátosságait ellesik, akkor a *Mikszáthéival* egyenértékű munkát csinálnak.

Kutató munkája során *Rubinyi*, amint azt egy felolvasásban az *Irodalomtörténeti Társaság* ülésén részletesen elő is adta, bámulatos eredményekre és felfedezésekre jutott. Ugy járt ő is, mint a klondyke-i aranyásó, aki bár tudja, hogy kincseket kell találnia, mégis elkáprázottan és megbűvölve nézi az előtte felbukkanó aranykincseket. Minél inkább belemerült ebbe a munkába, annál nagyobb lelkesedéssel folytatta azt, mert erősen élt benne a meggyőződés, hogy fáradságát bő aratás fogja jutalmazni. Ebben nem is csalódott. Maga *Mikszáth* minden tekintetben támogatta őt munkájában és maga is elcsodálkozott azon, hogy minő érdekes és értékes dolgokat hozott *Rubinyi* felszínre, olyanokat, amikről ő már régen megfeledkezett. „Ez az ember jobban ismeri munkásságomat, mint én magam”, – szokta volt mondani róla.

Rubinyi éveken keresztül foglalkozott evvel a munkával, míg végre elkészült annyira, hogy elkészíthette a „*Hátrahagyott iratok*” kiadásának tervét is. E terv szerint, *Rubinyi* szerkesztésében és gondozásával jelent meg a „*Hátrahagyott iratok*” gyűjteménye a jubileumi kiadás formájában és betűivel, mint annak folytatása és evvel vált teljessé *Mikszáth* oeuvreje. Nem hiányzik abból más értékes mű, csak az a három, amely 1906-tól *Mikszáth* haláláig a *Franklin-Társulat* kiadásában jelent meg. Minden többi írása *Mikszáth*-nak, amelyet az ő összes munkáiba fel nem vettünk, részletesen fel van sorolva a „*Hátrahagyott munkák*” utolsó kötetéhez csatolt „*Mikszáth Kálmán élete és művei*” című munkájában *Rubinyi*-nak. E könyv függeléke egy negatív bibliográfia, amely igazolja azt, hogy lelkiismeretesen követtük az elhunyt szerző utasításait és hűségesen teljesítettük kívánságát. Ebben támogatott minket *Mikszáth* idősebb fia, ifj. *Mikszáth Kálmán*, aki a „*Hátrahagyott iratok*” egész anyagát átnézte abból a végrendeletszerű szempontból, amely a *Mikszáth* hozzánk intézett írásában kifejezést nyert. Átnézte azért, hogy megállapíthassa, kívánatos-e a közlés vagy sem, és átnézte a még kimaradt rengeteg anyagot is azért, hogy meggyőződjék róla, vajjon nincs-e benne olyan, aminek közlése még a *Rubinyi*-féle válogatás mellett is kívánatos volna.

Azáltal, hogy ezt a nemleges bibliográfiát, a nem közölteknek a jegyzékét is közzétettük, mintegy nyilvános ellenőrzés alá helyeztük a „*Hátrahagyott iratok*” szerkesztésének a módját. Annak a gondosságnak, amellyel szerkesztő és kiadó ezt a kiadást létrehozta, eredménye az, hogy ebben a gyűjteményes kiadásban a legjobb magyar prózairónak oly kritikai kiadását bírjuk, amely párját ritkítja nemcsak a magyar, de az egész világ irodalmában is.

Ennek a kiadásnak létesítéséhez sok idealizmus, sok lelkesedés és sok optimizmus kellett. A kincs mélyen a föld méhében volt, azt onnan igen nagy nehézségekkel, igen nagy költséggel, igen nagy megerőltetéssel, igen nagy ügybuzgalommal, igen nagy szeretettel kellett felhozni és oly időben közrebocsátani, amidőn annak felvételére, méltánylására és értékelésére legkevésbé volt alkalmas a talaj, amidőn egyfelől a legrosszabb gazdasági viszonyok, másfelől egy új kornak új áramlatai és felfogásai egészen kilátástalanná tették ennek a nagy kiadványnak bár csak igen szerény sikerét is.

Mikszáth volt az egyetlen prózairó a magyar irodalomban, de talán a világirodalomban is, akinek két gyűjteményes kiadása jelent meg. Az első is teljes volt annak idején, a másik mintaszerű kritikai összkiadás, írói, szerkesztői, kiadói szempontból egyaránt alkalmas arra, hogy a szerző örök dicsőségét biztosítsa. Kiadói szempontból mégsem tudta egyik kiadás sem hivatását akként teljesíteni, ahogy az kívánatos lett volna. Nem tudta a kiadó *Mikszáth* javamunkáit oly mérvben eljuttatni a magyar olvasók közé, amint azt az író munkái megérdemelték volna. Sokszor megkísérelte, mindig abba kellett hagynia; valahányszor hozzáfogott, egy láthatatlan kéz visszarántotta.

Közben megváltozott minden körülöttünk, mintha száz és száz esztendő mult volna el, amióta ezek történtek. A pribolyi országuton idegen fegyveres katonák lovai poroszkálnak, a Jó palócok, a Tót atyafiak – így hirdetik ellenségeink – nem magyarok többé, csehekké váltak, a *Mikszáth* által oly szeretettel leírt felvidéki városok idegen imperium alá kerültek, a tekintetes vármegye végleg megszűnt, nem alakult át, ahogy ő azt gondolta, hanem meghalt ránk nézve, elidegenítették, lekapcsolták az ország testéből.

Nem jönnek már fel a mezei hadak, a klubbot sem keresik fel már a Haluska Jánosok, kigondoló bizottságokat sem kell többé összekombinálni, hiába is gondolnának ki akármit, nem lenne annak már többé foganatja; nem jár már fel ide a külön erdélyi ész, nincs arra már szükség. *Mikszáth* összes alakjai kivándoroltak, nem magyar földön élnek azok már, meg sem mozdultak helyükről, mégis cseh földre, román földre, idegenbe kerültek az élők is, a halottak is, a valódi alakok is, a képzeletbeliek is, a regék hősei és a mesék örök életű alakjai. Már azok a várak sem a mieink többé, amelyeket regéiben oly szépen örökitett meg.

Mindezek olyan igen nagy dolgok és ezekhez képest olyan kicsinyek azok az emberi történetek, amikről nagy bölcsességünkben azt hisszük, hogy fontosak és jelentősek.

Ne bolygassuk a multakat, ne kutassuk tovább ezeket a régi írásokat, ezeket a sárguló okmányokat, ezeket a megoldatlan kérdéseket. Ne kutassuk okait annak, hogy mi miért történt, inkább higgyünk benne, hogy lesz még másképp is és jön olyan idő, amikor lesz nagy magyar olvasóközönség északon és délen, keleten és nyugaton és hogy ezekhez mindhez el fognak jutni végre valahára *Mikszáth* örökszép írásai is.

XXXI. „A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE”

A kiadónak, mint gyakran mondják, a közönség pulzusán kell tartania az ujját, hogy megérezze, vajjon mi az, amivel közönségét kielégítheti, mi az, ami kedvező fogadtatásra találhat. Ebben azonban nem merülhet ki az igazi kiadó feladata. Neki azt is ki kell éreznie, hogy mi az, amire okvetlen szükség van, mi az, aminek közönséget kell teremteni, még akkor is, ha ez a közönség még nem jutott a szükséglet felismerésére; mi az, amit meg kell csinálni azért, hogy haladjunk, hogy a fejlődésben vissza ne maradjunk. A kiadónak meg kell figyelnie, hogy a kor uralkodó eszméi, a világ szüntelen haladása mit követelnek meg saját nemzetétől és gondoskodnia kell róla, hogy megteremtse azokat a képző, nevelő és felvilágosító eszközöket, melyek lehetővé teszik az ő nemzetének is, hogy együtt haladjon a többi nemzettel. Mert a megállás visszafejlődést jelent. Különösen gazdasági téren, ahol az egész világ versenyével állunk szemben.

Messze időkbe kellene visszanyulni, hogy lássuk, a mi vállalatunk miképpen fogta fel e feladatát. *Révai Sámuel* idejébe, a vállalat kezdeteire kellene visszanyulni, mert már ott találjuk ennek a felismerésnek nyomát. Már akkor szóba került, hogy bocsássunk közre oly műveket, melyek a legfontosabb ismereteket tárgyalják. Nálunk akkor is, most is főként azoknak az irodalmi munkáknak megteremtéséről gondoskodtak, amelyek az iskolai képzésbe kapcsolódtak bele, amelyekből az iskola részére tanulni, a vizsga részére készülni kellett. Azokról a munkákról, amelyeket meg kellett venni, hogy kvalifikációs bizonyítványt lehessen szerezni. De nem történt, vagy felette ritkán, gondoskodás oly ismeretterjesztő és tudományos munkákról, amelyekből azok is tanulhattak, akik szabad pályákon mozogtak kint az életben: a gazdák, az iparosok és a kereskedők.

Révai Sámuel már negyven évvel ezelőtt felismerte, hogy ebben az agrikulturális országban szükség lenne arra, hogy minden ember, aki mezőgazdasággal foglalkozik, értelmi képességéhez alkalmazott könyvekből és füzetekből tovább képezhesse magát, hogy így az okszerű haladás elveit és gyakorlati példáit bevihezzük a legszélesebb rétegekbe.

Erre vonatkozólag már a nyolcvanas évek elején, kiadói működésünk kezdetekor, részletes tervet dolgoztunk ki és átadtuk azt a *Gazdasági Egyesület* akkori elnökének és igazgatójának, *Korizmits László*-nak és *Ordódy Pál*-nak. Ők helyeselték a dolgot, de nem volt bennük bátorság, hogy azt velünk együtt az általunk jelzett módon keresztülvigyék, később azután más módon, hibásan, félszegeen és tökéletlenül megcsinálták, jobban mondva, gyökeresen elrontották.

Huszonöt esztendő múlva, 1906-ban visszatértünk akkori tervünkre és elhatároztuk, hogy mindenekelőtt a legfontosabb szükségnek megfelelően egy nagyobb munka létesítéséről fogunk gondoskodni, amely a kereskedői ismereteket tartalmazza. E munka sikere esetén – az volt a tervünk – sorra kerülne egy hasonlóan enciklopedikus munka a mezőgazdasági ismeretekről, végül pedig a legfontosabb technikai szakokról.

Ez volt kiinduló pontja „*A magyar kereskedő könyve*” keletkezésének.

Mi meg voltunk győződve arról, hogy Magyarországnak szüksége van művelt, versenyképes, megbízható kereskedelemre, hogy e nélkül nem tud megfelelni a nemzetközi helyzetből folyó hivatásának, e nélkül nem tud megküzdeni a világversennyel és nem tud helyt állani magáért. Ma is meg vagyok ezekről győződve és nemzetünk egyik nagy szerencsétlenségének tartom, hogy ez a meggyőződés még nem vált általánossá, hogy a kereskedelmet még mindig nem

tartják annak a fontos kulturtényezőnek, amely beleszövődik az emberi tevékenységnek minden ágába, a nép kulturéletének minden megnyilatkozásába: a mezőgazdaságba, az iparba, a tudományba, a művészetbe.

Az országnak jelene és jövője a gazdasági élet alakulásától függ, ez az alakulás pedig jórészt attól, hogy minő felkészültségű, minő műveltségű és minő erkölcsű elemek irányítják azt.

Nálunk különösen nemzeti érdek az, hogy ezen a téren arravaló elemekből képződjék egy művelt osztály, mely hivatása magaslatán állva, ismerje fel a reá háruló feladatokat, legyen képessége és rátermettsége azoknak megoldására.

Nálunk különösen szükség van arra, hogy felköltsük az érdeklődést a kereskedői foglalkozás iránt azokban a körökben, amelyek eddig idegenkedtek attól. Ez az idegenkedés az oka annak, hogy annyira színvonalon alul álló a mi gazdasági műveltségünk és ennek folytán közgazdasági fejlődésünk. Ez az idegenkedés az oka annak, hogy kereskedelmünk nem tudott arra a magaslatra emelkedni, amelyen más országok kereskedelme áll, és nem tudta azokat a szolgáltatásokat teljesíteni, amelyekre hivatva van. Ez az idegenkedés tartja távol hazánkban a képzetesebb, megbízhatóbb elemeket a kereskedői pályától és oka annak, hogy ennek a foglalkozásnak egyenértékűsége más foglalkozásokkal még mindig nem következett be.

„A magyar kereskedő könyve” valóságos pionir-munkát akart teljesíteni, amidőn ezekkel az előítéletekkel és téveszmékkal szembeszállva, az ifju generációnak kezébe akarta adni a fegyvertárat a jelen és a jövő harcainak megvívásához, hogy előkészítse, erőssé és harcképpé tegye azt azokra a nagy feladatokra, melyek a kereskedelmi téren megoldásra várnak.

Ez a munka arra volt hivatva, hogy emelje a kereskedő-osztály színvonalát, fejlessze érzékét a kereskedelem nagy problémái iránt, tágítsa látkörét, bővitse ismereteit, emelje önérzetét és propagálja azt az eszmét, hogy a kereskedelmi pályára nem a leggyöngébbeknek és a leghitványabbaknak, hanem a legerősebbeknek és a legjobboknak kell lépniök; arra volt hivatva, hogy megértesse a magyarsággal, hogy ha kereskedelmet akar a magyar, akkor maga is lépjen arra a pályára, ne tekintse azt alsóbbrendű foglalkozásnak, hanem jelölje ki neki az őt méltán megillető magasabbrendű helyét. Mindaddig, amíg a kereskedelem inferiális foglalkozás és kereseti ág lesz, mindaddig, amíg a magyar kereskedelem ebből a káros előítéletből nem bir kibontakozni, nem lehet remélni, hogy erre a pályára a társadalomnak azok az elemei lépjenek, akiket ott látni szeretnénk.

Célunkat akként óhajtottuk megvalósítani, hogy a magyar gazdasági élet legkiválóbb elméleti és gyakorlati művelőinek közreműködését megnyerve, azok tudását és lelkesedését egyesítve, oly munkát hozunk létre, amely a mi speciális viszonyaink részletes tanulmányozásából és ismeretéből fakad, amely a magyar nemzet egyéniségéből meríti éltető erejét és ennek az egyéniségnek fejlesztésére fekteti a fősulyt.

Megnyertük mindenekelőtt a munka vezetésére főszerkesztőül a kereskedelmi oktatásnak hazánkban legkiválóbb tényezőjét, dr. Schack Bélát. Az ő neve és közreműködése biztosíték volt ránk nézve, hogy a kiadandó nagy mű nem lesz tisztán teoretikus értekezések gyűjteménye, hanem a gyakorlati élet igényeit is figyelembe fogja venni és ki fogja elégíteni.

Célunkat el is értük. Mint más hasonnemű vállalkozásoknál, ezuttal is azt tapasztaltuk, hogy a mi tudósainkban, a mi tanárainkban megvan a tárgyuk iránti szeretetnek az a foka, amely szükséges ahhoz, hogy arra a szeretetre másokat is rábirjunk. Ezek a mi tudósaink örömmel és lelkesedéssel csoportosultak a főszerkesztő körül és mindvégig azon voltak, hogy a programot hűségesen megvalósítsák és magas színvonalon álló munkát alkossanak.

A szerkesztőnek kitűnő érzékére vallott, hogy mindenekelőtt a munkának a magyar kereskedői nyelvről és stílusról szóló adalékát íratta meg *dr. Koltay Virgil*-l, ennek a szakmának tanárával, mindenekelőtt ezt nyomatta ki kézirat gyanánt, házi használatra a munkatársak részére. Azt akarta ezzel elérni, hogy a megírás, a stilus, a nyelv, a helyes magyarság és a helyesírás tekintetében egyöntetűséget hozzon létre a különböző munkatársak adalékaiban; ezt a célt szolgálta a füzethez mellékelt kis szótár is, amely a kereskedelemben előforduló speciális műszavaknak megfelelő helyes magyar kifejezéseit közölte a munkatársakkal, hogy azokat egyöntetűen használhassák. Ezenfelül is azt az utasítást kapták a munkatársak, hogy népiesen, világosan és röviden írjanak, az előadandó anyagot arányosan osszák be, nehogy egyes közlemények tulságos terjengősek legyenek. Végül azt a kérést intézte hozzájuk, hogy az egyes munkatársak olvassák el lehetőleg a többieknek dolgozatait is, vegyék azokat figyelembe saját munkájuk megírásánál, közöljék a szerkesztővel észrevételeiket és tegyék lehetővé a munka egységét és minél tökéletesebbé tételét.

A program igen gazdag volt; négy nagy kötetben felölelte a kereskedői tudnivalók összességét, nemcsak azt, amit a szó szoros értelmében vett kereskedőnek, hanem azt is, amit a pénzügyi tisztviselőnek, a gyárosnak, az iparosnak, a bírónak, az ügyvédnek, a hivatalnoknak a kereskedői élethez való vonatkozásokról tudnia kell. A munka kiterjeszkedett a gyakorlati élet minden kérdésére, az elemi fogalmaktól egészen a magasabb rendű problémákig; de nemcsak ismereteket közölt, hanem impulzust, irányítást és utmutatást is adott és anyagot az önálló gondolkodásra. Rendkívül sok képpel, térképpel, grafikonnal illusztráltuk a szöveget. Ami anyag csak fel volt hajtható, különösen a *Magyar Kereskedelmi Múzeum* gazdag tárából, azt mind felhasználtuk.

Azt akartuk, hogy mindenki, aki a kereskedelem iránt érdeklődik, vagy avval bármi kapcsolatban van, találjon a munkában értékes és hasznos, szükséges és tanulságos olvasmányt.

Hogy célunkat elérhessük és szerte vihessük ebben az országban e munka útján a kereskedelmi műveltséget, fejleszthessük a kereskedelmi szellemet, emelhessük a kereskedő-osztály értelmi színvonalát, gondoskodnunk kellett a műnek nagymérvű elterjesztéséről mindazokban a körökben, amelyeknek az szánva volt.

Ebben a részben azután nagy csalódásnak voltunk kitéve: ott találtunk a legkevesebb támogatásra, ahol leginkább véltünk rá számíthatni. Joggal feltehetjük, hogy a kereskedelmi vállalatok élén állók, az önálló kereskedők, a bankok, a takarékpénztárak igazgatói, a kereskedelmi, gyári és ipari vállalatok vezetői fogják elsősorban felkarolni munkánkat és előmozdítani annak elterjesztését alkalmazottaik körében. Mert hiszen ők voltak azok, akik addig nem szüntek meg panaszkodni az alkalmazottak képzettségének elégtelensége miatt; ők voltak azok, akik minduntalan hangoztatták, hogy az iskolában szerzett előképzettség vajmi kevés ahhoz, hogy a kereskedelmi pályára lépő ifju akár kisebb vállalatoknál, akár nagyobb kereskedelmi cégnél, pénzügyetknél, gyáraknál, részvénytársaságoknál boldogulhasson.

A kereskedői egyesületekben és kongresszusokon felmerült eme panaszok erősítettek bennünket annak a régen tervezett szándékunknak keresztülvitelében, hogy megalkossuk ezt a kereskedelmi enciklopédiát és alkalmat adjunk a fiatal generáció ismereteinek bővítésére, látkörének tágítására, tegyük alkalmasabbá feladatainak teljesítésére.

És most azok, akikre joggal számíthattunk, cserben hagytak, noha az „*Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés*” mellénk állt és tagjait körlevél útján figyelmeztette a munka nagy jelentőségére és a maga részéről is felkérte őket, hogy annak terjesztése érdekében hathatósan közreműködjenek.

Sajátságos tünetekre akadtunk. Az önálló és a jómódu kereskedő szinte nevetségesnek találta, hogy őt ezek a tanárok és közgazdászok, ezek a teoretikusok és könyvtudósok arra akarják oktatni, hogy mi a kereskedő hivatása és miként kell azt teljesíteni. Ezt ők sokkal jobban tudják.

De ha már ezzel a tarthatatlan, mert önhitt és képzelődő felfogással nem volt módunkban szembe szállani, joggal remélhettük, hogy ezek elő fogják mozdítani abbeli törekvésünket, hogy a munkát alkalmazottaik körében megfelelő módon terjeszthessük. Ha ez sikerül, akkor a munka elérte célját.

Megvolt arra minden előfeltétel, a kereskedelmi alkalmazottak körében igen nagy lelkesedésre talált a mű. Azok tényleg tömegesen óhajtották azt megrendelni, meg is rendelték igen sokan, itt azonban az volt a baj, hogy ezeknek a kereskedői alkalmazottaknak igen nagy kontingense kiskoru. Ezek mint megrendelők csak úgy jöhettek tekintetbe, ha igen apró havi részletek mellett bocsátottuk azt nekik rendelkezésükre, ennek viszont az a nehézsége volt, hogy ezek a fiatal emberek nagyon gyakran változtatták állásukat, ami az akkori 2–4 heti felmondás mellett igen könnyen ment. Így azután teljesen bizonytalan lett a hitelezés alapja.

A főnökök, akiket felkértünk, hogy ebben az ügyben legyenek segítségünkre valamely oly intézkedés előmozdításával, amely legalább is azt teszi lehetővé, hogy a helyéről eltávozott kereskedelmi alkalmazottnak újabb alkalmaztatási helyét megtudhassuk, teljesen elutasító álláspontra helyezkedtek. Így azután az történt meg, hogy igen nagy veszteségek érték bennünket és a fiatal kereskedelmi alkalmazottak között eleinte több ezer példányban elterjesztett munkának a második, harmadik, negyedik kötetét már csak erősen redukált példányszámban birtuk elhelyezni.

Azok a vállalati vezetők és cégtulajdonosok, akik éveken át panaszolták, hogy az ifjú nemzedéknek mily csekély az ismeretköre, mily hiányosak ismereteik, azok most tanubizonyyságot szolgáltatottak amellelt, hogy ők maguk vezető állásukban mily szűk látkörűek.

Amikor mi elindultunk ezzel a munkával, hogy a magyar kereskedelemnek hatalmas fegyvert adjunk a kezébe, amellyel kiküzdheti a maga igazait; amikor egy eszközt akartunk rendelkezésére bocsátani, amely alkalmas legyen arra, hogy a maga színvonalát felemelhesse: akkor voltaképen csak az bizonyosodott be, hogy a magyar kereskedelem tulnyomó többsége még annyira sem érett, hogy ennek a szükségét belássa.

„*A magyar kereskedő könyvé*”-nek sorsa legbeszédesebb bizonyítéka annak, hogy itt minő nagy átalakulásra volna szükség, hogy az országnak egyáltalában céltudatos, művelt, feladata magaslatán álló kereskedelme lehessen.

XXXII. A NAGY LEXIKON

Mindazok között az irodalmi vállalatok között, amelyekről egy kiadó beszámolhat a közönségnek, bizonyára a *Lexikon* az, melyről legtöbbet mondhat és amely legjobban is érdekli az olvasót.

Hiszen egyfelől az összes kiadványok között a *Lexikon* a legkomplikáltabb, az veszi leginkább igénybe a kiadó legszemélyesebb közremunkálását, ebben érvényesülhet legjobban az ő egyénisége, – másfelől a közönséget is izgathatja az, hogy miképp jön létre ez az annyira sokoldalú, mindenre kiterjedő, bámulatos könyv-kolosszus.

Mégis a *Lexikon*-ról írhatok ezuttal aránylag legkevesebbet, illetőleg nem írhatom meg mindazt, amit szeretnék, mert ez egyrészt meghaladná ennek a műnek már amúgy is akaratomon kívül tulságos nagyra nőtt kereteit, másrészt a *Lexikon*, sajnos, még nincs készen és a teljes beszámoló róla csak akkor fog elkészülhetni, ha – amint remélem, – nemsokára teljesen be lesz fejezve a nagy mű és a jelentést viszontagságteljes megalkotásáról munkatársaimmal együtt fogom megírhatni.

Ezuttal csak keletkezéséről, vezérelveiről, a nagy szerkesztőségi apparátus megszervezéséről, megindításáról, a terjesztés körül felmerült rendkívüli nehézségekről akarom lehetőleg röviden tájékoztatni az olvasót; annak tüzetes jellemzését, hogy az egyes tudományos szakmák milyen alapelvek szerint és mily módon vannak feldolgozva a *Lexikon*ban, későbbi időpontra tartván fenn.

Régi emlékek

Az én vonatkozásaim a *Lexikon*hoz igazán egész kisgyermekkoromra nyulnak vissza. Szüleim házában mindig hallottuk emlegetni a nagy kiadók neveit, állandóan ott forgolódtam a könyvesboltban, különösen vakációk idején, ami mulatság és szórakozás volt, hisz ott mindig valami új, szép képeskönyvben lehetett böngészgetni; ott láttam a sok könyv között a nagy német *Lexikon* kötetsorozatait is, amik megkapták és bámulattal töltötték el gyermeki fantáziámat.

Talán tizenegy-tizenkét éves fiú lehettem, midőn egy nyári délután belép a könyvesboltba egy nyájas kinézésű idősebb ur és német nyelven édesapám után tudakozódik. Engem talált legelől, hozzám intézte a kérdést. Megmondtam neki, hogy édesapám nincs itthon, fürdön van Szobráncon. Erre a német ur, akinek öltözetén, beszédjén, egész habitusán észre lehetett venni, hogy nem idevaló ember, bemutatkozik: „*Ich heisse Heinrich Brockhaus*”. Megfogta kezemet, beletette névjegyét és kért, hogy adjam át üdvözlétét édesapámnak.

Gyermeki ésszel is éreztem, hogy nagy pillanat az, midőn a nagy *Brockhaus* megjelenik a kis eperjesi könyvesboltban és bár nagy izgalom fogott el, mégis volt annyi lélekjelenlétem, hogy anyámért szaladtam, akinek azután *Brockhaus* elmondta, hogy Tátrafüredről jövet erre vette útját, hogy megismerkedjék apámmal, akivel régóta kellemes összeköttetésben van. Végignézte a könyvkereskedést, megelégedését fejezte ki azon, hogy oly szépen fel van szerelve a kis városhoz képest aránylag nagy készlettel, azután szívélyesen elbucszott és folytatta útját, persze kocsin, Kassa felé.

Brockhaus-nak e látogatása igen nagy hatással volt rám; az első világhírű ember, akit láttam, aki beszélt hozzám, kezét fogott velem. Sokáig, talán hónapokig izgatta fantáziámat, hogy minő lehet az a könyvesbolt, ahol azokat a nevezetes könyveket csinálják, ahonnan kikerül a *Brockhaus-Lexikon*.

Akkoriban jelent meg a *Brockhaus-cég* alapítójának, *Friedrich Arnold Brockhaus*-nak életrajza az unokája tollából. Ez az unoka, *Heinrich Eduard*, fia volt annak a *Heinrich*-nek, aki minket meglátogatott.

Édesapám meghozatta ezt a művet és nekem adta ajándékba. Én oly érdeklődéssel olvastam ezt a könyvet tizenkét éves koromban, mint a *Cooper* „*Bórhárisnya*”-történeteit, vagy más kalandos históriákat.

Most, majdnem ötven év multán újra elővettem ezt a könyvet és nem csodálkozom azon, hogy akkor úgy megragadta gyermeki képzeletemet. Nagyszerű férfias küzdelmeken kellett keresztülvergődnie a cégalapító *Brockhaus*-nak, míg megalkothatta élete főművét, az első e nemű *Konversations-Lexikon*-t, míg sok viszontagság után olyképpen alakíthatta ki, hogy végre sikert is arathatott vele és átadhatta az utókornak – mintául és előképül.

Mindezek a benyomások, valamint édesapám tanításai és kommentárjai már akkor megértették bennem azt az elhatározást, hogy könyvkiadó leszek és életem főcéljául fogom tekinteni, hogy a magyar nemzeti enciklopédiát, a magyar „*Brockhaus*”-t én valósíthassam meg. Ez a vágy oly erős és határozott volt bennem, hogy mikor azután lipcsei egyetemi tanulmányaim közben értesültem róla, hogy *Rautmann* megindította a „*Magyar Lexikon*”-t, a *Somogyi-félt* – ezt a legnagyobb csapásnak éreztem, mely engem érhetett és felhevülésemben meg is irtam édesatyámnak, hogy lemondok a kiadói pályáról, számomra immár nem nyílik tevékenységi lehetőség ezen a pályán, bucsut mondok ábrándjaimnak és – tanár leszek. Édesatyám egész szívósságára volt szükség, hogy akkortájt irt leveleiben engem meggyőzzön arról, hogy a *Rautmann*-féle kísérletnek nem kell elkedvetlenítenie, hogy óriási tere van még azonfelül a kiadónak Magyarországon, hogy az életben nem úgy mennek a dolgok, ahogy mi azokat képzeletünkben kicirkalmazzuk és hogy nem tudhatom ma, minő módon fogok valamikor mégis hozzájuthatni kedvenc eszmém megvalósításához. Éppen a *Brockhaus* példája mutatja, hogy küzdeni kell eszményeinkért, szívóssággal, kitartással és nem szabad az első fuvallatra szárnysegetten félreállani.

Tanulságok a multból

Ily élmények előzték meg azt az elhatározást, mely azután sok évvel később arra birt, hogy a „*Pallas Nagy Lexikona*” közrebocsátásánál, ha már nem lehettem kiadója a műnek, vállalja cégünk a munkának azt a jelentékeny részét, mely a *Lexikon* sikerre vitte, azután pedig arra indított, hogy amidőn a *Pallas* körülményei lehetővé tették a *Lexikon* megszerzését, mi ezt azzal a szándékkal vegyük meg, hogy e mű alapulvétele mellett belátható időn belül egy új, még tökéletesebb *Lexikon* adhassunk a magyarságnak.

A *Pallas-Lexikon*-ról szóló fejezetben elmondottam, minő nagy propagandát kellett kifejteni, hogy a közönséget a *Lexikon* szükséges és fontos voltáról meggyőzzük. Ez a felfogás akkor átment a köztudatba és így az a reményünk lehetett, hogy ezzel a részével a feladatnak már nem kell gondolnunk, az új *Lexikon* részére a talaj már kellőképp elő van készítve.

Mert hiszen bármennyire át legyen hatva a kiadó attól, hogy egy nagy tudományos nemzeti enciklopédia megalkotása minden kiadói tevékenység tetőpontja és a legmagasabbra törő kiadói ambíció tárgya, egyuttal tisztában kell lennie azzal, hogy ez egyszersmind a legnehe-

zebb és legfelelősségteljesebb irodalmi vállalkozás, amelyet kiadó egyáltalában megindíthat, és épp ezért mindaddig nem gondolhat új Lexikon-kiadásra, míg nem látja elérkezettnek az időpontot arra és nem szerez meggyőződést magának arról, hogy az összes körülmények szinte matematikailag biztosítják, ha nem is mindjárt a teljes sikert, de legalább a keresztül-vihetőségét, a programszerű megvalósulást. Különösen fontos ez, midőn nyilvánvaló volt, hogy az előd munkája, amint azt megfelelő helyen részletesebben vázoltam, látszólagos külső sikere ellenére – nagy deficittel záródott. Nekünk mindazt kerülnünk kellett, ami hibát a *Pallas* ügyvitelében felfedezni véltünk, hogy munkánkat teljesen biztos alapra helyezzük.

Mindenekelőtt egészen kétségtelen volt, hogy sokkal nagyobb példányszámot kell elhelyezni, mint a *Pallasból* és sokkal jobb áron. Költségmegtakarításról nem lehetett szó, sőt sok tekintetben jóval nagyobb költségekkel kellett számolni. A munka megnövekedett költségeit tehát csak a jobb áron való és nagyobb mérvű elhelyezés biztosíthatja.

Ezt akként gondoltuk elérhetőnek, hogy néhány esztendőn keresztül egyáltalában ne legyen kapható Lexikon. 1903-ig még utánnyomattunk egyes köteteket, hogy a késedelmes előfizetők példányaikat kiegészíthessük, de ekkor megszüntettünk mindennemű utánnyomást. Az volt a felfogásunk, hogy a Lexikon immár közszükségletté vált, elengedhetetlen szükséglete minden művelt embernek és minthogy az értelmi kereseti pályákon évenként kb. 3000 ember lép az életbe – évente 3000-re lehet becsülni a szükségelt és elhelyezhető lexikon-példányok számát.

Minden kiadói tevékenység alapja a pontos kalkuláció; a lexikon-tervezést is igen gondos, részletes, alapvető kalkulációk előzték meg. Ezekből az derült ki, hogy legalább 40.000 példányt kellene eladni a preliminált áron (kötetenként 18 koronával) tíz éven belül, hogy a munkát minden tekintetben a kitűzött színvonalon lehessen tartani és hogy a kiadóvállalat is befektetéseinek egészen szerény gyümölcseit élvezhesse.

Már most az volt a tervünk, hogy a *Pallas-Lexikon* öt éven át marad elfogyott állapotban, ezalatt évente 3000 példányt számítva, összesen 15.000 példányra terjedő szükséglet fog egyszerre kielégítésre várni, ha 1907-ben megindítjuk az új lexikont. Ennek hat évi megjelenési ideje alatt további 18.000 példányra lehet számítani, tehát összesen 33.000 példány volna elhelyezve a munka befejezésekor, úgy, hogy a még hátralevő 7000 példánynak további négy év alatti elhelyezése körülbelül biztosra volna vehető.

Állandó anyaggyűjtés

Amint az az elhatározás megérlelődött bennünk, hogy további utánnyomásokat nem készítünk és újabb pótköteteket ki nem adunk – hanem előkészülünk az új lexikonra – attól a perctől megkezdődött a zajtalan előkészítés munkája, az állandó lelkiismeretes tervezés, gondos kombinálása a felmerülhető eshetőségeknek, szüntelen tanulmányozása az egész lexikon-problémának.

Különösen két irányban folyt ez az intenzív munkásság. Tegnap fejeződött be az utolsó pótkötet és ma reggeltől kezdve már folytatni kellett az anyaggyűjtést ugyanazon a módon, mert egy lexikonnál a munka sohasem szünhetik meg. Amint az élet tovább folyik és az események tovább peregnek, szünet nélkül kell a rájuk vonatkozó anyagot összegyűjteni és evidenciában tartani. A legkisebb megállás is teljesen felboríthatja a dolgok egymásutánját és kiszámíthatatlan, helyrehozhatatlan kárt és bajt okozhat.

Ez az állandó anyaggyűjtési munka abból áll, hogy a legkülönbözőbb ujságokat és folyóiratokat állandóan át kell nézni azoknak, akik ezzel meg vannak bízva, kijelölni azokból minden fontos adatot, azt azután kivágni vagy kiírni és a megfelelő magyar *címszó* alá be-

osztani az a–b–c-s fiókokba. *Cimzó* vagy vezérszó az a szó, vagy több szóból álló cím, amely vastagabb betűvel nyomtatva, egy-egy cikk élén áll a lexikonban.

A nomenklaturának ez a szünetlen kiegészítése az összekötő munka a lexikon egyik kiadásától a másik kiadásához, vagy az új lexikonhoz. Évenként átnézendők a legkülönbözőbb évkönyvek, almanachok, tudományos szakjelentések, szemantikusok és címtárak is és minden új adat kijegyzendő. Így folyik ez a munka szakadatlanul és így gyülik össze egy óriási, szinte áttekinthetetlenül nagy anyag, amelyből csak egy kis rész fog feldolgozásra kerülni. De azok, akik ezt az anyagot gyűjtik, nem ítélik meg azt, hogy annak idején mi válik a lexikon szempontjából felhasználható anyaggá, úgy, hogy nekik mindent ki kell jelölniök, mindent ki kell vágniök, ami bármely szempontból a lexikon tárgyköréhez tartozhatik. Eldobni mindig ráér a szerkesztő, de mindenre kell, hogy a figyelme fel legyen hívva.

De még mindennek a tömörítés anyagnak összehordása sem biztosítja a nomenklatura teljes voltát. Ezt más módon biztosítjuk: úgy, hogy az összes újabb lexikonokat a címszavak tekintetében állandóan evidenciában tartjuk. Mielőtt lexikonunk szerkesztéséhez hozzáláttunk, huszonegy különböző fajtájú és különböző nyelvű általános és szaklexikonnak teljes nomenklatura-anyagát dolgoztuk fel. Ez a munka egymagában mintegy öt esztendő telt igénybe, minthogy természetesen az összes idegen nyelvű címszavakat magyarra kellett fordítani.

A lexikon-emberek

A másik feladat, amire különösen nagy súlyt helyeztem, az volt, hogy megtudjam olyan emberek véleményét, akik hivatásuknál fogva állandóan használják a lexikont; véleményüket arról, hogy az minő tekintetben elégíti ki igényeiket, vagy minő tekintetben szorul kiegészítésre, pótlásra, javításra. Vannak emberek, akik folytonosan használják a lexikont, ezeknek megállapításai egy lexikon hasznavehetőségéről igen becsesek. Csak meg kellene tudni, kik azok az emberek, de rendszerint ez is kiderül egy-egy bírálatban elejtett megjegyzésből. Minket persze első sorban az érdekelt, hogy a *Pallas-Lexikon* ellen minő esetleges kifogások emelhetők és mily irányban kell majd a munka lehető tökéletesítéséről gondoskodni.

Amidőn ez a gond én rám hárult, eszembe jutott, hogy valamikor régen *Cholnoky Viktor*-nak egy rosszaló megjegyzését olvastam a *Pallas-Lexikon*-ról, amely nagyon megdöbbenett. Az első ember, akivel érintkezést kerestem, tehát *Cholnoky Viktor* volt. Hadd mondja el mindazt, ami rosszat tud mondani a *Pallas-Lexikon*-ról, hadd váljanak az ő kritikai megfigyelései effektíve hasznosakká a jövő lexikonra nézve. De *Cholnoky* nem tudott sokat mondani, maga is megütközött a saját kijelentésén, amelyet régóta elfelejtett és amelyet, úgy látszik, rossz kedvében irt le valamikor, amikor talán nem egészen kielégítő választ kapott egy kérdésére a lexikontól. De ezzel az elhárítással sehogysem voltam kielégítve. Kellett, hogy egy olyan sokoldalú ember, mint aminő *Cholnoky Viktor* volt, aki tényleg állandóan használta a lexikont, erről tudjon is valamit mondani. Felkértem, hogy ezentúl mindent jegyezzen fel, amit a lexikon használatában tapasztal és ezeket a jegyzeteit bocsássa rendelkezésemre. Néhány hónapon belül így igen értékes anyagot kaptam *Cholnoky*-tól, amelynek azután hasznát is vehettük.

Egy másik író, aki, úgy látszik, igen behatóan foglalkozott a lexikonnal, volt a háboruban elesett *Bányai Elemér*. Őt a vállalatunkban akkor szerkesztői minőségben foglalkoztatott *dr. Mikes Lajos* egyszer nagy örömmel azzal mutatta be nekem: ime, egy valóságos lexikon-ember, azt értvén ez alatt, hogy *Bányai* annyira foglalkozott állandóan a *Pallas Lexikoná*-val, annyira böngészte, kutatta annak cikkeit és adatait, annyira belemerült ebbe a munkába, hogy

bizonyára ő tudja legjobban annak minden csinját-binját, ismeri legjobban minden hibáját. *Bányai* már első találkozásunk alkalmával azt rótta fel a *Pallas-Lexikon* legnagyobb hibájául, hogy nem teljes a nomenklaturája, hogy szerintem igen sok címszó hiányzik belőle. Én felkértem, hogy minden ily címszót jegyezzen fel és közöljön velem, de azonfelül kértem arra is, hogy a *Pallas-Lexikon*-nak egy diszkrét használatra szánt, teljesen őszinte, minden tekintet nélküli bírálatát készítse el részünkre. Mindkét kérésemnek megfelelt. Bírálatában a sok erőltetett kifogás mellett volt néhány tekintetbevehető vélemény és indítvány, de nomenklaturája, az a több ezer szóból álló címjegyzék, amelyet átadott, az egyenesen használhatatlan volt. Nem volt a között a sok ezer címszó között talán hat olyan, amelyről vitatni lehetett, vajjon felvétele egy lexikonba indokolt-e vagy sem. Például csonkának találta a *Pallas-Lexikon* katonai anyagát és azt tartotta, hogy fel kell venni abba az ezredeket és zászlóaljakat. Erre azután csinált címszavakat a következő módon: első honvéd-zászlóalj, második honvéd-zászlóalj, harmadik honvéd-zászlóalj és így tovább, első gyalogezred, második gyalogezred, harmadik gyalogezred és így tovább ad infinitum. Vagy elővett egy közkeletű szót, pl. asztal és annak minden összeköttetését valamely más fogalommal külön címszó alakjában jegyezte fel, pl.: asztalkendő, asztalláb, asztali lámpa, stb., stb. ad infinitum.

Ebből a *Bányai*-féle munkából tehát nem lettünk okosabbak. Azonban felkértünk másokat is, hogy közöljék mindazt velünk, amit a *Pallas-Lexikon*-ban kifogásolhatónak tartanak, vagy aminek fölvételét az új lexikonba szükségesnek vélik és sokan szívesen hajlottak kérésünkre, mindegyik a maga tárgykörére vonatkozólag adott le véleményt, így azután mégis csak valamely becses kritikai anyag jutott birtokunkba. Ennek gondos áttanulmányozása után magam is hozzáálltam a *Pallas-Lexikon* olvasásához, azaz ahhoz, hogy egyik-másik kötetét elejétől végig átolvassam és ezenközben ellenőrizsem a különböző bíráló megjegyzéseket. Ez az olvasás igen instruktív volt. Kimutatta azt, hogy az egyes bírálók részben szakmájuk iránti elfogultságból túlozták ugyan, de sokban igazságuk volt. És kimutatta főleg azt, hogy a lexikon szerkesztését nem szabad elfogult szakférfiúra bízni, azaz olyanra, aki csak egy bizonyos tudomány vagy a tudományok egy bizonyos komplexuma iránt viseltetik természetszerű előszeretettel, mert ennek azután nyoma volna a munkában, aminek nem szabad lennie.

Szerkesztőkeresés

Ily munkában eltöltött öt esztendő után végre 1906-ban elhatároztuk, hogy jövő évre megindítjuk az új Lexikont a *Pallas-Lexikon* alapján, mert eredetileg az volt a tervünk, hogy a *Pallas-Lexikon* egész teljességében megőrzött, 18.000 oldalra terjedő szedésének felhasználásával törekszünk létrehozni az új Lexikont.

E határozat alapján hozzá kellett fogni a legnehezebb feladathoz, ahhoz, hogy szerkesztőt keressünk a Lexikon részére. Eddig ez volt a legkisebb gondunk e munka körül, most ez lett a legnagyobb. Eddig ugyanis volt kiszemelt szerkesztője a Lexikonnak, de még mielőtt megindulhatott volna a munka, az kivált körünkből.

Ugy volt, hogy *Voinovich Géza*, aki évek óta mint különböző vállalkozásaink szerkesztője működött intézetünk kebelében, majdan a *Nagy Lexikon*-t is szerkeszteni fogja. Az utolsó pótköteteket is már *Bokor József*-fel együtt ő szerkesztette, s mindenképpen kvalifikálnak és alkalmasnak találtuk erre a nagy munkára. Az ő becsületességében, tudásában, lelkiismeretességében megbíztunk volna, ő megértette a mi intencióinkat és hosszú együttműködésünk alatt a felfogásoknak oly harmóniája fejlett ki közöttünk, hogy ő rá megnyugvással bízunk volna a Lexikon szellemi vezetését. Ő maga is készült erre, de a közbejött körülmények rá nézve lehetetlenné tették a lexikon-szerkesztő nehéz hivatásának betöltését. Megváltozott

körülményei folytán legalább néhány esztendőn át a fővárostól távol kellett élnie. Ily körülmények közt mindkét részről fájó szívvel történt az elválás.

A munka természete már maga is világossá teszi, de egyébként is természetes, magától értetődő dolog, hogy tekintettel azokra az óriási anyagi és erkölcsi érdekekre, amelyek ily munka kiadásával kapcsolatosak, tekintettel a nagyösszegű befektetésekre, amelyek az ily munka kiadásával járnak, tekintettel arra a rendkívüli felelősségre, amelyet ily munkánál a közönséggel és a nagy nyilvánossággal szemben visel a kiadó, – egy lexikon szerkesztése csakis a teljes anyagi és erkölcsi felelősséget magában összpontosító kiadónak terve, intenciója, instrukciója szerint történhetik és hogy ehhez képest egy lexikon szerkesztője első sorban a kiadó szándékainak, terveinek, megállapításainak végrehajtó közege. A lexikon-szerkesztő feladatának ez a megállapítása az idők folyamán kialakult azokhoz a magasrendű feladatokhoz képest, amelyeket az általános lexikon a közönséggel szemben teljesíteni hivatva van és ahhoz a fejlődési folyamathoz képest, amely századunkban lehetetlenné teszi, hogy – mint a multban történt – egyes polihisztorok egyéni munkájának bélyegét viselje magán az ilyen munka. Kialakult ez annyira, hogy például a külföldi nagy lexikonok szerkesztőit a közönség nem ismeri, azok a munkákon megnevezve nincsenek és csak a beavatottak tudják, hogy *Brockhaus*, *Meyer*, *Chambers*, *Dodd*, *Nelson* és más hasonló enciklopédiáknak kik a szerkesztői.

Én abban a hitben voltam, hogy teljesen tisztában vagyok a lexikon-szerkesztő szükséges kvalitásai tekintetében. Tudtam, hogy nehéz lesz megfelelő embert találni, de mégsem hittem, hogy annyira nehéz, annyira lehetetlen. Valóságos kálvária-járás volt ez a szerkesztőkeresés. Most megint az történt, ami sok esztendővel ezelőtt a *Pulsky Ferenc* által összehívott értekezleten játszódott le, hogy mikor arra került a sor, hogy ki fogja a szerkesztést magára vállalni, mindenki a padlásra nézett. Most is úgy volt. Többen szerették volna az állással járó befolyást, a szerkesztői tiszt disztét, az érte járó fizetést, de a munkától, a nagy, kemény, megerőltető munkától mindenki fázott, a nagy felelősséget senki sem akarta magára vállalni. Tárgyaltam történésszel, nyelvészszel, pedagógusszal, filozófusszal, irodalomtörténésszel, szerkesztővel, íróval, minden rendű és rangu tudóssal, de alkalmas szerkesztőre nem akadtam.

Nem az ő hibájuk volt, hanem az enyém. Nem is kellett volna keresni olyan egyéniséget, akire a Lexikon szerkesztését, vezetését, irányítását és felelősségét rábizzuk, mert egy általános nagy enciklopédiának nem is lehet alkalmas vezetője más, mint maga a kiadó, aki egész lényével, becsületével, vagyonával, nevével össze van kapcsolva evvel a munkával; aki egyforma szeretettel viseltetik minden egyes szakma iránt, nem részesíti előnyben az egyiket a másik fölött, nem pártoskodik, nem gyakorol protekciót, nem tart szem előtt mást, mint a munkának erkölcsi és anyagi érdekeit, a publikum kívánságait és jogos várakozásait. Én tudtam, hogy a külföldi lexikonokat a nagy lexikon-kiadó családok egyes, erre nevelt tagjai vezetik, mégsem volt elég bátorságom megküzdeni a nálunk meghonosodott előítélettel, mely legalább is egy fémjelzett tanári nevet állít az ilyen vállalkozások élére és azután tovább nincs is ügyelettel arra, dolgozik-e az illető vagy sem, tényleg vezeti-e a vállalkozást vagy csak nevével szerepel-e ott. Nem volt elég bátorságom ahhoz, hogy kiadó létemre nyíltan álljak a vállalat élére és mondjam meg nyíltan, hogy én fogom azt vezetni, irányítani, szerkeszteni, mert tudom, hogyan kell megcsinálni a dolgot, érzem, hogy lelkiismeretesen és becsületesen fogok feladatomnak megfelelni és olyan odaadással, aminőre senki más nem képes. És nem is lehet képes, mert nincs az a pénz, amivel kellőképp honorálni lehetne azt a munkát, amely egy lexikon vezetésével jár, azt a szüntelen gondot, amely nappal és éjjel minden órát és minden percet lefoglal magának, azt az ügy iránti szeretetet, amelynek a munka minden sorából ki kell tűnnie, azt a megfeszített munkát, amely feltétlenül megőrli azt, aki benne van.

Ily körülmények közt nem csoda, hogy nem találtam megfelelő embert a kitűzött feladatra és igényeim lefokozásával most már csak olyat kerestem, aki a beérkező kéziratok gondos elolvasására, a szerkesztési szempontoknak érvényesítésére, a szükséges egyeztetésre és egyeztetésre alkalmas és akinek lelkiismeretességében és szorgalmában meg lehessen bízni, hogy ezt a rábizandó feladatot egész odaadással fogja teljesíteni. Ily erőt többen ki is jelöltek egyazon személyben. Az illető nagy sajnálatomra ennek a feladatnak sem felelt meg, fizikailag sem volt rá képes, egyébként se és így helyét, miután a kísérlet nem sikerült, később el kellett hagynia.

De hogy történhetik az meg, hogy komoly és tudós emberek annyira csalódnak valakiben és így tévutra vezessék azt, aki bizalommal hozzájuk fordul tanácsért és utbaigazításért és akinek bizonyára szívesen adnak jótanácsot.

Ennek az a magyarázata, hogy Magyarországon, különösen a magasabbrendű értelmiség körében, sok az úgynevezett „jó ember”. „Jó ember” nálunk Magyarországon az, aki illetéktelen, indokolatlan és igazolatlan protekciót gyakorol tisztán jóságból. Például az, aki átereszti különböző vizsgákon tanítványát, nehogy az illető karrierjének útjába álljon; az, aki a hízlekedő folyamodót besegíti valamely állásba a nélkül, hogy meggyőződött volna, hogy az illető erre az állásra alkalmas; az, aki minden meggondolás nélkül és skrupulus nélkül egy nagy feladatra ajánl olyan egyént, aki ahhoz való minden legegyszerűbb kvalitások nélkül szűkölködik. „Jó ember” az, aki minduntalan jót akar, de tulhajtott jóságával minduntalan a legrosszabb eredményeket érleli. Ezek a „jó emberek” teszik tönkre Magyarországnak minden becsületes kulturális intézményét, kezdve az Akadémiától az utolsó népiskoláig. Ezek a „jó emberek” jutnak be ajánlásaikkal, védelmeikkel, jóságra való appellálásaikkal a miniszeri birodomba, a kulturális egyesületekbe és intézményekbe, a kiadóhivatalokba, szóval mindenüvé, ahol el lehet helyezkedni, ahol befolyást lehet érvényesíteni, ahol uszályhordozókat el lehet helyezni. És ezek a „jó emberek” teszik lehetetlenné a valóban érdemes embereknek kellő helyen való érvényesülését és ezek szülik azt a léha állapotot, amely tisztán és kizárólag a protekcióban nyilvánul meg; ime: ez a „jó emberek” Magyarországa.

Évről-évre halasztás

Akit azonban a legszorgosabb keresés mellett sem találtam meg, az önként jelentkezett, egyszerre csak itt volt annak a személyében, aki *Bokor József* mellett a *Pallas Lexikoná*-nál a segédszerkesztői tiszttel betöltötte. Az előmunkálatok közepett jelentkezett nálam *Kovács Zoltán*, aki akkor jött vissza Fiuméből, hol magyar szellemű lapot szerkesztett. Én örömmel fogadtam, mert benne láttam azt a munkaerőt, akire a *Lexikon* szerkesztőségének szüksége volt, azt a szorgalmas, hű és odaadó munkását a *Lexikon*-nak, aki benne él a munkájában és átérzi a legminuciózusabb gondot igénylő, exakt munkának fontosságát és jelentőségét. Azóta is vele együtt végzem a *Lexikon* szerkesztői teendőit.

Az első szervezéssel járt egy egész szerkesztőségi apparátusnak a felállítása, mindenekelőtt egy megfelelő kézi könyvtár megalapítása mindazokkal az irodalmi segédesszközökkel, amelyekre minduntalan rá van utalva a szerkesztőség. Ebben az értékes könyvtárban a legkülönbözőbb nyelvű lexikonok találhatók a nagy francia enciklopédiától a mai napig.

Mínt hogy a *Lexikon* szerkesztőségében minden munka alfabetikus sorrendben végzendő el és a millió és millió cédula állandóan alfabetikus sorrendben rendezendő és kezelendő, a szerkesztőségben olyan munkatársakat és segéderőket kellett alkalmazni, akik mindenekelőtt bírják az a-b-c-nek a tudományát. Aki ezen mosolyog, az nem tudja azt, hogy egy lexikonkötet mintegy negyvenezer címszavának pontos a-b-c-rendbe szedése nem olyan könnyű. Nagy

gyakorlat kell ahhoz, hogy ezt az egyes szavaknak nyolcadik, kilencedik, tizedik betűjéig hiba nélkül elvégezzük.

Mikor a belső szerkesztőség teljesen össze volt állítva és hozzá akartunk látni a szakmunkatársak szükséges nagy seregének megszervezéséhez, akkor 1907 nyarán az az újabb korban példátlan amerikai pénzkrisis ütött ki, amely a kontinensen is oly nagy gazdasági válságot idézett elő, hogy 1907 szeptember és október havában Európa összes tőzsdéin addig példátlan pánik ütött ki, igen nagymérvű áresések következtek be és a kamatláb az angol banknál és a német Reichsbanknál is hét százalékra emelkedett. E pénzkrisis befolyása alatt, mely nálunk is igen érzékenyén érezte hatását, úgy gondoltuk, nem lesz tanácsos a *Nagy Lexikon* kiadását foganatba venni és azt egyelőre egy esztendőre elhalasztottuk.

Az a számításunk azonban, hogy egy év múlva, vagyis 1908 tavaszán meg fogjuk indíthatni a munkát, miután remélhető volt, hogy a pénzkrisis hatásai addig el fognak mulni, nem vált be, mert még nagyobb zavarok keletkeztek. 1908-ban a törökországi zavargások, az ifju-törökök uralomra jutása és az ennek folytán foganatosított annexió, a monarchiának részleges mozgósítása, az egész keleti válság oly politikai és gazdasági helyzetet teremtettek, amely ilyen nagyszabású munka közrebocsátására valóban nem lehetett alkalmas.

Ujra az előtt a kényszerhelyzet előtt állott a vállalat, hogy a *Lexikon* kiadását megint egy esztendőre elhalassza, ami annál nehezebb, annál kinosabb és terheőbb elhatározás volt, mert hiszen a már megszervezett belső szerkesztőség s a térképeket készítő és már 1907 óta működő kartografia évenként igen tetemes összegeket emésztettek fel. Az annexió sikeres befejezése és a keleti válság akkori békés megoldása után minden előkészület megtörtént, hogy a munkát végre 1909-ben megindíthassuk, hacsak ősszel is; de ennek az évnek tavaszán teljes erejével kiütött a magyar belpolitikai válság. A koalíciós kormány lemondása, a koalíciós párt bomlása, a hónapokon át tartó feszült válságok és tárgyalások teljes bizonytalanságban mutatták a magyar közélet képét és jövőendő alakulását. Ily körülmények közt hosszú évekre terjedő folyamatos munkát megindítani, valóban vakmerő vállalkozás lett volna. Hiszen ilyen munkának anyagi bázisa a rendezett közgazdasági viszonyok és a teljesen békés állapotok.

Végre azonban vége szakadt ezen, majdnem egy esztendeig tartó válságnak is és midőn 1910-ben a *Khuen-Héderváry*-kormány megalakult és az ország többsége a munkapárt megalakulását helyeselni látszott, midőn végre valamelyes állandóságra volt kilátás a politikai életben és nyugalomra a közállapotokban, elhatároztuk, hogy a *Lexikon*-t az 1910. év őszén megindítjuk.

A munkatársak táborának megszervezése

Most már hozzá kellett látni teljes erővel a munkatársak táborának megszervezéséhez is. Ez legfontosabb része a *Lexikon* szerkesztésének. Minthogy mi annak idején a *Pallas-Lexikon*-t minden jogával, szerződésével együtt vettük meg, nekünk voltaképpen megvoltak a munkatársaink már abban a pillanatban, amint a *Pallas-Lexikon* birtokunkba jutott. Értesítettük is őket a *Lexikon* közelebbi megindulásáról és kértük folytatólagos közreműködésüket. Közben azonban sokan kidültek, megöregedtek, elhaltak a régi munkatársak közül, másoknak körülményei megváltoztak, elfoglaltságukra való hivatkozással részt nem vehettek az új lexikon munkájában, maguk helyett mást ajánlottak. Így azután egészen átalakult a *Lexikon* munkatársainak tábor, egyes szakmák munkatársai teljesen átcserelődtek. Az akkori szakszerkesztő más munkatársakat vett maga mellé, az új szakszerkesztő megint más csoportot szólított fel közreműködésre. Meg kellett állapodni a régi munkatársakkal, hogy azt, ami cikkeikből

felhasználható, az új szakszerkesztők és a központi szerkesztőség a szükséghez képest módosítható, átalakítható és kiegészíthető. Így azután a legkülönbözőbb tartalmú megállapodások létesültek az egyes munkatársakkal, amelyekre gondosan kell ügyelnie a szerkesztőségnek. Ami nem könnyű dolog, mert sok százra megy a munkatársak száma. Van olyan szakma, amelynek egymagának negyven-ötven munkatársa van, annyira specializálva van a munka. Az ilyen szakmák egy-egy szakszerkesztő vezetése alatt állnak és nincsenek közvetlen összeköttetésben a központi szerkesztőséggel.

De ezeken a rendes munkatársakon kívül is beállított a szerkesztőség a munkába mindenkit az egész országban, akiről feltehető, hogy hozzájárulhat a munka teljességéhez. Felkért minden minisztériumot, minden hivatalt, minden tudományos társulatot, minden kísérleti állomást, minden olyan helyet, ahol a tudományt ápolják, vagy amely a tudomány szolgálatában áll, hogy legyen segítségére nagy munkájában és esetről-esetre bocsássa rendelkezésére a bekérendő szükséges adatokat. És mindezek a legnagyobb előzékenységgel segítségünkre voltak nagy munkánkban, készséggel bocsátottak rendelkezésünkre minden egyes esetben olyan adatokat is, amelyek eddig nem voltak hozzáférhetők, vagy csak a legnagyobb utánjárással voltak megszerezhetők. Abból a készségből, amellyel a Lexikon minden ilyen kérése minden tényező részéről találkozott, megítélhető, hogy a művelt körök mennyire átértékelték már ennek a nagy enciklopédiának kiváló kulturális jelentőségét.

Szakitunk a névalírási rendszerrel

Ebbe a sokoldalú munkába rendszert vinni, lehetővé tenni azt, hogy egységes terv szerint folyjon a munka, azoknak a gyakorlati követelményeknek szemmel tartásával, amelyek a legfontosabbak a modern lexikonban, ez volt már most a főfeladat. Meg kellett állapítani azokat a vezérelveket, amelyeket szem előtt akarunk tartani és a munkatársak részére készülő utmutatásokban őket felkérni ezeknek a vezérelveknek a figyelembevételére és szem előtt tartására. Most következett el annak ideje, hogy mindazoknak a tapasztalatoknak levonjuk az eredményeit, amelyeket mások is, mi is, különösen a *Pallas-Lexikon* tekintetében tettünk. Már jóformán az első ívek szerkesztésénél kitűnt, hogy nem fogjuk felhasználni a *Pallas-Lexikon* szövegét, nem fogjuk igénybe vehetni annak az álló szedését, mert annyi változás történt azon hosszú idő óta, amely a két lexikont egymástól elválasztja, hogy a leggyökeresebb módosításokra volna szükség. Kis ideig kísérleteztünk gazdasági okokból ezzel a régi szedéssel, de azután elhatároztuk, hogy teljesen új munkát adunk, minden sorában újat, mert hiszen megváltozott az életnek minden gyakorlati jelensége, sok tudomány, a földrajz, a technika, az orvosi tudomány, oly gyökeres átalakuláson ment keresztül, hogy egy szó sem maradhat változatlanul. Egész új tudományok, új ideológiák keletkeztek, egész új feldolgozási mód és ökonómia vált szükségessé. A *Pallas-Lexikon* tizenhat kötete megengedte még a bő, a terjedős tárgyalást, az új lexikon tizennyolc kötettel a leggazdaságosabb, a legkoncizebb, a legkomprimáltabb tárgyalási módra volt utalva, ha az óriási anyagot el akarta helyezni a kitűzött kötetszámban.

De nemcsak ebben a szerkesztés-technikai tekintetben kellett az anyag rendkívüli kibővülése, megszorodása miatt új alapra helyezkedni, hanem az anyag feldolgozásában és egész szellemében is, mert csak úgy érvényesülhettek a tapasztalatokból leszűrt tanulságok. Mindenekelőtt szakítanunk kellett a *Pallas*-nak egy olyan jellemző tulajdonságával, melyet annak idején nagy erénynek tudtunk be, de amelyről utóbb kiderült, hogy nagy hibája volt. Mi magunk hibásak voltunk benne, hogy a *Pallas-Lexikon* cikkei névalírással voltak ellátva. A *Pallas-Lexikon*-ról szóló fejezetben elmondtam ennek az okát. A tapasztalás kimutatta, hogy ez a

névalírást volt a *Pallas* legtöbb hibájának az oka. Ez akadályozta meg a központi szerkesztőt abban, hogy a munka egységes szempontjait érvényesíthesse. Ez okozta a rendkívüli egyenetlenséget az egyes szakmák feldolgozásában, az egyiknek túltengését a másiknak rovására. Ez okozta a feldolgozás módszerének, stílusának különbözőségét és azt a rendszertelenséget az egyes cikkek szerkezetében. Ez okozta és tette lehetővé, ami teljesen ellenkezik a lexikonnak fogalmával és hivatásával, hogy az egyes szerzők egyéni felfogásukat érvényesíthették ott, ahol a fogalmak objektív kifejtését várjuk.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztője tehetetlen volt ezekkel a dolgokkal szemben. A szerkesztői rendszer ott arra volt felépítve, hogy a nagy névvel és tekintéllyel bíró munkatársak cikkeiket aláírják és azok az ő felelősségük mellett jelennek meg. A központi szerkesztőség minden megjegyzése és indokolt előterjesztése süket fülekre talált, csak apprehenziókat váltott ki és ha erősebben akart fellépni a szerkesztő, avval a fenyegetéssel találkozott, hogy egy egész munkatársi csoport beszünteti a munkát, otthagyja a lexikont. Így történt azután, hogy egyes tudományterületek avval a részletességgel vannak tárgyalva az általános lexikonban, amely csak egy szaklexikonba való, míg más szakmák az ezáltal okozott helyszűke miatt még abban a keretben sincsenek tárgyalva, amelyet az általános lexikon megkövetel.

A névalírási rendszer mellett a *Lexikon* szerkesztősége teljesen tehetetlen és legjobb akarata mellett sem képes feladatát úgy teljesíteni, ahogy maga legjobbnak tartaná. Egyébként a világ egyetlen lexikona sem tartalmazza az egyes cikkek alatt a szerzők névalírását. Kivétel e tekintetben az „*Encyclopaedia Britannica*” és a „*Grande Encyclopédie*” – de ezek nem bizonyítanak a tétel ellen, mert e méreteikben páratlan nagy munkák nagy tudományos *értekezéseket* közölnek és nem lexikon-cikkeket, csoportos feldolgozásban és nem decentralizáló rendszerben.

Evvel a rendszerrel szakítanunk kellett, ez volt az első és legsürgősebb feladat. Nem lehet, hogy egy-egy lexikon-cikkért egyes, bármily nagy tekintély legyen a felelős és hogy a tekintély örve alatt elnyomassék az objektív igazság, a tárgyilagosság. Szakítani kellett evvel a rendszerrel, mert csak a teljes névtelensége a cikkeknek óvja meg a munkát attól a sok inkonveninciától, amelyet a névvel aláírt cikkek magukkal hoznak, de különben is a jól szerkesztett lexikonnak egyes cikkeit már azért sem írhatja alá egyes ember, mert igen sok oly cikk van, amely nem egy ember munkája. Alig van olyan cikk, amely nem több ember munkájából tevődne össze. Minden fogalom vonatkozásban van más és más szakmával és az egyes vonatkozásokat más és más ember dolgozza fel.

A helyes lexikon-cikk az, amelyben a szerkesztő ezeket a különböző feldolgozásokat egy kerekded egységes egésszé alakítja át, hogy azon ne legyen felismerhető több embernek a munkája. De lehetetlen jó lexikont szerkeszteni akkor, amikor, mint például a *Pallas-Lexikon*-ban számos esetben, ugyanarról a témáról egymásután két-három különböző feldolgozással, sőt néha ellentmondó felfogással is találkozunk.

A lexikon-cikknek minden cimszónál pártoskodás, tudományos, politikai, felekezeti elfogultság nélkül, teljes objektivitásra kell törekednie és csak megállapított igazságokat közölnie. Ahol ilyenek még nincsenek kialakulva, ott a kontroverz felfogásokat kell visszaadnia, regisztrálnia, de nem szabad semminemű felfogás mellett állást foglalnia. A modern lexikon nem propagandamunka pártoknak, felekezeteknek, politikai és tudományos irányoknak szolgálatában, hanem referenci-munka a szó valódi értelmében. Mint ilyenhez fordul hozzá a közönség bizalommal és ebben a bizalmában nem szabad csalódnia. A lexikonnak egyforma szeretettel kell kezelnie minden szakmát, nem szabad pártoskodnia sem a humaniorák, sem a reáltudományok érdekében. A kellő arányt kell megtartania az egész anyag feldolgozása tekintetében és főként arra kell törekednie, hogy a címszavak exakt magyarázatában érje el a

lehető legnagyobb tökélyt, mert ez és az anyag gazdagsága két legnagyobb erénye a lexikonnak. Törekednie kell arra, hogy minden benne legyen, ami szükséges, de ne legyen benne semmi, ami felesleges, mert a felesleges cikkek elvonják a helyet a fontosabbak elől. Törekednie kell arra, hogy közérthető legyen, egyszerű, világos stílusban legyen megírva minden egyes közleménye és hogy adatai hitelesek és megbízhatók legyenek, mert csak így válik a lexikon elfogadott tekintéllyé.

A Lexikon magyarsága

A mi Lexikonunknak mindezeken felül még egy igen fontos hivatása van, az, hogy magyar legyen, nemcsak nyelvében, de szellemében, nemcsak tartalmában, de rendszerében is. Ez egyike a legfontosabb szempontoknak, nemcsak azért, mert magyaroknak csináljuk a Lexikont, hanem azért is, mert nincs lexikon a világon, amelyik ezt a szempontot bármiképpen is respektálná. Nincs lexikon a világon, amely a legkisebb mértékben is objektív volna velünk szemben. Még azok a lexikonok is, amelyek tíz-husz-harmincezeres példányszámban vannak elterjedve Magyarországon, tele vannak hamis, sokszor gyűlölködő adatokkal magyarországi dolgokat illetően. Ezekre itt kiterjeszkedni nem akarok, mert ezekre bővebben ráutaltam „A magyarság ügye a külföldön” című munkámban; ez sajtóságos politikai helyzetünkkel függ össze és évszázados mulasztásainkkal.

Azonfelül, hogy a mi Lexikonunknak magyarnak kell lennie, igen fontosnak tartottam azt is, hogy a Magyarországon lakó nemzetiségek dolgait is kimerítően és tárgyilagosan ismertesse. A nem magyar ajkú nemzetiségek legkiválóbb íróinak közreműködésével ezt, gondolom, sikerült is elérni. És még egy dolog van, amire törekedtem, amely félig sikerült, de amelynek talán a viszonyok kedvező változtával teljes sikert lehet majd biztosítani, az t. i. hogy a mi magyar Lexikonunkat fogadják el ezután a külföldi lexikonok kiadói és szerkesztői kutforrásul a magyar dolgokra nézve és hogy a magyar anyagot, ha összevont alakban is, ezután a mi Lexikonunkból vegyék át. Ez természetesen nem olyan egyszerű dolog, lexikon-cikkeket nem lehet egyszerűen lefordítani, vagy fordítás útján rövidítve adni. Ezek a cikkek állandó kiegészítésre és pótlásra szorulnak a haladó idővel. Éppen azért az volt a gondolatom, hogy a mi Lexikonunk a külföldi lexikonok szerkesztőseivel állandó érintkezést tartva fenn, nekik egy-egy új kiadás szerkesztése alkalmával az ő igényeikhez mért keretekben szolgáltatssa a megfelelő anyagot. Ez a törekvés többfelől meleg rokonszenvvel találkozott. A tárgyalásoknak végét vetette a háború. Remélhetőleg újra fel fogjuk őket vehetni és akkor a jövőben a külföld irodalmában Magyarország többé nem fog olyan siralmas szerepet játszani, mint eddigé.

A vezérelvek és a munkatársak

Hogy e vezérelveket következetesen keresztülvihezzük a munkában, kellett, hogy összes munkatársaink azok helyességéről meg legyenek győződve, hogy azokat a maguk részéről is alapvetőknek elfogadják. A szerkesztésre vonatkozó különböző tájékoztatásokat, a stílusra, elrendezésre, beosztásra, szerkezetre, arányra és terjedelemre, helyesírássra, bibliográfiára és egyébekre vonatkozó közléseket egy általános utmutatásba lehetett foglalni és a munkatársakkal közölni. De a szellemi irányításra vonatkozó vezéreszméket inkább szóbeli diskuszió útján óhajtottuk munkatársainkkal megismertetni. Állandó és mondhatni szünetnélküli konferenciákön törekedtünk egyesekkel és csoportokkal e vezérelvek tekintetében homogén felfogásra jutni.

A lexikonírás azonban sajátos dolog. A legkitünőbb munkatárs is csak úgy tud jó lexikoncikket írni, ha mindenképpen és a legrészletesebben felvilágosítja a cikkek megírásának mikéntjét, irányát, célját és terjedelmét felől, mert minden munkatársnak jóformán le kell vetkőznie az egyoldalú felfogású szaktudósról, midőn általános lexikonba akar írni. Minden munkatársa a Lexikonnak, – kivéve azt a néhányat, akiknek ebben régi praxisuk van – a szerkesztőtől várja az irányítást, a figyelmeztetést, a részletes utbaigazítást, amelyhez azután készséggel alkalmazkodik, mert a Lexikonnak munkatársai kulturmissziót látnak abban, hogy a magyar nemzeti enciklopédia megalkotásában közreműködjenek és valóban önzetlenül és lelkesedéssel szolgálják ezt az ügyet. A tapasztalat mutatja, hogy minél élénkebb kontaktust tart fenn a szerkesztőség külső munkatársaival és minél jobban meggyőződnek ennek folytán arról, hogy az ő speciális szaktudományuk iránt a kellő figyelem nyilatkozik a szerkesztőség minden tényében, annál inkább hajlandók néha kontroverz kérdésekben engedni és magukat az általános, egyetemes szempontoknak alávetni.

És hálásan kell elismernem ezuttal, hogy a nagy mű érdekében mindenki készséggel engedett az általános szempontoknak. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy egy ilyen munka elérje célját, ha nincs meg a munkatársak és a szerkesztőség között a legteljesebb harmónia, mert hiszen maguk a megállapított szoros utmutatások sem tekinthetők érinthetetlen nebántsvirágnak, azok is folytonos változásnak vannak kitéve, a szükség és a tapasztalás minduntalan módosításukat igényli, újra és újra pótolni kell és megváltoztatni és helyesbiteni a feldolgozás rendszerét egyik vagy másik szempontból. Mindez csak abban a teljes harmóniában képzelhető el, amely itt egy nagy, közös célban egyesíti az összes közreműködő tényezőket.

Csak ebben az esetben tudnak a szerkesztők is megfelelni nagy, nehéz és sokoldalú feladatuknak. Mert ők felelősek a munkatársak dolgozataiért is.

A *Lexikon* munkatársai megírják a saját szakmájukba vágó cikkeket, legjobb tehetségük szerint, de semminemű utmutatás nem képes elérni azt, hogy több száz ember teljesen egyforma stílusban, egyforma felfogással, egyforma módszerrel és egyforma rövidséggel írja meg a maga dolgát. A *Lexikon* egyes adalékai a maguk összességében egy mozaik-képhez hasonlíthatók, amelynek egyes darabjait művészek faragják, de összeállítani, összeegyeztetni, képpé összehangolni a szerkesztő feladata. A szakmunkatárs a maga módján stilizál, a szerkesztőnek gondja, hogy egységes legyen az egész mű stílusa, a szerkesztőre vár a kisimítás, a kifésülés fáradságos, lelkiismeretes gondot igénylő munkája. Neki kell gondoskodnia arról, hogy lehetőleg semmiféle folt, semmiféle hiba a kéziratban benn ne maradjon. Neki kell gondoskodnia az arányosságról, a lexikális rövidségről, anélkül azonban, hogy egyes cikkek értelmetlenül megrövidítenek és formájukból kivetkőztessenek, lényeges tartalmuktól megfosztassanak.

A munkatársak a szerkesztő ezen egyeztető, simító és szabályozó munkáját várják és annak eredményéhez szabják a további működésüket. Ők egyenesen megkívánják, hogy a kézirat-olvasás folyamán felmerülő észrevételeket figyelmeztetésként velük a szerkesztőség közölje, mert ők mindenképpen azon vannak, hogy a Lexikonnak megfelelő munkát szolgáltatassanak.

Az első olvasás

A kéziratok lelkiismeretes átnézésénél minden hibára rá kell jönni. Itt lehet ellenőrizni azt, vajjon az egyes munkatársak a munka elején kapott utasításokat megtartják-e, vajjon a lexikális feldolgozás, stílus és helyesírás tekintetében a *Lexikon* megállapított szabályaihoz ragaszkodnak-e, vajjon tévedésből vagy gondatlanságból nem fordulnak-e elő tárgyi hibák; itt

kell ügyelni arra, hogy az összes szerkesztési elvi szempontok érvényesüljenek; nem tér-e el egyik-másik cikk valamely alapvető principiumtól; nem jut-e be olyasmi a kéziratokba, amit tudományos, felekezeti, politikai vagy egyéb elfogultság sugall; nem érvényesül-e szubjektív vélemény, apodiktikus megállapítása kontroverz kérdéseknek, tendenciózus tárgyalás, bizantinizmus vagy magánérdek, és egyéb oly kinövés, amelyekre a *Lexikon* sok százezer cikkecskéjében annál is inkább lehet alkalom, mert sokan az ily munka egyetemes célját nem nézik ugyanazzal a szemmel, mint azok, akik azt megalkotni hivatvák.

Mindez az ugynevezett első olvasás alkalmával történik; ekkor még együtt van az egyes munkatárs anyaga egy-egy betűből, hogy az arra vonatkozó megjegyzések, az összes, rövidítésre vagy bővítésre vagy egyáltalában megváltoztatásra szoruló cikkek egyszerre közölhetők legyenek a munkatárssal.

Ezen első olvasás alkalmával történik a cikkek kiegészítése bibliografiai és egyéb tekintetben is.

Mert sok munkatárs nem rendelkezik statisztikai anyaggal, évkönyvekkel, enciklopédikus folyóiratokkal, könyvészeti munkákkal és mindennemű forrásművel. A legtöbb ember a *Lexikon*ban azt becsüli meg a legjobban, hogy bibliografiai utalást ad oly forrásokra, amelyekben az illető kérdés bővebben tárgyalva van.

Mi egyebek közt például a fontosabb magyar tudományos folyóiratok cikk-anyagát feldolgoztattuk ebből a célból és úgy hiszem, a *Lexikon* olvasóinak érdeklődését kielégíti, ha egy művész életrajzában benne találja azt az adatot, hogy a „*Művészet*” című folyóiratban hol található a művészről szóló bővebb ismertető cikket, vagy ha egy fontos történeti kérdéssel szembe találja a *Lexikon*-cikk hivatkozását a „*Századok*” egy részletes értekezésére, vagy ha egy nyelvészeti *Lexikon*-cikk a „*Magyar Nyelvőr*”-ben közölt cikkekre utal.

Ezen első olvasás alkalmával ügyel a szerkesztő arra is, hogy külföldi dolgoknál a magyar vonatkozások mindig meg legyenek említve, ki legyenek domborítva. Különösen fontos ez irodalmi tárgyú cikkeknel is, megint bibliografiai szempontból. Hogy például külföldi írók műveinek magyar fordításai minél tökéletesebben fel legyenek sorolhatók, az újabbkori napilapokat is feldolgoztattuk, kijegyeztettük az azokban megjelent fordított tárca-regényeket abból a célból, hogy *Lexikonunkban* felemlithessük a könyvalakban meg nem jelent fordításokat is.

Az életrajzok

Legtöbb bajt okoz rendszeren az életrajzi anyag. Ebbe a legnehezebb azt az egységet és egyenlő elbánási elvet belevinni, amely oly igen fontos attribútuma a jó *Lexikon*nak. A közönséget is legjobban érdeklik az életrajzi cikkek a *Lexikon*ban, azért el akarom itt mondani, minő alapelvek szerint készül ez a része a *Lexikon*nak.

Van kétféle kategóriája az életrajznak. Olyan, mely a tudományos szakma feldolgozásához tartozik, és olyan, melyet a központi szerkesztőségnek kell beszerzendő adatok alapján megírnia.

Aki a matematikát, vagy földrajzt, vagy gépészetet, vagy botanikát írja – az kell, hogy írja az illető szakmához tartozó tudósok életrajzeit is, mert ezek jelentőségét a tudomány szempontjából csak a szaktudós tudja megbírálni. Így tehát annyian írnak életrajzokat is, ahány tudományszakma van. A szerkesztőség feladata ezeket a legkülönbözőbb szempontokból megírt életrajzokat a *Lexikon* céljaihoz képest lexikálisan átdolgozni.

Sokkal nagyobb baj van a többi életrajzokkal. Itt meg kell küzdeni a különböző előítéletekkel és balfelfogásokkal. Először is azzal a felfogással, mintha a *Lexikon* arra való volna, hogy minden, a közéletben és a sajtóban, a városházán és a klubokban szereplő helyi nagyság nevét és érdemeit megörökítse. A Lexikonnak igen jól kell megválogatnia azokat, akiknek életrajzait közölheti. Csak olyanokét, akiknek valóban életrajzuk van – sub specie aeternitatis, akik valamit tettek, cselekedtek, ami az irodalom, a művészet, a tudomány, a politika, a technikai haladás, a kultura, vagy bármely egyéb ilyen szempontból említésre méltó – és elmellőzendők mindazok, akiknek szerepe a közéletben vagy valamely szakmában csak helyi vagy átmeneti jelleggel bír és különösebb nyomot maguk után nem hagytak vagy nem fognak hagyni.

Ezért a nomenklaturában összegyűjtött életrajzi címszavakat a szerkesztőség közös konferenciákon többszörösen megrostálja és csak azoknak életrajzi adatait szerzi be, akikről megállapítja, hogy lexikonba való. Ebben a lehető legmagasabb mértéket alkalmazza – ellentétben elődjeivel, akik a bizonyos magasabb tisztviselői ranglétrán felülieket besorozták a Lexikonba. Az a már vázolt körülmény, hogy a *Pallas-Lexikon* szerkesztősége kénytelen volt meghajolni az auktoritások előtt, okozta azt, hogy ebben a Lexikonban olyan életrajzok vannak, amelyek igazán nem oda valók. Egy lexikoni életrajzból minden személyi kultuszt és reklámszerűséget ki kell zárni. Nincs helye ebben másnak, mint az illető egyéniség karakterisztikus körülményei felsorolásának, de azt megemlíteni, hogy elemi és középiskolai oktatásban volt része és hol, hogy egyéves önkéntes is volt, minő a családi állapota, hogy minő muló értékű kitüntetésekkel kapott, igazán felesleges. Azáltal, hogy Lexikonunk eleve kiküszöbölte a kitüntetések közlését, egyszersmind kifejezte azt is, hogy mindaz a számtalan személyiség, akiknek életében egyéb megemlíthető nincs, mint valamely kitüntetésnek elnyerése, a Lexikonba fel nem vehető.

Hasonló felfogás érvényesül a különböző ipari, kereskedelmi, pénzügyi vállalatok, továbbá egyletek és egyéb intézmények ismertetése tekintetében is. Amelyek a közgazdasági életben fontos szerepet játszó intézmények – azokról, de csakis ezekről a kevesekről kell a Lexikonnak megfelelő tárgyilagos ismertetést adni, de nem szabad sem vállalatok üzleti érdekeit szolgálni, sem személyi hiúsági momentumokat kielégíteni. Sokszor csodálkoztak az ilyen intézetek, midőn a beküldött szabatos kérdőíveken bekért adatokon felül küldött anyagot, nevezetesen az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok neveinek felsorolását mellőztük. Nem akarták belátni, hogy a Lexikon nem kompasz, hanem komoly tudományos munka.

Hogy ezeknek az alapelveknek szigorú megtartása a presztizs szempontjából is minő fontos, azt talán ki sem kell fejteni. Hogy ily közlések a Lexikont minő gyanúsításoknak tehetik ki, azt mindenki megérti, aki tudja, hogy a minden akadályokon keresztültörő személyi hiúság egységeket még anyagi áldozatokra is bír, ily hiúsági momentumok kielégítése végett.

Helytelen felfogása az némelyeknek, mintha a lexikoni életrajz hosszabb vagy rövidebb volna döntené el valakinek nagyságát, jelentőségét, megbecsülését. Ha azonos, igazságos elvek szerint készülnek az életrajzok, akkor természetes, hogy hosszabb terjedelmű lesz az olyan ember életrajza, akinek gazdag, változatos élettörténete van és rövid azé, akiről sokat e tekintetben nem mondhatunk; hosszú lesz annak az írónak az életrajza, akinek sok munkáját kell felsorolnunk és rövidebb azé, akinél csak kevés ilyen vagy más könyvészeti adatot adhatunk. Ha azonban az egyik írónál például csak a könyvalakban megjelent főműveit közöljük, a másikinál összes, újságokban megjelent cikkeit is részletesen soroljuk fel – akkor eljutunk azokhoz az aránytalan és antilexikális életrajzokhoz, amelyekben a *Pallas Lexikona*, sajnos, bővelkedik és amelyeket többen szerettek volna a mi Lexikonunkban is meghonosítani.

Pedig éppen ezekre az életrajzokra való tekintettel el lehet mondani, hogy hirnév szempontjából nem az a lényeges, hogy bizonyos konstellációk folytán valaki belejut a Lexikonba, hanem az, hogy abban benne is maradjon, hogy abból a legközelebbi kiadás alkalmával ki ne dobassék. Azok az 5–10 hasábos *Pallas* életrajzok bizony 5–10 sorra zsugorodnak össze a *Révai-Lexikon*-ban. Pedig még csak 20–25 esztendő telt el azóta.

Az első olvasástól az imprimaturáig

Mikor a központi szerkesztőség egy-egy betű anyagának első olvasását befejezi, az összes felmerült kérdéseket az illető szakszerkesztőkkel és munkatársakkal lehetőleg szóbeli értekezések útján tisztázzuk, végleg megállapodunk a kontroverz kérdésekben és csak azután osztjuk be az anyagot pontos a-b-c-rendbe, mert a kézirat második olvasása már betűrendben történik, amikor is összekerül az egy-egy tárgykörbe tartozó összes rokonvonatkozású anyag. Akkor egy címszó, mely három vagy négy tudományszakmába vág és három vagy négy szempontból, ugyanannyi munkatárs által feldolgoztatik – együtt van a szerkesztő szeme előtt. Akkor kerül sor a „határsértések” elintézésére is.

A második olvasás jelenti a tulajdonképeni szerkesztést, a kéziratok megfésülését stilisztikai, nyelvi, helyesírási és minden egyéb szempontból, ellátásukat a különböző nyomdatechnikai megjelölésekkel, szóval a sajtó alá rendezést.

A harmadik olvasást a külső munkatársak és szerkesztők végzik el, akik revízió-füzetekben megkapják nemcsak a maguk anyagát, hanem betekintést nyernek az egész Lexikon-anyagba. Ezek mellett a dolgozó munkatársak mellett van a Lexikonnak számos barátja, akik a tudomány iránti lelkesedésből és a Lexikon iránti jóindulatból önként vállalkoztak arra, hogy a revízió-füzeteket olvassák és megfigyeléseiket, megjegyzéseiket közlik a szerkesztőséggel.

A negyedik olvasást megint a szerkesztőségben végzik külön ezzel foglalkozó írók, akik a sok száz munkatárstól beérkezett javításokat átvezetik egy példányra és ez alkalommal az egész szöveget újra végignézik.

Az ötödik olvasást megint mások végzik, különösen abból a szempontból, vajjon az összes utalások be vannak-e váltva és hogy kiírják azokat a címszavakat, melyekre majd a következő szövegben, a következő kötetekben utalni kell. Egyik legfontosabb része ez a lexikon-szerkesztésnek; arról kell sok ezer ellenőrző cédula alapján meggyőződni, vajjon egy előző cikk hivatkozását valamely későbbi cikkre a szerző beváltotta-e az illető cikkben, vagy sem. Ha erre nem figyelt, a cikk levonata visszamegy hozzá az utalás beváltása végett.

A hatodik olvasás mindezek elvégzése után megint a szerkesztő dolga, aki most már végleg sajtó alá rendezi az anyagot, átnézi a történt javításokat, bejegyzi az újabb adatokat és most tördelésre küldi a szöveget vissza a nyomdának.

Most azután hetedszer és nyolcadszor olvassa a szerkesztőség egy-egy tagja a már tördelt szöveget, ellenőrzi, vajon az összes javítások keresztül vannak-e vize, kijavítja a betűhibákat és ami még egyéb hiba esetleg jelentkezik és ezután utolsó olvasásra kerülnek az egyes ívek a szerkesztő elé, aki újabb gondos átolvasás után megadja az imprimaturt.

Harc a rövidségért

Mielőtt azonban idáig eljut a szerkesztő, igen nagy nehézségeken kell keresztül vergődnie. Valóságos harcot kell folytatnia a rövidségért és harcot a kéziratért.

Az új *Lexikon* kiadásának közrebocsátásánál mindenekelőtt le kell vonni azokat a tanulságokat, melyeket az előző *Lexikon* nyújt úgy szellemi, mint anyagi tekintetben.

A *Pallas-Lexikon* első ilyenmű modern mű volt irodalmunkban és ennek folytán természet-szerű, hogy mindazokban a gyermekbetegségeken szenvedett, amelyek az ily munka megszerkesztésével járnak. Legnagyobb hibája volt a munkának az egyöntetűség hiánya a szerkesztésben, tulságos terjengősség és hosszadalmasság egyes cikkek megírásánál, sok fölösleges anyagnak felvétele és egyáltalában a kellő ökonómia hiánya. A szerkesztés rendszere, mely az egyes tudományzakok terjedelmének megállapítását teljesen a szakszerkesztők hatáskörébe utalta, okozta azt, hogy bizonyos szakmák még a nagyobb külföldi lexikonok terjedelmét is túlhaladó módon vannak tárgyalva, olyformán, mintha szaklexikonok adalékai volnának. Innen van, hogy egyes témákról lexikonba nem való 20–25 hasábos tanulmányokat közöl, míg más hasonló fontosságú kérdések rövid néhány sorban vannak letárgyalva. Ezek az aránytalanságok legnagyobb hibái a Lexikonnak és nincsenek összhangban azzal a gyakorlati céllal, melyet e munkának szolgálnia kell.

Ennek a felismerése fontos volt, mivel az ilyen munka természetével jár, hogy az egyik vagy másik kiadás közti hosszú időszakban az új fogalmak, tények, ideológiák egész tömege keletkezik, amelyet okvetetlenül el kell helyeznie és csakis megfelelő arányosítás és rövidítés útján lehet ezek számára a szükséges helyet megkapni. Mert hiszen a kötetek számát lényegesen megszorítani nem lehet, ez nem egyeznék meg a közönség érdekével.

A szerkesztőségnek mindenekelőtt meg kellett tehát küzdenie azokkal az előítéletekkel, amelyekkel a munkatársak el voltakelve a hosszú cikkek tekintetében; mindenekelőtt a munkatársakat kellett rávezetni arra, hogy a Lexikon gyakorlati célú ismerettár, melyben a nagy közönségnek meg kell találnia mindannak közérthető módon megírt magyarázatát, amit mindennapi életkörülményeiből kifolyólag akár művelődési célból, akár gyakorlati érvényesítés céljából keres és tudni kíván. Ez nem volt könnyű dolog, mert igen sok munkatárs annyira benne volt a *Pallas-Lexikon* szerkesztési rendszerében, hogy ettől alig akart tágitani, a maga hatáskörének és szakmájának illetéktelen megrövidítését, illetőleg sérelmét látta ebben. A rábeszélés és a józan belátás azonban mégis odáig juttatta a dolgokat, hogy végre a Lexikonnak minden közreműködő tényezője belátta, hogy a központi szerkesztőségnek szabatosan megállapított tervszerűséggel kell az anyag felett uralkodnia, azt célszerűen elrendeznie, arányosan felosztania, hogy a Lexikon a maga nagy feladatának megfelelhessen.

A szerkesztőség állandóan figyelemmel kísérte az előhaladáshoz képest a terjedelmi arányokat a régi és az új szöveg között és kötetről-kötetre ennek szabályozása végett állandóan érintkezésben volt a munkatársakkal. Az utmutatások, levelezések és a személyes érintkezés soha nem szűnt meg ráutalni a lexikális tömörségnek és rövidegnek kardinális szempontjaira. Minél tovább haladt előre a munka, annál fontosabbaknak mutatkoztak ezek a szempontok, mert hiszen mindjobban kiderült az, hogy nagy nehézséget fog okozni a hátralevő óriási anyagnak elhelyezése a hátralevő kötetekben. A szerkesztőség tisztában volt azon percentuális arány tekintetében, amelyben a cikkek terjedelme a régi terjedelemhez képest állhat és tisztában volt az új anyagnak terjedelme tekintetében is. De mikor így szinte szilárd alapon állónak érezte magát, akkor beütött a világháború a maga óriási eseményhalmazával és felborított minden kombinációt. Ettől fogva még nagyobb eréllyel kellett folytatni a harcot a rövidegért, de másfelől nagyobb megértésre is talált a szerkesztőség.

Harc a kéziratért

E munkám során már egy helyütt, a „*Klasszikus Regénytár*”-ról szóló fejezetben némi képét mutattam annak, hogy minő nehézségekkel jár a kézirat „bevasalása”; amiről ott értesül az olvasó, az ezerszeresen ismétlődik és óriási arányokban nő a lexikon-kéziratok bevasalásánál. Maga a rendszeres összegyűjtése a sokszázfélé elszórt anyagnak és annak nyilvántartása egész külön személyzetet vesz igénybe. Ezt a nagy munkát fantasztikus arányokban növeszti azoknak a kéziratoknak megsürgetése, amelyeknek szerzői nem alkalmazkodnak a kitűzött terminushoz. Hálás elismeréssel meg lehet állapítani, hogy a *Lexikon*-t az ő munkatársai oly nemes önzetlenséggel és buzgó kitartással támogatják, aminő csak az igazi munkaszeretet és a *Lexikon* közhasznú céljáról való meggyőződés mellett képzelhető el. Mégis vannak egyesek, és minden kötetnél mások és mások, akiket hivatali vagy magánkörülmények megakadályoznak abban, hogy a kitűzött időre elkészüljenek anyagukkal. Ezeknél azután a sürgetés, a személyes utánjárás, a könyörgés minden eszközéhez kell folyamodni.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztőjéről, *Bokor József*-ről beszélnek, hogy egy elkésett igen fontos cikk sürgetése végett – amelyhez sehogysem tudott hozzájutni – végül maga ment el az illető tudóshoz az esti órákban kellő számu szivarokkal ellátva, leült a karosszékre és kijelentette, hogy ő innen el nem mozdul, amíg az illető tudós a cikket meg nem írja és neki készen át nem adja. Állítólag éjfél után 1–2 órára a cikk kéziratával visszamehetett a szerkesztőségbe.

A sürgetésben kifejtett erély egyik legfontosabb része a lexikon-szerkesztésnek. Hiszen egy kis cikknek az elmaradása megállítja az egész üzemet. Néhány sornak elkésése napokra és hetekre képes eltolni a szerkesztőség és a nyomda egész munkáját. Azonfelül a pótkéziratok behelyezése rendkívül nagy felesleges költségekkel jár.

A *Lexikon* munkatársait nem képes valami fényesen díjazni, mert a lexikon-cikkek írása annyi fáradságot és oly sok utánjárást kíván, hogy bármilyen magas díjazási kulcs mellett is az anyagi rekompenzáció nem állna arányban a teljesített munkával. Ez nemcsak a mi magyar viszonyainkra vonatkozik, de áll ez a nagy nyelvterületekkel bíró országokban is. A lexikoni munkát ott sem lehet jól megfizetni, mert néha néhány sornyi cikknek megírása napokig való utánjárással van egybekapcsolva. De ha a *Lexikon* szerkesztősége megszabadulna attól, hogy a kéziratokat ilyen körülményes és költséges úton kelljen összeszednie, ha mindenki a megállapított terminusra pontosan elkészülne kéziratával, bizonyára nagyobb tiszteletdíjakat fizethetne, mert a sürgető apparátus legalább négy- vagy ötszörösét teszi ki a tiszteletdíj címén kifizetett összegeknek. A kéziratért való harc a legidegemesebb része a lexikon-szerkesztésnek.

A közönség mint munkatárs

A közreműködésre felkért és szerződésileg biztosított munkatársakon felül azonban vannak a *Lexikon*-nak benevolus munkatársai a közönség körében. Igen értékes munkatársak ezek, ha őszinték és elfogulatlanok. Igen értékes a *Lexikon* kiadóira nézve azoknak véleménye, kritikája és utbaigazítása, akik a *Lexikon*ot használják. Ezért sohasem mulasztottuk el az alkalmat arra, hogy a *Lexikon*ot használó közönséget direkte felszólítsuk, hogy mindennemű észrevételét közölje velünk. Az ilyen észrevételeket mi azután igen szorgos vizsgálat tárgyává tesszük.

Szerettük volna, ha állandóan, naponta, vagy igen sűrűn érkeztek volna hozzánk az ilyenfajta megjegyzések, mert minden ilyen levél alkalmul szolgált bizonyos hézagok vagy hiányok

kiküszöbölésére – vagy pedig arra, hogy a téves uton járó reklamálót felvilágosítsuk és így a Lexikonról való helyes felfogást a közönségben megerősítsük. De a mi közönségünk, sajnos, igen indolens. Hamar felboszantja valamely vélt hiba, de ritkán nyúl tollhoz, hogy arról jóindulatúan értesitse az illető szerkesztőt vagy kiadót. Nem sűrűn jöttek tehát az ilyen levelek, de mégis jöttek és mi mindenkor örültünk annak a meleg érdeklődésnek, amely bennük megnyilvánult, örültünk a szigorú kritikának is és tárgyilagosan, előzékenyen és hálásan világosítottuk fel a legkeményebb bírálóinkat is.

De ha maga a közönség nem keresett fel elég sűrűn bennünket bíráló megjegyzéseivel, mi ott, ahol annak valamelyes módját tudtuk, magunk provokáltuk az ily bírálatot. Így pl. a vármegyéről és városokról szóló cikkeket mindig megküldöttük az illetékes megyei és városi férfiaknak. Az olyan cikkeket, amelyek bizonyos közérdekű intézményekre vonatkoztak és amelyekhez sokan hozzászólhattak, mindig többek bírálata alá bocsátottuk.

Talán érdekes lesz itt megemlékezni arról, hogy pl. minő erős ellenőrzés alá helyeztük *Magyarország történeté*-nek a legújabb korra vonatkozó részét, azt a részét, amely eddig sehol megírva nem volt, mely Lexikonunkban került először irodalmi feldolgozásra. A Magyarország történetéről szóló cikket Lexikonunkba több történettudós írta korok szerint felosztva. Az egész cikket azután különlevonatban megküldöttük összes nevezetesebb történetiróinknak, politikusainknak, mindazoknak, akik az újabb korban szerepet játszottak, akik tényezői és tanúi voltak azoknak az eseményeknek, amelyek az országban és a parlamentben a század elejétől tartó krízisek során lejátszódtak. Megküldöttük azzal a kéréssel, hogy az újabbkori történetre vonatkozó részt igen gondosan olvassák el és közöljék velünk nézeteiket, esetleg helyreigazító megjegyzéseiket szabadon, a legteljesebb nyíltsággal; szóval, közöljék mindazt, ami mondani valójuk van, hogy mi az egybegyűjtött megjegyzések alapján teljesen objektív rajzát adhassuk azoknak az eseményeknek, amelyek mindaddig csak a pártpolitika szemüvegén keresztül rajzolódtak ki a különböző periódikus közleményekben. Ha még hozzáteszem, hogy ezenfelül külön felhívtuk figyelmét erre a cikkre annak a néhány száz munkatársnak, akik a cikk levonatát a revízió-füzetben megkapták, úgy hiszem, beigazoltam, hogy el sem lehet képzelni nagyobb nyilvánosság előtt való keresését a legtárgyilagosabb igazságnak, mint aminőt a *Lexikon* szerkesztősége ebben az esetben produkált.

Igen sok becses anyag gyűlt így össze. Az illetékes történetirók és politikusok leadták véleményüket. Mindenki tárgyilagosan és szenvedelem nélkül abban a tudatban közölte velünk megjegyzéseit, hogy felette fontos dolog az elmúlt 15 esztendő első összefoglaló leírását hiteles formában átadni az utókornak. A legbehatóbb vizsgálatnak a cikket *Tisza István* vetette alá, de érdekes dolog, hogy ő egyáltalában nem a maga kormányzati ideje alatt történetekhez, hanem az azt megelőző korhoz fűzte számos megjegyzését. Ebben azután annyi tárgyi hibát talált és néhány nem exakt megállapításon annyira fennakadt, hogy a további részével a cikknek foglalkozni sem akart. Amint hozzám intézett levelében írja: ő szívesen nyújt abban segédkezet, hogy a *Nagy Lexikon* mentől tárgyilagosabb, magas színvonalon álló, értékes cikkekben tárgyalja Magyarország ujkori történetét, de nem tűzheti feladatául azt, hogy ezt a cikket tovább korrigálja, mert azt semmiképpen sem tartja megfelelőnek. Igen szigorú és igen kemény kritika volt ez. Érintkezésbe léptem magam a szerzővel és felszereltem magamat mindazokkal a megjegyzésekkel, amelyekkel a szerző a maga álláspontját az egyes inkriminált tételekre vonatkozólag megindokolta és amely tételek némelyike bizony a szerző bevallása szerint is lapsusnak bizonyult, némelyikére vonatkozólag a szerzőnek is deferálnia kellett a *Tisza* megállapítása előtt. Amikben a szerző az ő szövegét megvédhetőnek gondolta – ezekre nézve magamra vállaltam, hogy ezeket *Tiszá*-val szemben képviselni fogom. Felkerestem és teljes alapossággal végigmentünk az összes tételeken. Csak egy ponton sikerült őt meggyőzőnöm arról, hogy félreértette a cikk szerzőjének szándékát. Minden egyéb tekintetben

megmaradt a maga eredeti felfogása mellett, mert tényleg igaza volt. Erről azután ő győzött meg engem.

Igen fontosnak tartom ezuttal megállapítani, hogy ez alkalommal nem volt szó közöttünk a cikknek arról a részéről, amely az ő kormányzati tevékenységének idejét tárgyalta; erről egy szó sem esett közöttünk. Egy pillanatig magam is abban a hiszemben voltam, hogy valamelyes érzékenység inspirálja őt a cikkel szemben és ezt nyíltan meg is mondtam neki. *Tisza* azt kérdezte tőlem, hogy mely kitételekre gondolok, amely ő rá nézve bántó lehetne. Azt a kifejezést hoztam fel, amely a cikkben *Tisza Kálmán* párturalmi abszolutizmusáról szól, amelyet azonban tudomásom szerint *Beksics Gusztáv* is használt a millenniumi történet 10-ik kötetében. *Tisza* megmosolyogta ezt az észrevételemet azzal, hogy semmi kifogása nincs, ha ez a kitétel benne marad a cikkben, ha a többi tárgyi hibát kijavítjuk. Egyébként kérésemre sem volt hajlandó a cikknek további részét elolvasni, azt a részt, amely az ő kormányzati tevékenységéről szólt.

Én természetesen gondoskodtam arról, hogy a cikknek ezt a részét más történetíró írja meg, ujonnan, tekintetbe véve az összes hozzám beérkezett tárgyilagos megjegyzéseket.

Minden erre vonatkozó anyag együtt van és bárkinek tárgyilagos megítélése alá bocsátható bármely pillanatban. Be fog igazolódni belőle, hogy tényleg alig fordítottak becsületes akarással és gondos lelkiismeretességgel több gondot egy fontos közérdekű ügynek kifogástalan intézésére, mint aminőt a *Lexikon* szerkesztősége ebben az esetben tanusított. Annál csodálatosabb, hogy azután úgy másfél esztendő múlva e lexikon-cikk révén úgy maga a mű szerkesztőségéről, mint *Tisza István*-ról egy oly igazságtalan támadás készült, mely oly színben tüntette fel a dolgot, mintha itt *Tisza* érdekében történeti események meghamisítása, vagy legalább is hamis kiszínezése történt volna.

Magának a lexikon-cikknek bírálata ellen nem lehetett kifogást tenni. Azt el kellett tűrni, még ha nem is jelentkezett a tárgyilagosság mezében. De az a körülmény, hogy a támadó cikk ennek a *Lexikon*-cikknek keletkezése körül történt és nagyfoku indiszkrécio folytán megtudott körülményekből látszott táplálkozni, rám nézve felette kellemetlen volt. Kérdést is intéztem *Tiszá*-hoz, ne tegyem-e közzé a való tényállást, annak szabatos megállapítására, hogy közöttünk soha egy szó nem esett abban az irányban, amelyben most őt meggyanúsítják, de *Tisza* elhárította ezt a dolgot: ügyet sem kell rá vetni, nem kell reflektálni rá, – mondotta, igazának tudatában nem tartotta szükségesnek kiállni a fórumra és védekezni oly vád ellen, amelyről a maga idealisztikus gondolkodásával azt hitte, hogy úgy sem hiszi el senki.

Az illusztráció és a térkép

A modern lexikon mellőzhetetlen attribútuma az instruktív kép, különösen a térkép. A komoly, tudományos lexikon nem lehet egy orbis pictus, mindenféle összeszedett képeknek zagyvalékos ábrázolásával teletömött munka, hanem igen gondos megválasztás útján kell illusztráló és magyarázó képekkel ellátni mindazokat a cikkeket, amelyek a szemléleti ábrázolást igénylik és kell, hogy ezek az ábrázolások a reprodukáló technika legmagasabb színvonalát elérjék.

Hogy a mi *Lexikonunk* ebben a tekintetben is egyenrangú lehessen a külföldi lexikonokkal, az intézet egyik főtisztviselőjét, későbbi aligazgatóját, *Molnár Imré*-t külföldi tanulmányutra küldötte, hogy ott a különböző reprodukáló technikák mai fejlettségének tekintetében teljes tájékozódást szerezhessen. Mikor a lexikon-munkálatok megindultak, az illusztratív szerkesztés munkakörét *Molnár Imré*-re bíztuk, valamint a reprodukció körüli munkák vezetését is.

Már 1907-ben állítottunk fel a *Lexikon* részére egy önálló kartografiai intézetet, mert súlyt helyeztünk arra, hogy a *Lexikon* összes térképei saját kartografiánkban készüljenek, csak így tudtunk magunknak jó térképeket biztosítani. Bár rendelkezésünkre állottak a *Pallas-Lexikon* összes térképeinek kövei és metszetei, mégis majdnem az összes térképeket újonnan készítettük el; amikor a régi köveket használtuk, azokat is igen tetemesen bővítettük és egészítettük ki gazdag kartografiai anyaggal. A kartografiai munkálatok vezetésével dr. Bodnár Gyula tanárt bízta meg, aki azóta is ritka ügyszeretettel és hozzáértéssel vezeti ezeket a munkálatokat.

Talán nincs az az ága a műiparnak, amely annyira haladt volna az utolsó tiz-husz év alatt, mint az illusztratív technika. Csodálatos eredményeket ért el a színekben való fotografálás terén. Ez teszi lehetővé a háromszín-nyomatu reprodukciót, amely messze tulszárnyalja a színek eleven-ségében és a természethez való hűség tekintetében az azelőtti leggondosabb litografiai ábrázolást is. Bár minden illusztratív anyaga a *Pallas-Lexikon*-nak birtokunkban volt, jóformán az egészet el kellett ejtenünk, hogy áttérhessünk az új illusztratív technikára, elsősorban a háromszín-nyomatra. Nevezetes újdonsága *Lexikon*unknak az, hogy a legnagyobb művészek egy-egy főmunkáját autotipikus másolatban közöljük, így be akarván mutatni a legnagyobb festőket jellemző műremekeket.

Csak egy ponton voltunk kénytelenek lemondani egyelőre a *Lexikon*-nak egy oly adalékáról, amelynek a *Pallas-Lexikon*-hoz szokott közönségünk – talán tulságos nagy fontosságot tulajdonít. Kénytelenek voltunk lemondani a *megyei térképek* közléséről, mert lehetetlenségnek bizonyult ezek kiadása. Tudvalevő dolog, hogy a névmagyarosítási törvény rendelkezése folytán egy törzskönyvelési bizottság hosszú évek óta foglalkozott az idegen hangzású helységnevek megmagyarosításával, ennek kapcsán ezer és ezer helységnév és egyéb földrajzi meghatározás teljes megváltoztatásával. Amikor mi 1906-ban az új *Lexikon* közrebocsátását elhatároztuk, még mindössze csak 20 megyét intézett el végleg a törzskönyvelési bizottság. Ekkor felkerestem a bizottság akkori elnökét, Vargha Gyulát, a későbbi államtitkárt, hogy vele a térképek elkészítésének lehetőségéről tanácskozzam. Tőle tudtam meg, hogy a munkálatok egyes országrészek szerinti beosztásban folynak és hogy az eddigi tempóban haladva, még igen sokáig nem készülnek el. Azonban Vargha Gyula a *Lexikon* nagy jelentőségére való tekintettel megígérte, hogy amennyire módjában lesz, arra fog törekedni, hogy a bizottság eddigi munkarendszerét megváltoztatva, ezután az egyes megyéket alfabetikus sorrendben vegye munkába. Ha mi egy évvel elhalasztjuk a *Lexikon* megindítását, ő reméli, hogy egy év múlva az első kötethez szükséges három vármegyének: Alsófehér megyének, Arad megyének, Árva megyének nomenklaturáját rendelkezésünkre fogja bocsáthatni.

Mi már ebből az okból is elhatároztuk az egy évre való elhalasztást. De bizony ezek a megyék, illetőleg kettő közülük sem 1907-ben, sem 1908-ban, sem 1909-ben nem készült el, úgy tudom, hogy még máig sem készek. Máig is, ha jól tudom, körülbelül 40 vármegye van törzskönyvezve. Teljesen lehetetlen volt a kérdést akként elintézni, hogy a megyék egy része az új nomenklatura, másik része a még nem revideált régi nomenklatura szerint készüljön.

Oly térképet adni a *Lexikon*-ban, amely esetleg a megjelenés pillanatában már teljesen hamis és értéktelen, igen erősen leszállította volna a munka értékét. Arra sem lehetett gondolni, hogy csak azokat a megyéket adjuk, amelyekben a névmagyarosítás keresztül van vize, a többieket pedig mellőzzük. A kérdés sehogy sem volt megoldható, már azért sem, mert a kisalakú *Lexikon*-térképek csak nagy térképek kissebbitése gyanánt készülhettek és azoknak a nagy megyei térképeknek elkészítésére és kiadására abban a bizonytalan állapotban egyetlen kartografiai intézet sem akart vállalkozni. Mindegyik be akarta várni a törzskönyvelő bizottság munkálatának befejezését. Ránk nézve nem maradt hátra egyéb, mint a megyei térképek-

nek ideiglenes elejtésével megindítani a *Lexikon*-t abban a reményben, hogy a munka befejeztéig a bizottság az összes vármegyékkel elkészül és mi abba a helyzetbe jutunk, hogy pótkötetekben elhelyezhetjük a megyei térképeket is.

Volt még egy ok, amiért a megyei térképek kérdését teljesen ki kellett kapcsolnunk *Lexikonunk* törzskiadásából. Éppen akkor, amikor munkánkkal megindultunk, vetett fel az általános választójog kérdése oly hullámokat, hogy minden további kombinációt el kellett ejtenünk. Azt is, amely egy pillanatig kísértett, hogy a törzskönyvezett megyéket legalább a szövegben fekete nyomásban közöljük. A választójogi kérdés megoldásánál az akkori Andrassy-féle tervezet szerint ugyanis a kerületek és a megyék tökéletes felforgatása következett volna be. Tervbe volt véve egyes megyék megszűnése is, illetőleg hozzákapcsolása más megyékhez, majd az összes vármegyék területének teljes megváltoztatása. Ily körülmények között minden érv a mellett szólt, hogy a megyei térképek kérdését ezidőszerint ejtsük el, illetőleg halasszuk el jobb időkre.

Ellenben elhatároztuk, hogy magában a törzsmunkában a Magyarországról szóló cikk mellett el fogunk helyezni egy nagy térképet, a *Lexikon*-térképek hatszoros nagyságában, mely úgy a politikai felosztást, mint a topográfiát a legszembetűnőbben tüntesse fel. Ez a térkép el is készült, de amikor rákerült volna a sor a közzétételre, akkor benne voltunk mélyen a világháboruban és a Magyarország címszót magában foglaló 13-ik kötet megjelenésekor, 1915 szeptember havában, a gorlicei győzelem után abban az illúzióban ringattuk magunkat, hogy Magyarország területe bizonyos határkiigazítások után ki fog bővülni. A már metszetben teljesen készen volt térképet ennek folytán visszatartottuk és úgy intézkedtünk, hogy azt egy későbbi időpontban küldjük meg a *Lexikon* előfizetőinek, hogy azok ezt azon kötet táblájának hátlapjára alkalmazott táskába illeszthessék be.

Vajjon minő lesz az a térkép, amelyet előfizetőinknek meg fogunk küldeni és mikor fogjuk azt szétküldhetni?

A terjesztés rendszere

Kétségtelen, hogy igen-igen sok baj és nehézség merült fel a lexikon-csinálás körül, szakadatlan küzdelem volt az, szünni nem akaró nehézségekkel, folytonos izgalmak közepett. Jó idegek kellettek hozzá és erős lélek. De volt valami, ami megacélozta az idegeket és fenntartotta a lelket. Azoknak a lelkeségnek, akik segítőtársaink voltak a munkában. Bármennyi küzdelemünk volt egyesekkel, különösen azokkal a munkatársakkal, akik késlekedésükkel néha már a kétségbeesésig fokozták az izgalmat – még sem volt soha egyikkel sem komoly konfliktusunk, mert mindegyik, kivétel nélkül, lelkiismeretesen végezte a dolgát; mindenki, aki ebben a munkában részt vesz, át van hatva attól a törekvéstől, hogy *Lexikonunk* a magyar szellemi kultúrájának legmagasabbrendű életnyilvánulása legyen. Az, ahogy e munka megalkotói – a magyar tudományosság hivatott szerepvivői – kulturális feladatukat felfogták és teljesítették, átsegített minket, a központi szerkesztőséget, az összes felmerült nehézségeken – ezen a téren.

De voltak más bajok – más téren. A *Lexikon* anyagi megalapozásának, reális alapon való vitelének, jövője biztosításának terén.

Abban az előterjesztésben, melyet a *Lexikon*-kiadás összes körülményei tárgyában 1909-ben készítettem intézetünk igazgatósága részére – a *Lexikon* elterjesztése és anyagi biztosítása tekintetében annak a meggyőződésnek adtam kifejezést, hogy a legjobbnak, legcélszerűbbnek, legbiztosabbnak és feltétlenül sikerre vezetőnek azt tartom, hogy a terjesztést a nagyüzem

rendelkezésünkre álló eszközeivel saját magunk végezzük minden más cég belevonása nélkül. Hivatkoztam arra, hogy a nagy lexikonokat a külföldön is csak úgy terjesztik; hogy éppen ebben az időben bonyolította le rendkívül nagy sikerrel a *Cambridge University Press* az „*Encyclopaedia Britannica*” terjesztését, hivatkoztam az amerikai és a francia lexikon-kiadók példájára és kimutattam, hogy az effajta terjesztés nekünk feltétlenül biztosítja a nagy anyagi sikert, mert nem kell kalkulációba venni a nagy rabattokat, amiket az óriási befektetések mellett a vállalat alig bír elviselni.

Ez abszolút meggyőződésem mellett azonban kénytelen voltam ráutalni az általános üzletpolitikai helyzetre, mellyel Magyarországon számolni kell. Bár a mi intézetünk a múltban a maga terjesztési szervezetét minden kiadónak rendelkezésére bocsátotta terjesztésre alkalmas nagy kiadványai részére és így jogot formálhatnánk arra, hogy ezuttal senki se zavarja azt az akciót, melyet a *Nagy Lexikon* érdekében meg kell indítanunk – még sem bizonyos, hogy mi erre a magától értetődő elbánásra a versenyvállalatok részéről számíthatunk, ha a Lexikon-terjesztésből őket ab ovo kizárjuk. Azonfelül ráutaltam arra, hogy a *Franklin-Társulat* már 1907-ben jelentkezett, mint olyan, aki a Lexikon-kiadásban vagy terjesztésben szívesen vállal érdekeltséget.

E két körülményre való tekintettel meg kell gondolni, mi az okosabb: kevesebb anyagi chance-szal, de nyugalomban és zavartalanul terjesztetni a Lexikont a többi érdekelt féllel karöltve – vagy a teljes anyagi siker reményében egyedül nekimenni a feladatnak azzal a kockázattal, hogy esetleg a munka meg lesz zavarva azáltal, hogy más vállalatok egyidejűleg más műveket fognak nagy arányokban terjesztetni és azáltal a terjesztő közegek egy részét és a közönség egy részét is elvonják a mi akciónk elől.

Az igazgatóság az első módoszat mellett döntött. Ezt akkor magam is helyeseltém. Ma más nézetem vagyok. Célunkat nem értük el. Az egyik alternatíváról önként lemondtunk, a második nem következett be. Bevontunk másokat a terjesztési akcióba – mégsem élveztük az ettől várt nyugalmat. Ettől megfosztott minket egy kifejezetten a verseny céljaira hirtelen forgalomba hozott munka, melynek terjesztési formái alkalmasak voltak arra, hogy nekünk, illetőleg Lexikonunknak mérhetetlen kárt okozzanak. Okoztak is. Soha többé helyre nem hozható nagy anyagi kárt.

Az e körül az ügy körül felmerült dolgokat akkor a nyilvánosság előtt lefolytatott per tárgyává tettük. Egy emlékiratban közzé is tettem az egész anyagot. Többé nem akarok visszatérni erre az ügyre. Nem akarok régi sebeket felszaggatni. Azok a még mélyebb sebek, amiket a világháború és a rá következő korszak mindnyájunkon és mindenünkön ejtett, bizonyára meggyőztek mindenkit arról, hogy többre megyünk egyetértő, közös munkával, mint széthúzó ellenségeskedéssel; többre megyünk minden tudást és tehetséget sorompóba állító, céltudatos alkotásra irányított törekvéssel, mint hatalmi tultengésre alapított, az első fuvallatra önmagában összeomló erősködéssel.

*

A *Lexikon* terjesztésének nagy érdekei és a felmerült soknemű nehézség az első évben teljesen igénybe vették erőmet és időmet; midőn a szerkesztés körül felmerült bajok parancsolólag megkövetelték, hogy a szerkesztőség szervezésében és irányításában az eddiginél nagyobb mérvben vegyek részt – ennek csak úgy tudtam megfelelni, ha viszont másik munkakörömet másvalakire ruházom át. Kerestem olyan embert, akire megnyugvással bízhattam a sokoldalú teendők intézését.

Már elmondtam az emberkeresés nehézségeiről való tapasztalataimat. Az bizonyos, hogy minden feladat megoldására és minden hivatás betöltésére alkalmas ember sétál közöttünk, talán egynél több is – csak az a baj, hogy igen ritkán akadunk rá a megfelelőre.

Ezuttal a szimat után mentem. Valaki egyszer felemlítette előttem, hogy ismer egy munkabíró, eszes és ambiciózus fiatal embert, aki nincsen a maga helyén, aki kellő munkakörben, nagy feladatok elé állítva, emberül meg tudna állani a maga helyén. Hogy most ez a kérdés ránk nézve aktuálissá vált, kerestem az alkalmat, hogy a szóban forgó egyéniséggel megismerkedjem és mindjárt az első alkalommal megkínáltam őt azzal az állással, amelyhez a magam részéről olyan nagy igényeket fűztem. Ezuttal nem csalódtunk. *Dr. Szántó Andor*, intézetünknek azóta ügyvezető igazgatója, beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Azóta ő vezeti a vállalat ügyeit és lehetővé tette nekem, hogy teljesen a *Lexikon*-nak élhessek.

A világháború és a Lexikon

Ez annál fontosabb volt, mert a hirtelen kitört világháború egyetlen irodalmi vállalkozásra sem volt olyan megsemmisítő hatással, mint a mi *Lexikonunkra*. Ez volt akkor az egész világon az egyetlen folyamatban levő nagy lexikon.

Mikor 1870-ben kitört a francia-német háború, a röviddel azelőtt megindult *Spamer-Lexikon* egyszerűen abbahagyta megjelenését. Csak jóval a háború befejezése után indult meg újra.

Ezt mi nem tehetjük. Mi tul voltunk a munka felén. Tizenegy kötetünk volt a közönség kezén. A továbbiak is az elkészítés előrehaladott stádiumában. Hosszu háborúra egyébként senki sem számított. Még a téli háborút sem tartották lehetőségek az emberek. Mindenképpen azon voltunk, hogy a munkát folytathassuk; munkatársainkat állandóan biztattuk, ne hagyják abba a munkát. Sokan még szorgalmasabban dolgoztak most, mint azelőtt, sőt kérték a folytatólagos anyag átadását, mert azokban az izgalmas időkben szabad idejüket szellemi munkával akarták tölteni és a *Lexikon*nál még hátralevő anyagot elvezni.

Még 1914 október havában arról értesítettük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség a háborús idők okozta nehézségek mellett is minden megállás és szünetelés nélkül, a szerkesztőség egész nagy szervezetének teljes fenntartásával folytatja munkáját, mert kötelességének tartja, hogy a nagy kulturális mű befejezését a kitűzött határidőre minden körülmények között tőle telhetőleg biztosítsa.

De azután mind több és több munkatárs vonult be, némelyik szakma teljesen elárvult, a központi szerkesztőségből is egymásután bevonultak a fiatalabb erők, a nyomdai személyzet is erősen összezsugorodott, térképrajzolóink közül még a katonai szolgálatra alkalmatlanokat is katonai térképészeti munkára fogták, a technikai eszközök jóformán kimerültek, mind több és több nehézség állta útját a gyors megjelenésre irányuló tervünknek – mégis ki tudtuk hozni a háború első két évében a XII–XIV-ik köteteket.

A további anyagot munkatársaink annyira feldolgozták, hogy a szerkesztőség már a XV. és XVI. köteteket is kiszedethette – de itt azután teljesen és véglegesen megakadtunk. Elfogyott a könyvkötő-vászon, amelybe a köteteket köttettük és semmi módon nem tudtuk a szükséges mennyiséget megszerezni. Ez a különös fajtájú és készítésű vászon németországi gyárban készült. A német kormány 1916-ban eltiltotta mindennemű textilárúnak a kivitelét és semmi nemű okadatolással nem birtuk keresztülvinni, hogy a *Lexikon* részére szükségelt vászon-mennyiség kivitelét engedélyezze.

Pedig a részünkre készült vászon ott volt becsomagolva a gyárban és egyéb célra nem is volt használható. Még sem tértek el a kiadott rendeletről, holott eddig a háboru alatt is mindig megadták a kivételes engedélyt. Ezuttal pedig a közös külügyi képviselet, illetőleg a berlini nagykövetség elismerésre méltó ügybuzgósággal mindent elkövetett az engedély kieszközlése érdekében. Hiábavaló volt minden felebbezés, minden sürgető eljárás, a német katonai hatóság nem engedett.

Ezért nem jelenhettünk meg még további kötetekkel a háboru alatt. Pedig el voltunk látva akkor még bőven papírral is, ami a viszonyok alakulása folytán a legbecsesebb és legdrágább cikk lett talán a világon. Ugy óvtuk ezt a papírt, mint a szemünk fényét, hogy rendelkezésére álljon a kellő pillanatban a *Lexikon*nak. Most már az sincs meg. A proletárdiktatura eltulajdonította és kommunista propaganda-füzetekre használta fel. Így szolgálta ebben is a kulturát. A *Lexikon*tól elvonta, hogy orosz újságírók értéktelen kiadványaira és röpirataira felhasználhassa. Azt a papírt, amit hirtelen bukásuk folytán már nem tudtak efféle célokra felhasználni, – azt elvitték a fővárost megszállott románok. Egyik legértékesebb zsákmányuk volt.

Hogy a háboru milyen kárt okozott a *Lexikon*-nak, azt még megközelítőleg sem lehet megállapítani – az attól függ főleg, hogy minő állapotban fog Magyarország kikerülni a békekötésből, milyen nagy vagy milyen kicsi lesz az a Magyarország, amely részére a *Lexikon* készült.

A kalkuláció, amelyre a *Lexikon* közrebocsátását annak idején alapítottuk – nagyjában bevált. 1914 elején, tehát a *Lexikon* élete negyedik évében huszonnégyezer példány volt elhelyezve – dacára azoknak a sajnálatos körülményeknek, amelyek a terjesztést az első évben oly nagyon sújtották. Ha nincs háboru – már 1916 végén lezárhattuk volna a munkát és addig biztosan elhelyezhettük volna az erre az időre preliminált harmincháromezer példányt, 1920-ig pedig az összes negyvenezer példányt, mely ennek a kiadásnak normális sikerét jelentette volna. Nekünk ezzel be kellett vala érniünk, mert magyar kiadók vagyunk.

A nagy *Meyer-Lexikon* utolsó, hatodik kiadásából hiteles kiadói megállapítás szerint egy milliónál több példány kelt el, az *Encyclopaedia Britannica* utolsó kiadásából csak a „Times” terjesztési akcióját lezáró utolsó hat héten belül másfélmillió kötet kelt el. Volt nap, hogy hétszázezer korona és volt hét, hogy majdnem három millió korona volt a példányokért befolyt jövedelem.

Mik ehhez képest a mi szerény számaink? És mi mégis boldogok lennénk, ha be tudnók fejezni ma a *Lexikon*-t azzal a példányszámmal, amelyet a háboru kitöréséig elértünk, ha a magunkénak, magyaroknak, magyar állampolgároknak tudnók mindazokat, akiknél *Lexikon*unk eddigi köteteit elhelyeztük és akikhez – hazánk határain belül – el akarnók juttatni a hátralevő köteteket.

XXXIII. „AZ ÉLET KÖNYVEI”

A magyar irodalomban a huszadik század elején szokatlan hangok csendültek meg. Részben tehetséges, részben csak lármás emberek új lobogó alatt kértek bebocsáttatást az irodalomba. Forradalmi lobogó volt. Nem is egészen eredeti. Észrevehető volt rajta a francia dekadencia és a német mindenáron eredetiségre való törekvés. A mozgalom nem is maradt csak irodalmi téren. Bár kitűzte a *l'art pour l'art* elvét – társadalmi, politikai, gazdasági téren is új elveket, új nézeteket, új szempontokat törekedett érvényesíteni. Egy új világfelfogás harcosául csapott fel. Sok helyes, progresszív és ésszerű dolog mellett, amik vele járnak az emberi haladással, sok meg nem emésztett idegen gondolattal találkoztunk, olyanokkal, amelyeket nem a haladás előmozdítójának, hanem a rombolás és a destrukció eszközeinek lehetett felismerni.

Egy ideig csak figyelte a magyar társadalom ezeket a jelenségeket és rokonszenvvel kísérte azt az újszerű, szabadröptű, intellektuális hangot, mely ennek az új irányzatnak némely megnyilatkozásából feléje szólt. Sokan voltak, akik azt hitték, ez az út az, amelyen előbbre haladunk, felfelé, az emberi magasságok felé.

De az új irány szertelenségénél fogva lassankint mind többen és többen meglátták és észrevették azokat a vonásokat is, amelyek bizony nem a haladás ügyét szolgálták, nem a természetes fejlődés irányában mozogtak, hanem nyilvánvalóan beteges eszmék hordozói voltak.

Mind többen és többen aggodalommal szemlélték ezeket a dolgokat, azt, hogy különösen az ifjúság eltávolodik régi ideáljaitól, elhagyja azokat az eszméket, amelyeket eddig nagyra tartott. Az egészséges irányzat helyébe az irodalomban destruktív irány lépett föl és minthogy Magyarországon az irodalom szorosan össze van kapcsolva a nemzeti létnek minden kérdésével, ugyanez az irányzat ott is érvényesülni próbált, ahol az már évszázados fejlemények, intézmények romlásával jár. Nincs emberi intézmény, amely nem volna alávetve a haladás törvényeinek, de ezeknek a törvényeknek a fejlődés útján kell érvényesülniök. Nem hirtelenül és nem átmenet nélkül. Az új irány pedig erre törekedett.

Épp ezért nem volt csoda, hogy ez az eget ostromló és magát mindenben keresztültörni akaró irányzat ellenhatást szült azoknál, akik a fejlődésnek barátai, a fejlődésnek hivei, de nem látnak haladást abban, ha mindent elértéktelenítünk és megsemmisítünk, ami becseset, lélekemelőt és nagyszerűt az emberi szellem eddig megteremtett. Mert az igazi haladásnak az addigi eredmény az egyetlen biztos bázisa. Aki nem akar a levegőbe építeni, annak a meglevő fundamentumokra kell ráhelyezkednie.

Az ellenhatás többek között abban is nyilvánult, hogy összeállott egy másik csoport tudós, író és művész és egy új irodalmi vállalatot alapítottak főként abból a célból, hogy ellensúlyozzák az eget ostromlók hadát. Céljukat nyíltan bevallották, hitet tettek felfogásuk mellett.

Első dolga volt az új vállalatnak, hogy egy „*Élet*” című képes heti folyóiratot indított meg a magyar családok részére, hogy mindenekelőtt egészséges, tiszta irodalmat nyújtson azoknak, akik ilyenre vágyódnak. Azután pedig természetesen arra törekedett, hogy könyvkiadványok útján is előmozdítsa a maga kulturális törekvéseit. Lassankint megérlelődött egy terv, amely szerint egyes könyvcsoportokat kellene a közönség rendelkezésére bocsátani, amelyek azt az irodalmat juttatják el az olvasókhöz, amely ennek a csoportnak felfogását és világnézetét tükrözteti vissza.

Ez a csoport is modern irodalmat akart és a modern világ szellemének megfelelő könyveket, de olyanokat, amelyeknek a lelkekre való hatásától fejlődést lehetett remélni, nem pedig destrukciót. Ez a csoport is modern könyveket akart adni, a tartalmat, a hangot, az irodalmi és művészi formákat tekintve, de olyanokat, amelyek az egyéni és társadalmi élet nemzeti és erkölcsi alapjainak hagyományait megbecsülik és oly célokat tűznek ki, amelyek előbbre viszik az embereket, a társadalmat, a nemzetet ezeknek a hagyományoknak az alapján.

Igy született meg az első könyvcsoport, az „*Élet könyvei*”-nek tervezete.

Akik a tervet megvalósítani akarták, a kitűzött irodalmi célok tisztaságának kezességét nevükben és eddigi működésükben nyújtották. Olyan egyéniségek voltak, akik az irodalomban és tudományban eddig is becsült névvel bírtak és akikről fel lehetett tenni, hogy vonzerőt gyakorolnak a közönségre, annak legalább is arra a részére, mely maga is idegenkedik a modernség mezébe rejtőzködő féktelenségektől. Neves szépirodírók, mint *Ambrus Zoltán, Andor József, Ábrahám Ernő, Cholnoky Viktor, Domonkos István, Kárpáthy Aurél, Lampérth Géza, Sebők Zsigmond, Tömörkény István*; kiváló történetírók, mint *Fraknói Vilmos, Márki Sándor, Pethő Sándor, Takáts Sándor és Tarczai György*, jeles költők, mint *Endrődi Sándor, Kosztolányi Dezső, Sik Sándor*, elismert műtörténészek, mint *Fieber Henrik, Szabó László*, a népszerűsítő tudomány jelesei, mint *Cholnoky Jenő, Győry Ilona, Gyulay Ágost és Izsóf Alajos*, az egyházi irodalom kiválóságai, mint *Prohászka Ottokár, Toma István és Trikál József*, végre országszerte ismert publicisták, mint *gróf Andrássy Gyula, Landauer Béla, Márkus László és Rákosi Jenő* írták az „*Élet*” könyveinek első 30 kötetét.

A közönség minden irányú szellemi szükségleteit ki akarta elégíteni a vállalat, azért egyesítette a különböző irodalmi szakmák jeles képviselőit ebben a célban. A költészet, az irodalom, a művészet, a történeti, földrajzi és szociális tudományok – mindaz, ami a modern ember szellemi szükségletéhez hozzátartozik – szóhoz jut e vállalatban. Csak ezzel a sokoldalúsággal remélhette a közönség szélesebb rétegeit megnyerhetni és felvenni a versenyt azokkal a vállalkozásokkal, melyek ellensúlyozása volt a kimondott cél.

Mert ez a vállalkozás mindenképpen egy nagy erőpróba volt, mely hivatva volt eldönteni, vajjon van-e elég erő az irodalomban arra, hogy szembeszállhasson a radikális és destruktív irányú és gombamódra szaporodó sajtótermékekkel és van-e elég megértés a társadalomban arra, hogy a kimondottan keresztény világfelfogás alapján álló vállalkozást kellőképp támogassa és létjogosultsága mellett bizonyosságot tegyen.

Sok év óta hangoztatták különösen katolikus társadalmi körökben ily irodalmi vállalat létrehozásának szükségességét – most itt volt az alkalom, hogy ugyanazok a körök melegen felkarolják az eszme tényleges megvalósulását.

De ennek feltétele az volt, hogy a vállalatnak rendelkezésére álljon egy oly kipróbált szervezet, mely a terjesztés munkáját sikerrel elvégezheti és egyébként is a kiadással járó adminisztratív munkákat lebonyolíthassa. Hogy ilyen szervezetnek az „*Élet könyvei*”-nek szerkesztő-bizottsága intézetünket ismerte el, hogy megbízott benne, hogy a ráháruló teendőket abban a szellemben fogja elvégezni, mely a vállalkozás kezdeményezőit eltöltötte – ebben jóleső elismerését láttuk eddigi törekvéseinknek és hasonló irányú működésünknek.

A megegyezés gyorsan létrejött, az 1913. év elején; a szerkesztő-bizottság vállalta a munka szellemi részét, mi az adminisztratív részét, az „*Élet*” nyomdája a technikai részét. E három tényező harmonikus együttműködésétől kedvező eredményeket lehetett remélni.

A szerkesztő-bizottság a vállalat szerkesztőjéül *dr. Szabó Lászlót* jelölte ki, aki már az előzetes program-tervezeteket is elkészítette és a végleges tartalom megállapítása után a

nagy gyakorlatu szerkesztő ügyességével, munkabíráásával és rutinjával fogott hozzá nem könnyű feladata megoldásához.

Mert bizony nem könnyű dolog annyi munkatársat egy egységes gondolatban egyesíteni és még kevésbé könnyű dolog, egy megjelenési terminusokhoz kötött irodalmi vállalkozás sorsát biztosítani akkor, amikor az harminc munkatárs kedvétől, idejétől, szorgalmától, megbízhatóságától függ.

A gondolati és szellemi egységet a szerkesztő akként biztosította, hogy a munkatársakkal félreérthetetlenül közölte, hogy a gyűjteményben helyet foglaló művek szellemére vonatkozólag a vezető szempont az lesz, hogy a művek mindegyike szigorúan morális alapon álljon, a modern keresztény világnézetnek mindenképpen megfeleljen és a katolikus érülettel összhangzásban legyen.

Nem volt az elkészült és sajtó alá adott kéziratok között egyetlenegy sem, mely ezeknek a szempontoknak teljes mértékben meg nem felelt volna. A közreműködésre felkért írók mind át voltak hatva a határozott tendenciával megindult vállalatnak fontos hivatásától és készséggel tettek apróbb koncessziókat a szerkesztési tervnek, a nagy vezérelvet pillanatnyi hangulatoknak, megszokott kifejezésmódoknak, divatos áramlatoknak fölébe helyezvén.

Azok között az írók között, akik a közönségre jóformán ráerőszakolt dekadens iránnyal nem tartottak közösséget, vagy csak külső kényszerszertől és anyagi szükségstől hajtva vettek többé-kevésbé részt a kezdeményezett vállalkozásokban, az „Élet” könyv-vállalkozása igen nagy rokonszenvvel találkozott, úgy, hogy sokan azokon felül, akik erre felszólítást kaptak, szerettek volna abban műveikkel részt venni. A szerkesztő-bizottság örömmel látta ezt a mozgalmat, biztatta és bátorította is az illető írókat, hogy amennyiben az első sorozat közrebocsátása a remélt sikerrel fog járni, a további sorozatokban mindenesetre szóhoz jut minden olyan magyar író, aki műveinek belső értékénél fogva erre joggal számot tarthat.

Már ebből a szempontból is felette fontos volt a terjesztési siker biztosítása, mert hiszen a cél nem volt elérhető azzal, hogy néhány könyv jut a közönség kezébe, és azután ez a közönség megint csak azokra a kiadásokra van utalva, amelyeket mindenfelől kínálnak neki.

Mi tehát nagy eréllyel és nagy ügybuzgósággal láttunk hozzá a terjesztéshez. Abban az időben zártuk le a *Nagy Lexikon* első propagatív aeráját. Most egy időre be kellett azt szüntetni, hogy később újra felvehessük. Itt állottunk tehát a teljes terjesztő-apparátussal és ezt egészen az „Élet” propagandájának bocsátottuk rendelkezésére.

Egészen magunkra voltunk ebben a tekintetben hagyatva, más terjesztő cégek ebben a munkában nem vettek részt. Mi nem is igen törekedtünk őket megnyerni, mert nem mindegyik terjesztő-vállalatban lehetett megbízni, hogy ezt a munkát egyrészt a szükséges intenzivitással, másrészt a kellő tapintattal fogja teljesíteni.

A dolog természete magával hozta volna, hogy rayonirozás útján osztassék meg a terjesztés, ha más is részt vesz benne. De épp ezért nem gondoltuk megfelelőnek bármi részét is a teendőknél kiadni a kezünkbe, mert nem lehattunk biztosak afelől, hogy az illető vállalat a neki kiosztott rayont tényleg lelkiismeretesen feldolgozza.

Az „Élet” könyvterjesztését csak olyan vállalat foganatosithatta, amely multjában, egész eddigi tevékenységében azon az alapon állott, amelyet ez a vállalkozás célul tűzött ki magának. Erre garanciát a fennforgó viszonyok között csak magunkban találtunk; a mi kiadói működésünk mindig a nemzeti irányt szolgálta. Mi sohasem bocsátottuk rendelkezésére sem kiadóvállalatunkat, sem terjesztési eszközeinket azoknak az irodalmi törekvéseknek, amelyek

kozmpopolita, nemzetietlen, sőt erkölcsi szempontból sokszor anarchisztikus alapra helyezkedtek.

Azok az írók, akiknek munkáit mi kiadtuk és terjesztettük, Magyarország igazi írói voltak. A mi kiadványainkat mindig bátran vehette kezébe és a mi katalógusainkat mindig megnyugvással használhatta útmutatóul a magyar közönség, mert mindaz, ami azokban helyet talált, a más kiadók kiadásai közül is, megfelelt azoknak a szempontoknak, amelyeket intézetünk működésében maga elé célul kitűzött.

Amint ezek a célok irányították kiadói tevékenységünket, éppugy kötelességünké vált közreműködésünket rendelkezésére bocsátani egy oly vállalkozásnak, amely kulturánknak nemzeti és erkölcsi alapjait megvédelmezni indult. Kötelességünké vált akkor is, ha ezt a célját, mint ebben az esetben, a felekezeti jelleg éles kidomborításával vélte csak elérhetőnek, sőt kötelességünké vált éppen ezért, mert ezen a ponton is támadta kulturánkat a destruktív irányzat.

Magyarországon különösen kerülni kell a céltalan és könnyelmű experimentálást ki nem forrott eszmékkal. A mi népünk, a mi közönségünk – ezt az utolsó évtizedek politikai változatai között elégszer bebizonyította, – igen gyorsan, szinte máról holnapra hatása alá került az ily eszmeáramlatnak. Nincs az a képtelenség, amit nem lehetett volna vele elhítni, nincs az a bolondgomba, amit be nem vett volna, nincs az a lehetetlenség, amihez nem csatlakozott volna, nincs az az irányzat, amit nem támogatott volna. Ma ezt, holnap amazt, ma fehérét, holnap vöröset, holnapután ismét fehérét, a szerint, amint a demagóg-propaganda többé-kevésbbé ügyesen keríti a maga hatalmába – és ezt, sajnos, nemcsak a tanulatlan népről lehet megállapítani, de a tanult munkásokról és a képzett polgárságról is. A legenda a magyar nemzet politikai érettségéről végkép szétfoszlott, erről többé szó nem lehet; aminek mi tanúi voltunk, amit mi átéltünk, az feljogosít mindenkit arra az immár kétségbevonhatatlan megállapításra, hogy az elmúlt nagy korszak nagy magyar államférfiainak hite és bizalma a magyar nemzet érettségében hamis és csalóka volt.

De éppen ilyen nemzettel és ilyen néppel szemben kötelessége mindazoknak, akik tehetségük vagy hivatásuk folytán abba a helyzetbe jutnak, hogy irányító befolyást gyakoroljanak, kettőzötten és megsokszorozottan ügyelni arra, hogy helyes irányba vezessék azt a népet és ne használják fel megfontolatlan experimentálásokra.

Hogy az egyébként józan nép annyira hajlik a kézzelfoghatóan hamis és kalandos eszmékre, annak talán egyik oka az, hogy gondolkozási módjában teljesen megzavarták épp azért, hogy még hitében, vallásában is kétséget támasztottak benne.

Semmiféle emberi haladás, semmiféle kulturára való törekvés, semmiféle progresszivitás nem kívánja meg azt, hogy megfosszunk bárkit is attól a hittől, mely maga is kultúra.

A liberalizmus jelszava mögé bújnak sokszor azok, akik ily irányu tevékenységet fejtenek ki, hivatkoznak a szabad kutatás elvére, a tudomány szabadságának és a lelkiismereti szabadságnak elvére.

A mindennemű hamis jelszavak között ezek a leghamisabbak.

Hát liberalizmus az, mikor valakit meg akarok gátolni abban, hogy azt a hitet vallja, amelyet ő vallani akar, hát tolerancia az, mikor rá akarom kényszeríteni oly nézetek vállalására, melyektől idegenkedik? A humanitással és a lelkiismerettel összefér-e az, megfosztani akarni valakit attól, ami neki megnyugvást, vigasztalást, esetleg boldogságot nyújt?

Mindennek semmi köze a szabad kutatás elvéhez, amelyre az emberiségnek igenis szüksége van, ahogy szüksége van a szabadságra.

De ha megkivánom a szabadságot és ellensége vagyok a politikai elnyomásnak, épp úgy kell elleneznem a lelkiekben való erőszakosságot is.

A szabad kutatás elve nem kívánja meg, hogy azt, amit az emberiség erkölcsi bázisa egyik fontos eszközének tudunk, lerombolják azon a címen, hogy előbbre akarják vinni az emberiséget.

Hogy várhatjuk azoktól, akik az emberiséget nevelésének és ethikai életének egy oly fontos eszközétől meg akarják fosztani, hogy más úton tényleg egy tisztult ethikai alapra akarnak helyezkedni?

A szabad kutatás nem azt jelenti, hogy azt a teljes szabadságot, amelyet a kutatás joggal igényel magának, arra használja, hogy ki nem próbált és minduntalan változó eszméit és ötleteit bevigye olyan rétegekbe, amelyeket azok csak megzavarnak, összekonfundálnak, annyira hogy aztán a legegyszerűbb igazságok befogadására is képtelenné válnak.

Sőt ellenkezőleg. Épp a szabad kutatás világánál történt vizsgálódások azt igazolják, hogy akik meg akarják dönteni a hitnek uralmát az emberekben, azok kénytelenek ahelyett más misztikumot állítani annak helyébe. Ezt igazolják mindazoknak a kutatóknak a munkái, akik a vallásokat ebből a szempontból, mint az emberi társadalom életjelenségeit vizsgálták.

Igazolja legelsősorban *Herbert Spencer* szociológiai tanulmányaiban, ami annál érdekesebb, mert nálunk azok, akik egyebek közt a hit ellen is sorompóba léptek, mindig a szociológiára hivatkoznak, ennek a legfiatalabb tudománynak köpönyegébe bujnak.

*

Talán tulsokat időztem e témánál, melyet *Herbert Spencer* sokkal jobban tudott megvilágítani, mint ahogy én tudnám, de jobban azoknál is, akik szociológusoknak vallják magukat, de megtagadják mesterüket. Kénytelen voltam vele, mert oly nézetekkel is találkoztam éppen azon körökben, melyek szinte kétségbe vonták azt a szabadelvűséget, melynek hívéül vallottam magamat. Hitem és meggyőződése, hogy az a helyesen értelmezett szabadelvűség, melyet én gyakorlok, midőn az emberi haladás, a lelkiismereti szabadság és egy tisztult világfelfogás alapján állva, az irodalomnak azt az irányát törekszem gyenge erőmtől telhetőleg előmozdítani és érvényre juttatni, mely az igazi erkölcs értékéért, az igazi nemzeti értékekért küzd – és nem azt, amely nagy lármával előretörtet, hogy megsemmisítse mindazt, ami ezeknek az örökbecsű értékeknek elévülhetetlen és szilárd alapja.

*

Ily gondolatokkal eltelve láttunk hozzá az „*Élet könyvei*”-nek terjesztéséhez, bizván a sikerben. Ez be is következett. Talán nagyobb mérvben, mint némelyek hitték. Közel 8000 példányban sikerült elhelyeznünk ezt a kiadványt. Ha ezt mindvégig fönntarthatjuk és ha csak mérsékelten is emelhetjük – ez 30 kötetre számítva, több mint háromszázezer jó könyv elhelyezését jelenti. Ez valóban nem kicsiség. Mi szinte bizonyosak voltunk benne, hogy még jelentékenyen felemelhetjük a példányszámot. Hiszen az akció még javában folyt.

De hát úgy történt, hogy még azt a részét a közönségnek sem birtuk az „*Élet könyvei*” mellett megtartani, amely már meg volt hódítva. Mert közbejött a világháború. Ez hirtelen véget vetett jóformán mindennek.

1913 végén jelent meg a harminckötetes könyvcsoportnak első sorozata; úgy volt, hogy 1914 őszen jön utána a második sorozat. Mire ez a terminus bekövetkezett, már benne voltunk a világháborúban; a sorozat kiadására gondolni sem lehetett, mindent abba kellett hagyni, minden munkát beszüntetni; abban a rémséges pánikban sem a kötetek további előállítását,

sem szétküldését folytatni nem lehetett. Az előfizetőgyűjtés hirtelen abbamaradt, összes utazóink visszatértek állomásaikról, nagyobb részük azonnal hadbavonult. Az „*Élet könyvei*” és a „*Nagy Lexikon*” voltak az egyedüli magyar irodalmi vállalatok, amelyeket a háború derékon tört.

1915-ben, látva, hogy a háború befejezése nem egyhamar következik be, mégis helyénvalónak találtuk a majdnem kész második sorozatot befejezni és a köteteket szétküldeni. Most már azonban öt-hatezerre apadt le azok száma, akiknek a folytatás meg volt küldhető. Hozzá akartunk fogni a harmadik sorozat előállításához, hogy a vállalatot befejezzük, akkor azonban már az „*Élet*” nyomdájából annyi munkaerőt vont el a háború, hogy a nyomda többé nem volt abban a helyzetben, hogy a 10 kötetet előállítsa. Most más nyomdákhoz kellett fordulni, amelyeknek segítségével elkészültek a kötetek, de most már négy-ötezerre apadt le az elküldhető példányok száma. Ezek közül is sok visszakerült, a címzettek többé nem voltak megtalálhatók.

Az eredeti program minden nehézség ellenére keresztül volt vite, meg volt valósítva, az első 30 kötetes sorozat a háború ellenére is megjelent, de folytatására ezek között a körülmények között gondolni sem lehetett. Talán a jövőben vissza lehet térni az eredeti tervre és újabb és újabb sorozatokat közrebocsátani.

Most már nem kell attól tartani, hogy félreismerik és félremagyarázzák ennek a vállalkozásnak célját és hivatását, most már szemmel látható az a pusztítás, amelyet a destruktív irodalom véghez vitt. Most már alig van olyan, aki nem tartaná szükségesnek, hogy ellenszerekről gondoskodjunk, hogy visszavezessük a közönséget az egészséges, a nemzetmentő és nemzetfenntartó irodalomba; most már az a kérdés inkább, lesz-e elég magyar közönség, mely ily vállalatot fenntarthatna? Talán lesz.

XXXIV. AZ OLCSÓ KÖNYV

Nálunk és egyebütt

Most különösen kérem az olvasót, helyezze magát vissza abba az elmúlt időbe, amelyről ez a könyv szól. Most, a hihetetlenül drága könyv korában enélkül szinte alig lehetne megérteni azokat a szempontokat, amelyekből annak idején megítéltük a könyv árát, drága vagy olcsó voltát.

Nem habozom kijelenteni, hogy a magam részéről mindig ellene voltam az u. n. *olcsó* könyvnek, illetőleg annak, hogy könyvgyűjteményeket az olcsóság jegyében akként állítsunk elő, hogy maga az alacsony ár legyen a mindenekfelett döntő tényező.

Ellene voltam többféle okból.

Először is azért, mert Magyarországon a könyv mindig olcsó volt, a magyar könyv drágaságáról szóló panasz mindig alaptalan volt. Nálunk rendesen a német irodalom termékeivel hasonlították össze a könyvek árait, de rosszul hasonlították össze, felületesen és tudatlanul, mert egy *Jókai*-, egy *Mikszáth*-, és egy *Herczeg Ferenc*-kötetnek bolti árát a közönség egybevetette a *Reclam*-féle *Universal-Bibliothek* köteteinek árával és rámutatott arra, hogy egy nagy *Dickens*-regény egy-két márkáért kapható ebben a könyvtárban. Mindenképen tarthatatlan álláspont.

A magyar könyv olcsóbb volt a német könyvnél. A *Jókai* tiz ives kötete a princeps-kiadásban, azaz akkor, amikor megjelent, egy forintba került, míg a *Sudermann*, *Gustav Freytag* és *Spielhagen* regénykötete 4–5 márkába. A magyar szépirodalmi könyvnek ivenkénti átlagára 20 fillér volt, a németé 30–40 Pfennig, a magyar tudományos könyv ivének átlagára 30–40 fillér volt, a németé 50–60 Pfennig. A német könyv még egyszer olyan drága volt, mint a magyar, pedig a német könyvnek elterjesztési lehetősége 80–100-szor nagyobb volt, mint a magyaré.

A magyar nyelvterület szűk volt, a magyar műveltség kicsi volt, a német nyelvterület óriási volt, a német műveltség nagy volt és mégis hosszú esztendőkön át okos és művelt emberek állandóan azzal a váddal illették a magyar könyvet, hogy drága; azzal indokolták, hogy könyvet nem vásárolnak, mindig csak a *Reclam*-ra és más hasonló olcsó vállalatokra hivatkozva.

Hátha még azt tudná közönségünk, hogy mibe kerül az angol könyv! Az angol kiadó, amikor egy jobb írónak művét első kiadásban közrebocsátja, a 20–22 ives kötetet rendes oktav kiadásban ideiglenes kötésben 20–25 koronáért bocsátja áruba, rendesen egy angol fontba kerül az ilyen könyv. A művelt angolnak, aki az ő írójának művét a megjelenés évében akarta olvasni és birni, ezt az összeget kellett érte kifizetnie. A jutányosabb kiadás csak azután jött, de ez a kiadás is drágább volt a magyar könyv áránál, mert rendesen 5–6 shillinget tett ki.

Egy országban tehát, amelyben a könyv amugy is igen olcsó, annak további olcsóbbítására törekedni csak az irodalom és a könyvtermelés kárával járhat.

A könyv csak úgy jelenhetik meg, ha a kinyomatott példányok árából megtérül a rá fordított költség. Ebben a költségben benne van az írói tiszteletdíj is, az író munkájának némi ellenértéke. Ezt a tiszteletdíjat a közönségnek kell megfizetnie, nem a kiadónak. Tévhit az, amely a tiszteletdíj mérsékelt vagy kicsiny voltaért a kiadót teszi felelőssé. A kiadó köteles-

sége a könyv forgalmi körülményeit olyképpen kialakítani, hogy a szerzőnek minél nagyobb tiszteletdíj juthasson, de ezt mindig csak abból a pénzből fizetheti a szerző kezéhez, amit a könyv forgalmából bevesz. A kiadónak nincs külön pénztára vagy külön pénzalapja, amelyből ő szerzőket díjazhasson, ő csak előlegezi azt az összeget, melyet a közönségtől visszakapni remél. Ez az összeg arányban áll a könyv bolti árával. Minél magasabb a bolti ár, annál nagyobb a szerzőnek járó összeg; ezért állapítja meg az okos angol egy fontban a princeps-kiadás árát, mert a szerzőnek mindenekelőtt meg akarja fizetni a becsületes munkája után őt megillető összeget. Ez az első kiadás a tiszteletdíj előteremtésére hivatott kiadás, a többi kiadások már jóformán csak járadék természetűek.

Ugyanígy jár el a német kiadó is. A franciánál azonban más a rendszer. A francia közönség megszokta a 3–3½ frankos kiadásokat, ott tehát az első kiadást mindjárt ezen az áron bocsátja közre a kiadó, a szerzőt minden eladott példány után részesítvén egy megállapított percentosztalékban. A könyv, amely tömeges példányszámban kel el, nagy tiszteletdíjat hoz szerzője részére, kis példányszám természetesen kis tiszteletdíjjal jár.

Ha mindezeket a körülményeket egybevetjük, az tűnik ki, hogy a magyar szerzőnek mérsékelt tiszteletdíja is aránylag nagyobb volt a külföldi szerzők tiszteletdíjánál.

Nagy baj, hogy a közönség ezeket a dolgokat nem tudta, vagy rosszul tudta és maguk az írók is, amikor ezekről a dolgokról irtak, hibásan instruáltak. Nagy baj ez azért, mert ily téveszmék mellett nehéz az irodalmi termelést fejleszteni. Irodalom nem képzelhető el írók nélkül, az írók nem élhetnek meg honorárium nélkül. Minden érdek azt parancsolja, hogy az írónak minél nagyobb honorárium jusson. Ez csak úgy érhető el, ha könyvét minél jobb üzleti feltételek mellett lehet a közönség körében elhelyezni.

A nagy példányszám biztosítása olcsó ár útján csak nagy nyelvterületeknél és nagy műveltségű népeknél kecsegtet sikerrel. Ez az eset nálunk nem forog fenn, ennek folytán nekünk arra kellett volna törekednünk, hogy a közönségnek azt a részét, amelynek érzéke van az irodalom iránt és anyagilag is képes rá, rábírjuk arra, hogy egy-egy író munkájának első kiadását lehető magas bolti áron váltsa magához, hogy az írónak megfelelő tiszteletdíj juthasson és azután annál könnyebben lehessen jutányos kiadásban hozzáférhetővé tenni ugyanazt a könyvet a kevésbbé tehetőseknek. Ezt teszik mindazon népek, amelyek hozzánk hasonló helyzetben vannak, a dánok, a svédek, a hollandusok, a norvégek.

E helyett azonban nálunk a rosszul informált, jórészt poliglott közönség, főként német behatás alatt, az elterjedt *Reclam-Bibliothek*-ra hibásan hivatkozva, mindig olcsó könyvek után kiabált és a kiadók mindennemű kísérleteit visszautasította, amelyek a könyvek árának megállapításával az irodalom helyzetét javítani törekedtek. A kiadók engedtek, mert nagy volt a nyomás, az eredmény a lassu elhalás volt. Nézze meg bárki a *Ráth Mór* nagyszerű lendülettel indult kiadói működését a 60-as és 70-es években, azokat a szép kiállítású és becses történelmi, irodalmi, mémoire-szerű, ismeretterjesztő műveket, amelyek megjelenésükkor is jutányosabbak voltak bármely külföldi hasonló műveknél és kérdezze meg magától, hogy azóta miért nem lehetett ilyen könyveket világra hozni; a fentiekben megtalálja rá a választ.

Ezért voltam én ellensége az u. n. olcsó könyvnek.

De még más okból is. A magyar könyv már eredetileg is olcsó volt, de ritka könyv került ki azt a sorsot, hogy ne kényszerüljön *még olcsóbbá lenni*. A magyar kiadó kénytelen volt mindig úgy kalkulálni, hogy a kinyomatott példányszám egy része eladatlanul nyakán marad, kénytelen volt számba venni azt, hogy 1000 példányból néhány száz nem fog elkelní a megállapított áron. Ezért intézménnyé vált Magyarországon a könyvárleszállítás. Nem volt az a kiadó, aki időszakonként ne kényszerült volna raktárának egy részét jutányosabb áron

felajánlani a közönségnek és így a befektetett tőkékből megmenteni azt, amit lehetett; ez bele tartozott a kiadói kalkulációba. Enélkül még azok a könyvek sem jelenhettek volna meg, amelyek abban az időben megjelentek. A régebbi könyvolvasók előtt emlékeztetéseket még azok a lepedőnagyságú könyvhirdetések, amelyeket *Ráth Mór*, *Lauffer Vilmos*, a *Franklin-Társulat*, az *Athenaeum* két-három évenként közrebocsátottak és amelyekben legjobb kiadványaiknak árait ideiglenesen 20–30–40–50–60 és néha még több %-kal is leszállították, hogy legalább ezután bírják rá a közönségnek olcsóságokra vágyó részét a raktárak tehermentesítésére.

Mi magunk is kiadói működésünknek abban az időszakában azért alapítottuk meg a *Központi antikváriumot*, mert amint az akkor általam készített expozéban olvasom: „kiadványi osztályunkban az évek során át már oly tetemes tömege gyűlt össze oly kiadványoknak, melyeknek kelendősége már nem áll arányban a leltárban tőkeként figuráló érték kamatoztatásával – hogy ezek nagybbszabású értékesítése parancsoló szükségé válik.”

Az olcsó könyvet tehát Magyarországon megteremtette az árleszállítás. Nem volt szükség a priori olcsó könyvet termelni, mert a könyv esélyeit még jobban rontotta volna, ha még árleszállításra sem lett volna alkalmas.

Az ingyen-könyv

De volt azután Magyarországon egy fajtája az olcsó könyvnek, amelynek igazán nem volt párja a világon – az *ingyen-könyv*. Ez egészen különleges magyar specialitás. Az olvasó képtelen azt elgondolni, hogy a magyar könyv életében mily nagy szerepet játszott az ingyen-könyv. Évtizedeken keresztül védekeztek ellene a kiadók – hiába, nem bírtak megküzdeni vele. Csak most szűnt meg az epidémia, mikor a könyv valósággal drága lett és mikor különben is minden megszűnt, ami volt.

Ebben az országban, ahol semmit sem tudnak jól megszervezni, megtalálták annak a módját, hogyan szervezkedjenek meg az emberek arra a célra, hogy ingyen-könyvekhez jussanak. Mindenféle című és rendeltetésű egyesületeket alapítottak, jóformán kizárólag abból a célból, hogy valami címet találjanak, amely alatt a kiadókat ingyen-könyvek adományozására lehessen rábírní. Legtöbbsen a magyarosítás és a közművelődés jellegét irták zászlójukra és minthogy a magyarság és a műveltség terjesztésének legfőbb eszköze az irodalom, természetesen, hogy első dolguk volt felszólítani a kiadókat, hogy a könyvtárat ajándékképpen küldött könyvekkel létesítsék. Alig volt nap, hogy a kiadócégek ily tárgyú leveleket ne kaptak volna. Ezekben a levelekben érzékeny hangon hivatkoztak a megalapított egyesület viszonyaira, oly szívrehatóan tudták csoportosítani a különböző indokokat kérésük támogatására, oly szépen, oly ellenállhatatlanul tudták kérni, oly élénk színekben tudták kulturmissziójukat kellő világításba helyezni és oly frappánsul appellálni a kiadók hazafiságára, hogy szinte lehetetlen volt a kérés elől kitérni. De az volt a baj, hogy ha teljesítették egy ilyen egyesületnek kívánságát, akkor mindjárt többen fordultak a kiadóhoz, mert az egyesület gondoskodott róla, hogy köszönetét hírlapokban közzétegye, ami azután másokat is felbízottatott hasonló közcélú alapításokra.

Eleinte védekezni próbáltunk ezek ellen a támadások ellen, megmagyaráztuk barátságos levelekben az illető folyamodó egyesületnek, hogy kívánsága nem jogosult és hogy az egyesület, mely kulturális missziót ír zászlajára, az ilyen kívánsággal éppen nem mozditja elő a kulturát. Az író pénzért kénytelen dolgozni, mert neki is élnie kell, a könyv, amelyet megír, az ő szellemi tőkéje; amit a kiadó neki fizet, az kamatja ennek a tőkének. Ha a kiadó ingyen osztja szét a könyveket, akkor nem fizetheti meg az írónak járó kamatot, akkor az nem tud megélni és nem tud dolgozni. A könyvtár-beszerzésre alakult egyesület egyébként is apasztja a vevőközönséget, mert hiszen egy példányból olvassák azt a munkát, amit talán többen meg-

vennének. Ha már most még azt az egy példányt is ingyen kapja meg az egyesület, akkor miből éljen az író és miből tartsa fenn vállalatát a kiadó. Minden intézkedés, amely a könyv kelendőségét apasztja, kárt okoz a szerzőnek, kárt okoz a könyvnek és kárt okoz a kulturának.

Nem sok eredménye volt ezeknek a jóindulatu magyarázatoknak, a kérő levelek csak nem szüntek meg. Akkor azután új indokokkal próbáltuk magunktól elhárítani ezeket a támadásokat. Ha nincs érzéke az egyesületnek a kultúra iránt, talán saját tagjainak érdeke iránt meg lesz a kellő érzéke. Rámutattunk arra, hogy ha megalakul egy olvasókör, annak vezetői egyrészt az olvasóközönsséggel, másrészt az irodalommal szemben vállalnak kötelezettséget. Az irodalommal szemben azt, hogy mint eszmék leghathatósabb eszközét pártolni fogják, az olvasóközönsséggel szemben azt, hogy jó könyvet juttatnak kezébe. Beválthatják-e ezt a céljukat, adhatnak-e jó könyveket az olvasók kezébe, ha azt adják oda nekik, amit ajándéknak kaptak, mert hiszen világos, hogy a kiadók a nehéz viszonyok közepette, ha már teljesítik kérésüket, nem ajándékozhatnak kelendő jó könyveket, inkább csak oly régi, elfeledett munkákat, melyek el nem kelvén, raktáron hevernek olvasatlanul, vevő nélkül. Hogy az ily üres és haszontalan könyvek az olvasókör céljának meg nem felelnek, bizonyos; ezek inkább rontják, mint fejlesztik az ízlést és az erkölcsöket és távol állnak a magyar nemzeti szellemtől; éppen nem alkalmas eszközei a művelődés terjesztésének. Azután rámutattunk arra, minő siralmas képet mutat egy oly könyvtár, amely ily alapon jön létre, amelyben silány, haszontalan könyvek szerepelnek magyar irodalom gyanánt. Nemcsak anyagilag rontják meg kérésükkel, de erkölcsileg is megszegyenítik az irodalmat, ellentétbe jönnek az egyesület kettős hivatásával és aláássák annak erkölcsi hitelét.

Akármennyit magyarázgattuk mindezeket, a kérvények csak jöttek újra és újra szakadatlanul, szinte külön hivatalt kellett tartani azok elintézésére.

Megint új rendszerhez folyamodtunk. Felszólítottuk az egyesületet, mutassa ki nekünk, kap-e ingyen szállást valamely magánháztulajdonostól, ingyen-butort a kárpitostól, ingyen-világítást, ingyen-fűtést, ingyen-kiszolgálást. Hivatkoztunk arra, hogy mindezekre telik, mindezekre van pénze az egyesületnek, pompás berendezésre, fényes világításra, kártyaasztalokra, szolgákra, még könyvszekrényre is, de azt, amivel megtöltik a könyvszekrényt, azt, ami miatt az egyesület állítólag megalakult, azt ingyen várják a könyvkiadóktól.

Gondoskodtunk róla, hogy mindezt néha-napján a sajtóban is szellőztessék. Vesztünkre, mert a közlések csak impulzust adtak új egyesületek alapítására. A könyvkiadókat valóságos pánik szállta meg, ha valami könyvtáralapítási mozgalomról olvastak, tudták, hogy ez ellenük intézendő hadjáratot jelent.

Nagy szorongatásaink közepett külföldre fordultunk, megtudandók, vajjon ott minők az állapotok ezen a téren. Külföldi könyvkiadó-kollégáink elcsodálkoztak: efféle üzelmekről nekik tudomásuk sem volt. Azt, hogy egy egyesület egész könyvtárat összekunyoráljon a kiadóktól, a képtelenségek birodalmába tartozónak mondták. Megesik néha, hogy egy-egy könyvet kérnek arra utalt szegény tanulók, ezeket a kérelmeket a körülmények alapos mérlegeléséhez képest méltányosan elintézik – de hová jutna a könyvkiadó, ha ilyen viszonyokkal kellene számolnia, mint aminőkről mi őket értesítettük. Mi lenne például a nagy német tudományos irodalomból, amelynek termékeit jóformán kizárólagosan a közkönyvtárak szerzik be, ha ezek a közkönyvtárak, vagy azoknak egy része jogot formálna arra, hogy a kiadó ingyen juttassa el hozzájuk kiadványait.

Az egyik német kiadó, a stuttgarti *Robert Lutz* közölte velünk, hogy amikor a bécsi *Akademische Lesehalle* levélpapírján egy orvosnövendék azon a címen kérte tőle egy könyvnek a megküldését a könyvtár részére, hogy az egyesület Bécs német nemzeti diákjait

sorolja tagjai közé és hogy ezért az egyesület és annak törekvései iránt a német birodalomban igen élénk érdeklődés áll fenn, ő tagadólag válaszolt a kérésre, mert nincs abban a helyzetben, hogy jómódu köröknek ingyen adjon könyveket. „Mindazonáltal – teszi hozzá – hajlandó vagyok az önök kedvéért kivételt tenni, ha bebizonyítják, hogy az Önök diákegyesületének tagjai több vizet isznak, mint sört, amely esetben örömmre fog szolgálni, ha tudomány-szomjuk enyhítéséhez a magam költségén hozzájárulhatok”.

Ez után az információ után végre radikális lépésre határozta el magát a *Magyar Könyvkereskedők Egylete*, arra, hogy tagjait eltiltja attól, hogy egyáltalában bárminemű egyesületnek bármi címen kért könyveket ingyen adhassanak. Kinyomatott egy válaszlevelet, azt tagjainak sok példányban rendelkezésére bocsátotta, hogy minden hozzá érkező levélre válaszul megküldjék. Ebben a válaszlevélben kategorice ki volt mondva, hogy mi, hazai könyvkiadók, kötelezzük magunkat, hogy ily megkereséseknek ezután egyáltalában nem teszünk eleget.

Ez az egyöntetű eljárása a kiadóknak csak arra volt jó, hogy az eléjük kerül konkrét kéréseket elintézzék, de nem akadályozta meg azt, hogy ilyenek hozzájuk újból és újból ne intéztesse-nek. Kulturtörténeti szempontból érdekes volna szemügyre venni, hogy minő tényezők voltak azok, amelyek ezen a módon akartak könyvtárhoz jutni. Szinte hihetetlen, hogy minő tényezők voltak köztük. Állami intézmények, törvényszéki, rendőrségi könyvtárak, felekezeti intézmények, „Nyelvében él a nemzet” jelisével megalakult iskolaegyesületek, külföldi magyar egyesületek, ifjúsági egyletek, ipari társulatok, munkás-egyesületek, jótékonyági egyletek, kereskedői körök, kaszinók, asztaltársaságok, mindenféle otthonok, milliókkal rendelkező közművelődési egyesületek, politikai jellegű társulatok, azután iskolák, mindennemű fajtájuk, fővárosiak úgy, mint vidékiek, tanító-testületek, humanitárius intézmények, szegényházak, kórházak, rokkantaknak, vakoknak, siketnémáknak, elmebetegeknek, árváknak mindennemű egyesületei és intézetei és sok-sok egyéb különböző tényező.

Érdekes, hogy az egyik ilyen kunyoráló levelet egy valóságos, ősrégi családból származó herceg írta alá, egy gazdag nagy városnak kimagasló pozícióban levő férfia, mint a gazdag város kaszinói könyvtár-bizottságának elnöke.

De még érdekesebb, hogy midőn *Wlassics Gyula* kultuszminiszter az állami iskolák tanítóit utasította, hogy minden községben szervezzenek a 15–21 éves ifjak részére könyvtárral kapcsolatos, az önképzőkörök modorában működő ifjúsági egyesületeket, az egyik tanítót testület, hivatkozással arra, hogy a miniszteri rendelet értelmében az ifjúság semmi tagdíjat nem fizet és a szociális és hazafias cél csak úgy érhető el, ha az ifjúság nevelésére szükséges eszközök, elsősorban és főképpen a 15–21 éves kor lelkiéletének megfelelő ismeretterjesztő és szórakoztató könyvek, lapok és folyóiratok rendelkezésére állanak, miután továbbá a községeknek iparos polgárai közül csak igen kevesen jelentkeztek eddig pártoló tagokul, felhívja a kiadókat, hogy az egyesület körletébe tartozó összes községeket lássa el a megfelelő könyvekkel.

Százával lehetne közzétenni az e fajta igen érdekes okmányok kivonatát, ha nem volna annyira elszomorító. Vajjon meg fog-e szünni ez az epidémia most, hogy a könyvet valóságos értéknek ismerte fel a közönség egy nagy része, olyannak, amiért valóságos készpénzt érdemes adni – vagy folytatódni fog a könyvkunyorálás az új korszakban is? Attól félek, folytatódni fog.

A közönség önámítása

Azután volt még egy ok, mely ellene szólt az olcsó könyvnek, közönségünk saját szerű pszichológiája. A mi könyvvásárlóinknak szükségük volt arra az illúzióra, hogy ők jutányosan vásárolnak, azért van nálunk több antikvárium, mint a világ bármely városában. Az a könyv,

amelyet valaki az antikváriumban vesz, eo ipso olcsóbban megvettnek tűnik fel előtte. Ámbár nem mondható, hogy a közönség az antikváriusokat is szinte nem kényszerítené arra, hogy olcsón adják el neki könyveiket. Így fejlődött ki aztán nálunk a modern antikváriumnak az a neme, amely a rendes szortiment-könyvkereskedést szinte teljesen megbénította. Ha *Herczeg Ferenc*-nek egy új könyve jelent meg, azt még azon a napon az antikváriumban kereste a közönség. Minthogy a rendes szortiment-könyvkereskedő nem biztosíthatott ennek a *Herczeg*-könyvnek valamilyen számbavehető forgalmat, a kiadó kénytelen volt az antikvárius által nála megrendelt nagyobb példányszámot annak megfelelő nagy engedménnyel átadni, oly engedménnyel, amely az antikváriust abba a helyzetbe hozta, hogy a példányt a megjelenés napján már 15–20 százalékkal, esetleg nagyobb engedménnyel adhatta el. Ez a néhány százaléknyi engedmény szükséges illúziója a közönségnek, hogy a *Herczeg Ferenc* könyvét megvegye. Ez az illúzió a magyar könyvpártolás előfeltétele volt, evvel számolni kellett. Hovatovább természetesen ez a magasabb bolti árban nyert kifejezést. Ahelyett, hogy olcsóbban jutott volna a közönség a *Herczeg Ferenc* könyvéhez, drágábban jutott hozzá, mert a kiadó kénytelen volt magasabb bolti árat megállapítani, hogy az antikváriumnak megadhassa azt a magasabb rabottot, amely azt viszont képessé teszi a közönségnek megadni a 20 százalék engedményt. A könyv, amelyet talán 3,50 koronás bolti áron adhatott volna ki a kiadó, már most 5 koronás bolti áron látott napvilágot, hogy a publikum 4 koronáért megkaphassa. Ilyen a magyar gyakorlati ész. Egyébként újabban ezt az anomáliát a szortiment-könyvkereskedőkkel egyetértve önként szüntették meg a modern antikváriusok, ily módon újra érvényre juttatván a kiadó által megállapított eredeti bolti árt.

Az olcsó könyv-vállalatok

Mindezek a körülmények okozták, hogy én az olcsó könyvnek ellensége voltam. De meg lehetett volna engem cáfolni, ha azok a vállalatok, amelyekkel a kiadók előállottak, hogy az olcsó könyvért való kiabálásnak engedjenek, sikerültek volna és az irodalomnak hasznára lettek volna, – de nem sikerültek és nem váltak hasznára az irodalom fejlesztésének.

Nem mintha nem volna örvendetes, ha bármelyik jó könyv bárminő „feltáralás”-ban jelenik meg, de itt most nem ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgokat, hanem abból a könyv életében legfontosabb szempontból, hogy mennyire terjed el a könyv, mennyire válik eleven, ható kulturtényezővé és mennyire mozditja elő elterjedése útján az író érdekét, az irodalom életét. Ily szempontból tekintve az olcsó könyv kérdését és azoknak a vállalkozásoknak sorsát, amelyek az olcsó könyv eszméjét meg akarták valósítani – ebben az egész korszakban, amelyről ez a könyv szól, egészen a háboru idejéig, egyetlenegy sem sikerült, egyetlenegy sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, egyetlenegy sem teljesítette misszióját, amint az viszonyaink között különben természetes is volt. Nehogy félreértésekre adjon alkalmat mindaz, amit erről a kérdéstről elmondottam és el akarok mondani, számok segítségével akarom gondolatomat megértetni. Egy 10 ives könyv megjelenik például 3000 példányban 3 koronás bolti ár mellett. Ennek a bolti áru összforgalma tehát 9000 koronát eredményez. A szerző, tegyük fel, 1000–1500 korona tiszteletdíjat kap. Már most tegyük fel, hogy ennek a könyvnek tartalmát kiadja két füzetben egy olcsó könyv-vállalat, kinyomatja 6–10.000 példányban, illetve 12–20.000 füzetben, amely 30 filléres bolti ár mellett 3600–6000 korona bolti áru forgalomnak felel meg és fizet a szerzőnek 200 koronát. Ez a példa megvilágítja a dolgot az írói tiszteletdíj szempontjából és világossá teszi azt is, hogy ennek az olcsó kiadásnak csak úgy volna értelme, ha 50 vagy 100.000 példányban lehetne kinyomatni és elterjeszteni és ennek a nagy példányszámnak megfelelő tiszteletdíjat fizetni a szerzőnek. Ebben az esetben indokolva volna az olcsó kiadás, mert hiszen magát a könyvet sokkal nagyobb példány-

számban juttatja el az olvasókhoz az irodalmi érdek csorbitása nélkül. De oly országban, ahol az olcsó vállalat nem kél el több példányban, vagy alig valamivel több példányban, mint az u. n. drága könyv, ott az olcsó vállalatok gyűjteménye az irodalomnak nyilvánvaló kárával jár.

Én ebből sohasem csináltam titkot és azokat az írókat, akik velem effelől tanácskoztak, mindig lebeszéltem arról, hogy munkáikat ily olcsó gyűjteményekben közrebocsássák. Kevés sikerem volt ezzel, mert legtöbbször azzal az indokkal csábították rá magukat az ily kiadásokra, hogy ezek a legjobb reklámjai lesznek egyéb műveiknek és egyéb kiadásaiknak. Ez fenn is állna, ha tényleg 50 vagy 100.000 példányban kelne el, de a 2–5000 példányban elkélő olcsó füzet nem reklámja az írónak, hanem egész mivoltában devalvációja az ő irodalmi és forgalmi értékének.

Nem akartam megemlíteni a *Mikszáth*-ról szóló fejezetben, minő fájdalommal töltött el, amidőn *Légrády*-ék, akkor a jogok birtokában, *Mikszáth*-nak majdnem összes munkáit, amelyekkel rendelkeztek, a „*Magyar Könyvtár*”-nak engedték át kiadásra. Nem akartam ezt ott megemlíteni azért, mert félreértésekre adhatott volna alkalmat, most azonban, minthogy már kifejtettem az olcsó könyvről való nézeteimet, talán egy nézetem lesz velem mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozik, hogy *Mikszáth* műveinek terjesztését nem nagyon mozditotta elő az, hogy a „*Szent Péter esernyője*” és más egyenrangú munkái megjelentek a „*Magyar Könyvtár*”-ban 6000 példányos kiadásokban, amely kiadások elkezte 8–10–15 évig, sőt esetleg tovább is tart. A terjesztőképes módon megjelenő munkák terjesztését akadályozzák, azoknak gáncsot vetnek, de maguk semmiképp sem bírnak elterjedni.

Talán nem lesz érdektelen, ha egy kicsit szemlét tartunk ezek felett az u. n. olcsó könyv-vállalatok felett, hogy lássuk, mennyi jóra való és becsületes törekvés, mennyi optimizmus és lelkes ambíció szülte azokat és minő csalódás járt nyomukban. Csalódás az egész vonalon az elsőtől mindvégig kivétel nélkül, minden ellenkező látszat ellenére.

Az első ily Reclam-utánzó vállalkozás az *Aigner Lajos* által kiadott „*Magyar Könyvesház*” volt, egyike azoknak az *Aigner*-féle vállalatoknak, amelyek az ő bukását idézték elő. Jól volt kigondolva, elég érdekesen volt összeállítva, sok értékes füzet és kötet jelent meg benne, de – nem volt kelendősege. Váltakozva hozta a régi irodalom és az új irodalom jelesebb termékeit 4–5 ives füzetekben 20 krajcárnyi áron; igazán olcsó volt, mégsem tudott boldogulni.

Ugyanebben az időben tett kísérletet egy győri könyvkereskedő, *Grosz Gusztáv*, az „*Egyetemes Könyvtár*” című olcsó könyv-vállalattal, amelyben igazán jó, mondhatni klasszikus munkákat adott közre, füzetenként 10 krajcáros áron. Van benne 8 ives füzet is ezen az abszolút vége is bámulatos olcsó áron. A 24-ik füzetnél kénytelen volt vállalatát beszüntetni.

Akkor azután jött egy nagy, tőkeerős vállalat, a *Franklin-Társulat* és megindította az „*Olcsó Könyvtár*”-at *Gyulai Pál* szerkesztésében. Az „*Olcsó Könyvtár*”-ban igen becses dolgok jelentek meg; gyűjtőhelye volt a legkülönbözőbb irodalmi értékű műveknek, amelyeket más vállalatokban alig lehetett volna elhelyezni. Izléssel és gonddal voltak megválogatva a munkák és ebből a szempontból csak elismerés illeti meg a vállalatot. De könyvforgalmi szempontból a magyar irodalom életében számba sem vehető az „*Olcsó Könyvtár*” megjelenése; mégis örömdetes jelenség, hogy megvan és érdeműl róható fel a kiadónak, hogy bizonyára áldozatok árán fenntartotta. Később kénytelen volt az igen alacsony bolti árat felemelni, csak így kerülhetvén ki azt, hogy a vállalatot ne kelljen beszüntetni. *Gyulai Pál* halála után *Heinrich Gusztáv* vette át a szerkesztést, aki ugyanazon a színvonalon tartja fenn és értékes tartalommal tölti meg a vállalatot. A füzeteket ma sem nyomtatják nagy példányszámban, de minthogy tradícióhoz híven nem öleli fel az irodalomnak azt a részét, mely jobb körülmények

között tud érvényesülni, tisztán irodalmi szempontból tekintve, igen hasznos vállalatnak mondható.

Nagy ambícióval és a legügyesebb kiadói bevezetés mellett, nagystilű reklám kíséretében lépett a porondra a *Wodianer cég* által megindított „*Magyar Könyvtár*”. Ennek szerkesztője, *Radó Antal* nagyobb változatosságra, nagyobb elevenségre törekedett, mint az „*Olcsó Könyvtár*”. Mindenképpen gondosan, irodalmi izléssel és nagy szerkesztői rutinnal szerkesztette meg a vállalatot, de én a magam részéről sohasem helyeselhettem azt, hogy irodalmunk legnépszerűbb íróinak friss munkáit akarta vállalatában felölelni.

A „*Magyar Könyvtár*” minden kiválósága, sokoldalúsága és határozott üzleti eredményei mellett sem tudott oly nagy elterjedést elérni, aminő egy ily vállalatnak ily módon való közrebocsátását megindokolta volna. Nem bizonyít ellenem, sőt mellettem bizonyít az, hogy a „*Magyar Könyvtár*” egyes füzetei tényleg igen nagy példányszámban jelenhettek meg, mert ha megnézzük, hogy melyek azok a kelendő füzetek, akkor menten rájövünk, hogy csakis az iskoláknak szánt olvasmányok, olyanok, amelyek a rendkívül olcsó kiadást megindokolják, lehetővé teszik.

Mikor a „*Magyar Könyvtár*” 10-ik évfolyamának jubiláris ünnepét megülte, *Mikszáth Kálmán*-t kérte fel arra, hogy írja meg a bevezető cikket. Ő ennek a kérésnek meg is felelt, irt is „*Arisztokracia a könyvpalcokon*” cím alatt egy igen szellemes elmefuttatást, de ebben nem a „*Magyar Könyvtár*” mellett, hanem ellene foglalt állást. Azon az állásponton állott, amelyen én állok az olcsó gyűjtemény tekintetében. Egy *Mr. Joung* nevű amerikai urról szól, aki őt felszólította, hogy küldesse meg neki könyveit sajátkezű manupropriájával. Az amerikai ur könyvtárának ez volt a specialitása. *Mikszáth* megkérdezte tőle előzőleg, hogy milyen kiadásokat küldessen: a drágább vagy az olcsóbb kiadásokat? *Mr. Joung* az utóbbi kiadásokat kérte, mert azt mondja:

„Egy könyvnek az olcsósága mutatja meg, milyen karriert csinált. Csak rá kell nézni, mint a katonatiszti galléra és azonnal látjuk, milyen rangban van.

Szíveskedjék csak elküldeni a legolcsóbb kiadásokat, azok az én kedvenceim, külön cseresznyefa-szekrénybe rakom, mert az olcsó könyvnek tömérdek emberhez kell indulnia, hogy magát kifizesse, s hogy ehhez passzusa legyen, már ezelőtt sok különböző kiadásokban kellett megjelennie. Minden előbbi kiadás egy őst jelent s akiknek a legtöbb őse van, az a legelőkelőbb a könyvek között is.”

Mikszáth azt felelte vissza: „Sajnos, a mi közönségünk nagyon szegény, minélfogva a mi könyveink nagyon drágák.”

Igy is van ez és nem is lehet másképp, egy szegény és kisszámu nemzetnek nem lehetnek olcsó könyvei. Ezt be kell látnia a közönségnek és ha önálló irodalmat és önálló műveltséget akar, meg kell hoznia azokat az áldozatokat is, amelyekbe ez kerül.

De nem lehet csodálkozni azon, ha a közönség nehezen látja ezt be, mikor maguk a könyvkereskedők és kiadók is nehezen látják be; mikor mindig akad új és új vállalkozó, aki azt a hitet kelti a közönségben, mintha az olcsó könyv prosperálna. Igaz, hogy most már az olcsó könyvnek csak látszatával bír az újabb ilyenmű vállalkozás, de még mindig jutányosabb, semminthogy a siker biztosítékával bírna.

Ime egy új szerkesztő és egy új kiadó azt tartja, hogy a „*Magyar Könyvtár*” már nem eléggé modern, megalapítják a „*Modern Könyvtár*”-at. Ebben is sok értékes és jó mű jelenik meg, számbavehető sikere alig egy-kettőnek van. Az első kiadó, *Sziklai Jenő* belepusztul, nem volt hozzá tőkéje és kitartása, átveszi a másik, a *Politzer*-féle könyvkiadóvállalat, kifejleszti,

kiterjeszti, azután az *Athenaeum* tőkeerős kezeibe jut a vállalat. Most már megvan minden előfeltétele a sikernek, mégsem jut el ahhoz a példányszámhoz, mely igazolná.

Azután itt vannak az olcsó regény-vállalatok, élükön az „*Egyetemes Regénytár*.” Ez akkor indult meg 1885-ben, amikor a „*Regényvilág*” megszűnt. Ez volt akkor az egyetlen számbavehető vállalkozás, amelyben író elhelyezhette regényét. Bátor és merész vállalkozás volt, egy koronáért egy bekötött 10–12 ives könyvet adott, de alkalmas volt-e arra, hogy a magyar író anyagi érdekeit szolgálja, jutott-e abba a helyzetbe, hogy megfelelő tiszteletdíjat biztosíthasson az írójának? Oly sokkal több példányban kelt-e el az „*Egyetemes Regénytár*”-beli kötet a maga olcsóságánál fogva, mint ugyanaz a kötet elkelt volna az akkori normális bolti ár mellett, ugy azonban, hogy az író jobban díjazhatta volna? Az „*Egyetemes Regénytár*” sem bizonyította be, hogy a könyv ára volna Magyarországon oka a könyv elterjedésének vagy el nem terjedésének, épp oly kevésbé bizonyította be azt később a *Légrády*-ék kiadásában megjelent „*Legjobb Könyvek*” című vállalat, amely nagy ambícióju címének megfelelően közölt is tényleg sok igen jó könyvet igen olcsó áron, mégsem birt elterjedni. Meg is szűnt néhány évfolyam után. Ugyanez mondható az „*Athenaeum Olvasótára*”-ról is, mely szintén nem birt prosperálni.

Ebbe a kategóriába tartozik a *Stampfel-féle „Tudományos Zsebkönyvtár”* is. A nagy látkörű pozsonyi könyvkiadó helyesen ismerte fel annak a szükségét, hogy a tanulni vágyó embernek legyen módjában rövid áttekintést nyújtó összefoglalásban egy egész tudományszakma felől tájékozódni. Nem az volt a cél, hogy ez a zsebkönyvtár feleslegessé tegye a nagyszabású munkákat, a tan- és kézikönyveket, hanem éppen azok mellett, azoknak mintegy előkészítőjeképpen tölthetett be fontos missziót. A „*Tudományos Zsebkönyvtár*” kitűnően volt megalapozva és nagy körültekintéssel vezetve, de egy nagy hibája volt: az, hogy tulságosan olcsó volt; 5–6 ives füzeteket jó papíron, szép kiállításban, hajlítható kartonozásban adott 60 fillérért. Ennek az olcsó árnak két következménye volt: először is nem fizethetett csak igen-igen mérsékelt tiszteletdíjat, másodszor kénytelen volt a füzeteket 4–5–6000 példányokban kinyomtatni, hogy az előállítási költségek minél több példányra oszoljanak szét. Ez azonban baj, különösen tudományos tárgyú könyveknél, mert a tudomány folyton halad, a kutatás soha sem szűnik meg, ilyen könyveket folyton à jour kell tartani, már pedig, ha egy ilyen 6000 példányos kiadás csak 10–15–20 esztendő alatt fogy el, akkor az utolsó években a példányok mint elavult, obsolet könyvek kerülnek a közönség kezébe.

A „*Tudományos Zsebkönyvtár*” ára csak akkor volna indokolt, ha 2–3 éven belül elfogyna egy-egy kötet. A vállalat sokkal nagyobb szolgálatot tett volna az ismeretterjesztésnek, ha magasabb áru kötetekben bocsátják közre, kisebb példányszámban nyomtatják és gyakrabban hoz új kiadásokat. Mert ennél a vállalatnál is beigazolódtott, hogy maga az olcsó ár nem teremt közönséget; kelendők voltaképpen csak azok a kötetek voltak, amelyek belekapcsolódtak az iskolai oktatásba. Ezek azután gyakrabban értek új kiadást is. A többiek, sajnos, tulságos soká maradtak a kiadó raktárán.

Fordulat a könyvterjesztésben

A kiadói ügybuzgóság és az a vágy, hogy lépést tartson a magyar kiadóság a külfölddel, mégis mindig új és új vállalatokat érlel meg, már nem oly ingatag alapon, mint aminők a filléres vállalatok, mert hiszen saját szakállán tanulta meg mindegyik, hogy olcsó könyvet csak úgy lehet előállítani, ha azt nagy példányszámban nyomtatjuk és ennek a nagy példányszámnak elhelyezését biztosítva látjuk.

Eddig ez lehetetlen volt, mert nemcsak közönség nem volt hozzá, hanem könyvkereskedelem sem. Talán fejlődött volna felvevő olvasóközönség a műveltség előhaladásával, ha lett volna könyvkereskedelem. De arra a 120–150 hazai könyvkereskedőre nem lehetett alapítani az ilyen olcsó vállalatok sorsát. Amíg nagy városok egyáltalában nem bírtak rendes és a terjesztésre alkalmas könyvkereskedésekkel, addig gondolni sem lehetett ilyenekre.

A század első évtizedének vége felé egyszerre fordulat állott be ezen a téren. Az újjáalakított *Beszerzési és szállítási részvénytársaság*, mely eddig csak a lapok terjesztésével és szétosztásával foglalkozott, lassankint a könyvet is felvette üzemkörébe. De még ennél is jelentősebb volt, hogy a nagy elterjedtségnek örvendő népszerű napilap, „*Az Est*”, a lap minél intenzívebb elterjesztése céljából megszervezett elárusítói apparátusát is a könyv szolgálatába állította. Ez a magyar könyv sorsa szempontjából nagy dolog volt. Most már lehetett arra számítani, hogy a valódi szükségletnek megfelelő könyvet ezeken az utakon el lehet juttatni mindenüvé, ahol magyar lapot olvasnak és ahol talán a magyar könyvet is szívesen befogadják.

Most már lehetett arra gondolni, hogy az az olvasókedv és az az ismeretvágy, mely a könyvárusi nagyüzem, a részletüzleti terjesztés nagy fejlődése folytán a közönség széles rétegeiben láthatóan növekedett, minden irányban kielégülést találjon.

Most már szabad volt kísérletet tenni nagy példányszámu és jutányos áru vállalkozásokkal. Meg is történtek ezek a kísérletek. Még pedig kettős irányban. A népszerűsítő tudományos és a szépirodalom terén.

Szinte egyidőben keletkezik az „*Athenaeum-könyvtár*” és a mi kiadásunkban a „*Világ-könyvtár*.”

A „*Világ-könyvtár*” nagy és szép feladatot tűzött maga elé; azt, hogy amit a történelem és filozófia, a szociológia és természettudomány, az irodalom, a művészet, a politika, a vallástudomány nagyot és maradandót alkotott, el akarja juttatni a nagyközönséghez – az emberi szellem nagy reprezentatív képviselőinek legnagyobbra értékelt munkáiban.

A vállalat nagy lendülettel indult meg, egymásután hozta a szebbnél-szebb és jobbnál-jobb köteteket mindaddig, amíg a világháború „megálljt” parancsolt. A közönség nagy érdeklődéssel kísérte a „*Világ-könyvtár*”-t, fokozottan még a háború alatt is, de mikor minden annyira megdrágult, hogy a köteteket többé nem lehetett jutányos áron áruba bocsátani, be kellett szüntetni – jobb idők reményében – a további kiadást.

Szinte hallgatólagos megegyezés alapján a „*Világ-könyvtár*” nem közöl szépirodalmi műveket – viszont az „*Athenaeum-könyvtár*” nem közöl tudományos munkákat, hanem kizárólag szépirodalmiakat.

A Nelson-könyvgyár

Könyvkiadói szempontból egyébként az „*Athenaeum-könyvtár*” egyike a legérdekesebb magyar vállalkozásoknak.

A könyvelőállítás egyik legfontosabb problémáját oldja meg, a könyv igazán olcsó előállításának kérdését. Ezt a kérdést a gyakorlati angolok oldották meg úgy, hogy egyuttal maguknak biztosították a művelt nemzetek nyelvén megjelenő valóban olcsó könyvek előállításának szinte monopóliumát.

Egy nagy angol kiadócég, a *Nelson* könyvkiadóvállalat, konstruáltatott egy igen nagy nyomtató gépet, amelyen egyszerre 192 oldalt lehet egy fordulattal kinyomni és összehajtogatni. Az

innen kikerül iverk automatice belekerülnek egy füzőgépbe és abból olyan állapotban kerülnek ki, hogy már csak bele kell akasztani a kész bekötési táblába. Mindent a gép végez el, emberi munka jóformán csak egy műveletet hajt végre. Már most két iverk ebben a gépben kinyomva 384 oldalas könyvet ad, azaz 24 rendes formájú 16 oldalas iverket. Ezzel az ökonómikus eljárással *Nelson* oly minimális költségre redukálta a könyv gyártási összegét, hogy képes volt egy shilling bolti árért áruba bocsátani azt.

A gép azonban e mellett a gazdaságos kihasználás mellett oly tömegeket képes előállítani, hogy maga az angol könyvszükséglet nem elég ahhoz, hogy a gépet állandó munkával táplálja. Ha pedig a gép nem dolgozik állandóan és nincs jól kihasználva, természetes, hogy ezáltal az előállítás megdrágulna. Ezen akként segített *Nelson*, hogy felajánlotta a gép kihasználását az övéhez hasonló alaku és kiállítású könyvek részére francia, német, spanyol, magyar kiadóknak. A német kiadók közül a berlini nagy *Ullstein*-cég készített ennek folytán *Nelson* gépén az „*Ullstein-Bibliothek*”-ot amely egy márkás áron kerül forgalomba. Az „*Athenaeum-könyvtár*” is a *Nelson* gépein készül, még pedig akként, hogy a szöveget az *Athenaeum* budapesti intézetében kizsedeti, a stereotipálandó papírlemezeket elküldi Edinburgba, ahol azok kiöntése után elkészülnek az „*Athenaeum-könyvtár*” kötetei. Az *Athenaeum*-nak köteleznie kellett magát legalább 10.000 példánynak kinyomatására, amire most már bátorsága is volt, mert módjában volt az újfajta és sikeresnek ígérkező terjesztő eszközökre támaszkodni.

Érdekes dolog, hogy Magyarországon meg volt a bátorság ebbe a vállalkozásba belemenni, de Franciaországban nem volt meg. A *Nelson*-cég a legnagyobb francia könyvkiadót, a *Hachette*-céget kínálta meg azzal, hogy az ő gépén francia műveket fog részére előállítani. *Hachette* annál alkalmasabb lett volna erre a tranzakcióra, mert hiszen az összes francia vasutak könyvelárusítását monopolizálja. Még sem volt bátorsága a neki kockázatosnak látszó vállalkozásba belemenni, ami *Nelson*-ékat arra indította, hogy maguk telepedtek meg Párisban és saját kockázatukra tették közzé „*Collection Française Nelson*” cím alatt egy gyűjteményt, melyben a francia irodalom legjava munkáit közlik és melynek fenomenális sikere volt. A *Hachette*-cég csak a maga vasuti könyvkereskedése részére 3–4-szer annyi kötetet vesz át *Nelson*-éktól, mint amennyinek kinyomatására annak idején kötelezettséget kellett volna vállalnia.

Amit *Nelson*-ék véghezvittek, az megoldotta jóformán az olcsó könyv előállításának problémáját. Ha arányban áll vele a fogyasztás, akkor ebből a gyári módon készülő könyvelőállitásból beláthatatlan perspektívái nyílnak az emberi művelődésnek.

Nelsonéknál

Ennek az előállítási módszernek – azt hiszem – én voltam az öntudatlan előidézője.

A század elején kezdte kiadni *Nelson* angol kiadó azokat a gyönyörű kis köteteket indiai papíron, melyek egész vékony, ujjnyi vastagságú könyvben 800–1000 oldalt foglaltak magukban, pompás flexibel bőrkötésbe voltak foglalva és mindössze két shillingbe kerültek. Mikor 1904-ben Angliában jártam, rá akartam jönni a nyitjára ennek a dolognak. A papír forrására még valahogy ráakadtam, de sehogy sem bírtam rájönni arra, hogy hol veszi a kiadó azt a gyönyörű és nyilván igen olcsó bőrt, és hogy képes egy ily 800–1000 oldalas könyvnek szedését, nyomását, kikészítését oly olcsó áron biztosítani, hogy azután ily csekély árért tud ily szép könyvet adni. Végre elhatároztam, hogy magához a *Nelson*-céghez fordulok felvilágosításért.

Felkerestem a *Nelson*-cég főnökét, bemutatkoztam neki, mint magyarországi kiadó, aki szeretne magyar nyelven néhány oly szép kis kötetet közrebocsátani, legyen szives felvilágosítani, hol veszi a kötéshez való bőrt?

Nelson visszavonult, hogy a dolgot majd megbeszéli társaival és egy fél óra múlva azzal lepett meg, hogy ő majd elkészíti a mi részünkre azt, amire szükségünk van; nem kell ahhoz egyéb, mint hogy neki küldjük meg a magyar szövegü szedést, illetőleg annak stereotip-lemezeit és kötelezzük magunkat legalább 10.000 példánynak egyszerre való megrendelésére. Ezt szívesen vállalja, úgy fogja szállítani a köteteket, hogy mi is két shillinges bolti áron adhassuk őket – de többet nem tehet, a nyersanyagok beszerzési forrásait nem közölheti velünk. A válasz meglepett, de nem elégitett ki, mert sehogysem oldotta meg a talányt. Próbáltam beszélni még a szedésről, munkabékekről, a nyomásban elérhető megtakarításokról, de Nelson nem igen mélyedt bele ezeknek bővebb tárgyalásába, valahogy érintette a nagy példányszámot, a 10.000 példányos minimumot és csak azt hajtogatta, hogy a kész könyveket szívesen szállítja, mást ebben az ügyben nem tehet.

Bucsuzásul átadta nekem *Richard Cobden* életrajzát, elmagyarázván, ki volt *Cobden*, azt is megemlítve, hogy az apósa volt, akiről ily nagy negyedréti kötetbe foglalt életrajzot adtak ki, és igen meg volt lepve, de egyuttal büszkén meg is elégedve, mikor mondtam neki, hogy tudomásom van róla, ki volt Cobden, teljesen tájékozva vagyok jelentősége felől.

Mikor hazajöttem, megbeszéltük, melyek lehetnének azok a magyar könyvek, amelyeknek 10.000 példányos kiadását meg lehetne kockáztatni – de nem birtunk összehozni ötöt sem olyat, amelyeknél az igen nagy kockázat ki volna zárva. Így udvariasan megköszönve ajánlatát – egyuttal sajnálattal lemondunk annak igénybeviteléről.

De mikor azután néhány év múlva megindult a világszerte ismert „*Nelson-library*” – nem birtam szabadulni attól a gondolattól, hogy az eszmét az e fajta könyvgyártásra Nelsonéknak az én beszélgetésem szuggerálta; hogy az adott impulzust arra a nagyszabású gyárszerű könyvelőállításra, mely lehetővé teszi az igazán olcsó könyvet.

Az „Olcsó Jókai”

Az újfajta könyvüzemet most már el kellett látni megfelelő anyaggal. Így keletkezett a mi kiadásunkban az „*Olcsó Jókai*. ”

Ez az „*Olcsó Jókai*” különben egy nagyrészt új Jókai volt, egy ismeretlen Jókai. Az olvasók elcsodálkoztak rajta, minő új kincsekkel állunk elő. Tény az, hogy ez a gyűjtemény felszínre hozta *Jókai* műveinek legszebb igazgyöngyeit, mik elvesztek a kincsek nagy sokaságában.

Felszínre hozta, hogy ragyogásukat, tűzüket szertehordják az országban, a nagy tömegek közé, a milliók közé, hogy fillérek árán jussanak el mindenüvé a nagy mesélő, a lelkeket hódító varázsszerű költő csodás alkotásai.

Némelyik irodalmi vállalkozás egy szerencsésen megválasztott címnek köszönheti sikerét. Ily szerencsés cím volt az „*Olcsó Jókai*”-é is. Az olcsóság varázsigéjére vette észre a közönség azokat az örökbecsű értékeket, melyek eddig mintegy ismeretlenül rejtőzködtek a nagy nemzeti kiadás köteteiben.

És ez voltaképpen jelentősége az „*Olcsó Jókai*”-nak. Nem annyira a jutányos volta, mint újszerű összeállítása. Mert olcsósága igen relativ. Maga a kiadó készséggel ismeri be, hogy ez még nem az, amire törekedni kellene, ha csakugyan az olcsóság révén akarjuk Jókait a legtágabb köröknek hozzáférhetővé tenni. De a különböző nehézségek folytán be kellett érnie

azzal, hogy ebben a kiadásban félakkora áron sikerült az egyes munkákat közrebocsátania, mint amennyibe azok a nemzeti kiadásban kerülnek.

Magam szerkesztettem az egész gyűjteményt. Egy nyári szabadságomat fordítottam rá, hogy *Jókai* összes elbeszéléseit és kisebb írásait újból átolvassam és elrendezzem úgy, amint azokat az „*Olcsó Jókai*” kiadásban találja a közönség.

A kalandost, a humorost, a fantasztikust, a korrajzot egybefűzve, az „*Életképek*”-et, a „*Babszemek*”-et, a „*Tarka élet*”-et eredeti összeállítás szerint, az „*Anekdóták*”-at először összegyűjtve adtam. Vannak érdekes füzetek a *Jókai* különceiről, mindenféle nőalakjairól és külön összeállítású füzetekben mindaz, amit *Petőfi*-ről, Március 15-éről, Ezernyolcszáznegyvennyolcra, a színházról és színészetéről és amit önmagáról írt. Nevezetesebb novellái is itt kerülnek először saját címük alatt önálló füzetekben kiadásra. Sok nagybecsű dolgát *Jókainak* csak most vette észre a közönség – ebben az új kiadási formában.

A „Milliók könyve” és követői

A többi könyvkiadóvállalat is számot vetett az új könyvüzem szükségleteivel. Első sorban a *Singer és Wolfner* cég, amely ekkor egy teljesen új fajtáját a könyvnek honosította meg, a regényfolyóíratot, a „*Milliók könyvé*”-t Nagy és bátor elhatározás volt a háború közepette ily vállalatot megindítani, amit senkisé is tud jobban méltányolni, mint én, mert mi is foglalkoztunk a regényujság gondolatával, el is határoztuk, hogy azt valamely formában megvalósítjuk, de csak a háború szerencsés befejezése után akartunk erre a dologra rátérni. Nem volt bennünk elég bátorság ahhoz, hogy azok között a nehéz viszonyok között, abban a bizonytalan helyzetben megkockáztassuk azt a nagyjelentőségű reformot a könyvtermelés terén. Hogy *Wolfnerék* megkockáztatták, ezért őket mindenki részéről elismerés illeti meg. Sikert is arattak és ez a legörvendetesebb a dologban.

A „*Milliók könyve*” egyengette az útját az „*Olcsó Regény*”-nek, amelyet az *Athenaeum* indított meg és a „*Legjobb könyvek*” című gyűjteménynek, amelyet *Légrádyék* jelentettek meg, valamint a „*Koronás regények*” című regényfolyóíratnak, ugyancsak *Singer és Wolfner* kiadásában.

Mindezek azonban már a háború során keletkeztek; keletkezésük és elterjedésük más szempontokból ítélendő meg, mert a háború tette lehetővé az igazán olcsó könyv keletkezését, de a háború egyszersmind véget is vetett egy későbbi stádiumában az olcsó könyvnek. Sokáig gondolni sem lehet többé olcsó könyvre. Lehet-e magyar könyv még egyáltalában olcsó – ez egyik titka a jövőnek.

XXXV. A SZÉP KÖNYV

Illusztrált művek

A szép könyv rendesen a kiadói ambíció eredménye. Az író, a nyomdász, a könyvkötő, a kiadó szépen szeretné a könyvet kiállítani, szép köntösben világra hozni. Maga a közönség nem igen fektet súlyt erre, legalább nem általánosságban, még akkor sem, mikor ajándéktárgynak szánja. Ha karácsony táján végigmegyünk a játékkereskedéseken és bazárokon és látjuk, hogy minő csunya, lehetetlen kiállítású képeskönyveket, ifjúsági iratokat és gyárilag előállított költeményköteteket vásárol a közönség ajándékképpen, akkor alig bírjuk felfogni, hogy miért töri magát író, kiadó, festő, grafikus, nyomdász és könyvkötő, hogy szép könyvvel lássa el a piacot. Pedig igazán töri magát, nálunk is, ahol aránytalanul sok szép könyv jött világra, ahol a legtöbb kiadó ezen a ponton akarta megmutatni szakismeretét és még inkább szeretetét a könyv iránt.

A szép könyvre csak az fektet súlyt, aki a könyvet szereti, valamint a szép butort is csak az értékeli, akinek van művészi ízlése. Nálunk kevesen voltak és még ma is kevesen vannak, akiknek ez a művészi ízlésük megvan, de azok a kevesek megkivánják, hogy a könyv művészi köntösben jelentkezzék; minden könyv, nemcsak az ugynevezett díszmű. E modern emberek részére, akik művészi miliőt akarnak a maguk számára teremteni, gondoskodni kellett e miliő egy intim alkatrészéről is, a szép könyvről, a stilusos könyvről. Ezért a könyvdiszítés, a szép könyv kiállítása együtt haladt a belső berendezés előhaladásával, nyomon követte a lakásesztétikát. A könyvdiszítés nem haladt önállóan, hanem az építő-művészet, a dekoratív művészet stilusának fejlődése nyomán.

Az 50-es 60-as évek primitív könyvelőállítási viszonyaitól az illusztrált díszművekig nagy út van. Ezt az utat a könyv az építőművészet, a képzőművészet és a díszítőművészet szárnyai alatt futotta be.

Amíg a valóban szép könyvhöz eljutottunk, sokat csetlettünk-botlottunk, sok kísérletezésen, ízléstelenségen és téveszmén mentünk keresztül.

Az első téveszme az volt, hogy a szép könyvnek illusztrált könyvnek kell lenni. Akkor jelentek meg derűre-borura az illusztrált könyvek, de éppen az a túlzás a könyvek illusztrálásában vezette rá a közönséget is, a kiadókat is arra, hogy az illusztrálás, ha nem elsőrendű, éppenséggel nem éri el célját, nem válik a szöveg magyarázójává, hanem inkább elhomályosítja annak megértését.

A jó illusztráció arra van hivatva, hogy a szerző által kifejezett gondolatot képben ábrázolja, az általa kifejezett eszmének szárnyat adjon. Erre csak oly művész képes, aki megérti a szerzőt, aki kongeniális vele; az ilyen művész felette ritka. Minél jelentékenyebb munkát akarunk illusztráltatni, olyat, amely benne él a köztudatban, amelyet mindenki kialakított magának saját lelkiületében, saját felfogásában, saját fantáziájában, annál nagyobb nehézségre akadunk, annál nehezebb megtalálni a hozzávaló művészt. Szinte lehetetlen feladat ez akkor, amikor a köztudatban élő írónak, költőnek munkájáról van szó, ha például *Petőfi*-nek, *Arany*-nak illusztrálásáról van szó. Nem elég ehhez a művészi ihlet. Annak, aki erre vállalkozik, az ecset felett uralkodó *Petőfinek*, a rajzón felett uralkodó *Arany*nak kell lennie.

Azért soha nem is lehet megtalálni az ilyen feladat megoldására hivatott művészt, annak magától kell rájönnie arra, hogy ő hivatva van a költő munkájának interpretálására, annak ellenállhatatlanul éreznie kell, hogy ezt vagy azt a munkát *neki* el *kell* végeznie.

Hiába szólította volna fel *Zichy Mihály*-t bárki *Arany János* balladáinak illusztrálására, vagy a *Madách* „Ember tragédiája”-hoz készült kompozíciók megrajzolására, ha ő benne magában nem élt volna az a tudat, hogy erre ő van hivatva és csak ő; ha nem érezte volna az ő művészi lelke ugyanazt, amit a költő érzett, mikor megírta a balladákat; ha nem vált volna ez a munka rá nézve egy erős és leküzdhetetlen művészi vágy beteljesülésévé.

És hogy *Zichy Mihály* nevét emlitem, mindjárt hozzá is teszem, hogy neki köszönhetjük azt, hogy a világirodalom legszebb könyveinek sorában a magyarság is szerepel néhány kötetrel, a *Zichy Mihály* illusztrálta művekkel.

De amig idáig eljutottunk!... Nagy és göröngyös út volt.

*

Mi is törekedtünk a szép könyvre – mindjárt az elején! De szeretnék néhány illusztrált könyvet abból az időből most kitörölni az emlékezésből.

De hát az hozzátartozik a fejlődéshez, hogy az akkori kor izlésének és igényeinek megfelelően mi is, mások is, produkáltunk olyat, amit mai szemmel nézve, épenséggel nem sorolnánk a szép könyvek sorába.

Valamint hozzátartozik az is, hogy közönséget a szép könyvnek is csak úgy lehetett teremteni, hogy kissé mindig az ő izlését is kellett respektálni és lassan hozzászoktatni a szebbhez, a művészbibbhez. Egyszerre ez nem megy. És ha ilyen előkészítés nélkül egyszerre csak maga *Zichy Mihály* jelent volna is meg az ő utólérhetetlen szép rajzaival – értelmetlen közönséggel állt volna szemben.

Az izlést is nevelni kell – a szükségletet is ébreszteni kell. Le kellett folynia bizonyos, nem is túl hosszú időnek, az első magyar Shakespeare-kiadás és a második között. Mig az elsőt a *Kisfaludy-Társaság*, egy derék maecenása, *Tomory Anasztáz* tetemes költséghozzájárulása mellett nyomatta ki kis nyolcadrétű kötetekben és félénken bocsátotta közre 1864-től kezdve sok éven át mindössze néhány száz példányban – folytonos kétségben a felett, be tudja-e majd fejezni a kiadást, lesz-e a „lelkes irodalompartolók”-ban elég áldozatkészség ahhoz, hogy a megkezdett munkát ne kelljen abbahagyni – addig alig húsz évre rá fényes, új, a legkényesebb izlést kielégítő hatkötetes diszkiadással léphetett a magyar közönség elé *Ráth Mór* – a Gilbert-illusztrációkkal gazdagon diszitett, pazar nyomdai kiállítású teljes magyar Shakespeare-rel.

„Magyar Művészek”

Abban az időben, mikor ez az új, szép Shakespeare egy nagy angol illusztrátor képeivel *Ráth Mór*-nál és *Madách* műve, „*Az ember tragédiája*” *Zichy Mihály* illusztrációival az *Athenaeum* kiadásában megjelent – mi is egy jelentős illusztrált munkát tettünk közzé, a „*Magyar Művészek*” c. monografiagyűjteményt *Szana Tamás* szerkesztésében.

Ez volt az első ilyen művészi publikáció Magyarországon. Alkalmas arra, hogy megörökítse azt a nagyszerű korszakot nemzetünk művelődéstörténetében, amely kultúránk eddig jóformán műveletlen terén, a képzőművészetek terén látott támadni világra szóló nevezetességeket. A magyar faj talentumos voltának alig van érdekesebb és döntőbb bizonyítéka, mint az, ami itt a képzőművészet terén történt. Alig született meg a magyar festészet, már is volt

Munkácsy Mihály, Benczúr Gyulája, Wágner Sándora, Zichy Mihály, Mészöly Gézája, Liezen-Mayer Sándora. Ezeknek és másoknak legkiválóbb alkotásait akartuk bemutatni ebben a munkában művészi reprodukciókban, hogy a magyar közönség is megismerje a maga gazdagságát.

A „*Magyar Művészek*” mindenképpen úttörő munka volt, mégis művészi szempontból nem állott hátrább a külföld hasonlófajú vállalatainál. Nem volt könnyű létrehozni. Akkor még mindazt, ami egy ilyen mű diszitéséhez szükséges, külföldről kellett beszerezni, itthon még semmit sem lehetett csinálni. A legváltozatosabb reprodukciós módszerek alkalmazására volt szükség, hogy a legkülönbözőbb zsánerű munkákat be lehessen mutatni. A tollrajz-reprodukciótól és a fametszettől a fénynyomatig, a heliogravürig és a karcig, a művészi sokszorosításnak minden fajtáját alkalmazni kellett ebben a munkában. És miután nem lehetett Budapesten elkészíteni, gondoskodni kellett arról, hogy ezek Bécsben, Münchenben és Párisban készüljenek el. A leghíresebb intézetekben, a bécsi sokszorosító társaságnál és *Angerer*-nél, a müncheni *Meisenbach*-nál, a párisi *Goupil* cégnél készültek a reprodukciók.

De ezenfelül is összeköttetésbe kellett lépni a világ összes művészi centrumaival, hogy ezt a munkát létre lehessen hozni, azért, mert meg kellett szerezni a benne közölt képeknek reprodukálási jogát. Maguk a művészek ugyan készséggel rendelkezésünkre bocsátottak külön erre a célra készült rajzokat, továbbá vázlatkönyveikből való érdekes anyagot, azonban be akartuk mutatni ezeken kívül természetesen ama műveket is, melyeknek, mint legkiválóbb alkotásaiknak, világhírüket köszönhatték.

Ezeknek a műveknek többszörösítési joga nagyrészt külföldi műkiadók birtokában volt. *Munkácsy*-nak *Sedelmeyer*, a híres párisi műkereskedő volt a kiadója, *Bruck Lajos*-é *Baschet* párisi kiadó, *Zichy Mihály*-é *Beggrov* szentpétervári műkiadó, másoké *Bruckmann* müncheni kiadó. Mindezekkel összeköttetésbe kellett lépni és mindezekről meg kellett szerezni az illető jogokat. Ami nem is volt könnyű, mert ezek a műkiadók, köztük különösen *Sedelmeyer*, annyira ragaszkodtak ahhoz, hogy csak ők publikálhassák az ő művészeiknek munkáit, hogy némelyikkel csak magának a művésznak közbenjárásával birtunk zöld ágra vergődni. *Sedelmeyer* egyebek közt ahhoz a feltételhez kötötte *Munkácsy* „*Krisztus Pilátus előtt*” című képe egyes alakjainak sokszorosítási jogát, hogy garantálnunk kellett azt, hogy ezek az egyes lapokon nyomtatott képek nem fognak külön áruba bocsáttatni. Mi természetesen csak a munka részére nyomattuk a példányokat, abba beillesztettük az illető műlapokat, de minthogy a munka füzetekben jelent meg, mindig ki voltunk téve annak, hogy valamelyik könyvkereskedő kivesz egy ilyen lapot és azt esetleg külön is áruba bocsátja. Így tőlünk nem függő eset ellen is biztosítanunk kellett *Sedelmeyer*-t. Igazán nehéz feltétel volt.

A munka szövegét *Szana Tamás* írta, a sajtó alá rendezés dolgát is ő intézte, passzióval és lelkesedéssel, mert ez volt legkedvesebb foglalkozása. Az ő kívánsága volt, hogy ebből a különben is amatőr-szerű könyvből még egy különleges amatőrkiadást is készítsünk. Ez különleges kartonpapíron el is készült ötven számozott példányban. Ezekből tizenhat tiszteletpéldány céljaira szolgált és tizenhét példányra volt aláíró. Mindenesetre az első igazi magyar amatőrkiadás volt.

A „*Magyar Művészek*”-nek nagy erkölcsi sikere volt. A legelső európai lapok közül több, így legelőször a „*Journal des Débats*”, külön levélben fordult hozzánk bírálat-példányért, mert ismeretést óhajtott róla közzétenni. Ismertetésének az volt a veleje, hogy ezt a munkát franciául is ki kellene adni. A *Baschet* cég foglalkozott is ezzel a gondolattal és talán keresztül is vitte volna, ha előzetesen értesül erről a munkáról és látja a benne feldolgozott gazdag anyagot, mert akkor a francia és a magyar kiadást egyidejűleg lehetett volna még nyomtatni, de így is a munka anyagának egy részét publikálta az ő művészi folyóirataiban; Oroszországban is sokat közöltek belőle. A magyar művészet európai elismerésének mindenesetre nagy szolgálatot tett.

Egy másik nagy művészi feladat megoldásának nehézségével kellett megküzdenünk, amidőn elhatároztuk, hogy *Kiss József* költeményeit illusztrált diszkiadásban fogjuk közzétenni. Évekig kerestük a művészt, aki erre alkalmas lett volna, nem találtuk meg. Végre egy bátor elhatározással megkíséreltük az akkor feltűnt nagybányai művész-csoport érdeklődését felkelteni a feladat iránt. *Hollósyék* kapva-kaptak az alkalmon, mert küzdelmeikben nagyon elősegíthette őket az, ha egy ily publikációban megismerkedik velük a közönség. Mi kerestük a művészt, ők kerestek egy nagy művészi feladatot és így könnyű volt összetalálkoznunk. A nagybányai művészek, nevezetesen *Ferenczy Károly*, *Grünwald Béla*, *Hollósy Simon*, *Réthy István* és *Thorma János* tehetségük teljével és tudásuk minden komolyságával fogtak hozzá ehhez a munkához és oly diszes könyvet hoztak létre, aminőben még magyar költőnek nem volt része.

Mikor a képek elkészültek, kiállítást rendeztünk belőlük saját helyiségeinkben és erre a kiállításra meghívtuk az irodalomnak, a művészetnek, a sajtónak mindazokat a képviselőit, akik a művészet iránt érdeklődtek. Ez a kiállítás a maga intim volta mellett is nagy művészi eseménnyé nőtte ki magát. Sokat irtak is róla és míg a nagybányaiak első kiállítása igen vegyes érzelmekkel találkozott, ez a hatvannégy kompozíciójukból álló kiállításuk jóformán mindenki részéről a legnagyobb elismerésben részesült. „Ez a kiállítás nagy művészi sikert jelent – írja *Lyka Károly*, – itt végrevalahára igazi művészettel találkozunk, amely eredetiségével, finomságával, lendületes erejével megkapja a szívünket.” És *Beöthy Zsolt*: „A költőre magára nemcsak az megtisztelő, hogy ily pazarul fényes köntösben léphet a közönség elé, hanem talán még inkább az, hogy egy egész tehetséges művészgárda keresett benne inspirációt.”

Mikor azután a könyv megjelent a maga igazán páratlanul pompás nyomdai kiállításában, akkor azt írja *Alexander Bernát*: „Ez nem is annyira illusztrált kiadás, mint két művészet testvéresülése” és *Lyka Károly*: „Azt hiszem, hogy ez a kötet a legszebb magyar illusztrált mű.”

Tényleg annak tartották hosszú időn át, de mai napig sem jelent meg hozzá fogható.

„Ezernyolcszáznegyvennyolc”

Egészen más karakterű az az illusztrált munka, melyet azután 1897-ben közzétettünk *„Ezernyolcszáznegyvennyolc”* cím alatt.

Akkoriban divatban volt egy fajtája a könyveknek, amely a gyakorlati Amerikában keletkezett. Széles alaku könyvek voltak azok, haránt negyedrétegben, sok és nagy képpel ellátva. A kép játszotta a főszerepet, a szöveg csak kísérelő volt. Ilyen munkákban ismertették az amerikaiak az egyes földrészeket, így adták ki az összes nyelveken, nálunk is, a *„Röptében a világ körül”* című munkát. Ilyen alakban jelent meg egy igen szép munka a francia forradalomról, egy másik a császárságról.

Ebben a praktikus formában akartuk közzétenni az 1848-iki magyar szabadságharc történetét illusztráló egykoru képeket, okiratokat, eredeti kézírásokat, ereklyéket, nevezetes nyomtatványokat és mindennemű emléket.

Egy félszázad mult el negyvennyolc óta, időszerűnek gondoltuk feltárni azt az anyagot, ami eddig muzeumok, képtárak, magángyűjtemények rejtékhelyein volt elzárva. Az anyaggyűjtés igen nehéz munka volt, csak úgy sikerülhetett, ha megnyílnak előttünk előkelő családok titkos

ereklyetárai, a mindeddig elzárt udvari magángyűjtemény, a hadi levéltár, az udvari könyvtár, a muzeumok titkos szekrényei. Mi reméltük, hogy megnyílnak, gondos utánjárással sikerült is mindent megkeríteni, ami eddig teljesen ismeretlen volt, az összes magyar muzeumok, könyvtárak, képtárak rendelkezésünkre adták egész anyagukat, a családok is ereklyetárait. Legkétségesebb volt az, vajjon hogy jutunk hozzá a bécsi titkos anyaghoz. Itt azután igazán nem remélt előzékenységre találtunk. Az udvari könyvtár s a többi udvari gyűjtemény megengedte, hogy gazdag anyagából mindazt kiválasszuk, ami magyar vonatkozású. A kiválasztott anyag reprodukálása tekintetében a legszabadelvűbben jártak el, csak egy esetben volt egy kis fennakadás. Az anyag áttekintése és kiválasztása végett ugyanis *Voinovich Géza* volt Bécsben, aki azután úgy állapodott meg az udvari gyűjtemények igazgatóságával, hogy az általa időről-időre megjelölendő tárgyakat ahhoz a bécsi műintézethez fogják elküldeni, amely a fényképfelvételeket elkészíti részünkre.

Igy is történt, de egy alkalommal néhány kép a megjelöltek közül elmaradt. Reklamáltuk őket azzal, hogy az udvari könyvtár igazgatósága bizonyára feledékenységéből nem küldte azokat át a reprodukáló műintézetnek. Erre azután azt a választ kaptuk a könyvtár őrétől, hogy nem feledékenységéből maradtak vissza, hanem azért, mert nem találták illendőnek, hogy éppen a császári és királyi udvari könyvtár adja át a szóbanforgó mű illusztrálása végett azoknak a képeknek eredetijét, amelyek egy még nem rég letűnt kor osztrák államférfiainak és más kiváló egyéniségeinek gunyképei és karikaturái. Ha különös súlyt helyezünk ezekre, akkor talán más oldalról lehetne őket megszerezni, közlésük ellen a könyvtárnak kifogása nincs.

A munka szerkesztésének élén *Jókai Mór* állott, részt vett benne *Rákosi Viktor*, valóságos szerkesztője *Bródy Sándor* volt. *Jókai*, negyvennyolcnak maga is tündöklő alakja, nagy érdeklődéssel viseltetett a munka iránt. Igen becses utbaigazításokkal látta el a szerkesztőt az anyaggyűjtés tekintetében, maga is sokat bocsátott rendelkezésre. Akivel csak összejött, mindenkivel negyvennyolcas ereklyetárgyak hollétéről tanácskozott. Fel is keresték többen őt ilyen tárgyakkal, azokat azután hozzánk utasította, miután a bemutatott ereklyetárgyak valódiságát megállapította. *Rákosi Viktor* is nagy lelkesedéssel írta a szöveget, benne volt a „*Korhadtt fakesztek*” levegőjében. De valósággal elemében volt *Bródy Sándor*, amikor ezt az igazán neki való munkát csinálta. Egész napokon át tett-vett, intézkedett, instruált és termelte az ötleteket. Ez a munka végre olyan volt, amelyben meg lehetett valósítani azt a sok-sok ötletét és gondolatát, amely csak úgy kergette egymást. Minden egyes képpel szeretettel foglalkozott, minden egyes sort gonddal átnézett vagy megírt. Ritka lelkiismeretes szerkesztői munkát végzett. Mikor beteg lett és el kellett mennie délvidékre, még onnan is, Nizzából, Bordigherából is sürgős levelekben, táviratokban intézkedett, onnan is ő vezette a munkát.

De nemcsak a szerkesztést, a propagandát is ő irányította. Ebben azután igazán nagy tere volt az ő ötletességének. Kigondolta a legkülönbözőbb reklámeszközöket, egy ízben például egy százforintos Kossuth-bankót, amelyet igen nagy példányszámban nyomattunk ki, hátlapján a munkának hirdetésével. Ebből azután majdnem baj lett, mert az illetékkiszabási hivatal illetéket akart kiróni minden egyes bankóra. No de oly gyorsan elterjedt az a néhány százezer álpénzjegy, hogy nálunk alig találtak belőle egy-kettőt, nem volt mire alapítani az illetéket.

Ez a munka, mint olcsó diszmű, tömegterjesztésre volt szánva, ezért amerikai mintára füzetekben jelent meg. De nálunk ily füzetes kiadásban nem ért el nagy sikert. A munka könyvkereskedői sikere csak később következett be, midőn a teljes példányt diszes kötésben terjesztési nagyüzemünk útján hoztuk forgalomba.

Kisebb diszművek

Ezek mellett a valóságos, nagy diszművek mellett kisebb igényű dolgokat is bocsátottunk közre, aminőket az alkalom szült és predesztinált diszesebb kiadásra. A már említett *Mikszáth*-köteteken kívül *Beöthy Zsolt*: „*Ráskai Lea*” című költői elbeszélését egy apró formájú kis miniatűr-kötetben *Vágó Pál*-nak remek képeivel illusztrálva; *Jókai*-nak „*Utazás egy sirdomb körül*” című munkáját az alkalomhoz mért hangulatos képekkel. Közben kísérletet tettünk több ízben u. n. amatőrkiadásokkal, nem illusztrált könyvekkel. Az örökké buzgó *Szana Tamás*, mint igazi könyvedvelő, minden kiadót rá akart bírni, hogy egyes munkákat, illetőleg a kiadások egy részét amatőr-példányokban bocsássa közre. Mi szívesen belemennünk az ilyen kísérletekbe. Így adtuk ki *Ovidius*: „*A szerelem művészete*” és *De Maistre*: „*Utazás szobám körül*” című műveit *Szana Tamás* fordításában. Mint igazi amatőr-kiadást, *Lemerre*-alakban *Reviczky Gyula* költeményeit és *Kiss József* összes költeményeinek negyedik kiadását.

De különösen megragadtuk az alkalmat szép könyv kiadására, amidőn módunkban volt *Vajda János* újabb munkáit közrebocsátani. *Vajda János* nemcsak egyik legnagyobb költője volt korunknak, de egyik legérdekesebb embere is. Az írói társaságban nevezetes volt különködő természetéről és összeférhetetlenségéről. Velem szemben különös rokonszenvet mutatott, gyakran keresett fel bizalmas közlésekkel és sok bajában megnyugtatólag hatott rá csillapító szavam. Mikor tisztelői, az irodalom és a sajtó kiváló munkásai, mozgalmat indítottak újabb művei kiadása érdekében, ő maga kívánta, hogy ezeknek a munkáknak kiadását ránk bizzák és mi a költő iránti tiszteletből elvállaltuk a két kötetes műnek közrebocsátását. *Vajda János*, talán külső viszonyok szerencsétlen találkozása folytán, nem volt népszerű és nem volt kedvelt költője a magyarságnak. Ez a kiadás és az a publicisztikai akció, mely azt kísérte, azt a célt szolgálta, hogy ennek az igazán nagy költőnknek végül teljes erkölcsi és lehetőleg anyagi elismerés is jusson osztályrészül. Tisztelőinek egy csoportja előfizetési felhívással fordult a közönséghez, de maga ez a terjesztési mód akkor már szokatlan volt az akkori közönség előtt. A felhívás csak igen közepes sikerrel járt. Most rajtunk, illetőleg a könyvkereskedőkön volt a sor a sikert előmozdítani. A két kötet igen szép kiállításban jelent meg, hollandi meritett papíron, illusztrációk nélkül, mégis igen szép könyvek voltak.

Az illusztrált diszmű kora lejárt. A magyar közönség körében sok ily munka terjedt el, amely inkább butordarab volt, mint könyv, inkább diszmű, mint szép könyv. Mikor alkalmunk volt az újabb magyar költészet egyik kiváló egyéniségének, a magyar versforma egyik mesterének, *Babits Mihály*-nak fordításában közzétenni *Dante*: „*Divina commedia*”-jának első részét, a „*Pokol*”-t, azon voltunk, hogy ez a könyv külső mivoltában reprezentálja *Dante* világirodalmi nagyságát, úgy azonban, hogy a kiállítás a maga stilszerűségével felkeltse azt a hangulatot, amellyel az emberiségnek ehhez a nagy kincséhez hozzányulni szabad. Azt hisszük, hogy sikerült is ezt a célt elérni; és ezt főként a kiváló *Dante*-kutató, *Kapossy József* értékes segítségének, nagy szakértelmének és kulturált izlésének köszönhetjük. A közönség jobb izlésű része méltányolta is törekvésünket, *Babits* *Dante*-kötete kedvelt munkája lett a magyar könyvvásárlóknak.

Mindenesetre ez volt az utolsó szép magyar könyv, mert azután jött a háború és az lehetlenné tette a könyvnek szép kiállítását – hosszú időre.

*

Mi lesz a szép könyv jövője, ki tudná azt ma megmondani? Mindenesetre nem az illusztrált diszmű, hanem az egyszerű, nobilis, izléses, olvasható, szép betűkkel nyomtatott, jó, tartós és szép papíron készülő, nem cifra, de nemes izlésű, stilusos kötésben foglalt, jónyomásu könyv. Nem a kérkedő és pompázó és feltűnést keltő, hanem az egyszerű, a tartalommal összhangban levő, a fényűzés nélküli és mindezek folytán előkelő benyomást tevő könyv. És azon kell lennünk, hogy ne legyenek különlegesen szép könyveink, amelyeknek nincs is egyéb tulajdonságuk, mint hogy külsőségeikben feltűnőek, hanem, hogy minden könyv szép legyen, legalább minden jó könyv. Hosszu időre ez lesz az egyetlen eszközünk, amellyel művészi ízlést juttathatunk majd el a legszélesebb rétegekbe.

XXXVI. A VILÁGHÁBORU ALATT

Férfi- és nőtisztviselők

Azon a napon, amikor megjelent az első mozgósítási parancs, 1914. július 28-án, egy csapásra teljesen megszűnt az intézet érverése.

Más intézmények és vállalatok még folytathatták működésüket, némelyek még az eddiginél is fokozottabb mértékben, – a mienk teljesen megakadt.

Ez a vállalat természetével járt. Hiszen ezidőszerint teljesen a terjesztési nagyüzemre, a részletfizetéses forgalomra volt beállítva. A mozgósítás napján az intézet sok-sok ezer kliensének talán fele, vagy több mint fele bevonult a zászlók alá, a többiekkel való kapcsolat is hirtelen megszakadt, hiszen az első dolog, ami megszűnt, a vasuti, postai rendes közlekedés volt. A propaganda kinnlevő képviselői azonnal megszakították tevékenységüket – a rendelesek végképp elmaradtak, a fizetések megszűntek, vége volt egyszerre mindennek. Tegnapi még nagyszerű élet és forgalom – ma halotti csend és tökéletes stagnáció.

Itt álltunk egy tökéletesen ismeretlen helyzettel szemben – száz tagból álló tisztviselői személyzettel. Mi lesz a vállalattal? Mi lesz az embereivel? A régiekkel, akik megöszültek a vállalatnál és – bármi történjék is – el sem tudnának helyezkedni egyebütt; a fiatalokkal, akiknek első felhívásra majd jelentkezniük kell és akiket alighanem el fognak szakítani az intézettől, és mi lesz a lányokkal, a nőtisztviselőkkel, akiknek munkaköre egészen megszűnt, hiszen nincs már levelezés, expedíció, regisztratura stb.

Ez volt az első, a legsürgősebb, a legnyomasztóbb gond. Elhatároztuk azonnal, hogy lehetőleg megtartjuk az egész tisztviselői kart, senkit sem bocsátunk el, amíg valahogy nem tisztázódik a helyzet. Ez a határozat megfelelt az intézet hagyományainak, amennyiben addig is soha senkit kötelékéből el nem távolított.

A többi hasonló vállalatok, az u. n. utaztató és részletüzletek, augusztus 1-én felmondtak az egész személyzetüknek. Ez a körülmény bizonyos nyugtalanságot okozott a mi tisztviselőink körében is, annál is inkább, mert hiszen augusztus első napjaiban már világossá vált, hogy a mozgósítás egy beláthatatlan világháborúhoz vezet és hogy az üzem nálunk teljesen megszűnt, a rendes forgalom helyreállítására egyhamar nincsen kilátás. Közben a kormány közzétette moratórium-rendeletét, még arra a részére sem lehetett számítani a bevételeknek, amely esetleg a fennforgó körülmények között még talán befolyt volna. A beállott helyzetet tisztviselőinkkel együtt megbeszéltük és arra az elhatározásra jutottunk velük együtt, hogy a társulat, alkalmazottainak megélhetését, habár szűkösen is, legalább a legközelebbi hónapokra biztosítandó, augusztus hónapra jelenlegi illetményeiknek 75 százalékát, szeptember és október hónapokra azoknak 60 százalékát fogja kifizetni. Ez idő alatt az alkalmazottak csak félnapi munkát tartoznak teljesíteni, hogy egy félnap felett szabadon rendelkezvén, esetleg más munkával megkereshessék azt, amit fizetésükből nélkülözni kénytelenek. Az ügyvezető igazgatók egyúttal lemondtak illetményeikről arra az időre, hogy az így rendelkezésre álló összeggel is a tisztviselők illetményeit biztosítsák.

Mindezekben az intézkedésekben az a gondolat nyert kifejezést, hogy az intézet tisztviselői, azzal szellemi és lelki egységben összeforrva, küzdjék át együtt és vállalva a válságos időt.

Akkor kezdte meg működését a hadsegélyző bizottság. Akkor szervezték azt a nagy apparátust, amelynek célja volt mindennemű szeretetadományokat, elsősorban lapokat és folyóiratokat a harctéren küzdő katonákhoz és a kórházakban synylódó sebesültekhez eljuttatni. Ennek az intézménynek megszervezéséhez emberekre volt szükség. Intézetünk rendelkezésére bocsátotta majdnem összes tisztviselőit, akik hónapokon át nagy ügybuzgósággal végezték el a hadsegélyzőnek összes írásbeli munkálatait.

1915 elejéig valahogy mégis némileg kerékvágásba kezdtek jönni a dolgok, némi élet kezdett mutatkozni. Az ijedség, amely a háboru megindultakor megnyilvánult, oszladozni kezdett. Az itthonmaradt polgári társadalom ráeszmélt arra, hogy a gazdasági tevékenység megakasztása nagy katasztrófákra vezethet. Ilyen körülmények között volt is valami eredménye annak a kérésünknek, amelyet a közönséghez intéztünk, hogy legalább azok, akik tehetik, velünk szemben vállalt kötelezettségeiknek továbbra is szíveskedjenek megfelelni, hogy ily módon hadbavonult tisztviselőinknek, azok családtagjainak, valamint itthonmaradt tisztviselőinknek megélhetését biztosíthassuk. 1915 január havában már abban a helyzetben voltunk, hogy a járandóságokat már 70 százalékkal egyenlíthettük ki és ettől fogva két-három havonként 10–10 százalékkal felemeltük azokat, míg végre az eredeti összeghez jutottunk el. Amidőn azután később a megélhetési viszonyok megnehezültek, drágasági pótlék címén az összes, a személyzet fizetéséből elvont összegeket újra restituáltuk, úgy, hogy végeredményben senki rövidséget nem szenvedett.

Vajjon mindezekkel az intézkedésekkel elértük-e azt a célt, amelyre törekedtünk, elértük-e azt, hogy egy nagy kulturális misszióra hivatott vállalat körül csoportosult összes egyének szellemi és erkölcsi egységben összeolvadjanak, vajjon megállotta-e a próbát a tisztviselői kar? Sajnos, meg kell állapítani, hogy nem állotta meg a maga teljességében. Különösen a nőtisztviselők megbízhatóságába és hűségébe vetett bizalom és remény teljesen csődöt mondott. Egyéb téren is csalódást okozott a nő a háboru során, a tisztviselői pályán teljesen megbukott. Tudom és érzem, hogy ez szigorú megállapítás és nem is akarok ezzel általánosítani. De ebben a saját tapasztalatokat visszatükröző és személyi élményeket reveláló könyvben nem számolhatok be mással, mint azzal, amit magam átéltem és ami ép ezért erős egyéni meggyőződésemmé vált.

Talán intézetünk volt az első Magyarországon, amely a nőnek nagyobb hatáskört biztosított. Nemcsak gép- és gyorsírónőket és telefonkezelőnőket foglalkoztatott, amikor az írógép, a telefon és a diktafon bevonult a közkeletű intézmények közé, hanem az értelmiségüknél fogva arravalókat könyvelési, pénztárosi, fogalmazási, levelezési munkákkal foglalkoztatta és teljes önállósághoz juttatta azokat, akik arra alkalmasak voltak. Nem tett ebben különbséget férfi- és nőtisztviselő között. Talán a mi intézetünk volt az első, amely komplikált pénztári szervezetét egy arra való nőtisztviselő gondjaira bízta; amely sokoldalú könyvelési teendőinek ellátásával is megbízható nőtisztviselőt ruházott fel, bizonyos foku ellenérzést váltva ki a férfi-tisztviselőkben ezek által az intézkedések által.

A nő egyenjogusításáért folyó harcban nem elegyedtünk bele lármás szavalatokkal, de megoldottuk vállalatunk keretében gyakorlatilag, effektíve. Megoldottuk a nő javára az egyenlőség érdekében, nem tévén különbséget a férfi-intelligencia és a női intelligencia között, a férfi-kötelességteljesítés és a női kötelességteljesítés között.

És amikor az első komoly próbatétel elkövetkezett, akkor a nő otthagya nehezen elfoglalt pozícióját, maga hagyta el, önként, léhaságból, hiúságból, vagy egyéb, ugylátszik, kiirthatatlan női tulajdonságból.

Otthagyta a főpénztárt a legnagyobb válságok közepette, otthagyta a főkönyvelést, otthagyta a főbizalmi állást, azt a pozícióját, mely a vállalat összes diszkrét és bizalmi ügyeinek ismerőjévé tette, otthagyta az osztályvezetői állást, az intézkedő diszponensi hatáskört – otthagyta *felmondás nélkül*, a rábízott ügyeknek lebonyolítása és átadása nélkül, – nem törődve vele, hogy az ilyen hirtelen távozással minő kárt okoz annak a vállalatnak, mely annyi évig gondoskodott róla, mely képességeit kifejlesztette, mely „emberré” tette. Sem a szellemi és lelki egység, sem a tiz-húsz esztendő, amelyet az intézet keretében eltöltött, nem esett a latba. Még az sem esett a latba, hogy szép, mondhatni arisztokratikus foglalkozást hagyott ott, cserébe oly működési körért, mely az észnek és a léleknek semmit sem nyújthatott. Hiszen azt meg lehet érteni, hogy a tisztviselő javítani akar helyzetén és felhasználja erre a kínálkozó alkalmat; ebben igaza van; tisztviselőink ily törekvéseit mindig méltányoltuk és lehetőleg előmozdítottuk, de – *est modus in rebus*.

Engem különösen bántott, hogy a női főtisztviselőkben annyira csalódnom kellett. Bántott azért, mert egy kedvenc tervemnek megvalósítását féltettem tőle. Most már elmondhatom, amit éltem fogytáig titokban akartam tartani, elmondhatom, mert meghiusult. Azok hiúsították meg, akiknek érdekében, akiknek javára szólt. Az volt a tervem és elhatározásom, hogy azt a részt, ami engem megillet a vállalat vagyonából, azokra hagyom, akik velem együtt dolgozva, velem együtt segítettek a vállalatot elért magaslatára juttatni. „Szocializálni” akartam a vállalatot ezen a módon, ezt tekintettem a szocializálás egyedül helyes, célravezető módjának. Azt, amit létrehozni segítettek, hadd bírják azok, akik fáradoztak és dolgoztak benne és azoknak ivadékai. Önző cél is vezetett ebben, így akartam biztosítani a vállalat fennmaradását, az eddigi szellemben, azoknak érdekeltségével, akik egzisztenciájukban hozzá voltak fűzve, azoknak munkájával, akik lelkületükkel össze voltak vele forrva.

Megállapodtam ebben az egyetlen lénnyel, akinek ehhez szava és beleszólása volt, feleségemmel. Ha módomban volt tetemes részt vállalni a vállalatban, ez az ő érdeme volt, az ő takarékoságának, gazdálkodásának és egyszerűségének eredménye. Mindig mérsékelt jövedelmeim voltak, sohasem akartam tulterhelni vállalatomat nagy fizetéssel és így igazán csak annak a művészi életbeosztásnak, amit csak takarékos asszony tud foganatosítani, köszönhettem azt, hogy bizonyos szerény vagyont szerezhettem, amelyet megint a vállalatba fektettem.

Mikor 1880-ban megkezdtem tevékenységemet, hatvan forint havi fizetésem volt, ez később hetven forintra, még később nyolcvan és 1883-ban száz forintra emelkedett. Mikor 1884-ben az addigi cégtársak társukul fogadtak, a részemre kijelölt fizetési összeg háromezer forintot tett ki évenként. Az a fizetés, amely azután a vállalatnak részvénytársasággá való átalakításától kezdve igazgatói minőségemben megilletett, jóval nagyobb, mégis oly mérsékelt volt, hogy azt közölni azért nem akarom, nehogy más vállalatoknál alkalmazott kollégáimnak evvel ártsak. Az 1895-ben megállapított fizetési összeg csak 23 év múlva, a háború ötödik évében, 1918-ban emeltetett fel, akkor is azért, mert már úgy állott a dolog, hogy az aligazgatónak nagyobb volt a jövedelme, mint az enyém.

Bizonyára hihetetlennek tűnnek fel a mai körülmények között ezek a konkrét adatok, amelyek azonban éppen azért egy elmúlt kor gazdasági viszonyainak jellemzésére érdekes világosságot vetnek.

A női főtisztviselők kiválása tervemet gyökerében támadta meg, mégsem akartam azt feladni. Ugy gondoltam, most még inkább kötelességem mellette megmaradni, mert azoknak hűsége, akik a nagy nehézségek közepette kitartanak a vállalat mellett, most még fokozottabb méltánylásra érdemes. Megsemmisítettem rendelkező írásomat, illetőleg ujjal helyettesítettem. Most már nem általánosságban mozgott a rendelkezés, hanem akként szólt, hogy a szóban forgó vagyonrész kizárólag azok között lesz szétosztandó, akik a háború előtt már tisztviselői

voltak a vállalatnak és elhalálozásomkor is még azok, még pedig abban az arányban, hogy hány esztendő telt el az intézet szolgálatában, valamint fizetésük arányában is, minden év és minden ezer korona fizetés egy pointnek számíttatván.

Ugy gondoltam, ezekből alakul ki az az erős gárda, amely a háboru okozta válságokból kivezeti majd a vállalatot, lelkes munkájával helyrehoz mindent, új virágzásnak veti meg alapjait. Együttesen átélt nehéz napok emlékei, közös bajok és közös remények oly teljes lelki egységbe forrasztják össze ezt az immár kipróbált személyzetet, hogy szembe tud majd szállani minden megpróbáltatással, amit esetleg a jövő méhében rejteget.

Igy gondoltam és így hittem és reméltem.

A minden eddig felülmúló megpróbáltatás ideje mihamar elérkezett. Mikép váltak be reményeim, arról a jövő fejezet során fogok beszámolni.

A „Világháboru képes krónikája”

A világháboru kötelességeket rótt azokra is, akik itthon maradtak. A magyar kiadók is keresték annak a módját, miként állhatnak az ügy szolgálatába. Egyik térképek előállításáról gondoskodott, a másik a szükségesnek tartott propagandairatok közrebocsátásáról. Mi elhatároztuk, hogy egy oly munkát bocsátunk közre, amely a világháború összefoglaló képét tartalmazza, az eseményeknek rendszeres leírását, folyamatos és könnyen áttekinthető előadását. Ennek a célnak szolgálatában indítottuk meg „*A Világháboru képes krónikája*” című füzetes vállalatunkat, amelyben katonai szakírók és jeles publicisták mindazt megírták, ami a háboru során, az események zajló forgatagában megörökíthetőnek látszott. Ki akartuk egészíteni az ujságot, mely csak egy napig él és a hírek özönében nem adhatja az események összefüggő képét; azokat az eseményeket, amelyek akkor mindenkit érdekeltek, művészi képekkel akartuk illusztrálni és bemutatni az olvasónak a nagy világdráma szereplőit és borzalmasan nagyszerű jeleneteit. Erre a munkára szükség volt, igazolta annak sikere, majdnem hatvanezer példányban fogytak el a füzetek a munka megindításakor. De azután lassan-lassan mind lejjebb és lejjebb szállt az eladott példányok száma. A „*Krónika*” rendelői olvasókból szereplők lettek, új és új menetszázadok formálódtak, s amint egy-egy menetszázad kivonult a harctérre, száz és száz példánnyal apadt a „*Krónika*” vevőinek száma. Több, mint négy éven át adtuk ki a „*Világháboru képes krónikáját*” füzetről-füzetre apadó példányszámban, míg azután végül be kellett szüntetni, mert nem volt már kinek kiadni, annyira leapadt az itthonmaradtak száma és annyira nőtt a háboru gyűlölete és a háboruval foglalkozó írások ellen az ellenszenv. Mikor kilátás volt arra, hogy nemsokára megkötik a békét, beszüntettük a füzetek további kiadását, azzal a szándékkal, hogy a kilenc kötetes művet a diadalmas békekötés után egy tizedik, az utolsó eseményekkel foglalkozó kötetbe fogjuk fejezni.

Minő messze estünk ettől!

Meghiúsult tervek

Ezen a munkán kívül is sok mindenféle terv merült fel arra vonatkozólag, miként lehetne a magyar nemzetnek ezt a korszakos küzdelmét, annak befejezése után, hozzá méltó irodalmi művekben megörökíteni és különösen miként lehetne azt a világ irodalmába, a külföldi hadtörténeti munkákba az igazsághoz hiven beállíttatni, hogy Magyarország ne legyen ezuttal is az a hamupipőke, amely a legnagyobb áldozatot hozza és a legkisebb elismerésben részesül.

Most már idejét multa ezekről a törekvésekről szólni, mert hiszen a bekövetkezett események lehetetlenné tették, hogy egyetlen egy is megvalósuljon közülük.

Két ilyen tervről mégis pár szóval említést teszek, mert érdekesen világítja meg azt a történelmünkben eddig páratlan helyzetet, amelyben akkor a magyarság volt.

Szó volt egy nagy történelmi munkáról, amely részletesen tárgyalná a háboru történetét akként, hogy az egyes hadjáratokat és csatákat maguk az illető hadvezérek írják le. Ily munkát természetesen csak szövetségeseinkkel együtt hozhattunk volna létre. Első dolog volt tehát a tervnek megnyerni a németek hozzájárulását. Ebben az ügyben jártam Berlinben 1916 elején, ahol illetékes kiadói körökkel érintkezve, az eszme sikeres keresztülvitelének útjait egyengettem. Mindenfelől a legnagyobb készséggel találkoztam és egyuttal biztosítottak a felől, hogy a magyar részről való ingerencia teljes mértékben fog érvényesülni. Az elvesztett háboru e nagyszabású terv megvalósítását is megsemmisítette.

És szóba jött egy más terv is. Egy nemes és gyöngéd gondolat. Egy egyszerű népies könyvnek terve, amely emlékül szolgáljon a háboru minden résztvevőjének arról a világra szóló küzdelemről, amelynek részese volt. Egy könyv, amely megörökítse azt a történelmünkben páratlan korszakot, amidőn a félreértések eltűntek, a széthuzások megszűntek, az ellentétek kisimultak, a szent korona országainak minden nemzetisége a nagy veszedelem közepette testvérként egymásra ösmert, a dinasztia minden tagja és a haza minden polgára egybeolvadt, abban a pillanatban, amikor a haza veszedelemben volt.

Egy könyv, amely leírja ezeknek a jelenségeknek a gyümölcseit, azt a bámulatraméltó erő-kifejtést, melyet úgy a harctéren, mint gazdasági téren akkor magunk körül láttunk, a magyar hazához való tartozás és a vérünkbe átment királyhűség összefoglaló erejét, amely a nemzetben szunnyadó meglepő áldozatkészséget, a teljes odaadást, a hősi önfeláldozást, a lankadatlan kitartást a gigászi küzdelemben a nemzet minden fiából, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenlőképp kiváltotta.

Egy könyv, amely hivatva van az ilyen csodálatos erő-kifejtésekre képesítő érzéseket minden ember szívében állandóan ébren tartani, azokat ápolni, a lehetőség szerint fokozni, az együttműködés erejére és hasznára rámutatni és ezzel az emberek közötti béke helyreálltának legfontosabb feladatát teljesíteni.

Egy könyv, amely hivatva van az események nagyságához mérten megőrizni ennek a korszaknak emlékét, azokban a népmilliókban, akik eszközök voltak a Gondviselés kezében, és megrögzíteni a magyar nemzet szerepét a nagy világversenyben, ébren tartani a hősi és emberi jellemvonások iránti tiszteletet, amelyek a nemzet ezeréves hősi múltjának eredményei és jövőbeni fennmaradásának biztosítékai.

Ennek a könyvnek eszméjét és gondolatát megbeszéltük arra hivatott vezérférfiakkal és abban állapodtunk meg, hogy akként kell azt megvalósítani, hogy abban része legyen a magyar királynak is, sőt hogy az mintegy ő tőle induljon ki, a legfőbb hadur személyét kösse össze az egyszerű harcos emberrel, a legerősebb nemzeti érzést kapcsolja bele a dinasztikus hűségbe.

Arról volt most már szó, hogy ezt a tervet megfelelő módon terjessze az öreg király elé olyan ember, aki közel áll hozzá, aki befolyást gyakorol rá, akinek szavára hallgat és aki úgy tudná előadni neki a tervet, hogy mindjárt megfelelő megoldást nyerjenek mindazok a közjogi és egyéb nehézségek és megfontolások, amelyek ilyenkor fel szoktak merülni. De honnan vegyük azt az embert? Ki alkalmas erre a nehéz feladatra? Mi közel és távol senkit sem láttunk. Végre elhatároztuk, hogy én Bécsbe megyek, ott egy jó ismerősöm van, aki nagyszerű összeköttetésekkel rendelkezik a felsőbb társadalmi rétegekben, tökéletesen tájékozva van az udvari viszonyok körül is és bizonyára módjában lesz nekünk megfelelő tanáccsal a helyes

utat megjelölni. Bizalmasan közöltem vele egész tervünket és azt, hogy tőle várok utbagazítást, miként és ki útján kell az első nagy, fontos, döntő lépést megtenni. Erre a bécsi ur szószerint a következőket válaszolta:

„Önnek kár volt Bécsbe jönnie. Az egész monarchiában egyetlen egy ember van, aki ezt a dolgot akár a magyar király, akár az osztrák császár elé terjesztheti és ez az önök *Tisza Istvánja*.”

Hazajöttem, elő is készítettük a megfelelő felterjesztést a magyar miniszterelnökhöz, de nem adtuk át. Mindig halasztottuk, mert sehogy sem volt inyemre, hogy *Tisza István*-hoz forduljak oly dologban, amely minden szépsége mellett is keresztülvitelében mellőzhetetlenül üzleti dologgá válik. Mire azután más kormányelnök állt az ügyek élére, már nagyot fordult a világ, már nem tekintettük tervünket megoldásra alkalmasnak.

Egy nagy magyar költő

De nemcsak ezek a háborúval kapcsolatos emlékművek maradtak el végleg, hanem el kellett ejteni egyelőre, el kellett halasztani jobb időkre több oly kiadvány közrebocsátását is a háborus körülmények miatt, amelyeknek voltaképpen semmi közük sem volt magához a háborúhoz.

Azaz, hogy mégis. Mert nem áll az, hogy ez a korszak egészen meddő volt. Voltak, ha igen kis számmal is. Isten kegyelméből való igazi költőink és íróink, akik a világháború okozta rettenetes izgalmat és lelki kint nem tudták másképp lebírni, mint úgy, hogy nagy munkába fogtak, ijesztően nagy és szinte lehetetlennek látszó feladat teljesítésébe merültek bele.

Ezek közül a legnagyobbra vállalkozott *Kozma Andor*. Ő sem tudott aludni, mikor millió magyar a Kárpátok magaslatain hóban és fagyban töltötte a végtelen éjszakákat, neki sem volt pihenése, sem nappal, sem éjjel és mivel szinte félt saját vízióit papírra vetni, a maga megnyugtatóására, a maga lecsillapítására hozzáfogott az emberi szellem egyik legnagyobb remekének magyarra fordításához. Kozma Andor a *Goethe „Faust”*-jában keresett enyhülést és megajándékozta a magyarságot ennek az örökbecsű remekműnek egy oly klasszikus magyar szövegével, mely a magyar szellem legértékesebb és soha el nem muló kincsei között is a legelső egyike lesz.

Azokból a mutatóványokból, amiket a szerző az *Akadémia* és a *Kisfaludy-Társaság* ünnepi ülésein egyszer-mászor előadott, meggyőződtek tágabb körök is arról, hogy a *Kozma Andor* teljes *Faust*-fordítása mindent felülmúl, amit irodalmunk a műfordítás terén értékes javai közé számít.

Intézetünk a *Kozma* munkáját, „*Faust*” mindkét részének magyar kiadását különleges módon akarta bekapcsolni a nemzet világpolitikai érvényesítésének érdekébe. Ez akkor volt, mikor magasan lobogott a lelkesedés nagy szövetségesünkért, a német nemzetért itt nálunk és viszont a németek a magyarságban legértékesebb fegyverbarátjukat ismerték fel. Ennek a bajtársi viszonyoknak legfenségebb irodalmi kifejezését akként gondoltuk megvalósíthatónak, hogy amidőn mi a legnagyobb német költőnek legnagyobb munkáját adjuk ki magyarul az eredetihez méltó átültetésben és egy kongeniális magyar művész által illusztrálva, ugyanakkor a németek újra kiadják a *Goethe „Faust”*-ját a magyar művész illusztrációival. Mert a nagy tehetségeknek ebben a magyar hazájában van magyar művész, aki hozzá mer fogni ehhez a páratlan művészi feladathoz és aki azt minden bizonnyal nagyszerűen meg is tudja oldani. *Nagy Sándor* állott volna egész tehetségével és egész lelkesedésével ez ügy szolgálatába, ha a közbejött viszonyok annak ily formában való megvalósítását meg nem akadályozták volna.

Lesz-e még rá mód e tervet a németekkel *együtt* és *igy* életre hívni, az a jövő titkai közé tartozik; egy azonban bizonyos, hogy nekünk legsürgősebb kötelességünk lesz, amint a technikai lehetőségek erre nézve megnyílnak, gondoskodni arról, hogy ez a *Faust-fordítás* hozzá méltó keretben a magyar közönséghez eljuthasson.

És még egy kötelességünk lesz. *Kozma Andor*-t a magyar költőt is újra a magyar közönség emlékezetébe idézni. Mert érdekes és csodálatos, de egyszersmind elszomorító és bántó az, hogy a magyar közönség milyen könnyelműen és prédán bánik el a legértékesebb javakkal, mennyire nem képes megbecsülni az igazi értékeket. Itt jár közöttük egy Isten kegyelméből való költő és jóformán észre sem veszi. A legfinomabb elmék egy kisded táborában a legnagyobb szellemi élvezetei közé számítja, midőn időnként megjelenik egyik-másik, a velőkéig markoló erőteljes szózata, egy-egy költemény, mely kifejezésre juttatja azt, amit mindnyájan szinte öntudatlanul érzünk, vagy amit éreznünk kellene; de a nagyközönség közömbösen halad el mellette, alig veszi észre és ha néha – nagy ünnepélyeken maga is találkozik a költővel, oly magától értetődő dolognak tartja, hogy egy megkapó szép költeményt szavalt el neki, mintha ez a világ legtermészetesebb dolga lenne, mintha ebben nem is volna semmi különös. Nem hálálkodik érte, nem hódol a költői génusznak, elfogadja a szellemi élvezetet és napirendre tér felette. A hódolatot, az elismerést másfelé viszi – oda, ahol azt lármás törtető és türelmetlen akarnokok, affektáló különcök és szenvelgő perverzek kikényszerítik maguknak.

Hogy is tudjon érvényesülni egy igazi költő oly korban és oly körben, mely az értelmetlenséget, a homályt, a hazug impressziót, a formátlanságot, az izléstelenséget elfogadja, türi, sőt megjutalmazza, mert elhitetik vele, hogy egy világáramlat behatása alól nem vonhatja ki magát, hogy a fejlődés, a haladás, a modernség azt így kívánja meg.

Hogy bírjon érvényesülni egy igazi költő, akinek versében minden mondatnak van értelme, minden kifejezésnek súlya, minden szónak zengése, akinek minden gondolata világos, minden mondása tiszta, minden érzése egészséges, minden szava igazi, ihletett költő szava.

Valóban legfőbb ideje, hogy az irodalomban is vége legyen annak a beteges iránynak, melynek sem a magyar hagyományokhoz, sem a magyar természethez, sem a magyar élethez, sem a magyar levegőhöz semmi köze nincsen; vége legyen az alapján egészséges érzékű magyar közönség mesterséges félrevezetésének az irodalomban éppugy, mint ahogy remélhetőleg vége van a politikában és a közélet egyéb területein.

Ennek meg kell változnia. Legfőbb ideje, hogy a közönség visszatérjen a költészet igazi forrásaihoz, visszatérjen az igazi költőkhöz. Oly idők következnek, midőn a nemzetnek szüksége lesz költőkre, igazi költőkre. Az ő vezetésükre kell magát biznia, az ő szavukat kell meghallgatnia, az ő hangjukat kell követnie.

A magyarságnak vannak ilyen igazi költői. És ezek között – az élők között – a legelső, a legigazibb *Kozma Andor*. Ahogy ő a magyar nemzet legválságosabb napjaiban, a világháború alatt kifejezésre juttatta a magyarság minden érzését, minden színét, ahogy ostromozta minden bűnét, ahogy érvényre juttatta minden dicsőségét, ahogy visszatükröztette egész tragikumát – az mind a legfenségesebbhez tartozik, amit a magyar költészetben birunk.

És ahogy költői kifejezésre juttatta egy páratlan szépségű rapszóriában azt a rémséges borzalmat, amelyen a magyarság a világháború után keresztülment, az művét a világirodalom legnagyobb alkotásai, őt magát a világ nagy költői közé avatja.

A „*Haláltánc*”, *Kozma Andor*-nak e csodálatraméltó alkotása – hónapokkal a proletárdiktatura előtt megálmodva, megsejtve, megérezve – nincs ember, akit egész valójában meg ne rázna. A végsőig feszült extázis, a hihetetlen merészség, a legnagyobb érzések paroxizmusa, az egekig csapkodó fantázia – a legnagyobb mélységek és a legnagyobb magasságok és

amellett tüneményes formai tökély és páratlanul briliáns virtuozitás – ez halvány szavakban a „*Haláltánc*”.

Nem tudok az újabb korban a világirodalomban hozzá hasonlót, a magyar irodalomban nincsen párja.

Aki a „*Haláltánc*”-ot megírta – az odakerült *Petőfi* és *Arany*, *Goethe* és *Victor Hugo*, *Musset* és *Lamartine* mellé.

Ha ezt a költeményt valamely más nemzet költője, valamely más nyelven írja, az már le volna fordítva a világ minden nyelvére, még magyarra is és szerzője biztosan megkapja érte az irodalmi Nobel-díjat.

Ellenben mi magyarok észre sem vesszük, hogy nekünk ilyen poétánk van, aki egy ilyen nagy emberiségi értéket alkotott. Mert a „*Haláltánc*” az. Az a költő, aki minden ízében, minden szavában a tiszta és hamisítatlan magyarság kifejezője – éppen ezért a legfenségesebb emberi érzéseknek tolmácsolója. Nem veszi magára a nemzetköziség tógáját, nem tüzi ki a világ-polgárság zászlaját, nem alázkodik meg az u. n. kulturemberiség előtt – de minden sora és egész oeuvreje az igazi emberi szolidaritás, a nemzetek közötti béke és egyetértés, az emberszeretet, a valódi műveltség, a valódi kulturáltság evangéliuma. Minden írása magyar és emberi, mert az igazi magyar költőnél a kettő egy.

Ha *Kozma Andor* értékét eddig nem tudtuk eléggé megbecsülni – a hiba nem ő benne, hanem mi bennünk rejlik, a mi vakságunkban és a mi elfogultságunkban. Ha *Kozma Andor* nem itt születik, hanem Kelet-Indiában, ha költeményei nem az ő neve alatt, hanem *Rabindra Nath Tagore* neve alatt, ha nem magyarul, hanem bengáliai nyelven jelennek meg – nincs az a pesti snob, akinek könyvei között minden kötete meg nem volna a legszebb diszkiadásban.

Ha a mostani összeomlás sem fog minket kigyógyítani ebből a betegségből, az idegennek tulbecsüléséből, a magunkénak lekicsinyléséből, – akkor igazán nem lehet már rajtunk segíteni.

Ha még ezt a tanulságot sem vonjuk le a rettenetes kataklizmoszból – akkor igazán nem érdemelünk jobb sorsot, mint amibe jutottunk.

Talán – bizonyára – hiszem legalább – a „*Haláltánc*” fel fogja rázni a lelkeket – még itthon is, a saját hazájában is.

*

És most bocsánatot kell kérnie a szerzőnek a hivatásos kritikától és irodalomtörténetírástól, hogy az ő dolgukba mert avatkozni, hogy költeményeket mert bírálni, még nyilvánosságra nem jutott költői munkáról véleményét előre megmondani, a költő helyét az irodalomban úgy magában megállapítani és ebben a közönségre appellálni, – de hát a hivatásos kritikának harminc esztendeig volt ideje ezzel a kérdéssel foglalkozni és hogy nem tette, hogy közömbösen elhaladt mellette, ez talán – sőt bizonyosan – oka annak, hogy a magyar közönség ezuttal sem, mint sok más esetben sem jutott tudatára annak, hogy minő értékkel gazdagodott.

A külföld felvilágosítása

A világháború még egy felismerést tett nyilvánvalóvá, amely ugyancsak nagy feladat elé állította a könyvet és mindazokat, akik a könyv szolgálatában állanak.

Soha nem mutatkozott annyira nyilvánvalónak, hogy a magyarság az egész világ szemében valósággal ismeretlen fogalom, hogy nem tudnak róla semmit, s amit róla tudnak és irnak még legközelebbi szomszédjai, még szövetségesei is: az mind felületes, hibás, téves, vagy rossz-

indulatu; soha sem volt oly világos, hogy ebből még nagy kára származhatik az országnak és hogy megérkeztünk az utolsó órához, amidőn ezeken a bajokon segíteni kell – ha még lehet.

Igazán sajátságos és véletlen körülmények idézték elő azt, hogy én hívhattam fel széles körök figyelmét a magyarságnak erre a fontos ügyére. A világháború okait és végcélját megvilágító, német nyelven is megjelent könyvem egyik részlete arra indította *Eucken Rudolf*-ot, a világhírű német tudóst, hogy levelet intézzon hozzám, amelyben a németek ismert elfogultságával reflektál könyvem egynémely állítására. Válaszom viszonyválaszt provokált és az így kifejlődött eléggé érdekes levelezést végül *Eucken* beleegyezésével közzétettem egy német-országi folyóiratban.

Ettől fogva még élénkebb figyelemmel kísértem ezt a kérdést és megdöbbenem az ellenséges irányú közlemények egész nagy áradatán, mely még a háború folyamán is, még német részről is megindult ellenünk. Figyelmeztettem is erre többeket, hivatásos publicistákat, aktív politikusokat is, az u. n. illetékes köröket is – de senki ügyet sem vetett rá. Erre azután megírtam „*A magyarság ügye a külföldön*” című könyvem, melyben ezt a nézetem szerint felette fontos kérdést az akkori helyzethez képest megvilágítani törekedtem, egyszersmind rámutatván arra is, mit kell tennünk?

Azt írtam akkor (1917):

„Azt kell tennünk, hogy sorompóba kell állítanunk minden egyes épkezláb embert ennek az ügynek szolgálatában. Azt kell tennünk, hogy meg kell ragadnunk minden eszközt arra, hogy a magyarság ügyét a külföldön propagálhassuk, a magyarság helyzetét a külföld publicisztikájában, irodalmában és ezek útján közvéleményében megállapítsuk; azt kell tennünk, hogy munkába kell állítanunk a hisztorikust, politikust, filozófust, geográfust, geológust, gazdasági politikust, nemzetgazdát és folkloristát, nyelvészt és etnográfust, mezőgazdát és meteorológust, a teoretikus és gyakorlati embert, hogy a multnak mulasztásait helyrehozzák és a jelennek megsokasodott feladatát elvégezzék, a jövőt becsületesen megalapozzák.”

Megtörtént-e az, ami e sorokban foglaltatik? Megtörtént-e valami belőle? Haladtunk-e azóta csak egy lépést is hazánk megismertetésének dolgában?

Ott tartunk ma is, ahol akkor tartottunk.

Az akkori kormány és a rákövetkező is épp oly kevés érzéket tanusított ez iránt a kérdés iránt, mint az előzők. És mire már az egész közvélemény hangos volt és mindenfelől a legégetőbb kérdésnek jelentették ki a külföld felvilágosítását – akkor már késő volt, már nem tudtunk, bármint erőlködünk is, felvilágosító írásainkkal kijutni az ország határain túl.

Elmulasztottuk, amikor már felismertük a kérdés fontosságát – a kellő lélektani pillanatot.

A *Bajtársi Szövetség*, mely abban az időtájban keletkezett, irodalmi szakosztályában behatóan foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, részletesen megvitatta a könyvemben felsorolt konkrét javaslatokat, ügybuzgó elnökének, *Berzeviczy Albert*-nek és lelkes előadójának, *Pekár Gyula*-nak vezetésével elő is készítette a gyakorlati megvalósítás eszközeit és útjait – de már késő volt – a háborúnak az ismert módon történt befejezése még a *Bajtársi Szövetség*-et is eltemette.

Fogunk-e végre a multak tapasztalataiból tanulságot meríteni? Be fogjuk-e végre látni, hogy mennyit mulasztottunk ezen a téren és szilárd elhatározással hozzálátunk-e végre az építő munkához?

Minket nem fegyverekkel győztek le – de az írott szó, a nyomtatott betű propagandájával. Nem *Foch* tábornagy, sem *Sarrail* tábornok, sem *Haig* angol marsall, sem *Diaz* tábornok, nem *Nikoláj Nikolajevics* és nem *Brusszilov* vert le bennünket, hanem *Lord Northcliffe*, a sajtó-propaganda diktátora.

A nyomtatott betű, melytől annyira fáztunk, melyet lenéztünk, melytől jóformán iszonyodtunk – megbosszulta magát rajtunk.

Minket a nyomtatott betű ölt meg, minket csak a nyomtatott betű állíthat újra talpra.

Mert, ha új életre akarunk kelni, ha vissza akarjuk vivni, amit elvesztettünk, ha újra helyet akarunk foglalni a művelt nemzetek sorában – ezt csak annak a fegyvernek segítségével érhetjük el, amellyel letiportak.

Meg kell alkotnunk azt a hadsereget, mellyel legyőzhetjük ellenségeinket, mert ezzel a hadsereggel fölénk kerekedhetünk, visszahódíthatjuk elszakadt véreinket, magunkhoz édesgethetjük tegnapi testvéreinket, kik holnap ismét testvéreink lehetnek; visszaszerezhetjük az egységes, osztatlan hazát; meggyőzhetjük igazainkról győztes ellenfeleinket; nemes versenyre kelhetünk velük az emberi kultúra értékeinek termelésében és kultuszában, idővel talán barátainkká tehetjük tegnapi ellenségeinket; meg kell szerveznünk azt a szellemi hadsereget, melynek katonái a tudósok, az írók, a költők, a művészek, – municiója a szellem, a tudás, a tehetség, a kultúra – fegyvere, puskája, gépfegyvere, ágyuja a nyomtatott betű, az ujság, a folyóirat, a könyv: – azt a hadsereget, mely képes legyen a népek egymásközi versenyében diadalmasan megvivni a magyarság szellemi hadjáratát.

Minden egyéb fegyver híján, csak ezzel a fegyverrel győzhetünk, csak ezzel igazolhatjuk be a magyarság világtörténeti, világpolitikai hivatását.

A könyv – a háború alatt

A könyv történelme a háború alatt egyike a kor legérdekesebb dolgainak, érdemes lesz arra, hogy hivatott kéz valamikor megírja. Ma még korán volna. Ami tárgyunkra tartozik, az röviden elmondható. Mikor a háború kiütött, a szükségletekben amúgy is utolsó helyen álló könyv azt elsősorban érezte meg. A forgalom annyira leapadt, hogy szinte teljesen megállott. A kiadók később, hogy némi életet öntsenek vállalataikba és hogy a közönséget újra könyvek vásárlására ösztökéljék, az árszállítás régi rendszeréhez folyamodtak. Mi is ilyen árszállítást rendeztünk 1916 tavaszán. Annyira devalválódott akkor a könyvek értéke, hogy a bolti ár harmadáért, negyedéért, ötödéért, sőt még olcsóbban is kellett kínálni a közönségnek szép, jó és kedvelt magyar könyveket.

Ez az árszállítási akció tényleg megindította a könyvvásárlást, mert összeesett valami sajtószerű tünettől, olyannal, aminőnek még a könyv történetében nem volt párja.

Egyszerre valami csoda történt. Felfedezték, hogy sok egyéb mellett a hadviseléshez még könyv is kell. Sőt a hosszú hadviseléshez nagyon is kell. Majdnem olyan fontos kellék, mint a vas, acél, réz, liszt, gyapot, majdnem olyan szükséges, mint a kard, a puska, az ágyú.

A lövészárókba konszignált emberiségnek szüksége volt valamire, amivel a rettentő unalmat elűzze, valamire, ami szellemét felfrissíti, lelkét felüdit, kitartását megacélozza. Szüksége volt szellemi táplálékra – majdnem úgy, mint kenyérre és husra.

Persze ez is more patrio indult meg, a potya jegyében. Be kell ismernem, hogy ennek ezuttal voltaképpen a mi intézetünk volt a kezdeményezője, mely már 1914. szeptember 3-án a hon-

védelmi miniszterhez intézett átiratában százezer kötetet és füzetet bocsátott rendelkezésére a kórházban fekvő sebesült katonák részére, oly időben, amikor még semmiféle akció a sebesülteknek olvasmánnyal való ellátása céljából nem volt megindítva. A tulajdonképpeni mozgalom, mely könyvet akart juttatni a harctérre a katonáknak, csak később kezdődött. Németországban és Franciaországban ezt a mozgalmat akként indították meg, hogy a nagyközönséget felszólították pénzadományok gyűjtésére abból a célból, hogy azután az összegyűlendő pénzből a hadtestparancsnokságok a katonák közt szétosztandó könyveket vásároljanak a kiadóktól. Nálunk a közönségtől és a kiadóktól is közvetlenül könyvek küldését kérték, ami már azért is hibás volt, mert így módon sok selejtes könyv jutott a szétosztó bizottság kezébe és onnan az olvasókhoz.

Az a felismerés, hogy a könyv a hosszú háborúviselésnek egyik fontos eszköze, egy új intézmény megalapításához vezetett: a *tábori könyvkereskedéshez*. Végre egy alkalom, amidőn hozzáférhetünk a népmilliókhoz akkor, amikor azok lelkileg diszponáltak arra, hogy a könyvvel megbarátkozzanak. Végre szükségletté vált a könyv, még a magyar könyv is.

De mint minden egyébben, ebben is háttérbe szorították a magyarságot. Ezuttal igazán nem élehetlenség volt, ha a magyar könyv alig tudott eljutni nagy tömegekben oda, ahol nagyszerű keletje lett volna. A német könyv nem engedte, illetőleg az osztrák protekció és tulkapás, mely jóformán minden tábori könyvkereskedést osztrák kézre juttatott. És milyen kézre! Tehetetlen, kis agyu, kicsinyes szatócsokra.

A harctéren nagyszerű piacot lehetett volna teremteni a magyar könyvnek és jövőt biztosítani neki talán minden időkre. Soha vissza nem térő alkalom volt arra, hogy irodalmunk legjavát eljuttassuk ezuttal valóban a legtágabb körökbe. De ezt organizálni kellett volna kiadóiilag és terjesztés tekintetében is. És ezt nem lehetett megcsinálni, mert jóformán az összes tábori könyvkereskedések osztrák kézen voltak. Így történt, hogy nem a legjava jutott ki a magyar irodalomnak és nem oly mérvben, mint lehetett volna.

Még egy pont volt, ahol a magyar könyv – százezreknek fájdalmára – tökéletesen háttérbe szorult. Nem birtuk eljuttatni magyar könyveinket idegenbe, különösen Oroszországba, éveken át synylődő foglyainkhoz. Sem a Vöröskereszt, sem a hadifogolygyámolító egyesület ezen nem birt segíteni. Valamely láthatatlan kéz minden intézkedést megsemmisített. Minden előterjesztés, minden reklamáció, minden semleges közbenjárás hiábavalónak bizonyult. Hogy foglyaink oly lelki diszpozícióban érkeztek haza, amiben láttuk őket, ebben bizonyára nagy része van annak, hogy éveken át teljesen elvesztették a kapcsolatot a magyar szellemi élettel, a magyarsággal.

De itthon azalatt emelkedett a könyv értékben, megbecsültetésben. Minél nehezebbé lettek a viszonyok, minél nagyobb nehézségekbe ütközött új könyveket előállítani, annál nagyobb értékűekké váltak a régi jó könyvek.

Az összes életviszonyok megváltoztak; az élet megnehezült, minden téren megkezdődött az a folyamat, amely a mindinkább növekedő drágasághoz vezetett; a nyersanyagok elfogytak, a közlekedés jóformán megszűnt, már a szövetséges Németország, már Ausztria is elzárta határait a legszükségesebb dolgok kivitele elől – a papírárok elképzelhetetlenül emelkedtek, a könyv előállításához szükséges egyéb kellék, könyvkötővászón, lemez, spárga, cérna, drót, enyv, festék, ólom és sok egyéb teljesen elfogyott – a munkások bevonultak, akik itthon maradtak, nagyrészt sürgős hivatalos munkákkal voltak elfoglalva, ezeknek is a bére óriási arányokat öltött – az üzemi költségek is rendkívül nagyra emelkedtek, szinte lehetetlen volt könyveket nyomtatni, kötetni, forgalomba hozni.

Bekövetkezett a magyar könyv tragikuma – most, hogy kelendő volt a könyv, most, hogy szükségleti cikk, keresleti tárgy lett, most lehetetlen volt előállítani a könyvet. A legjobb könyvek sorra elfogytak – nem volt mód új kiadásokat nyomtatni belőlük. És ha még lehetett volna is valahogy, a kiadók nem mertek belevágni, nem volt bátorságuk, nem tartották lehetségesnek, hogy a tegnapi négy koronás könyvet hat-nyolc koronáért adják és addig-addig húzódoztak ettől, míg kénytelenek voltak végül tizenöt-húsz koronás árban közrebocsátani azt.

A kiadók csak nagynehezen és igen-igen félénken szánták rá magukat némi áremelésre. Eleinte ez abból állott, hogy a könyvárusok beszüntették a vevőknek adott rabattot, azután öt, később tíz %-kal emelték a bolti árakat. Csak mikor már minden szörnyen megdrágult, szánták rá magukat nagyobb áremelésre. Ez akkor sem állott arányban a többi árucikk árának emelkedésével. Míg minden egyéb árucikk tízszeres, husszoros árra emelkedett – a könyv legfeljebb eredeti árának dupláját érte el. A kiadók féltek, hogy a magasabb árakkal elriasztják a vevőközönséget. Csak mikor látták, hogy fogyófélben levő kiadványaikkal minő lánc-kereskedelem folyik a könyvpiacra, akkor kezdték belátni, hogy jobb szolgálatot tesznek a könyvvásárlás ügyének, ha mérsékeltén felemelt árakon hozzájuk forgalomba kerestetebb kiadványaikat, mintha engedik, hogy azok illetéktelen üzérkedés tárgyai legyenek.

Közben ugyanis egy egészen új vevőközönség keletkezett a hirtelen meggazdagodott hadimilliomosok táborából. Ezeknél is divatba jött a könyvvásárlás. Volt ezek között olyan, aki megbecsülte a ritka könyvet, jól meg is fizette és volt olyan, aki csak éppen az imént vásárolt könyvszekrényt akarta teletölteni.

Az ilyenek azután szinte kilogramm- vagy mázsaszámra, sőt méterszámra is vették a könyveket. A legérdekesebbek azok voltak, akik mindenáron régi könyveket akartak, tekintet nélkül azok belső tartalmára. A földolog, hogy külső formára régiek legyenek.

Az okok között, amelyek ebben az időben nagyban hozzájárultak a könyvek kelendőségéhez, egyik az is volt, hogy a könyvet ajándéknak lehetett felhasználni; ez volt az egyetlen cikk, amelyből nagy készletek voltak, amiket nem dugtak el, sőt készségesen feltárták őket és csak igen mérsékelt áremeléssel bocsátották áruba.

Arra a legérdekesebb kérdésre, hogy minő könyvek iránt érdeklődött leginkább az igazi könyvvevő- és olvasóközönség a háború alatt – alig lehet megbízható feleletet adni. Annál a körülménynél fogva, hogy éppen a legjobb könyvek fogytak el leghamarább és nem jelentek meg új kiadásban, nem lehet tudni, hány példány és hány kiadás fogyott volna el azokból, ha meg lettek volna. Így csak általánosságban állapítható meg, hogy mindenekelőtt az ima-könyvek fogytak el példátlan mennyiségben; az emberiségnek szüksége volt vigaszra, feledésre – az imádságos könyvben kereste azt. De szüksége volt valami refugiumra is, menekvésre a jelen nyomorúságaiból a költészet örök forrásaihoz, azért volt nagyon kelendő a belső értékkel bíró könyv; például a „*Klasszikus Regénytár*” kötetei, melyeket a közönség alig méltányolt megjelenésükkor, most a legkeresettebb könyvek közé tartoztak. És akit az olvasóközönség az utolsó tíz év alatt mindinkább elhanyagolt, a nagy idők nagy írója most ezekben az igazán nagy napokban újra előkerült; nem volt olvasottabb írója a magyarságnak ezekben az esztendőkhöz Jókai Mór-nál. A fiatalabb nemzedék most fedezte csak fel igazában Jókait. Népszerűbb művei mihamarabb elfogytak és könyvészeti ritkaságokká váltak. A Nemzeti diszkiadás egy-egy piacra került példányáért valóságos versengés indult meg. Nagy kár, hogy Jókai műveit a nagy papirhiány miatt nem lehetett újra nyomtatni ebben az időben. Most lett volna csak igazán nagy elterjedése és nagy hatása.

Mikor a jobb könyvek elfogytak és nem voltak kaphatók, a még rendelkezésre állott rossz papíron a könnyebb szépirodalom egy fajtája keletkezett és azontul az volt a kelendő.

Legrövidebb ideig élt az u. n. háborus irodalom. Mindattól, ami akár politikai, akár katonai szempontból a háborúval foglalkozott, akár történeti, akár mémoire-szerű, akár ambícióval megírt és maradandóbb életre számító, akár pillanatnyi aktualitás – mindettől gyorsan elfordult a közönség, amely egy időponton túl nem akart többé hallani a háborúról. Mindezeket a könyveket – pedig voltak köztük értékes munkák is, különösen nagy külföldi szerzők világhírre vergődött munkái – végleg eltemette a közhangulat. Oly csömör vett erőt a közönségen, hogy még látni sem akarta az u. n. háborus irodalmat.

Nagyszabásu emlékmű terve

Mindamellett volt egy fajtája a háborus irodalomnak, amely iránt igen nagy érdeklődés nyilvánult a legilletékesebb helyen – maguknak a katonáknak körében. Az a könyv, amely az ezred harci tevékenységéről szólt, amely felelevenítette átélt események történetét, elhunyt bajtársak emlékét, bejárt városok és vidékek képét, csodálatos mély benyomást gyakorolt azok körében, akiket közvetlenül érintett. Egy-két ilyen ezred-monográfia jelent meg ügyes szerkesztésben és méltó kiállításban és ez megérlelte azt a vágyat, hogy más ezredek is gondoskodjanak hasonló emlékkönyvek megírásáról.

Mindenki meg volt győződve arról, hogy a háborút szerencsésen fogjuk befejezni és mindenki ezt az emlékművet óhajtotta magának biztosítani örök emlékül. Ez annyira közkíváncsian nyilatkozott meg a katonatisztek, altisztek és legénység körében, hogy maga a hadvezetőség szükségesnek látta, hogy az üggyel foglalkozzék, hogy azt egységesen irányíthassa és a tervnek az üggyhez méltó megvalósítását biztosíthassa.

A terv oly nagyszabásu volt, hogy megvalósítása esetén talán az egész világirodalom legnagyobb szabásu és terjedelmű műve jön vala létre. Hiszen több mint kétszáz nagy, negyedréti kötetéről volt szó, melyet ugyanannyi szerkesztő vezetése mellett több ezer munkatárs ír és sok száz rajzoló díszít.

Éppen a terv grandiózus voltánál fogva a hadvezetőség, illetőleg a hadügyi és honvédelmi minisztériumok belátták, hogy azt nagyszabásu kiadói és technikai szervezet nélkül nem lehet megvalósítani és e ponton kapcsolódott bele intézetünk – mely már addig is konzultatív szerepet vitt benne – a további teendőik dolgába. Minket biztak meg avval, hogy részletes tervet dolgozzunk ki, miként lehetne az eszmét megvalósítani. Intézetünk képviselőjében annak ügyvezető igazgatója, *dr. Szántó Andor* dolgozta ki azt az egész kérdést minden vonatkozásában felölelő első tervezetet, mely ennek az óriási kötet sorozatnak mind megszerkesztését, mind technikai előállítását és elterjesztését biztosítani hivatva volt.

A további tervezetek már a nagy magyar kiadóvállalatok vezetőivel egyetértésben dolgoztattak ki, mert úgy volt tervezve, hogy az összes számbavehető tényezők, a nagy magyar könyvkiadóvállalatok egyfelől, az osztrákok másfelől, mindkét ország nagy nyomdái, papírgyárai, könyvkötő-üzemei, reprodukáló intézetei az ügynek szolgálatába állíttatnak. Már meg volt alakítva egy önálló magyar kiadó-részvénytársaság és egy önálló osztrák hasonló intézmény, kellő tőkével ellátva, hogy azonnal hozzáfoghasson a munkához.

Számos előzetes konferencia után megkötöttük azután a végleges szerződést a hadügyminisztériummal; és néhány nappal rá tette közzé I. Károly osztrák császár azt a manifesztumát, mely az osztrák állam felbomlására vezetett; rövidesen bekövetkezett Ausztriának részeire

való oszlása, Magyarország különválása, a hadsereg teljes felbomlása – vége volt az egész nagyszabásu tervnek. Ez is áldozatául esett a bekövetkezett helyzetnek.

Magyar szempontból ez örökké sajnálni való. Mert ez lett volna az egyetlen alkalom, hogy a magyarság szerepét a háboruban igazságosan és hiven ismertesse az egész világ előtt, mint-hogy a terv szerint gondoskodás történt volna arról, hogy a nagy munka egy világnyelven is a világ összes közkönyvtáraiba eljusson.

Katonai téren ez volt talán az egyetlen eset, midőn magyar kezdeményezés és magyar hozzáértés a magyar tényezőknek biztosította volna a vezetés és irányítás szerepét.

Másképen volt megírva a sors könyvében.

A könyv diadala

Ha a háború borzalmai közepett egyáltalában örülni lehetett még valaminek – mindenesetre öröndetes jelenség volt a könyvnek kétségtelen diadala. Egy nemzet, melyről éveken át joggal hirdették, hogy valóságos betűiszonyban szenved, egyszerre szinte lázas mohósággal kap a könyv után; egyszerre szenvedélyévé válik az olvasás, a tanulás, az önképzés, a művelődés.

Vajjon megmarad-e a háboru után a könyvnek ez az új nagy közönsége? Vajjon nem ideiglenes divattal, muló áramlattal állunk-e szemben? Vajjon az a katona, aki a lövészárokból megszokta az olvasást, fog-e majd rendes foglalkozása során is könyvhöz folyamodni a pihenés óráiban? Vajjon a hadigazdag nem éri-e be azzal, hogy könyvszekrényét egyszer teletömte könyvekkel? Vajjon a tömérdek ujság, a sok meddő politizálás nem fogja-e elvonni az olvasókat a nemesebb irodalmi élvezetektől?

Prófétának kellene lennie annak, aki ezekre a kérdésekre válaszolni tud. Én nem tudok. De egy egészen bizonyos. Az, hogy a történelem legválságosabb korszakában, minden egyes ember életének legkritikusabb perceiben – a könyvhöz fordultunk tanácsért, irányításért, vigasztalásért, megnyugtatóért, felfrissítésért; a könyv volt egyetlen hű és kitartó barátunk a kórágyon, a csatamezőn, a fogságban, a számkivetésben, a kétségbeesésben. És ami remény fakadt bennünk, hogy valaha még jobb napokra is fogunk virradni – azt is csak a könyvnek, a jó és emberséges könyvnek köszönhetjük.

Éppen ezért a hivatásos könyvkiadónak most a háboru után fokozott feladata van a könyvvel és a közönséggel szemben.

A könyv az egyetlen, amely kivezethet bennünket a jelen nyomoruságaiból. Azok a könyvek, amelyek még ma nincsenek meg, amelyek még megírandók, amelyek ki fogják jelölni az utakat, amelyeken haladnunk kell. Ezekről a könyvekről a kiadóknak fog kelleni gondoskodni. És fognak róluk gondoskodni.

És feladatuk lesz a kiadóknak a közönséget megtartani a könyv szeretetében, a könyv kultúrában. Ha meg tudták hódítani saját erejükből és a viszonyok alakulása folytán a legellen-ségesebb, mert teljesen közönyös közönséget a könyvnek – meg kell találniuk az eszközöket arra is, hogy meg is tartsák ezt a közönséget. Erre most igen nagy szükség van. Mert a háboru visszavetette az emberiséget legalább egy századdal, szellemiekben, erkölcsiekben, gazdaságiakban, még rendes emberi életvitelben is – a könyvnek hivatása lesz, hogy visszavezesse a kultúra, az emberiség, a szellemi élet megújuló ösvényére.

XXXVII. A DIKTATURA RÉMURALMA ALATT

A raffinált rendszer

Ennek a könyvnek bevezető fejezetében elmondtam, hogy feljegyzéseim megírására jórészt az a helyzet ösztökélt, amelybe a proletárdiktatura elnevezése alatt szerepelt rendszer a könyvkiadást juttatta és az a perverz felfogás, amelyben a magát kommunisztikus alapon állónak mondott állam a könyv terjesztését, termelését és üzemét részesítette. Ha feljegyzéseim nem igazolták annak a felfogásnak igazságtalan voltát és tarthatatlanságát, akkor megírásuk céltalan volt. Azonban remélem, hogy mindaz, amit a magyar könyvnek sorsáról az utolsó ötven esztendőben e lapokon elmondtam, teljesen igazolja, hogy azok a megnyilatkozások, amelyekkel a szellemi termelésnek prófétái a maguk új rendszerét akarták indokolni, teljesen hibás, felületes, tudatlan, értelmetlen, logikátlan, hazug és erőszakos feltevéseken alapultak.

Ha ezt adataimmal beigazolnom sikerült, akkor voltaképpen felesleges volna történelmünknek ezzel a végtelen szomorú epizódjával itt foglalkozni. Felesleges volna megcáfolni azt, ami önmagában összeomlott, ami önmagát elítélte.

De ez a rendszer oly mély sebeket ütött mindazon, amihez hozzányúlt; oly beláthatatlan hosszú időkre kiterjedő katasztrófát idézett elő mindenütt, ahol rendelkezett; oly felfordulást eredményezett ott, a hol szervezni, rendezni akart; oly teljes anarchiát hagyott maga után, hogy szinte kötelezővé válik mindenkire, legalább annyiban hozzájárulni a történelem helyes felismeréséhez, hogy a helyrehozás munkája némileg megkönnyíttessék. A khaotikus rendetlenségből csak úgy tudunk némileg rendezett állapotokhoz visszatérni, ha széjjelszórta, megsemmisített értékeinket mindenünnen össze tudjuk szedni, a maguk helyére visszahe-lyezni, ha az elméket ki tudjuk vezetni abból a zűrzavarból, amelybe a diktatura raffinált akció-programmja juttatta őket.

Mert a legnagyobb mértékben raffinált volt az. A legnagyobb mértékű zavart okozta éppen azáltal a meggondoltan céltudatos eljárása által, hogy mint a kultúra előharcosa jelentkezett, mint a szellemi életnek, műveltségnek, a felvilágosodottságnak fáklyahordozója, mint a tudásnak, az irodalomnak, a könyvnek protektora.

Minden intézkedése azt a célt szolgálta: elhitetni az emberiséggel, hogy nem lebeg más cél előtte, mint a tömegeknek részeltetése a kultúra áldásaiban. Minden kijelentése azt helyezte kilátásba, hogy meg fogja nyitni a tudomány kapuit mindenki előtt, aki oda be akar lépni; oda fogja adni a könyvet mindenkinek, aki tanulni akar; hogy el fogja vinni a kulturát mindenüvé, ahol azt szívesen veszik, hogy hozzáférhetővé fogja tenni mindenki számára a tudományt, az irodalmat, a művészetet. Hogy közkinccsé fogja tenni azt, ami eddig csak kevesek prerogatívája volt.

Egybevetve azokat, amiket a proletárdiktatura véghezvitt, ezekkel a nagyszabású program-kijelentésekkel, nem tudok szabadulni attól a gondolatától, hogy a kultúrának ez a szünetlen hangoztatása volt az a maszlag, amellyel még a magasabbrendű értelmiséget is meg akarta nyerni a maga részére, vagy legalább is lefegyverezni.

Raffináltan volt ez kigondolva.

Egyfelől biztos volt, hogy azok, akik egész életükön át a kultúra érvényesüléséért küzdöttek, nem fogják ellenezni azokat az intézkedéseket, amelyek látszólag a kultúra diadalát jelentik. Másfelől semmi sem erősíthette meg jobban a diktatura vezérképviselőit, mint ha egyik-másik módon sikerül rendszerükbe bekapcsolni azokat a férfiakat, akiknek neve a közönség előtt, mint a művészet, az irodalom és a tudomány hivatott képviselői, tiszteletben részesül.

Ezért törekedett a proletárdiktatura mindenekelőtt a szellemi munkásokat a maga részére megnyerni. Ezért sietett fennállása első óráiban elhitetni velük, hogy egész rendszerét a kultúra alapjára helyezi és a kultúra fejlesztése érdekében fogja kiépíteni, minek legfőbb bizonyítéka, hogy a szellem munkásainak az eddiginél jobb elhelyezést, az eddigieknél kedvezőbb életfeltételeket biztosít, sőt a szellemi munkásokat állítja az állami élet legelső sorába, ő róluk tartozik az új társadalom legelső sorban gondoskodni, őket köteles a legelsőrendű ellátásban részesíteni.

Amiket a proletárdiktatura mindjárt megalakulása után közzétett oktatásügyi rendszeréről, könyvtárpolitikájáról, színházi intézkedéseiről, képzőművészeti programjáról, muzeális terveiről, az nem a proletárok megnyerésére volt szánva, mert azokat ezek a kérdések nem érdekelték, hanem a műveltek, az intellektuális, a művészek, az írók, a tudósok, a tanárok érdeklődésének és rokonszenvének felkeltésére volt hivatva. És talán ez magyarázza meg némileg, hogy azokból a körökből is olyan sokakat láttunk a proletárdiktatura ügybuzgó előmozdítói között, akikről fel nem tehetjük, hogy ismerve e rendszer romboló céljait és kegyetlen eszközeit, annak szolgálatába állottak volna. Sehol sem végzett akkora pusztítást a proletárdiktatura, mint a szellemi munkások körében, akiket elcsábított, megejtett, félrevezetett, bűnbe vitt hazug és ámitó jelszavaival.

Hiszen igaz, hogy arról az államról, amely a magyar irodalom renaissance-át ígérte, az irodalom céljainak megvalósítását, a tehetségeseknek elismerését és oly mértékű megbecsülését, amíg eddig példa nem volt, nem tehetette fel a szellem munkása azt, hogy csak jogfosztás, vagyonpusztítás, emberirtás és rombolás a célja. Arról az államról, amely azt hirdette, hogy a szellemi kultúrára épül föl az egész új társadalom és az új állam, nem teheték fel mindennek az ellenkezőjét azok, akik eddig is a szellemi kvalitás különleges elismerését tekintették a kultúra igazi biztosítékának.

Mégis az emberiség történetének legszomorubb fejezete a magyarországi proletárdiktatura története, nemcsak azok miatt a rettenetes kegyetlenségek miatt, amelyeken e rendszer felépült, mert hiszen azok eszeveszett, abnormális emberek cselekedetei lehettek, de legszomorubb azért, mert értelmes, tehetséges, tanult emberek, szellemi munkások egész csoportja hitelt adott azoknak a teóriáknak, amelyek lehetetlensége, erkölcstelensége, szabadságtipró szelleme, gondolatlenyomó természete és módfelett zsarnoki tendenciája rövid néhány nap alatt beigazolódott, hitelt adtak, szolgálatába álltak és amidőn a nagy hazugságok és ámitások nyilvánvalókká váltak – nem bírtak elegendő erkölcsi erővel, hogy fellázadjanak ellenük, hogy kiszabadítsák magukat a lelki kényszer alól, hogy megtámadják, megátkozzák az álnok és vesztegető rendszert.

És még szomorubb, ha nem hittek benne és csak anyagi előnyökért, a pénzért, a sok és a több pénzért, az állásért és előléptetésért áldozták fel egy napról a másikra meggyőződésüket, árulták el eddig vallott hitüket. Hogy azok, akik tegnap még szellemi előharcosai, erős hirdetői voltak a haza, a nemzet, a vallás fogalmának, a polgári eszménynek és a nemes értelemben vett szociális gondolatnak, támogatói voltak a szabadságra, az egyenlőségre, a humanizmusra felépített társadalomnak, – hogy azok több-kevesebb koronákért hirtelen átalakultak mindezekkel ellenkező „ideológiák” harcosaivá.

Az egész, ahogy ma előttünk áll: egy minden méretet meghaladó, szertelenül nagy megvesztegetési akció volt; mindenkit, aki él, meg kellett vásárolni, meg kellett vesztegetni, erre volt alapítva az egész rendszer; a munkást horribilis bérekkel, a tisztviselőt soha nem álmodott fizetésemeléssel, a mezei munkást ötvenszeres napszámmal, a tanítót, az orvost, az iparost nagy jövedelmi kilátásokkal, eddigi jövedelmét tízszeresen meghaladó fixumokkal kellett megnyerni a rendszernek, a szellem munkásait ezeken felül ráadásul még azzal is, hogy meg fognak valósulni mindazok az ábrándok és álmok, amelyeket a szellem ideális lelkű lovagjai kulturális végcélokul kitűztek, és azzal, hogy őket magukat fogják odaállítani azoknak a kulturális rendeltetésű intézményeknek élére, amelyek a világot át fogják alakítani.

Nagy ellenmondások

Azok között az eszközök között, amikkel a szellem munkásait megvesztegetni és tévutra vezetni törekedett a proletárdiktatura, első helyen áll az a mód, ahogy a könyvkiadók helyzetét a kapitalista államban beállította, szembe állítva azzal azt a fényes perspektívát, amelyet a kommunista állam nyújt az íróknak, amidőn az irodalmat kiragadva a kiadó kezéből, függetlenítve minden üzleti érdektől, maga lép fel, mint páratlan munificenciájú, minden irodalmi érdeket respektáló és mindenekfölé helyező kiadó, és a tehetséges írókat helyezi az élére azoknak a szervezeteknek, amelyek a kommunizált kiadóvállalatokat helyettesíteni hivatva lesznek.

Érdemes-e most foglalkozni azokkal a képtelen vádakkal, amelyekkel a könyvkiadás eddigi, u. n. kapitalista rendszerét illették? Érdemes-e kimutatni, hogy a mindezekben teljesen járatlan, tapasztalatlan, amellet rosszhiszemű emberek a könyvkiadást és terjesztést, szerintük a termelési és szétosztó könyvüzemet, csak úgy tudták rendszerükbe beilleszteni, ha mindazt megtagadják, ami eddig lényege volt ezeknek a dolgoknak, ha tagadják, hogy a könyvkiadó a kultúra hordozója volt eddig, ha értelem, tudás és műveltség nélküli, rideg kapitalistának mondják, aki egyetlen szempontot ismer, a „profit”-ot, aki mindenben kizárólag üzleti szempontokat érvényesít akinek nincs látköre, nincs érzéke a valódi szükségletek iránt, soha nem ismeri fel a valódi tehetségeket, akinek nincs rendszere, nincs iránya, nincs könyvpolitikája.

Érdemes-e rámutatni arra a nagy ellenmondásra, amely abban van, hogy egyfelől teljesen devalválják az eddigi kiadók munkájának értékét – másfelől egész rendszerüket ráépítik ennek a munkának alapjára, a könyvkulturára, annak eddigi eredményeire?

Érdemes-e rámutatni azokra az ellenmondásokra, amik azután előállottak, mikor belátták, hogy azok nélkül az „üzletes könyvkiadók” nélkül még sem mennek semmire és kénytelenek voltak beismerni, hogy minden könyvkereskedő az állam kulturamunkása volt, hogy a kereskedelmi ágak között a könyvkereskedelem volt a legszervezettebb, hogy jól volt szervezve, hogy harmónikusan működött és hogy csak ennek a szervezetnek volt köszönhető, hogy a könyvkereskedelem kulturánk kiépítésében fényes eredményeket tudott felmutatni?

Kell-e rámutatni arra az ellenmondásra, hogy a termelés alapelveül kitűzik azt, hogy a *lehető legolcsóbb áron* izléses kivitelben hozzanak forgalomba könyveket és azután, mikor már minden vállalat szocializálva van, horribilis magasságra emelik fel a bolti árakat, hivatkozással a termelési költségek emelkedésére, a nagyobb munkabérre, a drágább nyersanyagra, és azzal az indokolással, hogy miért ajándékozza a proletár munkájának egy részét azoknak, akik még rejtett pénzkészleteikből bőségesen fizethetnek, és azzal az okoskodással, hogy a könyv árának mostani emelkedése ut a könyv olcsóságához.

Ilyen okfejtésekkel teremtették meg a *drága könyvet*. Ez a proletárdiktatura terméke. Azzal indult el, hogy a könyvet hozzáférhetővé tegye mindenkinek, hogy az ne legyen többé a kiválasztottak, a gazdagok privilégiuma és megérkezett a *drága könyvhöz*, amelyet igazán csak a gazdag, nagyon pénzes ember vehet meg.

Szellemi rabszolgaság

Igen rövid idő alatt kitűnt a szellemi termelés terén is a proletárdiktatura programjának minden álnoksága és minden hazugsága. Kitűnt mindenekelőtt az, hogy a szocializálás szellemi téren a legnagyobb rabszolgaságot jelenti, a szellem tökéletes elnyomását, az agnak, a gondolkodásnak, a meggyőződésnek teljes béklyóba szorítását, mindennek megsemmisítését, amit évezredek küzdelmeiben az emberiség mint legbecsesebb vívmányt magának megszerzett. Ha elképzelhető volna a termelési rendnek az a módja, amelyet a társadalmasítás jelszavával itt meghonosítani megkíséreltek és amely oly teljes csődöt mondott, hogy ezer esztendőre kompromittált minden e fajta gondolatot, akkor sem volna az a szellemi munkára vonatkoztatható.

Ha a bányaműveket, a villamosműveket, a vas- és acéltermelést olyan szervezet alapján lehetne is organizálni, amely egységes munkaidőt, egységes munkateljesítményt és egységes béreket tesz lehetővé, akkor sem lehetne az író munkáját, a költő gondolatát, a művész fantáziáját és tehetségét, az újságíró ötletét, a kiadónak, a nyomdának, a színháznak munkáját „szocializálni”.

Kinos vergődés volt mindaz, amit e körül a kérdés körül a proletárdiktatura produkált. Beszüntettek egyes lapokat, másokat azonban azzal az okadatulással mondtak fenntartandónak, hogy „az irodalmi problémáknak szabad világporondja legyen.” Elvi alapon szabadnak mondták a diszkussziót az irodalom terén, de fölibe állították az elkerülhetetlennek mondt cenzurát, azt mondván, ez nem lesz olyan cenzura, mint volt a régi, mert hiszen maga az állam fogja gyakorolni egy cenzorgárda révén, amelynek tagjait maguk az írók fogják szolgáltatni.

Hát az igaz, hogy nem volt olyan cenzura, mint a régi, hanem olyan, mely tökéletesen elnyomott minden szabad gondolatot, mely nem ismert mást, mint a maga eszeveszett rendszerének dicsőítését és amely a végén abban tetőzött, hogy semmiféle szellemi terméket, de még egy közönséges üzleti nyomtatványt, egy árjegyzéket, egy levélpapírt sem volt szabad engedély nélkül kinyomtatni. Egy névjegy kinyomtatásához a *Szellemi Termékek Országos Tanácsa*-nak engedélyezése volt szükséges. Idáig aljasodott le az emberi szellem. Ellenben, mikor működését megkezdette az a bizonyos írókra alapított cenzura, akkor a magyar szellemi élet exponense lett a „*Ma*” című folyóirat és az *első* önálló szépirodalmi kiadványa a szellemi termékek könyvkiadó üzemének *Claude Farrère*: „*A kis kokottok*” című könyve volt.

Azt mondták, hogy kulturális szempontból legfontosabb indoka annak, hogy a kommunista kormány maga akarja az irodalmi termelést irányítani és vezetni, az, hogy páratlanul nagy pedagógiai felelősséget érez a tekintetben, hogy a kulturától érintetlen proletártömegeket milyen irodalomhoz juttassa elsősorban. Hát elsősorban a „*Má*”-hoz és a „*Kis kokottok*”-hoz juttatta őket.

A proletárdiktatúra első napján egy „*parancs*” elrendelte, hogy az összes boltok további rendelkezésig bezárandók, kivéve az élelmiszerüzleteket, a gyógyszerárakat és a könyvkereskedéseket. Ez a rendelet vagy parancs akkor nagy feltűnést keltett. Olyannak tűnt fel, mintha a könyvet csakugyan azok közé az elsőrendű szükségletek közé akarná sorolni, amelyeknek forgalma egy napig se szüneteljen, hogy amikor kalapot, ruhát, fehérneműt, fogkefét,

szappant és más szükséges tárgyat nem vásárolhatok, akkor is módomban legyen szellemi szükségleteimet kielégíteni. Minő ut vezetett ettől a látszólag szabad szellemű rendelkezéstől addig a bürokrácia csimborasszójáig emelkedő rendeletig, mely az egyes könyv megvásárlását a *Szellemi Termékek Országos Tanácsá*-nak jóváhagyásától teszi függővé!

A könyvüzem a maga sokáguságánál és sokoldalúságánál fogva, sajnos, nem kerülheti el bizonyos fokig az írásbeliség bürokratikus tultengését, de amit a diktatura a maga központi könyvelosztási rendszerével e tekintetben művelt, az mindent tulszárnyal, amit emberi elme e tekintetben kigondolni képes. Hogy nekem, ha egy szótárra, vagy egy a-b-c-és könyvre vagy egy kátéra vagy egy Jókai-regényre, vagy bárminemű könyvre szükségem van, be kelljen mennem egy könyvkereskedésbe, ott ezt a szükségletemet be kelljen jelentenem, a könyvkereskedő azután az általam szükségelt könyvet írásban megrendelje a könyvkiadónál, a könyvkiadó a rendelést áttegye a *Szellemi Termékek Központi Elosztó Hivatalá*-hoz, az elosztó hivatal rájegyezze, vajjon a kiadó ezt a könyvet kiadhatja-e készletéből, a könyvkereskedő csak azután küldhessen el érte és én végre nem tudom hányadik napon jussak hozzá az én kis könyvemhez – ezt nevezte a diktatura az irodalom népszerűsítésének és a legtágabb körök részére való hozzáférhetésnek.

Halálos némaság

Ha lehet még fokozása a bürokratikus rendszernek, akkor a könyvtermelés terén még cifrább dolgokkal találkozunk. Az írók kataszterével, azután az írói direktóriummal, azután a felosztással, a fordítói szakerők, tudományos szakerők és egyéb rendszerű szakerők kiválogatásának tervével, a kéziratok benyújtásának formaságaival, a sajtó alá adás és könyvelőállítás teljesen lélek nélkül való berendezésével és sok effélével. Mindez a végletekig menő bürokrácia egyfelől a szellem teljes lenyűgözésére, másfelől arra a halálos némaságra vezetett, amely a szellemi termelés terén a diktatura ideje alatt beállott. Soha ilyen reakció nem volt a világon, mint ebben az időben Magyarországon, ahol „a termelés irányítása” hamis jelszavával a szellemet egyszerűen meg akarták ölni, a gondolatot el akarták tiporni, a szabadságot meg akarták semmisíteni, és soha ilyen pangás nem volt, mint ebben az időben, az irodalomban, amidőn valóságos szellemi bénaság tett lehetetlenné minden munkát, minden alkotást.

Az „irodalom fellendítésének” ez a korszaka legmeddőbb korszaka a magyar szellemi életnek. Azt a keveset is, ami ebben az időben szellemi téren napvilágra jött, örökre el kellene távolítani, meg kellene semmisíteni, mert nem tudni, vajjon nem a frázisok által elbódított írók sajnálatos aberrációi vagy a terror behatása alatt kikényszerített, meggyőződéstelen írások-e.

És amilyen meddő volt az irodalmi termelés, épp olyan meddő, örömtelen és áldástalan volt a könyvfogyasztás is a diktatura egész ideje alatt.

Ahogy a proletárdiktatura kicsavarta a tollat az írók kezéből, ahogy letörte a szellemi munkaképességet, épp úgy megtörte a szellemi munka termékeivel egybeforrott kiadók lelkét és tétlenségre kárhoztatta a terjesztéssel foglalkozó összes tényezőket.

A kultúra nevében

Maga az a közönség, amely az utóbbi egy-két esztendő alatt pezsgő, eleven életet teremtett a könyvkereskedésekben, most visszavonult, mert hozzá sem juthatott azokhoz a könyvekhez, amelyekre vágyott. Egy ideig elfoglalta helyét a közönségnek az a része, amely szabadulni

akart a tömegesen kezén levő fehér pénztől és azt be akarta fektetni az egyetlen árucikkbe, amely kapható volt, de ennek is végét vetette a szellemi termékek tanácsának irányítása. A fosztogató rendszert kiterjesztette a könyvesboltokra, kiadóhivatalokra is, minden könyvet lefoglalt sok száz és ezer példányban a majdan megalapítandó könyvtárak részére. A könyvfogyasztás *könyvfosztogatássá* alakult át, a fogyasztás teljesen megszűnt, mert a fennforgó viszonyok között a könyvkereskedők azokat a készleteket, amelyeket a „könyvtárüzem” meghagyott náluk, most már nem akarták értéktelen fehér pénz ellenében kiadni, így azután virágzás helyett csendes elhalálózásnak indult minden könyvvállalat. A pusztulás itt is teljes volt.

De a proletárdiktaturának még ez sem volt elég. Volt az irodalomnak egy oly része, amely szerintük nem volt felveendő a könyvtári akcióba és nem volt meghagyandó a könyvfogyasztás részére sem, az a része, amely sok valóban selejtes szellemi termék mellett igen becses anyagot foglalt magában, azt, amelyet az egyes vallásos társulatok és intézmények tettek közzé, a *Szent István-Társulat*, a *Luther-Társaság*, a *Brit bibliatársulat* és más ily könyvkiadó vállalatok; mindezeknek a kiadványait métermázsa-számra rakták kocsikra és vitték el a zuzdákba megsemmisítés végett. A „Nick Carter”-ek mellé a *bibliát* és a nóták és históriák mellé a tudományos theológiai munkát. Ami évezredekken át foglalkoztatta az emberi gondolatot, azt éretlen, tudatlan és lelkiismeretlen kölykök brutális erőszakossággal a papírmalomba utalták, mindenkorra való megsemmisítésre ítélték. A proletárdiktatura nem tombolhatta ki magát, csak ha *Prohászka* és *Fraknói*, *Platz Bonifác* és *Mihályfi Ákos*, *Székely István* és *Giesswein Sándor*, *Bourget* és *Sienkiewicz*, *Wiseman* és *Damaschke* munkáit megsemmisíti. Ilyen volt a könyv kultusza a diktatura alatt.

Amikor az emberiség legjobban rászorult a könyvre; amikor a végtelen nyomoruság elől csak abban az olvasmányban lelhetett vigasztalást, amely a lélekre üdítőleg, felemelőleg hat; amikor mindene elveszett és *egyetlen barátja* maradt az embernek, a *könyv*; amikor az ember rászorult arra, hogy elmélyedjen elmúlt korok eseményeiben és eszméiben: akkor fosztották meg ettől az egyetlenegy eszköztől, amely megóvjá az embert az összeeséstől.

Talán egyik legkegyetlenebb tette volt az elmúlt rendszernek, hogy amidőn az embereknek legnagyobb szükségük volt egy erős narkotikumra, akkor ezt megvonták tőlük, ennek megszerzését lehetetlenné tették. Mikor feloszlottak az összes társas egyesületek, becsukódtak a kávéházak, megszűnt jóformán a közlekedés, mindenki otthonára volt utalva és mindenki olvasni szeretett volna olyat, ami lelkét felfrissíti, akkor kiürítették és bezárták a könyvesboltokat és a kiadóhivatali raktárakat lefoglalták és letiltották a könyveket, hogy a közönséget a vigasznak még ettől az egy lehetőségétől is megfosszák. És történt mindez a kultura nevében és azzal az indokolással, hogy a közönség mániákus mohósággal vásárolja fel a könyveket és nem fog maradni könyv a nagy könyvtárakció részére.

A legszomorubb napok

Minő érzéseket válthattak ki a diktatura intézkedései oly emberek lelkiületében, akik egész életük munkájával, minden gondolatukkal, minden érzésükkel hozzá voltak növe ahhoz az intézményhez, amelynek elpusztítását végig kellett nézniök? Bevallom, hogy életem legszomorubb napjai közé számítom azt a napot, amikor a tanácsköztársaság hivatalos lapjában megjelent a könyvkiadóvállalatok szocializálásáról szóló rendelet.

Nem hittem soha egy percig sem, hogy a tanácsköztársaság intézménye Magyarországra korlátozottan fennmaradhatna akárcsak huzamosabb ideig is, mégis magam előtt láttam azt a rengeteg pusztítást, amit megkótyagosodott emberek értelmetlen intézkedései véghez fognak

vinni órák és napok alatt azokban a nagy értékekben, amelyeknek megteremtéséhez évek és évtizedek voltak szükségesek. Magam előtt láttam azt a féltő gonddal felépített vállalatot az ő nagy szellemi értékeivel, ahogy azt a centralizálás és uniformizálás léleknélküli gondolata önálló egyéniségétől és jelentőségétől meg fogja fosztani. Magam előtt láttam, hogyan döntik romba egy egész élet munkáját hamis jelszavak hangoztatása mellett, a nélkül, hogy abból a köznek a legcsekélyebb haszna volna, sőt abban a meggyőződésben, hogy az értékek elpusztítása a közre lesz legnagyobb hátránnyal.

És volt még egy dolog, ami végtelen fájdalommal és keserőséggel töltött el, az a rendkívül elszomorító látvány, hogy a proletárdiktatura népboldogító jelszavai minő pusztítást vittek véghez azoknak elméjében, akik tisztviselői, munkatársai, munkásai voltak a válságokba került vállalatoknak. A mienknek is. Most jött el csak az igazi próbatétel azokra nézve, akik a háborus viszonyok okozta körülmények mellett is megmaradtak a vállalat kötelékében.

Egyszerre abbamaradt a munka, felbomlott a rend, megszűnt a fegyelem; állandó gyűlésekkel telt el a munkára szánt idő. A megejtendő választásokat korteskedések és kapacitálások előzték meg; azután megválasztották a bizalmiakat, a főbizalmiakat, a munkás- és üzemi tanács tagjait és ezek elnökeit, azután következtek az apprehenziók, a kanapépörök, a lemondások és az új választások; közben felebbezések a szakszervezeti tanácsokhoz, besugások és feljelentések a különböző fórumoknál. És mindezen életbevágóan fontos tevékenység közepett megszűnt minden termelő munka, elsenyvedt minden gyümölcsöző tevékenység. Ezért is és abból az okból is, mert ezek a vezetésre és ellenőrzésre hivatott tanácsok a leggyengébb elemekből lettek összeállítva, nem azokból, akik értettek a dologhoz, hanem azokból, akik legtöbbet lármáztak, legtöbbet ígértek.

Mert ebben a nagy vesztegetési korszakban a fontos gazdasági tevékenységre hivatott vállalatok üzemi tanácsai is nem a szerint voltak megalkotva, hogy ki ért a dologhoz, ki a jobb szakértő, ki alkalmas az intézkedésre, ki a megbízható, a becsületes, az arravaló ember – hanem a szerint, ki bír jobb összeköttetésekkel a szakszervezeteknél és az élelmiszerelosztó szerveknél, ki tud többet beszerezni a személyzet részére; aki ily irányban többet tudott kilátásba helyezni és jobban tudott lármázni és hangosabban terrorizálni – az került a többiek élére, az lett a főember.

A tisztviselőknak ebben az új szerepében megint a nő bizonyult a gyengébb elemnek; ők, bárminő jó polgári családból származtak, azonnal felfedezték magukban a proletárt, máriholnapra „osztálytudatosak” lettek és leszavaztak, mint a karikacsapás, valahányszor erre alkalom nyílt – mindig a legkevésbé alkalmas elemekre, a vezetésre teljesen képtelen, másod- és harmadrendű tisztviselőkre. Így történt, hogy az üzemek élére sehol sem a legjobbak, a legmegbízhatóbbak kerültek, hanem a nagyszájúak, a svihákok. Ezért is voltak annyira gyümölcsözők ezek az üzemek ebben az időben.

Akik így bántak el azzal a vállalattal, mely nekik kenyeret adott, akik annyira nem törődtek sem ezzel, sem saját holnapi megélhetésükkel: azok persze még kevésbé voltak tekintettel arra a helyzetre, amelybe felebbvalóik, szellemi vezéreik jutottak.

Voltak, akiknek valóságos kéjes örömet okozott, ha tüszurásokkal és kellemetlenségekkel elkéséríthették az igazgató életét csak azért, hogy kimutathassák, hogy ők „valakik”, – pedig igazán senkik sem voltak.

A valakik, azok, akik tudtak is valamit, a régóta az intézetnél működő igazi szakemberek, akik szerették is foglalkozásukat – vele éreztek az intézettel és vele szenvedtek. Ezek szerettek volna menteni, amit lehet. De többségben voltak az új „proletárok”, a képtelen nagy fizetésekkel megvásárolt szolgálatkész támaszai az új rendnek.

Szomoru fejezete ez ennek a kornak, mely megmutatta, hova lehet jutni, ha urrá tesszük az inkompetenciát, a tudatlanságot és a nyers erőt.

Mert a nyers erő is alkalmat kapott, hogy kitombolja magát. Hiszen hozzátartozott a proletárdiktatura lényegéhez, annak szinte alapeleme volt az a tökéletesen antikulturális törekvés, hogy a nem intelligensekkel akarták elvégeztetni az intelligencia munkáját, viszont a felsőbbrendű értelmiség végezze el a testi munkások dolgát, a gyöngé fizikum, a szellemi munkában elfáradt kéz végezze el a robusztus izomember munkáját.

Nekem is, mint sok másnak ezekben a hónapokban, úgy alakultak az életviszonyaim, hogy időnként rá voltam utalva a pusztá vegetatív élet folytathatása miatt a fizikai erő segítségére. És akkor azok az u. n. „segédmunkások”, akiknek megélhetése végett én éjet-napot összetevő, megőrlő munkát végeztem – tanácskozássra ültek össze, vajjon kötelességük-e a kollektív szerződés keretén belül ezt vagy azt a munkát teljesíteni?

És ezekre akartam én ráhagyni a vagyonomat. Ezek között akartam én „szocializálni” a vállalatot!!

Fogtam a végrendeletet, immár a harmadikat és *darabokra téptem*.

Az én szocializálásom is megbukott. Azok buktatták meg, akiknek javára szólt volna.

Mikor a háború kiütött, száznál többen voltak, akik céltudatos vezetés mellett az intézet közhasznú munkáját végezték – most, hogy lezártuk ezt a szomoru fejezetet, alig néhányan vannak még itt ezek közül, ezeknek is egy része felesleges.

Igy zsugorodott össze a háború folytán és ennyire pusztult a proletárdiktatura folytán az a nagy vállalat, mely – mint e lapokon kimutattam – joggal tekinthette magát a magyar szellemi élet, a nemzet irodalmi termelése örök tűzben égő, örökké eleven focusának.

Ha a romokon még építeni fog lehetni, ehhez új emberek, új tehetségek kellenek, akik azonban a régi szellemben, de friss lelkesedéssel, a régi hittel, de új reményekkel fogják végezni az újraépítés munkáját, talán még egy kis ideig velem, azután nélkülem.

Talán sikerül ezeknek még újra visszaszerezniök azt is, ami anyagiakban elpusztult és amivel hálámat leróhatnám azok iránt a kevesek iránt, akiknek hozzám való hűségükért és a vállalathoz való ragaszkodásukért annál inkább vagyok lekötözöttjük, mennél nagyobb csalódásokban volt részem a többiekénél.

XXXVIII. A KIADÓI LÉLEK

A kiváltságos emberek

Visszatértünk az egyéni munka és kezdeményezés rendszeréhez, ahhoz a rendszerhez, melynek eddigi eredményeinket, könyvkulturánk eddigi sikereit köszönhetjük.

A könyv birodalmában megszűnt – reméljük mindörökre – a lélektelen sablon és helyébe lépett újra – *a kiadói lélek*, amely nélkül a könyv nem teljesítheti hivatását, amely nélkül a könyv-kultúra csonka, hiányos, terméketlen, meddő, üres, értéktelen.

Könyvem bevezetésében ennek bizonyítását tűztem ki céloomul. Ha ez nem sikerült – meddő munkát végeztem.

Vannak emlékiratok, amelyek írójuk egyéniségénél fogva érdekesek, vannak olyanok, amelyeket a bennük leírt rendkívüli események és sorsok, tüneményes pályafutások rajza tesz becsessé és vannak olyanok, amelyek a befoglaltak belső értékénél és vonatkozásainál fogva még akkor is igényelhetik a figyelembevételt, ha az előkelő műfaj sokszor elkápráztató külső dekoratív eszközeit és hatásait nélkülözniök kell.

Ez utóbbiak közé kellene sorolni ezt a művet, ha célját csak némileg is elérnie sikerült.

Mert, hogy nem sikerülhetett egészen, azt senki jobban át nem érzi – mint maga a szerző.

Teljes nyíltság és igazi őszinteség mellett is, az objektív igazságra való szüntelen törekvés mellett is – tekintettel kellett lennie élőkre, élő emberekre és élő vállalatokra, tovább folyó érdekekre, tovább vibráló érzésekre, utódokra és követőkre. És különösen tekintettel kellett lennie annak a viszonynak rendkívüli szubtilitásaira, mely az írókat a kiadókhoz fűzi.

Mert ebben jelentkezik legfőképpen a kiadói lélek, hogy ez a viszony mikép alakul ki, hogy tud alkalmazkodni a rendszeres polgári élethez és szokásokhoz szokott kiadó a kivételes ember felfogásaihoz, szeszélyeihez, szárnyalásához, hogy oldja meg azokat a nem ritka válságokat, amelyek éppen a nézetek és természetek különbözőségénél fogva felmerülnek és hogy védi meg – sokszor erős lelki tusák közepette – a kivételes ember rendkívüliségeit, sokszor különcködéseit, néha erős botlásait, a hétköznapi felfogásokból táplálkozó szigorú bírálatokkal szemben.

Mert ha valaki – a kiadó köteles helytállani azért a felfogásért, hogy kiváltságos nagy szellemiek gondolkodása, eszmemenete, szellemiránya sokszor eltér a polgári életben megszokott normális gondolkodástól, hogy azokat nem szabad a mi filiszter-, vagy ha jobban tetszik – polgári szabályaink szerint megbírálni és értékelni.

Minden nemzet irodalmi életében fordulnak elő oly egyéniségek, akik különös elnézésre szorulnak az u. n. polgári felfogás szempontjából. Talán nem lesz érdektelen megtudni, hogyan gondolkodnak ezekről egyes kiváló nagy szellemek.

Paul Verlaine-ről írja *Jules Lemaitre* ezeket a szép sorokat:

„Igaz, hogy barbár, vadember, gyermek... csak hogy ennek a gyermeknek lelkében muzsika van, néha olyan hangokat hall, aminőket ő előtte még senki sem hallott.”

És *Anatole France* ugyancsak *Verlaine*-ről:

„Azt mondjátok, hogy bolond? Elhiszem. És ha kételkedném benne, széttépném azokat a lapokat, melyeket most megírtam. Igenis, bolond. De lássátok, ez a szegény bolond új művészetet teremtett és megeshetik, hogy egyszer majd azt fogják mondani róla: „Korának legnagyobb költője volt.””

És ugyancsak *Anatole France* írja *Charles Baudelaire*-ről:

„Ez az ember utálatos – megengedem. De költő – és ez istenivé teszi.”

Különösen a magyar kiadó köteles ennek a felfogásnak megfelelően eljárni, mert mi kevesen vagyunk és minden nagy tehetséget kétszeresen kell megbecsülnünk, óvnunk és gondoznunk; mi nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, mint például az angol nemzet, mely egyik-másik nagy íróját kiközösítette azért mert egyben-másban nem alkalmazkodott a hagyományos mérethez, a filiszter-szokáshoz, a közfelfogáshoz.

És helyt kell állani a magyar kiadónak e mellett a valóságos „exterritorialitás” mellett, ámbár első sorban ő az, aki szenved alatta. Állandó érintkezésben az íróval, gondviselője az ő mindenféle dolgának, sokszor jut oly helyzetbe vele szemben, melyet csak helyes érzéssel, finom és gyöngéd tapintattal, igazi kiadói lélekkel lehet megoldani úgy, hogy az írói presztizs kárát ne vallja.

De merülnek fel szinte megoldhatatlan kérdések is; a változatos élet az emberek sok ügyes-bajos dolga körül mindenféle ágas-bogas kérdést vet fel, amelyekre alig tudunk választ.

Ezeknek megoldása tekintetében kiváltságos nagy szellemek gondolkodása, felfogása, szellemiránya sokszor eltér a polgári életben megszokott normális gondolkozásmódtól és mi többiek sokszor kerülünk oly helyzetbe, hogy tényeik előtt csodálkozással és értetlenül kell megállanunk; idegenkedéssel fogadjuk azt, ami meggyőződésünk szerint korrekt felfogásunkkal nem egyezik, néha megsértődünk és megbántódunk, sokszor magunkban revoltálunk is a kivételes egyéniségek kivételes prerogatívái ellen, különösen, mikor azok a mi jogaink és érdekeink sérelmére érvényesülnek, – de soha sem tévesztjük szem elől, hogy a kiváltságos zsenik közkincese az emberiségnek, nagyjai a nemzetnek és meghajlunk előttük, deferálunk nekik, sokszor erkölcsi felfogásunk, ethikai meggyőződésünk ellenére is.

Mikor egyizben az efajta dolgok egy nagy író és egy előkelő kiadó között felmerült konfliktus alkalmából szóba kerültek, irodalmunk egyik jelese, embernek is, költőnek is, urnak is elsőrangú férfiú: *Kozma Andor* így állapította meg a kiadó helyzetét:

– „A kiadó Noénak az a fia, aki ráveti a leplet az öregre, mikor az részeg.”

A kiadó osztályrésze a nagy író szertelenségeit, extravaganciáit, szeszélyeit elviselni és – hallgatni.

Írói tiszteletdíj

Hogy írók és kiadók között felmerülhetnek nézeteltérések, differenciák, sőt konfliktusok, azon nem lehet csodálkozni, hiszen sokszor van szó közöttük anyagi természetű dolgokról, kölcsönösen vállalt kötelezettségek teljesítéséről, terminusok pontos betartásáról és sok egyéb dologról, amelyeket a zseniális író sokszor játszi könnyelműséggel és kedves bohémséggel vél lerázhatni magáról, de amelyek tekintetében viszont a kiadó, aki a közönséggel szemben vállalt az író helyett is kötelezettségeket, szigorúan, szinte könyörtelenül kénytelen eljárni.

Író és kiadó megértő, bensőséges, együttes munkája biztosítja legjobban a kiadvány sikerét; ennek érdekében kell, hogy a kiadó lendület, merészség, ötlet dolgában kövesse az író

egészen a könnyelműségig, de ennek ellenében megkövetelheti az írótól, hogy az viszont vele tartson, cserben ne hagyja ott és akkor, ahol és amikor vállalt obligók szigorú megtartásának kérdése forog kockán.

A legkényesebb pont az író és a kiadó egymásközötti viszonyában mindig annak az eldöntése, hogy az író munkája minő anyagi díjazásban részesüljön: a tiszteletdíj, a honorárium kérdése.

Nyilván akkor nevezték el így, mikor az írás még nem volt kenyérkereset, mikor írói munkáért még nem kértek és nem fogadtak el díjazást. Még nincs száz esztendeje, hogy nálunk az első írói tiszteletdíjat fizették. Talán *Vörösmarty* volt az első, aki némi szerény tiszteletdíjat kapott. A kevésbé nevezetes és híres íróknak még akkor – az akkori könyvvásárlási nyomoruság mellett – be kellett érniük azzal, ha a kiadó-nyomdász kinyomatta a művet és a beérkező előfizetésekből és eladott példányokból elégítette ki magát a nyomtatási költségek tekintetében.

Amily lassan fejlődött a könyvvásár, épp oly lassan emelkedett igen mérsékelt fokozással az írói tiszteletdíj is, a mai magaslatig. Valami nagy magaslatnak ezt sem tarthatjuk még, mégis örülnünk kell, hogy idáig jutottunk és még inkább annak, ha a legközelebbi jövőben ezen a ponton meg fogunk maradhatni.

Mert a jelen, nemzetünk történetében páratlan válságnak, félő, első áldozata a magyar könyv lesz. Talán csak némely relációban, talán az egész vonalon. Ez attól függ, hogy minő ragaszkodással fog viseltetni a magyarság kulturértékei iránt az erőszakkal elszakított része a nemzetnek és minő kulturéletet fog élni az a rész, mely immár az összes terheket kell, hogy viselje.

A magyar könyv sorsa sohasem volt bizonytalanabb, mint ma, illetve a közel jövőben. És természetesen épp oly bizonytalan az írói tiszteletdíj dolga, a munkája után élő író sorsa. Mert az írói tiszteletdíjat a lap, a folyóirat, a könyv eladhatósága, kelendősege, értékesítésének lehetősége szabja meg. *Az írói tiszteletdíjat nem a kiadó fizeti, hanem a közönség, minden egyes vevője a könyvnek.*

Épp ezért nincs is más igazságos mértéke az írói tiszteletdíjnak, mint az, mely a minden egyes eladott példány után fizetendő percentuális osztalékot (tantième, royalty) állapítja meg az író részére. Ez az egyetlen igazságos és az íróhoz méltó, őt minden érdekében biztosító, minden tekintetben megnyugtató módja a honorálásnak és olyan, amely összhangba hozható a kiadó számvetésével és a közönség érdekével. Ez a módszer érvényesül az összes művelt nemzeteknél, ez van elfogadva általánosan Angliában, Franciaországban, nagy részben Németországban, Olaszországban, a kisebb nemzeteknél is – szinte érthetetlen, hogy minálunk az írók jó része miért idegenkedik tőle?

Pedig van az írói termelésnek oly tere, ahol a honorálásnak ezzel a módszerével már megbarátkozott az írók egy része: a színház. Ha helyesnek és igazságosnak tartom azt, hogy annak a darabnak a szerzője, amely darabot 100-szor adtak elő és amelyet 100.000 ember nézett meg, tízszer akkora tiszteletdíjat kapjon, mint az a szerző, akinek darabja csak 10 estén át és csak 10.000 ember előtt adatott elő – akkor igazságosnak kell tartanom azt is, hogy a 10.000 példányban elkelt könyv írója tízszer akkora tiszteletdíjat kapjon, mint az, akinek könyve csak 1000 példányban kelt el.

De a kiadó szempontjából is ez a díjazási rendszer az egyetlen, mely őt tevékenységében előmozdítja, mely rá nézve lehetővé teszi, hogy minden hozzá fűzött jogos várakozásnak megfeleljen, fiatal, kezdő írók reményeit megvalósítsa, elismert, népszerű írók természetes igényeit kielégítse.

A kiadói vállalkozás midig kockázatos, még fejlettebb irodalmakban is; nálunk valóságos vabanque-játék szinte minden egyes esetben; örökké hazardírozni pedig nem lehet. Ezért van, hogy nálunk, különösen a tapasztaltabb és nevesebb kiadók olyannyira rezerváltak az írók ajánlataival szemben. Kis tiszteletdíjat nem akarnak felajánlani, mert ezt nem tartják magukhoz méltónak, nagyobb tiszteletdíjat nem mernek ajánlani, mert felette kockázatosnak tartják és így inkább lemondanak a felajánlott mű kiadásáról.

A vaktában előre megállapított fix összegű honorárium majdnem mindig káros kihatású: vagy az íróra, vagy a kiadóra – legtöbbször mindkettőre nézve.

Victor Hugo honorárium

Nem akarok honi írók és kiadók belső dolgainak feltárásával esetleg indiszkréciót elkövetni – azért lemondok arról, hogy tételemet hazai példával illusztráljam, pedig van ilyen fölös számmal. Inkább a francia könyvkiadás történetéből mondok el egy esetet, mely – nagy és fejlett irodalomról lévén szó – élesen bevilágít ebbe a kérdésbe.

1862-ben történt, abban az időben, amikor az írói tiszteletdíj osztalék-rendszere Franciaországban sem volt még gyakorlatban. Francia lapok közölték, hogy az akkor számkivetésben Guernsey szigetén élő *Victor Hugo* befejezett egy nagy regényt.

Egy életrevaló belga fiatalember, *Lacroix Albert*, erre a hirre áthajózott Guernseybe, beállított *Victor Hugo*-hoz azzal, hogy ő szeretné kiadni szóban forgó regényét, a „*Nyomorultak*”-at. A költő tudomására hozta, hogy már négy ajánlata van, ezek egyike, a *Hetzel*-é 180.000 frankot ajánl, de ő 300.000 frankot akar kapni a tíz kötetes műért, azaz kötetenként 30.000 frankot.

Lacroix rögtön megajánlotta a nagy összeget; könnyen tehette, mert nem rendelkezett ily nagy összeg felett. Amint ugyanis a szerződés aláírására került a sor, be kellett vallania, hogy csak 60.000 frankkal rendelkezik és hogy csak ennyit tud lefizetni.

Victor Hugo-nak tetszett a vállalkozó szellemü, mindössze 25 éves fiatal ember és beleegyezett abba, hogy két kötet árát fizesse le és két kötet kéziratát vegye át. *Lacroix* a szerződéssel és a két kötet kéziratával visszautazott Brüsszelbe, hogy barátjai útján a sajtó alá rendezéshez szükséges pénzt valahogy előteremtse. Ezek azonban örültnek tartották őt, mert akkoriban ily magas szerzői díjakat soha és sehol sem fizettek. Valahogy mégis ki tudott magának eszközölni 100.000 franknyi kölcsönt, így tehát egyelőre volt elegendő pénze a nyomda és a papírvásárlás számára.

A „*Nyomorultak*”-nak példátlan sikere volt; az első nap 10.000 példány kelt el Párisban; a fiatal *Lacroix*-nak ez a vállalkozása 1.800.000 frank tiszta jövedelemmel járt. Ezután megvette *Victor Hugo* „*A nevető ember*” című regényét; ezért már 40.000 frankot fizetett kötetenként. Ez a munka is szépen jövedelmezett neki. Végül azután hasonló alapon szerződött „*A tenger munkásai*” című regényre. Ezen azután elvesztette mindazt, amit a két előbbi regény jövedelmezett és még azt is, amit közben *Quinet*, *Michelet*, *Georges Sand*, *Proudhon* és *Jules Simon* műveinek kiadásával keresett.

Lacroix tehát az óriási siker ellenére végül is pórul járt, de *Victor Hugo* is jobban járt volna, ha százalékos arányban részesül művei anyagi sikerének eredményeiben.

A legnagyobb magyar siker is mily távol esik ezektől a számoktól, ezektől a méretektől! És mégis mily gyakran találkozunk vád és támadás formájában azzal az állítással, hogy a magyar kiadó meggazdagodik, milliommossá válik a magyar könyv útján, a magyar író rovására.

Attól az állapottól, amelyet oly könnyen a fejéhez vágna a kiadónak, hogy az irodalom emlőin milliommossá gazdagodott, igen nagyon messze vagyunk még. Bárcsak ott tartanánk! Ez volna csak hasznára az íróknak, az irodalomnak. De nem tartunk ott. Sőt nagyon messze vagyunk ettől az állapottól. Ahol látható vagyunk könyvkiadással is foglalkozó kiadók kezén – ott egyenként és egyenként pontosan megállapítható az, hogy a nagy jövedelemnek és nagy vagyonnak eredete igen kevés kapcsolatban van a szorosan vett *könyvkiadással*, a tulajdonképeni irodalmi termeléssel.

Nem lehet feladata e könyvnek ujjal mutatni rá, hogy a kiadónak legtöbbször nagyfokú rosszmájúsággal felhányt vagyunk eredete milyen, az irodalmi termeléstől teljesen távol eső forrásokra vezethető vissza, a tájékozott ember azt ugyanis tudja, ugyanis látja. De azt szeretném elérni ennek a kérdésnek felvetésével, hogy legalább addig szüneteljen ennek a hamis „milliommosság”-nak a hánytorgatása, amíg az valóban be nem következik.

Aki szíves volt figyelemmel végig kísérni ezt az írásomat, alig szabadulhat attól az érzéstől, hogy valóban rendkívüli pálya, rendkívüli hivatás és páratlan mesterség az, ahol annyi meddő kísérletezés, annyi valóságos sikertelenség, annyi katasztrofális balszerencse áll szemben oly igen kevés tényleges anyagi eredménnyel; ahol oly páratlan sok munkának, szellemi és fizikai megerőltetésnek alig van látszata anyagiakban.

Ha magam, aki benne voltam ezekben a dolgokban, most végignézek egy egész élet munkáján; ha, amint e könyv megírása során teszem, magam előtt felvonultatom az összes irodalmi vállalkozásokat, amelyek megteremtésében részem volt: magam is megdöbbenek azon a görög sorstragédiákra emlékeztető sorsirányításon, melynek képét visszatükröztetik ezek a lapok.

Gondoljunk csak vissza – hogy a kisebbeket elhagyva, csak a nagyobbakat említsem, – a „*Regényvilág*” kimulására, a „*Magyar Ifjuság*” megszűnésére, a „*Jó könyvek*” kisajátítására, a *trónörökös könyvének* katasztrófájára, az intézet korszakos, dicsőséges és sikeres legnagyobb vállalkozására, a „*Jókai Mór jubiláris nemzeti diszkiadás*”-ra mért váratlan csapásra, a „*Nagy Képes Világtörténet*” balsorsára, a „*Klasszikus Regénytár*” terjesztésének csődjére, a „*Nagy Lexikon*”-nak a világháború által okozott példátlan katasztrófájára.

És gondoljunk csak vissza az intézet egész tevékenységi körének kialakulására, az első évek küzdelmeire és nehézségeire, a súlyos belső bonyodalmakra, a nagyüzemmel járó válságos bajokra, a tankönyv-vállalatok balfogásaira, az alvállalatok veszteségeire, a világháború megsemmisítő következményeire, a diktatura által okozott szinte végleges összeomlásra.

Ha így fest egy könyvkiadó-vállalat képe, melynek életében szinte összpontosult majdnem az egész utóbbi negyedszázad irodalma – ekkor Ti beszéltek a „magyar könyvkiadásról, amelyből még eddig mindenki meggazdagodott, aki hozzáfogott” – és beszéltek a „kalmárokról, akik nem törődnek többé a mesterségük hazafias és irodalmi részével, oly éhesek lettek, mint a hadseregszállítók.” És beszéltek még sok egyebet is és azt akarjátok, hogy a közönség elhiggye ezt és elhiggye, hogy Ti ismeritek az életet, az embereket, a társadalmat, hogy Ti hivatva vagytok azt leírni és visszatükröztetni. Ti, akik még arra sem vagytok képesek, hogy a saját mesterségeket környező dolgokat meglássátok, megértsétek és igazságosan elbíráljátok.

Tegyetek úgy, mint *Peter Nansen*, aki európai hírnévű író létére belépett a *Gyldendal*-könyvkiadóvállalatba, hogy mint annak egyik igazgatója ezen az uton szolgálja hazájának, Dániának irodalmát; tegyetek ti is úgy, „dolgozzatok ti is, míg mécsetek ki nem alszik” és akkor majd tapasztalni fogjátok magatok, hogy minő tetterős odaadás, minő őszinte lelkesedés, minő valódi önzetlenség, minő magában bízó optimizmus, minő törhetetlen szívósság, minő férfias akarat, minő szárnyaló idealizmus kell ahhoz, hogy valaki a könyvkiadó pályán szolgálja becsülettel és eredménnyel egy kis nemzet irodalmát és kulturáját.

Unde illae irae?

Érdekes, de szinte megfoghatatlan tünet, hogy a kiadó szerepe az irodalomban oly hamisan van beállítva a közönség előtt, holott a kiadó élete és működése a legnagyobb nyilvánosság előtt folyik le. Nincs foglalkozás, nincs ügykör, melynek dolgai annyira a fórumon tárgyalhatnának. Írói konventikulumok a kiadóvállalatok legbensőbb ügyeit pertraktálják. Aki csak valamelyest is érdeklődik az irodalom ügyei iránt, az tudja, hogy minők az anyagi természetű relációk az író és a kiadó között, tudja már egy-két héten belül, hogy a kiadott könyvnek volt-e sikere, vagy megbukott-e, tudja, hány példány kelt el, ért-e és hány új kiadást, ismeri a kiadói üzemi természetét, tudja, hogy az mennyi költséggel jár, mennyi a vele járó improduktív teher – tud mindent, amit tudnia kell, hogy arra a következtetésre jusson, hogy nálunk a könyvkiadás nem jár együtt milliommossággal, sőt attól nagyon messzire esik.

Honnan van hát az, hogy mégis újra és újra visszatérnek ezek a hamis beállítások, néha felette durva vádak és faragatlan támadások alakjában? Honnan van az, hogy a kiadót, ha vállalkozása nem sikerül, ami sajnos, gyakori eset, lerántják azért, hogy gyámoltalan, ügyetlen és élethetetlen, ha pedig csak némileg is sikerül, szidalmazzák azért, mert valamelyes anyagi haszonra is tett szert? Van-e ebben igazság, van-e ebben logika? És az a kiadó, aki súlyt helyez arra, hogy az írókból álló szellemi élite őt megbecsülje – mit tartson magára nézve kíváncsi állapotban? Hogy mindenféle nem gyümölcsöző kiadvánnyal vergődje át egész életét, hogy az írók mint afféle szegény flótást lesajnálják, vagy számoljon a reális körülményekkel, igyekezzék reális anyagi bázist teremteni vállalatának, törekedjék valamelyes vagyoni szintre is tenni, amikor azután a nálunk uralkodó tónusban mindennek elkeresztelik, csak becsületes embernek nem.

Talán nekem, akinek e könyv alkalmat adott arra, hogy beszámoljak arról a meghitt, bizalmas baráti viszonyról, melyben a legnagyobb magyar írókkal voltam és vagyok – és arról, hogy minő megbecsülésben részesül a magyar író a magyar kiadó részéről, – szabad ez alkalommal rámutatnom arra a nagy és érthetetlen igazságtalanságra, amely ama vádakban rejlik és arra a kutforrásra, melyből az táplálkozik.

Az író a saját kiadójával, a kiadó a saját írójával rendesen jó viszonyban van, legtöbbször meghitt baráti viszonyban, amelyet egy élet közös munkája kovácsol mind szorosabbra. A kiadó nem ejti el az ő íróját, hacsak rendkívüli csatlódásoknak nincs kitéve, hacsak egész kivételes körülmények nem forognak fenn – az író sem hagyja el az ő kiadóját, ha saját érdekeit helyesen mérlegeli; nem változtatja kiadóit, nem kísérletezik velők, nem vándorol ide-oda, hanem hűségesen megmarad egy kiadónál – rendesen az elsőnél, akivel együtt indult és együtt akar célhoz érni. *Amely írónak több kiadója van – annak egy kiadója sincs.* Egy sincs, aki rá nézve azt jelenti, amit az igazi kiadó jelent az írónak nézve.

Ezek az írók, a kiadók barátjai, tehát nem okai a kiadók felől keletkezett balvéleménynek. Hanem okai azok az írók, akiknek műveit a kiadók nem adják ki. *Unde illae irae.*

A kiadó nem adhat ki mindent, amit eléje hoznak. Ahhoz a Dárius kincse sem volna elég, hogy mindaz kész könyvvé váljék, ami a kiadó elé kerül, ötlet, eszme, terv és kész kézirat alakjában. A lelkiismeretes kiadó mindent jóindulattal megvizsgál és azután gondosan válogat közülük, bizonyos előre megállapított irányító alapelvek szemmel tartásával.

Odáig már hála Istennek elérkeztünk, hogy az egyes kiadványok tevékenységük tekintetében differenciálódtak, hogy egy-egy irodalmi vagy tudományos specialitás művelését tűzték ki feladatuk. De ezen a kereten belül is sok mindenféle szempontot kell figyelembe venniük. Mindenekelőtt a gyakorlati szempontot, az indokoltságnak, a szükségnek, az előrelátható kelendőségnek szempontját.

A leggyakoribb vád, amelyet a kiadókkal szemben hangoztatnak, az, hogy ennek a gyakorlati szempontnak rendelnek alá mindent, hogy nincsenek kellő tekintettel etikai és ideális szempontokra, hogy „csak biztosra” akarnak menni, nem akarnak kockáztatni.

Hogy ez a vád mennyire nem áll – annak bizonyítéka ez a könyv, mely a legmerészebb koncepcióju, szinte vakmerő kockázatokkal járó irodalmi vállalatok egész sorozatával számol be. És ugyanilyen cáfolattal szolgálhatna még más és több magyar kiadvány a múltban és jelenben, ha hasonló módon számolna be tevékenységéről.

Hogy a kiadó az eléje kerülő tervek megítélésénél mindenekelőtt a gyakorlati megvalósítás lehetőségét és esélyeit tartozik gondosan mérlegelni, az oly természetes, hogy felesleges bizonyításába bocsátkozni.

A könyvnek az a hivatása, hogy eljusson az olvasóhoz; az a könyv, mely nem hatol el oda, eltévesztette célját, hiába jelent meg, nem töltötte be hivatását; ellenben az által, hogy nagyszámú pénzt emésztett meg, mely soha sem térülhet meg – elvonta az anyagi alapot oly könyvek kiadása elől, melyek inkább töltötték volna be rendeltetésüket.

Egy igen jeles magyar író, *Tóth Béla*, aki nem volt barátja a kiadóknak, éppen a könyvkereskedelem ellen irányzott egyik polemikus cikkében azért támadja meg a kiadókat, hogy nem eléggé szigorúak a kiadványok megválogatásában. Szerinte minden kiadónak egy elvet kell szem előtt tartani: „*Szükséges könyv – kellő időben*”. A szükséges könyv – szerinte – fog minden időben, a felesleges azonban nem kell az ördögnek sem.

A könyvkereskedők egylete valamiféle védelmet tett közzé a *Tóth Béla* cikkével szemben és a sajtóhoz appellált, legyen segítségére a könyvkereskedelemnek a közönség közönyének leküzdésében. *Tóth Béla* erre újra tollat fogott és erélyes cikkben hangoztatta, hogy a könyv-árusok és kiadók ebben a tekintetben nem szorulnak védelemre, mert a „könyvkereskedelem az a csatorna, melyen át a művelődés leghatalmasabb eszközei, a könyvek a nemzet minden rétegébe elhatolhatnak.” Tessék olyan könyveket kiadni és árusítani, amelyek alkalmasak arra, hogy oda csakugyan elhatolhassanak. „Nem kerül papírosmalomba semmi jóra való és okos számítással kiadott könyv.”

Tóth Béla-nak igaza volt. Ezzel a támadó cikkével legjobban védte meg az öntudatosan és helyes irányban termelő kiadókat.

Egyébként a félreismeret zsenik zsörtölődése és panasza azokkal a tehetségekkel szemben, akik keresztülvergődtek és érvényesültek, mindörökké való, soha sem fog megszűnni. Néha jogosult is az a panasz, hogy igazi tehetséget nem ismertek fel. Ez bizony megeshetik.

De már kevésbbé jogosult az a szemrehányás, hogy a mai kiadók csak a már beérkezett írók műveit adják ki. Ugyan! Ugyan! Hát *Ábrányi Kornél*, *Bródy Sándor*, *Eötvös Károly*, *Mikszáth Kálmán*, *Petelei István*, *Rákosi Viktor*, *Reviczky Gyula* és *Tolnai Lajos* – beérkezett írók voltak, mikor első műveiket kiadtuk? Vagy *Bárony István*, *Benedek Elek*, *Csathó Kálmán*,

Gárdonyi Géza, Herczeg Ferenc, Kádár Lehel, Kozma Andor, Lovik Károly, Lőrinczy György, Malonyay Dezső, Pekár Gyula, Pósa Lajos, Sebők Zsigmond, Surányi Miklós, Szomaházy István, Szabolcska Mihály, Tutsek Anna már akkor voltak beérkezett írók, mikor első köteteik jelentek meg *Singer és Wolfnerék* kiadásában? Vagy mondható ez *Bartók Lajos, Drasche-Lázár Alfréd, Gaal Mózes, Hevesi Lajos, Jakab Ödön, Kaffka Margit, Laczkó Géza, Molnár Ferenc, Tormay Cecil* és megannyi más újabbkori íróról, akiknek a *Franklin-Társulat* legelső köteteit jelentette meg? És *Biró Lajos, Kabos Ede, Karinthy Frigyes, Gyarmathy Zsigáné, Kóbor Tamás, Papp Dániel, Szabóné Nogáll Janka, Szederkényi Anna, Szöllősi Zsigmond, Thury Zoltán, Tóth Béla, Wohl Stefánia* sem voltak akkor beérkezett írók, mikor az *Athenaeum* legelső köteteiket kiadta.

Ezek mellett a tényleg beérkezett írók mellett sokkal, de sokkal több oly író sorolhatnánk fel az egyes kiadók kiadványi jegyzékéből, akiknek első műveit, első, második, néha harmadik kötetét folytatás nem követte, akik nem váltak be, akik sehogysem igazolták az illető kiadók előlegezett bizalmát és reményét.

Mit kell kiadni?

A kiadható és kiadandó művek megválasztása mindenképpen igen nehéz. A kiadó jó könyvet akar kiadni. Ez az ambíciója, ez az érdeke. De mi az a jó könyv? Ki tudja azt biztosan megállapítani? A legnagyobb nehézség az, hogy itt a kiadó teljesen magára van hagyatva, a maga ízlésére, a maga ítéletére, a maga érzékére. Nem indulhat, vagy csak a legritkább esetekben, mások tanácsa szerint, mert azok más szempontok szerint ítélik meg a kérdést, mint aminők rá nézve mérvadók.

Egy öreg könyvkiadó egy fiatal kollegának azt tanácsolta, hogy mielőtt valamely mű kiadására vállalkoznék, kérje fel az illető szakma legelsőrangú képviselőjét véleményadásra. Ha az a kiadást tanácsolja, akkor ejtse el; ha nem tanácsolja a kiadást, akkor nyomassa ki a munkát. Ezzel a tréfásan hangzó tanáccsal helyesen jellemezte az az öreg könyvkiadó azoknak az igényeknek a különbözőségét, amelyeket a tudós, vagy az író támaszt a könyv iránt, szemben azokkal, amelyekre a kiadónak kell súlyt helyeznie.

Vannak igen kiváló és nagybecsű könyvek, melyek kiadásáról a kiadónak azért kell lemondania, mert tulszárnyalják a magánvállalkozás lehetőségét, olyanok, amelyeknek közrebocsátása a tudomány szempontjából kívánatos, dacára annak, hogy nagy olvasó közönségre nem számíthatnak. Ezeknek kiadása állami, vagy akadémiai feladat. A kiadóknak, legalább a mi viszonyaink között, a gyakorlati szempontokat és elsősorban a kelendőség kérdését már csak azért sem szabad mellőzniök, mert csak így képesek az igen nehezen megszerzett olvasó- és vevőközönséget a könyv iránti szeretetében meg is tartani.

Felette tanulságos éppen ránk nézve az a nézet, amelyet *Georg Brandes* nyilvánított ebben a kérdésben. Mert *Brandes* nemcsak igazi, európai értelemben vett nagy látkörű irodalmi férfiú, – de dán ember létére saját hazájának viszonyaira volt tekintettel; már pedig Dánia irodalmi viszonyai sok tekintetben hasonlatosak a mieinkhez.

Mikor tőle kérdezte egy dán kiadó, voltaképpen mit kellene kiadni? – azt felelte: „Azokat a jó könyveket, amelyeket a közönség olvas.” Igen ám, de miket olvas, vagy miket olvasson a közönség? „Azokat a könyveket, amelyek vonzanak és megragadnak, mert ezek nekünk valók. Ezek a számunkra való jó könyvek.”

Ethikai szempontok

De mindezek az okos és józan gyakorlati szempontok a kiadó működésében csak akkor fognak helyesen és üdvösen érvényesülni, ha összhangban vannak azokkal az ethikai szempontokkal, amelyek minden könyvkiadóvállalat működését kell, hogy irányítsák, és azokkal az ideálokkal, amelyek nélkül a szellem világában eredményes munkát nem folytathatunk.

Akinek oly fontos szerepe van abban, hogy a szellemi termék világra jöjjön és földi pályafutását sikerrel teljesítse, annak magának is át kell hatva lennie azoktól az eszméktől, amelyek benne foglaltatnak azokban a szellemi termékekben. Amiért exponálok magamat, nevemet, vagyonomat, minden készségemet, azzal együtt kell éreznem, avval valamiféle szellemi közösséget kell vállalnom.

Ez nem jelenti azt, hogy a kiadó mindent magáévá tesz, ami az általa közrebocsátott könyvekben foglaltatik, hogy mindenért helytáll, minden felelősséget magára vállal. Ez lehetetlen és képtelen dolog volna. De jelenti azt, hogy bizonyos nagy vonásokban, nagy eszmeáramlatokban, irodalmi, esztétikai, ethikai, politikai tekintetben az általa kiadott könyvek harmóniában vannak a kiadó céljaival, öntudatos akarásaival, vállalatainak kitűzött irányával. Jelenti azt, hogy nem propagál oly irányzatokat, melyeket helytelenít, melyektől lelkileg, vagy szellemileg távolállónak tudja magát.

Aki igazságosan akarja megbírálni a magyar könyvkiadáság működését, annak el kell ismernie, hogy ezeket az alapvető szempontokat mindig érvényre juttatta.

Minden egyes nagyobb kiadónál kimutatható az a jellegzetes irány, melynek művelésére törekedett és az, hogy kiadói tevékenységének ethikai alapjairól le nem tért. De egy különösen szembeötlő tényre itt különösen is rá akarok mutatni, mert jellemző világot vet azokra, amiket a fentiekben vázolni törekedtem és egyébként is érdekes tünet.

A magyar könyvkiadók még abban az időben is, mikor bevándorolt németek voltak soraikban, mindig a nemzeti eszme szolgálatában állottak; amióta a hatvanas években a magyar nemzeti állam kiépítésének ügye foglalkoztatta a lelkeket – teljes erejükkel ennek szolgálatába állottak. Azóta nyugat felől sok mindenféle eszmeáramlat keresett utat mifelénk is, legerősebben mintegy husz évvel ezelőtt valamely kozmopolitizmusba mártott dekadens irányzat, mely hivekre és követőkre talált fiatalabb írói nemzedékünk körében.

A könyvkiadókat helyes érzékük megóvta attól, hogy ennek az áramlatnak a sodrába kerüljenek. Ők az általános emberi kultúra ügyét akkor is szolgálni vélték, midőn a nemzeti eszme szolgálatában a nemzeti államot törekedtek megerősíteni és erős pillérekkel alátámasztani. Szilárd meggyőződésük, mely mellett hitet tettek és józan világoslátásuk visszatartotta őket attól, hogy segítségére legyenek annak az irányzatnak, mely ez Európa közepén fennálló és köröskörül szélső sovíniszta nemzeti államokkal körülövezett országból egy nemzeti érzéséből és tradícióiból kivetkőzött hibrid alakulatot óhajtott csinálni. Ők visszaautasították a dekadens ábrándozók és kozmopolita rajongók hóbortjait és azok, hogy publicisztikailag és irodalmilag megnyilatkozhasanak – kénytelenek voltak a maguk képére formált kiadóvállalatokat életre hívni.

Erős egyéniségek, leküzdhetetlen magyar érzésű, határozottan tehetséges írók is hozzá szegődtek az erőszakosan pajzsra emelt eszme-áramlathoz, a közönség nagy része is behódolt a nagy lármával és hűhóval divattá tett irányzatnak – a magyar kiadók sajnálták, hogy ezeket az írókat nélkülözniök kell, hogy ezt a közönséget elveszítették – mégis elsáncolták magukat igaz meggyőződésük mögé, még sem tértek le arról az utról, amelyet helyesnek tartottak.

Azzal a tudattal, hogy ők voltak mindig az első sorokban, midőn a haladás eszméiért kellett küzdeni, most el kellett szenvedniök azt, hogy őket ósdiaknak, maradiaknak bélyegezzék, – mégsem engedtek a különböző csábításoknak, mert erősen bíztak benne, hogy a természetes fejlődést végleg feltartóztatni nem lehet, hogy az idegen talajból mesterségesen átplántált és elkorcsosodott eszme itt végleg meg nem gyökerezhetik.

Az egészséges nemzeti irodalom helytartói megbecsülték a maguk íróit, megvédték a maguk könyveit, még több szeretettel gondozták őket – abban a várakozásban, hogy eljön újra az ő idejük.

Ezuttal talán nem csalódtak.

*

Ha fel akarom tární mindazt, ami a magyar könyvkiadóságot a kizárólagos, vagy tulzott anyagi érdekeltség vádjával szemben igazságos világitásba helyezi, nem mellőzhetem annak a megemlítését, hogy magyar kiadók soha sem vállalkoztak pornográf iratok és obszcén erotikumok kiadására. A kétségtelen nagy és biztos lukrativitás soha sem birt rá egyetlenegyét is, hogy e téren még csak kísérletet is tegyen. Ami kevés ebből a fajtából magyar nyelven megjelent – az titkos rejtekhelyekről kuszott elő, kerülve a napvilágot. Ellenben a pornográfia leküzdésében magyar kiadók vállaltak vezető szerepet.

A magyar kiadó helyzete

Ez a könyv nagy részében azt a viszonyt vázolja, melyben a vezetésem alatt működő vállalat állott és áll az ő íróihoz; a könyvkiadó műhelyek története, mely a művelődés történetének egy szerény helyét foglalja le – voltaképen főképp ebből áll és igen helyesen állapította meg egyike azoknak a ritka íróinknak, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, hogy a könyvkiadó érdemét is voltaképp az dönti el, hogy az írókat hogyan becsüli meg.

Éppen ezért törekedtem ebben a fejezetben az író és kiadó közötti viszonyt összefoglalóan ismertetni azokban a fővonatkozásokban, amelyek a kiadó megítélése tekintetében minduntalan visszatérnek. Mert bármennyire feldolgozatlan még nálunk a régibb magyar könyvkiadás története és bármily ritkák az újabb könyvkiadásra vonatkozó közlemények – az az egy bizonyos, hogy a napvilágra jutó e tárgyú dolgozatok mindig visszatérő refrainje a kiadó gazdagodása és vagyongyűjtése az írók rovására, az irodalmi produkció felszabadulásának, „a kiadói rabszolgakereskedés lealkonyodásának” követelései, „az írók kizsákmányolásának” jelszavai.

Két okból fektettem súlyt arra, hogy ezt a kérdést ebben a munkában megvilágítsam; egyrészt talán itt nyílik először alkalom arra, hogy magyar kiadó nyilatkozzék ebben az ügyben; azokkal a támadó közleményekkel szemben ott és akkor hiába lépne fel, nem érne vele célt, mert azokban az író mindig a gyengébb félnek van feltüntetve és a közönség természetes és helyes ösztönével a szánalomra méltó író veszi védelmébe a kiadó hatalmával (!), erőszakosságával (!), önzésével (!) szemben. Nekem, remélem, sikerült igazolnom azt, hogy az író és kiadó közötti viszonyban az író az erősebbik fél, az az abszolút hatalom, melynek a tehetségében rejlő szuverenitása előtt a kiadó mindig készséggel deferál – még nehéz helyzetekben is.

Másrészt azt gondolom, hogy akik feljegyzéseimet figyelemmel elolvasták, azok maguktól is rájönnek arra, hogy ama jelszavak és vádak merő fantazmák. A magyar könyvirodalom még legnagyobb szabású koncepcióiban sem nyújt módot a kiadó vállalkozónak a meggazdago-

dásra, legtöbb esetben még arra sem, hogy munkájának normálisan szerény gyümölcseit élvezze.

Az esetleges utalás arra a néhány kiadói karrierre, melynek felsorolásához még egy kéznek öt ujjára sem lenne szükség – nem bizonyít e megállapítás ellen. A száraz és való tény az, hogy ha ezek a „beérkezettek”, emberek vagy intézetek, személyek vagy társaságok, azt a tömértelen munkát, páratlan szívósságot, el nem muló lelkesedést, igazi és kellően alkalmazott tudást és imponáló kitartást más téren fejtik ki; ha azt az igazán grandiózus szellemi munkát, melyet egy nagy könyvkiadó vállalat keretén belül többen, sokan évtizedeken keresztül mindig fokozódó változatosságban és alkalmazkodó rutinnal a nehéz feladatoknak szentelnek – más célok megvalósítására fordítják; ha – mondjuk ki egyenesen – ezzel a szellemi és materiális munkával cipőfelsőrészeket gyártanak vagy ruhát készítenek, ha cséplőgépeket konstruálnak vagy gombokat gyártanak, ha téglát égetnek vagy épületfát megmunkálnak, ha buzát termelnek vagy állatot tenyésztene, ha kávé pörkölnék vagy teát importálnak, ha gabonával kereskednek vagy pénzváltással foglalkoznak, ha bárminő normális gazdasági, ipari vagy kereskedelmi foglalkozást üznek – oly vagyonokra tehetnek szert, melyekről a könyvkiadás matadorjainak még álmodniok sem szabad.

És az ily normális polgári foglalkozás útján szerzett vagyont nyugodtan élvezheti annak tulajdonosa; senki sem ütközik meg azon, ha a sarki fűszeres 10–15 évi szorgalmas munka után megveszi a négyemeletes sarokpalotát, ha a kézi-munkakereskedő milliós iparvállalatot szerez, ha a nagykereskedő sokezerholdas nagybirtokot vásárol, ha az iparos gyárat vesz vagy alapít; senki sem találja különösnek és megrovandónak, ha mindazok, akik termelő munkával foglalkoznak önállóan, saját kockázatukra, 15–20–25 évi becsületes munkálkodás eredményeként vagyont szereznek, jólétre tesznek szert, a társadalmi lajtorján fölfelé kúsznak, nagy kitüntetésekben részesülnek, esetleg képviselőiséget vállalnak, szereplő egyéniségekké válnak. Ezt mindenki igen természetesnek találja, aminthogy az is.

Ellenben, ha nagyritkán egy-egy könyvkiadó szerencsésen és ügyesen úgy el tud lavírozni, hogy deficites vállalkozásainak száma és vesztesége nem szárnyalja túl az aktív kiadványok üzleti eredményeit és ha egy egész élet páratlan munkájával félre tud tenni éppen annyit, hogy vénségére gondtalanul megélhessen, – mert ennél többre eddig tudtommal egyetlen magyar könyvkiadó sem vitte, – akkor az irodalmi malkontensek nem is kisszámú hada kiröppenti mérges nyilait és a legnagyobb nyilvánosság előtt pellengérré állítja a „kizsákmányoló rab-szolgakereskedőt.”

Hát bizony a legsajátságosabb helyzet az, amelyben a magyar könyvkiadó van. Egyfelől akként jelölik ki helyét a kereseti ágak között, mintha kizárólag kereskedelmi foglalkozás volna, másfelől megtagadják tőle azokra a chance-okra való jogát és azokra a sikerekre való aspirációit, melyekkel a kereskedelmi szabad pálya együtt jár. Egyfelől alá van vetve a merkantilis szabályok és felfogások, törvények és usanceok rendelkezéseinek, másfelől a leg-szélsőbb értelemben vett altruizmus szerinti ügykezelést várják el tőle.

Ő maga valahogy egészen másként determinálja a maga helyzetét. Valahol a középuton szeretne elhelyezkedni kereskedelem és irodalom, gyakorlati élet és tudomány között. A kereskedők és iparosok akcióiban, egyleteiben, szövetségeiben nem vesz részt, mert nem érzi magát oda tartozónak, inkább vele érez a szellemi munkásokkal és azoknak törekvéseivel és azoknak tudományos, irodalmi, egyleti és társas életében kér magának helyet.

Sajátságos helyzetének anyagi következéseit szívesen vállalja, mert tudja, hogy egy kis nemzet munkása, egy még csak ezután kifejlesztendő kultúra napszámosa és természetesnek tartja, hogy amint a kisszámú magyar olvasóközönség nem tudja úgy honorálni a maga íróit,

mint az angol, a francia, a német nemzet; amint a mi kis közönségünk nem tudja ugy ellátni anyagi javakkal a maga költőit, tudósait, művészeit, festőit, szobrászait, virtuózait, mint a nagy kultúrájú nagy nemzetek – épp oly kevésbé szabad neki oly anyagi ellenszolgáltatásokra és eredményekre számítani, mint aminők a nagy nemzetek kiadóinak jutnak osztályrészül.

Ezt indokoltnak tartja, mert természetes folyománya a körülményeknek, de nem tartja megokoltnak azt, hogy munkája és hivatása nem részesül abban az elismerésben és tiszteletben, melyben még nálunk is részesítik a szellemi munkát és ennek tényezőit. Nem tartja megokoltnak, mert a művelt külföldön a kiadó munkáját, dacára annak, hogy teljes méretű anyagi rekompenzációban részesül – a legnagyobb mértékben megbecsülik, hivatását a felsőrendű foglalkozások közé sorozzák, a kiadói pályán elért sikereket, mint a kulturának tett nagy szolgálatokat, igen nagy elismerésben részesítik. Azoknak a férfiaknak javát, akik ezt a munkát elvégzik és nemzetük kultúrájának nagy és hasznos szolgálatokat tettek, Németországban a tudományegyetemek disztudori oklevéllel tüntetik ki, Franciaországban a társadalom élitejének élére helyezik, Angolországban meghívják a lordok házába – nálunk, minél hatásosabb munkát végeztek, minél nagyobb jelentőségű sikert tudtak elérni, annál biztosabbak lehetnek afelől, hogy „az irodalom kizsákmányolói” diszes jelzővel fogják őket megtisztelni.

Pedig ki kell mondani, hogy a magyar kiadó munkája nehezebb, küzdelmesebb, gondterheesebb, sikere ennek folytán aránylag jelentősebb, mint a külföldié; hogy a külföldi egy élet folyamán egy vagy két olyan nagy és korszakos vállalatot létesít, mint aminőt egyik-másik magyar kiadó tiz-tizenötöt is életre hív pályája folyamán, és hogy a legtöbb, nagy hírnévre és jelentőségre vergődött külföldi könyvkiadó egyetlen irodalmi alkotásával nemzedékekre kihatólag biztosította vállalatának fennállását és prosperitását, míg a magyar kiadó ezt tizenöt-husz egyértékű alkotásával sem képes elérni.

Ez az összehasonlítás és szembeállítás világítja meg legjobban a magyar kiadó küzdelmes pályáját.

A kiadói lélek

Mi hát mégis az, ami a magyar könyvkiadót arra a páratlan küzdelemre képesíti, a nehézségek leküzdésében megedzi, kitartásában megacélozza, az előítéletekkel való szembeszállásában megerősíti, a csalódások után új kísérletekre sarkalja, új célkitűzésekre ösztönzi, mi az, ami hevíti, buzdítja és lelkesíti?

A kiadói lélek.

Az a tudat, hogy mi igazi értékeket termelünk, az a hit saját munkánk felsőbbrendűségében, az a meggyőződés alkotásaink nemzetnevelő és kultúra-fejlesztő jelentőségében tölt el minket munkakészséggel és munkaörömmel és azzal az érzéssel, hogy mi egyébbel sem törődve, saját munkánk előhaladásában találjuk kielégítésünket.

Mi ifjonti lelkesedéssel indulunk neki alkotó munkánknak, azt összekapcsoljuk lelkünkkel, egyéniségünkkel, nevünkkel, – azután egy életen keresztül vivódunk, tevékenykedünk, verekszünk *a név becsületéért* és az ezerfajta illúzióban való csalódás sem bírja elérni, hogy a pálya végén ne viseltessünk még nagyobb lelkesedéssel iránta – mint mikor elindultunk.

Ez a kiadói lélek.

Bárkinek bármi a véleménye róla, mi, akik benne élünk, nagyra, nemesre és fontosra tartjuk azt a hivatást, amelyet betöltenünk adatott; e nélkül a hit nélkül nem volnánk képesek betölteni, nem volnánk méltók rá.

Azt az érzést, mely eltölti az igazi kiadót, midőn büszkén és szeretetteljesen végignézi kiadványai során, alig lehet leírni. Mindegyik könyv nagy emlékeket idéz fel lelkében. Keserves küzdelmekről, nagyralátó reményekről, melegen ápoltságokról, megfoghatatlan csalódásokról, nagy kezdeményezésekről, pompás lendületekről, nagy bánatokról, súlyos válságokról, szívet vidító örömeiről, kétségbeesítő bukásokról és nagyszerű sikereiről szólnak azok hozzá. Mind összeségükben egy nagy és áldásos munka képét elevenítik fel emlékezetében.

De visszagondol a csüggedés, az ellankadás óráira is, amikor a kitartó erély már csendes rezignációnak készült helyet adni, amikor már-már közel érezte magát az összeroskadáshoz, amikor kétségek támadtak benne a maga munkájának értéke felől, amikor már szinte azt kezdte hinni, hogy képzelődésében tulbecsüli azt.

És visszagondol azokra, akik lelkét új szárnyalásokra emelték fel. Visszagondol a nagy szellemek társaságában eltöltött felejthetetlen órákra, a velük folytatott eszmecserékre, az ő kitüntető barátságukra és megnyugvást talál abban, hogy másutt, szerencsésebb körülmények közt mint vélekednek az ő munkájáról, a kiadó munkájáról. Szeme elé idézi azokat az írásokat, amelyekben külföldi nagy írók megemlékeznek kiadókról és azok munkájáról. És ott találja *Ernest Renan* emlékirataiban, a „*Souvenirs*”-ban azokat a gyönyörű meleg sorokat, melyekben a kiadójával egy életen át folytatott érintkezésről számol be, ott találja *Ludovic Halévy*-nek remek jellemrajzát *Calmann-Lévy*-ről, a nagy francia kiadóról, akiben meg volt az az erény, amely nélkül az életnek nincs igazi értelme: *a munka szenvedélye*, akinek két családja volt, „*sa famille de coeur*,” szívbéli családja, legközelebbi hozzátartozói és „*sa famille de travail*” munkabeli családja, munkatársai, akikkel annyira összeforrott, – és ott találja irodalmi essay-ít magában foglaló nagy gyűjteményében *Anatole France*-nak ezt a találó megállapítását: „a nagy kiadó afféle széptudományi miniszter” (*un grand éditeur est une sorte de ministre des belles-lettres*) és ott talál egy megemlékezést a legelőkelőbb német ujságban *Tauchnitz Bernhard* báróról születésének századik évfordulója alkalmából, amely ezt a férfit a német néplélek egyik legmarkánsabb képviselőjének, alkotását a német génusz dicsőségének mondja és megállapítja, hogy a német nép sorsának intézői között mindig hálással kell megemlékezni a nagy német kiadóról. És végül szinte ámulattal vesz róla tudomást, hogy Franciaországban ezekben az utóbbi napokban minő vészkiáltás hangzott el a könyvkrízissel kapcsolatban:

„Ez szociális, ez fontos *nemzeti ügy*. A francia *esprit* veszedelemben van. Enélkül az *esprit* nélkül Franciaország semmi. A könyvkrízis veszedelembé sodorja a francia *esprit*-t, a francia kultúrát, a francia gondolatot. Tudjuk, hogy a világháború előtt a német tudomány világhírnévnek örvendett; de tudjuk azt is, hogy ennek okai nem annyira a német tudósok voltak, mint inkább a német könyvkiadás nagyszerű organizációja.”

Íme az ellenség elismerése – a legfényesebb elégtétel, mely a szakmának kijuthat.

Ezért vagyunk mi meggyőződve arról, hogy mi igenis hű őrei és gondozói és bátor előharcosai vagyunk egy *nagy ügynek*.

Ebben a meggyőződésben nyilatkozik meg, él, munkálkodik, alkot és terem – *a kiadói lélek*.

XXXIX. A PÁLYA VÉGÉN

Könyvemnek végére értem. Igénytelen feljegyzéseket akartam papírra vetni és terjedelmes nagy könyv lett belőle. Amennyire csak telt tőlem, rövidsége és tömörségre törekedtem, elejtettem és mellőztem sok adatot, hogy vissza ne éljek az olvasó türelmével – mégsem bírtam a magam elé tűzött feladatnak kisebb terjedelmű műben megfelelni. A korszak, melyben mindez lejátszódik, oly eseménygazdag, a tárgy, melyet ismertetni akartam, oly jelentős és döntő módon illeszkedik bele ebbe a korszakba, az emberek, akik utjelző, irányzó szerepvivői ennek a kornak, oly nagyok, kimagaslók és kiválók, hogy szinte lehetetlen e tágra nőtt, mégis körülhatárolt területen mindezekről teljes képet alkotni. Hiszen a magyar irodalom, a magyar műveltség, a magyar könyv legvirágzóbb korszakáról van szó. Arról a korszakról, mely kezdődik *Vörösmarty „Zalán futása”*-nak megjelenésével – és melynek végállomása a „*Nagy Lexikon*”.

Mikor *Vörösmarty* legnagyobb művét, „*Zalán futását*” befejezte, ennek kiadásáról előfizetés útján akartak gondoskodni. A nemzeti nagy hősköltemény megjelenése összeesett azzal a királyi levéllel, mellyel az 1825-iki országgyűlést hívták egybe Pozsonyba. *Gyulai Pál* megírja *Vörösmarty* életrajzában, hogy az országgyűlés, melytől az alkotmány feltámasztását remélték, a politikában, „*Zalán futása*” pedig az irodalomban volt a beszéd fő tárgya. Mégis mindössze 115 példányra érkezett megrendelés.

Igazi országra szóló sikere azután csak 1879-ben következett be *Arany János* „*Toldi szerelmé*”-nek, melynek első kiadása – mindössze 1000 példány – néhány nap alatt fogyott el. A kiadás körülményei oly bizonytalanok voltak, hogy *Arany* nem is kiadóval adatta ki munkáját, hanem saját költségén bocsátotta azt közre, nem akarván egy kiadót a kockázatnak kitenni.

Hogy minő ut vezetett innen a „*Nagy Lexikon*”-ig, melyet 1910-ben negyvenezer példány elhelyezésének reményében lehetett megindítani – ezt akartam leírni ezekben a mémoire-szerű feljegyzésekben. És azt, hogy ebben minő része volt azoknak, akik hivatásszerűen foglalkoznak a könyvkiadással és könyvterjesztéssel. És azt, hogy ezt az utat megtenni és az elért fokra eljutni nem lehetett volna hivatásuk magaslátán álló könyvkiadók nélkül.

Hogy a magam elé tűzött feladatnak teljes mértékben megfelelhessenek, szerettem volna ez alkalommal a kiadói tevékenység minden oldalát minden szempontból teljesen megvilágítani, ha vissza nem tart könyvemnek már amugy is akaratom ellen túl nagyra nőtt terjedelme.

Szerettem volna szólni az olvasókról és az olvasmányokról, a könyv közönségéről, arról a jó és megértő, hű és lelkes magyar közönségről, azokról az ezrekről, akiket egy negyedszázad leforgása alatt sikerült a jó magyar könyv megbízható barátaivá tenni, és azokról a százakról, akik a szép könyv amateurjeivé, gyűjtőivé váltak; azután a könyvkiadó viszonyáról a sajtóhoz és a sajtó viszonyáról az irodalomhoz, a kritika hasznáról és hiányáról, a könyvkiadók egymásközi viszonyáról, az okos, hasznos és egészséges, meg az oktalan, káros és egészségtelen versenyről, a legtipikusabb magyar betegségről: a lélektelen és eszmesivár utánzási mániáról; szerettem volna szólni a félbenmaradt tervekről, az elejtett vállalatokról, az eltemetett eszmékről, a dugába dőlt kísérletekről, a ki nem adott könyvekről. De legfőként szerettem volna egy önálló fejezetet szentelni magának a könyvnek, mint olyannak, a könyv természetrajzának, a könyv lélektanának, keletkezése misztériumának, emberalakító erejének és világhódító hatalmának.

De minél jobban belemerültem ebbe a páratlanul érdekes és gazdag tárgyba, annál inkább meggyőződésemmé vált, hogy ezt a nagy témát egy rendkívül mély és gazdag könyvben kell majd megírnia egy arra hivatott nagy szellemnek, egy nagy poétának. Mert nincs még megírva: *a könyv epopeiája*. Az egész világ nagy könyvirodalmából hiányzik még ez a *könyv a könyvről*. Nekem hitem és meggyőződése, hogy eljövend még az a nagy költő, aki meg fogja írni az „énekek énekét” – *a könyvről*.

*

Ezt a könyvet a proletárdiktatúra legvérsesebb napjaiban kezdtem írni, a legrémesebb zsarnokság idejében, amikor nem birtam elszenvedni a dolgozó ember legnagyobb kinját: a dologtalanságot – és amikor a végsőkéig felzaklatott idegeimet már nem birtam lecsillapítani másként, mint hogy beletemetkezem egy oly munkába, mely gondolataimat, érzéseimet lefoglalni képes. A jelenből, a hosszú, hosszú és nehéz, nyomasztó napok elől elmenekültem a múltba; a múlt emlékeit idéztem fel emlékezetemben, régi, porlepte írásokba merültem el és vártam a fordulatot, a felszabadulást. Megjött az is. A rabság alól való felszabadulás! A szabadság! A megszállás alatti szabadság! De mégsem fogság, mégsem zsarnokság, mégsem diktatura, mégsem terror, mégsem örület, mégsem eszeveszettség.

Bizonyára ki is érzi könyvem egymásba kapcsolódó fejezeteiből a beállott változás, az a más levegő, az a megváltozott hangulat, hiszen jóformán minden egyes nap más események behatása alatt folyt le. És most egy nap többet jelentett, mint máskor egy évszázad.

Mikor javában dolgoztam a munkán, meglátogatott egy író barátom. Beavattam munkám tervébe és szellemébe. Fokozódó csodálkozással hallgatott végig, azután csendesen megjegyezte:

– Hisz ez valóságos *epitaphium*!

Megdöböntem! Hát így látja a dolgokat egy okos, világos látású, derült kedélyű, tiszta ítéletű íróember!

Azután kezembe akadt egy másik írónak bucsuztatója egy elhunyt író felett. Azt mondja benne:

„És ne vigasztaljátok vele, hogy a jobb része itt maradt. Könyveket írt. Én Istenem! Hiszen ezeket a könyveket magyaroknak magyarokról, magyarul írta. És ez ma annyit jelent, hogy senkinek senkiről semmitsem írt soha.”

Hát ennyire erőt vett a lelkeken a kétségbeesés? Hát ennyire vigasztalannak látják a jelent? Hát ennyire nem biznak a jövőben? Még abban sem, hogy ha az ország elveszett is – még megmaradt a nemzet, a nyelv, az irodalom?

És még az írók is? Holott ők volnának hivatva előkészíteni a jövőt, új életre ébreszteni a nemzetet? Hiszen Magyarországon a nemzet fogalma mindig egy volt az irodalommal. És *addig lesz magyar nemzet, amíg magyar irodalom lesz*.

Vissza az emlékekhez! Vissza a múlt idők íróihoz! Ha a maiak kishitűekké váltak, ha reménytelenek, ha kétségbeesettek – kérdezzük meg az elmúlt nagyoktól, mit kell tennünk?

Megadatott nekik, hogy ne érzék meg a világháborút és a mi azután bekövetkezett. Nem kellett látniuk azokat a sivár belső harcokat, amelyek a nemzet fiait szétválasztották osztályok és foglalkozások szerint, a legjobbaknak megőrlését meddő és áldatlan küzdelmekben, az irodalomnak – az ő szemükben a legnagyobb szentségnek – hanyatlását, dekadenciáját, azután a nemzetnek belekeveredését egy a világméreteken is túlcsapó végnélküli világháborúba, az éveken át tartó rettenetes öldöklést, az ember nem látta iszonyatos nélkülözést és szenvedést, a

leirhatatlan nyomort és inséget, és ennek tetejébe mindazt, a mi még csak azután történt, mikor azt hittük, hogy ezeknek a nyomoruságoknak fokozása már nem lehetséges.

Mit szólnának ezek a nagyok, ha ezeket az eseményeket megérik? Mit szólna a csillagokba látó, a jövőt megálmodó *Jókai*, mit szólna a mindent magyar szemmel néző bölcs *Eötvös*, hogy „zsüzsürozná” (ez volt a kedvenc szavajárása) a dolgokat az okos *Mikszáth*?

És mit szólnának mindahhoz, amik azután következtek be?

Amikor egy nemzet megfélelkezett magáról, amikor elkeseredésében elvesztette az eszét, a jobb érzékét, a józan ítéletét; amikor zászlajára esküdött fel a leglélábbnak, a legtudatlanabbnak, a leglelkiismeretlenebbnek és amikor világossá vált, hogy ez az ember még hitvány, hazug és álnok is, és amikor az ő személyében meggyalázták az ezer éves nemzetet – akkor a nemzet őt a legmagasabb polcra maga fölé emelte – szinte trónjára ültette.

Amikor a tegnap még becsülettudó, józan és okos, egyszerű magyar ember átváltozik fosztogatóvá, rablóvá és gyilkossá, szomszéd a szomszédját, barát a barátját, szolga az urát, hívő a papját öli és megrabolja.

És amikor azután jött még ennél is rosszabb, amikor egy ámitó csalókból, hiu gonosztevőkből, perverz gyilkosokból álló szervezett banda áll az ország élére és tudományos rendszerbe foglalja a lopás és a rablás módjait és eszközeit, kodifikálja az elnyomást, az erőszakot, a gyűlöletet, szervezi a gyilkolást, lehetetlenné tesz minden szabad mozgást, elnyom minden szabadságot, mérges gázokkal telíti a levegőt és lehetetlenné válik még a lélekzetvétel is – és amikor egy gyenge és elernyedttársadalom mindezt végignézi, mindezt eltüri, mindezt elszenvedi.

És amikor azután mégis csak üt a szabadulás órája, akkor nem az égő házak eloltásához, nem a romok eltakarításához, nem a pusztulás helyrehozásához, nem az elveszett értékek pótlásához, nem az újraépítéshez fog hozzá a nemzet, hanem újra kezdi a veszekedést, a pártoskodást, a széthuzást, a hatalomért (!?) való versengést, az állásokért való tülekedést, az önző különérdekért való versenyfutást.

*

A megsemmisülés feletti kétségbeesés álmatlan éjszakáiban magam elé törekedtem idézni ezeknek a bölcs férfiaknak az alakját és megkérdezni tőlük, amit az életben oly sokszor tettem, hogy mit gondolnak, mit javasolnak nekik, mi volna a bölcs, az okos, a helyes út.

És ők válaszoltak. Megjelölték az utat. Kitűzték a célt: *a nemzetet újra fel kell támasztani halottaiból.*

A nemzetet fel kell emelni a porból, mert bármit vétkezett is az egyik nemzedék – az utána következőnek azt helyre kell hoznia. A nemzetet fel kell támasztani, mert a nemzet örökkévaló, sohasem hal meg; ha a maiak bünbe estek – bünhödjének, de a holnapiak és a holnaputániak fogjanak össze és hozzák helyre mindazt, amit ez elődök elrontottak.

A haza nem szünhet meg, mert örökkévaló, mint a természet, fenntartja azt az emberek lelke, a közös emlékek, az együtt átélt idők, a legtermészetesebb emberi gondolat – a legerősebb emberi ösztön, a gyermekhez, a szülőhöz, a testvérhez, a rokonhoz, a baráthoz való ragaszkodás, a szomszédhoz, a földihez, a honfitárshoz való vonzódás, a szokások, a nyelv, a dal, a hagyomány, a történet, a föld, igenis a föld szeretete. Ha széthullt a nemzet, a haza, sőt minél inkább széthullt, annál erősebben kell összekovácsolni, minél többet szenvedett, annál több erőt merített a feltámasztásra, az új életre.

A nemzetet fel kell támasztani, új életre kell hívni az irodalom által. A költők, az írók, a tudósok kötelessége ez.

A jövőbe látó *Jókai* a magyar nemzet ezeréves fennállásának emlékére kiadott nagy történelmi munka utószavában, mintha megérezte volna a jövőt, látnoki szemmel megjelölte a követendő utat:

„...Az új ezredév az új honfoglalás korszaka fog lenni. Amit diadalmas fegyver ezer év előtt meghódított, amit annyi vérhullatás visszahódított, az eggyé lett Magyarország új meghódításra vár, a szellem, az ész, a munka teremtményeivel.”

Mikor *Jókai* ötven év múltán beszámolt arról, hogy mit tett ő és társai 1848-ban, – ekkor felkiált:

„Mi is hazát kerestünk ötven év előtt, – mi is Magyarországot megalkotni jöttünk, a szabad Magyarországot... És megtaláltuk... Teremtettünk a népből *nemzetet*. S az újjászült nemzet csodáit mutatta fel ifjú erejének... A szabadság fájának nagy öntözés kellett vérrel, verítéssel, keserű könnyekkel. Mert a szabadságot, hazát, nemzeti nagyságot nem adják ingyen az istenek.”

Ma még siralmasabb helyzetben van az ország, mint volt 1849-ben! Ma még nagyobb feladatok várnak a nemzet hivatott vezéreire.

Ma még fontosabb, hogy felébresszék halálos dermedtségéből a magyarságot, hogy alkotó munkában egyesítsék, hogy újra megteremtsék a nemzeti kultúrát; ma még szükségesebb, hogy minden tehetség, minden tudás és minden erő ennek a célnak szolgálatába álljon.

Mert ma már nem elég befelé hatni és a nemzetben magában fenntartani a jövőben való hitet – *a mai és a holnapi magyar irodalomnak a külföldön is képviselnie kell a magyarság érdekeit*, a mai világközi helyzetnek megfelelően barátokat szereznie, kiküzdenie a világ becsülését és rokonszenvét.

*

És mindebben a munkában hatalmas részt kell vállalnia a kiadóságnak, a mai fiatalságnak és a holnapi nemzedéknek.

A kiadó kezében vannak azok a pompás fegyverek, amikkel ezt a csatát meg kell vívni. Most kell csak hatalmas kultúrtényezővé tenni a könyvet, melyről egy filozófus megállapította, hogy valamennyi nagy emberi intézmény közt a leghatalmasabb.

Ezt a hatalmas fegyvert kell célszerűen felhasználni az új honfoglalás és honalapítás érdekében; biztosítani kell az új magyar könyv életét és hatását, fel kell tárni a régi kincsesbányákat és gondoskodni róla, hogy az új tanítások és a régiek is utat találjanak a közönséghez.

És mindez a Ti feladatotok lesz, ifjú pályatársaim, Rátok, akik egy új, remélhetőleg szebb és jobb világ küszöbén álltok, nagy és nemes feladatok egész tömege hárul.

Minden java elveszett a nemzetnek – csak az irodalmában rejlő mérhetetlen nagy kincse maradt meg és ez a Ti gondozástokra van bízva. Olyan kincs ez, melyet minél jobban megbecsülünk, annál inkább kell széjjelszórni. Becsüljétek meg és szórjátok szét sikerrel.

Ti reátok gondoltam sokszor, mikor e feljegyzéseket irtam; szeretném, ha azt az idealizmust és azt a bizó és termékenyítő optimizmust magatokba fogadnátok, amely eltöltötte azokat a férfiakat, akikről e lapokon irtam.

Ti reátok gondolok most is, mikor azokról a nagyszerű feladatokról beszélek, amelyek rátok hárulnak, azokról a szédületes perspektivákról, amelyek előttetek megnyílnak. Szinte

irigyellek Titeket, mert nektek módotok lesz újra előlről kezdeni a munkát és mert a Ti munkátok most fontosabb lesz, mint a minő a miénk volt.

De Ti szerencsésebbek is lesztek, mint mi voltunk. A mi munkánk eredményeit elsöpörte a világfergeteg. Ti együtt fogtok dolgozni egy művelődő nemzet kulturált társadalmával egy oly világ közepette, mely bizonyára nem fogja megismételni az emberiségnek azt a világörületét, amely minket a pusztulásba vitt.

A Ti munkátok sem lesz küzdelem nélküli. Ti sem fogjátok harcok és vivódások nélkül elérni az óhajtott eredményeket, munkátok gyümölcsét Ti sem fogjátok élvezhetni gond és keserőség nélkül.

A pálya, amelyre a könyv szeretete, a műveltség kultusza, a foglalkozás disze benneteket vezetett, egy kisszámu nemzet életében mindig küzdelmes lesz. Ezzel számolnotok kell. Azért ne lépjen rá senki, akiben nincs igazi lelkesedés, valódi úgyszeretet, erős akarat és törhetetlen kitartás.

A Ti dolgotok mindig nehéz lesz. Akik veletek egy időben elindulnak simább utakon, más pályákon, jólétben, köztiszteletben, kitüntetésekben fognak részesülni, míg Ti napról-napra újabb és újabb gyötrelmes vergődésekben fogjátok a naponként felmerülő újabb feladatok elé tornyosuló újabb nehézségeket leküzdeni, de ez ne rettentsen Titeket vissza, ez ne szegje kedveteket, ez ne lohassza le lobogó lelkesedéseiteket.

Erőslelkűnek kell lennetek és az a szent meggyőződés hevitsen benneteket, hogy fontos, nagy feladat teljesítésére vagytok hivatva, arra, hogy egy sorsüldözött, de élni akaró és élni hivatott nemzet kulturáját megalapozzátok.

Ha hiven és szeretettel fogjátok teljesíteni kötelességeiteket, akkor áldás lesz munkátokon és mihamarább fel fog épülni az új, a szebb, az erősebb és műveltebb Magyarország.

1919. október 28.